

TÜRKÇEDE BİRLEŞİK EKLER

**Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Doktora Tezi
Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı**

Esra Gül KESKİN

Danışman: Doç. Dr. Nergis BİRAY

Ağustos 2017

DENİZLİ

DOKTORA TEZİ ONAY FORMU

Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, doktora programı öğrencisi Esra Gül KESKİN tarafından Doç. Dr. Nergis BİRAY yönetiminde hazırlanan “Türkçede Birleşik Ekler” başlıklı tez, aşağıdaki jüri üyeleri tarafından 04.08.2017 tarihinde yapılan tez savunma sınavında başarılı bulunmuş ve Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Başkanı

Prof. Dr. Leyla KARAHAN

Jüri-Danışman

Doç. Dr. Nergis BİRAY

Jüri

Prof. Dr. Ercan ALKAYA

Jüri

Prof. Dr. M. Vefa NALBANT

Jüri

Doç. Dr. Bilge ÖZKAN NALBANT

Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun 13/09/2017 tarih ve 34/24.. sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof. Dr. Mehmet
Vefa NALBANT
Enstitü Müdürü

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini; bu çalışmanın doğrudan birincil ürünü olmayan bulguların, verilerin ve materyallerin bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini ve alıntı yapılan çalışmalara atıfta bulunulduğunu beyan ederim.

Öğrenci Adı/Soyadı: Esra Gül KESKİN

ÖN SÖZ

“Türkçede Birleşik Ekler” başlığını taşıyan tezimizde; Türkçenin Orhun, Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi dönemlerinde yani Eski Türkçe döneminde yer alan birleşik ekler incelenmiştir. Eski Türkçe döneminde yer alan birleşik eklerin yapısı ve hem Eski Türkçe döneminde hem de Harezmi, Kıpçak, Eski Anadolu ve Çağatay Türkçesi dönemlerinde; çağdaş Türk lehçelerinden Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerinden Türkiye, Azerbaycan, Türkmen ve Gagavuz Türkçelerinde; Güneydoğu (Karluk) grubu Türk lehçelerinden Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde; Kuzeybatı (Kıpçak) grubu Türk lehçelerinden Kazak, Kırgız ve Tatar Türkçelerinde; Kuzeydoğu grubu Türk lehçelerinden Altay ve Tuva Türkçelerindeki durumları ve işlevleri ortaya konmuştur. Yaptığımız çalışmayla eklerin tarihî akış içerisinde geçirdiği ses değişiklikleri veya başka gramatikal değişimleri, kazandıkları yeni kullanılış şekilleri ya da işlevleri, kaybettikleri işlevleri bu tarihî takipte tespit edilmiştir. Çağdaş Türk lehçelerinden yukarıda verildiği gibi her lehçe grubundan seçilen birkaç lehçe incelemeye alınmış, böylece çalışmanın Türk dilinin geneline yakın bir bölümünü temsil etmesi sağlanmıştır. Çağdaş Türk lehçelerinden seçtiğimiz lehçelerin çoğu konuşuru fazla olan lehçelerdir.

Çalışmamızda yararlandığımız kaynaklar Türkçenin tarihî ve çağdaş lehçeleriyle yazılmış metinler ve bu lehçeler hakkında yazılmış gramer kitapları ve sözlüklerdir.

Çalışmamız Giriş, İnceleme, Değerlendirme ve Sonuç bölümlerinden oluşmaktadır. Çalışmamızın giriş bölümünde “gramerleşme” ve “birleşik ek” konularıyla ilgili bilgi verilmiştir. Bu bölümde “gramerleşme” ve “birleşik ek” konularıyla ilgili literatür taraması yapılmış ve bu konular teorik olarak açıklanmaya çalışılmıştır. Gramerleşme ve birleşik ek konularının bağlantısına da değinilmiştir.

İnceleme bölümünde Eski Türkçe döneminde tespit edilen birleşik ekler alfabetik sıraya göre düzenlenmiş, her ek “Ekin Kökeni” ve “Ekin Kullanılışı” olmak üzere iki

başlığa ayrılmıştır. “Ekin Kökeni” başlığında birleşik ekin yapısıyla ilgili görüşlere yer verilmiş, “Ekin Kullanılışı” başlığında ekin yukarıda geçen tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki durum, işlev ve örneklerine yer verilmiştir. “Ekin Kullanılışı” başlığında eklerin tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki durumunu daha kolay gözlemleyebilmek amacıyla bir tablo eklenmiştir.

Değerlendirme bölümünde birleşik ekler yapısal olarak ve eklerin oluşma sebepleri bakımından sınıflandırılmıştır. Eklerin oluşma sebepleri Giriş bölümünde verilen gramerleşme teorisinin ışığında irdelenmiştir. Sonuç bölümünde ise sayısal verilere yer verilmiş ve ek birleşmesinde ortaya çıkan temel sebepler sıralanmıştır.

Çalışmamızda transkripsiyon alfabesi kullanılmamıştır ancak alıntı yapılan bölümlerde bilginin ve örneklerin alındığı kaynaktaki transkripsiyon sistemi dikkate alınmıştır. Kullanılan işaretlerin değerleri de “Eklerin Yazımında Kullanılan Simgeler” başlığında verilmiştir.

Çalışmamızda toplam yüz on adet birleşik ek incelenmiştir. Aynı işlevi yerine getiren farklı yapıdaki bazı ekler aynı başlıkta ele alınmış ancak yapısal sınıflandırma bölümünde her biri tek ek olarak değerlendirilmiştir. Dolayısıyla başlıklara bakıldığında madde başı yüz üç olarak görünür ama eklerin toplam sayısı yüz ondur.

Bu çalışmada Tez İzleme Komitesinde yer alarak bana her zaman yol gösteren değerli hocalarım Prof. Dr. Leyla Karahan’a, Doç Dr. Bilge Özkan Nalbant’a; Prof. Dr. Ercan Alkaya’ya ve Prof Dr. Mehmet Vefa Nalbant’a teşekkürü bir borç bilirim. Çalışmam boyunca bana her anlamda danışmanlık yapan ve yardımlarını hiçbir zaman esirgemeyen değerli hocam, danışmanım Doç. Dr. Nergis Biray’a en içten teşekkürlerimi sunarım.

Tez sürecinde bana daima destek olan ve yardımını esirgemeyen eşim Taner Keskin’e en içten sevgilerimi sunarım.

ÖZET

TÜRKÇEDE BİRLEŞİK EKLER

KESKİN, Esra Gül

Doktora Tezi

Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı

Tez Yöneticisi: Doç. Dr., Nergis BİRAY

Ağustos, XXVII + 476 sayfa

Türkçede eklerin çoğu, geçmişten günümüze çeşitli bakımlardan bir değişim süreci geçirir. Bu süreçte meydana gelen değişikliklerden biri de ek birleşmeleridir. Türkçede iki ya da daha fazla unsur birleşerek kendi işlevlerini kaybedip farklı işlevler üstlenir ve birleşik yapılı ekler meydana gelir. Türkçede birleşik yapılı eklerin sayısı oldukça fazladır.

Tarihî ve çağdaş Türk lehçeleriyle ilgili çalışmalarda bu ekler ayrıntılı bir şekilde değerlendirilmemiştir. “Türkçede Birleşik Ekler” başlığını taşıyan tezimizde, Eski Türkçe dönemindeki birleşik ekler; Türkçenin tarihî ve çağdaş dönemlerini temsil eden metinler ve günümüzde tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinin gramer yapısı üzerine yazılmış kitaplar eşliğinde incelenmiş; yapı ve birleşme sebepleri bakımından bir sınıflandırılmaya tâbi tutulmuştur.

Birleşik eklerin yapısı, morfolojik ve fonetik değişikliklerin oluşumundaki ortak noktalar, eklerin işlevleri, eklerin birleşmesindeki tercihler ve sebepleri, bu yapıların hangi dönemlerden itibaren ekleştikleri ve birleşmeden sonra işlevlerindeki değişiklikler değerlendirilmiştir.

Eski Türkçe dönemindeki birleşik eklerin daha sonraki tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki durumu ve işlevleri de verilerek eklerin geçmişten günümüze geçirdiği yapısal ve işlevsel değişiklikler ortaya konmuştur.

Anahtar Sözcükler: Birleşik ekler, gramerleşme, tarihî Türk lehçeleri, çağdaş Türk lehçeleri.

ABSTRACT**COMPOUND SUFFIXES IN TURKIC****KESKİN, Esra Gül****Doctoral Thesis****Department of Turkish Language and Literature****Adviser of Thesis: Doç. Dr., Nergis BİRAY****August, XXVII + 476 pages**

Most of the suffixes in Turkic go through a change process from the past to the present day. One of the changes that have taken place in this process is the fusion of suffixes. In Turkic, two or more elements unite to lose their functions and take on different functions, and compound suffixes come into play. There are quite a lot of compound suffixes in Turkic.

These suffixes have not been examined in detail in studies on historical and contemporary Turkic dialects. In our thesis, titled “Compound Suffixes in Turkic”, compound suffixes in Old Turkic period were examined in the context of the texts representing the historical and contemporary periods of Turkic and the books written on the grammatical structure of contemporary Turkic dialects; were assigned to a classification in terms of structure and merge.

The structure of the compound suffixes, the common points in the formation of morphological and phonetic changes, the functions of suffixes, the preferences and reasons for the fusion of suffixes, which period of time these structures were converted to suffix and the changes in their function after fusion have been evaluated.

The structural and functional changes that the suffixes have passed through from past to present are revealed by giving the status and functions of the compound suffixes in Old Turkic that take place in later historical and contemporary Turkic dialects.

Key Words: Compound suffixes, gramaticalization, historical Turkic dialects, contemporary Turkic dialects.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	iii
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
SİMGE VE KISALTMALAR DİZİNİ.....	xxiii
EKLERİN YAZIMINDA KULLANILAN SİMGELER	xxv
GİRİŞ.....	1
1. GRAMERLEŞME	1
1.1. Gramerleşmenin Tanımlanması.....	1
1.2. Gramerleşmenin Ortaya Çıkışı ve Örnekleri	3
1.3. Tek Yönlülük (Unidirectionality) Hipotezi	19
1.3.1. Tek Yönlü Gelişimin Süreçleri.....	20
1.3.1.1. Anlamsızlaşma (Generalization)	20
1.3.1.2. Kategorisizleşme (Decategorialization)	21
1.3.1.3. Özelleşme (Specialization)	24
1.3.1.4. Ayrılma (Divergence)	24
1.3.1.5. Yenileme (Renewal)	25
1.3.1.6. Katmanlaşma (Layering)	26
1.3.1.7. Sıklık (Frequency)	26
1.3.1.8. Ses Kayıpları (Phonological Attrition).....	27
1.4. Sözcükleşme (Lexicalisation).....	27
2. BİRLEŞİK EK.....	30
3. GRAMERLEŞME VE EK BİRLEŞMESİ.....	47

BİRİNCİ BÖLÜM

İNCELEME

1. +Ad- (İsinden Fiil Yapma Eki)	50
1.1. Ekin Kökeni.....	50
1.2. Ekin Kullanılışı.....	50

2. +AgU (İsimden İsim Yapma Eki)	52
2.1. Ekin Kökeni.....	52
2.2. Ekin Kullanılışı.....	52
3. -AgUl (Fiilden İsim Yapma Eki).....	55
3.1. Ekin Kökeni.....	55
3.2. Ekin Kullanılışı.....	56
4. -(A)Ilm (Çokluk Birinci Şahıs Emir Eki).....	58
4.1. Ekin Kökeni.....	58
4.2. Ekin Kullanılışı.....	59
5. -ArçA (Zarf-Fiil Eki).....	64
5.1. Ekin Kökeni.....	64
5.2. Ekin Kullanılışı.....	64
6. -(A)rdA, -UrdA (Zarf-Fiil Eki).....	67
6.1. Ekin Kökeni.....	67
6.2. Ekin Kullanılışı.....	67
7. -(A)yIn (Teklik Birinci Şahıs Emir Eki).....	70
7.1. Ekin Kökeni.....	70
7.2. Ekin Kullanılışı.....	71
8. +çAk ~ +çUk (İsimden İsim Yapma Eki)	74
8.1. +çAk	74
8.1.1. Ekin Kökeni.....	74
8.1.2. Ekin Kullanılışı.....	75
8.2. +çUk	78
8.2.1. Ekin Kullanılışı.....	78
9. -çAk ~ -çUk (Fiilden İsim Yapma Eki).....	80
9.1. -çAk	81
9.1.1. Ekin Kökeni.....	81

9.1.2. Ekin Kullanılışı.....	82
9.2. -çUk	85
9.2.1. Ekin Kökeni	85
9.2.2. Ekin Kullanılışı.....	85
10. -çIr-, -çUr- (Fiilden Fiil Yapma Eki).....	87
10.1. Ekin Kökeni	87
10.2. Ekin Kullanılışı	87
11. -DAçI (Sıfat-Fiil ve Kip Eki).....	88
11.1. Ekin Kökeni	88
11.2. Ekin Kullanılışı	89
12. +DAn ~ +DIn (Ayrılma Durumu Eki).....	92
12.1. Ekin Kökeni	92
12.2. Ekin Kullanılışı	94
13. +dAş (İsimden İsim Yapma Eki).....	97
13.1. Ekin Kökeni	97
13.2. Ekin Kullanılışı	98
14. -Dİz, -DUz- (Fiilden Fiil Yapma Eki).....	100
14.1. Ekin Kökeni	100
14.2. Ekin Kullanılışı	100
15. -DUk (Sıfat-Fiil ve Kip Eki).....	101
15.1. Ekin Kökeni	101
15.2. Ekin Kullanılışı	103
16. -DUkDA (Zarf-Fiil Eki)	107
16.1. Ekin Kökeni	107
16.2. Ekin Kullanılışı	107
17. -DUr- (Fiilden Fiil Yapma Eki).....	109
17.1. Ekin Kökeni	109

17.2.	Ekin Kullanılışı	111
18.	+dUrUk, +dUk ~ +tIk (İsimden İsim Yapma Eki)	113
18.1.	+dUrUk, +dUk	113
18.1.1.	Ekin Kökeni	113
18.1.2.	Ekin Kullanılışı	115
18.2.	+tIk	117
18.2.1.	Ekin Kullanılışı	117
19.	+GAç (İsimden İsim Yapma Eki)	118
19.1.	Ekin Kökeni	118
19.2.	Ekin Kullanılışı	118
20.	-GAç (Fiilden İsim Yapma Eki)	120
20.1.	Ekin Kökeni	120
20.2.	Ekin Kullanılışı	121
21.	+GAk ~ +Ak (İsimden İsim Yapma Eki)	123
21.1.	+GAk	123
21.1.1.	Ekin Kökeni	123
21.1.2.	Ekin Kullanılışı	123
21.2.	+Ak	125
21.2.1.	Ekin Kullanılışı	125
22.	-GAk (Fiilden İsim Yapma Eki)	127
22.1.	Ekin Kökeni	127
22.2.	Ekin Kullanılışı	128
23.	-gAlI (Zarf-Fiil Eki)	131
23.1.	Ekin Kökeni	131
23.2.	Ekin Kullanılışı	132
24.	-GAlIr (Zarf-Fiil ve Kip Eki)	135
24.1.	Ekin Kökeni	135

24.2.	Ekin Kullanılışı	136
25.	-gAn (Sıfat-Fiil ve Kip Eki).....	138
25.1.	Ekin Kökeni	138
25.2.	Ekin Kullanılışı	139
26.	+gAr- (İsimden Fiil Yapma Eki)	146
26.1.	Ekin Kökeni	146
26.2.	Ekin Kullanılışı	148
27.	+gArU (Yön Durumu Eki)	151
27.1.	Ekin Kökeni	151
27.2.	Ekin Kullanılışı	154
28.	-gAy (Kip Eki).....	156
28.1.	Ekin Kökeni	156
28.2.	Ekin Kullanılışı	156
29.	-gA(y)sUg (Fiilden İsim Yapma Eki).....	159
29.1.	Ekin Kökeni	159
29.2.	Ekin Kullanılışı	162
30.	+gIl (İsimden İsim Yapma Eki).....	165
30.1.	Ekin Kökeni	165
30.2.	Ekin Kullanılışı	165
31.	-gIl (Fiilden İsim Yapma Eki)	167
31.1.	Ekin Kökeni	167
31.2.	Ekin Kullanılışı	168
32.	-gIl (Emir Eki)	170
32.1.	Ekin Kökeni	170
32.2.	Ekin Kullanılışı	172
33.	-GIIn, -GUn (Fiilden İsim Yapma Eki)	175
33.1.	Ekin Kökeni	175

33.2.	Ekin Kullanılışı	176
34.	-gInçA ~ -GIçA, GUçA (Zarf-Fiil Eki)	179
34.1.	-gInçA	179
34.1.1.	Ekin Kökeni	179
34.1.2.	Ekin Kullanılışı	180
34.2.	-GIçA, GUçA	185
34.2.1.	Ekin Kökeni	185
34.2.2.	Ekin Kullanılışı	185
35.	-Gİr-, -GUr- (Fiilden Fiil Yapma Eki)	186
35.1.	Ekin Kökeni	186
35.2.	Ekin Kullanılışı	187
36.	-(I)gII ~ (I)gIIg (Sıfat-Fiil Eki)	189
36.1.	Ekin Kökeni	189
36.2.	Ekin Kullanılışı	191
37.	-(I)gmA (Sıfat-Fiil Eki)	194
37.1.	Ekin Kökeni	194
37.2.	Ekin Kullanılışı	195
38.	-(I)gsA-, -(U)gsA- (Fiilden Fiil Yapma Eki)	196
38.1.	Ekin Kökeni	196
38.2.	Ekin Kullanılışı	196
39.	-GUç (Fiilden İsim Yapma Eki)	200
39.1.	Ekin Kökeni	200
39.2.	Ekin Kullanılışı	200
40.	-gUçI ~ -(I)gçI, -(U)gçI (Sıfat-Fiil Eki)	203
40.1.	-gUçI	203
40.1.1.	Ekin Kökeni	203
40.1.2.	Ekin Kullanılışı	204

40.2.	-(I)gçI, -(U)gçI	207
40.2.1.	Ekin Kökeni	207
40.2.2.	Ekin Kullanılışı	207
41.	-GUk (Fiilden İsim Yapma Eki)	210
41.1.	Ekin Kökeni	210
41.2.	Ekin Kullanılışı	210
42.	-gUkA (Zarf-Fiil Eki)	212
42.1.	Ekin Kökeni	212
42.2.	Ekin Kullanılışı	212
43.	-gUIUG (Fiilden İsim Yapma Eki)	214
43.1.	Ekin Kökeni	214
43.2.	Ekin Kullanılışı	214
44.	-gUIUksUz (Fiilden İsim Yapma Eki)	217
44.1.	Ekin Kökeni	217
44.2.	Ekin Kullanılışı	218
45.	+gUn (Çokluk Eki)	219
45.1.	Ekin Kökeni	219
45.2.	Ekin Kullanılışı	219
46.	-gUsUz (Fiilden İsim Yapma Eki)	221
46.1.	Ekin Kökeni	221
46.2.	Ekin Kullanılışı	221
47.	-(y)In (Zarf-Fiil Eki)	223
47.1.	Ekin Kökeni	223
47.2.	Ekin Kullanılışı	224
48.	-kAn (Zarf-Fiil Eki)	225
48.1.	Ekin Kökeni	225
48.2.	Ekin Kullanılışı	227

49. +kInA (İsimden İsim Yapma Eki)	231
49.1. Ekin Kökeni	231
49.2. Ekin Kullanılışı	232
50. +kIr-, +kUr- ~ +kIrA- (İsimden Fiil Yapma Eki).....	234
50.1. Ekin Kökeni	234
50.2. Ekin Kullanılışı	236
51. +lAG (İsimden İsim Yapma Eki)	238
51.1. Ekin Kökeni	238
51.2. Ekin Kullanılışı	238
52. +lan (İsimden İsim Yapma Eki)	241
52.1. Ekin Kökeni	241
52.2. Ekin Kullanılışı	241
53. +lAr (Çokluk Eki).....	243
53.1. Ekin Kökeni	243
53.2. Ekin Kullanılışı	245
54. +lArI (Çokluk Üçüncü Şahıs İyelik Eki).....	252
54.1. Ekin Kökeni	252
54.2. Ekin Kullanılışı	252
55. +lAyU (İsimden İsim Yapma Eki)	254
55.1. Ekin Kökeni	254
55.2. Ekin Kullanılışı	254
56. +lIg, +lUg (İsimden İsim Yapma Eki)	256
56.1. Ekin Kökeni	256
56.2. Ekin Kullanılışı	257
57. +lIk, +lUk (İsimden İsim Yapma Eki)	259
57.1. Ekin Kökeni	259
57.2. Ekin Kullanılışı	261

58. -In-, -IUn- (Fiilden Fiil Yapma Eki).....	263
58.1. Ekin Kökeni	263
58.2. Ekin Kullanılışı	264
59. -mAç (Fiilden İsim Yapma Eki).....	265
59.1. Ekin Kökeni	265
59.2. Ekin Kullanılışı	266
60. -mAk (İsim-Fiil Eki).....	268
60.1. Ekin Kökeni	268
60.2. Ekin Kullanılışı	268
61. -mAkçI (Kip Eki)	272
61.1. Ekin Kökeni	272
61.2. Ekin Kullanılışı	272
62. -mAkllk ~ -mAkllg (Fiilden İsim Yapma Eki)	274
62.1. Ekin Kökeni	274
62.2. Ekin Kullanılışı	275
63. -mAksIz (Fiilden İsim Yapma Eki).....	278
63.1. Ekin Kökeni	278
63.2. Ekin Kullanılışı	279
64. -mAksIzIn (Zarf-Fiil Eki).....	280
64.1. Ekin Kökeni	280
64.2. Ekin Kullanılışı	281
65. +mAn ~ +mAk (İsimden İsim Yapma Eki).....	282
65.1. +mAn	283
65.1.1. Ekin Kökeni.....	283
65.1.2. Ekin Kullanılışı.....	283
65.2. +mAk	285
65.2.1. Ekin Kullanılışı.....	285

66. -mAn (Fiilden İsim Yapma Eki).....	286
66.1. Ekin Kökeni	286
66.2. Ekin Kullanılışı	286
67. -mAtI(n) (Zarf-Fiil Eki).....	287
67.1. Ekin Kökeni	287
67.2. Ekin Kullanılışı	292
68. -mAz (Sıfat-Fiil ve Kip Eki).....	295
68.1. Ekin Kökeni	295
68.2. Ekin Kullanılışı	296
69. -mIr, -mUr (Fiilden İsim Yapma Eki)	304
69.1. Ekin Kökeni	304
69.2. Ekin Kullanılışı	305
70. -mİş (Sıfat-Fiil ve Kip Eki)	307
70.1. Ekin Kökeni	307
70.2. Ekin Kullanılışı	309
71. -mİşçA (Zarf-Fiil Eki)	314
71.1. Ekin Kökeni	314
71.2. Ekin Kullanılışı	314
72. -mİşDA (Zarf-Fiil Eki)	316
72.1. Ekin Kökeni	316
72.2. Ekin Kullanılışı	316
73. -(I)mIlg, -(U)mIUg (Fiilden İsim Yapma Eki)	318
73.1. Ekin Kökeni	318
73.2. Ekin Kullanılışı	318
74. -(I)msIn- (Fiilden Fiil Yapma Eki).....	320
74.1. Ekin Kökeni	320
74.2. Ekin Kullanılışı	320

75. +(I)nç, +(U)nç (İsimden İsim Yapma Eki).....	323
75.1. Ekin Kökeni	323
75.2. Ekin Kullanılışı	324
76. -(I)nç, -(U)nç (Fiilden İsim Yapma Eki)	326
76.1. Ekin Kökeni	326
76.2. Ekin Kullanılışı	327
77. +(I)nçI, +(U)nçU (İsimden İsim Yapma Eki).....	332
77.1. Ekin Kökeni	332
77.2. Ekin Kullanılışı	333
78. -(I)nçIg ~ -(I)nsIg (Fiilden İsim Yapma Eki)	335
78.1. Ekin Kökeni	335
78.2. Ekin Kullanılışı	336
79. -(I)nçsIz, -(u)nçsuz (Fiilden İsim Yapma Eki)	337
79.1. Ekin Kökeni	337
79.2. Ekin Kullanılışı	337
80. -(I)nçU, -(U)nçU (Fiilden İsim Yapma Eki)	338
80.1. Ekin Kökeni	338
80.2. Ekin Kullanılışı	339
81. -(u)nçsuz (Fiilden İsim Yapma Eki).....	340
81.1. Ekin Kökeni	340
81.2. Ekin Kullanılışı	341
82. -(I)nDI, -(U)nDI (Fiilden İsim Yapma Eki)	342
82.1. Ekin Kökeni	342
82.2. Ekin Kullanılışı	342
83. +nti (İsimden İsim Yapma Eki).....	347
83.1. Ekin Kökeni	347
83.2. Ekin Kullanılışı	348

84. -ηIz (Çokluk İkinci Şahıs Eki).....	349
84.1. Ekin Kökeni	349
84.2. Ekin Kullanılışı	350
85. +(I)ηIz (Çokluk İkinci Şahıs İyelik Eki)	352
85.1. Ekin Kökeni	352
85.2. Ekin Kullanılışı	352
86. -(I)ηIz (Çokluk İkinci Şahıs Emir Eki)	355
86.1. Ekin Kökeni	355
86.2. Ekin Kullanılışı	355
87. +(I)ηIzlAr, +(U)ηUzlAr (Çokluk İkinci Şahıs İyelik Eki)	357
87.1. Ekin Kökeni	357
87.2. Ekin Kullanılışı	357
88. -(I)ηIzlAr, -(U)ηUzlAr (Çokluk İkinci Şahıs Emir Eki)	359
88.1. Ekin Kökeni	359
88.2. Ekin Kullanılışı	359
89. -(I)ηlAr, -(U)ηlAr (Çokluk İkinci Şahıs İyelik Eki)	360
89.1. Ekin Kökeni	360
89.2. Ekin Kullanılışı	360
90. -pAn (Zarf-Fiil Eki)	363
90.1. Ekin Kökeni	363
90.2. Ekin Kullanılışı	365
91. +rAk (İsimden İsim Yapma Eki)	367
91.1. Ekin Kökeni	367
91.2. Ekin Kullanılışı	368
92. +(I)rkA-, +(U)rkA- (İsimden Fiil Yapma Eki)	371
92.1. Ekin Kökeni	371
92.2. Ekin Kullanılışı	371

93. -sAr (Zarf-Fiil ve Kip Eki)	374
93.1. Ekin Kökeni	374
93.2. Ekin Kullanılışı	375
94. +sIg ~ +çIg (İsimden İsim Yapma Eki).....	380
94.1. Ekin Kökeni	380
94.2. Ekin Kullanılışı	381
95. -sIk, -sUk (Sıfat-Fiil Eki)	383
95.1. Ekin Kökeni	383
95.2. Ekin Kullanılışı	384
96. -sIk-, -sUk- (Fiilden Fiil Yapma Eki).....	386
96.1. Ekin Kökeni	386
96.2. Ekin Kullanılışı	387
97. +sIn- (İsimden Fiil Yapma Eki)	388
97.1. Ekin Kökeni	388
97.2. Ekin Kullanılışı	388
98. +sIrA- (İsimden Fiil Yapma Eki)	391
98.1. Ekin Kökeni	391
98.2. Ekin Kullanılışı	393
99. +sIz, +sUz (İsimden İsim Yapma Eki).....	395
99.1. Ekin Kökeni	395
99.2. Ekin Kullanılışı	396
100. -siz / -siler / -sizler (Çokluk İkinci Şahıs Eki)	398
100.1. Ekin Kökeni	398
100.2. Ekin Kullanılışı	399
101. -(I)tII- (Fiilden Fiil Yapma Eki).....	402
101.1. Ekin Kökeni	402
101.2. Ekin Kullanılışı	402

102.	-yUk (Kip Eki)	403
102.1.	Ekin Kökeni	403
102.2.	Ekin Kullanılışı	404
103.	-zUn, -zUnlAr (Teklik ve Çokluk Üçüncü Şahıs Emir Eki).....	406
103.1.	Ekin Kökeni	406
103.2.	Ekin Kullanılışı	407

İKİNCİ BÖLÜM

DEĞERLENDİRME

1.	YAPISAL SINIFLANDIRMA.....	411
1.1.	İki Unsurun Birleşmesinden Oluşan Ekler	411
1.1.1.	İki Sözcüğün Birleşmesinden Oluşanlar.....	412
1.1.1.1.	Emir Ekleri	412
1.1.1.1.1.	Teklik Birinci Şahıs Emir Eki	412
1.1.1.1.2.	Teklik İkinci Şahıs Emir Eki	412
1.1.1.2.	İsimden İsim Yapma Eki	412
1.1.2.	Sözcük ve Ekin Birleşmesinden Oluşanlar.....	412
1.1.2.1.	Sözcük + Ek Yapısındaki Birleşik Ekler	412
1.1.2.1.1.	Fiil Çekimi Ekleri	412
1.1.2.1.1.1.	Çokluk İkinci Şahıs Ekleri.....	412
1.1.2.1.2.	Yapım Ekleri	413
1.1.2.1.2.1.	İsimden İsim Yapma Eki	413
1.1.2.2.	Ek + Sözcük Yapısındaki Birleşik Ekler	413
1.1.2.2.1.	Fiilimsi Ekleri.....	413
1.1.2.2.1.1.	İsim-Fiil Ekleri	413
1.1.2.2.1.2.	Sıfat-Fiil Ekleri	413
1.1.2.2.2.	Yapım Ekleri	414
1.1.2.2.2.1.	İsimden İsim Yapma Ekleri.....	414
1.1.2.2.2.2.	Fiilden İsim Yapma Ekleri	414
1.1.3.	İki Ekin Birleşmesinden Oluşanlar.....	414
1.1.3.1.	Fiilimsi Ekleri	414
1.1.3.1.1.	Sıfat-Fiil Ekleri.....	414
1.1.3.1.2.	Zarf-Fiil Ekleri.....	415
1.1.3.1.2.1.	Zarf-Fiil Eki + Pekiştirme Unsuru.....	415

1.1.3.1.2.2. Sıfat-Fiil Eki ~ Fiilden İsim Yapma Eki + Durum Eki ~ İsimden İsim Yapma Eki	415
1.1.3.2. Çekim Ekleri.....	416
1.1.3.2.1. İsim Çekimi Ekleri	416
1.1.3.2.1.1. Çokluk Ekleri.....	417
1.1.3.2.1.2. İyelik Eki	417
1.1.3.2.1.3. Durum Ekleri	417
1.1.3.2.2. Fiil Çekimi Ekleri	417
1.1.3.2.2.1. Kip Ekleri	418
1.1.3.2.2.1.1. Geçmiş Zaman Eki	418
1.1.3.2.2.1.2. Gelecek Zaman Eki	418
1.1.3.2.2.1.3. İstek Kipi Eki.....	418
1.1.3.2.2.2. Şahıs Ekleri.....	418
1.1.3.2.2.2.1. Şahıs Eki + Çokluk Eki	418
1.1.3.2.2.2.1.1. Emir Ekleri	418
1.1.3.2.3. Yapım Ekleri	419
1.1.3.2.3.1. İsimden İsim Yapma Ekleri.....	419
1.1.3.2.3.2. İsimden Fiil Yapma Ekleri	420
1.1.3.2.3.3. Fiilden İsim Yapma Ekleri	420
1.1.3.2.3.4. Fiilden Fiil Yapma Ekleri	423
1.2. Üç Unsurun Birleşmesinden Oluşan Ekler	424
1.2.1. Üç Sözcüğün Birleşmesinden Oluşanlar	424
1.2.1.1. Çokluk Birinci Şahıs Emir Eki	424
1.2.2. Ek + Sözcük + Ek Yapısından Oluşanlar	424
1.2.2.1. Durum Eki	424
1.2.2.2. Zarf-Fiil Eki.....	424
1.2.3. Üç Ekin Birleşmesinden Oluşanlar	424
1.2.3.1. Fiilimsi Ekleri.....	424
1.2.3.1.1. Zarf-Fiil Ekleri.....	424
1.2.3.2. Çekim Ekleri.....	425
1.2.3.2.1. İsim Çekimi Ekleri	425
1.2.3.2.1.1. Çokluk İkinci Şahıs İyelik Eki	425
1.2.3.2.2. Fiil Çekimi Ekleri	425
1.2.3.2.2.1. Emir Ekleri	425
1.2.3.2.2.1.1. Çokluk İkinci Şahıs Emir Eki.....	425
1.2.3.3. Yapım Ekleri	425
1.2.3.3.1. İsimden Fiil Yapma Eki.....	425
1.2.3.3.2. Fiilden İsim Yapma Ekleri	425
2. Eklerin Oluşma Sebeplerine Göre Sınıflandırma	425
2.1. Gramerleşme.....	426

2.1.1. <i>Sözcük > Ek</i> Gelişimini Gösteren Birleşik Ekler	427
2.1.2. <i>Düşük Gramer Kategorisi > Yoğun Gramer Kategorisi</i> Gelişimini Gösteren Birleşik Ekler	428
2.1.2.1. İşlev Birleştirme	428
2.1.2.2. Kuvvetlendirme	430
2.1.2.3. İşlev Pekiştirme	435
2.1.2.4. Kalıplaşma	437
2.1.2.5. Ekin Sözcüğün Bünyesine Dâhil Olmasıyla Oluşan Birleşik Ekler	437
2.1.2.6. Yardımcı Sesin Ekin Bünyesine Dâhil Olmasıyla Oluşan Birleşik Ekler	438
2.2. Ek Birleşmeleri Sonucunda Gözlemlenen Gramerleşme Süreçleri	438
2.2.1. Ses Değişiklikleri	438
2.2.2. Anlamsızlaşma ~ Anlam Kayıpları	439
2.2.3. Kategorisizleşme ~ Kategori Değiştirme	440
2.2.4. Özelleşme	443
2.2.5. Ayrılma	443
2.2.6. Katmanlaşma	444
2.2.7. Yenileme	445
2.2.8. Sıklık	445
2.3. Sözcükleşme	446
SONUÇ	447
TABLO - 1: Fiilimsi Ekleri	454
TABLO - 2: Çekim Ekleri	455
TABLO - 3: Yapım Ekleri	456
KAYNAKLAR	457
ÖZ GEÇMİŞ	476

SİMGE VE KISALTMALAR DİZİNİ

Akt.	Aktaran
Alm.	Almanca
AT	Azerbaycan Türkçesi
BK B	Bilge Kağan Yazıtı Batı Yüzü
BK D	Bilge Kağan Yazıtı Doğu Yüzü
BK K	Bilge Kağan Yazıtı Kuzey Yüzü
bkz.	Bakınız
C.	Cilt
CC	Codex Cumanicus
ÇB	Çaştani Beg Çatiği
Çin.	Çince
Çev.	Çeviren
DB	Dantıpalı Beg Çatiği
DLT	Dıvānū Luġāti't-Türk
Ed.	Editör
ET	Eski Türkçe
GT	Gagavuz Türkçesi
Haz.	Hazırlayan
İKPO	İyi ve Kötü Prens Öyküsü
İng.	İngilizce
K	Konsonant

KB	Kutadgu Bilig
KE	ısaıu'1-Enbiyā
krı.	Karşılaıtırımız
KT D	Kul Tigin Yazıtı Doğu Yuzu
KT G	Kul Tigin Yazıtı Guney Yuzu
KT K	Kul Tigin Yazıtı Kuzey Yuzu
KTLG	Karşılaıtırmalı Turk Lehçeleri Grameri
KTLS	Karşılaıtırmalı Turk Lehçeleri Sözlüğu
KV	Konsonant - Vokal
KVK	Konsonant - Vokal - Konsonant
M	Maytırsimit
NF	Nehcu'1-Ferādıı
OTWF	Old Turkic Word Formation
p.	Page
Rus.	Ruıça
QG	Qazaq Grammatikası
QTG	Qazaq Tiliniñ Grammatikası - I Morfologiya
s.	Sayfa
S.	Sayı
Skr.	Sanskritçe
TG	Tatar Grammatikası I
Trans.	Translator

TT	Türkiye Türkçesi
TütT	Türkmen Türkçesi
Uyar.	Uyarlayan
Uyg.	Eski Uygur Türkçesi
vb.	Ve benzeri ~ benzerleri
vd.	Ve diğerleri
Vol.	Volume
vs.	Vesaire
Yay.	Yayımlayanlar

EKLERİN YAZIMINDA KULLANILAN SİMGELER

A	a, e
ä	e, açık e
â	Açık a (a ~ o)
ā ~ â	Uzun a
B	b, p
C	c, ç
č	ç
D	d, t
è ~ é	Kapalı e
G	g, ğ, k, k̄

ġ	g (art damak)
q	k (art damak)
ħ	h (Art damak)
I	ı, i
î ~ î	Uzun i
ĩ	Kısa ı
ĩ ~ ě	Kısa i
ķ	k (art damak)
ñ ~ ŋ	ng, geniz n'si
ń	ny
O	o, ö
ŝ	Diş arası s
ś	Arap alfabesinde sad (ص) harfi
ţ	Arap alfabesinde tı (ط) harfi
U	u, ü
ú	Yarı art damaksıl u
ū ~ û	Uzun u
ũ	Uzun ü

w	Çift dudak v'si
+/-	Hem isme hem fiile gelen ek

GİRİŞ

1. GRAMERLEŞME

XIX. yüzyıldan bu yana araştırmacılar hem gramerleşme adı altında hem de bu terimi kullanmadan gramerleşme örnekleri üzerinde çalışmaktadır. Önceleri genellikle bağımsız bir sözcüğün ek hâline gelmesi şeklinde tanımlanan ve bu gelişime de kişi eklerinin kişi zamirlerinden kısalması, fiil çekiminde kullanılan yapıların yardımcı fiillerden kısalması, durum eklerinin edatlardan kısalması gibi örneklerin verildiği gramerleşme teorisinin sadece sözcükten eke giden bir süreç değil aynı zamanda gramatik işleve sahip olmuş bir yapının daha fazla gramerleşme eğilimi gösterdiği bir süreç olduğu da ortaya konmuştur.

Türkiye’de gramerleşmeyle ilgili çalışmalar XX. yüzyılda başlamıştır. Bu konuyla ilgili ilk çalışmalarda gramerleşme teriminden bahsedilmez ancak araştırmacılar “bir takım eklerin anlamlı sözcüklerden kısaldığı”na inanmış ve bunu kanıtlayan örnekleri ortaya koymak üzere araştırmalar yapmışlardır. *-yor* şimdiki zaman ekinin *yori-* fiilinin geniş zaman ekini almış biçimi olan *yorur* biçiminden kısalması, *+Dir* bildirme ekinin *tur-* fiilinin geniş zaman ekini almış biçimi olan *turur* biçiminden kısalması vs. gramerleşme örnekleri arasında değerlendirilebilecek yapılardır.

Günümüzde de gramerleşme teorisi araştırmacılar tarafından bir çalışma alanı olarak görülmekte ve Türkçenin tarihî ve çağdaş lehçelerindeki bazı gelişimler gramerleşme örneği olarak ortaya konmaktadır.¹

1.1. Gramerleşmenin Tanımlanması

“Gramerleşme” Fransız dil bilimci Antoine Meillet tarafından kullanılan bir terimdir (Hopper ve Traugott, 2003: 19). Antoine Meillet, “L’évolution des formes grammaticales” başlıklı çalışmasında gramerleşmeyi “*le passage d’un mot autonome au rôle d’élément grammatical*” şeklinde “*bağımsız bir sözcüğün gramatikal unsur*

¹Türkiye’de gramerleşme teorisiyle ilgili çalışmalardan en kapsamlı olanı Faruk Gökçe’nin 2007 yılında hazırladığı “Oğuz Türkçesinde Fiil Birleşmeleri Tarihsel Karşılaştırmalı Bir İnceleme Denemesi” başlıklı doktora tezidir. Gökçe; gramerleşmenin tarihi, tanımlanması, süreçleri ve Türkçedeki fiil birleşmelerinin gramerleşme teorisiyle olan bağlantısını içeren önemli bir çalışma ortaya koymuştur. Aynı konu için yine Gökçe’nin 2013 yılında yayımlanan “Gramerleşme Teorisi ve Türkçe Fiil Birleşmeleri” başlıklı kitabına bakılabilir. Hülya Gökçe de “Başkurt Türkçesinde Gramerleşme Örnekleri” başlıklı makalesinde gramerleşme teorisiyle ilgili bilgilere yer verir. Çalışmamızın giriş bölümünün gramerleşme teorisiyle ilgili kısmında bahsedilen kaynaklardan yararlanılmıştır.

durumuna geçişi” olarak tanımlamıştır (1912: 131). Ancak Meillet (1912)’nin yukarıda adı geçen makalesinde yaptığı gramerleşme tanımının aslında gramerleşmeyle doğrudan bağlantılı olmadığı da düşünülmektedir (Lindström, 2004: 291).

Jerzy Kuryłowicz “The Evolution of Grammatical Categories” başlıklı yazısında gramatikal biçimlerin gelişimini “*Grammaticalization consists in the increase of the range of a morpheme advancing from a lexical to a grammatical or from a less grammatical to a more grammatical status*” şeklinde bağımsız sözlüksel birimlerin gramatikal biçimlere ayrıca düşük gramatikal konumdaki biçimlerin yoğun gramatikal konuma yükselmesi olarak tanımlamıştır (1965: 69).

Agop Dilaçar, “Gramer: Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihçesi” adlı çalışmasında gramerleşmeyi bir sözcüğün anlamını kaybederek ek hâline gelmesi olarak tanımlamış ve gramerleşmeye Türkçedeki *-yor* ekinin geçirdiği gramatikal süreci örnek vermiştir:

“Bir sözcüğün, anlamını yitirerek (desemantisation) ek hâline gelmesine denir: örneğin, fiillerimizde kullanılan -yor eki. Eskiden yorımak/yormak (= gitmek, yürümek) kalıbında olan bağımsız bu sözcük sonra ek hâline gelmiştir; içiyor’un bugün “yürümek” ile bir ilgisi kalmamıştır; -yor artık gramatikleşmiştir. Aynı kavramla, örneğin, yürümek’in “sözcüksel anlamı” (sens lexical) vardır; yürüdü, yürürsen, yürümüşüm gibi şekillerin anlamına ‘gramatikal anlam (sens grammatical) denir’ bilgisine yer vermektedir (Dilaçar, [1989] 1971: 97).

Bernd Heine ve Mechthild Reh, “Grammaticalization and Reanalysis in African Languages” adlı çalışmalarında gramerleşmeyi, bir gramatikal birliğin anlamını, pragmatik özelliğini, söz dizimsel bağımsızlığını ve ses varlığını kaybettiği gelişimsel bir süreç olarak tanımlamışlardır. Unsurların bu şekilde kayıplar vermesi leksikal parçaların gramatikal işaretçilere dönüştüğü zaman meydana gelen bir durumdur (Heine ve Reh, 1984: 15).

Christian Lehmann gramerleşmeyi hem bağımsız sözlüksel parçaların gramatikal unsur hâline gelmesi hem de anlam, söz dizimi ve ses bilgisinin etkileşim hâlinde olduğu daha düşük gramer kategorilerinin daha yoğun gramer kategorileri haline gelmesi şeklinde tanımlamaktadır (Lehmann, 2002: 11-12). Lehmann birçok yazarın gramerleşmeyi art zamanlı bir olgu ya da en azından tarihsel bir olgu olarak gördüğünden bahseder. Ne var ki eş zamanlılık ve art zamanlılık aynı şeyin iki perspektifidir. Kusursuzca eş zamanlı ya da art zamanlı olgular yoktur, sadece

dilbilimsel bir olgunun eş zamanlı ya da art zamanlı olarak iki yönü vardır. Gramerleşmeyi tarihsel olgu olarak adlandırmak her ne kadar bireysel olarak doğru olabilirse de genel algıda art zamanlı ve tarihsel kavramlarının karıştırılması çok yaygın bir yaklaşımdır. Buna rağmen art zamanlı olarak adlandırmak da teorik bir yanlışlıktır:

“[...] most authors (including Campbell 2001:154f) view grammaticalization as a diachronic phenomenon or even as a historical phenomenon (Newmeyer 2001: 188f et pass.). The latter may be true of individual cases; but to call grammaticalization in the generic sense a historical phenomenon is simply a reflex of the widespread confusion of diachrony with history. Calling it a (purely) diachronic phenomenon, however, is theoretically mistaken, too. Synchrony and diachrony are two perspectives on the same thing. There are no purely synchronic and no purely diachronic phenomena; there is only a synchronic and a diachronic side to a linguistic phenomenon” (2004: 2).

Berke Vardar, “Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü”nde gramerleşmeyi “(Alm. *grammatilalisierung*, Fr. *grammaticalisation*, İng. *grammaticalisation*) dilin evrim süreci içinde bir sözlükbirimin biçimbirime dönüşmesi” olarak tanımlar (2007: 72).

Gramerleşmenin sözlükle söz dizimi ilişkisinde ortaya çıkan anlam bilgisel bir olay olduğunu ifade eden Günay Karaağaç, “Dil Bilim Terimleri Sözlüğü”nde gramerleşmeyi “bir asıl biçim biriminin bağlı biçim birimi hâline gelmesi, bir sözlük birimin yaygınlaşarak genelleşmesi ve dil bilgisel bir birim hâline gelişi” şeklinde tanımlamıştır (2013b: 288).

1.2. Gramerleşmenin Ortaya Çıkışı ve Örnekleri

Antoine Meillet’in “L’évolution des Formes Grammaticales” başlıklı çalışmasına gelene kadar “gramerleşme” teriminin kullanıldığı çalışmaları göremiyoruz. Ancak, bazı çalışmalarda gramerleşme adı altında olmasa da gramerleşme örneği sayılabilecek ya da gramerleşme başlığı altında incelenebilecek bilgiler bulunmaktadır.

Lehmann’a göre Condillac ve John Horne Tooke kesinlikle evrimsel tipolojistlerin sadece ilk öncüleriydi (Lehmann, 2002: 1). John Horne Tooke, “The Diversions of Purley” adlı çalışmasında edatların sözcüklerin bir türü olmayıp, onların aslında isimler ve fiiller olduğunu ve sadece (bağlaçlar gibi) isimlerin ve fiillerin bozularak şekil değiştirmiş hâlleri olduğunu belirtmiştir (Tooke, 1840: 171). Condillac ise “Essai sur l’origine des connaissances humaines” adlı çalışmasında kişi eklerinin

kişi zamirlerinin ekleşmesiyle oluştuğunu ve fiil zamanlarının ise kökün zaman zarflarıyla bütünleşmesinden geldiğini söylemiştir (Lehmann, 2002: 1).² Rasmus Kristian Rask ve Franz Bopp da Condillac gibi şahıs eklerinin zamirlerden kısaldığı görüşünü vurgulamıştır (Lindström, 2004: 210, 267).

Paul J. Hopper ve Elizabeth Closs Traugott, gramerin ortaya çıkışı ile ilgili yorumların en geniş olanının Alman dilbilimci Wilhelm von Humboldt tarafından önerildiğini söyler. Humboldt'un 1822 yılında yaptığı, "Gramer Şekillerinin Oluşumu ve Fikirlerin Evrimi Üzerindeki Etkisi" başlığıyla yayımlanan konuşmasına göre dildeki gramatikal yapılar, dilin yalnızca somut fikirlerin dışı vurulabildiği bir aşamasından önce oluşmuştur. Onun önerisiyle gramer, somut fikirlerin birlikteliği dışında farklı aşamalarla gelişmiştir:

"Perhaps the most sophisticated of these speculations about the origins of grammar was that proposed by the German philosopher and humanist Wilhelm von Humboldt (1767-1835). In a published lecture entitled "On the genesis of grammatical forms and their influence on the evolution of ideas" (Über das Entstehen der grammatikalischen Formen und ihren Einfluß auf die Ideenentwicklung) given in 1822 he suggested that the grammatical structure of human languages was preceded by an evolutionary stage of language in which only concrete ideas could be expressed. Grammar, he suggested, evolved through distinct stages out of the collocation of concrete ideas" (Hopper ve Traugott, 2003: 19-20).

Lehmann, Humboldt'un verdiği dört aşamayı şöyle ifade eder:

I. 'Grammatische Bezeichnung durch Redensarten, Phrasen, Sätze': *Gramatikal kategoriler tamamen sözcüklerde ve anlamsal-sözdizimsel yapılarda saklıdır.*

II. 'Grammatische Bezeichnung durch feste Wortstellungen und zwischen Sach- und Formbedeutung schwankende Wörter' *Sözcük sırası uyumunun belirli hâle gelmesi ve gramatikal yapı ile somut anlam arasında gidip gelen sözcükler.*

III. 'grammatische Bezeichnung durch Analoga von Formen': *Ana sözcüklere ek olarak getirilen 'kararsız' sözcükler.*

²Condillac'ın "Essai sur l'origine des connaissances humaines" adlı çalışmasının İngilizce çevirisi için bkz. Condillac, E. B. (2003). *Essay on the Origin of Human Knowledge (Trans. Hans Aarsleff)*, Cambridge University Press, Cambridge.

IV. ‘grammatische Bezeichnung durch wahre Formen, durch Beugung und rein grammatische Wörter’ *Kökler ve gramatikal anlamları bildiren ekler* (Lehmann, 2002: 2).

İlk aşamada sadece nesnelere ifade edilir. Nesnelere ilişkili olan somut objeler söylemde açıkça ifade edilmez fakat dinleyici tarafından çıkarılır. En sonunda ifade edilen objelerin sırasının belirliliği alışkanlık hâline gelir ve sözcük sırasının uyumu ikinci bir aşamayı başlatır (sentaktik). Bu aşamada bazı sözcükler gramatikal ve somut anlamlar arasında gidip gelmeye başlar ve bunlardan bazıları söylemde bazı işlevler için özel hâle gelir. Üçüncü aşamada bu işlevsel sözcükler gevşek bir biçimde somut sözcüklere eklenir. Bu yolla ‘bitişken’ çiftler, maddesel ve bağlantısal bir sözcük içeren çiftler ortaya çıkar. Dördüncü aşamada bu bitişken çiftler sentetiğe dönüşmeye başlar. Artık kökler ve maddesel ve gramatikal anlamları eş zamanlı olarak içeren ekler vardır; bu bir ‘morfolojik’ aşama olarak düşünebilir. Bu dördüncü aşamada da işlevsel sözcüklerin bazıları yaşamlarını sadece gramatikal ilişkilerin şekilsel göstergeleri olarak devam ettirir. Sözcüklerin işlevsel yaşamı onların şekillerine ve anlamlarına yansımıştır; uzun kullanım boyunca anlamlar kaybolur ve sesler aşınır (Hopper ve Traugott, 2003: 19-20).

Hopper ve Traugott XIX. yüzyılın ilk on yılı boyunca ortaya atılan dil sınıflandırması ile Humboldt’un dört evresindeki uyumun tesadüf olmadığını belirtir. Bu sınıflandırmaya göre yalınlayan (Humboldt’ın I. evresi), eklemeli (III. evre) ve çekimli (IV. evre) olmak üzere üç temel dil tipi vardır. Humboldt’un varsayılan bir ön basamakla desteklenmiş önerisi (Humboldt’un birinci evresi) evrimsel süreçteki bu tiplerin bir muhasebesi olarak düşünülebilir:

“It is no coincidence that Humboldt’s four stages correspond quite closely to a typology of languages that was in the air during the first decades of the nineteenth century. According to this typology, there were three basic types of language: Isolating (Humboldt’s stage II), Agglutinative (stage III), and Inflectional or Synthetic (stage IV). Humboldt’s proposal can be thought of as an account of these types in evolutionary terms, supplemented by an assumed prestage (Humboldt’s stage I). He eventually developed this idea into a series of further speculations about language typology and the relationship between language and cultural evolution” (Hopper ve Traugott, 2003: 20).

Lindström (2004: 203-204), Humboldt'un 1822'deki "Über das Entstehen der grammatischen Formen und ihren Einfluß auf die Ideenentwicklung" adlı çalışmasından alıntı yaparak gramatikal şekillerin oluşmasıyla ilgili görüşlerini şöyle aktarır:

Addition, or embedding of meaningful syllables, which used to make up own words, or which still do: Kendi sözcüklerini türetmeye alışkın ya da hâlâ türeten anlamlı hecelerin kaynaşması ya da birleşmesi.

Addition, or embedding of meaningless letters, or syllables, only for the reason of [giving] a hint of grammatical conditions: Sadece gramatikal durumların bir işaret vermesi sebebiyle anlamsız ses ya da hecelerin kaynaşması ya da birleşmesi.

Change of vowels through the transition of one into another, or through a change in quantity, or stress: Birinin bir diğerine geçişi ya da nicelikte bir değişiklik ya da vurgu ile ünlülerin değişimi.

Change of consonants inside the word: Sözcük içindeki ünsüzlerin değişimi.

Positioning, according to unchangeable laws, of words which are dependent on one another: Bir diğerine bağlı olan sözcüklerin değişmez kurallara göre konumlanması.

Reduplication of syllables: Hecelerin pekişmesi.³

Lindström (2004: 203), Humboldt'un durum ekleri ve edatlar arasında da bir benzerlik fark ettiğini ve gramatikal işaretlerin aynı anda gramatikal işaret ve içerik sözcüğü olamayacağını iddia ettiğini bildirmiştir. Humboldt, durum eklerinin edatlardan

³Therese Åsa Margaretha Lindström, "The History of The Concept of Grammaticalisation" adlı çalışmasında Wilhelm von Humboldt (1767-1835), Karl Wilhelm Friedrich von Schlegel (1772-1829), August Wilhelm von Schlegel (1767-1845), Franz Bopp (1791-1867), Georg von der Gabelentz (1840-1893), Berthold Delbrück (1842-1927), Hermann Paul (1846 - 1921), Karl Brugmann (1849-1919), Jean Baptiste de la Curne de Sainte-Palaye (1697-1781) & Abbé François Seraphin Regnier Desmarais (1632-1713), François-Juste-Marie Raynouard (1761-1836), The Reverend Richard Garnett (1789-1850), Francis Henry Trithen / Friedrich Heinrich Trithen (1820-1854), Friedrich Max Müller (1823-1900), John Earle (1824-1903), Frederic William Farrar (1831-1903), Archibald Henry Sayce (1845-1933), Henry Sweet (1845-1912), Lionel Graham Horton Horton-Smith (1871-1953), William Dwight Whitney (1827-1894), Maurice Bloomfield (1855-1928), Edwin Whitfield Fay (1865-1920), Rasmus Kristian Rask (1787-1832), Johan Nikolai Madvig (1804-1886), Esaias (Henrik Wilhelm) Tegnér (1843-1928), Adolf (Gotthard) Noreen (1854-1925), Arthur Waley (1889-1966), Thomas Burrow (1909-1986), John Lyons (1932-), Christopher John Elinger Ball (1935-), Edward Sapir (1884-1939), Leonard Bloomfield (1887-1949), Joseph Harold Greenberg (1915-2001), Dwight Le Merton Bolinger (1907-1992), Otto Jespersen (1860-1943), Erik Wellander (1884-1977), Elias (Gustaf Adolf) Wessén (1889-1981), Alf Sommerfelt (1892-1965), (Karl) Birger Bjerre (1902-1993), Jerzy Kuryłowicz (1895-1978), Viktor Maksimovich Žirmunskij (1891-1971), Émile Benveniste (1902-1976) gibi araştırmacıların gramerleşme ile ilgili veya gramerleşme teorisi altında değerlendirilebilecek çalışmalarına yer vermiştir. Bu çalışmalarda şahıs eklerinin zamirlerden kısılması, fiil çekimlerini oluşturan bazı yapıların yardımcı fiillerden kısılması, edatların zarflardan kısılması, durum eklerinin edatlar, zamirler gibi şekillerden kısılması vs. gibi gramerleşme örnekleri yer almaktadır (Lindström, 2004: 205-341).

oluştugu görüşüne örnek olarak *aus* edatından türediğine inandığı ilgi durumu eki *-s'*yi örnek vermiştir (Lindström, 2004: 214).

Eklenmenin yeni gramatikal şekilleri yaratmada oldukça genel bir yol olduğunu düşünen Humboldt'a göre birçok gelişmiş dilde gramatikal şekiller anlamlı hecelerin eklenmesiyle oluşmaktadır. Son gramerleşme çalışmalarına benzer olarak Humboldt da gramatikal işaretlerin gelişiminin anlamsal ve fonolojik aşınmanın belirgin bir zayıflığı ile bağlantılı olma eğilimi gösterdiğini belirtmektedir (Lindström, 2004: 205).

Friedrich Max Müller'e göre dilin orijinalinde her şey bir anlama sahiptir. Müller, dil bilimsel parçaların anlamlarını biraz ya da tamamen kaybetmeleri dolayısıyla dilde anlamsal değişikliklerin olduğuna inanmıştır. Çekim ve yapım ekleri her ne kadar bir anlama sahip gibi görünmeseler de gramer işlevleri dışında anlamlı olmalıdır. Müller sadece eklerin herhangi bir yapıdan gelişmesinin değil dildeki gramatikal ifadeler arasındaki benzerliğin yanı sıra değişimin semantik ve fonetik yönlerinin de farkına varmıştır:

“Smaller changes, changes of accent and meaning, the reception of new, and the dropping of old words, we may watch as taking place under our own eyes” (Müller, 1862: 45).

Archibald Henry Sayce, “The Principles of Comparative Philology” adlı çalışmasında işaret zamirlerinden ve isimlerden geliştiğini kabul ettiği bağlaçlar ve edatlar gibi daha fazla işlevsel parçaların kökeniyle ilgili bilgilere yer verir ve zarfların bazen edat hâline gelebileceğini ifade eder. Ona göre işlev sözcükleri fonetik aşınmaya da uğrar:

Analysis, again, is leading us to the conclusion that the prepositions are for the most part, old substantives, while even the conjunctions such as and (...), were originally demonstratives (Sayce, 1875: 135).

Esaias (Henrik Wilhelm) Tegnér gramerleşme terimini kullanmadan bağımsız sözcüklerden eklere doğru giden bir süreçten bahseder. Aynı zamanda sözcüksel olmayan parçalardan örneğin yapım eklerine geçişin de olabileceğini belirtir. Ancak yeni gramatikal şekilleri getiren değişiklik öncelikle sözcükten gidiyor gibi görünür (Lindström, 2004: 279).

Ekleme teorisinin öne çıkan temsilcilerinden bir diğeri de Georg von der Gabelentz'dir. Gabelentz “Die Sprachwissenschaft” adlı çalışmasında kendi zamanının

ekleme teorisi ile ilgili düşüncelerini ve bilgilerini iyi bir şekilde özetler (Lehmann, 2002: 3). Gabelentz gramerleşmenin *söyleyiş kolaylığı* (ease of articulation) ve *başkalaşma* (distinctness) olmak üzere birbiri ile rekabet hâlindeki iki eğilimin sonucunda ortaya çıktığını ifade etmiştir. Söyleyiş kolaylığı ses değişiklikleri dolayısıyla sözcüklerin aşınmasına yol açarken başkalaşmalar da bulanıklığı beraberinde getirir. Böylece, yeni biçimler eski biçimlere ayak uyduracak ve eski biçimlerin işlevlerini üzerine alacaktır. Örneğin, Latince *video* “görüyorum” fiilinin gelecek zaman teklik birinci şahıs çekimi olan *videbo* “göreceğim” yapısındaki *-bo* eki, yardımcı fiil olarak kullanılan “olmak” fiilinin teklik birinci şahıs biçimi olan **bhwō* şeklinden gelir. Yani, bir temel fiil ile bir yardımcı fiilden oluşan eski bir birleşik yapı (*vide+ bhwō*) tek bir çekim biçimi hâline getirilmiştir. Fakat daha sonra bu şekil de yıpranmış ve yerini yeni bir *videre habeo* “görmek zorundayım” şekline bırakmıştır (Hopper ve Traugott, 2003: 20-21). Lindström (2004: 216)’a göre Gabelentz’in dil değişiminin söyleyiş kolaylığı ve başkalaşma odaklı olduğu düşüncesi, Meillet’in “yenileme” düşüncesiyle bağlantılı bir durumdur. Gabelentz’in geliştirdiği bir diğer düşünce de gramatikal şekillerin ortaya çıkışının çizgisel değil de daha çok döngüsel bir süreçte gerçekleştiğidir. Gabelentz, gramatikal şekillerin yeniden yaratım sürecinin tekrar ettiğine ve bu tekrar için koşulların dillerde her zaman bulunduğu dikkat çekmiştir (Hopper ve Traugott, 2003: 21).

Karl Brugmann “A Comparative Grammar of the Indo-Germanic Languages” adlı kitabında “izolasyon” teriminden bahsetmiştir. Ona göre bir birleşğin (compound) bütün hâline gelmesi parçalarının izole olmasına bağlıdır. Brugmann bu duruma Latince *māgnōpere*, *dēnuō* gibi örnekleri vermiştir:

It is no doubt a fair definition of a compound to say that it is fully formed when the whole becomes in any way isolated from the parts of which it is composed as used independently. Lat. māgnōpere, for instance, was isolated from its component elements māgnō opere by its vowel contraction; Lat. dēnuō from dē novō by the weakening of -ov- to -u- due to its enclitic positions (Brugmann, 1972: 4).

Brugmann birleşik ve basit sözcükler arasındaki farkı bulmanın zor olduğunu ifade eder çünkü bir birleşğin ön eke veya son eke ne zaman dönüşeceğini söylemek güçtür. Bu zorluk izolasyonun bazen sadece anlamı ya da şekli bazen de her ikisini de etkilemesinden kaynaklanır. Bu fonksiyon değişimi oldukça aşamalıdır:

It is equally impossible to draw a hard and fast line between a compound and a simple word. One part of a compound is reduced or degraded to a suffix or prefix or generally to an inflexional element, by losing in some way or other its connexion with the simple word in the consciousness of the speaker (Brugmann, 1972: 5-6).

Brugmann iki parçadan oluşan şekillere birleşik (compound) terimiyle sınırlılık getireceğini düşünmesine rağmen parçalardan birinin birleştirilmemiş benzer sözcüklerle konuşmacının zihnindeki ilişkisini kaybettiğinde bir birleşğin tek sözcük hâline geldiğini söyler. Brugmann'a göre bu sürecin sonunda birleşik ya basit gibi görünür ya da izole olmuş unsur kısılır ve bir ön ek veya son eke dönüşür:

“When a group of words connected in some syntactical relation is fused into a single form, it is called a compound [...] The compound -to restrict the term for the moment to those consisting of two members- becomes a simple word when either its first or its second member has lost its connexion in the mind of the speaker with kindred words which are uncompounded, and consequently the comparative independence which it formerly had. This process may give rise to a word which to the speaker’s consciousness is absolutely simple [...] or else the element in question loses its full meaning, and being use with the same value in a considerable number of words is reduced to what is called a suffix or a prefix” (Brugmann, 1972: 3).

Brugmann unsurun bütün anlamını kaybettiğini söyler. Ayrıca bir birleşğin “gizlenmiş birleşik” olarak adlandırıldığından söz eder. Bu birleşikler artık etimolojik olarak açık olmayan ve kısaltmış üyenin tamamen bağımsız bir şekilde olamayacağı birleşikleri verir. Brugmann aynı zamanda gelişmiş bir şeklin daha fazla devam etmediğini vurgular. Şekiller üretkenliklerini kaybeder ve ölür veya sadece bazı kalıp ifadelerde yaşar:

*When a member of a compound has become a prefix or a suffix, the group of words which contains it generally creates similar forms, and is thus enlarged by analogy. The more general the significance of such an element, the more readily are words of the same type formed; take for example the extent to which -heitlich (mann-heit männ-lich) have spread in Mod.H.G., and in latin the future ending -bō (calē-bō), which is derived from Idg. *bhū-ō (bheṷ- become) (Brugmann, 1972: 10).*

Brugmann'a göre unsurlardaki ses değişimi orijinalde gramatikal fonksiyonla ilgili olmayan aksan kayması yoluyla ortaya çıkar. Daha sonra ses değişimi ifadenin mükemmel kullanımı için anlam kazanır:

[...] a mechanical consequence of shifting accent, has quite as little to do with morphological differences of function as any other phonetic variations which

arose within a given group of forms through the action of what is called phonetic law. [...] but the arbitrary phonetic differences produced by ablaut in the various groups of forms often acquired in time a special meaning, the particular phases of ablaut becoming closely attached to the particular idea conveyed by the whole Word, an appropriated to this or that function in connexion with it (Brugmann, 1972: 15-16).

Brugmann, iki veya daha fazla ekin tek ek hâline gelmesinin sık karşılaşılan bir durum olduğunu da belirtmiştir:

*It very frequently happens, that two or more suffixes become fused into a unity in those periods of a language which we are able to control. E. g. Mod. HG. -ner in bild-ner, harf-ner etc. is due to the -ner in such forms as gärt-er (Mid. HG. garten-ære), which is a derivative of garten... In like manner many of the prim. Indog. suffixes, which we are wont to regard as a unity, e. g. the -ter- in *pə-tér-es (Gr. narigsg), may have been fused together out of several suffixal elements. Our inability to analyse a prim. Indog. element proves nothing for its primitive unity (Brugmann, 1888: 16-17).*

XIX. yüzyıl boyunca bazı araştırmacılar tek yönlülük görüşlerini sunmuşlar ve çekimsel ve türetimsel morfeplerin içerik sözcüklerinden ortaya çıktığını iddia etmişlerdir. Ancak bazen araştırmacıların bir kısmı diğer dil bilimsel unsurların ses değişimi gibi bir işlev geliştirebileceğinin mümkün olduğunu kabul etmiş fakat doğal olarak bu bitişim diye adlandırılmamış ve ne yazık ki kimse benzerlikleri ve yeni gramatikal işaretler elde etmenin farklı anlamları arasındaki muhtemel bağlantıyı tartışmamıştır. Yüzyılın sonuna kadar araştırmacılar bitişim teorisinin doğru olup olmadığını ya da zamirlerin orijinal eklerden kaynaklanıp kaynaklanmadığını ve konuşmanın bir bölümündeki eklerin konuşmanın diğer bölümündeki eklerle doğru bir gelişme gösterip göstermeyeceğini tartışmaya başlamıştır (Lindström, 2004: 285).

Henry Sweet, Latince *parabolare habeo* şeklinden gelen Fransızca gelecek zaman *parlerai* ve modern İskandinav dilinde pasif yapıları oluşturmak için aktif yapılara eklenen -s örneklerinden bahseder. Sweet, -s'nin *sik* dönüşlülük zamirinden kısaldığını öne sürmüştür. Ona göre durum ekleri; edatlar, zamirler vs. gibi şekillerden gelişir. Dil bilimsel bir parçanın çekim ya da yapım eki olarak addedilmesi için o parçanın kaynaklandığı kelimedenden kendini soyutlamış olması gerekir:

“We can see the development of inflection out of independent words which have lost their formal independence in such forms as the French future parlerai from Late Latin parabolare habeo ‘I have to speak’ and the modern Scandinavian passive formed by adding -s to the corresponding active forms, the s being a shortened form of Icelandic -sh, as in būask ‘prepare oneself’ whence the

borrowed English to busk, the -sk again being only a shortening of sik 'oneself'” (Sweet, 1900: 44).

Meillet, “L'évolution des formes grammaticales” başlıklı çalışmasında yeni gramatikal biçimlerin ortaya çıkışının örnekseme ve gramerleşme olmak üzere iki süreçte geliştiğini ifade etmiştir. *İng. shoe* “ayakkabı” sözcüğünün çokluk şeklinin, aslında *shoen* olması gerekirken, *İng. stones* sözcüğüne benzeyerek *shoes* şeklinde ortaya çıkması örneksemenin örneğidir (Meillet, 1912: 131). Örnekseme gramatikal biçimleri yenileyip bütün dil sistemini değiştirmeyen gramerleşme dil sistemini tamamen değiştirebilir (Meillet, 1912: 133). Sadece bağımsız kelimedenden gramatikal unsura olan bir değişimden bahseden Meillet, bugün gramerleşmenin önemli bir konusu olan değişimin yönünün *işlevsel* > *sözcüksel* veya *ara biçimsel* > *gramatikal* gibi olup olmadığı konusunda bir şey söylememiştir (Lindström, 2004: 292). Meillet gramerleşmede semantik ve fonolojik değişikliklerin olduğunun altını çizerek gramerleşmenin anlam ve söyleyiş bakımından bir aşınmayı getirdiğini söyler (Lindström, 2004: 295).

Hermann Paul 1920'deki “Prinzipien der Sprachgeschichte” adlı çalışmasında tam (full) sözcüklerin işlevsel sözcükler hâline geldiğinde kelimenin kökünün gizlenmiş, donuk hâle gelmiş olduğunu söyler. Ayrıca sözcükler birinin içinde eridiklerinde kaynaşma (verschmelzung) denilen durumu geçirir ve işlevsel sözcük ya da çekim unsuru olmaları için köklerinden ayrılmak zorundadır. Başka bir deyişle ayrılma ya da uzaklaşma denilen durum olmalıdır (Lindström, 2004: 221).

Edward Sapir, “Language - An Introduction to the Study of Speech” adlı kitabında Fransızca gelecek zaman yapısının orijinalde bağımsız olan sözcüklerin kaynaşmasıyla oluştuğunu söyler:

“Such an English word as ivitlistand is merely an old sequence withstand, i.e., 'against stand' in which the unstressed adverb was permanently drawn to the following verb and lost its independence as a significant element. In the same way French futures of the type irai '(I) shall go' are but the resultants of a coalescence of originally independent words: ir a'i 'to-go I-have' under the influence of a unifying accent” (1921: 118).

Leonard Bloomfield 1935'teki “Language” adlı kitabında analogi ve eklerin nereden geldiği konusuyla ilgili fikirlere yer vermiştir. Bloomfield, birleşik unsurların ses değişimi yoluyla son eklere dönüştüğünü söyler ve bu konuda da *-ly* ve *-dom*

örneklerine yer verir. Ona göre *-ly* (manly örneğinde geçen) *like* sözcüğünün zayıflamış hâlidir. *-dom* eki ise *doom* kelimesinden gelir. Bu genellikle bağımsız sözcük kullanımdan düştüğü zaman meydana gelir, örneğin bir eski İngilizce sözcük olan *ha:d* sözcüğünün *-hood* (childhood) şeklinde olması gibi (Lindström, 2004: 301-302).

Hopper, gramerin her zaman var olduğundan bahsetmiştir. Ancak gramer sadece tekrar edilen bir süreç olan gramerleşme “*grammaticization*” sayesinde ortaya çıkar. Yani grameri ortaya çıkaran tek şey kendine özgü yollarda sıklıkla nitelendirilebilir yapılara taşınmayı ifade eden gramerleşme sürecidir (Hopper, 1987: 148).

Kuryłowicz “The Evolution of Grammatical Categories” başlıklı yazısında “dönüşümsel kategoriler” dediği unsurların gramerin ana kategorilerine göre dil sisteminin işlemesi açısından daha az önemli olduğunu ifade etmiştir. Kuryłowicz’e göre daha yüksek dilsel biçimler daha basit olanlara indirgenirken; konuşma hâlinde yerleşmiş olan dilsel kategorilerin özlerine gelmeden önce dönüşümsel tabakalar sırayla ortadan kaldırılmaktadır. Dönüşümsel kategoriler, dilin bir düşünme aracı olması durumunu kazandıran araçları (yani insan zihninin, dilsel biçimler üzerindeki bilinçli işlemlerini) temsil eder. Gramer kategorilerinin artışında olduğu gibi bunların yok olması da genellikle uzun bir zaman dilimine yayılmaktadır (1965: 68).

N. K. Dmitriyew’e göre Türk dillerinde sözcüklerin morfolojik gelişmesinin başlangıç noktası, asıl metinde veya onun dışında belli bir anlam ifade edip müstakil olarak kullanılan sözcüklere dayanır. Ses yapısı bakımından birtakım seslerden oluşan müstakil sözcük özgün bir vurguya ve sözcük türlerindeki diğer kategoriler gibi morfolojik şekil değiştirme niteliğine sahiptir. Morfolojik gelişmenin ikinci safhasında müstakil sözcükler yardımcı sözcükler grubuna geçebilir. Şekil bakımından yardımcı sözcüklerin esas sözcüklerden farkı yoktur fakat onlar sözcük bünyesinde anlamlarını kaybedebilir ve sadece gramer vazifeli şekiller olarak kullanılır. Morfolojik gelişmenin üçüncü safhasında şekil olarak değişmeyen ve ne vazifeli şekli ne de vurgusu olan önekler meydana gelir. Dördüncü safhada ise sözcük bünyesinde ses yapısı bakımından birtakım seslerden oluşan ses zincirini kök ve gövdeye bağımlılığını ve vurgusunu kaybedip sadece kelimelerin arasındaki ilişkileri bildiren gramer vazifeli şekiller ortaya çıkar (Tektiğül, 2002: 938). Dmitriyew burada Türkçedeki eklerin geçirdiği gramatikal sürece dikkat çekmiştir. Onun bu ifadelerine bakarak gelişimin *anlamli sözcük* >

yardımcı sözcük > ekleşmiş parça > gramatikal bir görevi üstlenen bağımlı parça şeklinde bir yolu takip ettiğini söyleyebiliriz.

Dillerin gelişiminde “bitişme teorisi” adıyla tanınan görüşe göre bazı diller sözcük çekim ve türetiminde çekim ve yapım eklerini bitiştirir. Dilaçar, yan yana gelen sözcüklerden, örneğin fiille zamir, iki isim veya isimle edat arasında, anlamın tamamlanması veya iki anlam arasında bir bağ kurulması için bir araç kullanıldığını ifade etmiştir. Yan yana gelen bu sözcükler sürekli aynı şekilde kullanıldıkları için zamanla aşınır ve kendisinden önce veya sonraki sözcüğe bağımlı duruma gelerek ekleşmeyi meydana getirir:

“Bu şekilde yan yana gelen bazı kelimeler, hele zamirlerle bazı isimler, sık sık hep aynı şekilde ve klişe gibi kullanıldığından, yavaş yavaş aşınmış, kırılmış, bağımsızlıklarını ve vurgularını kaybetmiş, asılları tanınmayacak kadar değişmiş birer kırpıntı durumuna gelerek, kendilerinden önce veya sonra gelen özerk kelimelere sığınmış ve böylece ekler ve çekim denilen şey meydana çıkmıştır. Yapışma önce gevşek daha sonra oldukça sıkı olmuştur. Bu metodla Türkçede örneğin eskiden ‘sen gider sen’ denilirken sonra bitişme yoluyla ‘sen gider-sin, sen gidersin’ şekli ortaya çıkmıştır” (Dilaçar, 1968: 9).

Hopper ve Traugott “Grammaticalization” adlı çalışmalarında gramerleşmenin iki farklı anlama sahip olduğunu belirtmiş ve gramerleşmeyi “*leksikal parçaların ve yapıların gramatikal fonksiyonları yerine getirmek için dilsel bağlamların ortaya çıkması*” ve “*gramerleşmiş yapıların yeni gramatik fonksiyonları kazanması*” ile ilgili görmüşlerdir:

“The term ‘grammaticalization’ has two meanings, one to do with a research framework within which to account for language phenomena, the other with the phenomena themselves /.../ As a term referring to a research framework, ‘grammaticalization’ refers to that part of the study of language change that is concerned with such questions as how lexical items and constructions come in certain linguistic contexts to serve grammatical functions or how grammatical items develop new grammatical functions (Hopper ve Traugott, 2003: 1).

Gramerleşme genellikle bütün dillerde “içerik” sözcükleri (leksikal parçalar ya da “contentives” olarak da adlandırılan) ve iki sözcük arasındaki ilişkiyi gösteren “işlevsel” sözcükler (gramatikal sözcükler olarak da adlandırılan) arasındaki farklılaşmaların bir türü sayılmaktadır. Nesnelere niteliklerini ve işlerini anlatmak ve tanımlamak için kullanılan isim, fiil ve sıfat gibi sözcükler leksikal parçalardır. İsimlerin birbiriyle olan ilişkisini gösterme (edatlar), bir ifadenin parçalarını birleştirme (bağlaçlar), bir ifadede olan katılımcıların ve şahısların eskiden aynı niteliğe sahip olup

olmadıklarını gösterme (zamirler ve tanımlıklar) ve konuşmacı ya da dinleyici ile bağlantılı olup olmadıklarını ifade etme (işaret zamirleri) ile görevli edatlar, bağlaçlar, adılar işlev sözcükleridir. Bir içerik kelimesi bu şekilde işlev kelimesinin gramatikal özelliklerini üzerine aldığı anda artık bu şekil gramerleşmiş olur. Ancak bütün gramatikal şekiller bağımsız sözcükler değildir. Birçok dilde en azından bazı gramatikal şekiller *ek* veya *diğer kategori* gibi sınırlandırılır (Hopper ve Traugott, 2003: 4).

Talmy Givón, “On Understanding Grammar” adlı kitabında gramerleşmenin *söylem (discourse) > sözdizimi (syntax) > biçim bilgisi (morphology) > biçim ses birim (morphophonemics) > sıfır (zero)* şeklinde bir yolu takip ettiğini belirtmiştir (1979: 209).

Givón’a göre biçim ses birim (morphophonemics) ve sıfır (zero) adımları büyük ölçüde ses aşınmalarıyla gerçekleşir. Söylem (discourse) ve söz dizimi (syntax) ise çeşitli iletişimsel ihtiyaçlar doğrultusunda genellikle eş zamanlı olarak gelişen adımlardır (1979: 209).

Bağımsız sözlüksel birimlerin gramatikal kategoriler olarak görev yaptığını söyleyen Givón’a göre dilde geniş söz dizimsel ve dar-bağımlı yapılar vardır. Bu yapılar söz dizimselleşme yoluyla daha gevşek, birleştirilmiş ve değişmeye müsait yapılardan art zamanlı olarak ortaya çıkar. Böylece, dönüşümcüler tarafından ekleme dönüşümleri olarak tanımlanan bütün sürecin kanıtlanmış art zamanlı değişikliklerin yalnızca bir tekrarı olduğu ortaya çıkmıştır. Pragmatik durumdan, söz dizimsel duruma doğru bir değişim söz konusudur:

“...we have covered virtually all the major syntactic, tightly-bound, ‘subordinated’ constructions in language... I have shown that many languages present evidence that such constructions arose diachronically, via the process of syntacticization, from looser, conjoined, paratactic constructions. Thus the entire process labeled by transformationalists as embedding transformations turns out to be a mere recapitulation of attested diachronic changes. I would like to posit two extreme poles of communicative mode: the pragmatic mode and the syntactic mode” (1979: 222).

A. M. Şçerbak bağımsız sözcüklerin şekil bilgisel unsurlara dönüşmesindeki temel faktörün sözcüklerin tek heceye veya tek sese varıncaya kadar basitleşmesi, çekilmesi olduğunu ifade etmiştir. Türk dilinde şekil bilgisel unsurların sözcük anlamlarını kaybederek yardımcı görevine geçişinin farklı düzeyleri temsil edilmektedir

(2016: 174-175). “Bitişkenlik” de denilen bu fikre göre bağımsız sözcük birimleri önce sözcük birleşiminin terkinde bağımlı parça olarak kullanılmış daha sonra yardımcı sözcüklere dönüşmüştür. Bu yardımcı sözcükler de eklere dönüşmüştür (Şçerbak, 2016: 175-176). Bağımsız sözcük birimlerinin ilişkisinden bağımsız ve yardımcı sözcük ilişkisine ve daha sonra da tamamen yardımcılaşmaya zamanla geçiş yoluyla söz dizimsel birleşmelerden dil bilgisel şekillerin oluşumunun birçok örneği bulunmaktadır (Şçerbak, 2016: 177). Türkçede şekil bilgisel göstergelerin oluşması farklı zamanlarda - çok eskilerde ve kısmen yakın geçmişte- gerçekleşmiştir. Yardımcı sözcük olarak kullanılan ayrı ayrı bağımsız sözcüklerin ve yardımcı sözcüklerin anlamını kaybederek yardımcı işlevine geçme süreci günümüzde de devam etmektedir (Şçerbak, 2016: 186).

April M. S. McMahon; isimler, fiiller ve sıfatlar gibi büyük leksikal kategorilerden sözcüklerin edat, zarf ve yardımcı fiil gibi gramatikal kategoriler hâline geldiğini söyler. Ona göre bu kategorik değişiklikler fonolojik olarak aşınma ve anlamsal yıpranma doğrultusunda meydana gelir. Yani gramerleşme sadece söz dizimsel değil aynı zamanda morfoloji, fonoloji ve semantiğin de etki ettiği bir değişikliktir (Gökçe, 2007a: 38).

Gramerleşme sürecinde meydana gelen olayların anlamsal, işlevsel, gramatikal ve fonetik değişiklikler olduğuna dikkat çekilmiştir (Bybee vd., 1994: 5). Anlamsal ve fonetik değişiklikler birbirine paralel olarak devam eder. Leksikal statü kaybının beraberinde getirdiği vurgu ve ses kaybıyla ünsüzler ve ünlüler genellikle kayıpla sonuçlanan bir erime sürecine girmektedir. Unsur fonetik ve semantik olarak kayıplar verdiğinde daha bağımsız bir hâle gelerek çevresindeki diğer gramatikal ve leksikal morfemlerle kaynaşmaya başlar (Bybee vd., 1994: 6).

John Bybee dünyadaki birçok dilde eklerin büyük bir kısmının aşamalı bir süreç yoluyla bağımsız sözcüklerden oluştuğunu ifade etmiştir. Leksikal morfemden gramatikal olana giden süreçte morfemin fonolojik şeklinde, anlamında ve gramatikal davranışında değişiklikler meydana gelir. Bybee, bu durumun Roman dillerindeki *amare habeo* > *amar he* > *amar lo he* > *lo amaré* örneğinde gözlemlendiğini ve gelişim boyunca morfemlerin ses kayıpları yaşadığını bildirmiştir:

“The vast majority of affixes in the languages of the world evolve from independent words by the gradual process of ‘grammaticization’ or ‘grammaticalization’. In the progression from a lexical morpheme to a

grammatical one, changes occur in the phonological shape of the morpheme, its meaning and its grammatical behavior (1996: 253-254).

Gramerleşme denilen bu süreç kesintili bir süreç değildir ancak birleşme, daha fazla fonolojik aşınma ve anlamsal değişiklik, gramatikal statüyü elde edene kadar devam eder. Bybee'ye göre bu süreç sonucunda ekleşme meydana gelir:

“The process of grammaticization is not discrete, but continuous; grammaticization in the form of semantic change and further phonological reduction and fusion continues even after grammatical status is achieved, and even after affixation occurs. This means that we can categorize morphemes for their ‘degree of grammaticization’” (Bybee, 1996: 255).

Martin Haspelmath “Does Grammaticalization Need Reanalysis?” başlıklı yazısında gramerleşmenin unsurların ve yapıların her zaman daha fazla gramatikal hâle geldiği tek yönlü bir süreç olduğundan bahseder. Ona göre gramerleşme tam sözcüklerden işlevsel sözcüklere ve işlevsel sözcüklerden eklere gelişimi içerir:

Grammaticalization is unidirectional in that elements and structures always become more grammaticalized, while the reverse (development of less grammatical from more grammatical structures or elements) is practically unattested. Grammaticalization comprises the development of simple sentences from complex sentences, the development of function words from content words, and the development of affixes from function words (1998: 318).

Holger Diessel'in; “Demonstratives: Form, Function and Grammaticalization” başlıklı çalışmasına göre, B. Heine, U. Claudi ve F. Hünemeyer gibi araştırmacılar gramerleşmenin başlangıç aşamasının genellikle ifadenin mecazlı (veya kinayeli) kullanımını veya özel öğelerin zemin hazırladığı konuşma sezdirimlerini içerdiğini ortaya koymuşlardır. Zamir, sıfat, zarf ve tanımlıkların gramerleşmesinde işlevsel, söz dizimsel, şekil bilgisel ve fonetik değişiklikler olmak üzere bazı ölçütlerin olduğuna dikkat çeken Diessel'e göre bu ölçütler gramerleşmenin gerçekleşip gerçekleşmediğini gösterir (Diessel, 1999: 118).

Diessel, zamirlerin herhangi bir zamirin bazı özelliklerini taşıyan gramatikal parçalara, sıfatların isim ögesi işleticilerine, zarfların eylem ve eylem öbeği işleticilerine ve tanımlıkların isim öğeleriyle etkileşim hâlinde olan gramatikal işaretçilere dönüştüğünü ifade etmiştir (Diessel, 1999: 115).

Ahmet Buran, “Türkçede Kelimelerin Ekleşmesi ve Eklerin Kökeni”, başlıklı yazısında Türkçede yeni morfolojik unsurlar meydana gelirken bu unsurların önce bir

yardımcı olma süreci yaşadığını daha sonra da eklediğini ifade eder. “*Bu süreçten geçen kelimelerin iki ayrı grup hâlinde iki ayrı temel kelimenin ekleri durumuna geldikleri görülmektedir. Bu unsurları katıldıkları temel kelimelere göre ‘isme katılanlar’ ve ‘fiile katılanlar’ şeklinde iki gruba ayırmak mümkündür*” (Buran, 1999: 208). İsim soylu bazı sözcükler önce son çekim edatı olur sonra da yapım veya çekim eki durumuna gelir. Bir fiil ise diğer bir fiile önce yardımcı fiil olarak yaklaşarak daha sonra şekil ve işlev olarak morfolojik unsur durumuna gelir (Buran, 1999: 208-209). Buran bu ifadelerle Türkçedeki isim ve fiillerin geçirdiği gramatikal süreçten bahsetmektedir. İsimler; *bağımsız sözcük (isim) > edat > isimlere getirilen yapım veya çekim eki* şeklinde bir gelişimi takip ederken fiiller *bağımsız sözcük (fiil) > yardımcı fiil > fiillere getirilen yapım veya çekim eki* şeklindeki yolu takip etmektedir.

Lehmann, “Thoughts on Grammatikalization” adlı çalışmasında gramerleşme evrelerini şu şekilde göstermiştir (Lehmann, 2002: 12):

level (seviye)	Discourse (Söylem)	Syntax (Söz Dizimi)	Morphology (Biçim bilgisi)	Morphophonemics (Biçim ses birim)
technique (teknik)	isolating > analytic > synthetic agglutinating > synthetic flexional > zero yalınlayan > analitik > bitişken sondan eklemeli > bitişken çekimli > sıfır			
	↑	↑	↑	
phase (aşama)	syntacticization söz dizimselleşme	morphologization biçim birimleşme	demorphemicization biçim birimsizleşme	loss kayıp
process (süreç)	grammaticalization (gramerleşme)			

Lehmann’ın bu tablosuna göre, gramerleşme bağımsız sözlüksel birimlerle başlar. Daha sonra bu sözlüksel birim, söz dizimselleşme neticesinde bir söz dizim yapısına dönüşür. Biçim birimselleşmede söz dizimsel yapının sentetik yapıya dönüşmesiyle gramatikal türeticiler ek hâline gelir. Sonraki aşamada sözcüğün yapısı zayıflayarak gramatikal yapının içeriğinin sıfıra dönüşmesi söz konusudur. Tek yönlülük ilkesine göre bu tablonun solundan sağına doğru bir geçişin son derece zor

olmasıyla birlikte gramerleşmeye uğramış her unsur bu tablonun başından girip sonundan çıkmak zorunluluğunda da değildir (Lehmann, 2002: 12).

Lehmann, gramerleşmenin ölçülmesinde işaretlerin bağımsızlığı (autonomy)ndan bahseder. Bir işaretin bağımsız olması onun gramerleşmesine karşıt bir durumdur. Gramerleşme işaretin bağımsızlık ölçüsünü azaltacağı için gramerleşme derecesi ölçülmek isteniyorsa bağımsızlık derecesi belirlenmelidir. Bu noktada gramerleşme *ağırlık*, *bağıntı* ve *değişkenlik* olmak üzere üç temel özelliğe sahiptir. Bağımsız olmak için bir işaretin onu bulunduğu sınıftaki diğer üyelerden farklı kılan belli bir ağırlığa sahip olması gerekir. Bağımsızlık derecesinin azalması için bir işaret başka işaretlerle belirli ilişkileri sistematik olarak kısıtlamalıdır. İşaretleri bağımsızlıktan yoksun bırakan bu tür ilişkiler bağıntı olarak adlandırılır. Bir işaret, ne kadar çok değişkene sahip olursa o kadar bağımsız olur. Yani gramerleşme arttıkça sentagmatik değişkenlik azalacaktır. Bu diğer işaretlere göre anlık bir hareketlilik veya değişebilirlik anlamına gelmektedir (2002: 109).

Gramerleşmenin üç temel özelliği paradigmatik ve sentagmatik yönler olmak üzere temelde iki kümeye ayrılır. Paradigmatik olarak izlenen bir işaretin ağırlığı hem semantik hem de fonetik alanlarda onun bütünlüğüdür. Sentagmatik olarak bakıldığında bu yapısal kapsamdır. Bir işaretin bir paradigmatadaki diğer işaretlerle bağıntısı, paradigmatıdır. Sentagmatik olarak bağıntı olarak adlandırılır. Bu, diğer işaretlere bağlı olduğu derecedir. İşaretin paradigmatik değişkenliği, onun tamamen hariç tutulması veya yerine diğer işaretleri kullanma olasılığıdır. Bir işaretin sentagmatik değişkenliği, yapısında onu değiştirmenin olasılığıdır (Lehmann, 2002: 110).

Lehmann, “The parameters of grammaticalization” dediği bir tabloda gramerleşmenin bu temel özelliklerini şu şekilde vermiştir (Lehmann, 2002: 110):

axis parameter (değişkenlik eksenini)	paradigmatic (paradigmatik ~ dizisel)	syntagmatic (sentagmatik ~ dizimsel)
weight (ağırlık)	integrity (bütünlük)	structural scope (yapısal kapsam)

cohesion (bağıntı)	paradigmaticity (dizisellik)	bondedness (bağlılık)
variability (değişkenlik)	paradigmatic variability (paradigmatik ~ dizisel değişkenlik)	syntagmatic variability (sentagmatik ~ dizimsel değişkenlik)

Günay Karaağaç'a göre gramerleşmede varlıkların ismi olan bir sözlük birimi genelleşerek *varlık* + *varlık* veya *varlık* + *eylem* ilişkilerinin ismi hâline gelerek yapımlık veya çekimlik bağlı biçim birim hâline gelir. Karaağaç, dillerdeki dil bilgisinin yapımlık ve çekimlik bütün bağlı biçim birimlerinin sözlüğün asıl birimlerinden doğdukları gerçeğinin dilciliğin ön kabullerinden biri olduğunu ve bu olayın dillerde sürekli yaşandığını belirtmiştir (2013b: 288).

Karaağaç, gramerleşme için Türk dilinden edatlaşma ve asıl fiilin yardımcı fiil olarak kullanılmasıyla ilgili bazı örneklere yer vermiştir:

“anın uç-u ‘onun ucu’ > uç-u-n > için > için > için ‘onun ucu veya ile > için’; yıgaç kip-i ‘ağaç kalıbında, ağaç görünüşlü’ > kibi > gibi ‘kalıbında > gibi’; kıl- ‘kesmek’ > namaz kıl- ‘kesip atmak, bitirme > namaz kılmak’; gör- > baka gör- ‘bakıp görmek > sürekli bakmak’; bil- > yaza bil- vb.” (2013b: 289).

1.3. Tek Yönlülük (Unidirectionality) Hipotezi

Gramerleşme ile üzerinde durulması gereken bir nokta da tek yönlülük hipotezidir. Bazı araştırmacılara göre gramerleşme tek yönlüken bazıları da bunun tersini iddia eder. Birçok gramerleşme teorisi yanlısı gramerleşmenin tek yönlü, sürecin bir yönde devam edebileceğini ve bazen ters yönde hareket edemeyeceğini iddia etmiştir (Lindström, 2004: 55).

Cowie'ye göre tek yönlülük hipotezi gramerleşme çizgisinin “tek yönlü bir sokak” ve “sözcük şekillerinin yeniden ortaya asla çıkamayacağı bir kara delik” olduğu iki farklı iddia üzerine şekillenir (Cowie, 1995: 188).

Haspelmath “*gramerleşmenin leksikal kategoriden fonksiyonel kategoriye değişim şeklindeki çok genel tanımının bu kavramı sınırlandırmadığını fakat*

gramerleşmenin bir dilsel ifadeyi leksikal-fonksiyonel sürecin fonksiyonel kutbuna doğru daha fazla değiştirdiğinin mümkün olduğunu” söyler (1999: 1044).

1.3.1. Tek Yönlü Gelişimin Süreçleri

Hopper ve Traugott (2003: 99-139) “tek yönlülük hipotezi” başlığıyla gramerleşmenin prensiplerini ve gramerleşme sürecinde ortaya çıkan aşamaları şu şekilde vermiştir:

1.3.1.1. Anlamsızlaşma (Generalization)

Lehmann (2002: 114) anlamsızlaşma sürecinin; *semantic bleaching, semantic loss, fading, semantic attrition, semantic decay, semantic depletion, semantic impoverishment, weakening, generalization of semantic content, abstraction* gibi farklı terimlerle karşılandığını ifade etmiştir. Bu süreçte gramerleşmeye uğrayan sözlüksel birimler anlam içeriğini, işlevsel önemini ve ifade değerini kaybetmektedir (Bernd ve Heine, 1984: 67).

Hopper ve Traugott anlamsızlaşmaya genelleşme olarak bakmış ve “generalization” başlığında birçok araştırmacının gramatikal anlamın anlam içeriğinin zayıflaması veya genelleşmesiyle leksikal anlamdan ortaya çıktığına inandığını belirtmiştir. Bazı araştırmacılara göre de anlam değişimi ses kayıplarıyla uzun süre paralellik gösterir (2003: 100-101).

Hopper ve Traugott bu süreci anlam ve gramatikal işlev genelleşmesi olarak ikiye ayırmaktadır. Anlam genelleşmesinde anlamın çeşitlenmesinden bahsedilir. Gramatikal anlamın leksikal anlamın bir alt kümesi olduğunu ifade eden Hopper ve Traugott’a göre her ne kadar anlam daralmasının örnekleri olsa da gramerleşme anlam daralmasını değil çeşitlenmesini beraberinde getirmektedir. Gramerleşme süreci meydana gelirken anlam çeşitlilik oranını genişletir. Yani gramerleşme bu çeşitliliğe neden olan bir süreçtir. Anlamın geçirdiği bu çeşitlenme, aslında bir çoğalma gibi düşünülse de anlamın zayıflamasından başka bir şey değildir. Gramerleşme için esas olansa anlam daralmalarının bu süreçte meydana gelmeyecek olmasıdır (2003: 102-103). Hopper ve Traugott bir sözcüğün farklı anlamlar kazanmasını anlam zayıflamasına bağlayarak bu durumun gramerleşme dâhilinde yaşanacağını düşünmektedir.

Gramatikal işlevlerin genelleşmesiyle anlamlı gramatikal biçimlerin daha fazla yapısal ve söz dizimsel amaçlara daha geniş oranda hizmet eder duruma gelmesidir. Bazı araştırmacılar bu durumu hataya doğru ilerleyen bir gelişim olarak görmektedir (Hopper ve Traugott, 2003: 104).

Anlam içeriğindeki kayıpları ifade eden bu gramerleşme aşamasını “*çok anlamlı kararsız yapıların ortaya çıktığı bir evre*” olarak tanımlayan Gökçe (2007a: 46), bu aşamaya, Türkçedeki *tur-*, *yat-*, *ol(t)ur-* fiillerinin yardımcı fiil konumuna geçerken gerçek anlam alanlarından bazı kayıplar vermesini örnek gösterir. Ancak kendi anlam alanlarından tamamen uzaklaşmayan bu fiillerin kesin bir anlamsızlaşma süreci geçirdiklerini söylemek her ne kadar güç olsa da birtakım anlam geçişlerinin meydana geldiği söylenebilir (Gökçe, 2007a: 45). Dilimizin eski dönemlerinde söz konusu fiillerin anlamsızlaşma süreci tam olarak gözlenemez ancak bu durum çağdaş Türk lehçelerinde açık bir şekilde belirlenebilir. Buna en önemli kanıtta “*ilgili yardımcı fiillerin öznenin ana fiildeki eylemi durmak, oturmak ve yatmak konumlarında gerçekleştiremeyeceği fiiller ile kullanılması*”dır: *maşın ileriki yol bilän gidip otur* gibi (Gökçe, 2007a: 46).

1.3.1.2. Kategorisizleşme (Decategorialization)

Dil bilimsel bir terim olarak kategori konuşma parçası ya da ifade türü gibi bir dilin yapısal birimi ya da özelliğini ifade eder. Sayı kategorisi, isimlerde cinsiyet ya da fiilde çatı gibi dil bilimsel bir bölüm ya da sınıfın özelliğini belirten gramatikal tanımıdır.⁴

Gramatikal kategori “*aynı kavramsal alandan anlamları ifade eden, birbirine zıt olan ve genellikle aynı şekilde ifade edilen sözdizimsel özellikler bütünü*” olarak tanımlanır. “Gramatikal kategori” terimi geleneksel gramerlerin “konuşma parçaları” olarak adlandırdığı her türlü şeyi kapsayacak şekilde kullanılmıştır.⁵

“Kategori” terimi Türkçede *ulam* sözcüğüyle de karşılanır. Kamile İmer, Ahmet Kocaman ve A. Sumru Özsoy’un hazırladığı “Dilbilim Sözlüğü”nde *ulam*; “*Dil öğelerinin belirli dilbilgisi, anlam ya da işlev ölçütüne göre oluşturduğu küme. Ad,*

⁴<http://www.thefreedictionary.com/category>

⁵<http://www-01.sil.org/Linguistics/GlossaryOfLinguisticTerms/WhatIsAGrammaticalCategory.htm>

sıfat, eylem vb. sözcüksel; kip, zaman vb. işlevsel çekim, özne, nesne vb. işlevsel ulamlardır” şeklinde ifade edilir (İmer vd., 2013: 253).

Kategorisizleşme (decategorialization) süreci Hopper ve Traugott tarafından *büyük kategori (> ara kategori) > küçük kategori* şeklinde tasarlanmıştır. Bu süreç bir şeklin leksikalden gramatikale giderken gösterdiği morfolojik ve sentaktik özelliklerini kaybetme eğilimi ile ilgilidir. Burada büyük kategoriler isim ve fiil, küçük kategoriler ise edat, bağlaç, yardımcı fiil, zamirdir. Sıfat ve zarflar ise ara kategoriler şeklinde değerlendirilir ve bunlar da isim ve fiillerden ortaya çıkmıştır:

“When a form undergoes grammaticalization from a lexical to a grammatical form, however, it tends to lose the morphological and syntactic properties that would identify it as a full member of a major grammatical category such as noun or verb. In its most extreme form such a change is manifested as a cline of categorically, statable as:

major category (> intermediate category) > minor category

In this schema the major categories are noun and verb (categories that are relatively ‘open’ lexically), and minor categories include preposition, conjunction, auxiliary verb, pronoun, and demonstrative (relatively ‘close’ categories). Adjectives and adverbs comprise an intermediate degree between the major and minor categories and can often be shown to derive straightforwardly from (participial) verbs and (locative, manner, etc.) nouns respectively” (Hopper ve Traugott, 2003: 107).

Anlamalı bir ismin ek şekline dönüşme çizgisinde kategorisizleşme bakımından geçirdiği evreler *ilişkisel isim (relational noun) > ikincil edat (secondary adposition) > birincil edat (primary adposition) > bitişken durum eki (agglutinative case affix) > kaynaşmalı durum eki (fusional case affix)* şeklinde sıralanmıştır (Lehmann, 1985: 2; Hopper ve Traugott, 2003: 110). Bu çizgide yer alan şekillerin çoğu diğer kategorilerden birine açıkça uyum sağlamaz ama verilen sırayı takip ederek birinden diğerine hareket eder gibi görünür (Hopper ve Traugott, 2003: 110).

İlişkisel isim, başka isimlerle bağlantılı ve yer veya yön bildiren anlamlı parçadır. İkincil edat ise gramatikal ilişkilerden çok somut ilişkileri ifade eden ve isimlerden kısalmış parçalardır. Birincil edat, ek olmaya bir adım daha yaklaşmıştır ve somut veya gramatikal anlamları belirtir. Bitişken durum eki köke belirgin yapısal ve ses bilgisel uyumsuzluklarla eklenir. Bu eklenmede kök ve ek arasındaki sınır oldukça

belirgindir⁶. Kaynaşmalı durum eki de kökle büyük ölçüde kaynaşarak ses uyumunu da daha iyi sağlar (Lehmann, 1985: 2; Hopper ve Traugott, 2003: 110-111).

Anlamalı bir fiilin ek olma çizgisinde kategorisizleşme bakımından geçirdiği evreler ise Hopper ve Traugott tarafından *tam fiil (full verb) > yardımcı fiil (auxiliary) > fiil klitiği (verbal clitic) > fiil eki (verbal affix)* şeklinde çizilmiştir. Bu çizgide sözlüksel anlama sahip fiiller ve başka bir fiille birlikte yardımcı fiil olarak kullanılan fiiller vardır. Yardımcı fiiller zaman, görünüş ve mod gibi unsurların anlam özelliklerine sahiptir ve özel sentaktik davranış gösterir. Yardımcı fiiller tarihî süreç içerisinde klitiğe (İngilizcedeki *have* fiilinin *we've built a new garage* cümlesindeki durumu gibi) ve klitikler de eklere dönüşme eğilimi gösterir (Hopper ve Traugott, 2003: 111).

Ancak kategorisizleşme, yalnız büyük kategoriler sınıfına ait olan isim ve fiillerin diğer kategorilere gelişmesi şeklinde ele alınmaz. Aynı zamanda bunların prototip özelliklerinden verdiği kayıpları da içine alır. Yani, işlev gördüğü yapıyla da ilişkili olmak üzere bağımsız bir sözlüksel fiilin yardımcı fiilleşmesi sürecinde, fiilimsi özelliklerinden verdiği her türlü kayıp kategorisizleşme başlığı altında değerlendirilebilir (Gökçe, 2007a: 47-48). Bizim çalışmamıza göre de eklerin işlevini kaybedip birleştiği ekle birlikte başka bir işlevi yerine getirmesi kategorisizleşme olarak değerlendirilebilir.

Geert Booij, “The Grammar Of Words” adlı kitabında morfolojik bir işlemin belirli söz dizimsel bir kategorinin temel sözcükleriyle sınırlandırıldığını ve bunun da giriş kategorisi olduğunu söyler. Aynı işlemin çıkışı da özel bir söz dizimsel kategoriye aittir. Morfolojik işlem türeme sırasında giriş sözcüklerinden başka bir söz dizimsel kategori ya da alt kategorinin sözcükleri ile sonuçlanabilir. Bu durumda “kategori değişimi”nden söz edebiliriz:

For each morphological operation, we have to define the set of base words to which it applies. Often, the operation is restricted to base words of a particular syntactic category. This is the input category of the operation. The outputs of an operation also belong to a specific syntactic category. The input category of the English suffix -able is V, and the output category is A. Hence, verbs are the base words of the suffix -able. Thus, in the case of derivation, the morphological operation may result in words of another syntactic category or subcategory than

⁶Lehmann, bitişken durum ekine Türkçede bulunma durumu eki +DA’yı örnek vermiştir: *ev+de* “evde” (Lehmann, 1985: 2).

that of the input words. In that case, we speak of a category -changing or class-changing operation (Booij, 2005: 35).

Türk dilinin bazı lehçelerinde kullanılan *-DUk* sıfat-fiil eki ve *+DA* bulunma durumu eki bir arada kullanıldığında zaman bildiren zarf-fiil eki işlevini taşımaktadır. *-DUk* eki fiilimsi kategorisine, *+DA* bulunma durumu ekiyse durum kategorisine ait eklerdir. Bu eklerin birleşerek oluşturdukları *-DUkDA* ekinin cümleye kattığı ifadede ne sıfat-fiil ne de bulunma durumundan bahsedilebilir. *-DUkDA* eki artık zarf-fiil kategorisine ait bir ektir. Bu durumda *-DUk* ve *+DA* eklerinin kategori değiştirdiğini söyleyebiliriz.

1.3.1.3. Özelleşme (Specialization)

Özelleşme süreci, gramerleşmiş bir unsurun bir görevi yerine getirmek için kullanım alanındaki daralmayı ifade etmektedir. Örneğin *-mİş* ve *+çA* eklerinin birleşmesinden oluşan *-mİşçA* eki unsurların tek başına yerine getirdiği sıfat-fiil eki ve durum eki işlevlerinden koparak birleşik şekliyle zarf-fiil eki olma görevini üstlenmiştir. Bu durum *-mİşçA* birleşiminin zarf-fiil eki olma göreviyle özelleşmesi olarak kabul edilebilir.

Hopper'a göre gramerleşme meydana gelirken, biçimsel seçeneklerin çeşitliliği daralır ve seçilen daha az sayıdaki biçimler daha genel gramatikal anlamları üstlenir. Özelleşme genellikle bir biçimin gramatikal işlev için seçilmesine neden olduğundan gramerleşmenin esas yönüdür:

“Within a functional domain, at one stage a variety of forms with different semantic nuances may be possible. As grammaticalization occurs, this variety of formal choices narrows and the smaller number of forms selected assume more general grammatical meanings. Specialization is a central aspect of grammaticalization, since it typically results in one form being singled out for a grammatical function” (1996: 230).

1.3.1.4. Ayrılma (Divergence)

Ayrılma süreci gramerleşen bir unsurun hem kendi özelliklerini koruduğu şekliyle hem de gramerleşmiş şekliyle bir arada yaşayabileceğini ifade eden bir süreç olarak görülmektedir. Hopper'a göre bir leksikal biçim klitik veya ek durumuna geçtiğinde, orijinal leksikal biçim bağımsız bir şekil olarak varlığını sürdürebilir ve

sıradan bir sözlüksel biçim olarak birtakım değişimlere uğrayabilir. Yani ayrılmada, leksikal biçimin mutlaka anlam kaybına uğraması gerekmez:

“When a lexical form undergoes change to a clitic or affix, the original lexical form may remain as an autonomous element and undergo the same changes as ordinary lexical items” (Hopper, 1996: 230).

Brinton ve Traugott gramerleşmenin ayrılma ilkesine göre unsurlarda gözlemlenen değişimi $A > A \sim B > B$ şeklinde göstermiştir (2005: 6). Yani burada A unsurunun hem B’ye dönüşmüş şekliyle hem de kendi özelliklerini de koruduğu A şekliyle bir arada yaşayabileceği ifade edilmiştir. Ancak A şeklinin kaybolması da mümkündür.

1.3.1.5. Yenileme (Renewal)

Meillet’in *renouvellement* dediği, günümüzdeyse *renovation*, *renewal* terimleriyle de karşılanan yenileme sürecinin iki farklı tarihsel ilişkisi söz konusudur (Gökçe, 2007a: 55). Lehmann bu iki süreci şu şekilde sembolleştirmiştir:

$X > Y$ = “x kategorisi y kategorisine gramerleştirilmiştir”

$X / \text{‘R’} Y$ = “x kategorisi y tarafından yenilenmiştir” (x is renovated by y) (Lehmann 2002: 17-18).

Gökçe, “x kategorisi y kategorisine gramerleştirilmiştir” maddesinin “dil sisteminde öteden beri var olan eski kategoriler için yeni biçimlerin ortaya çıkmasını”, “x kategorisi y tarafından yenilenmiştir” maddesinin ise “dil sisteminde daha önce var olmamış yeni gramatikal kategorilerin ortaya çıkmasını” ifade ettiğini belirtmiştir (2007a: 55). Gökçe, yenileme sürecini sadece Türkçedeki fiil birleşmeleri açısından değerlendirerek [*Ana Fiil + A + zarf fiil eki + yardımcı fiil tur-*] + A + *turur* (eski şimdiki zaman şekli) şeklinde ortaya çıkan kesin şimdiki zaman örneklerinin yenileme sürecini göstermesi bakımından dikkat çekici örnekler olduğunu belirtir: Karaçay Türkçesinde *ala turadı* < * *al-a tur-* + A + *turur* “şu an almakta”; Nogay Türkçesinde *qaray turadı* < * *qara-y[a] tur-* + A + *turur* “şu anda bakmakta” vb. (Gökçe, 2007a: 56).

Hopper ve Traugott (2003: 122) yapıların yenileme oluyla gramerleşmeye devam ettiğini ve yenileme örneklerinin tek yönlülüğün bir kanıtı olduğunu ileri sürmektedir.

1.3.1.6. Katmanlaşma (Layering)

Hopper, geniş bir işlev alanı içinde sürekli yeni katmanlar ortaya çıktığını ve bu olurken de eski katmanların terk edilmesi yerine bunların yeni katmanlarla bir arada var olup etkileşimde bulunabildiği bir süreçten bahseder. Ona göre gramerleşme, eski biçimleri ortadan kaldırıp yerine yenilerini yerleştirerek değil hemen hemen aynı anlama sahip farklı şekilleri bir alanda “kümeleme” yoluyla gelişmektedir:

“Within a broad functional domain, new layers are continually emerging. As this happens, the older layers are not necessarily discarded but may remain coexist with and interact with the new layers. Layering points to something that had been noted by several researchers: Grammaticalization does not proceed by eliminating old forms and substituting new ones but by ‘crowding’ the field with subtly differentiated forms all having approximately the same meaning (such as, for example, the many ways of expressing the future tense in English; see also 15)” (Hopper, 1996: 230).

Gökçe, eski gramer biçimlerinin yenilenmiş biçimlerle rekabet ederek uzun bir süre işlevsel baskınlıkta ısrar edebileceğini ve bunun sonucunda da *katmanlaşma* şeklinde adlandırılan eş zamanlı bir sürecin ortaya çıkacağını belirtmiştir. Gökçe’ye göre katmanlaşma aynı gramer alanına katkıda bulunan gramatikal biçimlerin bir gramerleşme zinciri oluşturması şeklinde de tanımlanabilmektedir (2007a: 57). Gökçe, katmanlaşmanın dilde yenilenen yapılarla eski yapıların bir süre birlikte yaşaması ve eski yapıların kullanımdan düşmek zorunda olmaması sürecine göndermede bulunduğunu bildirerek bunu Maytrısimit’teki bazı yapılarla örneklendirir: *kılurlar ärti, kılı yorırlar ärdi* gibi (2007a: 57-58).

1.3.1.7. Sıklık (Frequency)

Bir şekil leksikalden gramatikal bir işleve geçtiği zaman bu şekil gramatikal bir role sahip olmuş demektir. Orijinal leksikal anlamlarının bazı izleri ona bağlı olma eğilimindedir ve leksikal tarihinin ayrıntıları gramatikal dağılımındaki kısıtlamalara yansiyabilir. Süreklilik, erken aşamaların karakteristik özelliğidir, burada biçimlerin orijinal bağlamsal anlamları, sözcük biçiminden gramatikal işlevlere geçerken devam eder:

“When a form undergoes grammaticalization from a lexical to a grammatical function, so long as it continues to have a grammatical role, some traces of its original lexical meanings tend to adhere to it, and details of its lexical history may be reflected in constraints on its grammatical distribution. Persistence is

characteristic of earlier stages, in which the original contextual meanings of forms continue as they move from lexical to grammatical functions”(Hopper, 1996: 230-231).

Hopper ve Traugott iki tür sıklıktan söz etmiştir: *sözlük sıklığı ~ tür sıklığı* (type frequency) ve *metin sıklığı ~ sembol sıklığı* (token frequency). Sıklık, sözlüksel birimlerin akılda daha kalıcı olmalarını ve bir bütün olarak ifade edilmelerini sağlamak suretiyle gramerleşmelerini hızlandırmaktadır (2003: 127).

Gökçe, “*Türkçe fiil birleşmelerine katılan ve metin sıklığı açısından son derece yaygın bir kullanıma sahip olan tur- fiilinin daha az metin sıklığına sahip olan fiillerle karşılaştırıldığında ses indirgemesi açısından daha büyük kayıplara uğradığını*” ifade eder. Nitekim Karay Türkçesinde *tur-* yardımcı fiilinin şimdiki zaman çekiminde en kısa biçim olan /t/ye kadar giden bir ses indirgemesine uğramasında kuşkusuz metin sıklığının önemli bir etkisi vardır: Karay Türkçesi *alat* “alıyor” < **al-a tur-ur*; Karay Türkçesi *yarıtat* “aydınlatıyor” < **yarı-t-a tur-ur* (2007a: 53-54).

1.3.1.8. Ses Kayıpları (Phonological Attrition)

Ses kayıpları *phonological attrition*, *phonological weakening*, *phonetic erosion*, *phonetic loss*, *Abnutzung* gibi terimlerle karşılanmakta ve birçok araştırmacı gramerleşmenin beraberinde ses kayıplarını getiren bir süreç olduğunu düşünmektedir (Gökçe, 2007a: 50). Haspelmath bağımsız bir sözlük birimin anlamını kaybetmesi durumunda biçimsel olarak kısılacığını öne sürerek kısılan bu yapının anlam açısından zenginleşemeyeceğini ifade etmiştir (1999: 1050). Bybee, Perkins ve Pagluica ise anlamsızlaşma ve ses indirgemesi sürecinin birbiriyle bağlantılı olduğuna değinerek fonolojik ve semantik kayıplara uğrayan unsurların kullanım alanında daha bağımsız hâle geldiğini ve diğer gramatikal ve leksikal unsurlarla kaynaşmaya başladığını ifade etmişlerdir (Bybee vd., 1994: 6). Givón, bir fiilin anlamını kaybettiğinde ses yapısından da kayıplar vereceğini ileri sürmüştü ve bu sürecin *bağımlı bir ek* gelişiminden sıfır noktasına kadar devam edebileceğini bildirmiştir (Gökçe, 2007a: 50-51).

1.4. Sözcükleşme (Lexicalisation)

Henry Sweet 1900’deki “The History of Language” adlı çalışmasında aslında gramatikal unsurların karşıt yöne geçmeye başladıklarını ifade eder. Gramatikal unsurlar genel olarak aşınmış tam sözcüklerden gelişmiştir ancak değişikliklerin karşıt

yönde olma ihtimali de vardır, yani ekten bağımsız bir parçaya geçiş. Değişiklik her zaman sıfır çizgisine inme ya da kalıplaşmış bir duruma gelme şeklinde cereyan etmez:

It may happen that an inflectional element, instead of becoming more and more a part of its stem till at last, perhaps, it disappears altogether, may pursue the opposite course of development, and even regain something of the formal independence of the free particle or full-word of which it is the descendant. This has happened with the genitive ending in English (Sweet, 1900: 46).

Gramerleşmenin ters yönü olarak da ifade edilebilen leksikalleşme terimi Günay Karaağaç'ın "Dil Birimi Terimleri Sözlüğü"nde "*bir bağlı biçim birimin asıl biçim birim hâline gelmesi, biz söz dizimi biriminin kalıplaşarak ve anlam daralmasına uğrayarak bir sözlük birimi hâline gelişi*" şeklinde tanımlanmaktadır. Karaağaç'a göre bu olayda genel bilgilerin adı olan bir dil bilgisi birimi, yani *varlık* + *varlık* veya *varlık* + *eylem* ilişkilerinin genel ismi olan bir bağlı biçim birimi isimleşerek asıl birim hâline gelmektedir (2013b: 784). Kerim Demirci, dillerde köklerin ekleşmesi olayının, eklerin kökleşmesinden çok daha fazla rastlanan bir olay olduğunu çünkü bütün dil varlıklarının ek değil sözcük kökenli olduğunu belirtmiştir (2013: 44). Demirci'ye göre önceden sözcük olmayan bir gramer unsurunun sonradan ekleşmesi olarak kabul ettiği leksikalleşme örneklerinden bazıları şunlardır:

- "*Benim cılarla cularla işim yok* cümlesinde *cı* ve *cu* 'bir ideoloji etrafında toplanmış insanlardan her biri' anlamındadır.

- Batı dillerinde sözcüklerin sonuna gelerek fikir akımı anlamı katan *-izm* eki zamanla sözcük gibi kullanılmaya başlanarak fikir akımı anlamı üstlenmiştir (2013: 44-45).

İncelediğimiz ekler içerisinde sözcükleşme örneği olarak gösterilebilecek ekler geçmiş zaman sıfat-fiil eki, öğrenilen geçmiş zaman kip eki olan ve fiillerden kalıcı isimler türeten *-mİş* eki ve isimden isim yapan *+kİnA* ekidir. Türk dilinin bazı lehçe ve ağızlarında bu eklerin edat gibi kullanıldığı örneklere rastlanmaktadır.⁷

Yukarıya aldığımız çalışmaları değerlendirerek gramerleşme terimini genel bir şekilde tanımlayacak olursak gramerleşme veya dilbilgiselleşme (grammaticalization)nin *bir kelimenin ses, yapı veya anlam bakımından aşınıp işlev değiştirerek zamanla gramer unsuru olarak bir işlev kazanması ve gramatik bakımdan*

⁷Bilgi için inceleme bölümünde *+kİnA* eki bkz. s. 231; *-mİş* eki bkz. s. 307.

daha düşük işlev gösteren unsurların daha yoğun gramatik işleve sahip unsurlar hâline gelmesi olduğunu söyleyebiliriz.

Gramerleşmeyle ilgili çalışmalarda bir unsurun gramatikal konuma geçme sürecinde aşağıda verilen değişiklikler örnek olarak gösterilmiştir:

- bağımsız sözcük > gramatikal unsur, sözcük > ek: kişi zamirleri > kişi ekleri

- büyük leksikal kategori (isim, fiil, sıfat) > gramatikal kategori (edat, zarf, yardımcı fiil), isim ~ fiil > edat

- düşük gramatikal konum > yoğun gramatikal konum (unsurlar ve yapılar her zaman daha fazla gramatikal hâle gelir)

Buna göre gramerleşme sürecinde bağımsız sözcükler eklere ve edat, zarf, yardımcı fiil gibi işlevsel sözcüklere; gramatik işlevi daha düşük olan unsurlar da yoğun gramer kategorilerine dönüşür.

Gramerleşmenin ortaya çıkmasında örnekseme (analoji) olayının etkisinden bahsedilmiştir. Bazı araştırmacılara göre söyleyiş kolaylığı ve mecazî kullanım da unsurların gramerleşme eğilimine girmesinde birer etkidir. Gramatikal unsur meydana gelirken araştırmacıların başkalaşma, adaptasyon, izolasyon dedikleri süreçlerden geçilmesi gerekir. Gramerleşme süreci kademeli ve döngüsel bir süreç olarak ifade edilmiştir. Yine değerlendirdiğimiz çalışmalardan özetlersek gramerleşmeye uğrayan unsurların bir takım değişikliklere maruz kaldığı ifade edilmiştir. Bu değişiklikleri maddeler hâlinde şu şekilde sıralayabiliriz:

•Ses Değişiklikleri:

Antoine Meillet, April McMahon, Bernd Heine, Friedrich Max Müller, Henry Sayce, Holger Diesel, John Bybee, Karl Brugmann, Martin Haspelmath, Mechthild Reh gibi araştırmacılar gramerleşen unsurun bazı “ses değişiklikleri”ne uğraması gerektiği konusunda hemfikirdir. Bu ses değişiklikleri *fonetik ~ fonolojik aşınma, ses indirgemesi, ses varlığını kaybetme* gibi ifadelerle karşılanmıştır. Ancak Lehmann ve Bernd Heine gibi araştırmacılar gramerleşen her unsurun ses değişikliklerine maruz kalmak zorunda olmadığını da ifade etmişlerdir. Paul J. Hopper - Elizabeth C. Traugott, John Bybee - S. Thompson sıklık ve ses değişikliklerinin bağlantılı olduğunu

düşünürken L. Campell gramerleşme sürecinde ses değişiklikleri ve sıklığın etkili olmadığını öne sürmüştür (Gökçe, 2007a: 50-54).

•Anlamsızlaşma ~ Anlam Kayıpları:

Antoine Meillet, April McMahon, Friedrich Max Müller, Bernd Heine, John Bybee, Martin Haspelmath, Mechthild Reh, R. Perkins, Talmy Givon, W. Pagluica gramerleşmenin “anlam değişiklikleri”ne de yol açtığını savunmuşlardır. Bu anlam değişiklikleri *anlam aşınması*, *anlam kaybı*, *anlamsal yıpranma* gibi ifadelerle karşılanmıştır. John Bybee, R. Perkins, W. Pagluica, Talmy Givon, Martin Haspelmath gibi araştırmacılar anlam değişiklikleriyle ses değişikliklerinin bağlantılı olduğunu savunur. Bir unsur anlamından kayıplar verdiği sürece ses kayıplarına da maruz kalacaktır. John Bybee anlam ve ses değişikliklerinin gramatikal statü elde edilene kadar sürdüğünü ve bunun sonucunda ekleşmenin meydana geleceğini ifade etmiştir (Gökçe, 2007a: 43-46).

•Kategorisizleşme ~ Kategori Değiştirme:

Paul J. Hopper, L. J. Brinton, Elizabeth C. Traugott gramerleşmenin kategorik kayıpları getirdiğini ifade etmiştir. John Bybee, R. Perkins, W. Pagluica, Martin Haspelmath, Bernd Heine, Mechthild Reh gramerleşme sonucunda unsurların “söz dizimi değişiklikleri”ne de maruz kalacağını bildirmişlerdir. Bernd Heine, Mechthild Reh bunu *söz dizimsel bağımsızlığı kaybetme* şeklinde ifade eder. Gramerleşmede unsurların gramatikal davranışında değişiklikler meydana geldiği de belirtilmiştir. Bu durum *işlevde değişiklik*, *işlevsel önemde kayıp* olarak da ifade edilmiştir (Gökçe, 2007a: 46-50).

2. BİRLEŞİK EK

Türkiye Türkçesindeki “birleşik ek” (İng. *Compound suffix*, Rus. *Slojnyy affiks*) terimi Emine Gürsoy Naskali'nin “Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu”na göre diğer çağdaş Türk lehçelerinde şu şekillerde karşılanmaktadır:

Azerbaycan Türkçesi: *müräkkäb şäkilçi*; Türkmen Türkçesi: *goşma affiks*; Gagavuz Türkçesi: **birleşik afiks*; Özbek Türkçesi: *qoşma qoşimça ~ murakkab qoşimça*; Yeni Uygur Türkçesi: *muräkkäp qoşumçä*; Tatar Türkçesi: *qatlauli quşimça ~ quşma quşimça*; Başkurt Türkçesi: *quşma affiks ~ quşma yalğaw*; Kumuk Türkçesi:

koşma affiks ~ *koşma koşumça*; Karaçay - Malkar Türkçesi: *koş affiks*; Nogay Türkçesi: *kabatlık osımşa*; Kazak Türkçesi: *kürdeli jurnak*; Kırgız Türkçesi: *tataal müçö*; Altay Türkçesi: *kolbolu kojulta*; Hakas Türkçesi: *hadıl hozım*; Tuva Türkçesi: *narın ko'jumak*; Şor Türkçesi: **kadıl affiks* (1997: 25).

Birleşik ekler konusu dilbilimcilerden çoğunun dikkatini çeken bir konu olmuştur. Bu konuda dünya literatüründe de çalışmalar yapılmış ve birçok fikir öne sürülmüştür.

Ahmet Cevat Emre “Türkçenin Yapılışı” adlı çalışmasında birleştirme veya agglutination denen kaynaşma yoluyla dillerde bazı eklerin meydana geldiğini ifade etmiştir. Örneğin Fransızca *ment* zarf eki; İngilizce *hood*, Almanca *heit*, *bar* isim ekleri bu yolla ortaya çıkmıştır. Benzer durumun örnekleri Türkçede de kendini gösterir: *yeldey* ‘rüzgâr gibi’, *buluttay* ‘bulut gibi’ örneklerindeki *+dAy* karşılaştırma eki tek birleşme unsurundan çıkmış olduğu gibi *+lAy* ve *+lAyIn* ekleri de kaynaşma yoluyla *+lA-yU* şeklindeki ulaçlardan meydana gelmiştir. DLT’de geçen *arslanlayu*, *börileyü*, *kazlayu...* bu gelişmenin örnekleridir. Dil mantığında bu, ‘arslan kesilerek’, ‘kaz hâline girerek’ anlamıyla başlamış ‘arslan gibi’, ‘kaz gibi’ anlamını kazanmıştır. Emre’ye göre kaynaşma (agglutination) hem Hint-Avrupa hem Türk dillerinde önemli derecede rol oynamış bir ek meydana getirme yöntemidir (Emre, 1942: 38-39).

Denis Sinor, “On Some Uralic-Altai Plural Suffixes” başlıklı yazısında Fin-Ugor, Samoyed, Tunguz, Moğol ve Türk dillerinde bulunan çokluk eklerini “Basit Ekler” ve “Birleşik Ekler”⁸ olmak üzere iki bölümde incelemiştir. Sinor, “Basit Ekler” bölümünde ele alınacak eklerin “*tek foneme dayanan ekler*” olduğunu ifade eder. Bunlar daha fazla parçaya ayrılamayan, fonetik olarak basit eklerdir. Mevcut örnekler, eklerin bu durumunun herhangi bir fonetik gelişimin sonucu olmadığına işaret eder. Tek fonemli ekleri birleşik olarak düşünmek oldukça zordur:

“In this first part I shall deal with suffixes which can not be further analysed. It happens that all of them are phonetically simple, consisting of one single phoneme. As all the available evidence tends to show that this is not there sult of any phonetic evolution, the likelihood of the morpheme’s being originally simple is greatly enhanced. A single-phonemed suffix can hardly be considered a composite one” (Sinor, 1952: 205).

⁸“Simple Suffixes”, “Compound Suffixes”

Denis Sinor yazısının “Birleşik Ekler” bahsinde en az iki ekin birleşmesinden meydana gelen çokluk eklerini “birleşik” olarak kabul ettiğini ifade eder. Sinor’a göre birleşik ekin kurucu unsurları eğer dilde ayrı ayrı kullanılıyorsa bunlar “yaşayan birleşikler”dir. Ancak mevcut çokluk ekini oluşturan bir ya da birçok unsur artık bağımsız biçimler gibi kullanılamıyorsa bu durumda bunlardan “ölü birleşikler” olarak bahsedilebilir:

“We designate as ‘compound’ those plural suffixes which have been formed by a combination of at least two suffixes. The components, in their turn, may be simple or compound suffixes.

The constituent elements of such a compound suffix may be separately in constant use in the language which puts them side by side. In that case we may speak of ‘living compounds’. On the other hand one or several of the elements composing the actual plural suffix may no longer be in use as independent formatives, in which case we have to speak of ‘dead compounds’” (Sinor, 1952: 222).

Reşit Rahmeti Arat, “Türkçede Kelime ve Eklerin Yapısı” başlıklı yazısında eklerin başlıca isimlere getirilen ekler ve fiillere getirilen ekler olarak iki gruba ayrıldığından bahseder ve bu gruplara dâhil olan ekleri yapı bakımından beşe ayırır:

- a. Ünlü, yani tek ünlüden oluşanlar (-a isimden isim yapma eki gibi)
- b. Ünsüz, yani tek ünsüzden oluşanlar (-ş- fiilden fiil yapma eki gibi)
- c. Ünlü + Ünsüz seslerden oluşanlar (-er- isimden fiil yapma eki gibi)
- d. Ünsüz + Ünlü seslerden oluşanlar (-la- isimden fiil yapma eki gibi)
- e. Ünsüz + Ünlü + Ünsüz seslerden oluşanlar (-lar çokluk eki gibi)

Arat, bu sınıflandırmada üçüncü ve beşinci gruba dâhil olan eklerin iki ekin birleşmesi yoluyla “genişlemiş veya daralmış şekilleri temsil etmesi”nin mümkün olduğunu ifade etmiş ve buna örnek olarak -lar < ol-ar ve -sız < sı-z eklerini vermiştir. Ayrıca Arat’a göre “iki veya daha fazla ekin birleşmesi veya kıyas yolu ile meydana gelmiş olması muhtemel ekler de göz önünde tutulmalıdır: yat-kır- < yat-gu-r, yat-kız- < yat-gu-z- gibi” (1955: 398-399).

Zeynep Korkmaz, “Türkçede Ek Yığılması Olaylarının Meydana Gelişi Üzerine” adlı yazısında ‘ek yığılması’ olayını (pleonasmus) “Tigitler ‘prensler’, slerler

'sizler', üçöven 'üçü bir arada', kimisi, uğurlayınca 'gizlice' vb. örneklerde görüldüğü gibi, bir ekin yahut aynı görevdeki şekilce farklı eklerin kelime içinde arka arkaya sıralanmasıdır" şeklinde tanımlamıştır (1960: 173). Ona göre "Yığılma olayının hangi cins eklerde meydana geldiğini kural hâlinde tespit ettirecek bir durum mevcut değildir ancak aşınma, kalıplaşma yahut değişik fonksiyonlar kazanma özelliği gösteren eklerde, görülebilir bir olaydır" (1960: 180). Ek yığılması olayının sebebini iki madde hâlinde ifade eden Korkmaz, bu olayı "herhangi bir ekin işlek olan görevinin aynı ek veya aynı nitelikte başka bir ek ile kuvvetlendirilmesi" ve "gerçekte yahut dil hafızasında aşınmaya uğramış bir ekteki görevin tazelenmesi" ihtiyacına bağlar (1960: 180). Korkmaz'a göre "bir ekin terk edilip yerini başka bir ek ile değiştirmesi sırasında, yine dilin bünyesinden doğan birtakım sebepler ile eski ekin düşmeyip o kelimedede kaldığı ve aynı görevdeki yeni ekin de, onun arkasına getirildiği görülmüştür". Bu durumda "ilk ek ya birleştiği kelime ile kaynaşmış olarak kendini şekilce korumuş; ya da zamanla sonradan gelen ek ile kaynaşarak birleşik bir ek meydana getirmiştir" (1960: 173). Korkmaz, bu açıklamalara örnek olarak Eski Anadolu Türkçesinde *ycrcügez*, *sucugaz*; Çağatay Türkçesinde *atcuğas*, *itcükes*; Türkiye Türkçesinde *adamcağız*, *kadıncağız* gibi örnekleri vererek bu sözcüklerdeki tekrarlanma olayının sebebini "küçültme, sevgi, acıma, kuvvetlendirme' gibi birkaç görev yapmakta olan +cağ/+cek ekindeki 'acıma' ve 'şefkat' ifadesinin +az/+ez vb. ekler ile daha çok belirtilmesi amacı"na bağlamıştır (1960: 174-175).

A. N. Kononov iki veya birkaç tek sesli ekin bir tek ekte kaynaşımını "kaynaşma" teorisi olarak vermektedir. Kononov'a göre Türkçedeki çekim ve yapım eklerinin büyük bir çoğunluğu, kendi kökeniyle sözcük biriminin eke dönüşmesine değil iki veya birkaç tek sesli (birleştirici ünlüyü hesaba katmadan) ekin karmaşık bir bütün içerisindeki sağlam kaynaşmasına borçludur (Şçerbak, 2016: 177). Şçerbak Kononov'un "kaynaşma" olarak verdiği bu yolun Türkçede yaygın bir şekilde ek meydana getirdiğini ifade etmiştir: *kışçağaş* 'kızcağız', *hölçügeş* 'gölcük', *hotuttar* 'kadınlar' gibi (2016: 179).

Türkçede yapım ve çekim eklerinin yapısına ilişkin iki bakış açısı vardır: Eklerin bağımsız sözcüklerden oluşması ve Kononov'un ifade ettiği gibi birkaç "tek sesli" ekin kaynaşması (Şçerbak, 2016: 179). İncelediğimiz eklerden yola çıkarak çıkardığımız sonuca göre Türkçedeki ekler hem sözcüklerin ekleşmesi hem de bağımsız bir

sözcükten gelip gelmediğini kesin olarak bilemediğimiz en az iki ekin birleşmesinden meydana gelir.

Eklerin kaynaşmasını sağlayan temel şartlardan biri eklerin ulam anlamlarının bağdaşmış olmasıdır. Örneğin; şahıs, teklik-çoklukla sıkı sıkıya bağlıdır. Birinci ve ikinci şahıs zamirleri kendiliğinden teklik-çokluk farkını belirtir. Şahıs ve teklik-çokluğun ayrı ayrı belirtildiği şekillerde şahıs göstergelerinin +*lar* çokluk ekiyle şahıs ve teklik-çokluğun tek işaretinde kaynaşması mümkündür: *oğulnglar* > *oğulıgar* > *ulār* ‘sizin oğlunuz’, *aldınglar* > *aldār* gibi (Şçerbak, 2016: 185).

Vecihe Hatiboğlu, “Türkçedeki Eklerin Kökeni” başlıklı yazısında “*Türkçedeki eklerin meydana gelmesinde üç yolun etkili*” olduğunu ifade eder. Bu yollardan ilki bazı sözcüklerin zamanla ek hâline gelmesidir. Eklerin meydana gelmesinde ikinci yol iki ekin birleşmesidir. Üçüncü yol ise “*belli diller arasında ortak bir kaynak*”tır. Hatiboğlu birleşik ekle ilgili “*bazı eklerin iki ekin birleşmesiyle doğduğu söylenebilir*” diyerek *kumsal* ve *yoksul* sözcüklerindeki *-sal* ve *-sul* eklerinin *-sı* ve *-al*, *-ıl* eklerinden oluşmasını örnek verir. Ayrıca bu yol *-cıl/-çıl* (*-cı* ve *-l* eklerinin birleşmesiyle) ve *-tan/-dan* (*-ta/ -da* bulunma durumu eki ve *-ın* vasıta durumu eklerinin birleşmesiyle) ayrılma durumu eki için de düşünülebilir (1974: 331). Ahmet Buran, Hatiboğlu’nun “*eklerin oluşmasında ikinci yol*” maddesinde verdiği eklerin asıl sözcüklerden ekleşmiş unsurlar olduğunu ifade etmiştir. Buran’a göre sözcükler önce ek hâline gelmiş daha sonra başka eklerle birleşerek yeni ekler meydana getirmiştir (1999: 213).

Hatiboğlu’na göre eklerin birleşmesi eklerin “*görev çokluğu ve görev ağırlığı*” ile ilgilidir:

“Türkçede dili işletmenin, kullanmanın büyük yükü eklerin üzerindedir. Ekler, görev çokluğu, görev ağırlığı nedeniyle birleşirler, iki ayrı görevdeki ek, bazen pekiştirmeli olarak aynı görevi, bazen de yeni bir görevi yüklenirler, kalıplaşır: ‘a-cak, a-sı, -ın-ca, -ı-cı’ ekleri gibi” (1981: 9).

N. Poppe “On Some Altaic Case” başlıklı yazısında Altay dillerinde “double case forms” denilen çift durum eklerinin ortaya çıkması sonucu birleşik durum eklerinin meydana geldiğini ve oldukça önemli olan duruma pek dikkat çekilmediğini belirtmiştir. Bunun örnekleriniyse Moğolcanın lehçelerinden vermiştir: Kalmukça, *xān* > *xānā* (ilgi durumu) > *xānāgə* (yükleme durumu) ‘hanı’; Halha Moğolcası *axa* ‘erkek kardeş’ > *axīη* (ilgi durumu) ‘erkek kardeşin’; *axīnda* (bulunma durumu) ‘erkek

kardeşte'. Aslında analiz edilmeyen bazı eklerin orijinalde birleşik ekler olduğunu söyleyen Poppe, Eski Türkçe ve Karahanlı döneminde de zamirlerde birleşik durum eklerinin ortaya çıktığını söylemiştir (Poppe, 1977: 55).

Sevgi Özel, “Türkiye Türkçesinde Sözcük Türetme ve Birleştirme”, adlı kitabının “*Türkçenin Biçim Açısından Genel Nitelikleri*” bahsinde birleşik ek konusuna değinmiştir. Özel’e göre, yapım eklerinin bazıları tıpkı birtakım çekim eklerinde olduğu gibi üst üste gelerek kalıplaşmış biçimde kullanılmaktadır yani birleşik ek görünümündedir. Bu şekildeki kalıplaşmış ya da birleşik ek gibi görünen yapım eklerinin eklendikleri kök ya da gövdelerle birbirine yakın anlamlı sözcükler türettiği görülmektedir. Özel bu açıklamalara örnek olarak *-cağız* ekini verir. Bu ek; *yavrucağız*, *çocukcağız*, *kuzucağız* gibi sözcüklere küçültme, acıma, sevgi anlamları katan bir birleşik ektir. Özel, *-(i)mtrak*, *-layın*, *-(i)msı*, *-arak*, *-anak*, *-ıci*, *-(i)nca*, *-(i)msar...* vb. eklerin birleşik ekler olduğunu ifade etmiştir (1977: 18).

Ömer Demircan, “Türkiye Türkçesinde Kök-Ek Birleşmeleri”, adlı kitabında birleşik ek yapısına farklı bir açıdan bakar:

“Eklerin belli bir sözcüğü türetmek için belli biçimlere geldiği sonucunu çıkarabiliriz. Bir ek yalın biçime gelince başka (girdi) türemiş biçime gelince başka bir ek olamaz. Bu bakımdan birleşik ekler diye alınanların çoğu belki de hiçbiri birleşik ek değildir.

Artık biçimleri görmemezlikten gelerek bir eki /-TI/ yerine /-NTI/, /-CI/ yerine /-ICI/ olarak sunmak bir bakıma onun kullanımını, üretici özelliğini gizlemek oluyor; /-INTI/ birleşik bir ek de neden /-MEKLİK/ (ye-meklik) ya da /-IMLI/ (al-ımlı) değil? Soruna bu açıdan bakıldığında çok heceli eklerin sayısı çok kabarcaktır.

Dile tarihsel ya da kökenbilimsel açıdan bakıldığında ekler çok heceli olarak görünebilir. Ancak belli evrelerde dildeki eklerin nasıl bir dizge oluşturdukları ortaya konmadan bu konuda söylenecek sözlerin yapısal bir geçerliliği olamaz” (1977: 75).

Demircan’a göre bir ekin belli bir evrede birleşik ya da çok heceli olduğu savunulurken yalnızca anlama bakmak yeterli olamaz, dizimsel özelliklerin de belirtilmesi gerekir ve incelemenin dayandığı metinler toplumsal (social), yöresel (geographic) ve alansal (register) kullanımları içermiyorsa varılacak sonuçlar sağlıklı olmayacaktır. Türkçedeki eklerin kökten sonra değil tabandan sonra bölünmesi gerektiğini ifade eden Demircan, çok heceli/ birleşik olarak öne sürülen eklerin çoğunun yanlış bir öğreti sonucu çok heceli olabileceği ihtimalinden yola çıkarak *sağ-lıklı*, *göz-*

lklk, yap-ıclık örneklerinde olduğu gibi gerekli biçimin oluşması için tabanın aldığı ekleri son ekle birlikte düşünüp tümünün birleşik bir ek olarak ileri sürülemeyeceği sonucuna varmıştır (1977: 76). Demircan, Türkçede KVK yapısındaki eklerin sayısının iki yüz seksen adet olduğunu ve bunların bazılarının “*eklerin anlam birimciklerini iyice saptamadan kesin bir yargıya varmanın güçlüğü*”ne de değinerek KV ile K biçimindeki iki ekten oluştuklarını söyler (Demircan, 1977: 83).

Zeynep Korkmaz, “Türkçede -n Zarf-fiil Eki ile -PAN/ -PEN Eki ve Türemeleri”, başlıklı yazısında Türkçenin herhangi bir ekin anlamına güç kazandırmak veya onun artık aşınmaya yüz tutmuş anlamını yeniden tazelemek için bir kuvvetlendirme vasıtası olan ikiz sözcükler dışında ek tekrarlarına da yer veren bir dil olduğunu ifade etmiştir. Korkmaz’a göre *azrakçakıa sü ‘pek az asker’, kiçkinegine kışlaklar ‘küçük köyler’, bargınçaga tegi* vs. gibi şekiller bu özelliğin tipik örneklerindedir ([1987] 1984: 162).

B. A. Serebrennikov ve N. Z. Gadjiyeva “Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihi Grameri”nde “*Türk yazı dillerinde toplu çokluğun bağımsız belirtisi olarak bir ekin kullanılmasına rastlamak çok zordur. Fakat bu, toplu çokluğun başka belirtileri ile birleşerek birleşik eklerin yapısına da katılır*” diyerek çokluk eklerinin başka çokluk ekleriyle birleşme eğilimine dikkat çekmiştir. Bunun bir örneği +l ve +(a)r çokluk eklerinin birleşmesi olarak +lAr çokluk ekinde kendini gösterir (2011: 88).

Muharrem Ergin “Türk Dil Bilgisi” adlı kitabında ekleri, başlangıçtan beri ek olarak görünen asıl ekler; dilin bilinen devirleri içinde birden fazla ekin birleşmesi veya sözcüğün ekleşmesinden teşekkül etmiş olan ekler olmak üzere ikiye ayırır (2001: 119). Ergin’e göre bir kısım ekler dilin bilinen devirleri içinde birden fazla ekin birleşmesi veya bir kelimenin ekleşmesi yoluyla oluşmuşlardır. Ergin’in “*asıl ekler*” dediği ekler ile kökler arasındaki uygunluk “*önceden öyle kabul edilmiş olmak dışında*” herhangi bir mantıksal ilişkiye dayanmaz. Ancak sonradan ve özellikle bir sözcüğün ekleşmesinden oluşmuş eklerde ekle fonksiyonu arasında ekin türediği morfemlerin anlam ve görevlerine dayanan mantıksal bir ilişkisi bulunmaktadır. Böylelikle ortaya çıkan ekin kökeni ile ilgisi unutuldukça bu mantıksal ilişki de unutulur ve bu tür ekler de asıl eklerde olduğu gibi fonksiyonları önceden beri öyleymiş gibi kabul edilirler (2001: 119).

Zeynep Korkmaz “Yazılı Devirlerdeki Gelişmelere Göre Eski Türkçenin Yaşı” başlıklı yazısında Eski Türkçe dönemindeki bazı eklerin bu döneme kadar oluşumunu tamamlamış ekler bazılarının ise iki veya daha fazla ekin kaynaşmasından oluşmuş ekler olduğunu söylemiştir. Birleşik eklerin görevlerine bakarak ekin bünyesindeki parçaları tespit etme imkânına sahibiz. Bu durum birleşik eklerin diğerlerine göre “*Eski Türkçeye daha yakın bir geçmişte oluşmuş buldukları görüşünü*” düşündürmektedir. Burada Eski Türkçenin ek birleşmesi yoluyla yeni türetme ve görev genişlemesine olanak sağlayan bir gelişme evresi geçirmiş olması asıl dikkat edilmesi gereken husustur ([1994] 1989: 357-358).

Necmettin Hacıeminoğlu, “Yapı Bakımından Türk Dilinde Fiiller” adlı kitabında fiil türeten ekleri fiilden fiil türetenler ve isimden fiil türetenler olmak üzere ikiye ayırmış ve bahsedilen ekleri de yalın ve birleşik ekler olarak iki gruba ayırmıştır. Ancak burada ekleri yalın ve birleşik diye ikiye ayırırken verilen hükmün kesin olmadığını, ihtimal olarak düşünüldüğünü de eklemiştir (1984: 13). “Eski Türkçenin Gramer Yapısı ve Örnek Olarak Fiilden İsim Yapan -I Eki” başlıklı yazısında ise Hacıeminoğlu, Türkçede “*kök fiillerin en çok iki sestem müteşekkil olduğu*” noktasına dayanarak yapım eklerinin iki sestem fazla olmasının Türkçenin yapısına aykırı olduğunu belirtir. Eski Türkçedeki -GUr-, -gUt-, -gsA-, -ImsIn- ekleri üç ayrı ekin kaynaşmış hâlidir: *azgur-* < *az-ğur-* < *az-ı-ğ-u-r-*, *barıgsa-* < *bar-ı-ğsa-* < *bar-ı-ğ-sa-* gibi (1990: 68). Hacıeminoğlu, Eski Türkçe döneminde bu şekilde üç veya dört ekin kaynaşmış şekillerinin varlığını “*Eski Türkçenin teşekkül tarihinin çok eskilere gittiğini gösteren delillerden sadece biri*” olarak kabul eder (1990: 69).

Ahmet Buran “Türkçede Kelimelerin Ekleşmesi ve Eklerin Kökeni” başlıklı bildirisinde Türkçedeki morfolojik unsurların tamamına yakınının çeşitli sözcüklerden ekleştğini ve ekleşen bu şekillerden bir bölümünün de daha sonra yeni ve farklı bazı eklerin oluşturulmasında yeniden görev aldıklarını ifade etmiştir (1999: 208). Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi iki ekin birleşmesiyle oluşan ekler de Buran’a göre “*önce ek hâline gelmiş sonradan da başka eklerle birleşerek yeni ekler vücuda getirmiş*” eklerdir (1999: 213). Ancak bu şekilde sözcüklerin ekleşmesiyle oluşan yeni eklerin bir kısmında bir sözcüğün ekleşme sürecini tamamlamadan bir ekle veya bir ekin ekleşme sürecini tamamlamayan bir sözcükle kaynaşarak yeni bir ek oluşturmasına bağlı olarak ortaya çıkan yeni ekler de Türkçenin ek sistemi içerisinde bulunmaktadır (1999: 208).

Kemal Eraslan “Çıkma Hâli (Ablatif) Ekinin Oluşumu” başlıklı bildirisinde “*bazı eklerin Türkçenin bilinmeyen devirlerinde mevcut olduğu, bazı eklerin ise sonraki devirlerde ortaya çıktığı bilinmektedir, ancak bu ortaya çıkış, ekin yoktan var olması şeklinde değil de, mevcut şekil ve fonksiyon değişikliğine uğraması tarzında olmaktadır*” biçiminde açıklama yaparak eklerin oluşumunu üç maddede toplamıştır:

a. Bazı ekler zaman içinde mevcut işlevleri yanında yeni işlevler kazanır (Sıfat-fiil eklerinin şekil ve zaman eki olması gibi).

b. Bazı ekler ses değişikliği yanında işlev değişikliğine de uğrar (-gAy gelecek zaman eki > -A istek eki gibi).

c. Bazı ayrı ayrı ses ve fonksiyon yapısına sahip iki ek birleşerek yeni bir yapı ve fonksiyonda, yeni bir ek hâlini alır (-mA fiilden isim yapma eki + IIG isimden isim yapma eki > -mAllI > -mAllI gereklilik eki) (Eraslan, 1999: 381).

Zeynep Korkmaz, Türkçedeki bazı eklerin; *akşamleyin* zarfındaki +*leyin* < +*le-y-in*, *iyimser* sıfatındaki -*mser* < +*m+se-r*, *yavrucak* adındaki +*cak* < *ça+ok*, *püskür-* fiilindeki +*kür* < +*k-ü-r*, *taşlaş-* fiilindeki +*laş-* < +*la-ş* örneklerinde olduğu gibi, birden fazla ekin kaynaşmasından meydana gelmiş birleşik ekler olduğunu ifade etmiştir. Korkmaz’a göre “*bu ekler bugün artık kaynaşmış durumdadırlar, ama eklendikleri kelimelerdeki işlevleri bilindiği ve yapıları da canlı olduğu için daha basit ek ögelerine*” ayrılabilir (2003: 18).

Zeynep Korkmaz, “Gramer Terimleri Sözlüğü” adlı çalışmasındaysa birleşik eki, “*birden fazla ekin birleşmesinden oluşan ek*” şeklinde tanımlayarak şu örnekleri vermiştir: -*imsa* (< -*im+sa-*): *azımsamak*, *küçümsemek*; -*leş-* (< +*le-ş-*): *taşlaş-*; -*lan-* (< +*la-n-*): *büyüklen-*, *kapılan-*; -*dıkça* (< -*dık+ça*): *koştukça*, *dinlendikçe*; -*ınç* (< -*n-ç-*): *inanç*, *kazanç*, *sevinç*, *basınç*; -*mazlık* (< -*maz+lık*): *aldırmazlık*, *utanmazlık* vb. (Korkmaz, 2010: 46).

Ahmet Bican Ercilasun, “Türk Dilinde Ek-Ses İlişkisi” başlıklı yazısında Türkçedeki +*sA-*, -(*i*)*yor*, -*DUr* gibi bazı eklerin sözcüklerden ortaya çıktığını ifade etmiştir. Eklerin bir bölümü de “*doğrudan doğruya seslere bir takım işlevlerin yüklenmesi*” yoluyla ortaya çıkmıştır. Ercilasun’a göre bu eklerin taşıdığı fonksiyon sesin taşıdığı karakterle alakalıdır (1997: 41). Ercilasun, seslere birtakım fonksiyonların eklenmesiyle oluşan ekleri, kuvvetlendirici ve eşleştirici-sevgi fonksiyon alanı olarak ikiye ayırır ve *ğ*, *d*, *z*, *l*, *m*, *n*, *η*, *a*, *e*, *ı*, *i* seslerini kuvvetlendirici fonksiyon alanına; *t*, *ç*

< ş, s sesleriniyse eşleştirici-sevgi fonksiyon alanına dâhil eder (1997: 41). İçinde yukarıda verilen seslerin bulunduğu birçok eki sıralayan Ercilasun, bu eklerin doğrudan doğruya seslere dayandığını söyleyerek bunların Türkçenin asıl ekleri olduğunu ifade etmiştir. Bunların dışında kalan eklerle ya sözcüklerden ekleşmiş ya da ödünçlenmiş eklerdir. Ercilasun, eklerimiz arasında birleşik ekleri ayrı değerlendirmek gerektiğini, birleşik eklerin sözcüklerden de eklerden de çıkmış olabileceğini belirtmiştir (1997: 47).

Petro İ. Kuznetsov, “Türkiye Türkçesinin Morfoetimolojisine Dair” adlı yazısında bir ekin kökeninin bir “*kök kelimeye mi yoksa başka bir veya birkaç eke mi dayandığı*” konusunu sorgular. Buna dair iki görüşün olduğunu ifade eden Kuznetsov, *bitişim (agglutination) teorisinin* bir ekin kökenini “*kök kelime*”ye dayandırdığını ifade eder:

“Bitişken dillerin önemli özelliklerinden biri, çoğu eklerin görünüşte bir heceli kelimelerden farksız olmalarıdır (-dur/ -tür; -sız/ -siz; -an/ -en vs.). Bu özellik, dilbilgisi bağlantılarının burada geçmişte birer kelime anlamında olan heceler aracılığıyla belirtildiğini düşündürüyor. İnsan dili esas itibarıyla somuttan soyuta ve basitten bileşiğe doğru geliyorsa, eklerdeki anlamlar köklerdekilerden soyut olduğuna göre, dillerin başlangıçta eksiz, ayrışkan oldukları sonucu kendiliğinden ortaya çıkar. O hâlde eklerin oluşması için tek yol ve tek madde vardı: yardımcı rollere çıkmaya başlayan kök-kelimesel; bunlar da ilk zamanlarda tabii tek heceliydi” (1997: 193).

Kuznetsov, A. N. Kononov’un *bitişim teorisinin* Türkologları “yanlış yola” saptırdığını iddia edip Türk dillerinde eklerin çoğunun oluşmasını sağlayan başlıca yolun tek sesli morfemlerin birbirleriyle kaynaşması yolu olduğunu savunan bir görüşe *kaynaşma (fusion) teorisi* adı altında belirli bir yer kazandırdığını ifade eder (1997: 194). Bize göre eklerin oluşumunu bir kök kelimeye dayandırmak, söz konusu kök kelimedenden türemiş ekin, başka bir kök kelimedenden türemiş bir ekle birleşmeyeceği anlamına gelmez.

Bilal Yücel, Türkiye Türkçesinde yer alan zarf-fiil eklerini yapı açısından tasnif ettiği “Türkiye Türkçesinde Zarf-fiil Eklerinin Yapı Bakımından Sınıflandırılması Üzerine” başlıklı yazısında işlevi zayıflayan zarf-fiil eklerinin “en az çaba yasası”na zıt bir tutum sergileyerek “*genişletilmiş veya edatlarla takviye edilmiş*” biçimleriyle kullanıldığını ve “*farklı kategorilerden eklerin kalıplaşması yahut birleşmesi*”nin dilimize yeni zarf-fiil ekleri kazandırdığını ifade etmiştir (2000: 76). Yücel, sıfat-fiil ve durum ekleriyle kurulan şekillerin “birleşik zarf-fiil” ekleri meydana getirdiğini ifade

ederek bu yolla yapılan zarf-fiil eklerinin Türk dilinin her döneminde ve Türk dili coğrafyasının tamamında görüldüğünü ve bu şekillerin zarf-fiil olarak kullanılmasının sıfat-fiillerdeki hareket ve zaman ifadesi ile bazı durum eklerindeki “işlev çeşitliliği” sayesinde gerçekleştiğini ifade etmiştir. Ona göre bu yapılarda “iki ekin birleştirilmesi sırasında araya iyelik eklerinin getirilmesi, cümledeki özne tekrarıdan kaçınmak içindir” (2000: 89). İsim-fiil ekleri de durum ekleriyle birleşerek zarf-fiil görevinde yeni ekler meydana getirir (2000: 98).

Gürer Gülsevin, “Türkiye Türkçesinde Birleşik Zarf-fiiller” başlıklı yazısında “birleşik zarf-fiil”i “*aslen zarf-fiil olarak doğmamış bazı ekler ile eklerin ve/veya edatların düzenli ve kurallı bir biçimde birleşip fiillere ulanarak geçici zarf oluşturduğu yapılara ‘quasi gerundium’ (birleşik zarf-fiil) denir*” şeklinde açıklamıştır. “*Arkadaşın da geldiğinde sinemaya gidebiliriz*” örneğinde görüldüğü gibi *-dİğİnDA* yapısında *-Dİk* sıfat-fiil eki; *+In* teklik üçüncü şahıs iyelik eki; *+DA* bulunma durumu eki olarak kullanılmaktadır. Bu üç ayrı ek bir araya gelince kendi fonksiyonlarını terk ederek yepyeni bir görev kazanmıştır. Burada artık ne sıfat-fiil, ne iyelik, ne de bulunma durumu söz konusudur. Bu birleşimde eklendikleri fiili geçici zarf yapmış birleşik bir dil bilgisi yapısı söz konusudur (2000: 127). Gülsevin, Osman Nedim Tuna’nın kullandığı “quasi” sözcüğünün dilimizde “hemen hemen, aşağı yukarı” anlamlarını taşıdığını ve “quasi gerundium” teriminin tam zarf-fiil değil hemen hemen zarf-fiil olabilecek bir yapı ya da aşağı yukarı zarf-fiil sayılabilecek bir yapı demek olduğunu ifade etmiştir (2000: 128).

Kemal Eraslan, “-maklık/-meklik ve -makçı/-mekçi Birleşik Ekleri Hakkında” başlıklı bildirisinde Türkçedeki bazı eklerin tarihî gelişim içerisinde kullanımdan düşmesi veya işlev değişikliğine uğraması nedeniyle başka eklerin birleşerek düşen ekin yerine geçtiğini ifade etmiştir. Eraslan, bu duruma *-mAkllk* ve *-mAkçI* eklerini örnek verir (2004: 927).

Ahmet Karadoğan, “Türkiye Türkçesinde Birleşik Eklerle Oluşturulmuş Sözlük Ögeleri” başlıklı yazısında Türkçede iki farklı ekin birleşmesiyle meydana gelen bazı eklerin varlığının eskiden beri bilindiğini ve bu konuda araştırmalar yapıldığını vurgulamıştır. Karadoğan’a göre “*bu türden ekler, iki farklı ek olma özelliğini tamamen yitirmişlerdir ve bütün kelimelere bu hâlleriyle eklenirler, bazı sınırlı ve özel durumlar dışında tek başlarına kullanılmazlar*” (2004: 542). Söz konusu yazıda “bahsedilen

eklerin kalıcı olarak değil sadece bazı kelimelerde birleştiklerine dikkat etmek” gerektiğini söyleyen Karadoğan, Türkiye Türkçesinde birleşik eklerle oluşturulmuş sözcükleri *iki ekle oluşanlar* ve *üç veya dört ekin birleşmesinden oluşanlar* şeklinde iki gruba ayırmıştır. İki ekle oluşanlar kısmında *+cılık* “evcilik, hayvancılık”, *-msIz* “sorumsuz, ötümsüz”, *-rII* “duyarlı, tutarlı”, *-tIm* “kalıtım, denetim” vs.; üç veya dört ekin birleşmesinden oluşanlar kısmına ise *+lAndIr-* “ödüllendir-, cezalandır-”, *+lAmAsInA* “diklemesine, yanlamasına” vs. örneklerini verir (2004: 554-547). Karadoğan, bu şekildeki ek birleşmelerinin sebeplerini dört maddede toplar:

a. Analojik etki: örneğin “yükümlü” kelimesi aynı anlama gelen “hükümlü” kelimesine benzetilmiş olmalıdır.

b. Yabancı sözcüklere karşılık bulma kaygısı: Örneğin İngilizce “timing” ve Arapça “irticalen” sözcüklerine karşılık, “zamanlama” ve “doğaçlama” sözcüklerinin türetilmesi.

c. Birden fazla yapım ekiyle türetilmiş sözcüklerde birinci yapım ekli kısmın kullanımdan düşmesi: Örneğin “dazlak” kelimesi. Geçmişte canlı olarak kullanılmış ve günümüzde hâlâ Anadolu ağızlarında kullanılan *daz* kelimesinden muhtemelen *dazla-* biçiminde bir fiil yapılmış, daha sonra da bu fiilden *dazlak* kelimesi türetilmiş olmalıdır. Zamanla *dazla-* fiili kullanımdan düşünce *dazlak* kelimesindeki *-la* ve *-k* ekleri birleşik olarak görev yapar duruma gelmiştir. Aynı durum *ödlek*, *torlak* ve *kozalak* sözcükleri için de geçerlidir.

d. Aktif olarak ve ayrı ayrı kullanılan bazı sözcüklere bakarak iki veya üç ekin bir bütün olarak kullanılması: Örneğin *işçilik*, *duraklamak*, *zorlaştırmak* vs. gibi sözcüklere bakarak *hayvancılık*, *itekleme*, *hikâyeleştirmek* vs. gibi sözcükler türetilmiş olmalıdır (2004: 548).

Nadir İlhan, “Ek-Kök Kaynaşmasıyla Oluşan Ekler” başlıklı yazısında yeni eklerin oluşumunu dört maddede toplamıştır:

a. Bazı ekler sözcüklerin ekleşmesinden ortaya çıkar: *-lA*.

b. Yeni ekler oluşurken var olan bir ek birtakım ses olayları geçirerek değişip yeni bir ek görüntüsüyle varlığını sürdürür: *+gArU > +ArI*.

c. Bazı yeni ekler, var olan eklerin birleşmesiyle oluşur: *-mAdAn*. Türkçedeki bazı ekler sözcüklerin ekleşmesiyle oluşmuş ve ekleşen bu sözcüklerin bir kısmı da daha sonra başka eklerle birleşerek yeni ekler oluşturmuştur.

d. Yeni eklerin bazıları da var olan eklerin sözcüklerle kaynaşmasıyla yeni bir ek görünüşüyle karşımıza çıkar: *+daş* (2009: 1536-1537).

Ferruh Ağca, “Eski Türkçe -gA(y)sUg Eki ve Ekin Tarihî Türk Dili Alanındaki Biçimleri Üzerine” başlıklı yazısında birleşik ek kavramına araştırmacıların bakış açısı ile ilgili noktalara değinmiştir. Türk dilinde birleşik eklerin varlığının araştırmacılar tarafından kabul gördüğüne değinen Ağca, bu durumu şöyle ifade etmektedir:

“İki ya da daha fazla heceli eklerin birden fazla ekin birleşmesiyle ortaya çıktıkları tezi, çeşitli araştırmalarda ifade edilen görüşlerden biri olmuştur. Türk dilinin ilk yazılı metinlerinden itibaren görülen, sonraki safhalarında ise sayıları artan birden fazla heceli eklerin, benzer fonksiyondaki iki veya daha fazla ekin temel fonksiyonlarını muhafaza etmek suretiyle birleşmelerinden meydana geldikleri ve tarihî süreç içinde ortaya çıkan çeşitli ses olaylarından dolayı başkalaşarak/ dönüşerek tanınmaz bir hâl aldıkları konusu da Türklük Bilimi araştırmalarının bugün eriştiği tespitlerden birisidir” (2010: 232).

Ağca, bu şekilde oluştuğu düşünülen eklerin yapısal bakımdan çözümlenmesinde *“birleşik ekin ifade ettiği anlam ve fonksiyon ile birleşigi oluşturan eklerin ayrı ayrı ifade ettikleri anlam ve fonksiyonların uygunluk arz edip etmemesi”* konusunun oldukça önemli olduğunu ifade eder. Yine yapısal çözümlemede ekin *“ait olduğu dilin geçirdiği ses değişimlerini de göz önünde bulundurmak ve böylece ekin asli şeklinden ulaştığı safhaya kadar geçirdiği fonolojik değişim ya da gelişimin dilin genel ses seyrine uygun olup olmadığını tespit etmek”* de dikkat edilmesi gereken önemli bir noktadır. Ağca, Türkçede birleşigi oluşturan eklerin ayrı ayrı eklenmelerinde sözcüğe kattıkları anlam ve fonksiyonların birleşik eki oluşturduktan sonra birlikte kattıkları anlam ve fonksiyonlarla aynı ya da benzer durumda olduklarının bugün kesin bir şekilde çözümlenebilmiş olan birleşik eklerden anlaşılabilirliğini ifade etmiştir (2010: 232).

Ağca, genişlemeye en müsait eklerin isim-fiil, sıfat-fiil ve zarf-fiil ekleri olduğunu ifade eder. *-mAkçI*, *-mAkIlg*, *-mAksIz*, *-gUçI*, *-gUIUk*, *-gUIUksUz*, *-mIşkA*, *-gUkA*, *-dUkdA* gibi ekler, isim-fiil ve sıfat-fiil ekleri ile işlek isimden isim yapım ekleri ve isim çekim eklerinin birleşmesinden ortaya çıkan eklerdir. Bu durumda Türk dilinin

tarihî dönemlerine ait metinlerde eş fonksiyonlu ya da birbirini tamamlayıcı türden bazı ekler bir araya gelerek çok sayıda birleşik eki meydana getirmektedir (2010: 232-233).

Leyla Karahan, “Türkçede Bazı Ek ve Edatlarda ‘-n’ Morfemi ile Ortaya Çıkan Varyantlaşma” başlıklı yazısında sözcük ve eklerin *-n, -l, -z, -t, -k, -m, -A, -I* gibi çeşitli morfemler yardımıyla genişletilmesinin dilin, bir anlamı veya işlevi belirtme, vurgulama veya pekiştirme ihtiyacından doğduğunu ifade etmiştir. Karahan, bir kısmı muhtemelen enklitik kökenli olan bu morfemlerin Türkçenin her dönem ve lehçesinde görüldüğünü, pekiştirilmiş sözcük ve eklerle bunların önceki şekilleri arasında genellikle anlam ve işlev farkı görülmediğini de ifade etmiştir (2012: 219).

Genişleme olayının en fazla görüldüğü ek kategorisinin zarf-fiil ekleri olduğu ifade eden Karahan, zarf-fiil eklerindeki bu eğilimin vurgu ihtiyacından kaynaklandığına da değinmiştir:

“Zarflar -yapıları ne şekilde olursa olsun- vurgu isteyen kelimelerdir. Türkçede sesle yapılan vurgunun yeterli olmadığı durumlarda şekil vurgusuna (gramatikal vurgu) başvurulur ve kelimelerin yeri değiştirilerek, kelime başına veya sonuna bazı pekiştirici öğeler eklenerek vurgu sağlanır. Vurgu ihtiyacı bazen kelimenin ses yapısını -daha çok genişleme yönünde- değiştirir. Genişleme olayını çeşitli eklerle ve kelime türleriyle tanıklamak mümkündür” (2011a: 193-194).

Kerime Üstünova, çok heceli eklerin “birleşik ek formülü”yle açıklandığını ve birleşik ek kavramının da “birden fazla ekin bir araya gelerek kendi işlevlerini ya tamamen ya da kısmen terk edip hep birlikte ya yeni bir işlev ya da eski işlevlerine paralel bir işlev kazanması ve dile katılması” şeklinde ifade edilebileceğini bildirmiştir (2012: 24). Ona göre birleşen ekler; yeni anlamsal ve biçimsel işlev üstlenmek amacıyla kalıplaşma yoluna gider örneğin *-mAkSlzIn*, artık geldiği eylemi bir başka eyleme zarf göreviyle bağlayan yeni bir ek konumundadır (2012: 28). Üstünova, bilim adamlarının bütün dil olaylarında olduğu gibi ek birleşmelerinin de psikolojik, fizyolojik, sosyolojik nedenleri olduğunu açıkladığını ifade etmiş ve “eklerin birleşme nedenleri her zaman tam olarak bilinmese de eklerden birinin kullanımdan düşüşü, eklerdeki işlev değişikliği, birleşme anında ortaya çıkan kuralsızlıkları gizlemek gerekçelerden yalnızca birkaçı olmalıdır” şeklinde görüş bildirmiştir (2012: 24-25). Üstünova’ya göre “dil biriminin kullanıldığı yerde oluşan anlam kaymaları ekin nitelik değiştirmesine ya da ekin kullanımdan düşmesine karşın arkaik biçimde kimi dil birimlerinin içinde varlığını sürdürmesine” neden olmaktadır (2012: 25). Ancak bütün sebeplerin yanı sıra

“birleşmelerin temelinde, sonradan ortaya çıkan kuralsızlıkları gizlemek nedeninin yattığını” düşünen ve bunu, nedenlerden “yalnız biri ama en önemlisi” olarak gören Üstünova (2012: 25)’ya göre “kalıplaşmanın nedeni kuralsızlıkların gizlenmesi, giderilmek istenmesi; eklerin korudukları geliş sırasının bozulduğunun örtbas edilmek istenmesi” olarak açıklanabilir (2012: 27). Üstünova, bu görüşünü şöyle örneklerle kanıtlamaya çalışır:

“Türkçenin temel yapı özelliklerinden birinin, türetme eklerinin işletme eklerinden önce gelmesini emrettiğini biliyoruz. Bir başka deyişle dil, işletme ekinin türetme ekinden önce gelmesini yasaklamıştır. Ancak pek çok örnekte ‘işletme eki + türetme eki’ sıralamasıyla karşılaştığımız da bir gerçektir. Örneğin; gündelik, ondalık sözcüklerinde görülen -DAIIK < -DA + IIK eki, geleneksel dil bilgisi bakışıyla ad işletme ekiyle addan ad yapan ekin birleşmesinden oluşmuştur. Yukarıda da ifade edildiği gibi kural dışı olan bu birleşme, -DA ekinin, işletme eki işlevini yitirip türetme ekiyle birleşip yeni bir işlev üstlenmesi ve türetme eki olarak değerlendirilmesiyle sonuçlanmıştır” (2012: 25).

“‘Bizi uyandırmazın diye odadan usulcacık çıktı.’ Örneğinde de iki işletme ekinin art arda bulunuşu, -CA ve -CIK eklerinin kaynaşıp kalıplaşma yoluyla ad işletme eki olarak kullanıldığının kanıtıdır” (2012: 26).

Günay Karaağaç, “Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü”nde birleşik eki (compound suffix) “Birden fazla ekin birleşmesinden oluşan ek, birleşik ektir” şeklinde tanımlamış ve “İki veya daha fazla sözün birleşik sözleri oluşturmaları gibi iki veya daha fazla ek de bir ek hâlini alarak birleşik ekleri oluşturur” diyerek birleşik eklerle birleşik sözcüklerin oluşum bakımından benzerliklerine dikkat çekmiştir (2013b: 204).

Yapım eklerinin basit ve birleşik ekler olmak üzere iki ayrıldığı, basit eklerin “bir ekten ibaret olarak hiçbir durumda birden çok anlamlı kısma” ayrılmayan +çI, +gI gibi ekler olduğunu ifade eden Fuat A. Ganiyev, birleşik ekleri, “iki ya da daha fazla kalıplaşmış ekten ibaret olan ve bir türemiş söz anlamı veren ekler” biçiminde tanımlayarak Tatar Türkçesinde bulunan +çIIIk, +InkI gibi eklerin birleşik ek olduğunu, bu eklerin iki farklı ekin birleşmesi sonucunda meydana geldiğini söylemiştir (2013: 36-37).

H. İbrahim Delice, “Türkçenin Ekleri Yapı Açısından Nasıl Sınıflandırılmalıdır?” başlıklı yazısında Türkçenin eklerini “Eklerin Bulunduğu Dil Bilgisel Yapı (1. Son Ek, 2. Öncül Ek)” ve “Eklerin Oluşturulduğu Dil Bilgisel Yapı (1. Basit Ek, 2. Birleşik Ek, 3. Birlikte Ek)” şeklinde sınıflandırmıştır. Delice, basit ek için

“Türkçenin hece yapısına göre ya tek heceden yapılmış ya ek kaynaşması yoluyla tek hece konumuna geçmiş ya da sözcüğün önce sözlük anlamından uzaklaşıp görevli sözcük konumuna geçmesi sonra da kendinden ses olayları sonucu tek hecelik ek konumunu elde etmiş olan eklerdir” tanımını yapmaktadır. Ona göre *“Bu tür eklerde yapının basit mi birleşik mi olduğu ancak etimolojik çalışma yoluyla anlaşılabilir”* (2013: 226).

Birleşik ek kavramına *“Eklerin Oluşturulduğu Dil Bilgisel Yapı”* kısmında yer veren Delice’ye göre birleşik ek, *“Basit veya eş süremlili yaklaşımla değerlendirildiğinde basit görünümünde olan eklerin derin yapıda kendi işlevlerini tamamen veya kısmen korumakla birlikte üst bir işlevde birleşerek tek ve farklı bir işlev için kullanılmaları sonucunda ortaya çıkan eklerdir”*. Delice, bu eklerin *“işlevleri tespit edilirken ve yapısal şekil bilgisel çözümlenmeleri yapılırken”* ayrı ayrı ekler olarak değil birlikte düşünülmesi gerektiğini söyler. Mesela *“Yakup, ceketini, mintanını, içliğini çıkarmış; bağrını yağmura vermiş; bir heykel gibi sessiz ve kımıldamadan duruyor”* cümlesinde *kımıldamadan* sözcüğünde geçen *-madan* eki *-ma* (olumsuzluk eki) ve *-dan* (ayrılma durumu eki) olarak ayrı düşünülemez, *-mAdAn* birleşik bir zarf-fiil ekidir ve *“sözcüğün metin içerisindeki anlamsal işlevleri de buna göre tespit edilmelidir”* (2013: 228). Burada bir noktaya itiraz etmekte fayda vardır. Delice’nin *-madan* ekini *-mA* (olumsuzluk eki) ve *+DAn* ayrılma durumu ekinin birleşmesiyle açıklaması Türkçenin yapısına aykırı bir durumdur. *-mA* ekinin getirildiği bir fiil olumsuzluk anlamı ifade eden yeni bir fiildir ve fiil kök veya gövdelerine isim durum eklerinden herhangi biri getirilemez.

Birleşik ek, dilin geliştirdiği yöntemlerden biridir. Araştırmacılar Türk dilinde bu tür eklerin varlığını kabul edip bunlarla ilgili çalışmalar yapmaktadır. Bu eklerden bir kısmının birleşik oluşu hâlâ fark edilebilirken bazıları zamanla ses düşmeleri veya başka birleşme ve kaynaşmalar sebebiyle yapılarını gizlemekte ve birleşik oldukları fark edilmemektedir. Bu tür ekleri konu alan çalışmalarda birçok araştırmacı birleşik eki *“en az iki veya ikiden fazla ekin birleşmesiyle oluşan ek”* olarak tanımlamıştır. Bu tanımlardan bazılarında birleşen eklerin ayrı ses ve işleve sahip olduğu ve birleşmeden sonra farklı bir işlevi yerine getirmeye başladığına da değinilmiştir. Birleştiği oluşturan ekler kendi işlevlerini kısmen veya tamamen kaybeder ve farklı bir işlevi yerine getirmek için dile tekrar katılır. Ekler birleştikten sonra iki farklı ek olma özelliğini

kaybeder ve her sözcüğe birleşik biçimleriyle eklenir. Yani artık tek başlarına kullanılmazlar. Ek birleşmelerinin bir bölümünü oluşturan ek yığılmasının ise aynı görevdeki şekilce farklı eklerin arka arkaya sıralanması şeklinde tanımlandığını ifade etmek gerekir. Burada da birinci ekin işlev kaybına uğraması söz konusudur.

Yapı bakımından birleşik olduğu düşünülen ekler genellikle KVK yapısındaki tek heceli eklerle iki veya daha fazla heceden oluşan eklerdir. Birleşik eklerin oluşumuyla Türk dilinde örneği oldukça fazla olan “ikilemeler”in ve “birleşik sözcükler”in oluşumu arasında bağlantı kurulduğu da görülmektedir. Birleşik eklerin Eski Türkçeye daha yakın zamanlarda oluştuğu düşünülürken bu yapıların Eski Türkçenin oluşum tarihinin çok gerilere gittiğini gösteren bir delil olduğuna da değinilmiştir.

Birleşik eklerin oluşumunda yukarıda da değindiğimiz gibi tanımlamaların ortak noktası sadece iki veya daha fazla ekin birleşmesidir. Ancak birleşik eklerin oluşumunda sadece iki veya daha fazla ekin değil sözcüklerin eklerle veya eklerin sözcüklerle birleşmesinin de etkili olduğu birkaç araştırmacı tarafından öne sürülmüştür. Nitekim çalışmamızda bu yolla oluşan birleşik eklerin varlığı da kanıtlanmıştır. Çalışmalarda birleşik eklerin ortaya çıkışında:

- iki veya daha fazla ek birleşmesi
- birleşik eklerin sözcüklerden de eklerden de ortaya çıkabilmesi
- sözcüğün ekleşme sürecini tamamlamadan bir ekle birleşmesi
- ekin ekleşme sürecini tamamlamayan bir sözcükle birleşmesi
- var olan eklerin sözcüklerle birleşmesi gibi yapısal çözümlenmeler ortaya konmuştur.

Çalışmalarda iki ekin hangi sebep veya sebeplerle bir araya geldiği konusunda da bazı görüşler ortaya konmuştur. Bu sebepleri maddeler hâlinde şöyle sıralayabiliriz:

- ekin görevinin aynı ek veya aynı nitelikte başka bir ekle kuvvetlendirilmesi
- ekin görevinin yenilenmesi

- görev çokluğu, görev ağırlığı
- kullanımdan düşen veya işlev değişikliğine uğrayan bir ekin yerine başka eklerin birleşerek geçmesi
- işlevi belirtme, pekiştirme
- vurgu ihtiyacı
- analoji
- yabancı sözcüklere karşılık bulma ihtiyacı
- birden fazla yapım ekiyle türeyen sözcüklerde birinci yapım ekli kısmın kullanımdan düşmesi
- birleşme anında ortaya çıkan *yapım eki + çekim eki* sıralaması kuralının ihlal edilmesi ve bu kuralsızlığı gizlemek için eklerin kalıplaşma yoluna gitmesi.

Eklerin birleşmesi yoluyla genişlemeye en müsait olan ekler isim-fiil, sıfat-fiil ve zarf-fiil ekleridir. Bu kategori içerisinde zarf-fiil ekleri vurgu ihtiyacından dolayı en fazla genişleyen ek kategorisi olmuştur. Bazı zarf-fiil eklerinin birleşmesinde araya zarf-fiil eklerinin girmesiyle oluşan yapılar da cümledeki özne tekrarıdan kaçınma şeklinde açıklanmıştır.

3. GRAMERLEŞME VE EK BİRLEŞMESİ

Dünya üzerindeki dillerin yapısal özellikleri dikkate alınarak yapılan sınıflandırmada, bir grubu “Eklemeli Diller” oluşturmaktadır. Bağlantılı diller, bitişken diller, kaynaştıran diller gibi isimlerle de ifade edilen ve Türk dilinin tipik örneğini teşkil ettiği kabul edilen bu dil grubunda değişmeyen köklere yetenek, işteşlik, olumsuzluk, zaman, kişi gibi çeşitli görevleri olan ekler, morfemler getirilir ve bunlar, ek yerleri belli olmayacak biçimde, sıkıca birbirlerine kaynaşır: *gez - dir - il - e - bil - me - si* gibi (Aksan, 1987: 105-106). Dilcilere göre eklemeli dillerin “ideal örneği” sayılan Türk dili, eklerin çeşitliliği ve bu çeşitli eklerin değişik görevler yüklenerek yeni sözcükler oluşturabilmeleri dolayısıyla, çok geniş anlatım olanaklarına sahip, yeni kavramları karşılama ve terim yapma konusunda çok güçlü bir dildir (Aksan, 1987: 106).

Lars Johanson Türk dilinin özelliklerinden birini “bitişken yapı” olarak vermiştir. Türk dilinin tipik yapısının ileri derecede bitişken olduğunu bildiren Johanson, Türk dilinde sözcük yapımının isim ve fiil çekiminin çok sayıda bağımlı biçim kategorisine sahip olduğunu ve bu morfeplerin gramerleşme için tipik olmasının yanı sıra ileri derecede genelleşmiş bir içeriğe, böylece de yüksek bir kullanılabilirliğe sahip olduğunu ifade etmiştir. Türk dilinde isim köklerine yapım ekleri, çokluk, iyelik ve durum ekleri; fiil köklerineyse kılınış, çatı, olumsuzluk, kip, zaman vs. bildiren, sona gelen türden ekler getirilir (2014: 38).

Eklemeli dillerin tipik bir örneği olarak kabul edilen Türk dilinde ekler, gramerin vazgeçilemez unsurlarıdır. Sözcük türetme ve çekimi üstlenen bu ekler, bazen bir işlevi yerine getirmek için tek başına yeterli olmaz ve tıpkı birleşik sözcükler gibi birleşik ekler meydana gelir. Türk dilinin eklenme sisteminin bir gereği olarak ekler, sözcük köklerine kendilerinden önceki kısmın anlamını niteleyecek biçimde sıralanır (Johanson, 2014: 39). Bu şekilde sıralanan bazı ekler birtakım sebeplerden dolayı kendinden önceki ekle kaynaşır ve eklerin bu kaynaşmış şekilleri genelleşerek artık sözcük kök veya gövdelerine birleşik şekilleriyle getirilerek varlığını birleşik biçimleriyle sürdürür.

Türk dilinde meydana gelen ek birleşmeleri gramerleşme teorisine uygun bir gelişim göstermektedir. İnceleme ve Değerlendirme bölümünde ele alınacağı gibi incelediğimiz birleşik eklerin içerisinde sözcüklerin eklediği ve başka eklenen sözcük veya eklerle birleştiği örnekler tespit edilmiştir. Dolayısıyla ek birleşmeleri, gramerleşmenin temeli olan sözcüğün gramatikal unsur durumuna gelmesi ve gramatik olan bir unsurun daha yüksek bir gramatikal alanda işlev görmesi sürecine uygunluk arz etmektedir. Örneğin *+daş* isimden isim yapma ekinin yapısında *+DA* bulunma durumu eki ve *eş* sözcüğü yer almaktadır. Bu örnekte *eş* sözcüğü henüz müstakil olarak ekleşme sürecine geçmeden *+DA* ekiyle birleşmiş ve ses birleşmesi dolayısıyla bu iki unsurun yeni yapısı *+daş* şekline gelmiş ve bu biçim eklendiği sözcüklere “birliktelik” anlamı katan bir ek hâline gelmiştir. Bu ekte yaşanan gelişme gramerleşmenin *sözcük > ek* gelişmesine bir örnek teşkil eder.

İncelediğimiz bir grup ekte de aslında kökeninin bir sözcüğe dayanıp dayanmadığını kesin olarak bilemeyeceğimiz bazı ekler aynı durumdaki eklerle birleşerek farklı bir işlevi yerine getirmek üzere yeni bir ek yapısı oluşturur. Örneğin -

mAkçI eki *-mAk* ve *+çI* eklerinin birleşmesiyle oluşmuş bir ektir. *-mAkçI* biçiminde, eki oluşturan unsurların kendi işlevleri kaybolmuş, bu ekler birlikte başka bir işlevi yerine getirir olmuştur. *-mAkçI* ve bunun gibi ek birleşmelerini de gramerleşmenin *düşük gramer kategorisi* > *yoğun gramer kategorisi* gelişmesine uygun ekler olarak görüyoruz.

Bu şekilde biri veya ikisi de sözcük veya ek olmak üzere bir araya gelip kaynaşan ve “birleşik ek” olarak tanımlanan bu yapılar Türk dilinde meydana gelen gramerleşme örneklerindedir. Çalışmamızda Türk dilinin Karahanlı Türkçesi döneminin sonuna yani genel olarak Eski Türkçe dönemi sonlarına kadar yazılmış metinlerden tespit edilen yüz on adet birleşik ek gramerleşme bakımından incelenecek ve gramerleşme süreçleri bakımından değerlendirilecektir.

İNCELEME

1. +Ad- (İsimden Fiil Yapma Eki)

1.1. Ekin Kökeni

+Ad- eki bulunduğu tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde isimlerden “yapma ve olma” bildiren fiiller türeten bir isimden fiil yapma ekidir. Bu ek, +A- isimden fiil ve -d- fiilden fiil yapma eklerinin birleşmesiyle meydana gelmiştir.

Necmettin Hacıeminoğlu'na göre +Ad- eki, iki ayrı ekin (+a- ve -d-) birleşmesinden meydana gelmiştir (2003: 149). Ancak Hacıeminoğlu buradaki +a- ve -d- eklerinin ne olduğuna değinmez. Zeynep Korkmaz “Göktürkçede İsimden Fiil Türeten Ekler ve Köken Yapıları Üzerine” başlıklı yazısında Orhun Türkçesinde, *bungad-* ‘bunalmak’, *kulad-* ‘kul olmak, köle hâline gelmek’ gibi sözcüklerde geçen +Ad- isimden fiil yapma ekini *adın* ‘başka’, *adınçığ* ‘başka, çok değişik’, *adır-* ‘ayırmaq’ vs. sözcüklerde bulunan *ad- fiiline götürmektedir. Korkmaz, W. Bang ve C. Brockelman’ın da bu görüşü benimsediğini söylemiştir ([1994] 1990: 143).

1.2. Ekin Kullanılışı

Talat Tekin +Ad- ekinin geçişsiz fiiller türeten bir isimden fiil yapma eki olduğunu belirtmiştir: *başad-* ‘başında olmak, kumanda etmek’, *kulad-* ‘köle olmak’ (2003a: 86). A. v. Gabain +d-, +ad-, +äd- başlığında verdiği ekin “bir şey olmak veya yapmak” anlamında fiiller türettiğini söylemiştir: *kutad-* ‘mutlu olmak, mesut olmak’, *ulğad-* ‘büyüme, yetişme’, *yağid-* ‘düşman olmak’ (1988: 48). Kemal Eraslan bu ekin “genellikle olmak, bazen de yapmak ifade eden isimden fiil yapan birleşik ek” olduğuna değinmiştir: *eded-* ‘madde olmak’, *köked-* ‘göğe yükselmek’, *mungad-* ‘bunalmak’ (2012: 113). Necmettin Hacıeminoğlu ekin “isimlerden oluş bildiren geçişli-dönüşlü fiiller teşkil eden işlek bir ek” olduğunu ifade etmiştir: *atad-* ‘tay at olmak, atlaşmak’, *bilged-* ‘akıllanmak, hikmet sahibi olmak’, *köped-* ‘çoğalmak’ (2003: 150). Ekin Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçelerinde +Ad- > +Ay- ses değişikliğine uğramış biçimi diğer tarihî dönemlerdeki işlevle yer almaktadır: *ulğay-* < *uluğay-* (Hacıeminoğlu, 1997: 135); *sağay-* ‘sağalmak, iyileşmek’, *ulğay-* ‘yücelmek, büyüme’ (Güner, 2013: 158); *körkey-* ‘güzel olmak’, *mungay-* ‘bunalmak, sıkılmak, üzülme’,

ulğay- ‘büyülemek, uzamak’ (Eckmann, 2012: 56); *süstey-* < (Farsça *süst*) ‘yorulmak, gevşemek’ (Argunşah, 2015: 112)⁹.

Özbek Türkçesinde ekin +*äy-* biçimi işlek olarak kullanılmaktadır. Fiiller ünlüyle bitiyorsa -*y* şekli getirilir: *kemäy-* ‘azalmak, küçülmek, eksilmek’, *päsäy-* ‘inmek, alçalmak’, *qâräy-* ‘kararmak’ (Öztürk, 2007: 304). Yeni Uygur Türkçesinde sıfatlara gelerek bunlardan dönüşlü fiiller yapar: *azay-* ‘azalmak’, *köpäy-* ‘çoğalmak’ (Ersoy, 2007: 373).

Kazak Türkçesinde olma ifade eden fiiller türetir: *azay-* ‘azalmak’, *köbey-* ‘çoğalmak’, *qaray-* ‘kararmak’ (Tamir, 2007: 446). Kırgız Türkçesinde de aynı işleve sahip olan ekin yuvarlak ünlülü biçimleri de vardır: *kiçirey-* ‘küçülmek’, *boşoy-* ‘boşalmak’, *çojoy-* ‘büyülemek’ (Çengel, 2007: 505). Tatar Türkçesinde “geçişsiz ve özellikle vasıf adlarına dayanan tasvirli fiiller” türettiği belirtilmiştir: *buşay-* ‘gevşemek’, *tözey-* ‘düzelme, doğrulmak’, *murtay-* ‘şişmek, kabarmak’ (Öner, 2007: 705).

Altay Türkçesinde ekin bazı örnekleri şunlardır: *buray-* ‘ağarmak’, *keltey-* ‘kısalmak’, *şalay-* ‘avare avare bir aşağı bir yukarı dolaşmak; tembellik etmek’ (Dilek, 2007: 1031-1032).

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	+Ad-
	Eski Uygur Türkçesi	+Ad-
	Karahanlı Türkçesi	+Ad-
	Harezm Türkçesi	+Ay-

⁹Türkiye Türkçesinde *donat-*, *düzet-*, *gözet-*, *ilet-*, *öğret-*, *yarat-*, *yönet-* gibi örnekleri olan +*At-* eki, +*A-* isimden fiil yapma ekiyle -*t-* fiilden fiil yapma ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir (Banguoğlu, 2004: 209; Korkmaz, 2003: 113-114). Eski Anadolu Türkçesindeyse bu ek +*et-* biçiminde bulunur ve bir örnekte geçer: *gözet-* (Gülsevin ve Boz, 2004: 156; Şahin, 2015: 75). Türkmen Türkçesinde de bu ekle türemiş *düzetmek* (*düzötmök*) fiili bulunmaktadır (Hanser, 2003: 163). İnceleme konumuz olan +*Ad-* ekiyle Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerinden örneklerini verdiğimiz +*At-* eki büyük ihtimalle birbirinden farklı eklerdir. Çünkü Eski Türkçede +*Ad-* şekli olan bir ek, Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerinde *d > y* değişmesi dolayısıyla -incelediğimiz diğer çağdaş Türk lehçelerinde olduğu gibi- +*Ay-* biçiminde olmalıydı. Nitekim Gabain de +*Ad-* ekinin +*a-* isimden fiil yapma eki ve -*t-* yaptırma ekinin birleşmesinden meydana gelen +*at-* ekiyle karıştırılmaması gerektiğini ifade etmiştir (1988: 48).

Orta Türkçe	Kıpçak Türkçesi	+Ay-
	Eski Anadolu Türkçesi	-----
	Çağatay Türkçesi	+Ay-
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-----
	Azerbaycan Türkçesi	-----
	Türkmen Türkçesi	-----
	Gagavuz Türkçesi	-----
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	+äy, +y-
	Yeni Uygur Türkçesi	+ay-, +äy, +y-
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	+Ay-, +y-
	Kırgız Türkçesi	+Ay-, +Oy-, +y-
	Tatar Türkçesi	+Ay-
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	+ay-, +oy-, +y-
	Tuva Türkçesi	-----

2. +AgU (İsimden İsim Yapma Eki)

2.1. Ekin Kökeni

+AgU isimden isim yapma eki, eklendiği isimlerden “topluluk, beraberlik” ifade eden sözcükler türetmiştir. Ekin kökeniyle ilgili Mecdut Mansuroğlu düşüncelerini ortaya koymuştur. Ona göre +AgU eki +A- isimden fiil yapma ekiyle -gU fiilden isim yapma ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir (1953: 343). Clauson (1972: xl) ekin kökeniyle ilgili bilgi vermemekle birlikte ekin, *üçegü* ‘üçü birlikte’ örneğinde olduğu gibi topluluk isimleri yaptığını *içe:gü*, *yüze:gü* gibi örneklerinin de incelenmesi gerektiğini belirtmiştir. Biz de eki, Mansuroğlu’nun görüşüne dayanarak +A- isimden fiil yapma eki ve -gU fiilden isim yapma ekinin birleşmesiyle açıklıyoruz.

2.2. Ekin Kullanılışı

Talat Tekin Orhun Türkçesinde topluluk sayılarının +AgU(n) ekiyle yapıldığını belirtmiştir: *ikägü*, ‘iki parça’ (< *ekägü), *üçägü* ‘üçü birlikte’, *üçägün* ‘üçü(müz)

birlikte' (2003a: 132). Eski Uygur Türkçesinde isimlerle sayı sözcüklerine gelerek topluluk isimleri yapar: *adınağu 'başkası', biregü 'biri', ikegü 'ikisi', biregüsi 'birisi', ikegüsi 'ikisi'* (Eraslan, 2012: 93). Karahanlı Türkçesinde de ek, topluluk isimleri türetir: *biregü, üçegü* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 58). DLT'de ekin +*t* çokluk ekiyle genişlemiş +*AgUt* biçimi de bulunmaktadır: *alpağut 'Tek başına düşmana saldıran, hiçbir yandan yakalanamayan yiğit', urağut 'avrat'* (Nalbant, 2008: 92-93)¹⁰. Harezmi Türkçesinde işlek olarak kullanılmayan bu ek, daha çok sayı isimlerine gelerek isimler yapar: *ikegü 'her ikisi, ikisi de', törtegü 'dördü de, dördü birden', üçegü 'üçü de, üçü birden'* (Hacıeminoğlu, 1997: 41). Kıpçak Türkçesinde de topluluk sayı isimleri türeten ekin +*AgU*, +*AvU*, +*Av* biçimlerinin yanı sıra CC'de +*öv* biçimi de bulunmaktadır: *ikegü ~ ikkev 'ikisi birlikte', yidegü ~ yedevü, altagu ~ altavu, taksav 'dokuzu, dokuzu birlikte', üçöv. +Av* ekinin +*lA* ekiyle birleşmesinden oluşmuş +*AvlA* eki de birliktelik anlamı vermektedir: *ikevle 'ikisi, ikisi birlikte', üçevle, üçevlemüz* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 324). Eski Anadolu Türkçesinde belirsizlik zamiri yapan ekin tek örneği vardır: *biregü* (Gülsevin, 1997: 117). Genç (2005: 26-27) bu ekin Eski Anadolu Türkçesinde yer, alet ve vücutla ilgili sözcükler de türettiğini bildirmiştir: *içegü, bukagu, eyegü* gibi. Çağatay Türkçesinde ekin +*AgU* ve +*Av* biçimlerinin yanında genişlemiş +*AvlA(n)*, +*AvlAsI* ve +*AlA* (<+*AgU+lA*) biçimleri de bulunur: *biregü 'birisi', üçegü 'üç tane'; altav 'altısı birlikte', sêkizev 'sekizi birlikte', bêşev 'beşi birlikte'; törtevele 'dördü birlikte', êkevele ~ êkeven ~ êkevlesi; törtele 'dördü birlikte', üçele ~ üçelesi ~ üçlesi 'üçü birlikte'* (Argunşah, 2014: 137-138).

Ekin Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerinde kullanımı yoktur. Özbek Türkçesinde +*äv* biçiminin yanı sıra, +*âvi*, +*âvlan* şeklindeki genişlemiş biçimleri de bulunmaktadır. Beraberlik ifadesi taşıyan sayı isimleri türeten bu ek, Özbek Türkçesinde on sayısına kadar kullanılır: *birâv 'her biri', ikkâv 'her ikisi', üçâvi 'her üçü', onâvi 'onu, onu birden'; üçâvlân 'üçü birlikte', törtâvlân 'dördü birlikte'* (Coşkun, 2014: 55). Yeni Uygur Türkçesinde ekin sadece *birev 'birer, bir'* sözcüğünde görülen arkaik bir ek olduğu belirtilmiştir (Öztürk, 2010: 29). Bu lehçede yer alan +*äylän*, +*ylän* ekleri sayılara gelerek birliktelik ifade eder: *üçäylän 'üçümüz', başäylän 'beşimiz', toqquzäylän 'dokuzumuz'* (Öztürk, 2007: 369).

¹⁰W. Bang *alpağut* ve *bayağut* sözcüklerinin isimden fiil yapma eki olan +*a-*'dan sonra -*ğut* ile genişlemiş şekiller olduğunu ifade etmiştir: *alp > *alpa- > alpağut; bay > baya- > bayağut* (Bang, 1980: 2).

Kazak, Kırgız ve Tatar Türkçelerinde ekin sayı isimlerinden ortaklık, beraberlik ifadeli isimler türetme işlevi devam etmektedir. Kazak ve Tatar Türkçelerinde ekin +Av biçimi Kırgız Türkçesindeyse +OO biçimi bulunmaktadır: *birev, ekev, üşev, törtev; altav, cidev, unav, öçev; biröö, eköö, beşöö, altoo* (Öner, 1998: 52).

Altay Türkçesinde +U biçiminde olan ve işlek olarak kullanılan bu ek, sayılara gelerek beraberlik anlamında sözcükler türetir: *altu < altı-u 'altısı beraber', bejü < beş-ü 'beşi, beşi birlikte', birü < bir-ü 'biri, birisi', ekü < eki-ü 'ikisi, ikisi beraber'* (Dilek, 2007: 1021). Ekin Tuva Türkçesinde kullanımı yoktur.

DÖNEM	TARİHÎ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	+AgU
	Eski Uygur Türkçesi	+AgU
	Karahanlı Türkçesi	+AgU
Orta Türkçe	Harezm Türkçesi	+egü
	Kıpçak Türkçesi	+AgU, +Av, +AvU, +öv
	Eski Anadolu Türkçesi	+egü
	Çağatay Türkçesi	+AgU, +Av
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-----
	Azerbaycan Türkçesi	-----
	Türkmen Türkçesi	-----
	Gagavuz Türkçesi	-----
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	+âv
	Yeni Uygur Türkçesi	+ev
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	+Av
	Kırgız Türkçesi	+OO
	Tatar Türkçesi	+Av
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	+U

Türk Lehçeleri	Tuva Türkçesi	-----
-----------------------	----------------------	-------

3. -AgUl (Fiilden İsim Yapma Eki)

3.1. Ekin Kökeni

Necmettin Hacımeminoğlu (1990: 69) *-AgUl* ekinin birleşik bir ek olduğuna değinmiştir. Şinasi Tekin de *-AgUl* ekinin sadece bir örnekte görüldüğünü ve müstakil bir ek olmayıp birkaç ekin birleşmesinden meydana gelmiş birleşik bir ek olduğunu ifade etmiştir (Tekin, 1992: 84). Ganiyev (2013: 84) ise Tatar Türkçesindeki *-(A)vIl* ekinden bahsederken “*V. Bang ve E. V. Sevortyan’a göre bu ek, -gıl ekinden meydana gelmiştir. -gıl eki ise, isim yapım eki -gı ve -l unsurlarından ibarettir*” şeklinde bir açıklama yapmış ve “*-g sesinin Türk şivelerinde kurallı biçimde v sesine dönüşmesi düşünüldüğünde V. Bang ve E. V. Sevortyan’ın görüşü doğrudur*” diyerek ekin *-gIl* ekinden meydana geldiğini kabul etmiştir. Ancak Ganiyev, ekteki *-A* parçasının ne olduğuna dair bir açıklama yapmamıştır.

-AgUl ekinin *-A* ve *-gUl* (*-gIl*) şeklinde iki parçaya ayrılması mümkündür. Buradaki *-A-* parçası ya *tık-a-*, *kap-a-* örneklerinde görülen fiilden fiil yapma eki *-A-* ya da yardımcı sesin genişlemesiyle meydana gelen bir *-A-* sesidir. Ekin Çağatay Türkçesindeki *çapavul* ‘*çapul, yağma*’ örneğiyle Kazak Türkçesindeki *şabuwl* ‘*saldırı*’ sözcüğü *çap-* ~ *şab-* fiilinden türemiş sözcüklerdir. Örneklerde görüldüğü gibi fiil köküyle *-gUl* ekinin arasında bir örnekte *-a-*, bir örnekte *-u-* sesi gelmiştir. Türkçede yardımcı ünlünün *-a-* sesi değil *-I*, *-U* olması dolayısıyla ekin yardımcı sesinin aslında *-I*, *-U* olduğunu belki de Eski Uygur Türkçesinin *n* ağzındaki genişlemenin bir etkisi olarak *-a-* sesine dönüştüğü düşünülebilir.

-gUl eki de fiillere gelerek bunlardan isim türeten; *bıçgıl*, *targıl*, *bütkül* örneklerinde gördüğümüz fiilden isim yapma eki olabilir. Ancak bu noktada *-GIl*, *-GUl* ekinin fiillere kattığı anlamla *-AgUl* ekinin fiillere kattığı anlamın birbirinden farklı olduğu düşünülebilir. *tirnägül* ‘*toplayan, derleyici*’, *kütavul* ‘*muhafız, bekçi*’; *batkıl* ‘*bataklık yer*’, *ütkél* ‘*dağ geçidi*’ örneklerinde olduğu gibi *-AgUl* eki genel olarak eklendiği fiilin bildirdiği anlamla nitelenmiş kişiyi ifade ederken *-GIl* eki kökün bildirdiği anlamla nitelenmiş yeri ve varlığı ifade eder. Ancak bu anlam farklılığı ekteki *-GUl* parçasının bahsettiğimiz fiilden isim yapma ekinden başka bir ek olduğunu

düşündürecek nitelikte değildir. *-AgUl* ekinin *çapavul* ‘çapul, yağma’, *şabuwl* ‘saldırı’, *jortuwl* ‘sefer’ örneklerinde fiilin belirttiği hareketi yapan kişiyi değil de fiilin sonucunu ve bir örnekte de yerini bildiren sözcükler türetmiş olduğunu unutmamak gerekir.

Ekteki *-A* parçasını zarf-fiil ekinin kalıplaşmasıyla da açıklama yoluna gidebiliriz. Bu durumda *Gil* parçası da isimden isim yapan ve *törtil*, *bozgil* örneklerinde görülen *+Gil* isimden isim yapma eki olmalıdır. Ancak *-A* zarf-fiil ekinin *ara*, *tapa*, *tegre*, *yana* örneklerindeki gibi fiil kökünde kalıplaştığı sözcükler edat olarak kullanılan sözcüklerdir. Bu durumda *tirne* şeklinde bir edat söz varlığında yer almalıydı. Ayrıca bu edatın üstüne de *+Gil* isimden isim yapma eki getirilmezdi.

-AgUl ekiyle ilgili *-Ak + ul > -AgUl* şeklinde de etimoloji yapılabilir. *-Ak*; *barınak*, *sığınak* örneklerinde görülen fiilden isim yapma eki olabilir. *+Ul* eki de *buz+ul* örneğindeki isimden isim yapma eki olabilir. Ancak *+Ul* ekinde kişi belirtme işlevi yoktur. Dolayısıyla eki bu şekilde ayırmak pek de mantıklı görünmez.

-AgUl ekinin işlek bir ek olmaması örneklerinin az olmasına ve bu durum da ekin kökeniyle ilgili fikir yürütmenin zorlaşmasına neden olmaktadır. Şüpheli olmakla birlikte, yukarıda sunulan seçeneklerden en mantıklısı *-AgUl* ekinin *-a-* fiilden fiil yapma eki ve *-gUl* fiilden isim yapma ekinin birleşmesinden meydana geldiğini kabul etmektir.

3.2. Ekin Kullanılışı

Gabain *-AgUl* ekinin işi yapanı bildiren ve seyrek kullanılan bir ek olduğunu söylemiştir: *tirnägül* ‘toplayan, derleyici’ (1988: 53). Çağatay Türkçesinde bu ek fiilden isim yapma ekleri arasında *-(A)vUl* şeklinde verilmiş ve ekin Moğolcadan alındığı söylenmiştir: *çapavul* ‘çapul, yağma’, *yortavul* ‘akıncı’ (Eckmann, 2012: 56); *kütavul* ‘muhafız, bekçi’, *yasavul* ‘çavuş, zabıta’ (Argunşah, 2014: 111).

Ek Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerinden Türkmen Türkçesinde *-(A)vUl* biçiminde yer alır. İşlek olmayan bu ekin fiilin gösterdiği harekete dayalı isimler türettiği bildirilmiştir: *çapavul* ‘kurye, ulak; çapulcu’ (Kara, 2007: 254).

İncelediğimiz Kuzeybatı (Kıpçak) grubu Türk lehçelerinden Kazak ve Tatar Türkçesinde *-AgUl* eki bulunmaktadır. Kazak Türkçesinde *-wIl* biçimi görülen ekin az

sayıda örneği vardır: *şabuwl* 'saldırı', *jortuwl* 'sefer' (Doğan ve Koç, 2013: 199). Tatar Türkçesinde ise Moğolcada da bulunduğu belirtilen *-(A)vIl* eki kökün bildirdiği iş ve hareketi yapan kişiyi ifade eden sözcükler türetir: *bagavıl* 'gardiyan, koruyucu; vasi' (Ganiyev, 2013: 84).

Ekin Altay ve Tuva Türkçesinde kullanımı yoktur.

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-----
	Eski Uygur Türkçesi	-egül
	Karahanlı Türkçesi	-----
Orta Türkçe	Harezm Türkçesi	-----
	Kıpçak Türkçesi	-----
	Eski Anadolu Türkçesi	-----
	Çağatay Türkçesi	-(A)vUl
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-----
	Azerbaycan Türkçesi	-----
	Türkmen Türkçesi	-(A)vUl
	Gagavuz Türkçesi	-----
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-----
	Yeni Uygur Türkçesi	-----
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	-(U)wIl
	Kırgız Türkçesi	-----
	Tatar Türkçesi	-(A)vIl
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-----
	Tuva Türkçesi	-----

4. -(A)IIm (Çokluk Birinci Şahıs Emir Eki)

4.1. Ekin Kökeni

Birleşik bir yapı sergilediği açık olan ancak dilin çok eski dönemlerinde birleşmiş olması muhtemel bir ek, çokluk birinci şahıs emir çekiminde kullanılan -(A)IIm ekidir. Kökeni hakkında net bir şeyler söylemenin zor olduğu bu eki W. Bang *al-* fiiline dayandırır. Ona göre *-All(k)*, *-Allη*, *-Allş* ekleri *al-* fiilinin *-in*, *-ing*, *-ık* ekleriyle isimleşmiş şekilleridir (Eraslan, 2012: 324).

-(A)IIm ekinin *-lık*, *-lum*, *-lung* biçimlerini ses bilgisel bir çeşitlilik olarak görmeyen zor olduğunu ifade eden Şçerbak başlangıçta eklerde ortak gibi görünen *-lı* parçasının Kotwicz ve Blagova'nın belirttiği gibi çokluk eki ve kalan kısımın tahminen bir şahıs eki olduğunu kabul etmiştir. Ancak Şçerbak, Türk dilinde böyle çokluk eklerinin bilinmemesi ve bunların tekrar canlandırılması için bir dayanak olmaması ve Türk dilinde şahıs ekinin çokluk ekine getirilmesi yoluyla değil de *körēlingler* örneğinde olduğu gibi bunun tam tersi bir yolla çokluk şahıs şekillerinin oluşturulması gibi nedenleri bu görüşün açıklanmaya muhtaç noktaları olarak görmektedir. Şçerbak *alalı*, *alıl* tipli şekillerin *alayı*, *alay* şekilleri gibi teklik-çokluk şahıs eklerinden yoksun olduğunu da ifade etmiştir (2016: 50).

Hatiboğlu (1981: 27) -(A)IIm ekinin çokluk birinci şahıs emir kipinin çekimini sağladığını ifade ederek ekin *-A* istek ekinden oluşan bir birleşik ek olduğunu kabul etmiştir.

“Türkmen Diliniñ Grammatikası” adlı çalışmada Ragimov'un *-Allm* ekini *-gAy* ekinden kısaltarak ortaya çıkan *-A* ekine çokluk belirten *-l* ekinin ve *-Iñ*, *-Im* şahıs ekinin gelip birleşmesi şeklinde açıkladığı belirtilmiştir (Borjakow vd., 1999: 296).

Kemal Eraslan ekin asli şeklinin *-Allη* olduğunu, *-η* > *-m* değişmesiyle *-Allm* şeklinin oluştuğunu ve ünlülerden sonra kısaltarak *-IIm* durumuna geldiğini ifade etmiştir. Eraslan'a göre ekin iki heceli olması birleşik bir yapıya sahip olduğunu akla getirir ancak kökeni ile ilgili kesin bir şey söylemek mümkün değildir (2012: 324).

KTLG'de -(A)IIm eki *-AlA (A + lA) + mIz (< biz)* birleşmesiyle açıklanmıştır. Söz konusu çalışmada “*A ünlemi ile lA pekiştiricisi tarihî metinlerde de bugünkü lehçelerde de sık kullanılan öğelerdir; birlikte kullanılarak ele, hele, eli gibi biçimleri*

de ortaya çıkarmışlardır” şeklinde bir bilgiye yer verilerek ekin kökeni *A (ünlem) + IA (pekiştirici) + mIz (şahıs zamiri)* biçiminde açıklanmıştır (2013: 795).

İlerleyen bölümlerde görüleceği gibi teklik birinci (Ay + ben) ve ikinci şahıs (kı +I) emir eklerinin yapısında da ünlemlerin kullanılması emir ekleri ve ünlemler arasında bir paralellik olduğunu düşündürmektedir. Dolayısıyla çokluk birinci şahıs emir ekinin yapısını da KTLG'nin verdiği gibi *A + IA + mIz* şeklinde açıklamak mümkündür.

4.2. Ekin Kullanılışı

Türk gramerciliğinin çok fazla tartışılan konularından biri olan emir kipi konusundaki karşıt görüşler daha çok teklik ve çokluk birinci şahıs çekiminde kullanılan *gel-eyim, gel-elim* gibi yapıların emir kipine mi istek kipine mi gireceği noktasında ortaya çıkmaktadır.

Muharrem Ergin'e göre insan kendi kendine de emir verebileceği için bu şekiller emir kipinde yer almalıdır. Zeynep Korkmaz da bu şekiller için dilek-emir terimini kullanmıştır. Ancak İbrahim Necmi Dilmen, Tahsin Banguoğlu, Tahir Necat Gencan, Hikmet Dizdaroğlu, Haydar Ediskun, Kaya Bilgegil, Oya Adalı, Ahmet Topaloğlu gibi dilcilerimiz “*insan kendi kendine emir veremez*” görüşünden hareketle bu şekillerin emirden çok istek bildirdiğini düşünür (Ercilasun, 1994: 1). Ahmet Bican Ercilasun'a göre Eski Anadolu Türkçesi döneminde bulunan *gel-e-m, gel-e-vüz* teklik ve çokluk birinci şahıs istek çekimlerinin kullanımdan düşmesiyle bu çekimler emir kipinin teklik ve çokluk birinci şahıs çekimiyle tamamlanmış (*gel-eyim, gel-elim*) ve iki yapı birbirine karışmıştır. Türkiye Türkçesinde istek kipinin teklik ve çokluk birinci şahıs çekimlerini, *gel-e-yim* ve *gel-e-lim* biçiminde parçalayarak *-A* ekini istek kipi eki olarak kabul etmek, *-yim* ve *-lim* gibi şahıs eklerini ortaya çıkarır ve *-yim* eki ses değişimleriyle izah edilebilse bile *-lim* parçası için aynı şey geçerli değildir. Ercilasun'a göre “*-eyim ve -elim ekleri parçalanmaz; bunların içinden bir kip eki çıkarılamaz; kip eki çıkarılamayınca da bu ekler şekil olarak istek kipine aktarılamaz; hem şahıs hem kip ifadesi taşıyan emir çekiminin malı olarak kalır*” (1994: 8). Sema Aslan Demir'e göre Adamoviç istek kipinin standart dilden çekilişinin birinci şahısta 1600'lü yıllarda başladığını ve gerilemenin en erken birinci en geç ikinci şahıslarda gerçekleştiğini belirtmiştir (Demir, 2007: 4).

Gürer Gülsevin “Eski Türkiye Türkçesinde İstek Kipi” üzerine başlıklı yazısında dil bilgisi kitaplarında “Dilek-İstek Kipleri” olarak verilen emir, istek, dilek-şart ve gereklilik çekimlerinin “Eski Türkiye Türkçesi”ndeki durumunu incelemiştir. Gülsevin’e göre bu çekimleri “*Eski Türkiye Türkçesinde fonksiyonları itibarı ile ayrı ayrı müstakil şekillerde gösterebilmek oldukça güçtür. Bu kiplerin hepsinde ‘bir şeyin yapılmasının, ben tarafından istenmesi’ vardır*” (2002: 38). Bu görüş doğrultusunda -(y)A eki, istek kipi olarak verilmiştir. Gülsevin’e göre teklik birinci şahıs -(y)AvAn / -(y)AvAm / -(y)Am / -(y)AyIn / -(y)AyIm, çokluk birinci şahıs -(y)AvUz / -(y)AlUm biçimleri dilek-istek; çokluk birinci şahıs -(y)AvUz / -(y)AlUm biçimleri gereklilik; teklik birinci şahıs -(y)AvAn / -(y)AvAm / -(y)Am / -(y)AyIn / -(y)AyIm biçimleri tavsiyede gereklilik; çokluk birinci şahıs -(y)AvUz / -(y)AlUm biçimleri maksat ve teklik birinci şahıs -(y)AvAn / -(y)AvAm / -(y)Am / -(y)AyIn / -(y)AyIm biçimleri tercih bildirir (2002: 40-42). Burada ekin fonksiyonlarıyla ilgili sınıflandırmayı bir yana bırakarak istek çekiminde eki -(y)A kabul edersek teklik ve çokluk birinci şahısta yukarıda Ahmet Bican Ercilasun’dan aktararak ifade ettiğimiz şahıs ekleri problemi ortaya çıkmaktadır.

KTLG’ye göre bütün fiil şekillerinin ilk biçimi teklik ikinci şahıs emir çekimidir: *Al!, Bil!* gibi. İnsanların kullandığı ilk fiil biçimi olan bu şekil eksizdir ve daha sonra çeşitli pekiştirici ve ünlemlerle genişleyerek emir kipinin diğer şahısları ortaya çıkmıştır (2013: 794). Fiil tabanlarından sonra kullanılan bu pekiştirici ve ünlemler bazen zamirlerle de birleşerek emir kipini oluşturmuş ve kendileri de birtakım ses olaylarıyla ve uyumlara girerek emir eki şeklinde kalıplaşmışlardır. Bu şekilde kalıplaşan pekiştirici ve ünlemler bazen üst üste gelerek emir ve istek kiplerinde yine rol almış, bunlardan *-GIl / -GIn, -GIIA, -sUnI, -AlA, -GAyI* vs. tekrar emir veya istek kipi olarak değerlendirilmişlerdir (KTLG, 2013: 795-796).

Emir kipi; bağlam, vurgu ve tonlama, emir eklerinden sonra kullanılan çeşitli ek ve pekiştiricilere bağlı olarak emir, yasaklama, gereklilik, istek, niyet, dilek, rica, yalvarma, alkış (dua), kargış, tenbih, uyarma, öğüt, tavsiye, teklif, teşvik, davet, mücade, serbestlik, şüphe, kuşku, tereddüt gibi anlamlar ifade edebilmektedir. Bu kip, hem kip hem şahıs ifade eden yapısıyla diğer bütün kiplerden ayrılır ve dolayısıyla yukarıda sıralanan işlev çeşitliliğine rağmen tek bir kip olarak ele alınır (KTLG, 2013: 770). Bu noktada *-Allm* emir ekinin emir kipi dışında istek, gereklilik vs. gibi anlamları

da ifade edebileceğini kabul ederek ekin tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki kullanımına bakalım:

Talat Tekin *-(A)IIm* ekini “Gönüllülük Kipi”nin çokluk birinci şahıs çekiminde vermiştir. Tekin’in ifadesine göre “*gönüllük kipi 1. kişi ve kişilerin bir eylemi işlemek isteğinde olduklarını belirtir*”. *-(A)IIm* eki ünlüyle biten fiil kök ya da gövdelerine getirildiğinde önses ünlüleri düşer: *altun yış üzä kabış-alım* ‘Altay dağları üzerinde buluşalım!’, *öñdün kagangaru sü yorılım* ‘Doğuya, (Türk) hakanına karşı sefer edelim!’ (2003a: 181). Gabain *-(A)IIm* ekine emir kipinin çokluk birinci şahsında değinir ve ekin *n* ağzında *-(A)lAm* biçiminde olduğunu, ünlü ile biten fiil tabanlarından sonra *-IIm* hâline geldiğini ifade eder. Ona göre emrin olumsuz çekimi çoğunlukla izin verilmeyiş ifade eder: *köni id-ma-lım* ‘hakikaten göndermeyelim (hakikaten göndermemeliyiz)’ (1988: 79). Kemal Eraslan eki emir eklerinin çokluk birinci şahsında zikretmiş ve ekle ilgili şu örneğe yer vermiştir: *oқыu sözlelim adınlarқа y(i)me kingürü açа yada könisinçe көrkitelim* ‘Çağırarak başkalarına söyleyelim, ayrıntılı şekilde olduğunu gösterelim’ (2012: 324). Argunşah ve Yüksekaya (2012: 77) *-(A)IIm* ekini Karahanlı, Harezmi ve Kıpçak Türkçesinde emir eklerinin çokluk birinci şahsında zikretmiştir. Karahanlı Türkçesinde çokluk birinci şahıs emir eki olarak verilen *-(A)IIm* eki sistemli olarak ünsüzle biten fiillerden sonra *-Allm*, *-Allη* ve *-All*; ünlüyle biten fiillerden sonra *-IIm* biçimindedir: *baralım, kılalım, körelim; kılışalıη, kireliη; baralı* (sadece KB’de bir kez geçer); *kökrelim, oynalım*. Harezmi Türkçesinde ekin yaygın olarak *-Allη* biçimi tercih edilmekle birlikte, *-GAllη*, *-All(m)*, *-Allk* biçimleri de vardır: *alalıη, bıraқalım, kılalık, köreli, oynағalıη* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 202). Kıpçak Türkçesinde ekin *-All(k)*, *-(G)Allm* şekilleri vardır ve *alalım, bargalım, yatalık, mineli* gibi örneklerde geçer (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 341-342). KTLG’ye göre *-(A)IIm* ekindeki *k*, *ok* pekiştirme edatından çıkmıştır¹¹ (2013: 781). Faruk Kadri Timurtaş Eski Anadolu Türkçesinde “*emirde her şahıs için ayrı asıl gelen ekler*”in kullanıldığını ve çekimin bugünküne göre farklı olduğunu bildirmiştir: *kıl-alım, gül-elüm* (1980: 444)¹². Janos Eckmann Çağatay Türkçesinde *-(A)II*, *-(A)IIm*, *-Allη* şekilleri olan *-(A)IIm* ekini istek kipinin çokluk birinci şahıs çekiminde ele almıştır: *oқulu* ‘okuyalım’, *içeling* ‘içelim’, *içelim* ‘içelim’ (2012: 124).

¹¹Ekteki bu değişiklik /ng/ sesinin *g > k* yönünde değişmesiyle de açıklanabilir: $\eta > n \sim g > g > k$.

¹²Faruk Kadri Timurtaş Eski Anadolu Türkçesinde istek ekinin *-A* olduğunu ve çekimin günümüze göre farklı olduğunu ifade etmiştir. Ona göre istek bazen şimdiki zaman, gelecek zaman ve geniş zaman da bildirmektedir: *dur-a-m, toldur-a-van, an-a-sın, bul-a, sor-a-vuz, koy-a-sız, al-a-lar* (1980: 444).

Kartallıoğlu ve Yıldırım (2007a: 61) *-(A)llm* ekini hem emir hem istek kipinin çokluk birinci şahsında vermiştir: *al-alım, başla-y-alım, gez-elim, koş-alım; öde-y-elim, gör-elim*. Kartallıoğlu ve Yıldırım Türkiye Türkçesinin yazı dilinde istek kipinin teklik ve çokluk birinci şahsında emir kipinin teklik ve çokluk birinci şahsında kullanılan *-(y)AyIm* ve *-(y)Allm* eklerinin kullanıldığını ifade etmiştir. Azerbaycan Türkçesinde emir kipinde kullanılan şahıs ekleri *-m, Ø, -sIn; -ağ / -äk, -In / -Un, -sInlAr / -sUnlAr* biçiminde verilmiştir (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007b: 205). Şahıslara göre kipin çekimi ise şöyledir: *al-ım, al, al-sın, al-ağ, al-ın, al-sınlar; işlä-y-im, işlä, işlä-sin, işlä-y-äk, işlä-y-in, işlä-sinlär* (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007b: 208). KTLG'ye göre Azerbaycan Türkçesinde *-(A)llm* çokluk birinci şahıs emir ekinin yerini XIX. yüzyıldan itibaren istek eki olan *-Ak* eki almıştır (2013: 781). Nevzat Özkan Gagavuz Türkçesinde emir kipinin sadece teklik ve çokluk ikinci ve üçüncü şahıslarını vermiş istek ekinin *-(y)A* olduğunu söyleyerek *-alım* biçimine çokluk birinci şahıs istek çekiminde değinmiştir: *başlayalım, işleyelim, alalım, görelim*. Tıpkı Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Gagavuz Türkçesinde de istek, emir çekimlerinde kullanılan eklerde karma bir şekil ortaya çıkmaktadır (Öztürk, 1999: 24). KTLG, Gagavuz Türkçesinde "İzin Forması" denen emir kipinin çokluk birinci şahıs ekini *-(y)Allm* olarak vermiştir: *alalım, bilelim*. Ünsüzle biten fiillere doğrudan ünlüyle biten fiillere *y* ile bağlanan bu ek konuşma dilinde ünlüyle biten fiillerden sonra *-yIm* biçimindedir: *başlaylım, işleylim* (2013: 705-706). Türkmen Türkçesinde *-(A)llm* eki emir kipinin çokluk birinci şahsında zikredilmiştir: *islääliiñ, okaalıñ, turaalıñ*. Mehmet Kara emir kipinin çokluk birinci şahsında *-Allıñ* ekinin ikiden fazla kişiyi *-All* biçiminin ise iki kişiyi ifade ettiğine değinmiştir: *göreliiñ 'görelim', görelı 'ikimiz görelim'* (2007: 274).

Özbek Türkçesinde emir çekiminin çokluk birinci şahsında *-(ä)ylik* eki kullanılır: *tilä-ylik, küt-äylik* (Öztürk, 2007: 332). Yeni Uygur Türkçesinde ise emir kipinin çokluk birinci şahsında *-yli; -aylı, -äyli* ekleri kullanılır: *işläyli 'çalışalım', yazaylı 'yazalım'* (Ersoy, 2007: 398).

Kazak Türkçesinde emir kipinin çokluk birinci şahsında *-ayık, -eyik; -yık, -yik (-lıq, -lik)* ekleri kullanılmaktadır: *jazayıq (jazalıq), oқыlıq (oqılıq)* (Tamir, 2007: 465). Kırgız Türkçesinde emir-istek kipi olarak da değerlendirilen emir kipinin çokluk birinci şahsında *-yılı, -alı(k), -eli(k)* ekleri kullanılır: *başta-yılı, bil-eli(k)* (Çengel, 2007: 520-

521). Tatar Türkçesinde emir kipinin çokluk birinci şahsında *-ıyk / -iyk* eki kullanılır: *aç-ıyk, başlıyk, küriyk* (Öner, 2007: 718-719).

Altay Türkçesinde emir kipinin çokluk birinci şahsında *-(A)IIm* ekinin çeşitli biçimleri bulunmaktadır. Ekin çokluk ekini almış biçimleri de Altay Türkçesinde yer alır ve bu şekiller saygı ifadesi için ve emrin çok kişiye hitap ettiğini belirtmek için kullanılır: *alalık(tar) /alalı, oynalık(tar) /oynoylı* (Dilek, 2007: 1057). Tuva Türkçesinde emir kipinin çokluk birinci şahıs çekiminde *-(A)IIm* ekinin *+IAr* çokluk ekiyle genişlemiş biçimlerinin yanı sıra “birliktelik”¹³ anlamı için de *-AAI(I), -III(I), -UUI(U), -AI(I), -II(I), -UI(U)* ekleri yer alır: *alılı ‘iki kişi alalım’, alıñar ‘alalım’* (Arıkoğlu, 2007: 1195).

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-(A)IIm
	Eski Uygur Türkçesi	-(A)lAm, -(A)lIm, -Allη,
	Karahanlı Türkçesi	-(A)II(m), -Allη
Orta Türkçe	Harezmi Türkçesi	-All(m), -Allk, -Allη, -GAllη
	Kıpçak Türkçesi	-All(k), -(G)Allm, -IIm
	Eski Anadolu Türkçesi	-AlUm
	Çağatay Türkçesi	-(A)II, -(A)lIm, -Allη
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-(y)Allm
	Azerbaycan Türkçesi	-(y)aq, -(y)äk
	Türkmen Türkçesi	-(A)lIη, -All
	Gagavuz Türkçesi	-(y)Allm
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-(ä)ylik
	Yeni Uygur Türkçesi	-(a)yli, -äyli

¹³Ekrem Arıkoğlu bu anlam için Rusça “dvoystvenniy” kelimesinin karşılığı olan “ikilik” terimini kullanmıştır. “Bu, ‘sen ve ben birlikte’ anlamında emir, istek veya öneri ifade etmektedir” (2007: 1195).

Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	-Allk, -AyIk, -yIk, -llk
	Kırgız Türkçesi	-yII, -yIU, -All(k), -OIU(k)
	Tatar Türkçesi	-(I)yķ
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-Allk(tAr), -Ollk(tAr), -yIIk(tAr), -All, -Oll, -yII
	Tuva Türkçesi	İkilik: -AAI(I), -III(I), -UUI(U), -AI(I), -II(I), -UI(U) Cokluk I. şahıs: - (A)AllηAr, -(I)IIIηAr, -(U)UIUηAr

5. -ArçA (Zarf-Fiil Eki)

5.1. Ekin Kökeni

-ArçA eki, -Ar sıfat-fiil eki ve +çA eşitlik durumu ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir.

5.2. Ekin Kullanılışı

Kemal Eraslan -r, -Ar, -Ur ekinin +çA eşitlik durumu ekini aldığı örneklerde benzerlik ifadesiyle cümlenin durum zarfını oluşturduğunu bildirir: *ol iligler kıanlar yime yarlıkançuçı köngüllüg için kamaķ budunuķ inçe igidür kıaltı ög kıang amrak ögulin evde barkta igidürçe 'O hükümdarlar, hanlar yine merhametli oldukları için bütün millet ana ve babanın sevgili oğullarını evde barkta besledikleri gibi beslerler'* (2012: 394).

İncelediğimiz gramer kitaplarında -ArçA ekine yer verilmemiştir ancak belirlediğimiz metinlerden tespit ettiğimiz örneklerde bu ek, bir birleşik zarf-fiil eki olarak kullanılmıştır:

Orhun Yazıtları:

yay bolsar, üze t[engri (?)] köbürgesi eterçe, anç[a], tagda sıgun etser, a[nça (?)], sakınur men [İlkbahar gelince, yukarıda (gök) davulu (nasıl) gümbürderse, öylece, dağlarda geyikler (nasıl) böğürürse, (öylece), yas tutuyorum.] (BK B 4-6)

Maytrisimit:

çahnu arzıgang ögüz suvın singirürçe alku şastar bilge biligsimridi boşguntı [Jahnu'nun Ganj nehrinin suyunu yuttuğu gibi bütün şāstraları, hikmetleri (*bilge bilig* = skr. *Prajna*) öğrendi.] (M 8/21)

İyi ve Kötü Prens Öyküsü:

lenxuasayu tütün tüterçe ol [Lotus çiçeklerinin zehirli nefesi uzaktan sanki her bir lotus çiçeği duman çıkarıyormuş gibi görünür.] (İKPÖ XXXVIII/6)

Kutadgu Bilig:

tiriglik bolurça yigümni bulur men

kerek bolsa birgey manga bir idim tap [Hayat devam ettikçe giyeceğimi bulurum, gerekince bana bir rabbim yetecek kadar verecektir.] (KB 3801)

fesad birle devlet turumaz kaçar

kalı tursa tang yok tünerçe konuk [Devlet fesatla bir arada duramaz kaçar, onun ancak bir gecelik konuk olmasına hayret etmemeli.] (KB 4415)

ajun bütrü tuttum sikender tutarça

tükel nuh yaşın men yaşadım yaşattım [İskender gibi bütün dünyayı elimde tuttum, tam Nuh'un yaşını yaşadım ve yaşattım.] (KB 6548)

Eski Türkçeden tespit edilen bu örneklerde *-Arça* eki “-erse, -dığı gibi, -mış gibi”; “Kutadgu Bilig”den tespit edilen örneklerde “-dikçe, -diği gibi” anlamlarına gelmektedir.

Argunşah, *-Ur* sıfat-fiil ekiyle eşitlik durumu ekinden meydana gelen *-UrçA* ekinin eklendiği fiile ‘-ır gibi, -ır kadar’ anlamı katan bir zarf-fiil eki olduğunu bildirmiştir: *ta’rif kıl-urça ‘tarif eder gibi’* (2014: 157).

Ekin çağdaş Türk lehçelerinde kullanımı yoktur. Ancak Korkmaz’a göre Türkiye Türkçesinde *+çA* eşitlik durumu ekinin üçüncü şahıs iyelik ve yönelme durumu ekleriyle birleşmesinden oluşmuş *-cAsInA* ekinin *-r*, *-Ar*, *-Ir/-Ur*, *-mİş/-mUŞ*, *-AcAk* ekli sıfat-fiiller ve bir sıfat-fiil gibi de işlem görebilen *-(y)Iyor* ve *-(I)yormuş* şekillerine getirilmesiyle kurulan *-rcasına*, *-mişçasına*, *-(y)yorcasına*, *-(y)ıyormuşçasına*, *-AcAkçAsınA* ekli zarf-fiil türleri de vardır. *-cAsInA* ekiyle kurulan zarf-fiil, bağlı bulunduğu fiildeki hareketin tarzını benzetmeye veya farazi karşılaştırmaya dayanan ve asıl fiille aynı zamanda gerçekleşen bir hareketi karşılamaktadır. Zarf-fiilin bağlı olduğu özne ile esas fiilin öznesi genellikle ortaktır: *Sabahleyin yağmur bardaktan boşanırcasına yağıyordu*” (2003: 1027).

DÖNEM	TARİHÎ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-ArçA
	Eski Uygur Türkçesi	-ArçA
	Karahanlı Türkçesi	-----
Orta Türkçe	Harezm Türkçesi	-----
	Kıpçak Türkçesi	-----
	Eski Anadolu Türkçesi	-----
	Çağatay Türkçesi	-UrçA
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-----
	Azerbaycan Türkçesi	-----
	Türkmen Türkçesi	-----
	Gagavuz Türkçesi	-----
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-----
	Yeni Uygur Türkçesi	-----

Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	----
	Kırgız Türkçesi	----
	Tatar Türkçesi	----
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	----
	Tuva Türkçesi	----

6. -(A)rdA, -Urda (Zarf-Fiil Eki)

6.1. Ekin Kökeni

-(A)rdA, -Urda eki, -(A)r, -Ur geniş zaman sıfat-fiil eki ve +DA bulunma durumu ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Üstüner bu ekin, şekil bakımından geniş zaman sıfat-fiilinin kullanımına uygun olarak -rdA, -Arda, -Urda şekillerinde kullanıldığını ifade etmiştir (2001a: 164).

6.2. Ekin Kullanılışı

Eraslan'a göre, Eski Uygur Türkçesinde -Ar, -r, -Ur sıfat-fiil ekinin bulunma durumu ekiyle birlikte kullanıldığı yapı, şekil bakımından yer tamlayıcısı gibi görünse de hareket ifade ettiği için cümlenin zarfı durumundadır: *Bu buyan edgü kılınç küçinte közünürde ıgısz bolup kinite sansar emgekintin ozmaqları bolzun 'Bu iyi amelleri sayesinde görünürde (hâlde/görününce) hastalıklıız olup sonra da sansar eziyetinden kurtulsunlar!'* (2012: 394). Ahat Üstüner, ekin Harezmi Türkçesi döneminde ortaya çıkmış olduğuna dair bir bilgiye yer verse de (2001a: 164) Karahanlı Türkçesi döneminden itibaren geniş zaman sıfat-fiil eki ve bulunma durumu ekinin birleşik bir yapı sergilemeye başladığını söyleyebiliriz. Necmettin Hacıeminoğlu, "Karahanlı Türkçesi Grameri"nde bu ekle ilgili örneklere yer vermiş (*neng bolurda 'bir şey olduğunda', ölünde 'ölünce'*) ancak eki birleşik yapı bir ek olarak değerlendirmemiştir (2003: 165). Ancak bu ek Kutadgu Bilig'de '-ken, -dığı zaman' anlamlarını ifade eden zarf-fiiller türetir (Ercilasun, 1984: 187). Bayraktar (2004: 252) ekin Karahanlı Türkçesindeki örneklerine yer vermiştir: *velikin buşarda şera aslanı; haramnı yiyürde haram tip yidi*. Argunşah ve Yüksekaya ekin Karahanlı ve Harezmi Türkçesindeki kullanılışı için sırasıyla *buşarda 'öfkelenildiğinde', oltururda 'otururken'; cānın alurda yıgladı, kün batarda, kün toğarda revā érmes* gibi örneklere yer vermiştir (Argunşah ve

Yüksekkaya, 2012: 83, 206). Eski Anadolu Türkçesine ait eserlerden sadece Dede Korkut'ta bu eke rastlanır: *gördi kim uçarda kuzgun kalmış tazı tolaşmış yurtda kalmış gördiler, kalarda koparda yigit yirüñ ne yirdür* (Bayraktar, 2004: 254). Kıpçak Türkçesinde *okurda 'okuduğunda', togarda 'doğarken'* örneklerinde olduğu gibi eklendiği fiile *'-dığı zaman, -diğında'* anlamı katan ek (Güner, 2013: 336) Çağatay Türkçesinde de aynı işlevle uzun süre kullanılmıştır (Üstüner, 2001a: 164). Ekin Çağatay Türkçesinde iyelik ekleriyle birlikte kullanımı da vardır: *çıkarımda, kelüründe, ölerinde* gibi (Üstüner, 2001a: 166). Bu şekline Harezmi Türkçesi dönemi eserlerinden "Nehcü'l-Feradis"te de rastlıyoruz¹⁴. Burada '-ken' anlamında zarf-fiiller türetmiştir:

*Bir kün Peygambar 'as namaz **kulurında** secdeke bardı.* (NF 291/5)

*Peygambar 'as **keçerinde** kördi kim halayık bir yerde yığılışıp oturup külişür erdiler.* (NF 437/6)

Ekin Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerinde kullanımı yoktur. Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde bu ek *'-iken, -dığı zaman'* anlamlarını veren zarf-fiiller türetir: *U alärdä şâyini boz dep kämsitädi; sätärdä esä bozni şâyi deyä väysäydi. 'O, alırken ipeğe adi kumaş deyip küçümser; satarken ise adi kumaşı ipek diye anlatır'; bir şeirni oqup yezilarda 'bir şiiri okuyup yazarken'* (Öztürk, 2010: 111; Coşkun, 2014: 172; Buran ve Alkaya, 2014a: 131).

İncelediğimiz Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kazak ve Kırgız Türkçelerinde bu zarf-fiil eki yer almaktadır. Kazak Türkçesinde bu ekin *-Arda* biçimi bulunur: *Kaytarda üstey almay jürermiz* (Sarbalayev, 1992: 167); *Awılğa kelerde jazğa layıqtı barlıq taza jaqsı kiyimderin alıp şıtırayğan jastar qalanın xalqına uqsap, qırğa böten kisi sıyaqtandı* (Äwezov, 1997: 113); *Keterde bunun birewinin tirsegin qırıp qaldırdı da, ekinşi birewin-en kenjesin alıp jürip ketti* (Äwezov, 1997: 58). İleri derecede ünlü uyumuna sahip bir lehçe olan Kırgız Türkçesindeyse ekin *-OrdO* biçimi de bulunmakta ve bu ek, *'-ken'* anlamı veren zarf-fiiller türetmektedir: *iç-erde 'içerken', bar-arda 'giderken', kül-ördö 'gülerken'* (Çengel, 2007: 527).

¹⁴Erdoğan Boz, *sifat-fiil + iyelik eki + durum eki* yapısıyla meydana gelen birleşik yapıların bir zarf-fiil eki meydana getirmediğini ifade etmiştir. "Birleşik zarf-fiiller asıl görevleri başka başka olan eklerin bir araya gelmesiyle" meydana gelen ekler olmasına rağmen iyelik ekli yapılar, asıl görevini kaybetmez. Dolayısıyla bu yapılar birleşik ek değildir (2005: 526).

-(A)rdA eki Altay ve Tuva Türkçelerinde ‘-dığında, -dığı zaman’ anlamlarında zarf-fiiller türetir. Altay Türkçesinde, ekin Kırgız Türkçesinde olduğu gibi, dudak benzeşmesi sonucu -OrdO şekline de rastlanır: *köördö* ‘gördüğünde, gördüğü zaman’, *alarda* ‘aldığında, aldığı zaman’; *tururda* ‘kalktığına’, *şaylaarda* ‘çay içtiğinde’ (Buran vd., 2014c: 62, 221). Altay Türkçesinde bazen iki ekin arasına iyelik ekleri de girebilmektedir (Dilek, 2007: 1066). Tuva Türkçesinde “*çor-*, *tur-* yardımcı fiillerinde ek sadece bulunma hâli eki şeklinde görülmektedir. Bu yapılarda kip ekinin düştüğü anlaşılıyor: *çorurda* > *çorda*, *tururda* > *turda*”. Sıfat-fiil ekiyle durum ekinin arasına iyelik eklerinin girdiği biçimleri Tuva Türkçesinde de görebiliriz (Arıkoğlu, 2007: 1210).

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-----
	Eski Uygur Türkçesi	-----
	Karahanlı Türkçesi	-(A)rdA, -(U)rdA
Orta Türkçe	Harezm Türkçesi	-(A)rdA, -(U)rdA
	Kıpçak Türkçesi	-(A)rdA, -(U)rdA
	Eski Anadolu Türkçesi	-arda
	Çağatay Türkçesi	-(A)rdA, -(U)rdA
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-----
	Azerbaycan Türkçesi	-----
	Türkmen Türkçesi	-----
	Gagavuz Türkçesi	-----
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-ärdä
	Yeni Uygur Türkçesi	-ArdA
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	-----
	Kırgız Türkçesi	-(A)rdA, -OrdO
	Tatar Türkçesi	-----

Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-ArdA, -OrdO
	Tuva Türkçesi	-(A)rdA, -(I)rdA, -(U)rdA

7. -(A)yIn (Teklik Birinci Şahıs Emir Eki)

7.1. Ekin Kökeni

Teklik birinci şahıs emir çekiminde kullanılan *-(A)yIn* ekinin kökenini C. Brockelmann Moğolcadaki *aya, eye, iye* unsurları ile ilişkilendirmiş ve ekin sonundaki *n* unsurunun *men* zamiri ile ilgili olabileceğini öne sürmüştür (1954: 227).

“Türkmen Diliniñ Grammatikası” adlı çalışmada Baskakov’un *-(A)yIn* ekini *-gAy* ekinin kısaltmış biçimi olan *Ay* ve şahıs bildiren *-In* ekinin birleşmesi şeklinde açıkladığı bildirilmiştir (Borjakow vd., 1999: 295-296).

KTLG’ye göre *-AyIn* eki *Ay + ben* biçiminden ortaya çıkmıştır: *al ay ben! > alayın!* Bu noktada “*ben zamirinin alurun, alısarın gibi fiil çekimlerinde, Eski Oğuz Türkçesinde de -In biçimine dönüştüğü*” vurgulanmıştır (2013: 794).

Biz de *-(A)yIn* ekini *Ay + ben* biçiminde açıklamayı uygun buluyoruz. Nitekim ekin bu şekli Çağatay Türkçesinde kendini göstermektedir. Eckmann Çağatay Türkçesinde istek çekiminde *-(A)y*, *-(A)yIn*, *-(A)yIm* eklerinin yanı sıra *-Ay mén* şekline de yer vermiştir: *kılay mén ‘kılایım’* (2012: 124). Argunşah (2014: 173) da *-Ay mèn* biçimine *ayt-ay-mèn ‘söyleyeyim’* örneğini vermiştir.

-(A)Im ekinde de belirtildiği gibi ünlemler ve emir ekleri arasındaki bağlantı dolayısıyla *-(A)yIn* ekinin *Ay + ben* şeklinde açıklanması gerektiğini düşünüyoruz. Buradaki *Ay* parçası Türk dilinin eski dönemlerinden itibaren metinlerde yer alan seslenme ünlemidir. Hacıeminoğlu (1992: 285) *ay ~ ey ~ iy* biçimleri bulunan bu ünlemi “Çağırma-Hitap Edatları” başlığında ele almış ve Eski Uygur, Karahanlı, Eski Anadolu, Harezm, Kıpçak, Çağatay Türkçesi dönemlerinden örneklere yer vermiştir: *ay yekler, kaçça barding ay oğul, ay cān, ey fal iyesi, ey karınça, iy şirin, iy karındaş*.

7.2. Ekin Kullanılışı

Talat Tekin *-(A)yIn* ekinde “gönüllülük kipi”nin teklik birinci şahıs çekiminde bahseder. Tekin’e göre bir kişinin bir eylemi gerçekleştirmek isteğinde olduğunu belirten gönüllük kipinin teklik birinci şahısı *-(A)yIn* ekiyle işaretlenir ve bu ek ünlü ile biten fiil kök veya gövdelerine geldiğinde önses ünlüleri düşer: *bân äbgärü tüşäyîn* ‘Ben karargâha ineyim!’, *anı yoglat-ayîn* ‘Onun cenaze törenini yaptırayım!’, *sü yortı-yın* ‘Ordu (ile) yürüyeyim!’ (2003a: 181). Eki, emir ekleri başlığının teklik birinci şahsında veren Kemal Eraslan, ekin sonundaki *n* sesinin düşmesi ve *-Ay* şeklinde kısalarak şekil ve işlev değiştirmesinin Eski Türkçenin sonlarında meydana geldiğini ve yaygınlaştığını bildirir: *m(e)n amtı tek barayın* ‘Ben şimdi hemen varayım’, *neteg yarlıkasar siz antağ oğ kılu tegineyîn* ‘Siz nasıl buyurursanız (ben de) ona göre saygı ile amel ederim’ (2012: 322). Gabain *-(A)yIn* ekine emir kipinin teklik birinci şahsında değinir. Ekin *-Ayn* biçimini de veren Gabain, ünlü ile biten fiil tabanlarından sonra *-yIn* biçiminde geldiğini ve *n* ağzında *-AyAn*, *-yAn* biçimlerinin de olduğunu bildirmiştir: *bol-ayın* ‘olayım’, *aya-yın* ‘hürmet edeyim’, *olur-ayn* ‘oturayım’, *bol-ayan* ‘olayım’. Gabain’e göre istisna olarak teklik birinci şahıs emir ekinden sonra şahıs zamirinin geldiği görülmektedir: *bart-ayın men* (1988: 79).

Argunşah ve Yüksekaya (2012: 75) Karahanlı, Harezmi ve Kıpçak Türkçesinde *-(A)yIn* ekini emir kipi başlığının teklik birinci şahıs eklerinde zikretmiştir. Karahanlı Türkçesinde çeşitlilik gösteren emir eklerinin bazıları daha yaygın kullanılırken bazıları yalnızca bir metinde bir iki kez karşımıza çıkar: *büteyîn*, *ukayın*, *yorayın*; *bezeyîn*, *kizleyîn*; *itey*, *keley* (sadece KB’de); *bereyim* (sadece KB’nin A nüshasında); *akayı*, *ayayı*, *bireyi* (sadece KB’de); *tileyi*, *tüneyi*, *ulayı* (sadece KB’de); *ötey* (sadece KB’de, *öte- fiilinde*). Harezmi Türkçesinde *-(A)yIn* biçimi yaygın olarak kullanılmakla birlikte ekin *-(GA)yIn*, *-AyIm* biçimleri de kullanılır: *bakayın*, *başlağayın*, *béreyim*, *bitigeyin*, *öteyîn* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 201). Kıpçak Türkçesinde ekin *-(G)AyIm* biçimi yer alır ve geçtiği örneklerden bazıları şunlardır: *alayım*, *bolayım*, *içeyim*; *bargayım*, *okıgayım*, *kélgeyim* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 341-342). Ermeni Kıpçakçasında teklik birinci şahıs emir eki *-iyim* biçimindedir: *bol-iyim* ‘olayım’, *ovrat-iyim* ‘öğretelim’ (Pritsak, 1988: 127). Eski Türkçedeki *-AyIn* emir eki Batı Türkçesinde de devam etmekle birlikte “ekin birinci şahıslardaki *m* tesiri ile *-ayım*, *-eyim* şekli de ortaya çıkmıştır”. Muharrem Ergin’e göre Eski Anadolu Türkçesinde *-AyIn* ile *-AyIm* -

bazen *-AyUm* şeklini görmek de mümkündür- karışık olarak kullanılmış, Osmanlı Türkçesinde de bir süre böyle devam etmiş, *-AyIm* ekinin kullanımı çoğalırken *-AyIn* ekinin kullanımı azalmış ve sonunda *-AyIn* yerini Osmanlı Türkçesinde *-AyIm* ekine bırakmıştır (2001: 305). Faruk Kadri Timurtaş Eski Anadolu Türkçesinde “*emirde her şahıs için ayrı asıl gelen ekler*”in kullanıldığını ve çekimin bugünküne göre farklı olduğunu bildirmiştir: *var-ayın, vir-eyin, tut-ayım* (1980: 444). Çağatay Türkçesinde *-(A)y, -(A)yIn, -(A)yIm* biçimleri olan *-(A)yIn* eki istek kipinin teklik birinci şahıs çekiminde zikredilmiş ve ekle ilgi şu örnekler¹⁵ sıralanmıştır: *bitiy ‘yazayım’, kılayım ‘yapayım’, neyleyin ‘ne eyleyeyim?’* (Eckmann, 2012: 124).

Kartallıoğlu ve Yıldırım (2007a: 61) *-(A)yIm* ekini hem emir hem istek kipinin çokluk birinci şahsında vermiştir. Türkiye Türkçesinin yazı dilinde istek kipinin teklik ve çokluk birinci şahsında emir kipinin teklik ve çokluk birinci şahsında kullanılan *-(y)AyIm* ve *-(y)AlIm* eklerinin kullanıldığı ifade edilmiştir: *al-ayım, başla-y-ayım, öde-y-eyim, gör-eyim*. Nevzat Özkan Gagavuz Türkçesinde emir kipinin sadece teklik ve çokluk ikinci ve üçüncü şahıslarını vermiş istek ekinin *-(y)A* olduğunu söyleyerek *-ayım* biçimine teklik birinci şahıs istek çekiminde değinmiştir: *başla-(y-a)y-ım, işle-(y-e)y-ım, al-a-y-ım, gör-e-y-ım*. Tıpkı Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Gagavuz Türkçesinde de istek, emir çekimlerinde kullanılan ekler birbirine karışmış durumdadır (Öztürk, 1999: 24). KTLG, Gagavuz Türkçesinde “İzin Forması” denen emir kipinin teklik birinci şahıs ekini *-(y)AyIm* olarak vermiştir: *alayım, bileyim*. Ünsüzle biten fiillere doğrudan ünlüyle biten fiillere *y* ile bağlanan bu ek konuşma dilinde ünlüyle biten fiillerden sonra *-yIm, -ym* biçimindedir: *başlayım, okıym* (2013: 705-706).

Azerbaycan Türkçesinde emir kipinde kullanılan şahıs ekleri *-m, Ø, -sIn; -ağ / -äk, -In / -Un, -sInAr / -sUnAr* biçiminde verilmiştir (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007b: 205). Şahıslara göre kipin çekimi ise şöyledir: *al-ım, al, al-sın, al-ağ, al-ın, al-sınlar; işlä-y-ım, işlä, işlä-sin, işlä-y-äk, işlä-y-in, işlä-sinlär* (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007b: 208). XVI. yüzyılda, Azerbaycan Türkçesinde teklik birinci şahıs emir ekinin *ur-ayım, ver-eyim, neyle-yüm, eyle-yüm* örneklerindeki gibi *m*’li biçimleri hâkimken ekin bugünkü biçimi olan *-(y)Im* XVII. yüzyıldan itibaren yerleşmeye başlamıştır: *eyle-yim, dur-um, dolan-ım* (KTLG, 2013: 772-773). Türkmen Türkçesinde emir kipinin teklik birinci şahsında *-AyIn* eki kullanılmaktadır: *turayın ‘kalkayım’, üzmäyın*

¹⁵Janos Eckmann istek kipinin teklik birinci şahsında “*-(A)y men*” şekline de değinmiştir. *kılayım ‘yapayım’* örneğinin yanı sıra *kılay men ‘kılayım’* örneği de yer alır (2012: 124).

'*koparmayayım*', *aytmaayın* 'söylemeyeyim'. Mehmet Kara emir kipinin teklik birinci ve üçüncü şahıslarının istek ifadesi de taşıdığını belirtmiştir (2007: 274).

Emir kipinin teklik birinci şahıs çekiminde Yeni Uygur Türkçesi *-y, -Ay (işläy 'çalışayım', yazay 'yazayım')* eklerini (Ersoy, 2007: 398) kullanırken Özbek Türkçesinde bu biçimlerin yanında *-(ä)yin* biçimi de yer alır: *tiläyin, kütäyin* (Öztürk, 2007: 332).

Emir kipinin teklik birinci şahıs çekimi için Kazak ve Kırgız Türkçesinde *-(A)yIn: oqıyın 'okuyayım', jazayın 'yazayım'* (Tamir, 2007: 465); *baştayın 'başlayayım', bil-eyin 'bileyim'* (Çengel, 2007: 520-521); Tatar Türkçesinde *-Iym: açıym, küriym* (Öner, 2007: 718-719) ekleri kullanılmaktadır.

Altay Türkçesinde emir kipinin teklik birinci şahıs çekimi *-(A)yIn, -(O)yIn* ekleriyle yapılmaktadır: *alayın 'alayım', oynoyın 'oynayayım'* (Dilek, 2007: 1057). Tuva Türkçesinde teklik birinci şahıs emir çekiminde *-Ayn, -Iyn, -Uyn* ekleri kullanılmaktadır: *alıyn 'alayım', sadayn 'satayım'* (Arıkoğlu, 2007: 1195).

Teklik birinci şahıs emir eki başka kiplerin birinci şahıslarının etkisiyle *n* sesinin *m*'ye dönmesi ve sondaki seslerin düşmesiyle ekin kısalması şeklinde iki yönde değişime uğramıştır. Ek; Harezmi-Çağatay etkisini sürdüren Türkmen, Kırgız, Karakalpak ve Kazak Türkçeleri dışındaki bütün Türk lehçelerinde *m*'lidir (KTLG, 2013: 773).

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-(A)yIn
	Eski Uygur Türkçesi	-(A)yAn, -(A)yIn
	Karahanlı Türkçesi	-Ay, -AyIm, -(A)yI(n), -y
Orta Türkçe	Harezmi Türkçesi	-AyIm, -(A)yIn, -(GA)yIn
	Kıpçak Türkçesi	-(G)AyIm, -iyim
	Eski Anadolu Türkçesi	-(A)yIn, -(A)yIm, -AyUm

	Çağatay Türkçesi	-(A)y, -(A)yIn, -(A)yIm
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-(y)AyIm
	Azerbaycan Türkçesi	-(y)Im, -(y)Um
	Türkmen Türkçesi	-(A)yIn
	Gagavuz Türkçesi	-(y)AyIm
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-(A)y, -(ä)yin
	Yeni Uygur Türkçesi	-(A)y
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	-(A)yIn
	Kırgız Türkçesi	-(A)yIn, -yUn
	Tatar Türkçesi	-(I)yIm
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-(A)yIn, -(O)yIn
	Tuva Türkçesi	-Ayn, -(I)yn, -(U)yn

8. +çAk ~ +çUk (İsimden İsim Yapma Eki)

8.1. +çAk

8.1.1. Ekin Kökeni

İsimlere gelerek bunlardan “küçültme” ifadeli sözcükler türeten +çAk ekinin kökeniyle ilgili farklı görüşler vardır. W. Bang +çAk ekinin *-ça-ok birleşmesiyle izah edilebileceğini ifade etmiştir (1980: 37). J. Deny +çAk ekini ‘miktar, zaman, devir’ anlamlarına gelen çağ sözcüğüne dayandırır (2012: 573). J. Ramstedt +cAk ekinin +c ve +ak küçültme eklerinin birleşiminden meydana geldiğini ifade etmiştir (1952: 217). Mecdut Mansuroğlu ekin yapısının, -ga/-ge > -a/-e (yönelme hâli eki) +çak/+çek (hâl eki) ve +ok şeklindeki bir birleşimle oluştuğu kanaatindedir (1958: 181). Ekin yapısı konusunda Zeynep Korkmaz “+cak <+çak, <+ça + ok pekiştirme edatı birleşmesinden meydana gelen ve aslında, kelimeler arasında geçici ilişkiler kuran ve eşitlik hâli gösteren bir isim çekimi eki olan +çak ...” (1959: 164) diyerek ekin yapısının +ça eşitlik ekiyle başka eklerle de birleşen Ok edatından oluştuğunu belirtir. Bu bize birden fazla yapının varlığını, yani bir ekle bir kelimenin kaynaşmasının söz konusu olduğunu gösterir. Ok edatı sözcük ve eklerle birleşirken Türkçedeki ses kurallarına göre /o/

ünlüsünü kaybetmektedir (Korkmaz, [1962] 1961: 27). Tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde *+ça+ok* yapısıyla kurulan *+çAk* eki, çeşitli görevlerde kullanılmaktadır: “*evcek, oğulçak, kemirçek, Kazak Türkçesi kelinşek, yakınca, boyunca, elcek; Karaçay-Balkar Türkçesi, Altay Türkçesi kiçinek ...*” vb. (Korkmaz, [1962] 1961: 27). Zeynep Korkmaz, makalesinde Banguoğlu’nun bu ekle ilgili görüşünü “*Eski Anadolu Türkçesindeki şekil ve anlamca -ası’ya paralel giden -acak ekini, gereklilik-dilek (optativus) eki -a+çak ‘doğru, düz’ kelimesi birleşmesi ile izah etmek istemiştir: al-a-çak > al-a-açak*” şeklinde verir. Sonrasında “*Banguoğlu’nun görüşü kabul edilse bile burada da gereklilik-dilek eki -a ekiyle +çak ‘doğru, düz’ kelimesi bulunmakta ve -acak yapısı bir ekle bir kelimenin kaynaşmasıyla oluşmaktadır*” açıklamasını yapar (Korkmaz, 1959: 160). Osman Fikri Sertkaya da ekin yapısı içinde *Ok* pekiştirme edatının varlığını kabul eder. Sertkaya “*...ok/ök kuvvetlendirme edatı ile türetilmiş bayak ‘az önce, biraz evvel’, ancak < an-ça-ok, gerçek < kirtü-çe-ök ...*” örneklerini verir. O, *-ça*’nın eşitlik eki olduğunu söylememekle birlikte, bu yapı içerisinde bir kelimenin varlığını dile getirmektedir (1989: 352). Marcel Erdal, *+cAk* ve *+(X)cUk* biçimlerini, *+(X)ç* ekinin genişlemiş şekilleri olarak ele alır. Erdal, bu ekin ödünçleme olabileceğini vurgulayarak Orta Farsça ve Soğdca küçültme eki olan *+īcak*’tan ödünç alınmış olabileceğini de ifade eder (1991: 46). Kuznetsov, ekin yapısını *-gu/-gü +çak* birleşmesiyle ortaya çıkan bir şekil olarak gösterir. Ekteki kaynaşma ve değişimi şöyle açıklar: “*... bu yol da kapanık olduğundan ge, ga haline gelmekten başka çare kalmıyordu; böylelikle -güçak -guçak eki -giçak -gıçak sonra -geçek -gaçak ve nihayet başındaki -g -ğ’nin uçmasıyla -ecek -acak, sonu ünlülü köklerden sonra -yecek -yacak şeklini aldı*” (1997: 213). Fuat A. Ganiyev ekin ‘küçücük, ufacık’ anlamına gelen *çak* sözcüğüne dayandığını ifade etmiştir (2013: 67).

+çAk eki bize göre de *+çA* eşitlik ekinden ve *Ok* pekiştirme edatından meydana gelmiş bir birleşik ektir.

8.1.2. Ekin Kullanılışı

İnceleme alanımıza giren bütün tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde yer alan *+çAk* ekinin işlevi isimlere gelerek bunlardan “küçültme” anlamını ifade eden sözcükler türetmektir. *+çAk* ekinin Eski Türkçede küçültme bildiren bir ek olduğu ifade edilmiş ve ekin örnekleri arasında *bıçak, biçäk ‘çaki’, kolıcağ ‘kolcuk’* sözcüklerine yer verilmiştir (Gabain, 1988: 43). Gabain’in verdiği *bıçak, biçäk* örneklerinde *+çAk* ekinin

olup olmadığı dikkat edilmesi gereken bir konudur. Bu örnekler bize göre *bıç-/biç-* fiillerinden *-Ak* fiilden isim yapma ekiyle türemiştir. Kemal Eraslan ise ekin Eski Uygur Türkçesinde küçültme ifadesi veren bir isimden isim yapma eki olduğunu belirtmiş ve *alçak* ‘mültefit’, *kolıcağ* ‘kolcuk’, *kulunçak* ‘taycık’ örneklerini sıralamıştır (2012: 95). Karahanlı Türkçesinde ekin bir örneğine yer verilmiştir: *alçak* ‘alçak gönüllü, yumuşak huylu’ (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 58). Harezmi Türkçesinde de ek aynı örnekte bulunur: *alçak* ‘itaatkâr’ (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 187). Kıpçak Türkçesinde ekin asıl görevinin sözcüklere küçültme anlamı katmak olduğu, aynı zamanda nesne isimleri ve sıfatlar türettiği ifade edilmiştir: *agırçak* ~ *avurçak*, *issiçek*, *kabarçak* ~ *kabırçak* ‘ağaçtan oyularak yapılan sandık, kutu’, *kökçek*, *oyunçak*, *sağçak*, *yakınçak* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 324). Güner (2013: 111) Kıpçak Türkçesinde bu ekin *+şAk* biçimini de vermiştir: *agırçak* ~ *agırşak* ~ *agurşak* ‘iplik eğrilecek iğe takılan yuvarlak tahta, ağırşak < ağır + çak’, *alçak* ~ *alşak* ‘alçak, yüksek olmayan; alşak < al+çak’. Eski Anadolu Türkçesinde isimlere gelerek sıfat ve zarf işlevinde sözcükler yaptığı ifade edilmiştir: *gökçek*, *delücek*, *ılıcak* (Şahin, 2015: 54). Eckmann, *+çAk* ekinin küçültme ve alet isimleri yapan bir isimden isim yapma eki olduğunu söylemiştir: *bek+çek* ‘küçük bey’, *alın+çak* ‘atın alın süsü’. Ewa Siemieniec-Gołas, *+çAk* ekinin hem isim hem de fiil köklerine geldiğini söyler. Ekin, küçültme anlamı dışında bitki isimleri yapmak gibi bir işlevi bulunduğunu ifade eder (1989: 111, 116).

Türkiye Türkçesinde küçültme ve sevgi ifade eden sözcükler ve sıfat, zarf türünde sözcükler türetir: *büyücek*, *küçücek*, *çabucak*, *hemencek* (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007a: 43). Zeynep Korkmaz bu ekin Türkiye Türkçesinde küçültme, sevgi ve tahsis işleviyle sıfat, zarf ve isimler türettiğini belirtmiştir: *büyücek*, *ılıcak*; *çabucak*, *hemencek*; *yavrucak*, *yumurcak* (2003: 39-40). Türkiye Türkçesinde bu ekin bir pekiştirme eki olan *+Az*, *+Iz* ekiyle genişlemiş biçimi olan *+CAğIz* eki de bulunmaktadır: *adamcağız*, *çocukcağız*, *kediceğiz* (Korkmaz, 2003: 41). Gagavuz Türkçesinde aynı işlevde kullanılan *+CAk* ekinin genişlemiş biçimi olan *+CA(A)z* eki de yer almaktadır. *+CAk* eki Türkiye Türkçesinde olduğu gibi /k/ ünsüzüyle biten sözcüklere eklendiğinde /k/ düşmektedir: *aşıcak* < *aşık+cak*, *balıcak* < *balık+cak*, *çocucak* < *çocuk+cak* (Özkan, 2007: 103). Azerbaycan Türkçesinde de sözcüklere küçültme anlamı katan *+CAk* eki işlek değildir: *dilçäk* ‘küçük dil’, *hörümçäk* ‘örümcek’, *älcäk* ‘eldiven’ (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007b: 183). Türkmen Türkçesinde sevgi ve küçültme ifade eden sözcükler, sıfatlar ve kalıcı isimler türetmektedir. Bu lehçede de ek

/k/ ünsüzünden sonra geldiğinde /k/ düşer: *keyicek* ‘ceylancık’, *yüzücek* ‘yüzükçük, halkacık’; *dövücek* ‘kırık dökük, bozuk’, *yıkıcağ* ‘yıkık’; *gelincek* ‘gelincik’, *oyuncak* ‘oyuncak’ (Kara, 2007: 249).

Özbek Türkçesinde benzerlik, sevimlilik ve küçültme ifade eden sözcükler türetir: *keliñçäk* ‘taze gelin’, *qoziçâq* ‘kuzucuk’, *oyinçaq* ‘oyuncak’ (Öztürk, 2007: 299). Yeni Uygur Türkçesinde bu ek, +çuq, +çük ekleriyle aynı başlıkta verilmiştir. Küçültme ve sevgi ifade eden isimler türetir: *oyunçaq* ‘şen, neşeli’, *qorqunçaq* ‘korkak’, *tayçaq* ‘taycık’, *kölçäk* ‘gölet’ (Ersoy, 2007: 369).

Kazak Türkçesinde ç > ş değişmesiyle +şAk biçiminde bulunan bu ek, sevgi ve küçültme ifade eden sözcükler türetir: *qulınşaq* ‘taycık, sevimli tay’, *keliñşek* ‘yeni gelin, sevimli gelin’ (Tamir, 2007: 440). Ekin Kırgız Türkçesinde +çAAk şekli yanında ileri aşamadaki dudak uyumu sebebiyle +çOOk şekli de vardır. Ekin ünlüsündeki uzunluk da burada bir ses düşmesi veya birleşmesi olduğunun göstergesidir. +çAAk, +çOOk eki küçültme ve sevgi ifade eden isimler ve nesne ve vasıf isimleri yapar: *keliñçek* ‘gelin, gelincik’, *cölümçök* ‘destek’; *tüyünçök* ‘bohça, çıkın’, *cekinçek* ‘genç, yetişkin’ (Çengel, 2007: 501). Tatar Türkçesinde +*Ilk* ekinin işlevine benzer biçimde sözcükler türetir: *kilēñçek* ‘gelin’, *kolınçaq* ‘tay’, *hatınçaq* ‘hanımcık’, *muynçaq* ‘tasma’, *borınçaq* ‘burunluk’ (Öner, 2007: 700).

Altay Türkçesinde küçültme ve sevgi ifade eden isimler türeten işlek bir ektir: *balaçak* ‘çocukcağz’, *uulçak* ‘oğulcuk, küçük oğlan’, *cukaçak* ‘incecik’, *köziçek* ‘gözcük, küçük göz’ (Dilek, 2007: 1020). Tuva Türkçesinde küçültme isimleri türeten +çAk, +*jAk* ekleri +çIk, +çUk ve +*jIk*, +*jUk* ekleriyle birlikte ele alınmıştır: *hıshajak* ‘kasacık’, *biçejek* ‘küçücük’ (Arıkoğlu, 2007: 1165).

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-----
	Eski Uygur Türkçesi	+çAk
	Karahanlı Türkçesi	+çAk
Orta Türkçe	Harezmi Türkçesi	+çAk
	Kıpçak Türkçesi	+çAk, +şAk

	Eski Anadolu Türkçesi	+CAk
	Çağatay Türkçesi	+çAk
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	+CAk
	Azerbaycan Türkçesi	+Cäk
	Türkmen Türkçesi	+cAk
	Gagavuz Türkçesi	+CAk
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	+çâq, +çäk
	Yeni Uygur Türkçesi	+çaq, +çäk
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	+şAk
	Kırgız Türkçesi	+çAAk
	Tatar Türkçesi	+çAk
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	+(I)çAk
	Tuva Türkçesi	+çAk, +jAk

8.2. +çUk

8.2.1. Ekin Kullanılışı

+çAk ekinin farklı biçimi olduğunu düşündüğümüz +çUk ekinin başlıca işlevi küçültme ve sevgi bildiren sözcükler türetmektir. Ancak bazı lehçelerde bu ekle türetilen birtakım sözcüklerin yer, eşya, alet vs. gibi farklı isimleri de karşıladığı görülmektedir. Oğuz grubu Türk lehçelerinde bu ek /k/ ünsüzünden sonra geldiğinde sözcükteki /k/ sesi düşer.

Gabain “Eski Türkçenin Grameri”nde ekin sadece +çAk biçimine yer vermiştir. Kemal Eraslan, “Eski Uygur Türkçesi Grameri”nde +çUk şeklinden de bahseder: *kançuk* (< *kan + çuk) ‘nere, nereye’, *neçük* (< ne + çük) ‘nasıl’, *yançuk* (< yan+çuk) ‘para kesesi’ (2012: 96). +çUk ekinin örnekleri DLT’de de geçmektedir. Nalbant (2008: 97-98) +çUk ekinin DLT’de küçültme ve yer bildiren sözcükler türettiğini söylemiştir: *kayaçuk* ‘Güzel kokulu bir dağ otudur.’, *monçuk?* ‘atın boynuna takılan değerli taş, arslan tırnağı, muska gibi şeyler’, *yançuk* ~ *yançık* ‘kese, para kesesi, tütün kesesi’. Argunşah ve Yüksekaya (2012: 58) Karahanlı Türkçesinde bu ekin *oğulçuk* ‘rahim’

örneğine yer vermiştir. Harezmi Türkçesinde küçültme ve benzerlik ifadesinin yanında müstakil bir manayı da ifade eder: *balçık* ‘çamur’, *çıpçuk* ‘bir çeşit kuş’, *örümçük* ‘örümcek’, *tagarcuk* ‘dağarcık’ (Hacıeminoğlu, 1997: 40). Kıpçak Türkçesindeyse küçültme işlevi dışında alet, organ isimleri de türetir. Ebu Hayyan bu ekin Türkmenlere has olduğunu ifade etmiştir: *atçuk*, *azaçuk*, *küçücük*, *yinçeçük* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 325). Eski Anadolu ve Çağatay Türkçelerinde ekin işlevi yine küçültme ve sevgi isimleri yapmaktadır: *uşacuk*, *uvacuk* (Şahin, 2015: 54); *tağarçuk* ‘küçük torba, çanta’, *yarımçuk* ‘tamamlanmamış, yarı tamam’ (Eckmann, 2012: 47). Eski Anadolu Türkçesinde ekin yer aldığı *balçık* ~ *balçih* örneği +çık, +çih biçiminin de olduğunu göstermektedir (Genç, 2005: 60).

Türkiye Türkçesinde +Cik, +CUk biçimleri olan bu ek isimlere ve sıfatlara küçültme, pekiştirme, sevgi ve acıma ifadesi katan bir ektir. Ayrıca yer isimleri ve terim niteliğinde sözcükler de türetmektedir: *kedicik*, *yavrucuk*, *anneciğim*, *babacığim*, *fidancık*, *gelincik*, *Ayvacicik*, *Kalecicik*, *azıcık*, *biricik* (Korkmaz, 2003: 42-43). Gagavuz Türkçesinde de ekin +Cik şekli yer almaktadır. Ekin başlıca işlevi isimlerden küçültme ve sevgi ifade eden sözcükler türetmektir: *almacık*, *gelincik*, *hayvancık*, *oracık* (Özkan, 2007: 103). Ekin Azerbaycan ve Türkmen Türkçesinde de işlevleri aynıdır: *anacığ* ‘annecik’, *cibcık* ‘küçük cep’, *uşağcığ* ‘küçük çocuk, yavrucuk’ (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007b: 184); *balacık* ‘yavrucuk’, *iinçecik* ‘incecik’, *kiçicik* ‘küçücük’ (Kara, 2007: 249).

+çUk ekinin kullanıldığı diğer bütün çağdaş lehçelerde işlevi küçültme ve sevgi ifade eden sözcükler türetmektir: *cäkâbçık* ‘bir erkek lakabı’ (Coşkun, 2014: 56) *yämçük* ‘balık yemi’, *qapçuq* ‘küçük çanta’, *balıçuq* ‘yavrucak’ (Ersoy, 2007: 369); *qalaşiq* ‘küçük şehir, site’, *üyşik* ‘evcik, küçük ev’, *qaraşiq* ‘gözün karası’ (Tamir, 2007: 440); *kapçık* ‘küçük kap’, *cançık* ‘cep’, *botoçuk* ‘deve yavrusu’, *oyunçuk* ‘oyuncak’ (Çengel, 2007: 501); *koşçık* ‘kuşçağız’, *kızçık* ‘kızçağız’, *östëlçëk* ‘masacık’ (Öner, 2007: 699); *bürçük* ‘küçük ağaç sürgünü; tomurcuk, ağacın küçük dalları’, *cançık* ‘avcılarının sağ taraflarına taktıkları küçük kurşun çantası’, *karuulçık* ‘bekçi, nöbetçi’ (Dilek, 2007: 1020); *kulunçuk* ‘kuluncuk’, *hölçük* ‘gölcük’, *hemçik* ‘nehircik’ (Arıkoğlu, 2007: 1165). Tuva Türkçesinde işlevi yine küçültme ismi yapmak olan +çIk, +çUk, +jIk, +jUk eklerinin genişlemiş şekilleri +çIğAş, +çUğAş, +jIğAş, +jUğAş ekleri de bulunmaktadır (Arıkoğlu, 2007: 1165).

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-----
	Eski Uygur Türkçesi	-----
	Karahanlı Türkçesi	+çUk
Orta Türkçe	Harezmi Türkçesi	+çIk, +çUk
	Kıpçak Türkçesi	+çUk
	Eski Anadolu Türkçesi	+cUk, +çih, +çık
	Çağatay Türkçesi	+çUk
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	+CIk, +CUk
	Azerbaycan Türkçesi	+cığ, +cik, +cuğ, +cük
	Türkmen Türkçesi	+cIk, +cUk
	Gagavuz Türkçesi	+CIk
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	+çık
	Yeni Uygur Türkçesi	+çuq, +çük
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	+şıq, +şik
	Kırgız Türkçesi	+çIk, +çUk
	Tatar Türkçesi	+çık, +çök
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	+çIk
	Tuva Türkçesi	+çIk, +çUk, +jIk, +jUk

9. -çAk~ -çUk (Fiilden İsim Yapma Eki)

-çAk ~ -çUk (-çIk) fiilden isim yapma ekleri -çA- ~ -çI- fiilden fiil yapma ve -k fiilden isim yapma ekinin birleşmesiyle oluşmuştur. Ses ve işlev bakımından benzer özellikleri gösteren -çAk ve -çUk eklerinin aynı ekin varyantları olduğunu kabul ederek aynı başlıkta değerlendirmeyi uygun bulduk.

Saadet Çağatay *-ça-* ve *-çI-* eklerini fiillere gelerek fiil kökünün anlamını kuvvetlendiren, pekiştirme ekleri olarak vermiştir. Ona göre bu ekler de fiilden fiil yapan *-ç-* pekiştirme ekinin genişlemiş şekilleridir ([1967] 1966: 46). Oskar Hanser de *-cA-* ekini hareketin tekrarlandığını ve sürekli yapıldığını gösteren fiilden fiil yapma ekleri içerisinde ele almış ve *ıkcamak* ‘yavaş hareket etmek; dalgalanmak; gezinmek’ örneğini vermiştir (2003: 164-165). Erol Güngördü’ye *-çA-* ekini “*tek heceli, ünsüzle biten ve çoğu nesnel tabanlara ulanarak sıklık-pekiştirme fiilleri türeten bir ek*” şeklinde açıklamıştır (2013: 579). Güngördü *-çA-* ekinin Yeni Uygur Türkçesi, *çorça*- ‘yorulmak’; Altay Türkçesi, *çokço-* ‘(eşyaları) yığın hâlinde koymak’, Çuvaşça, *küpçe*- ‘kabarmak, şişmek, kilo almak, çok uyumak’ gibi örneklerine yer vermiştir (2013: 580-585). Erol Güngördü *-çI-* ekinin “*daha çok tek heceli, nesnel ve nesnesiz fiil tabanlarına gelerek pekiştirilmiş fiiller türeten bir ek*” olduğunu ifade etmiş ve “*zaman zaman da genişlemeye uğramış -ça- / -çe- biçimine girmiştir*” diyerek ekle ilgili şu örneklere yer vermiştir: DLT, *kawçI-* ‘saldırmak, üstüne düşmek’; Kırgız Türkçesi, *aarçI-* ‘temizlemek’, *cılcı-* ‘kıvıldamak, hareket etmek’, *çapçI-* ‘ön ayağıyla, turnağıyla yere vurmak’, *eerçI-* ‘birinin peşinden gitmek’; Türkiye Türkçesi ağızları, *burcu-* ‘koku çıkarmak’, *dalbıncı-* ‘şaşıran, zor durumda kalan kimse için çare aramak’; Kazak Türkçesi, *kakşı-* ‘vurup almak, koparır gibi almak’... (2004: 771-777). *-çA-* ~ *-çI-* fiilden fiil yapma ekleri hem tarihî Türk lehçelerinde hem de çağdaş Türk lehçelerinde kullanılan fiilden fiil yapma ekleridir.

-çAk ve *-çUk* (*-çIk*) eklerinin kökenini anlamı pekiştirilmiş fiiller türeten *-çA-* ~ *-çI-* ekleriyle *-k* fiilden isim yapma ekinin birleşmesine dayandırmak mümkündür. *-çAk* ve *-çUk* (*-çIk*) ekleri fiillerden nesne isimleri türetmektedir. *-çA-* ~ *-çI-* ekleri fiillere pekiştirme anlamı katar ve *-k* eki de fiilin sonucunu gösteren isimler türetir. *-çAk* ve *-çUk* (*-çIk*) ekleri fiillerden nesne ismi türetme işlevini bu şekilde kazanmış olmalıdır.

9.1. -çAk

9.1.1. Ekin Kökeni

Fuat A. Ganiyev ekin kökeniyle ilgili farklı fikirlerin olduğunu söyler: Bazı araştırmacılar bu ekin kökenini *-çak* sözüne dayandırmaktadır. Gabain, Ramstedt gibi araştırmacılar ekin *-ça* ve *-k* unsurlarından meydana geldiğini bildirmiştir (2013: 82). Ganiyev’e göre ek, iki kökene gider: *kılınçek* ‘genç gelin’, *kolınçak* ‘genç tay’ sözcüklerinde *çak-tek* ‘küçükük’ sözcüğüne; *irênçek* ‘tembel’, *katınçak* ‘küçükük kadın’

sözcüklerinde *gak* ‘benzer, gibi’ sözcüğüne dayanmaktadır (2013: 82). Burada Ganiyev’in verdiği örneklerden *kilénçek* ‘genç gelin’, *kolinçak* ‘genç tay’, *katınçak* ‘küçük kadın’ sözcüklerinde görülen ek, +çAk isimden isim yapma ekidir. Verilen örneklerden sadece *irénçek* ‘tembel’ sözcüğünün kökü *irén-* fiiline gider. Sadece bu örnekteki ekin -çAk fiilden isim yapma eki olduğu söylenebilir.

Mehmet Hazar -cAk fiilden isim yapma ekinin analogi yoluyla fiillere eklendiğini ifade etmiştir. Hazar’a göre tarihî Türk lehçelerinde fiilden isim yapma ekleri arasında -cAk yer almaz. “Radikal bir yapıda olan yazı dili geleneğine sahip yaşayan lehçelerde dilin konuşurları bu ekin üzerine geldiği kelimelerin kök veya tabanlarını doğal olarak fonetik gelişmeleri bilmedikleri için benzer eklerin etkisiyle yanlış analogi yaparak isimden isim yapan +cAk ekini kullanmışlardır” diyen Hazar, *salıncak* sözcüğündeki -cAk ekinin *salgançak* şeklinden geldiğini yani ekin fiile değil isme getirildiğini söylemiştir (2011: 147).

Erol Güngördü “-çA- Eki ve Genişlemiş Şekilleri” başlıklı yazısında -cah, -cek, -çök, -şek eklerinin fiilden fiil yapan -çA- ekinin fiilden isim türeten -k ekiyle birleşmesinden oluştuğuna değinmiştir (2013: 585). Ona göre Kırgız Türkçesi, *bölçök* ‘parçacık’; Yeni Uygur Türkçesi, *dümçek* ‘kambur, tümsek, kabarık’; Kıpçak Türkçesi, *emçek* ‘meme, meme başı’; Hakas Türkçesi, *talcah, tutçah* ‘sara, epilepsi’ gibi sözcükler bu eklerle türemiştir.

-çAk fiilden isim yapma eki, -çA- fiilden fiil yapma ve -k fiilden isim yapma eklerinin birleşmesinden meydana gelmiştir.

9.1.2. Ekin Kullanılışı

DLT’de alet isimleri türetmek için kullanılan -çAk ekinin *basınçak, basınçak er* ‘zayıf görülen adam, önem verilmeyen kişi’, *binçek* ‘hırsızın yahut başkasının elinde bulunan her çalınmış malın adı’, *bürünçük* ‘kadın başörtüsü, bürünülecek nesne’, *mançuğ* ‘heybe, torba gibi at eğerine takılan şey’, *örçük* ‘örülmüş saç’ gibi örnekleri yer almaktadır (Nalbant, 2008: 117-118). Galip Güner fiilden isim yapma ekleri arasında -çAk ekine yer vererek bu ekin getirildiği fiillerden araç gereç isimleri türettiğini söyler: *bürünçek* ‘peçe, örtü’, *émçek* ‘meme’, *salıncak* ‘salıncak’, *selkinçek* ‘salıncak’, *érinçek* ‘tembel’, *yétinçek* ‘cemaatten ayrılıp yalnız kalan kimse’ (Güner, 2013: 134). Argunşah ve Yüksekaya (2012: 327) da Kıpçak Türkçesinde -çAk ekinin somut ve soyut isimler

türettiğini bildirerek *émçek* 'meme', *érinçek*, *kabarçak* ~ *kabırçak* 'sandık, kutu' örneklerine yer verir. Eski Anadolu Türkçesinde bu ek, *emçek* (Gülsevin, 1997: 134), *sıgıncak*, *tayancağ* (Şahin, 2015: 55) sözcüklerinde bulunmaktadır. Eckmann -çAk ekinin nesne ve alet isimleri ve soyut isimler türettiğini bildirmiştir: *avunçağ* 'teselli, yardım, avuntu', *bürünçek* 'örtü, yaşmak', *emçek* 'meme, emzik', *silkinçek* 'tılsım, büyü, uğur', *tayançağ* 'dinlenme yeri, sedir', *tüfürçek* 'tükürük', *yasançağ* 'gösteriş meraklısı, züppe', *yastançağ* 'dinlenme yeri, sedir' (2012: 50-51).

Gagavuz Türkçesinde -çäk eki yaygın değildir: *üşençäk* 'üşengeç' (Özkan, 2007: 106). Azerbaycan Türkçesi -cağ, -cäk eki, sıfat görevinde kullanılan sözcükler türetir: *utancağ* 'utangaç (gız)'; *yelläncäk* 'salıncak', *öyüncäk* 'öğünmeyi seven, çok öğrenen' (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007b: 187-188).

Özbek Türkçesinde çoğunlukla kalın şekli kullanılan -çäk, -çâq eki sıfat ve isimler türetir: *belänçäk* 'salıncak', *taqınçâq* 'taki, takınacak', *emçäk* 'emecek, meme', *erinçâq* 'erincek, uyusuk', *mâqtänçâq* 'çok övünen' (Öztürk, 2007: 302). Yeni Uygur Türkçesinde de işlek olmayan -çaq, -çäk eki genellikle sıfat yapar: *uyalçaq* 'utangaç', *tartinçaq* 'çekingen', *erinçäk* 'tembel' (Ersoy, 2007: 371).

Kazak Türkçesinde ç > ş değişmesiyle -şaq, -şek biçiminde bulunan bu ek çok yapanı bildiren sıfatlar ve yapılan nesneyi ifade eden isimler türetir: *maqtanşaq* 'çok öğrenen, kendini beğenmiş', *erinşek* 'üşengeç, tembel, haylaz', *qızğanşak* 'kıskanç, çok kıskanan'; *buwınşaq* 'bağlanmış eşya, paket', *bölşek* 'parça', *emşek* 'meme' (Tamir, 2007: 444). Kırgız Türkçesinde yuvarlak biçimi de bulunan -çAk, -çOk eki fiillere gelerek aşırılık ifade eden vasıf isimleri yapar: *uyalçaak* 'utangaç', *tırışçaak* 'çalışkan', *carışçaak* 'yarışmayı seven', *taarinçaak* 'alınan' (Çengel, 2007: 503). Tatar Türkçesinde -çaқ, -çek nesne ve fazlalık ifade eden isimler türetir: *imçek* 'göğüs, meme', *kimërçek* 'kıkırdak', *borçaқ* 'bezelye', *çapçaқ* 'üstü açık fiçi', *tegerçek* 'çark, tekerlek' (Öner, 2007: 703).

Altay Türkçesinde işlek olarak kullanılan -çAk eki eşya, alet, organ ve vasıf isimleri yapar: *kayırçak* 'sandıktan küçük tahta kutu', *büktelçek* 'elastiki, esnek', *küyünçek* 'kıskanç', *kirlençek* 'kirlenmeye müsait', *arbançak* 'kavgacı, küfürbaz, şirret', *emçek* 'meme', *caltançak* 'utangaç, çekingen, ürkek' (Dilek, 2007: 1023). Tuva Türkçesinde Arıkoğlu (2007: 1167) -çAk ekini -çIk, -çUk ile aynı başlıkta ele almış ve

eklerin dönüşlülük ve meçhullük eklerinden sonra gelerek gibilik, benzerlik ifade eden sıfatlar türettiğini aktarmıştır: *ajınçak* 'öfkeli', *aldınnaçak* 'altın gibi parlak', *artınçak* 'yük', *daştalçak* 'taşlaşmış', *söökteleçak* 'kemikleşmiş', *tumannaçak* 'dumanlı', *düvüreneçik* 'sıkıcı', *kattırınçık* 'gülünç', *körünçük* 'ayna'.

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-----
	Eski Uygur Türkçesi	-----
	Karahanlı Türkçesi	-çAk
Orta Türkçe	Harezmi Türkçesi	-----
	Kıpçak Türkçesi	-çAk
	Eski Anadolu Türkçesi	-cAk
	Çağatay Türkçesi	-çAk
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-----
	Azerbaycan Türkçesi	-cağ, -cäk
	Türkmen Türkçesi	-----
	Gagavuz Türkçesi	-çäk
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-çäk, -çâq
	Yeni Uygur Türkçesi	-çaq, -çäk
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	-şaq, -şek
	Kırgız Türkçesi	-çAk, -çOk
	Tatar Türkçesi	-çAk
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-çAk
	Tuva Türkçesi	-çAk

9.2. -çUk

9.2.1. Ekin Kökeni

Marcel Erdal -gUç ve -çUk eklerinin aynı ekin varyantı olduğunu ifade etmiştir. Ona göre -gUç orijinal ve ana varyanttır. -gUç ekiyse -gU fiilden isim yapma ekiyle +ç küçültme ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir (1991: 359).

Bize göre -çUk (-çIk) fiilden isim yapma eki -çI- fiilden fiil yapma eki ve -k fiilden isim yapma eklerinin birleşmesinden meydana gelmiştir.

9.2.2. Ekin Kullanılışı

Kemal Eraslan Eski Uygur Türkçesinde ekin *bürünçük* 'kadın başörtüsü', *olurçuk* 'oturulacak yer' örneklerini vermektedir (2012: 104). Galip Güner Kıpçak Türkçesinde -çUk ekini vererek fiillerden somut isimler türettiğini ifade etmiştir: *kabarçuk* 'kabarçık, şişkinlik', *kıvrıçuk* 'kıvrıcık', *bürünçük* 'başörtüsü' (Güner, 2013: 134). Argunşah ve Yüksekaya (2012: 327) da bu ekin *ançık* (< *agınçık* 'merdiven'), *kabarçuk* 'kabarçık' örneklerini vermiştir.

Ekin Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerinde kullanımı yoktur. Güneydoğu (Karluk) grubu Türk lehçelerinden Yeni Uygur Türkçesinde -çaq ekinin bir varyantı olduğu söylenen -çuq eki bir iki örnekte görülür: *qızgançuq* 'kıskanç', *yasançuq* 'gösteriş meraklısı' (Ersoy, 2007: 372). Rıdvan Öztürk Yeni Uygur Türkçesi gramerinde (2007: 302) -çiq ekine de yer vermiş ve uyum dışı kullanılan bu ekin örneklerinin az olduğunu ifade etmiştir: *qızgançiq* 'kıskanç, cimri', *sirgänçiq* 'kaygan', *süyänçiq* 'dayak, destek'. Yıldırım (2012: 51) Özbek Türkçesinde -chiq ekine yer vermiştir. İşlek olmayan bu ekin fiillerden aşırılık ifade eden sıfatlar ve bazı isimler türettiği belirtilmiştir: *yopinchiq* 'örtü, ince battaniye', *suyanchiq* 'destek, dayanak', *sirganchiq* 'kaygan'.

Tuncer Gülensoy Kırgız Türkçesi Gramerinde -çık, -çuk eklerini fiilden isim yapma ekleri arasında ele alarak ekin *kıyrıçık* 'torununun torunun çocuğu', *kagınçık*, *urunçuk* örneklerini vermiştir (2016: 116). Fatma Şahan Güney (2015: 72) Tatar Türkçesinde -çIk ekinin sıfat ve isim türettiğini ifade etmiştir: *butalçık* 'karışık', *cıyrıçık* 'buruşuk', *bolgançık* 'bulanık'; *kabarçık* 'kabarçık, kabarık', *börkänçék* 'duvak', *walçık* 'kırintı'.

Altay Türkçesinde meyil ifade eden vasıf isimleri türettiği bildirilen *-çık* ekinin *surançık* 'dilenci', *cazançık* 'iyi giyinmeyi seven, süslü', *kıstalçık* 'sıkışık yer', *orolçık* 'büyük' gibi örnekleri vardır (Dilek, 2007: 1023). Tuva Türkçesinde *-çAk*, *-çIk*, *-çUk* ekleri aynı başlıkta ele alınmış ve bu eklerin daha çok dönüşlülük ve meçhullük eklerinden sonra gelerek gibilik, benzerlik ifade eden sıfatlar türettiği ifade edilmiştir: *düvürençik* 'sıkıcı', *kattırınçık* 'gülünç', *körünçük* 'ayna' (Arıkoğlu, 2007: 1167).

DÖNEM	TARİHÎ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	----
	Eski Uygur Türkçesi	-çUk
	Karahanlı Türkçesi	----
Orta Türkçe	Harezmi Türkçesi	----
	Kıpçak Türkçesi	-çIk, -çUk
	Eski Anadolu Türkçesi	----
	Çağatay Türkçesi	----
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	----
	Azerbaycan Türkçesi	----
	Türkmen Türkçesi	----
	Gagavuz Türkçesi	----
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-çiq
	Yeni Uygur Türkçesi	-çiq, -çuq
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	----
	Kırgız Türkçesi	-çık, -çuk
	Tatar Türkçesi	-çIk
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-çık
	Tuva Türkçesi	-çIk, -çUk

10. -çIr-, -çUr- (Fiilden Fiil Yapma Eki)

10.1. Ekin Kökeni

Necmettin Hacıeminoğlu Karahanlı Türkçesinde *-çir-* ekiyle aynı olan *-sir-* ekini *-sIr-* biçiminde ayırmış ancak eklerin türlerine değinmemiştir (2003: 141). Marcel Erdal *-çIr-* ekinde *-(I)r-* ekinin varlığının muhtemel olduğunu ifade etmiştir (1991: 538). *-çIr-*, *-çUr-* eki *-ç-* ~ *-ş-* fiilden fiil yapma eki ve *-Ir-*, *-Ur-* fiilden fiil yapma ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir.

10.2. Ekin Kullanılışı

-çIr- fiilden fiil yapma eki seyrek kullanılan bir ektir. Marcel Erdal, *-çIr-* ekinin geçtiği *külçir-* sözcüğünün DLT’de *külsir-* biçiminin olduğuna değinmiştir. Ona göre *külsir-* şekli **külşir-*’ten gelişmiş olabilir ve DLT’de de orijinal şekil korunmuş olmalıdır. Erdal, *tap-çur-* < *tap-şur-* örneğinin de aynı gelişim sürecini gösterdiğini ifade etmiştir (Erdal, 1991: 538).

Marcel Erdal, DLT’de *yagmur tamçurdi*, *suv tamçırdı* örneklerindeki *tamçur-* ~ *tamçır-* fiillerini de *-çIr-* ekinin örnekleri arasında vermiştir. Ona göre fiilin *tamçur-* biçimi /m/nin yuvarlaklaştırıcı etkisiyle açıklanabilir. Yine bu ekin örnekleri arasında değerlendirilebilecek bir fiil de *yakçirt-* fiilidir (1991: 538-539). Şinasi Tekin *-çIr-* ekinden fonksiyonu belli olmayan fiilden fiil yapma ekleri arasında bahsederek ekin *yığçirt-* ve *külçir-* ‘gülümsemek’ örneklerini vermiştir (1992: 87). Argunşah ve Yüksekaya (2012: 62) Karahanlı Türkçesinde *-çir-*, *-çur-* fiilden fiil yapma ekinin *külçir-* ‘gülümsemek’ ve *tamçur-* ‘çiselemek’ örneklerini vermiştir. Ekin Harezmi Türkçesindeki örneği de *külçir-* ‘gülümsemek’ fiilidir (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 190). Necmettin Hacıeminoğlu “Karahanlı Türkçesi Grameri”nde *-sIr-* ekini fiilden fiil yapma ekleri içerisinde vermiş ve ekin sadece *külsir-* ‘gülümsemek, gülümser görünmek’ örneğini vermiştir. Ona göre *külçir-* sözcüğündeki *-çir-* ekiyle *-sir-* “aynı ekin farklı şivelerdeki” şekilleri olmalıdır (2003: 142-143). Ekin Kıpçak, Eski Anadolu, Çağatay Türkçelerinde¹⁶ ve incelediğimiz çağdaş Türk lehçelerinde kullanımı yoktur.

¹⁶Janos Eckmann “Çağatayca El Kitabı” ve Mustafa Argunşah “Çağatay Türkçesi” adlı çalışmalarında fiilden fiil yapma ekleri arasında *-çIr-*, *-çUr-* ekinden bahsetmez ancak Suat Ünlü “Çağatay Türkçesi Sözlüğü”nde *külçir-* ‘gülümsemek’ fiilinin (2013: 681) “Çağatayca Gülistan Tercümesi”nde geçtiğini bildirmiştir. *-çIr-*, *-çUr-* eki fiilden fiil yapma işlevini kaybettiği için gramerlerde fiilden fiil yapma ekleri içerisinde bu eke yer verilmemiştir.

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-----
	Eski Uygur Türkçesi	-çİr-, -çUr-
	Karahanlı Türkçesi	-çİr-, -çUr-
Orta Türkçe	Harezmi Türkçesi	-çir-
	Kıpçak Türkçesi	-----
	Eski Anadolu Türkçesi	-----
	Çağatay Türkçesi	-----
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-----
	Azerbaycan Türkçesi	-----
	Türkmen Türkçesi	-----
	Gagavuz Türkçesi	-----
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-----
	Yeni Uygur Türkçesi	-----
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	-----
	Kırgız Türkçesi	-----
	Tatar Türkçesi	-----
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-----
	Tuva Türkçesi	-----

11. -DAÇI (Sıfat-Fiil ve Kip Eki)

11.1. Ekin Kökeni

Kemal Eraslan *-DAÇI* ekini W. Bang'ın görüşlerine dayanarak açıklar. Onun verdiği bilgiye göre W. Bang ekin oluşumunu iki farklı şekilde göstermektedir. Birincisi *-da-çı* şeklindedir. Bang'a göre *-da/-ta* unsurunun ne olduğu bilinmemekle beraber Koybalcadaki *-dak/-dek* emir ekiyle ilgili olabilir. W. Bang başka bir çalışmasında *-DA* unsurunu fiilden isim yapma eki, *+çI'*yi de isimden isim yapma eki olarak açıklar.

Bang, ikinci olarak *at-a-çI* şeklini verir. Burada da *at-* fiiliyle ilgi kurar: *at-* ‘atmak’, *-a* zarf-fiil eki, *+çI* fail ismi eki olarak izah eder (Eraslan, 2012: 369).

Ramstedt Korecenin mastar eki *-ta*’yı Tunguzca mastar eki *-DA* ile aynı görmektedir. Ona göre bu ek Türkçede de *-DAçI* ekinde kendini gösterir (Choi, 2012: 184).

C. Brockelman Bang’ın eki *at-* fiilinden getirdiği görüşünü tekrarlamıştır (1954: 261). Kemal Eraslan’a göre Ramstedt’in izahı ne kadar akla yatkın gibi görünse de ekin gelecek zaman ifadesini nasıl kazandığı ve *-da* fiilden isim yapma ekine rastlanmamış olması izahın karanlık kalan noktalarındır (Eraslan, 2012: 369). G. J. Ramstedt ekin *-ta* fiilden isim yapma eki ve *+çI* isimden isim yapma ekinin birleşiminden meydana geldiğini belirtmiştir (Eraslan, 2012: 369).

-DAçI ekini W. Bang ve Ramstedt’in belirttiği gibi Türkçede kullanılmayan ama bazı Altay dillerinde mastar eki olarak kullanılan *-DA* ekiyle *+çI* isimden isim yapma ekinin birleşmesiyle açıklamak mümkündür. Bu fikrimizi bugünkü Türk lehçelerinde kullanılan *-mAçI* niyet ifadeli gelecek zaman eki de tasdiklemektedir. Ayrıca bu açıklamayı kabul etmek sıfat-fiil eki olan *-gUçI*, *-gII* gibi eklerdeki *isim-fiil veya fiilden isim yapma eki + isimden isim yapma eki* birleşmesine de uygun düşmektedir.

11.2. Ekin Kullanılışı

Talat Tekin *-DAçI* ekinin, eyleyici adı ve niteleyici olarak kullanıldığını belirtir: *öltäçi bodunug turgürü igi(t)tim* ‘(Aksi hâlde) ölecek olan halkı diriltiltim ve doyurdum’; *üküş öltäçi anta tirildi* ‘(Aksi hâlde) ölecek olan birçok kişi orada hayatta kaldı’, *öltäçiçä sakınıgma türük begler bodun* ‘ölecekmiş gibi kaygılanan Türk beyleri ve halkı’ (2003a: 171).

-DAçI eki kendisinden sonra gelen şahıs zamirleriyle birlikte gelecek zaman çekimini oluşturur: *tabgaç oguz kitañ buçägü kabış(s)ar kaltaçı biz* ‘Çinliler, Oğuzlar ve Kıtaylar, bu üçü birleşirse (biz) naçar kalırız’, *ol yergärü barsar türük bodun öltäçi sän* ‘O yere gidersen, (ey) Türk halkı, öleceksin!’, *sü yorılım tedäçi* ‘Sefere çıkalım! diyecektir’ (Tekin, 2003a: 187-188). “*-DAçI* ekli gelecek zaman yüklemine ok/ök pekiştirme edatı bir ya da iki kez eklenebilir: *bini oguzug ölür-täçi-k* ‘Beni, Oğuz’u

öldürecektir, *kaç(a)n nāñ ärsär bizni ölü-r-täçi-k ök* ‘Ne zaman olsa bizi mutlak öldürecektir’ (Tekin, 2003a: 188).

Talat Tekin “Orhon Türkçesi Grameri”nde “-DAÇI ekli eylem sıfatına yardımcı eyleminin geçmiş zaman biçiminin eklenmesi ile ... gelecekte gerçekleşmesi beklenen, fakat gerçekleşmeyen bir eylemi” anlatan “Gerçekleşmeyen Gelecek Zaman” şeklinde bir kipin meydana geldiğinden bahseder: *türük bodun adak kamşat(t)ı yablak bol-taçi är-ti* ‘Türk halkının ayakları dolaştı, kötü olacak idi’, *anta içräki nā kişi [.....] yok [bol-t]açı är-[ti]* ‘Orada ne kadar insan varsa ... (hepsi) yok olacak idi’ (2003a: 192). A. v. Gabain -DAÇI ekiyle meydana getirilen gelecek zaman kipinin yazmalarda nadir olarak görüldüğünü, bu gelecek zaman şeklinin daha çok kitabelere has bir yapı olduğunu belirtmiştir. Ona göre bu “bütün fonksiyonlarıyla bir isim-fildir”: *öl-täçi sen* ‘öleceksin’, *käl-täçi+miz* ‘geleceğiz’ (1988: 82). Gabain ekin fiillerden “bir işi yapanı” bildiren isim türettiğine değinerek şu örneklerle yer vermiştir: *katıglandaçı* ‘ceht edici’, *kältäçi* ‘gelecek, gelici, gelen’ (1988: 55). -DAÇI ekini almış sıfat-fiiller *bol-* yardımcı fiili ile isim unsuru görevi yaparak birleşik fiil meydana getirir: *tuğmağ ölmeklig toruğ tuzakığ şeşteçi bolalım* ‘Doğma ve ölme ağını, tuzakını çözmüş olalım’ (Eraslan, 2012: 371). -DAÇI eki Orhun Türkçesindeki gelecek zaman görevini Eski Uygur Türkçesinde -GAY ekine bırakarak “gelecek zaman anlamı veren sıfat-fiil eki görevinde kullanılmaya” başlamıştır (Bayraktar, 2004: 97).

Karahanlı Türkçesi metinlerinde sıkça kullanılan -DAÇI eki fiillerden gelecek zaman anlamı veren sıfat-fiiller türetir: *bar-daçı* < *bar-daçı* ‘varan, varıcı, erişen’, *bil-deçi* < *bil-deçi* ‘bilen, bilici’, *anı bil-deçi er manga ked küsüş* (Hacıeminoğlu, 2003: 170). Necmettin Hacıeminoğlu -DAÇI ekinin Eski Türkçe döneminde gelecek zaman kipini oluşturmada sıkça kullanılmasına rağmen Karahanlı Türkçesinde nadir olarak kullanıldığını belirtmiştir (2003: 187). Gelecek zaman kipi işleviyle daha çok Kur’an Tercümelerinde kullanılan -DAÇI ekinin örnekleri şunlardır: *bir-deçi men, indür-deçi men, kıl-daçı men; öldür-deçi sen, öl-deçi, kel-teçi ol, kıl-daçı miz, kawuş-daçı siler, kawuş-daçılar* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 74). -DAÇI eki Harezmi ve Kıpçak Türkçesinde eklendiği fiile gelecek zaman anlamı katan sıfat-fiil eki olarak kullanılır. Ekin gelecek zaman kipini oluşturma işlevi¹⁷ bu dönemlerde kaybolmuştur: *kel-deçi*

¹⁷-DAÇI ekinin Kıpçak Türkçesinde gelecek zaman kipi oluşturma işleviyle ilgili “Kitabü'l-İdrak'te bu ekin gelecek zaman ifadesinde kullanıldığı belirtilmiş ve *Sençer turtaçudur* ‘Sençer ileride kalkacaktır’

yazukını, kıldaçı zelletlerni; kéldeçi ay, tuvurdaçı kız (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 205, Güner, 2013: 323). Eski Anadolu Türkçesinde, Eski Türkçedeki işlekliliğini kaybetmiş olan *-DAÇI* eki, sadece birkaç örnekte görülür: *cümle geldeç yıl ola dir âşikâr* (Gülsevin, 2007: 124). Genç (2005: 277) Eski Anadolu Türkçesinde *-DAÇI* ekinin *geldeçi ~ geldeç, oldaçı ~ oldacı* örneklerine yer vermiştir.

Günümüz Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerinden Türkmen Türkçesinde fiilden isim yapma eki olarak kullanılan *-dAcI*, *çıkdacı* ‘*harcama, gider*’, *gürdeci* ‘*kazanç, gelir*’ gibi örneklerde yer alır (Kara, 2005: 82). Tatar Türkçesinin Mişer diyalektindeyse *-daç/-dats* biçimlerinde varlığını sürdüren bu ek *bul-* fiiliyle kullanılmaktadır: *tuyga koda buldaçlar kile digenner ide, kiyew buldats belen berge kattılar* (Alkaya, 2014: 39-41). Altay Türkçesinde bu ek işlek olmayan fiilden isim yapma ekidir ve kalıcı isimler yapar: *aldaçı* ‘*ölüm perisi*’ (Dilek, 2007: 1027).

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-DAÇI
	Eski Uygur Türkçesi	-DAÇI
	Karahanlı Türkçesi	-DAÇI
Orta Türkçe	Harezm Türkçesi	-DAÇI
	Kıpçak Türkçesi	-DAÇI
	Eski Anadolu Türkçesi	-dAç, -dACI
	Çağatay Türkçesi	-----
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-----
	Azerbaycan Türkçesi	-----
	Türkmen Türkçesi	-dAcI
	Gagavuz Türkçesi	-----
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-----
	Yeni Uygur Türkçesi	-----

örneği verilmiş fakat metinlerde kullanılmamıştır” şeklinde bir açıklama yapılmıştır (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 341).

Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	-----
	Kırgız Türkçesi	-----
	Tatar Türkçesi	-daç, -dats
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-daçı
	Tuva Türkçesi	-----

12. +DAn ~ +DIn (Ayrılma Durumu Eki)

12.1. Ekin Kökeni

J. Benzing, +DIn ekini +DA bulunma durumu eki ve zamir *n*'sinin birleşmesiyle açıklamış, Çuvaşçada +ren, +ron, +den, +don biçimlerinde bulunduğunu ve her iki ekin üst üste gelebildiğini belirtmiştir (1847: 382).

W. Bang +DIn ekinin yer ve yön durumunu ifade edip yön isimleriyle kullanıldığını belirterek ekin *adın* (< *ad-ı-n*) 'başka' kelimesinden türemiş olabileceğini (*taş adın* > *taşadın* > *taşdın* gibi)" ileri sürmüş ve +DAn biçimini +I > +A değişmesiyle açıklamıştır (1980: 29-30, 34). Eraslan, ayrılma durumu ekinin *adın* kelimesinden ortaya çıkmasının Eski Türkçe için mümkün olmayacağını ayrıca bu kelimedeki yer ve yön gibi bir anlamın olmadığını ifade etmiştir (1999: 382).

A. von Gabain +DIn ekini, vasıta durumu ekinin yer değil zaman bildirme fonksiyonuna sahip olduğunu bildirerek, +in vasıta durumu eki ve yer bildiren türetme eki olan *t*'nin birleşmesiyle açıklamıştır. Gabain, *y* ağzında +tIn *n* ağzında ise +tAn ayrılma durumu ekini almış isimlerin "nereden" sorusuna cevap verdiklerini, ancak *ontın yınak*, *küntün buluş*, *öndin sıyar* gibi örneklerde görülen +DIn, +DUn eklerinin "nereden" sorusuna cevap vermeyip üleştirme veya toplama anlamında vasıflık bildiren bu ekin yer gösterdiğini ve her iki ekin aynı kökene dayandığını öne sürmüştür (1988: 64).

G. J. Ramstedt'se +DIn ekini +tı < *Tunguzca di* ve vasıta durumu eki *n*'nin birleşmesiyle açıklamış ve ekin +DAη biçiminde olduğunu ifade etmiştir (Räsänen, 1957: 62).

N. Poppe ve M. Räsänen +DA bulunma durumu ekinin *n* vasıta durumu ekiyle genişlemesi ve D. Sinor +*tI* zarf ekiyle +*n* vasıta durumu ekinin birleşmesi şeklinde izah etmiştir (Räsänen, 1957: 62). Eraslan (1999: 382-383)'a göre Eski Türkçede +*tI* ekinin yer ve zaman ifade eden sözcüklere getirilmesi D. Sinor'un görüşünü kuvvetlendirse de +*tI* isimden isim yapma ekinin işleviyle durum ekinin işlevi birbirinden çok farklıdır.

Eraslan (1999: 383)'a göre N. Kononov ayrılma durumu ekinin yapısını +DA / +DI + *n* biçiminde açıklar. Buradaki *n* parçası büyük bir ihtimalle yönelme durumu ekini oluşturur ve *mağın, sağın, ağın* gibi zamirlerin çekimli şekillerinde de görülür.

Choi (2010: 203)'ye göre A. Bombaci +DIn ayrılma durumu ekinin **tun* 'bölge, mıntıka' sözcüğünden geliştiğini söylemiştir.

Zeynep Korkmaz ayrılma durumu eki +*tIn* ile yer yön zarfları yapan +*tIn* ekinin aynı ek olduğunu düşünmektedir. +*tIn* eki yer ve yön zarfları meydana getirme özelliğini daha sonra kazanmıştır. Korkmaz, bu durumu ekteki kullanılış şekillerinden ileri gelen bir kalıplaşma olarak açıklamaktadır (1994: 14-15).

Şinasi Tekin Eski Türk dilinde yer ve zaman bildiren sözcüklere gelen +*a*, +*n* (yapım eki), +*n* (vasıta durumu eki) eklerinden bahseder. Ona göre bu ekler "yön bildiren ve fonksiyonlarını tam olarak bilemediğimiz +*k* ve +*t* ile türetilmiş bazı yön kelimeleriyle" birleşerek yer ve zaman zarfları türetmiştir: *ark+a*, *üst+ün*, *alt+ın* vb. Tekin, +*ka*, +*ta*, +*tan* ve +*tin* isim çekim eklerinin "cümle içinde gramer ilişkilerini daha yakından belirlemek için bu ve benzeri kelimelerden yanlış bölünme ile" meydana geldiğini ifade etmiştir. +*tan* ve +*tin* eklerindeki /n/nin vasıta durumu eki mi yoksa yapım eki mi olduğu konusunda açıklanmaya muhtaçtır (2015b: 214-215). Tekin ayrıca +DIn ekinin aslında ayrılma durumu eki olduğunu yön gösteren sözcüklere gelerek kalıplaşıp çeşitli işlevlerle isim olarak kullanıldığını ifade etmiştir: *ongtunıta* 'düzeninde', *küntün tur-* 'güneyde bulunmak' (Tekin, 1992: 81).

Kemal Eraslan yer ve yön ifade eden isimden isim yapma eki +*dIn*, +*dUn* ile Eski Türkçede ayrılma da ifade eden +DA bulunma durumu ekinin karışmasıyla +DIn, +DAn (*n* ağzında) ayrılma durumu ekinin ortaya çıktığı kanaatindedir. Ona göre bu karışmanın sebebi her iki ekin de yer bildirme işleviyle ilgilidir (Eraslan, 1999: 383). Eski Uygur Türkçesinin *n* ağzında ayrılma durumu ekinin +DAn biçimini $I > A$

genişlemesiyle değil de bulunma durumu ekinin geniş ünlüsünün varlığıyla açıklayan Eraslan; $+DIn > +DAn$ değişmesinin Eski Anadolu Türkçesinde meydana gelmediğini, Oğuz grubu, Eski Uygur Türkçesinin n ağzına dayandığı için $+DAn$ biçiminin bu ağız özelliğinin devamı olduğunu aktarmıştır (1999: 384).

$+DAn$ ayrılma durumu eki isimden isim yapan $+DIn$, $+dUn$ eklerine analogi yoluyla $+DA$ bulunma durumu eki ve $+n$ birleşmesinden oluşmuştur. İsimlerden yer ve yön ifade eden sözcükler türeten $+DIn$, $+dUn$ eki de bu işlevini kaybederek zamanla ayrılma durumunu ifade eden bir ek hâline gelmiştir. Bu ekiyse $+ti$ zarf yapma eki ve $+n$ pekiştirme unsurunun birleşmesiyle açıklamak mümkündür.

12.2. Ekin Kullanılışı

Orhun Türkçesinde ayrılma durumu $+DA$ ekiyle kurulur. Talat Tekin $+DAn$ ekinin birkaç yer zarfında görüldüğünü belirtmiştir: *taşdın+tan* 'dışarıdan', *oguzdun+tan* 'Oğuzların tarafından' (2003a: 114). Eski Uygur Türkçesinde $+DIn$ eki *ada+tın*, *äv+tin*, *balık+dın*, *bulut+dın*... gibi örneklerde geçer ve ayrılma durumu ifade eder. Eski Uygur Türkçesinin n ağzında nadiren $+DAn$ biçimi de yer almaktadır: *bas+tan*, *ıgaç+dan*, *töpü+dän* (Gabain, 1988: 64). Kemal Eraslan ayrılma durumu ekinin isimleri isimlere, edatlara ve fiillere bağlamak şeklinde üç işlevinden bahseder: *yana t(a)wқаç tilintin biş balıqlıg singku seli tutung yangırtı türk tilinçe evirmiş Yine Çinceden Beş-balık'lı Singku Seli Tutung Türk diline yeniden çevirmiş', uluğ idiz yirlertin sikriyür 'Çok yüksek yerlerden aşağı sığıyor', urqın körmiştin kin samsto açarı-қа sözledi 'İşaretini (falını) gördükten sonra Tripitaka üstadına söyledi'* (2012: 151). Ekin $+DAn$ biçimi için Eraslan'ın sıraladığı örneklerden bazıları şunlardır: *y(i)me t(e)rkleyü kalıgdan kodi intim 'Yine hemen gökten aşağı indim', bodi-s(a)w t(e)g'in çin(ö)kden bu savağ eşidip 'Bodhisattva Prens Chandaka'dan bu sözü (hikâyeyi) işitip...'* (2012: 152). Karahanlı Türkçesinde $+DA$ ekinin ayrılma bildirmesinin yanı sıra ayrılma durumu $+DIn$, $+dUn$ ekleriyle yapılmaktadır: *bakar soldın ongđın hem öngđin kidin, beg içtin bolur körgü taştın közi, busıgdın çıkar teg çıkar bu ölüm* (Hacıeminoğlu, 2003: 30). Karahanlı Türkçesinde ekin $+DAn$ biçimine sadece DLT'de rastlanmaktadır: *andan, buzdan, erden, ıştan*... (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 65-66). Harezmi ve Kıpçak Türkçesinde ayrılma durumu eki $+DIn$ ve $+DAn$ şeklindedir: *anınğ yasın kötermez irdi yerden, atasındın teg korkmaz, bu ekidin yiyeling, sendin yarlukatu*

tilermen (Hacıeminoğlu, 1997: 64); *açilikten 'kötü sözden', altundın 'altından', düşmandan 'düşmandan'* (Güner, 2013: 192).

Muharrem Ergin Eski Türkçedeki +*DIn* ayrılma durumu ekinin Batı Türkçesinde bulunma ve yönelme durumu eklerindeki düz geniş ünlülerin etkisiyle +*DAn* durumuna geldiğini ifade ederek ekin uzaklaşma işlevi yanında “*çıkma, yer, ayrılma, menşe, cins, terkip, başlama, mahrumiyet, yokluk, vasıta, zaman, sebep, tarz, ölçü, değer, kıymet, bedel, parça, kısım, karşılaştırma, korku, ürküntü, hoşlanma, vazgeçme, aitlik, çeşit, vasıf, tercih, görüş, noktainazar*” gibi işlevlerinin de olduğunu söylemiştir. Ekin +*DIn* biçimi Eski Anadolu Türkçesindeki *öndin, aşağadın, yanadın, andın* örneklerinde görülür (2001: 236). Güner Gülsevin Eski Anadolu Türkçesinde ayrılma durumunun +*dAn* ekiyle ifade edildiğini Eski Anadolu Türkçesi için karakteristik olmayan +*dIn* biçiminin seyrek bir şekilde ve genellikle *öñ* kelimesi ve bazı edatlarla sınırlı olduğunu bildirmiştir: *tatmağun gözi ağuzdur gevdede / datluyu acıdan ol gey fark ede; veled sini güneşden bellü gördi / neçe andan sırrını gizleye sen, öñdin gelen hûblar senüñ şûretüñi görse idi, gönüldin giçüp dilde dinmiş durur* (1997: 55-57). Çağatay Türkçesinde ayrılma durumu eki +*DIn* biçimindedir ancak “*nadiren Oğuz ve Memluk-Kıpçak Türkçesi etkisiyle*” +*DAn* biçimine de rastlanır: *andın 'ondan', aradın 'aradan', eşkdin 'gözyaşından', vefādın 'vefadan'; adliñden '(senin) adaletinden', yemekten 'yemekten'* (Argunşah, 2015: 127).

Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerinde ayrılma durumu +*DAn* ekiyle ifade edilir: *evden çık-, dağdan odun taşı-, sıcaktan eri-* (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007a: 52)¹⁸; *Tavşan gelmiş yamaçtan / Tırnakları kamadan / Parmakları çividän / kulakları deridän* (Özkan, 2007: 115); *känddän çıxdıg 'köyden çıktık', evdän ayrıldı, gapıdan girdi* (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007b: 196); *ağaçdan 'ağaçtan', daaşdan 'taştan', sarakdan 'taraktan'* (Kara, 2007: 257). Azerbaycan ve Türkmen Türkçesinde ayrılma durumu ekinin tonsuz şekilleri bulunmaz (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007b: 196; Kara, 2007: 257).

¹⁸Türkiye Türkçesinde +*DAn* ekinin -*ArAk* ve -*All* zarf-fiil eklerinden sonra gelerek -*ArAktAn*, -*AllIdAn* biçimlerinde kullanılması söz konusudur. İ. Güsel Sev, “Çıkma Durumu Eki Pekiştirme Eki Olabilir mi?” başlıklı yazısında +*DAn* ekinin bu işlevini değerlendirmiş, her ne kadar -*ArAktAn*, -*AllIdAn* yapılarında +*DAn* eki pekiştirme göreviyle kullanılmış olsa da bu ekin +*Ok*, +*IA*, +*çI...* gibi pekiştirme ekleri arasında değerlendirilmesinin tereddütlü olduğunu ifade etmiştir. Çalışmada Elazığ yöresinde +*DAn* ekinin üzerine +*A* ekinin getirildiği *sabahdana* örneğine de dikkat çekilmiştir. +*DAn* eki bu örneklerde pekiştirme işleviyle kullanılır ancak Sev’e göre bu durum, “*ekteki görev dallanmasından kaynaklan bir işlev ayrılığı*”dır (2009: 85-92).

Özbek Türkçesinde ayrılma durumu eki *-dän* biçimindedir ve teklik üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra geldiğinde araya zamir *n*'si girmez: *bälädän, qolidän* 'onun elinden', *bâşingdän* (Öztürk, 2007: 312). Yeni Uygur Türkçesinde ise ayrılma durumu *+Din* ekiyle ifade edilir: *qaruvuldin* 'karakoldan, bekçiden', *siniptin* 'sınıftan', *balidin* 'çocuktan' (Ersoy, 2007: 377).

Kazak Türkçesinde ayrılma durumu *+DAn*, teklik üçüncü şahıstan sonra ünsüz benzeşmesiyle *+nAn*; Kırgız Türkçesinde *+DAn*, *+DOn*; teklik üçüncü şahıstan sonra *+nOn* ve Tatar Türkçesinde *+DAn*, *+nAn* ekleriyle ifade edilir: *cumadan burın* 'cumadan önce', *terezeden qaradı* 'pencereden baktı', *Qalamnan on dana aldıq* 'Kalemden on tane aldık' (Tamir, 2007: 454); *kılımdan 'asırdan', coldon 'yoldan', sözünön < söz+ü+n+den* (Çengel, 2007: 508); *sıluvdan 'güzelden', unbërden 'on birden', başınnan 'başından'* (Öner, 2007: 709).

Altay Türkçesinde ayrılma durumu *+DAη*, *+DOη*, *+nAη*, *+nOη* ekleriyle; Tuva Türkçesinde *+DAn* ekiyle yapılır: *ayıldaη* 'evden', *töödöη* 'deveden', *cerdeη* 'yerden' (Dilek, 2007: 1037); *solundan 'gazeteden', bajından 'evden', sooktan 'soğuktan'* (Arıkoğlu, 2007: 1178).

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	+DAn ¹⁹
	Eski Uygur Türkçesi	+DAn, +DIn
	Karahanlı Türkçesi	+DAn, +DIn, +dUn
Orta Türkçe	Harezmi Türkçesi	+DAn, +DIn
	Kıpçak Türkçesi	+DAn, +dIn
	Eski Anadolu Türkçesi	+dAn
	Çağatay Türkçesi	+DAn, +DIn
Güneybatı Grubu Türk	Türkiye Türkçesi	+DAn
	Azerbaycan Türkçesi	+dAn

¹⁹Orhun Türkçesinde ayrılma durumu *+DA* ekiyle kurulur ancak Talat Tekin'in *+DAn* ekinin birkaç yer zarfında görüldüğüne dair verdiği bilgiye dayanarak *+DAn* ekine Orhun Türkçesinde de yer verdik: *taşdın+tan* 'dışarıdan', *oguzdın+tan* 'Oğuzların tarafından' (2003: 114).

Lehçeleri	Türkmen Türkçesi	+dAn
	Gagavuz Türkçesi	+DAn
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	+dän
	Yeni Uygur Türkçesi	+Din
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	+DAn, +nAn
	Kırgız Türkçesi	+DAn, +DOn, +nAn, +nOn
	Tatar Türkçesi	+DAn, +nAn
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	+DAŋ, +DOŋ, +nAŋ, +nOŋ
	Tuva türkçesi	+DAn

13. +dAş (İsimden İsim Yapma Eki)

13.1. Ekin Kökeni

İsimden isim yapma eki olan +dAş ekinin kullanıldığı lehçelerdeki ortak işlevi isimlerden “eşlik, ortaklık, mensubiyet, bağlılık” bildiren sözcükler türetmesidir. Ekin kökenini bağımsız bir sözcüğe de iki ayrı ek veya bir ek ve sözcüğün birleşmesine de dayandıran görüşler vardır. W. Bang kendisinin ve Nemeth’in +dAş ekini +DA bulunma durumu eki + eş birleşmesiyle açıkladığını ifade etmiştir: *yolda eş > yoldaş ‘yol arkadaşı’*. W. Bang ayrıca Bergstraesser’in +dAş ekinin palatal bir /e/ ile telaffuz edildiğine dair bir bilgi verdiğini ve bunun da +DA + eş etimolojisini sağlamlaştırdığını ifade etmektedir. Bang ekle ilgili isimden fiil yapma eki +dA- ve fiilden isim yapma eki -ş’nin birleşmesi şeklinde farklı bir görüş de ortaya koymuş ve bu durumda *yoldaş* sözcüğünün ‘yol refakati’ anlamına sahip olacağını öne sürmüştür (1980: 110). Ancak ‘yol refakati’ anlamında eylemin ismi olma ‘yoldaş’ anlamındaysa eylemin yapan kişi anlamı vardır. +dAş ekinin eklendiği sözcüklerin anlamı +DA + eş açıklamasına daha uygun düşmektedir. Jean Deny, “*bu ek şüphesiz ‘hemnam, arkadaş, sevgili’ anlamlarındaki adaş kelimesinden gelmektedir. Bu da ‘birbirinin adını karşılıklı söylemek’ demek olan adaşmak (ataşmak) karşılıklı fiilinde görülendir. Nasıl ki oynaş (âşık) kelimesi de ‘birlikte oynamak’ anlamında oynaşmak’tandır. Radloff bu adaş kelimesini (at) ad+eş biçiminde Şemseddin Sami bey de adaş biçiminde tahlil*

etmektedir.” şeklindeki açıklamalarıyla +dAş ekinin “arkadaş, sevgili” anlamına gelen *adaş* sözcüğünden geldiğini ifade etmiştir (2012: 317). Clauson (1972: xlii) “+dAş ekinin +dA bulunma eki ve é:ş sözcüğünün birleşmesinden meydana geldiği önerilir” şeklinde bir bilgiye yer vermiştir. Serebrennikov ve Gadjiyeva (2011: 97) asıl işlevi birliktelik ifade etmek olan +dAş ekinin yapısını +dA bulunma durumu eki ve “*toplu çokluk eki*” olarak ifade edilen +ş ekinin birleşmesinden meydana geldiğini bildirmiştir. Marcel Erdal +dAş ekinde bulunan /ş/nin fiillerden işteşlik fiilleri türen -Xş- ekiyle aynı olduğunu ifade etmiştir (1991: 120). Bu durumda +dA- eki de *iste-*, *ünde-*, *fısılda-* örneklerinde bulunan isimden fiil yapma eki olmalıdır. Tahsin Banguoğlu +dAş ekinin *karında* + *eş* > *karındaş* gibi bir birleşikten geldiği görüşünün hâkim olduğunu söylemiştir (2004: 170). A. v. Gabain +dAş ekinin yapısıyla ilgili farklı fikirler öne sürmüştür. Ona göre +dAş eki +*ta-* isimden fiil yapma eki (*üntä-* ‘çağırmaq, seslenmek’, *istä-* ‘aramak, istemek’ vb.) ve -ş fiilden isim yapma ekinin (*uruş* ‘savaş’, *küsüş* ‘arzu, istek’ vb.) birleşmesiyle veya +*ta* bulunma durumu eki ve *iş* ‘eş’ sözcüğünün birleşmesiyle açıklanabilir. Ayrıca Gabain, ekin +*tag* ve +*tam* ekleriyle de karşılaştırılması gerektiğini ifade etmiştir (1988: 46). Clauson, “*Paylaşılan anlamı veren isimler türetir*” dediği +dAş ekinin yapısını +DA bulunma durumu ekiyle *eş* sözcüğünün birleşmesi şeklinde açıklar (2007: 191). Fuat A. Ganiyev +dAş ekinin etimolojisiyle ilgili üç farklı görüşün olduğunu ifade etmiştir: +DA bulunma durumu eki ve *iş* sözcüğünün birleşmesi, +dA- isimden fiil yapma eki ve -ş fiilden isim yapma ekinin birleşmesi ve *daş* sözcüğünün ekleşmesi. Ganiyev üçüncü görüşü Menges ve Moratov’un bildirdiğini ve bu görüşün bilimsel olarak daha kabul edilebilir olduğunu ifade etmiştir (2013: 64). Bize göre +dAş eki +dA bulunma durumu eki ve *eş* sözcüğünün birleşmesinden meydana gelmiştir.

13.2. Ekin Kullanılışı

Talat Tekin Orhun Türkçesinde +dAş ekinin *kadaş* ‘kardeş, yakın akraba’ örneğine yer vermiştir (2003a: 81). Eski Uygur Türkçesinde ise bu ekin beraberlik ve ortaklık ifade eden bir isimden isim yapma eki olduğu ifade edilmiştir: *atdaş* ‘adaş’, *işteş* ‘aynı iş mensubu’, *kadaş* ‘akraba’, *koldaş* ‘arkadaş’ (Eraslan, 2012: 96). Karahanlı Türkçesinde beraberlik, ortaklık, eşitlik ve mensubiyet bildiren sözcükler türettiği ifade edilen bu ekin *karındaş*, *koldaş*, *könüldeş* örneklerine yer verilmiştir (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 58). Ekin Harezmi, Kıpçak, Eski Anadolu ve Çağatay Türkçesindeki işlevleri de aynıdır: *emükdeş*, *karındaş*, *koldaş*, *sözdeş*; *attaş*, *boydaş*, *évdeş*, *karındaş*,

kardaş, kocadaş, koldaş ‘arkadaş’, *kökdeş, kündeş, teñdeş* ‘denk, eşit’, *yérdeş, yoldaş; gönüildeş, koldaş, sözdeş; kökeldeş ~ kökelteş* ‘süt kardeş’, *yémdeş* ‘sofra arkadaşı’, *sırdaş* ‘sırdaş, sır arkadaşı’ (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 187, 325; Erdoğan ve Boz, 2004: 154; Eckmann, 2012: 47).

Ekin inceleme alanımıza giren bütün Çağdaş Türk lehçelerindeki işlevi eşitlik, ortaklık, mensubiyet ve bağlılık bildiren isimler türetmektir: *arkadaş, gönüldaş, sınırdaş, ülküdaş* (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007a: 43); *adaş, vatandaş, kardaş* (Özkan, 2007: 104); *mäsläkdaş, vätandaş, ämäkdaş* ‘birisiyle aynı yerde çalışan, iş arkadaşı’, *yoldaş, sırdaş* (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007b: 184); *dövürdeş* ‘çağdaş’, *pikirdeş* ‘aynı fikirde olan’, *sakgaldaş* ‘yaşıt -erkekler için-’ (Kara, 2007: 250); *yoldâş* ‘yoldaş’, *äsrdâş* ‘çağdaş’, *üindâş* ‘sesteş’, *temgdâş* ‘yaşıt’ (Öztürk, 2007: 300); *pikirdaş* ‘hemfikir’, *muñdaş* ‘sırdaş’, *mänidaş* ‘aynı manalı olan’ (Ersoy, 2007: 369); *atalas* ‘ataları bir’, *otandas* ‘vatandaş’, *minezdes* ‘aynı huyda, huyu bir’ (Tamir, 2007: 430); *atalaş* ‘aynı babaya sahip, kardeş’, *coldoş* ‘yoldaş, arkadaş’, *emçekteş* ‘sütkardeş’, *sööktöş* ‘akraba, hısım’ (Çengel, 2007: 501); *yaқтаş* ‘hemşehri’, *avıldaş* ‘aynı köylü’, *şēşedeş* ‘içki arkadaşı’, *sabaқтаş* ‘ders arkadaşı’ (Öner, 2007: 700); *uktaş* ‘aynı boydan olan insanlar’, *büdüşteş* ‘birbirine benzeyen’, *ayıldeş* ‘komşu’ (Dilek, 2007: 1020); *attaş* ‘adaş’, *çurttaş* ‘aynı yurttan olan’ (Arıkoğlu, 2007: 1165).

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	+daş
	Eski Uygur Türkçesi	+DAş
	Karahanlı Türkçesi	+dAş
Orta Türkçe	Harezmi Türkçesi	+dAş
	Kıpçak Türkçesi	+DAş
	Eski Anadolu Türkçesi	+dAş
	Çağatay Türkçesi	+DAş
Güneybatı Grubu Türk	Türkiye Türkçesi	+DAş
	Azerbaycan Türkçesi	+dAş

Lehçeleri	Türkmen Türkçesi	+dAş
	Gagavuz Türkçesi	+dAş
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	+dâş
	Yeni Uygur Türkçesi	+daş
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	+DAs, +lAs
	Kırgız Türkçesi	+DAş, +DOş, +lAş, +lOş
	Tatar Türkçesi	+DAş
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	+DAş
	Tuva Türkçesi	+tAş

14. -DIz-, -DUz- (Fiilden Fiil Yapma Eki)

14.1. Ekin Kökeni

Gabain eki *-t-* + *-z-* şeklinde açıklamaktadır. Eklerin her ikisi de “yaptırma” bildiren fiilden fiil yapma ekidir (1988: 60). Erdal’a göre de bu ekin *-(I)t-* ve *-(I)z-* fiilden fiil yapma eklerinin birleşmesiyle meydana geldiği şüphesizdir (1991: 708).

-DIz-, *-DUz-* eki fiilden fiil yapma eki *-t-* ve yine fiilden fiil yapma eki *-(I)z-*, *-(U)z-* eklerinin birleşmesiyle oluşmuştur.

14.2. Ekin Kullanılışı

Talat Tekin, *-Iz* ekini, ettirgen çatı eki olarak vermiştir: *altız-* ‘aldırtmak, yakalatmak’ (2003a: 96). Ekle ilgili, Gabain’in sıraladığı örnekler ise şunlardır: *biltiz-* ‘bildirmek’, *artız-* ‘aldatmak’ (1988: 60).

Ekin Karahanlı, Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçelerinde ettirgen fiiller türeten fiilden fiil yapma eki işlevi devam etmekle birlikte ek, işlek bir kullanım alanına sahip değildir: *bildüz-* ‘bildirmek’, *bulduz-* ‘buldurmak’ (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 62); *öldüz-* ‘öldürmek’ (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 191); *al-tuz-* ‘aldırtmak, kaptırtmak’ (Güner, 2013: 170); *al-duz-* ‘aldırtmak, soydurmak’ (Argunşah, 2014: 114).

Bu ekin Eski Anadolu Türkçesinde ve çağdaş Türk lehçelerinde kullanımı yoktur.

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-tlz-
	Eski Uygur Türkçesi	-tlz-
	Karahanlı Türkçesi	-dUz-
Orta Türkçe	Harezmi Türkçesi	-dUz-
	Kıpçak Türkçesi	-tuz-
	Eski Anadolu Türkçesi	-----
	Çağatay Türkçesi	-DUz-
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-----
	Azerbaycan Türkçesi	-----
	Türkmen Türkçesi	-----
	Gagavuz Türkçesi	-----
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-----
	Yeni Uygur Türkçesi	-----
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	-----
	Kırgız Türkçesi	-----
	Tatar Türkçesi	-----
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-----
	Tuva Türkçesi	-----

15. -DUk (Sıfat-Fiil ve Kip Eki)

15.1. Ekin Kökeni

M. A. Kazambek *-DUk* ekini *-DI* görülen geçmiş zaman eki ve *-ki* birleşmesiyle açıklar (Borjakow vd., 1999: 394). W. Bang *-DUk* ekini *-t* fiil ismi ve *-k/-k* geçmiş zaman çokluk birinci şahıs ekinin birleşmesiyle açıklamıştır (Bayraktar, 2004: 47). C.

Brockelman ekin *-t* fiilden isim yapma eki ile *uk* edatının birleşmesiyle oluştuğunu ve *-DI* ekinin de bundan kısaltıldığını²⁰ belirtmiştir (1954: 261). A. N. Kononov *-DUk* ekinin *turgan / durgan > tугan / дуган > туг / дуг ~ тук / дук* şeklinden geliştiğini ifade etmiştir. Kononov'a göre bu gelişim süreci çok eski dönemlerde gerçekleşmiştir (Kononov, 1954: 437-438). Kononov başka bir çalışmasındaysa *-DUk* ekini çeşitli fonksiyonlara sahip iki ekin birleşmesiyle ortaya çıkan bir birleşik ek olarak görür (Borjakow, 1999: 394). Ramstedt ve Kotwicz ekin Moğolcadaki *dag*, Tunguzcadaki *dig* biçimleriyle bağlantılı olduğunu, bünyesindeki *-k*'nin *-DUk*'tan geldiğini ve *-sAk*, *-DUk*, *-yUk* şekillerinde de bulunduğunu ifade etmiştir (Räsänen, 1957: 121, 203). Poppe da bu görüşe katılmaktadır. Ona göre ortak Moğolca-Türkçe dönemine ait olan ve Tunguzcada hâlâ kullanılan *-dağ* eki, **-d-* sıklık çatısından *-g/-ğ* fiilden isim yapma ekiyle yapılmış bir isimdir (Bayraktar, 2004: 47). Benzing de *-DUk* ekini **-d* partisip eki ve *uğ/ük < ok edatı* birleşmesiyle açıklar (Bayraktar, 2004: 47). Serebrennikov ve Gadjieva (2011: 102) *-DUk* ekinin *-t* ve *-ik* eklerinin birleşmesinden meydana geldiğini söylemiştir. A. G. Biişiew *-dı* ekinin eski biçim olduğunu ve bunun isim yapan *-g* ile birleşmesi sonucunda *-dıg* ekinin ortaya çıktığını öne sürmüştür (Borjakow vd., 1999: 396). Petro İ. Kuznetsov eki *tüke-* fiiline dayandırarak *tüke- > tük > tı* şeklinde bir etimoloji önerisinde bulunmuştur. Ona göre görülen geçmiş zaman çekiminde kullanılan *-DI*, *-DUk* şeklinden gelmiştir (1995: 209). Şinasi Tekin *-DUk* ekinin Toharcadaki *“*mati ok”* biçiminden geliştiğini bildirir: *ma-ti ok > -ma-tı ok > -maduk*. Eski Türkçede *-ma* olumsuzluk eki olarak kullanılmaya başlanınca *-DUk* eki *-maduk* şeklinden müstakil bir ek olarak ayrılmıştır (2015a: 54). Borjakow vd. (1999: 396) N. A. Baskakov'un *-DI* ekinin *-DUk* ekinden geliştiğini düşündüğünü ve bu açıklamanın daha makul olduğunu belirtmiştir. Talat Tekinse **-d* 'arkaik fiil ismi eki' ve *ok* edatının birleşmesiyle açıklamıştır (2013: 516). Mehmet Vefa Nalbant *“-DUk ekinin gerek zarf-fiil olarak gerek şahıs eki olarak kullanımında şart ekine benzerliği, ok edatının her iki ekle (çekimde hem şart hem de -DUK ekleriyle kullanılır) de kullanılması”* dolayısıyla *-DUk* eki gibi zarf-fiil eki olarak da kullanılabilen **DI* zaman eki ile *ok* edatından meydana geldiğini ileri sürmektedir (2003: 201).

Ek, görüşümüze göre Nalbant'ın da belirttiği gibi **DI* zaman eki ile *ok* edatının birleşmesinden meydana gelmiş olmalıdır.

²⁰Petro İ. Kuznetsov'a göre *-DI* eki *-DUk* şeklinden kısaltıldıysa ekin *“en az VIII. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar -du/-dū/ -tu/ -tü gibi yuvarlak ünlülü şekillerine rastlanmaması”* izaha muhtaç bir durumdur (1997: 209).

15.2. Ekin Kullanılışı

Talat Tekin *-DUk* ekinin isim ve geçmiş zaman sıfat-fiili olarak kullanıldığını ifade ederek ekin “yüklem görevi ile kullanıldığını kanıtlayan örnekler” olduğuna değinmiştir: *tānri yarlıkadokin için ‘Tanrı lütfettiği için’, ol bilmädökügin için ‘o bilgisizliğin yüzünden’; bardok yirdä ädgüg ol erinç ‘Gittiğin yerlerde (biricik) kazancın şu oldu şüphesiz’* (2003a: 169). İyelik ekiyle birlikte geçmiş zaman çekimini oluşturan *-DUk* eki çoğunlukla olumsuz fiil gövdelerine gelerek *-mİş* ekiyle kurulan geçmiş zamanın olumsuzu biçimindeki *-mAdUk* yapısını meydana getirir: *yagı bolup itinü yaratunu umadok yana içikmiş ‘(Türk boyları Çin hakanına) düşman olup kendilerini düzene sokup iyi örgütlenememiş, yine (Çin’e) bağımlı olmuş’, anta kisträ inisi eçisin täg kılınmadok ärinç oğlı kañin täg kılınmadok ärinç ‘Ondan sonra erkek kardeşler ağabeyleri gibi yaratılmamış şüphesiz, oğullar babaları gibi yaratılmamış şüphesiz’* (Tekin, 2003a: 184-185). A. v. Gabain *-DUk* ekinin sıfat, isim ve sık olmasa da yüklem ismi meydana getirdiğini bildirmiştir. “*Bu isim-filde, işi yapan eskiden nadiren, daha sonra sık sık, iyelik ekleriyle ifade edilmiştir*”: *bar-duk yirde ‘vardık (vardığın) yerde’, kut bulma-duk midik tınlıglar ‘saadete (rahmete) erişmemiş alelade canlılar’; bilmä-dük+(ü)gin için, burhan kutına katılğan-tuk+larında ‘Buda saadetine (erişmek için) gayret ettiklerinden’; sekiz oğuz, toğuz tatar qal-ma-duk ‘sekiz Oğuz, dokuz Tatar kalmadık (yok olduk), karluk işinä käl-mä-dük ‘Karluklar eşlerine (boylarına) gelmediler’* (1988: 82-83). *-DUk* eki kalıcı isimler de türetmiştir: *umduk ‘ümit’, kōnduk ‘yerleşme’, kōsädük ‘istek’* (Gabain, 1988: 51). *er-* fiiline getirilmiş *-DUk* ekinin *teg* edatıyla birlikte “böylelik, böyle oluş” anlamında özel bir kullanımı vardır: *är-tük täg* (Gabain, 1988: 83). Karahanlı Türkçesinde ekin *-DUk* biçimi bulunmakla birlikte “*-tik biçimi sadece Rylands nüshasında geçmektedir*”. *aytıkını, bilmedükün, elig tegmedük, keçtükimizni, okımaduk teg, söktüküm* ekin geçtiği örneklerden bazılarıdır (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 81-82). Ahmet Bican Ercilasun, “Kutadgu Bilig Grameri - Fiil” adlı çalışmasında *özüng taplamaduk berü kelmeking / manga tuşmaķing hem yüzüm körmeking* örneğinde *-DUk* ekinin *-Kaşgarlı Mahmut’un bahsettiği gibi- ‘kabul etmedin’* manasında çekimli fiil gibi kullanıldığını dikkat çekmiştir (1984: 162).

Kaşgarlı Mahmut bazı Türk boylarının geçmiş zaman kipini *-DUk* eki ile çekimlediğini ve bu çekimde teklik ve çokluk kategorilerin aynı olduğunu ifade ederek *-DUk* ekinin geçmiş zaman kipi olarak kullanıldığı örneklerle yer vermiştir:

“*‘Ü’li kelimelerde ‘ya kurduk’ denir, ‘o yay kurdu’ demektir; bunun gibi ‘men ya kurduk’ denir ki, ‘ben yay kurdum’ demektir. ‘biz ya kurduk = biz yay kurduk’. ‘Ğ’li kelimelerde ol süt sağduk denir, ‘o süt sağdı’ demektir; yine böyle olar tağka ağduk denir ki, ‘onlar dağa ağdılar’ demektir. Cemi birinci şahıs sıygasında dahi böyledir; ‘biz ağduk’ denir ki ‘biz ağdık’ demektir. Tok harfli kelimelerde ‘ol anı urduk’ denir ki ‘o onu döğdü’ demektir; ‘men munda turduk’ sözü de böyledir, ‘ben burada kaldım’ demektir. ‘li kelimelere örnek: ‘ol keldük’, ‘biz keldük’, ‘olar ewge kirdük’ denir ki, ‘o geldi’, ‘biz geldik’, ‘onlar eve girdiler’ demektir. Çekmeli (imaleli) kelimelerde ‘men anar tawar berdük’, ‘men yarmak terdük’ denir ki ‘ben ona para verdim’, ‘ben para topladım’ demektir. Gördüğün gibi, burada müfretle cemi arası ayrılmamıştır (Atalay, 1985: 60-62).*

Mehmet Vefa Nalbant Kaşgarlı Mahmut’un verdiği bu örnekleri değerlendirerek *-DUk* ile çekimlenen şahısları şöyle sıralar:

“*Tekil şahıslar: 1. şahıs: men ya kurduk /men munda turduk /men anar tawar berdük /men yarmak terdük, 2. şahıs: Bu şahıs için örnek verilmemiştir, 3. şahıs: Ya kurduk / Ol süt sağduk / Ol keldük / Ol anı urduk; Çoğul Şahıslar: 1. şahıs: Biz ya kurduk / Biz ağduk / Biz keldük, 2. şahıs: Bu şahıs için örnek verilmemiştir, 3. şahıs: Olar tağka ağduk / Olar ewge kirdük” (2003: 199).*

Kaşgarlı Mahmut’un verdiği bilgilere göre Oğuz grubu Türk lehçelerine ait olan bu ek, Oğuz grubu Türk lehçelerinde, ikinci şahıslar hariç olmak üzere, bütün şahıslarda kullanılmış ancak Harezmi Türkçesi döneminden itibaren görülen geçmiş zaman çekiminin çokluk birinci şahıs eki olarak genelleşmiştir (Nalbant, 2003: 199-200).

Harezmi Türkçesinde ekin sıfat-fiil ve isim olarak kullanımı vardır: *haberlig bir-dük-i-n-din, mal tir-dük-i-n-din* (Hacıeminoğlu, 1997: 173); *örülmedük kuduğ* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 206). Kıpçak Türkçesinde *-Dik* şekli de bulunan *-DUk* ekinin yalın kullanımı nadirdir, bu ek çoğunlukla iyelik ve hâl eklerini üzerine aldığı şekilleriyle karşımıza çıkar: *eglemedük kön ‘işlenmemiş deri’; aldığım ‘aldığım’, ayıttuğu ‘söylediği’, tilediği ‘istediği’* (Güner, 2013: 324). Eski Anadolu Türkçesinde işlek olarak kullanılan *-DUk* eki çoğunlukla iyelik ekleri ile birlikte kullanılır: *buluşmuşlar kucuşmuşlar yaturalar / bularuñ yatduğı yir kamu nûrlar*. Nadiren *-mAk* mastar eki işleviyle karşımıza çıkar: *oruc dutan mü’min kuluñ uyuduğı ‘ibadet yerine giçer* (Gülsevin, 2007: 122-123). Olumsuz fiil tabanlarına gelerek (*-mAdUk*) *-mİş*

anlamını veren sıfat-fiiller meydana getirir: *günâhından tevbe kılrsa ol günâhı işlemedük gibi olur*. Türkiye Türkçesine *-mAmİştIr* olarak çevrilebilen *-mAdUk*²¹ ve *-dUk* + *iyelik eki* + *yok*²² yapısının “*duyulan-farkına varılan geçmiş zaman*”ı karşıladığı örnekler de bulunur: *ol agu temâmet ol ‘avratın boğuzına gitdi şoluk sâ’at ‘avrat helâk oldu güzâfın eyütmedüklerdür uşbu meseli kim, ol nesneleri va’de kıldum kim gözler gördüğü yok ve kulaklar işitdüğü yok* (Gülsevin, 2007: 85, 123-124)²³.

-DUk eki Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerinde eklendiği fiile geçmiş zaman²⁴ anlamı veren sıfat-fiil eki olarak kullanılır: *yazdıgları kitab, bildiyim iş* (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007b: 212); *sündük hayvannar, yolda kaldıynız gecä* (Özkan, 1996: 171), *tükenmedik iş, söledüü söz* (Buran vd.,2014ç: 251); *bildik kişi, geçdik köpri* (Buran vd., 2014ç: 190). Türkmen Türkçesinde fiil köklerinden olumlu ve olumsuzluk ekiyle birlikte olumsuz sıfatlar (*öz etdik işleri ~ kendisinin yaptığı işler*) yapar, cümle veya kelime gruplarında isim (*onun ağamdığını ~ onun abim olduğunu*) olarak da kullanılır. Belirli geçmiş zaman anlamı ifade eder. Olumsuz şekiller daha çok niteleyici olarak kullanılır: *hiçbir zat duymadık yalı ‘hiçbir şey hissetmemiş gibi’* (Hanser, 2003: 119 - 120). Türkiye Türkçesinde daha çok iyelik eki almış şekilleriyle kullanılan *-DUk* ekinin yalın biçimine olumsuz fiil gövdelerinden sonra rastlanır: *sattığım araba, açtığımız dava, bildirdiği haber; olmadık iş, işitilmedik şeyler* (Banguoğlu, 2004: 421-422)²⁵. Yine Türkiye Türkçesinde ek-fiilin üzerine gelerek *ne*

²¹Gürer Gülsevin, *-mAdUk* yapısının “*duyulan-farkına varılan geçmiş zaman*” işleviyle kullanıldığı örneklerin Orhun Yazıtlarında (*anta kisre inisi kagan bolmuş erinç oğlını kagan bolmuş erinç anta kisre inisi eşisin teg kılınmaduk erinç oğlu kanın teg kılınmaduk erinç biligsiz kagan olurmuş erinç*) ve Halaç Türkçesinde (*allar bo mentegaka kälmiş allar, amma ondiça ki kırığ kuoşaça häyilmiş, iez harlariya buora kämädük allar ve kuç vierilmiş ya täb’id wolmış allar*) de yer aldığını ifade etmiştir (2007: 85).

²²Gürer Gülsevin, bu yapının *-gAn* ekiyle Çağatay Türkçesinde de yer aldığını bildirmiştir: *atını oguz koydular takı ayıttılar kim bir yaşar oğlanıng mundak sözni sözlegenini hiç zaman hiç kim işitgen ve körgen yokturur tip* (2007: 86).

²³Erkan Salan, “Eski Anadolu Türkçesinde *-dUk* ve *+Iik* Eklerinin İşlevsel Denklığı” başlıklı yazısında Eski Anadolu Türkçesinde *+Iik* ekiyle *i-* fiilinin *-dUk* ekini almış şekli olan “*idük*” yapısının işlev bakımından benzerlik gösterdiğini ortaya koymaya çalışmıştır: *neligin ~ neydügin ‘ne olduğunu’, varduğunu ~ varlığını ‘var olduğunu’* gibi (2012: 2697-2708).

²⁴Gramer çalışmalarında geçmiş zaman sıfat-fiil olarak verilen *-Dik*, *-DUk* ekinin Türkiye Türkçesinde duruma göre bazen geçmiş bazen şimdiki zaman ifade ettiği bildirilmiştir. Bu ekin zaman ifadesinin saptanmasındaysa getirildiği fiillerin “*sınır vurgulama*” rolleri önemlidir. Fiil son sınırı vurguluyorsa (*öl-, bul-*) ek geçmiş zaman ifadesi, ön sınırı vurguluyorsa (*yat-, otur-*) ek şimdiki zaman ifadesi taşımaktadır (Karadoğan, 2008: 519-527).

²⁵Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerinde *-Dik* ekinin genişlemesiyle oluşan zarf-fiil eklerinin oldukça fazla örneği vardır: Anadolu Ağızlarında *-DiğInAn/-DiğlynAn*, *-DikAyIn/-DikçAk*, *-DikAn*, *-DikAz*, *-DiksIrA*; Azerbaycan Türkçesinde *-DIGdA*, *-DIGcA*; Türkmen Türkçesinde *-DikçA*, *-mAdIk*, *-mAdIkIk*, *-mAdIkIrA* ve Gagavuz Türkçesinde *-DlcAAn(An)* zarf-fiil ekleri bulunur (Özkan, 1999: 891-900). Bu genişlemiş şekillerden biri olan *-DikçA* ekinin kökeni genellikle *-Dik* sıfat-fiil eki ve *+çA* eşitlik durumu ekinin birleşmesiyle açıklanmaktadır. Ancak Borjakow vd. (1999: 444) bu eki *-Dik* + *çen* (*çenli*) birleşmesiyle açıklamaktadır. Ayrıca Borjakow vd. (1999: 444) Türkmen Türkçesinde *-DikçA* ekinin

idiüğü belirsiz sözcük grubunda kalıplaşmıştır: Fakat bir dolgunca vaktinde doya doya yüzüne bakmaya kıyamadığı sevgilisinin, ne idiüğü belirsiz herifler tarafından böyle küstahça bir hakarete uğraması tahammül edilecek şey değildi (Bayraktar, 2004: 53).

Güneydoğu (Karluk) grubu Türk lehçelerinden Özbek ve Yeni Uygur Türkçesinde seyrek kullanılan bir fiilden isim yapma ekidir: *qâldiq ‘kalıntı’, tâpıldıq ‘buluntu’* (Ersoy, 2007: 372); *harduq ‘yorgunluk’, qalduq ‘miras’* (Coşkun, 2014: 68).

Kuzeybatı ve Kuzeydoğu Türk lehçelerinde de kullanılan ek, daha çok fiilden isim yapma eki işlevini yerine getirmektedir. Kazak Türkçesinde *-dıq* eki “*örnekleri çok seyrek olan bir fiilden isim yapma ekidir: qaldıq ‘artık’*” (Doğan ve Koç, 2013: 197). Kırgız Türkçesinde de aynı sözcükte kalıplaşmıştır: *kaldık ‘kalıntı, bakiye’* (Çengel, 2005: 140). Altay Türkçesinde *-dık* eki işlek olmayan fiilden isim yapma ekleri arasında zikredilmiştir: *oydık ‘Altay Türklerinin keçeden yaptığı çadır, evin ortasına ateş yakmak için yaktıkları çukur, oyuk’* (Dilek, 2007: 1027).

DÖNEM	TARİHÎ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-DUk
	Eski Uygur Türkçesi	-DUk
	Karahanlı Türkçesi	-DUk, -tık
Orta Türkçe	Harezm Türkçesi	-DUk
	Kıpçak Türkçesi	-DIk, -dUk
	Eski Anadolu Türkçesi	-dUk
	Çağatay Türkçesi	-----
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-DIk, -DUk
	Azerbaycan Türkçesi	-dIG, -dUG
	Türkmen Türkçesi	-dik
	Gagavuz Türkçesi	-dIG, -dUG

farklı bir biçimi gibi görünen, *-DIk* ve *+ça* eklerinin arasına iyelik eklerinin girdiği *batdığımça, okadıgıñça* gibi şekilleri Azimov’un bu ekin sağlam bir şekilde birlememiş olmasına bağladığını ifade etmiştir.

Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-dlk
	Yeni Uygur Türkçesi	-duq
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	-dıq
	Kırgız Türkçesi	-dik
	Tatar Türkçesi	-----
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-dik
	Tuva Türkçesi	-----

16. -DUKDA (Zarf-Fiil Eki)

16.1. Ekin Kökeni

-DUKDA eki, sıfat-fiil eki -DUK ve bulunma durumu eki +dA'nın birleşmesinden meydana gelmiştir.

16.2. Ekin Kullanılışı

Talat Tekin ve A. v. Gabain gramer kitaplarında -DUKDA ekine yer vermemiştir. Orhun Yazıtlarında *üze kök tengri asra yağız yer kuluntukda*, *ekin ara kişi oğlu kılınmış* [Üstte mavi gök (yüzü) altta (da) yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insanoğulları yaratılmış.] (KT D 1, BK D 2); *kangım kagan uçdukda inim Kül Tigin yit[i yaşda katlı* [Babam hakan vefat ettiğinde kardeşim Kül Tigin yedi yaşında kaldı.] (KT D 30) ve daha birçok örnekte görülen bu ek, '-dığında' anlamı veren zarf-fiiller türetmektedir. *kisre* edatıyla birlikte kullanıldığı örnekler de vardır: *yagru kontukda kisre anyıg bilig anta öyür ermiş* [(Bu halklar) yaklaşp yerleştikten sonra (da Çinliler) fesatlıklarını o zaman düşünürler imiş.] (KT G 5, BK K 4). Ayrıca Yazıtlarda sıfat-fiil eki ile bulunma durumu eki arasına teklik üçüncü şahıs iyelik ekinin girdiği örneklere de rastlıyoruz: *eçim kagan ili kamşag boltukinta bodun ilig ikegü boltukinta izgil bodun birle süñüşdümüz* [Amcam kağanın devleti sarsıldığında, halkın yurdu ikiye ayrıldığında, İzgil halkı ile savaştık.] (KT K 3); *[kañım] kagan eçim kagan olurtukinta tört buluñdaki bodunug nençe itmiş nençe yaratmış* [Kağan amcam hakan tahta oturduklarında dört bucaktaki halkları defalarca tanzim etmiş, defalarca düzene sokmuşlar.] (BK K 9). Kemal Eraslan -DUK sıfat-fiilinin bulunma durumu ekini aldığı zaman ifadesi taşıyan bir zarf olarak Eski

Türkçe dönemindeki *-gInçA* ekiyle aynı işlevde kullanıldığını belirtir: *Anta tegdükte tün kün katıgılanıp bursang kuvrağka tapıngalı [o]ğratı 'Oraya varınca gece gündüz zahmet çekerek rahipler cemaatine hizmet etmeye niyet etti'* (2012: 373). Serkan Şen, *-DUkDA* ekinin Türkiye Türkçesindeki *-DIğIndA*, *-DUğUndA* ekine denk geldiğini belirtir: *körtükte tezdi 'gördüğünde kaçtı'* (Şen, 2015: 77). Karahanlı ve Harezmi Türkçesinde ek, zaman ifade eden zarf-fiil eki olarak geçmektedir: *karıştukta 'karıştığında'; battukta 'battığı zaman', tiledükte 'iste(nil)diğinde'; öldürmeli kirdükte, at boynıga çaptukda* (Hacıeminoğlu, 2003: 175; Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 82, 207). Kıpçak Türkçesinde de Karahanlı ve Harezmi Türkçesindeki işleviyle kullanılan ekin düz ünlülü şekillerine de rastlanır (Güner, 2013: 338). “*Az da olsa iyelik eki ile genişlemiş örnekleri vardır: battığında*” (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 346). Eski Anadolu Türkçesinde ekin olumlu ve olumsuz fiil tabanlarına eklenmesiyle farklı anlamlar ortaya çıkar: Ek, olumlu fiil tabanlarına geldiğinde “*esas fiil ile zarf-fiil ekli fiilin eş zamanda yapıldığını bildirir: yedinci kat göge irişdükte sidretü'l-müntehâ ağacın gördüm*”; olumsuz fiil tabanlarına geldiğinde “*esas fiili zarf-fiil ekli fiilin yapılmış olması şartına bağlar: nitekim su bulunmadukda teyemmüm abdest yerine geçer*” (Gülsevin, 2007: 127-128). Ekin, sıfat-fiil eki ve bulunma durumu eki arasına iyelik eklerinin girdiği şekli Eski Anadolu Türkçesinde de vardır: *toğduğunu da dideñi giryân ider* (Gülsevin, 2007: 128). Bu dönemde genellikle yalın durumda kullanılan bu ek bir örnekte *şoñra* zaman zarfıyla birlikte kullanılmıştır: *Cebre 'il geldükde şoñra 'emr ile / anda gelmiş idi 'Azrâ'il bile* (Bayraktar, 2004: 237).

-DUkDA eki çağdaş Türk lehçelerinden sadece Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerinden Azerbaycan Türkçesinde yer alır: *oxudugda 'okurken', aldığda 'aldığında'; danışdıgca 'konuştukça', yoğurdugca* (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007b: 213; Buran vd., 2014ç: 123). Bu ek, Türkiye Türkçesinde yerini sıfat-fiil eki ve bulunma durumu eki arasına birinci, ikinci ve üçüncü şahıs iyelik eklerinin girdiği biçimine bırakarak şahsa bağlı bir zaman bildirme özelliği kazanmıştır: *aldığımda, aldığında, aldığımızda, vermediklerinde* (Korkmaz, 2003: 1032-1033). Şu örnekte ise ekin nadir bir işlevle zaman yerine durum zarfı olarak kullanıldığı görülür: *Çakmağlı Mıstığın çaldığında* (çaldığı hususunda, çaldığına dair) *artık hiç şüphesi kalmamıştır* (Korkmaz, 2003: 1033). Tahsin Banguoğlu Türkiye Türkçesinde ekin iyelik eklerini almamış şeklinin eskimiş olduğunu belirtir: *Bir şey dik oldukça müttesi olur* (2004: 434).

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-DUkdA
	Eski Uygur Türkçesi	-DUkdA
	Karahanlı Türkçesi	-DUkdA
Orta Türkçe	Harezmi Türkçesi	-DUkdA
	Kıpçak Türkçesi	-dIkda, -dUkdA
	Eski Anadolu Türkçesi	-dUkdA
	Çağatay Türkçesi	-----
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-----
	Azerbaycan Türkçesi	-dIGdA, -dUGdA
	Türkmen Türkçesi	-----
	Gagavuz Türkçesi	-----
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-----
	Yeni Uygur Türkçesi	-----
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	-----
	Kırgız Türkçesi	-----
	Tatar Türkçesi	-----
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-----
	Tuva Türkçesi	-----

17. -DUr- (Fiilden Fiil Yapma Eki)

17.1. Ekin Kökeni

İnceleme alanımıza giren bütün tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde yer alan ve işlevi fiilden fiil türetmek olan *-Dir-*, *-DUr-* ekinin yapısıyla ilgili görüşler bu ekin iki ayrı fiilden fiil yapma ekinin (*-t-* ve *-r-*) bir araya gelmesiyle oluştuğu noktasında birleşir. Ekin yapısıyla ilgili olarak Kaşgarlı Mahmut bir fiili geçişli yapmak için /r/ harfiyle /t/ birleşir diyerek *bardı 'gitti'* ve *keldi 'geldi'* kelimelerinin geçişli şeklini

verir: *barturdi, keltürdi* (Atalay, 1985: 20). N. Kononov ve A. v. Gabain ekin *-t-* ve *-Ur* ettirgenlik eklerinin birleşmesiyle ortaya çıktığını ifade etmiştir (Eraslan, 2012: 109; Gabain, 1988: 128).

T. Kowalskiy *-t-* ekinin başlangıçta ettirgen-edilgen şeklin göstergesi olduğunu daha sonra *-r-* ekinin getirilmesiyle gerçek ettirgenlik göstergesi olan *-Dİr-*, *-DUr-* ekinin oluştuğunu kabul etmektedir (Şçerbak, 2016: 133).

Tahsin Banguoğlu *-Dİr-*, *-DUr-* ekinin *-t-* ve *-r-* fiilden fiil yapma eklerinin birleşmesiyle oluştuğunu ekin birleşenlerinin ters istikamette de (*-r-* ve *-t-* sırasıyla) birleşebileceğini ancak bu durumda kaynaşma olmadığını söyler:

“İki ettiren çatı ekinin -it- ile -ür- eklerinin üst üste gelmesinden doğmuş bir birleşik olduğu görülüyor (ET akturmak, öldürmek). Bu iki ek aksi sırayla da üst üste gelebilir, fakat kaynaşmaz (geçirtmek, yaktırtmak). O zaman bu kelime kök fiilin iki kademe aracılığıyla ya da üçüncü kişi eliyle işlendiğini anlatır. -tür- birleşigi ise birleşenlerini itmiş ve dilimizde onlardan da çok tek kademeli ettirme çatısı yapar olmuştur. ET’den dilimize ses düşmeleriyle gelişmiş -dir- fiilleri vardır: otur- > otur-, keltür- > getir-, kalitur- > kaldır. Bazı fiillerimiz de ettiren anlamını bir kullanışta ya da tamamıyla yitirmiş, basit taban anlamına veya bir başka üreme anlama dönmüş görünürler: saldır-, bastır-, çıldır-, aldır- (Banguoğlu, 2004: 275-276).

Necmettin Hacıeminoğlu, *-Dİr-*, *-DUr-* ettirgenlik eki için ekin bünyesinde “*-t-*” ve “*-ur-*” eklerinin olabileceği veya ekin “*art-* / *art-ur-* gibi bir fiilin heceleme sırasında *ar-tur-* şeklinde bölünmesi sonucu” meydana gelmiş olabileceği şeklinde iki ihtimalden söz eder. Hacıeminoğlu bu ekle meydana gelen her kelimeyi ikinci ihtimalle açıklamadığını belirtmekle birlikte bu görüşü için şu örneği verir: “*ar-* ‘aldatmak, kandırmak’ manasındayken bu kökten türemiş *ar-tur-* fiili de hem ‘aldatmak’ şeklinde kökten farksız, hem de ‘aldatılmak’ şeklinde *-tur-* ekiyle ilgisiz mana ifade etmektedir” (1984: 37).

Marcel Erdal, bu ekin iki ettirgenlik eki *-(I)t-* ve *-Ur-* eklerinin birleşmesiyle oluştuğunu belirtir. Erdal’a göre, *-dUr-* eki, sonu /v/ ile biten eylemler dışında bütün fiillere gelebilir. Ünlü ile biten fiillere ise nadiren gelir. *-dUr-* eki *-(I)l-* ve *-(I)n-* eklerinden sonra da ettirgenlik eki olarak kullanılır. Bu kullanım en çok *-(I)n-* ekinden sonra gerçekleşmekte, *-(I)l-* ekinden sonra daha az görülmektedir (1991: 831).

Yukarıda yer verdiğimiz görüşler *-Dİr-*, *-DUR-* ekinin *-t-* ve *-Ur-* fiilden fiil yapma eklerinin birleştiği yönündedir. Biz de bu görüşlere katılarak eki *-Dİr-*, *-DUR-* > *-t-* + *-Ur-* biçiminde açıklıyoruz.

17.2. Ekin Kullanılışı

Ettirgen fiiller türeten, eklendiği fiillere oldurma ve yapma anlamları katan, işlek eklerden biridir. Şçerbak (2016: 131) bir ekin seçtiği kullanım alanının kısmen serbest olduğunu ancak bununla birlikte gövde sonunda bulunan sesin niteliğinin de bu seçimde etkili olduğunu ifade etmiştir. Buna göre *-t-* fiilden fiil yapma eki çoğunlukla ünlüyle ya da /r/ ve /ç/ nadiren /l/, /y/, /k/ ünsüzleriyle biten gövdelere; *-Ar-*, *-(I)r-*, *-(U)r-* ekleri çoğunlukla /ç/ ve /ş/ olmak üzere herhangi bir ötümsüz ünsüzle biten gövdeler ve inceleme konumuz olan *-Dİr-*, *-DUR-* eki de çoğunlukla ötümlü, ötümsüz ve /z/ ünsüzüyle biten gövdelere eklenmektedir.

Orhun Türkçesinde ettirgen çatı eki olarak kullanılır: *ağtur-* ‘dağa ağdırmak, yükseğe çıkartmak’, *irtür-* ‘eriştirmek’, *yanturmak-* ‘döndürmek, geri çevirmek’ (Tekin, 2003a: 96). A. von Gabain, *-tur-*, *-tür-*; nadiren de *-dur-*, *-dür-* biçiminde verdiği ekin, *-t-*’ye göre daha belirgin bir yaptırma manası taşıdığını, ancak burada, *ağ-tur-* ‘akıtmak’ örneğinde olduğu gibi, bazen bir yaptırma manası tespit etmenin mümkün olmadığını belirtmiştir: *yidür-* ‘yedirmek’, *amriltur-* ‘teskin etmek, rahatlatmak’ (1988: 60). Kemal Eraslan, N. Kononov’un eki *-t-* + *-Ur-* biçiminde açıkladığı bilgisine yer vererek birinci ekin geçişsiz bir fiili geçişli duruma ikinci ekin de geçişli fiili ettirgen duruma getirdiğini ifade eder: *köşündür-* ‘göstermek’, *tapındur-* ‘hizmet ettirmek’, *oğatdur-* ‘çağirtmek’ (Eraslan, 2012: 109).

-Dİr-, *-DUR-* eki Orhun ve Eski Uygur Türkçesi dışında, incelediğimiz tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde ettirgen fiiller türeten, işlek olarak kullanılan fiilden fiil yapma ekidir: *kondur-* ‘kondurmak’, *köndür-* ‘göndermek, doğrulmak’ (Hacıeminoğlu, 2003: 146); *arsıktur-* ‘aldatmak’, *eşittür-* ‘işittirmek’ (Hacıeminoğlu, 1997: 137); *alıştur-* ‘alıştırmak’, *bildir-* ~ *bildür-* ‘bildirmek’ (Güner, 2013: 167); *birikdür-*, *daldur-* (Gülsevin, 1997: 139); *köydür-* ‘yakmak, ateşe vermek’, *toldur-* ‘doldurmak’ (Eckmann, 2012: 59); *boğdur-*, *sevindir-* (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007a: 48); *kaldır-*, *dindir-* (Özkan, 2007: 110); *asdır-*, *iyrändir-* (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007b: 192); *bööldür-*, *gaarışdır-* (Kara, 2007: 255); *ötkäzdür-* ‘geçirtmek’, *çıqartir-* ‘çıkartmak’ (Öztürk, 2007:

310); *mindür-* ‘bindirmek’, *kiydür-* ‘giydirmek’ (Ersoy, 2007: 374); *captur-* ‘kapattırmak, öttürmek’, *qoydır-* ‘koydurmak’ (Tamir, 2007: 448); *caz-dır-* ‘yazdırmak’, *acırat-tır-* ‘ayırtmak’, *kes-tir-* ‘sünet etmek’, *ut-tur-* ‘kaybetmek’ (Çengel, 2007: 506); *tavşaldır-* ‘ezmek’, *kümældër-* ‘gömdürmek’ (Öner, 2007: 707); *buruldır-* ‘geri döndürmek, geri döndermek’, *kırdır-* ‘kestirmek, kırdırmak’ (Dilek, 2007: 1034); *ajındır-* ‘acındırmak’, *hondur-* ‘kondurmak’ (Arıkoğlu, 2007: 1175)²⁶.

DÖNEM	TARİHÎ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-DUr-
	Eski Uygur Türkçesi	-DUr-
	Karahanlı Türkçesi	-DUr-
Orta Türkçe	Harezmi Türkçesi	-DUr-
	Kıpçak Türkçesi	-Dİr-, -DUr-
	Eski Anadolu Türkçesi	-dUr-
	Çağatay Türkçesi	-DUr-
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-Dİr-, -DUr-
	Azerbaycan Türkçesi	-dİr-, -dUr-
	Türkmen Türkçesi	-dİr-, -dUr-
	Gagavuz Türkçesi	-Dİr-, -DUr-
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-Dir-
	Yeni Uygur Türkçesi	-Dir-, -DUr-
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	-Dİr-
	Kırgız Türkçesi	-Dİr-, -DUr-
	Tatar Türkçesi	-Dİr-, -Dër-
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-Dİr-, -DUr-
	Tuva Türkçesi	-Dİr-, -DUr-

²⁶Şçerbak (2016: 128) -Dİr-, -DUr- ve -gİz-, -gUz- eklerinin diğerlerine oranla daha sık bir şekilde birbirinin yerini aldığını ve birçok dilde serbest değişim ilişkisinde bulunduğunu bildirmiştir.

18. +dUrUk, +dUk ~ +tIk (İsimden İsim Yapma Eki)

18.1. +dUrUk, +dUk

18.1.1. Ekin Kökeni

Räsänen (1957: 97) W. Bang'ın +dUrUk ekini *tur-* 'durmak' + *k* biçiminde açıkladığını ifade etmiştir. Tahsin Banguoğlu “-duruk ‘durmak’ fiilinden ‘tutan’ anlamında bir bileşenden gelmekte olmalıdır. Aynı anlamda burunduruk ~ burunsalık değişimi faraziyemizi destekler niteliktedir” diyerek ekin kökenini *dur-* fiiline dayandırır (2004: 170). Zeynep Korkmaz da eki *dUr-Uk* biçiminde ayırmış ama eklerin türünü söylememiştir (2003: 46). Janos Eckmann +dUrUk ekinin fiilden fiil yapan -dUr- ekiyle fiillerden soyut isimler yapan -Uk ekinin birleşmesinden meydana geldiğini belirtmiştir (2012: 47). Eckmann'ın bu açıklaması aşağıda değinilecek olan fiilden isim yapma eki -dUrUk için geçerli olabilir ancak +dIrIk, +dUrUk eki isimlere gelen bir ek olduğu için ekin bünyesindeki -dUr- parçasının fiilden fiil yapma eki olarak açıklanması Türkçenin kurallarına uygun değildir. Fuat A. Ganiyev +dUrUk ekiyle ilgili Räsänen, Kononov, Sevortyan ve bunlardan başka araştırmacıların görüşü olduğunu bildirmiş ancak bu görüşlere yer vermemiştir. Sadece S. N. Moratov'un bu eki *torık* (*tor-* 'fiil kökü' + *ık*, 'fiilden isim yapma eki') sözcüğüne dayandırdığını ifade etmiştir (2013: 76). Ömer Demircan ise aslında -DURUK diye bir ek olmadığını dönüşlülük eki -n- ve ettirgenlik eki -Dır- eklerinden sonra “*eylemi yaptıran/yapmaya yarayan şey*” anlamı veren bir -k birliği olduğunu ifade etmiştir (1977: 92). Hazar (2003: 3) da bu eki, +(i)n “organ adı yapan, organın küçük ve tek olduğunu bildiren ek” ve *dur-uk* ‘tutan’ manasını ifade eden bir ekin birleşmesine bağlayarak ekin artık +dIrIk biçiminde de kullanılabileceğini ifade etmiştir. Hazar (2003: 2) +dIrIk ekini değerlendirdiği yazısında ekin yer aldığı on iki sözcüğün dokuzunun /n/, üçününse /l/ sesiyle bittiğine dikkat çekmiştir. Hazar, verdiği örneklerden *akındırık* ‘reçine, çam sakızı, akma’ ve *gömüldürük* ‘boyunduruğa geçirilen kısa değnek; eyerin geriye kaymaması için atların boyunlarından aşırılıp kolanlarına bağlanan kayış’ sözcüklerinde ekin *ak-* ve *göm-* fiilleri üzerine yanlış analogi yoluyla gelmiş olabileceğini iddia etmiştir (2003: 2).

Nalbant (2008: 119) DLT’de fiillerden alet isimleri yapan -dUrUk ekinin *közüldürük* ‘atkuyruğundan dokunan bir bez parçası’, *tizildürük* ‘çedik, mest gibi şeylerin ucuna takılan pullar’ örneklerine yer vermiştir. İnceleme alanımıza giren tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde, Karahanlı Türkçesi dönemi eseri olan DLT hariç, fiilden

isim türeten bir *-dUrUk* ekine rastlamadık. Clauson (1972: xl) isimlere ve fiillere gelen eklerin birbirinden farklı ekler olduğu yaygın olarak kabul edilse de ikisi arasında kesin bir çizgi olmadığını *-çı*, *-mak* ve *-duruk* gibi eklerin bunun bir örneği olduğunu söylemiştir.

Türkçede hem isim kök ve gövdelerine hem de fiil kök ve gövdelerine gelip bunlardan yeni sözcükler türeten *+/-duruk* eki bulunmaktadır. Ekin getirildiği kökler birbirinden farklı olduğu için iki eki, ayrı kökenlere bağlamak gerekir. İsimlere gelen *+dUrUk*, *+dUk* ekinin kökenini *tur-* fiiline dayandırmak hem fiilin hem de ekin getirildiği sözcüklerin anlamının uyumu bakımından oldukça mantıklı görünüyor. Yukarıda birçok araştırmacının da ifade ettiği gibi *+dUrUk* eki *tur-* fiilinin *-Uk* fiilden isim yapma ekiyle birleşmesinden meydana gelmiş ve aşağıda Marcel Erdal'ın da belirttiği gibi *+dUk* şekline de gelmiştir. Fiillere getirilen *-dUrUk* ekini de *-DUr-* fiilden fiil yapma eki ve *-Uk* fiilden isim yapma ekinin birleşmesiyle açıklamak mümkündür. İsimden isim yapan *+dUrUk* ekinin fiillere getirilmesinin analogiden kaynaklandığı da düşünülebilir.

tur- fiilinin bulunduğu yapılar Türkçede gramerleşme teorisinin güzel bir örneğidir. Türk dilinin eski dönemlerinde asıl fiil olan *tur-* fiili zamanla yardımcı fiil olarak kullanılmaya başlar. Yardımcı fiil kategorisine geçtikten sonra da ekleşme temayülü gösterir. Eski Türkçede *tur-* fiiline *-ur* geniş zaman ekinin getirilmesiyle oluşan *turur* yapısından gelişmiş *+Dİr*, *+DUr* eki Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerinde bildirme eki olarak adlandırılır. Bu ek, ek-fiilin geniş zaman çekiminde ve fiillerin basit çekiminde kullanılarak ifadeye pekiştirme, olasılık vs. anlamları katar: *öğrencisindir*, *gelmiştir* gibi. Bazı Kuzeybatı (Kıpçak) grubu Türk lehçelerinde fiil çekimindeki *-Dİr*, *-DUr* biçimi daha da kısaltılarak *-DI* şekline dönüşmüştür: Kazak Türkçesi, *tüsin-edi* örneği gibi. Kırgız Türkçesindeyse bu şekil *-t* hâline gelmiştir: *bil-e-t* gibi. Kazan Tatar Türkçesindeyse *-t* tamamen düşer: *kel - e - ø 'gelir'*. Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerindeki *ädigän*, *-ydiğän* ~ *idigän*, *-ydiğän*; Kazak ve Altay Türkçelerinde *-AtIn*, *-ytIn* ~ *-AtAn*, *-ytAn* sıfat-fiil ekleri de *-a tur-gan* yapısından gelişmiştir.

Bu örneklerde olduğu gibi *tur-* fiilinin ekleştiği bir başka örnek de isimden isim yapan *+dUrUk* ~ *+dUk* ~ *+tlk* ekleridir.

18.1.2. Ekin Kullanılışı

Erdal (1991: 104) *+dUrUk* ekinin oldukça erken dönemlerde *+dUk* hâline geldiğini bildirmiştir. Ona göre Eski Türkçe döneminde *buruntuk* şeklinde olan sözcük Osmanlı Türkçesinde hem *burunduruk* hem *burunduk* şeklinde karşımıza çıkar. Ayrıca yine Osmanlı Türkçesindeki *oğulduruk* sözcüğü CC'de *ovuldux* biçimindedir.

Argunşah ve Yüksekaya (2012: 58) Karahanlı Türkçesinde *+duk* ekine yer vermiştir: *burunduk*. *+dUrUk / +dUk* ekleri DLT'de nesne ve alet isimleri türetmiştir: *boyunduruk* 'Her iki öküzün birden boynunun üzerine koyulan boyunduruk', *burunduk* 'yular', *kömüldürük* 'at göğüslüğü', *sağalduruk* 'İpekten örülür bir kaytandır. Külahın başta durması, yere düşmemesi için çene altından geçirilerek bağlanır' (Nalbant, 2008: 97). Kıpçak, Eski Anadolu ve Çağatay Türkçesinde de ekin alet isimleri yaptığı ifade edilmiştir: *boyunduruk*, *burunduruk*, *kömüldürük*, *közündürük* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 325); *burunduruk* (Erdoğan ve Boz, 2004: 154); *ağızdırık* 'yular gemi', *kağanduruk* 'kalkan sapı', *sağalduruk* 'ince gerdanlığı tıraş etme aleti' (Eckmann, 2012: 47). Güner (2013: 116-117) ekin *+duk* biçimine de yer vermiştir: *burunduk* 'deve yuları, gem', *oğulduk* 'tohum, filiz' ~ *ovulduh* 'balık yumurtası'.

Türkiye Türkçesinde işlek olmayan bir isimden isim yapma ekidir: *boyunduruk*, *burunduruk*, *cibindirik* (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007a: 43). Zeynep Korkmaz Türkiye Türkçesinde bu ekin /n/ ve /l/ ünsüzleriyle biten insan ve hayvanlara ait organ isimlerine gelerek bu sözcüklerden 'tutan, duran' anlamında isimler türettiğini ifade etmiştir: *boyunduruk* 'boyuna takılan araç, çember', *burunduruk* 'burunluk, burun kaskacı', *çiğindirik* 'omuzluk, sırt örgüsü', *cibindirik* 'sineklik', *eğindirik* 'sırt örgüsü' (2003: 46). Gagavuz Türkçesinde alet isimleri yapar: *boyunduruk*, *dişindirik* (Doğan, 2010a: 104). Azerbaycan Türkçesinde de işlek değildir: *boyunduruğ* 'boyunduruk', *burunduruğ* 'burunduruk' (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007b: 184).

Özbek Türkçesinde ekin hem *+Dıq* hem *+türuk* biçimi vardır. *+Dıq* eki eşya ve alet isimleri yapar: *burundıq*, *qoltıq*, *orındıq*, *cibındıq* 'sineklik' (Öztürk, 2007: 300). Ekin *+türuk* biçimini de eşya ve alet isimleri yapan ancak işlek olmayan bir ektir: *boyintüruk* 'boyunduruk' (Doğan, 2010b: 384). Yeni Uygur Türkçesinde *+duruq*, *+dürük*, *+turuq* ekleri getirildiği isimle ilgili alet isimleri türetir: *egizduruq* 'ağızlık',

kämäldürük 'semer', *boyunturuq* 'boyunduruk'. Burada ekin +*duq* şekli de vardır: *orunduq* 'sandalye', *burunduq* 'yular' (Ersoy, 2007: 369).

Tatar Türkçesinde ekin +*Dırık*, +*Dërək*, +*Dık* biçimleri bulunur: *sagaldırık*, *elmendërək*, *bustırık* (Zekiyev vd., 1998: 263); *urındık* 'tabure', *muyıntık* 'boyun', *karındık* 'diyafram, pencere' (Güney, 2015: 62).

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-----
	Eski Uygur Türkçesi	-----
	Karahanlı Türkçesi	+dUrUk, +dUk
Orta Türkçe	Harezm Türkçesi	-----
	Kıpçak Türkçesi	+DİrIk, +dUrUk, +duk
	Eski Anadolu Türkçesi	+duruk
	Çağatay Türkçesi	+dırık, +Duruk
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	+dİrIk, +dUrUk
	Azerbaycan Türkçesi	+dİrİğ, +dUrUğ
	Türkmen Türkçesi	-----
	Gagavuz Türkçesi	+dirik, +duruk
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	+Dıq, +türük
	Yeni Uygur Türkçesi	+duq, +duruq, +dürük, +turuq
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	-----
	Kırgız Türkçesi	-----
	Tatar Türkçesi	+Dık, +Dırık, +Dërək
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-----
	Tuva Türkçesi	-----

18.2. +tIk

18.2.1. Ekin Kullanılışı

Marcel Erdal +dUrUk, +dUk ekinin dışında isimden isim yapma ekleri arasında bir de +tIk ekini vermiştir. Ekin kökeniyle ilgili bir bilgiye yer vermeyen Erdal, *çöptik* ~ *çöpik*, *yalıntık* 'öksüz', *koltık* 'koltuk, koltuk altı' sözcüklerini +tIk ekinin örnekleri arasında zikretmiştir (1991: 44). Marcel Erdal dışında Orhun, Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi ve Çağatay Türkçesi dönemiyle ilgili incelediğimiz gramer çalışmalarında böyle bir ekten bahsedilmemektedir. Tarihî Türk lehçelerinden Kıpçak Türkçesinde isimden isim yapma ekleri arasında +tuk eki verilmiş ve organ isimleri türettiği söylenmiştir: *koltuk* 'koltuk' (Güner, 2013: 129). Çağdaş Türk lehçelerinden de Özbek ve Yeni Uygur Türkçesinde isimden isim yapma ekleri arasında +dıq, +tıq; +duq ekleri yer alır: *burundıq*, *qoltıq*, *orındıq*, *cibındıq* 'sineklik' (Öztürk, 2007: 300); *orundıq* 'sandalye', *burundıq* 'yular' (Ersoy, 2007: 369). Fuat A. Ganiyev (2013: 77) +tIk ekinin Tatar Türkçesinde kullanıldığını bildirerek ekin kökeniyle ilgili birçok düşünce olduğuna değinmiştir. Ona göre "*Baskakov bu eki fiilin sıfat-fiil şekline dönüşmesi olarak ifade eder. Räsänen -dik ekinin -dırık ekinen geldiğini söyler*". Ganiyev'in fikri ise -dik ekinin tek bir kaynağa dayanmadığı yönündedir: "*İlk olarak şarkıldık sözündeki -dik eki -da+v+ık (şarkıl+da+v+ık) unsuruna dayanır. Buna göre -da+v+ık unsurlarından meydana gelen -dik tamamen fiillere eklenir. İkinci olarak bazı örneklerde -dik ekinin etimonu -dırık olabilir. Bu durumda köke yakın bir anlam bildirir: karındık 'diyafram', urındık 'sandalye'. Üçüncü olarak -dik ekinin etimolojik olarak kökü -lık eki de olabilir (karşılaştırınız: töñlek 'gecelik', yazı dili; töndék, ağızlarda)*. Ganiyev (2013: 78) isimlere eklenen +dik, +dék ekinin "*yapım kökünün bildirdiği nesneye bağlı eşyayı*" ifade ettiğini söylemiştir: *urındık*, *ülémték* 'ölü gömme malzemeleri', *karındık*. Ganiyev'in bahsettiği fiil köklerine getirilen -dik ekinin konumuzla ilgisi yoktur. Hem +dUrUk ekinin +dUk biçimi olduğu için ses benzerliği hem de verilen örneklerin +dUrUk ekinin türettiği sözcüklerle benzer anlamlara sahip olması dolayısıyla Özbek, Yeni Uygur ve Tatar Türkçelerinde yer alan +dıq, +tıq; +duq; +dik ekleri +dUrUk ekiyle ilgili olmalıdır.

19. +GAç (İsimden İsim Yapma Eki)

19.1. Ekin Kökeni

Ramstedt Kıpçak Türkçesinde verilen +ç, +aç ekleri için bu ekin Eski Türkçedeki +cı, +acı eklerinden geliştiğini iddia etmektedir (Nalbant, 2008: 63).

Kemal Eraslan ekin birleşik bir yapıya sahip olduğu söylemiş ve eki +gA + ç şeklinde açıklamıştır. Ancak +ga ve +ç eklerinin hangi ekler olduğuna değinmemiştir (2012: 97).

+GAç eki isimlere gelip küçültme ifadesi veren +gA ekiyle yine küçültme eki olan +ç ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir. +GA eki Kazak Türkçesinde *şéşéké* ‘anacık’; Özbek Türkçesinde *érke* ‘sevgili, nazlı’; Kırgız Türkçesinde *eneke* ‘anneciğim’, *eceke* ‘ablacığım’, *bayke* ‘ağabeyciğim’; Tatar Türkçesinde *ataka* ‘baba’ örneklerinde yaşayan küçültme ekidir. Ekin Çuvaşçada *seske*, *saska* ‘çiçek’ örnekleri bulunmakla beraber diğer Altay dillerinden Korece (+ke), Moğolca (+qai/+kei) ve Mançu-Tunguzcada (+ka/+ke) bulunduğu belirtilmiştir (Choi, 2010: 230). +ç ekiyse *ataç* ‘babacık, sevgili baba’ örneğinde geçen +ç küçültme ekidir.

19.2. Ekin Kullanılışı

Orhun Türkçesinde +gaç eki *ıgaç* ‘ağaç’ örneğinde geçmektedir (Tekin, 2003a: 82). Kemal Eraslan +GAç ekinin seyrek kullanılan bir ek olduğunu söyleyerek *irkeç* (*irk + geç) ‘genç teke’, *kısğaç* (< *kıs* - ı - ğ + gaç) ‘kısaç’ gibi örneklere yer vermiştir (2012: 97). Karahanlı ve Harezmi Türkçesinde de ekin *yıgaç* örneği geçmektedir (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 58, 188). Kıpçak Türkçesinde +ç, +Aç ekleri hayvan, alet isimleri ve soyut isimler türetir: *érkeç* ‘erkek keçi, teke’, *ögeç* ‘üç yaşındaki koyun’ < *ög* ~ *ök* ‘orta yaşlı hayvan’ + *eç*; *kölgeç* ‘gölgelik’; *yalıñaç* ~ *yalanaç* ‘yalın, çıplak’ < *yalıñ* ‘yalın’ + *aç* (Güner, 2013: 107-108). Eski Anadolu Türkçesinde de ekin +aç şekli renk adlarından o sifata yakınlık bildiren isimler yapar: *bozaç* (Gülsevin ve Boz, 2004: 153). Janos Eckmann da +Aç ekinin küçültme bildirdiğini ifade etmiştir: *karluğaç* ~ *karluvaç* ‘kırlangıç’, *sandulaç* ~ *sandalaç* ‘bülbülcük’. Bazen manayı değiştirmeden de kullanılır: *yalangaç* ‘çıplak, açık’ (2012: 45).

Türkiye Türkçesinde +Aç isimden isim yapma eki eklendiği sözcüğe büyültme ve küçültme işlevi katan ve seyrek kullanılan bir ektir: *anaç* (*tavuk*: *ana* + *aç*), *ataç*,

bakraç (*bakır + aç*), *bozaç* 'bozumentirak, boz renkte', *kıraç* (*arazi*), *kulaç*, *küpeç* 'küçük küp', ve *küpecik* 'küçük küp', *topaç* (Korkmaz, 2003: 34). Gagavuz Türkçesinde de işlek olmayan bir isimden isim yapma ekidir: *kolaç*, *topaç* (Özkan, 2007: 102).

Özbek Türkçesinde +*äç* şeklinde bulunan bu ek işlek olmayan bir isimden isim yapma ekidir: *bekäç* 'yüksek dereceli şahısların hanımı' (Coşkun, 2014: 53).

Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerinden Azerbaycan, Türkmen; Güneydoğu (Karluk) grubundan Yeni Uygur; Kuzeybatı (Kıpçak) grubundan Kazak Türkçesine ait incelediğimiz gramerlerde isimden isim yapma ekleri arasında +*GAç* ~ +*Aç* ekine yer verilmemiştir.

Gülensoy (2016: 112), "Kırgız Türkçesi Grameri"nde isimden isim yapma ekleri içerisinde +*GAç*, +*göç* eklerine yer vermiştir: *sırdıgaç* 'kaşı boyalı eyer', *kuşkaç* 'kuşcağız', *kirekeç* 'mekkâreci'; *körögöç* 'uyanlık, iyi gören', *kızıl öñgöç* 'yemek borusu'. Tatar Türkçesinde de +(A)*ç* eki nesne isimlerine gelerek küçültme anlamında yeni isimler türetir: *bikäç* 'genç kadın, hayvanların genç dişisi' (*bik* 'bey', *bikä* 'hanımı hanımefendi'), *sérkâç* '(bitkide) toz çıkarıcı organ' (*sérkâ* 'çiçek tozu, polen') (Güney, 2015: 58). Bu lehçede +*GAç* eki de yer almaktadır. +*GAç* eki akrabalık isimlerine getirilerek sevgi bildiren sözcükler, küçültme anlamlı kalıcı isimler türetir: *malaykaçım* 'oğulcağızım', *karlıgaç* 'kırlangıç', *sandugaç* 'bülbul', *kapkaç* 'kapak' (Güney, 2015: 62).

Altay Türkçesinde ekin +*Aş* biçimi bulunmaktadır. +*Aş* eki sadece iki veya daha fazla heceli olan ve -*ñ* ve -*k* ünsüzleriyle biten isimlere gelerek küçültme ve sevgi ifade eden isimler türetir. Pekiştirme ve terim türettiği örnekleri de olan +*Aş* eki işlek bir isimden isim yapma ekidir. Ayrıca +*çAk* ekli küçültme bildiren isimler üzerine gelerek kendinden önceki küçültme ekinin fonksiyonunu güçlendirdiği sözcükler de vardır: *kayınaş* 'küçük kayın ağacı', *biçişeş* 'küçük kitap' (*biçik*: kitap), *tiyiñeş* 'küçük sincap'; *calañaş* 'çıplak; soyunuk'; *uulcagaş* < *uul* + *çak* + *aş* 'küçük sevimli oğlan çocuğu', *kızıçagaş* / *kısçagaş* < *kıs* + *çak* + *aş* 'küçük sevimli kız çocuğu' (Dilek, 2007: 1019). Tuva Türkçesinde ekin +*kaş* biçimi küçültme isimleri türetir: *kuşkaç* 'kuşcağız' (Arıkoğlu, 2007: 1165).

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	+gaç
	Eski Uygur Türkçesi	+GAç
	Karahanlı Türkçesi	+gaç
Orta Türkçe	Harezmi Türkçesi	+gaç
	Kıpçak Türkçesi	+(A)ç
	Eski Anadolu Türkçesi	+aç
	Çağatay Türkçesi	+Aç
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	+Aç
	Azerbaycan Türkçesi	-----
	Türkmen Türkçesi	-----
	Gagavuz Türkçesi	+Aç
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	+ãç
	Yeni Uygur Türkçesi	-----
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	-----
	Kırgız Türkçesi	+GAç, +göç
	Tatar Türkçesi	+Aç, +GAç
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	+Aş
	Tuva Türkçesi	+kaş

20. -GAç (Fiilden İsim Yapma Eki)

20.1. Ekin Kökeni

Ramstedt Türkçedeki *-GAç* ekiyle Moğolcadaki *-gAd* ekini karşılaştırarak Türkçedeki *-GAç* ekinin Moğolcadaki **-gad* ekinden türediğini öne sürmüştür. Ramstedt'in bu görüşüne Poppe de katılmaktadır (Choi, 2010: 243).

Tahsin Banguoğlu -gAç ekinin -gA fiilden isim yapma ekinin +Aç küçültme ekiyle genişletilmesiyle oluştuğunu ifade etmiştir (2004: 239). Vecihe Hatiboğlu /g/ sesinin yanındaki dar ünlüleri geniş ünlüye çevirme eğiliminde olduğunu belirterek -gAç ekinin -gIç > -gAç biçiminde bir gelişim gösterdiğini ifade etmiştir (1981: 65). Serebrennikov ve Gadjeva (2011: 200) Kononov'un -gAç ekinin -ga(n) ekiyle *çağ* 'çağ, zaman' sözcüğünün birleşmesiyle açıkladığını ifade etmiştir. Mustafa Öner -GIç ekinin Kazak, Kırgız ve Tatar Türkçelerinde -gAç şeklinde eski bir varyantının görüldüğünü ifade ederek -GAç ve -GIç eklerinin ilişkili olduğunu düşünmektedir (1998: 85).

20.2. Ekin Kullanılışı

-GAç eki Eski Türkçede alet isimleri yapan bir ektir: *açkaç* 'anahtar', *kıskaç* 'kıskaç, kertepen, küçük boyunduruk' (Gabain, 1988: 52). DLT'de de alet ismi yapmak için kullanılan bu ek iki örnekte geçmektedir: *kıskaç* 'kıskaç, kertepen', *tawğaç* 'susam çiçeğinin yaprağına benzer yaprakları bulunan bir ağaç' (Nalbant, 2008: 122-123). Argunşah ve Yüksekaya (2012: 326-327) Kıpçak Türkçesinde *küleç* 'çok gülen' örneğini vererek isimlerin abartılı biçimlerini türeten bir -Aç ekinden ve alet isimleri yapan -GAç ekinden bahsetmiştir: *agingaç* 'merdiven', *kıskaç* ~ *kıskaç*, *olturgaç* 'oturak', *tartgaç* 'terazi', *tépkeç* 'mahmuz'. Gülsevin (1997: 134) de Eski Anadolu Türkçesinde -aç ve -geç biçiminde, alet isimleri yapan iki ekten söz etmiştir: *kıskaç*, *yüzgeç*.

Eski Türkçedeki -gAç ekinden geliştiği belirtilen -Aç eki, hem eski şekliyle hem yeni şekliyle Türkiye Türkçesinde alet isimleri türetmektedir: *tutaç*, *dürteç*, *tokaç*, *dikeç*, *bakaç*, *gömeç*, *gögeç* > *güveç*; *kıskaç*, *süzgeç*, *silgeç*, *tepgeç*, *olturgaç* (Banguoğlu, 2004: 229, 239). Zeynep Korkmaz -gAç ekinin genellikle -n- ve -r- çatı ekini almış gövdelere geldiğini ve araç gereç isimleriyle huy ve tabiat bildiren sıfatlar türettiğini ileri sürmüştür: *burgaç*, *patlangaç*, *olturgaç*, *solungaç*; *eringeç*, *utangaç*, *üşengeç*. Korkmaz'a göre yeni sözcükler türetilirken ekin /g/ ünsüzünü düşürmüş -Aç biçimi *tutaç*, *tokaç* örneklerinde olduğu gibi daha çok benimsenmiştir (2003: 79). -Aç ve -ç ekine de ayrı başlıkta yer veren Korkmaz, bu eklerin eklendiği fiilin anlamını nitelik olarak taşıyan sıfat veya o hareketi gerçekleştiren isim türeten bir ek olduğunu ifade etmiştir: *dürteç*, *gömeç*, *güleç*, *tıkaç* (2003: 69). Gagavuz Türkçesinde işlek olmayan bu ek -GIç ekiyle aynı fonksiyonda kullanılmaktadır: *atlangaç* 'atlama taşları', *sallangaç* 'salıncak', *patlangaç* 'silah' (Özkan, 2007: 106). Azerbaycan Türkçesinde ise yaygın

kullanılan bir ek değildir: *üzgâc* 'yüzgeç', *süzgâc* 'süzgeç', *ğısğac* 'kıskaç, yengeç' (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007b: 188). Azerbaycan Türkçesinde -(y)Ac eki, -gAç ekinin baştaki /g/ sesini düşürmüş biçimidir: *toxac* 'tokaç, silindir', *döyâc* 'bir şeyi dövmede kullanılan ağaçtan yapılma çekiç, tokmak'. Ayrıca ekin -ğac, -gâc şekli de işlek olmamakla birlikte Azerbaycan Türkçesinde yer almaktadır: *üz-gâc*, *süz-gâc*, *ğıs-ğâc* 'kıskaç; yengeç' (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007b: 188). Bu lehçede her ikisi de alet veya organ adı yapan ekin hem g'li hem g'siz şekilleri olan -(y)Ac ve -gac, -gâc'in kullanılması da ilginç durumlardan biridir. Türkmen Türkçesinde ekin -gAç şekli değil-Aç şekli bulunmaktadır ve bu ek fiilin gösterdiği hareketle ilgili nesne isimleri yapar: *gısaç* 'mengene', *göreç* 'göz bebeği', *tutaç* 'tutacak' (Kara, 2007: 251).

Ekin Güneydoğu (Karluk) grubu Türk lehçelerinde kullanımı yoktur.

Tatar Türkçesinde -GAç eki fiillerden araç ve nesne isimleri ve sıfatlar türetmektedir: *kapkaç* 'kapak', *kütârgâç* 'kaldıraç', *böterkâç* (yon) '(karakul koyunlarında) kıvrıcık yün' (Güney, 2015: 72-73). Tuva Türkçesinde az örneği bulunan fiilden isim yapma ekleri arasında -kaş ekinden bahsedilmiştir. Bu ekin tek örneği yer almaktadır: *kıskaç* 'kıskaç (alet ismi)' (Arıkoğlu, 2007: 1168).

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-----
	Eski Uygur Türkçesi	-GAç
	Karahanlı Türkçesi	-GAç
Orta Türkçe	Harezm Türkçesi	-----
	Kıpçak Türkçesi	-Aç, -GAç
	Eski Anadolu Türkçesi	-Aç, -GAç
	Çağatay Türkçesi	-----
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-Aç, -gAç
	Azerbaycan Türkçesi	-ğac, -gâc, -(y)Ac
	Türkmen Türkçesi	-Aç
	Gagavuz Türkçesi	-gAç

Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	----
	Yeni Uygur Türkçesi	----
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	----
	Kırgız Türkçesi	----
	Tatar Türkçesi	-GAç
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	----
	Tuva Türkçesi	-kaş

21. +GAk ~ +Ak (İsimden İsim Yapma Eki)

Tahsin Banguoğlu ve Zeynep Korkmaz Eski Türkçe döneminde kullanılan, küçültme ve kuvvetlendirme eki +GAk ile isimden isim yapan +Ak ekinin kökeninin bağlantılı olduğunu düşünmektedir (Banguoğlu, 2004: 173; Korkmaz, 2003: 35). Marcel Erdal da +GAk ekinden gelmiş bir +Ak ekinin varlığına dikkat çeker (1991: 74-75). Biz de bu ekleri aynı başlıkta değerlendirmeyi uygun gördük.

21.1. +GAk

21.1.1. Ekin Kökeni

+GAk eki isimden isim yapma eki +GA ve yine isimden isim yapma eki olan +k'nin birleşmesinden meydana gelmiştir. Ekteki +GA ve +k parçaları isimlere gelip sevgi ve küçültme ifadesine sahip yeni sözcükler türeten eklerdir.

21.1.2. Ekin Kullanılışı

+GAk eki kökün anlamını özelleştiren, belirginleştiren kuvvetlendirme fonksiyonuna sahip bir ektir (Ergin, 2001: 175). A. v. Gabain örnekleri çok olmayan +GAk ekinin küçültme ve kuvvetlendirme bildirdiğini ifade etmiştir: *ärkāk*, *irkāk* 'erkek', *tozgak* 'çiçek tozu', *ärängāk* '(erkekçik, adamcık >) parmak', *äşgāk* 'eşek' (1988: 45). Kemal Eraslan ise +GAk ekinin küçültme ve kuvvetlendirme ifadesi verdiğini ayrıca organ isimleri türettiğini söylemiştir: *eregek* (< *eren* 'erkek, adam' + *gek*) 'ercik', *erkek* (< *er* 'er, adam') 'erkek', *tozgak* (< *toz* 'toz' + *gak*) 'çiçek tozu', *yangak* (< *yan* 'yan' + *gak*) 'yanak' (2012: 97). Serkan Şen de pekiştirme işlevi olan bu

ekin aynı zamanda uzuv adları da türettiğini iddia etmiştir: *müngüzgek* 'boynuz', *başgak* 'başak', *erkek*, *kulgak* (2015: 59). Argunşah ve Yüksekaya (2012: 58) isimden isim yapma ekleri içerisinde +gAk ekini vermiş ve ekin sadece *kulgak* örneğini eklemiştir. Harezm, Kıpçak, Eski Anadolu ve Çağatay Türkçelerinde +Gak eki yer almaz.

Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerinde +Gak eki işlevliğini yitirmiştir. Biray (1999: 62) +kAk ekinin bu gruptaki lehçelerin hepsinde *erkek* (< er + kek) sözcüğünde varlığını sürdürdüğünü ifade eder. Muharrem Ergin Türkiye Türkçesinde bu ekin bulunduğu sözcüklerin *erkek* ve *eşek* sözcükleri olduğunu belirtmiştir (2001: 175).

Güneydoğu (Karluk) grubu Türk lehçelerinde de Özbek Türkçesinde yer almayan bu ekin Yeni Uygur Türkçesinde işlev olmamakla birlikte +gaq şekli bulunur: *tozgaq* 'toz', *qirgaq* 'kıyı, kenar' (Doğan, 2016: 56).

Kuzeybatı (Kıpçak) grubu Türk lehçelerinden sadece Kırgız Türkçesinde +gak isimden isim yapma ekine yer verilmiştir: *tuñgak* 'meme emen çocuk ve hayvanın dışkı' (Gülensoy, 2016: 111).

+gAk eki Altay Türkçesinde yer almaz. Tuva Türkçesindeyse +gek isimden isim yapma ekinin *öjeergek* 'kindar' örneğine yer verilmiştir (Buran vd., 2014c: 216).

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	----
	Eski Uygur Türkçesi	+Gak
	Karahanlı Türkçesi	+gAk
Orta Türkçe	Harezm Türkçesi	----
	Kıpçak Türkçesi	----
	Eski Anadolu Türkçesi	----
	Çağatay Türkçesi	----
Güneybatı Grubu Türk	Türkiye Türkçesi	+kek
	Azerbaycan Türkçesi	+kak

Lehçeleri	Türkmen Türkçesi	+kek
	Gagavuz Türkçesi	+kek
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-----
	Yeni Uygur Türkçesi	+ğağ
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	-----
	Kırgız Türkçesi	+gak
	Tatar Türkçesi	-----
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-----
	Tuva Türkçesi	+gek

21.2. +Ak

21.2.1. Ekin Kullanılışı

Talat Tekin ekin Orhun Türkçesinde isimden isim yapma eki olan +Ak ekinin *çorak* ‘çorak, tuzlu ve kuru toprak’, *irkäk* ‘erkek’ < *irk ‘koç’ örneklerini vermiştir (2003a: 80). A. v. Gabain ise küçültme ve sevgi bildirir dediği bu eki “*ünlü artı +k, +k*” şeklinde vermiştir: *yulağ* ‘küçük çay, derecik’ (1988: 45). Ekin Karahanlı Türkçesinde *başak, oğlak* gibi örnekleri vardır (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 58). DLT’de küçültme ve sevgi bildiren sözcükler türetme işlevinin yanında hayvan isimleri türetme işlevi de vardır: *sagırak* ‘küçük kap’, *yolağ* ‘küçük yol’, *adğırak* ‘kulakları beyaz, vücudu siyah olan geyik’ (Nalbant, 2008: 81-82). Harezmi Türkçesinde de benzerlik, küçültme, ilgi ve kuvvetlendirme ifade ettiği söylenen ekin *başak* örneğine yer verilmiştir (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 187). Kıpçak Türkçesinde ekin +Ak, +Ah biçimleri verilmiştir. Ekin asıl işlevi sevgi ve küçültme bildirme olmakla beraber hayvan, hastalık, alet ve organ isimleri de türetmektedir: *başak* ‘başak, ok başı’, *içek* ~ *içeg* ‘bağırsaklar’, *kulağ* ~ *kulağ* ~ *kulağ* ‘kulak’, *tirseğ* ‘dirsek’, *yanak* ~ *yanak* ‘yanak, çene’, *özek* ‘ağacın özü’ (2013: 108-109). Eski Anadolu Türkçesinde de +Ak biçiminde olan bu ek organ isimlerinde görülür: *bögreğ*, *yanak* (Gülsevin ve Boz, 2004: 153). Genç (2005: 28) ekin +ah biçiminin de olduğunu kaydetmiştir: *çanağ*. Janos Eckmann +Ak ekinin küçültme bildirdiğini ifade etmiştir: *başak* ‘ok başı’, *kırağ* ‘kenar, ağız, kıyı, sınır’, *sapağ* (< *sapağ*) ‘yaprak veya çiçek sapı’, *solak* ‘sol elini kullanan’ (2012: 46).

Mustafa Argunşah da +*Ak* ekinin somut ve soyut isimler türettiğini söylemiştir: *avunçak* ‘*avunacak şey*’, *kések* ‘*kesek, kerpiç*’, *kırağ* ~ *kıraç* ‘*kenar, kıyı*’, *tirsek* (< *tir+s+gek*) ‘*dirsek*’ (2014: 101).

Türkiye Türkçesinde çoğunlukla tek heceli sözcüklere gelerek benzetme ve küçültme işleviyle sözcükler türetmiştir: *başak, benek, bucak* (< *ET buçgak*), *çingirak, damak* (*ET tamgak*), *kısrak* ‘*dişi at*’, *köşek* ‘*deve yavrusu*’, *malak* ‘*manda yavrusu*’, *solak, şişek* ‘*bir veya iki yaşındaki koyun*’, *topak, yanak, yolak* (2003: 35). Gagavuz Türkçesinde benzerlik ifade eden, işlek olmayan bir ektir: *başaksız, solak, benek, topak* (Özkan, 1996: 101; Özkan, 2007: 102). Azerbaycan Türkçesinde de işlek olmayan bu ek, kuvvetlendirme, benzerlik ve küçültme ifade eder: *topağ, başağ, bänäk, yolağ* (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007b: 183).

Özbek Türkçesinde benzerlik ve küçültme ifade eden bir isimden isim yapma ekidir: *içäk* ‘*bağırsak*’, *yoläk* ‘*patika*’ (Coşkun, 2014: 54). Buran ve Alkaya (2014a: 56) ekin Özbek Türkçesinde geçen *pästäk* ‘*kısa, bodur*’, *özäk* ‘*öz, çekirdek*’, *bâşaq* ‘*başak*’ örneklerine de yer vermiştir. Yeni Uygur Türkçesinde +*Ak* eki verilmemiştir ancak bu lehçede +*Ak* ekiyle ilgili olabilecek, çok işlek olmayan +*añ* eki bulunur: *boşañ* ‘*beceriksiz*’, *tozañ* ‘*toz yağmuru, toz*’, *bezäñ* ‘*anlayışsız*’ (Ersoy, 2007: 368). Yukarıda da belirttiğimiz gibi bu lehçede işlek kullanılmayan +*ğaq* eki yer almaktadır: *tozğaq* ‘*toz*’, *qirğaq* ‘*kıyı, kenar*’ (Doğan, 2016: 56).

Kazak Türkçesinde küçültme bildiren sözcükler türeten ve işlek olmayan bir isimden isim yapma ekidir: *ataq* ‘*unvan, derece*’, *jibek* ‘*ipek*’, *moyınaq* ‘*deve boynu, deve boynu şeklinde*’ (Biray vd., 2015: 65). Kırgız Türkçesinde *aygırak* ‘*genç ağır*’, *kıtırak* ‘*kurumuş*’ gibi örneklerine yer verilmiştir (Gülensoy, 2016: 110). Tatar Türkçesinde isimlere gelerek küçültme bildiren ve sıfatlara gelerek sıfatın bildirdiği nitelikte ilgili kişileri ifade eden sözcükler türetir: *sabak* ‘*sap*’; *yalgızak* ‘*kolhoza girmeyen kimse; teke tek dövüşçü*’, *igözäk* ‘*ikizlerden biri*’ (Güney, 2015: 58-59).

Altay Türkçesinde genellikle iki veya daha çok heceli isimlere gelerek küçültme anlamında sözcükler türetir: *koyonok* ‘*küçük tavşan*’, *ösküzek* ‘*öksüz*’, *cabızak* ‘*alçacık*’, *salkınak* ‘*hafif esinti*’ (Buran vd., 2014c: 53). Tuva Türkçesinde +*Ak* biçimindeki ek küçültme isimleri türetir: *oolak* ‘*oğulcuk*’, *koygunak* ‘*tavşancık*’, *majak* ‘*başak*’, *moynak* ‘*tasma*’ (Arıkoğlu, 2007: 1165).

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	+Ak
	Eski Uygur Türkçesi	+Ak
	Karahanlı Türkçesi	+Ak
Orta Türkçe	Harezmi Türkçesi	+Ak
	Kıpçak Türkçesi	+Ak, +Ağ
	Eski Anadolu Türkçesi	+Ak, +ağ
	Çağatay Türkçesi	+Ak
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	+Ak
	Azerbaycan Türkçesi	+ağ, +äk
	Türkmen Türkçesi	-----
	Gagavuz Türkçesi	+Ak
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	+âq, +äk
	Yeni Uygur Türkçesi	-----
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	+aq, +ek
	Kırgız Türkçesi	+Ak
	Tatar Türkçesi	+Ak
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	+Ak, +Ok
	Tuva Türkçesi	+Ak

22. -GAk (Fiilden İsim Yapma Eki)

22.1. Ekin Kökeni

Fiilden isim yapma eki olan *-GAk* ekinin kökeniyle ilgili açıklamalar ekin *-GA* fiilden isim yapma ve *+k* eklerinin birleşmesi yönündedir: Ganiyev (2013: 78)'e göre A. G. Golemev bu ekin fiili güçlendiren *-ka* ve fiilden isim yapan *-k* unsurlarından meydana geldiğini söylerken W. Bang da fiilden isim yapan *-ga+k* eklerinden ibaret olduğunu söyleyerek bu eki birleşik ekler grubuna alır. Ramstedt *-gAk* ekini

Moğolcadaki faktitif eki *-ga* ile fiilden isim yapma eki *-k*'nin birleşimine bağlamıştır (Nalbant, 2008: 123). A. v. Gabain bu eki Moğolca *-ga* ve *-g* ekleriyle karşılaştırmıştır (1988: 52). Tahsin Banguoğlu *-gAk* ekinin, fiilden isim yapma eki olan *-gA* ile eski bir *-Ik* sıfat-fiil ekinin birleşmesiyle oluştuğunu ifade etmiştir (2004: 230). Ancak bu çözümlemede isim yapan bir ekin üzerine sıfat-fiil ekinin getirilmesi Türkçenin kurallarına aykırı, açıklanmaya muhtaç bir durumdur. *-Gak* ekinin *-GA* fiilden isim yapma eki ve *+(A)k* eklerinin birleşmesinden meydana geldiği söylenebilir. Serebrennikov ve Gadjeva (2011: 104) *-Gak* ekinin *-kı* fiilden isim yapma ve *+ak* isimden isim yapma eklerinin birleşmesinden meydana geldiğini ortaya koymuştur.

22.2. Ekin Kullanılışı

Gabain *-gAk*, *-gUk* eklerine aynı başlıkta yer vermiş ve bu eklerin daima yaparı ifade eden sözcükler türettiğini ifade etmiştir. Ancak Gabain, sık kullanılmayan bu eklerin farklı anlamları olan farklı ekler olabileceğine de değinmiştir: *içkāk* 'vampir', *yulgak* 'aydınlık, ışık', *kazguk* 'kazık', *tirguk* 'direk', *arqag* 'mekik ipeği, atkı' (1988: 52). Serkan Şen de *-gAk* ekinin eyleyici isimler türettiğini söylemiştir: *uduzgak* 'kılavuz', *orgak* 'orak', *içgek* 'kan içici, şeytan', *yumgak* 'yumak' (2015: 61). Necmettin Hacıeminoğlu *-gAk* ekinin bugünkü yazı dilimizde mevcut *-An* sıfat-fiil eki ile *+cI* isimden isim yapma ekinin anlamında isimler türettiğini ifade etmiştir: *tezgek* 'kaçan, çekingen', *turgak* 'kapıcı, nöbetçi', *tutgak* 'öncü' (2003: 19). DLT'de ekin *bezgek* 'titreme, titretici sıtma', *kewgek* 'peltek', *saçgak* 'müsrif', *kürgek* 'kürek', *orgak* 'orak', *türgek* 'bohça', *tezgek* 'kaçan kişi', *yatgak* 'muhafız' örnekleri vardır (Nalbant, 2008: 123). Harezmi Türkçesinde Necmettin Hacıeminoğlu *-Ak* ekinin *bıçak* 'bıçak', *evak* 'acele', *ivek* 'aceleci', *konak* 'konma yeri' örneklerine (1997: 45) ve Argunşah ve Yüksekaya (2012: 188) da *kurag* 'meclis' örneğini verdikleri *-ag* ve ayrı bir başlıkta *-Ak* ekine yer vermiştir: *évek* 'acele, ivedi', *konak*, *yıgak* 'yasak, yasaklanmış şey'. Kıpçak Türkçesinde *-Ak* ve *-Gak* biçimleri bulunan ekin alet, yer, organ ve soyut isimler ve fail isimleri türettiği belirtilmiştir: *batak*, *dikek*, *dudak*, *kesek*, *konak*, *korkak*, *kuçak*, *oturak*, *ölçek*, *saçak*, *sançak*, *tamak*, *turak*, *yumak*; *baksak* 'vali', *batkak* 'batak', *ilgek*, *ısrıgak*, *kaçkak*, *taygak* 'kaygan yer' (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 327). Gülsevin (1997: 135) Eski Anadolu Türkçesindeki *-(A)k* örneklerinin Eski Türkçedeki *-Gak* ekinin örnekleriyle karıştığını ifade etmiştir: *dilek*, *dudak*, *tanuk*, *döşek*, *sancağ*, *taşak*, *tırak*, *yatak*. Eckmann, *-Gak* ekinin düşkünlük ve meyil bildiren sözcükler

türettiğini ifade etmiştir: *aygak* 'konuşkan', *aygağ* 'boş laf', *batkak* 'bataklık, bataklık', *kaçkak* 'kaçak, firari' (2012: 51).

Türkiye Türkçesinde *-Ak* biçimi bulunan *-gAk* fiilden isim yapma ekinin türettiği sözcükler Eski Türkçeden dilimize /g/ ünsüzünü düşürerek gelmiştir: *kurgak* > *kurak*, *kergek* > *kerek*, *emgek* > *emek*, *kürgek* > *kürek*, *orgak* > *orak*, *eşkek* > *eşek*... Türkiye Türkçesinde *-Ak* eki çeşitli anlamlarda sözcükler türettiği için "tek kaynaktan gelen bir birleşik" olmadığını da düşünmek gerekir. Bu ek fiilden karakter gösteren isimler; mekân, alet ve organ adları ve çeşitli anlamlarda isimler türetir: *atak*, *dönek*, *korkak*; *yatak*, *konak*, *barınak*; *bıçak*, *ölçek*, *yutak*; *dokunak*, *çapak* (Banguoğlu, 2004: 230). Muharrem Ergin Türkiye Türkçesinde *-Ak* ekiyle türemiş sözcüklerin bazılarının Eski Türkçede *-gAk* ekli olmasının akla ekin eski şeklinin *-gAk* olduğunu ve Batı Türkçesine geçerken başındaki /g/ sesinin düştüğünü getirir demiştir. Ancak Ergin'e göre *-Ak* ekli örnekler /g/ sesi düşen *-gAk* ekiyle sonradan karıştırılmıştır (2001: 188). *-Ak* ekiyle türetilen sözcüklerin bir kısmının Eski Türkçede *-gAk* ekli olmasının (*kaçak* < *kaçgak*, *kurak* < *kurgak*, *gerek* < *kergek*, *orak* < *orgak*, *yaprak* < *yapurgak*) ekin köken olarak *-gAk* ekiyle ilişkili olduğunu belirten Korkmaz, bunun *-Ak* ekiyle türetilmiş her sözcük için geçerli olmayacağına da dikkat çekmiştir (2003: 70). Gagavuz Türkçesinde *-Ak* eki fiille ilgili araç ve nesne isimleri yapar: *çatırak* 'kavşak', *kaçak* 'endamlı, yapılı', *konak* 'konuk evi', *tutak* 'sap' (Özkan, 2007: 106). Azerbaycan Türkçesinde *-ağ*, *-äk* eki araç gereç isimleri, bir işin yapıldığı yeri gösteren isimler ve bir alışkanlığı, duyguyu, fiilin bildirdiği işi çok yapanı ifade eden sıfat türetir: *yatağ çökäk* 'çöküntü, çukur', *ğorxağ*, *oturağ* 'yerleşik hayat süren, göçebe olmayan', *ürkäk* (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007b: 187). Türkmen Türkçesinde *-Ak* ve *-ğAk* biçimleri olan ek fiilden sıfat türetir: *baağırak* 'devamlı bağırın', *gorkak* 'korkak', *gülek* 'çok gülen'; *bezgek* 'bezmiş, bıkmış', *bişgek* 'çabuk pişen', *taaygak* 'kaygan' (Kara, 2007: 251, 252).

Özbek Türkçesinde fiildeki hareketi aşırı olarak belirten yer isimleri ve sıfatlar yapar: *bâtqâq* 'bataklık', *tirişqâq* 'gayretli', *urişqâq* 'kavgacı', *qâçqâq* 'korkak, kaçak', *ilgäk* 'askı' (Öztürk, 2007: 303). Yeni Uygur Türkçesinde *-ğaq*, *-gäk*, *-qak*, *-käk* biçiminde olan ek fiilin bildirdiği harekete uygun isim ve sıfatlar yapar: *patqaq* 'çamur, bataklık', *tuzqaq* 'tuzak', *çaqqaq* 'ısırgan otu', *urgaq* 'orak' (Ersoy, 2007: 372).

Kazak Türkçesinde *-ğaq*, *-gek*, *-qaq*, *-kek* eki çok olanı ifade eden sıfatlar türetir: *cabısqaq* 'yapışkan', *toñğaq* 'çabuk üşüyen', *tayğaq* 'kaygan', *eksek* 'hızlı, etkili'

(Tamir, 2007: 445). Kırgız Türkçesinde yuvarlak biçimi de bulunan *-GAk*, *-GOk* eki, nesne ve vasıf isimleri türetmektedir: *şıpırgak* 'süpürge', *ilgek* 'çengel', *sorgok* 'doymaz', *baksak* 'küçük çukur, oyuk', *cılbışkak* 'kaypak' (Çengel, 2007: 503). Tatar Türkçesinde fiillerden düşkünlük, fazlalık ifade eden vasıf isimleri türetir: *batkağ* 'çamur', *çumğak* 'dalgiç kuşu', *tiběşkek* 'tepici hayvan', *işkek* 'kürek' (Öner, 2007: 703).

Altay Türkçesinde eşya, alet, madde ve nitelik isimleri yapan ek çok işlek değildir: *cargak* 'işlenmemiş, ham koyun derisi (pantolon, yelek vs. yapmak için)', *emiskek* 'emzik, biberon', *bıçkak* 'tilkinin bacaklarından elde edilen kürk, deri (Altay'a özgü ayakkabı ve şapka dikmek için)', *cüülgek* 'aklını yitirmiş deli, acelece, telaşlı', *küygek* 'yanıcı; kuraklık' (Dilek, 2007: 1023). Tuva Türkçesinde az örneği bulunan fiilden isim yapma ekleri arasında *bürüşkek* 'buruşmuş', *aralaşkak* 'aralıklı', *dürgek* 'makara' gibi örnekleri olan *-kak* ekine yer verilmiştir (Arıkoğlu, 2007: 1168).

DÖNEM	TARİHÎ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-----
	Eski Uygur Türkçesi	-gAk
	Karahanlı Türkçesi	-gAk
Orta Türkçe	Harezmi Türkçesi	-Ak
	Kıpçak Türkçesi	-Ak, -GAk
	Eski Anadolu Türkçesi	-(A)k
	Çağatay Türkçesi	-GAk
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-Ak
	Azerbaycan Türkçesi	-ağ, -äk
	Türkmen Türkçesi	-Ak, -ğAk
	Gagavuz Türkçesi	-Ak
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-gäk, -qâq
	Yeni Uygur Türkçesi	-ğaq, -gäk, -qak, -käk

Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	-ğaq, -gek, -qaq, -kek
	Kırgız Türkçesi	-GAk, -GOk
	Tatar Türkçesi	-ğak, -gek
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-GAk
	Tuva Türkçesi	-kak

23. -gAll (Zarf-Fiil Eki)

23.1. Ekin Kökeni

Çuvaşça ve Yakutça dışındaki bütün Türk lehçelerinde bulunan ve diğer eylemin başlangıcı olan eylemi ifade eden (Şçerbak, 2016: 142) -gAll zarf-fiil ekinin etimolojisiyle ilgili farklı fikirler vardır: W. Bang bu ekin -gA gelecek zaman eki ve al-fiilinin ı- zarf-fiil ekini almış hâli olan al-ı'nın birleşmesiyle oluştuğunu belirtmiştir (Brockelmann, 1954: 249, Korkmaz, 2003: 1009; Choi, 2010: 199). A. Salonen, Pröhle, Kotwicz ve Baskakov bu ekte +II sıfat yapma ekinin varlığını düşünmüştür (Korkmaz, 2003: 1009). Serebrennikov ve Gadjieva (2011: 199) -GAll ekinin -ka ekli fiil isminin birliktelik biçimi olduğunu ifade etmiştir. C. Brockelmann Eski Türk lehçelerinde sıfat yapan ekin +II değil +IIg olması ve -gAll ekinde -g sesinin bulunmaması dolayısıyla bu görüşü reddetmiştir (1954: 249). Ramstedt ve Kononov'a göre -GAll eki -gA istek eki ile +II isimden isim yapma ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir (Alkaya, 2011: 156). Räsänen ekin -A (Zarf-fiil eki) + kel- fiili + A (Güneybatı grubunda -I) zarf-fiil eki birleşmesinden oluştuğu görüşündedir (Korkmaz, 2003: 1009). N. K. Dimitriyev ise bu ekin -gAn ve +II eklerinin birleşmesinden oluştuğunu ifade etmiştir (1997: 195; Alkaya, 2011: 156). K. Menges ekin yapısını -al- (bir görünüş şekli) + -u (ulaç eki) ve A. Annanurov -gan + lık (yapım eki) + dan (çıkma durumu eki) + bari (edat) şeklinde açıklar (Kuznetsov, 1997: 195). Hatiboğlu (1981: 26) -All ekini -A- + -II biçiminde oluşmuş bir ek olarak görür. P. İ. Kuznetsov ekin kökenini kal- fiili ve -ı zarf-fiil ekinin birleşmesine bağlamaktadır: *bu iş-ni bütür kal-ı üç kün bol-du 'bu işi bitir/ip [durum böyle] kal-a/lı beri/ üç gün oldu' → 'bu işi bitireli üç gün oldu'; al- fiili örneğinde fonetik gelişme: al kal-ı > al-kal-ı > al-galı > al-alı* (1997: 222). Kemal Eraslan ekin yapısının açık olmadığını ancak birleşik bir ek olduğunu söyler (2012: 409). Ercan Alkaya'ya göre "Ekin daha çok -gan+lı yapısıyla oluştuğu kabul edilmiştir: -gan+lı

yapısı ünsüz benzeşmesi sonucunda -gannı ve -gallı şekillerini almış, daha sonra ikizleşen /n/, // seslerinden biri düşerek -gallı ve -ganı şekilleri meydana gelmiştir” (2011: 156).

Bize göre ek -gAn sıfat-fiil eki ve +II isimden isim yapma ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir. -gAnII biçimindeki zarf-fiil ekinin Karaçay-Malkar Türkçesinde ve Kumuk Türkçesinde örnekleri vardır: *Bu kitap çıkkanlı, mén anı körmegenmé ‘Kitap çıkalı beri ben onu görmemişim’, Sén kélgénli macal boldum ‘Sen geleli ben iyi oldum’; Sağa gaşık bolğanlı kalmadı kanım kaşık ‘Ben sana aşık olalı bir kaşık kanım kalmadı’* (Serebrennikov ve Gadjeva, 2011: 199). -GAll ekinin Özbek, Yeni Uygur ve Kırgız Türkçelerindeki /n/li biçimleri de bu şekilde açıklığa kavuşturulabilir.

23.2. Ekin Kullanılışı

Talat Tekin -GAll ekinin Orhun Türkçesinde “*asıl eylemin amacını ifade etmek ve asıl eylemin başlangıç noktası olan eylemi ifade etmek* şeklinde iki işlevinin olduğundan bahseder (2003a: 176). Eski Türkçede -GAll şeklinde bulunan ve nadiren -kAll şekli de geçen bu zarf-fiil eki, -u zarf-fiil eki gibi yardımcı fiillerden önce kullanılır: *umuğ bol-galı u-gaylar ‘umut olabilecekler’* (Gabain, 1988: 86). “*Amaç ve zaman sınırlandırması gösteren bu zarf-fiil eki ‘yapmak üzere’, ‘yapmak için’ ve ‘-diğından beri’ anlamlarını verir*” (Şen, 2015: 77). Bayraktar (2004: 203) ekin Orhun Yazıtlarında ‘-mak için’ ve ‘-diğından beri’ gibi iki farklı anlama sahip olduğunu ifade etmiştir: *üç oğuz süsi yadağ yabız boltı tip algalı kelti; Türk bodun kılınğalı Türk kağan olurğalı şanтуñ balıkқа талой үгүзке tegmişі yok ermiş*. Bu zarf-fiil eki; *bol-*, *boltuk-* ve *u-* fiilleriyle birlikte yeterlilik anlamı kurallı birleşik fiil oluşturur: *buyan edgü kılınçlarınğa ögirgeli boltuğar; kin keligme üdlerte ikileyü tepretgeli tuğurğalı umaz* (Bayraktar, 2004: 289-291).

Karahanlı, Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçelerinde de ekin işlevi Orhun ve Uygur Türkçeleriyle benzerdir. Kutadgu Bilig’de ‘-mAk için’ anlamında sebep bildiren bir zarf-fiil eki olarak kullanılır ancak *ayur ay kadaşım kalı kelding ay / sanga tuşğalı men takı keçmez ay* örneğinde ise zaman anlamı taşımaktadır (Ercilasun, 1984: 186). Kıpçak Türkçesinde *beri* edatıyla birlikte zaman ifade eder: *ketkeli beri, yatkalı beri* (Argunşah ve Yüksekaya; 2012: 346). Eski Anadolu Türkçesinde ‘amaç ifade etme’ işlevi daha zayıftır. +dAn eki ile genişletilmiş şekilleri vardır: *mahabbet olalı dilde*

mukarrer/ görürem cevri ü mihnetler mükerrer (Gülsevin ve Boz, 2004: 127). Bu ek, Eski Anadolu Türkçesinde ayrılma durumu ekini aldığı zaman, ekin son ünlüsünün düşürüldüğü çok sık görülür: *göreliden, irelden, olaldan* (Ergin, 2001: 342). *-AldAn* biçimindeki bu kalıplaşmış şeklin *berü* edatıyla birlikte kullanımı da vardır: *men saña müştak boldum ol kocayı köreliden berü* (Bayraktar, 2004: 205-206). Çağatay Türkçesinde “*asıl eylemin başlangıç noktasını ifade etme ve amaç ifade etme; amaç, karar veya rağbet bildiren fiiller ile fiilin dolaylı nesnesine işaret etme ve yavuş- ve yet-fiilleri ile olup bitmiş bir hareketi ifade etme*” gibi işlevlere sahiptir: *bāde-i nāb içkeli azm eylese ‘(O), katıksız şarap içmeğe kalkışsa’; ölgeli zaf içide yavuştum ‘Zayıflıktan ölecek oldum’, Şirvinni kayşer koymadı Rūmdın bargalı ‘Kayser, Şirvin’in Rum’dan ayrılmasına müsaade etmedi’* (Eckmann, 2012: 117-118).

Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerinde sadece Türkiye ve Türkmen Türkçelerinde bulunan ek, *eylemin başlangıç noktasını ifade etme* işlevindedir. Türkiye Türkçesinde *bir zamandan beri* anlamıyla süreklilik ifade eden zarf-fiiller türetir (Ergin, 2001: 342; Korkmaz, 2003: 1009). *beri* edatı ve ayrılma durumu ekiyle birlikte (*geleli beri, gideliden beri*) ve *geldim geleli, gittin gideli, aldı alalı* gibi kelime grupları içerisinde kullanıldığı örneklere sık rastlanır (Ergin, 2001: 342; Banguoğlu, 2004: 435; Korkmaz, 2003: 1010). Türkmen Türkçesinde de Türkiye Türkçesine benzer biçimde “*söz konusu ekle yapılmış zarf-fiillerin sonuna genellikle bääri kelimesi getirilmekte ve bunlar iyelik ekleri alarak kullanılmaktadır: geleliiñ bääri ‘sen geleli beri’. Ek ünlüyle biten bir fiile getirildiğinde fiilin ilk ünlüsü ekin ünlüsüyle birleşerek uzamaktadır*” (Kara, 2005: 93; Kara, 2007: 278). Klasik dönem Türkmen eserlerinde *-gAll* şeklinde olan bu ek günümüz Türkmen Türkçesi eserlerinde *-All*’dır (Borjakow vd., 1999: 440). Klasik dönem Türkmen eserleri Çağatay Türkçesi ile kaleme alındığı için ekin *-GAll* şeklinin bu eserlerde görülmesi olağandır.

-GAll ekinin Özbek Türkçesinde *eylemin başlangıç noktasını ifade etme ve sebep bildirme* işlevleri bulunmaktadır: *Yâpinibdir bizni şâyda / Etgâli cânân härir ‘Kaplamiştır bizi şeyda, cana görüldüğünden beri’* (Öztürk, 2007: 340), *Men sizni âlib ketgâli keldim ‘Ben siz, götürmek için geldim’, Biz sizni körgâni keldik ‘Biz sizi görmek için geldik’* (Coşkun, 2014: 171). *-dığından beri, -alı* anlamlarındaki örneklere nadir rastlanan Özbek Türkçesinde ekin olumsuz şekilleri kullanılmamaktadır (Öztürk, 2007: 340). Özbek Türkçesinde *-gâni, -kâni, -qani* biçimleri de olan bu eki, *-gan* sıfat-fiil eki

ve +i iyelik ekinden meydana gelen -*gäni* eki ile karıştırmamak gerekir (Coşkun, 2014: 171-172). Ek, Yeni Uygur Türkçesinde de aynı işlevlerde kullanılır: *Atamni körgili keldim* ‘Babamı görmeye geldim’, *Beş yıl boldi kızilgülüm / işkiñde men köygili* ‘Beş yıl oldu kızıl gülüm, aşkınla ben yanalı’ (Öztürk, 2010: 108-109).

Kazak Türkçesinde Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerine benzer bir şekilde eylemin başlangıç noktasını ifade etme işlevinde kullanılır: *qaytqalı* ‘döneli’, *ketkeli* ‘gideli’ (Doğan ve Koç, 2013: 315). Kırgız Türkçesinde “maksat, zaman sınırlaması ve işin olmak üzere olduğunu” bildirme işlevine sahiptir: *alganı* ‘almak için’, *tüşköñü* ‘inmek için, ineli’ (Buran ve Alkaya, 2014b: 195).

Ek, Altay ve Tuva Türkçesinde de eylemin başlangıç noktasını ifade etme işleviyle kullanılır: *cangalı* ‘döneli’, *bargalı* ‘varalı’; *kelgeli* ‘geleli’, *algala* ‘alalı’, *nomçaala* ‘okuyalı’ (Buran vd., 2014c: 62, 221). Tuva Türkçesinde ekin -*ala/-ele* şekli de vardır, ünlülerden sonra bu ek kullanıldığında ünlü ikizleşmesi meydana gelir (Arikoğlu, 2007: 1209). A. M. Şerbak Tuva Türkçesinde -*gAll* ekinin geniş ünlüyle bittiğinden bahsederek Domojakov’un bu durumun sebebini “ses bilgisel hâl ve şartlarla değil, bu ekte diğer Türk dillerinden farklı ikinci bir parçanın, büyük bir ihtimalle, vasıta hâl göstergelerinden birinin (bile) varlığı”na bağladığını ifade etmektedir (2016: 143).

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-gAll
	Eski Uygur Türkçesi	-GAll
	Karahanlı Türkçesi	-GAll
Orta Türkçe	Harezmi Türkçesi	-All, -gAll, -gAllU
	Kıpçak Türkçesi	-GAll
	Eski Anadolu Türkçesi	-All
	Çağatay Türkçesi	-GAll
Güneybatı Grubu Türk	Türkiye Türkçesi	-All
	Azerbaycan Türkçesi	-----

Lehçeleri	Türkmen Türkçesi	-All
	Gagavuz Türkçesi	-----
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-gāli, -kālī, -qālī; -gāni, -kāni, -qani
	Yeni Uygur Türkçesi	-gili, -gili, -kili, -kili; -Gini
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	-galı, -geli, -qalı, -keli
	Kırgız Türkçesi	-GANı, -GONı
	Tatar Türkçesi	-----
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-GAll
	Tuva Türkçesi	-GAIA, -AIA

24. -GAllr (Zarf-Fiil ve Kip Eki)

24.1. Ekin Kökeni

-GAllr ekinin kökeniyle ilgili görüş bildiren araştırmacılar arasında, eki farklı şekillerde açıklayanlar olmasına rağmen, genellikle bu ekin bünyesinde *kel-*, *kal-* fiillerinden birinin ve *-Ir* geniş zaman ekinin varlığına dikkat çekilmiştir:

W. Bang *-GAllr* ekinin *-GAll* ve *kel-* fiilinin geniş zaman eki almış şeklinin haploloji yoluyla birleşmesinden meydana geldiği kanaatindedir (Brockelmann, 1954: 251). C. Brockelmann'a göre bu ek, hece kaybına uğramış bir zarf-fiil eki ve *kälir* fiilinden meydana gelmiştir (1954: 251). A. v. Gabain de *-qalır*, *-kälir* eklerinin *qal-* ve *käl-* tasviri fiillerinden meydana geldiğini belirtmiştir. Bu, "*doğrudan doğruya olmak üzere olan bir işi veya hareketi bildiren*" bir ektir (Gabain, 1988: 91). James Russell Hamilton ekin kökeninde *käl-* fiilini aramak gerektiğini ifade etmiştir (2011: 253). Reşit Rahmeti Arat'a göre bu ek Eski Türkçe *käl-* ve *qal-* yardımcı fiillerinin geniş zaman ekli *kälir* ve *qalır* biçimlerine gitmez çünkü geniş zaman eki Eski Türkçede her zaman *-Ur* şeklinde olmuştur. Arat, bu yapının "*iki fiilin yan yana gelmesinden meydana gelmiş bir şekil olmayıp ek ve eklerin bir araya gelmesinden meydana çıkmış*" olabileceğini ifade etmiştir (1965: 433). Şinasi Tekin ekin *kal-* veya *kel-* fiillerinin birinden meydana gelmiş olabileceğini düşünür. Ona göre bu ekin meydana getirdiği kip "*sonuna geldiği*

*fiilin gösterdiği işi çabuklaştırır: atkalır 'hemen atar', kirkelir sen 'hemen girersin', biltürkelir için 'bildirmek için'” gibi. “Bu manalardan sondaki -ir’in geniş zaman eki olduğu açıkça görülüyor; ancak bunun aslında esas fiil ile hangi ‘zarf-fiil’ vasıtasıyla birleşmiş olduğu kesin olarak tespit edilemiyor, herhalde -a veya -u olmalıdır; -p veya diğerlerinin çabuk aşınabileceğini tasavvur etmek güçtür” (1992: 99). Faruk Gökçe, Semih Tezcan’ın çalışmasından (1974: 29) yola çıkarak käl- ve qal- yardımcı fiillerinin -Ir ekini alma temayülünün daha fazla olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla Arat’ın açıklamasında yer alan ifade geçerliliğini yitirir (Gökçe, 2007b: 104). Ş. Şukurov ekin -gAll zarf-fiil ekiyle -r sıfat-fiil ekinin birleşmesinden meydana geldiğini söyler (Gökçe, 2007b: 102). Marcel Erdal eki -gAllI (zarf-fiil eki) + ärür birleşimiyle açıklamıştır (2004: 244). Faruk Gökçe’ye göre “Eski Türkçe {-GAllr} / {-KAllr} eki, eldeki Eski Türkçe metinler ışığında biri yakınlaşıcı bakış açısı (proximative aspect) diğeri mastarlaştırıcı (supine) olmak üzere iki farklı gramatikal kategoriye işaretlemektedir.” Bu yapılar iki farklı ilk biçimden gelişmektedir: Ana Fiil + A Zarf-fiil Eki + käl-ir (yakınlaşıcı bakış açısı) ve *-gAll + är-ür + için (mastarlaştırıcı) (Gökçe, 2007b: 111). KTLG (2013: 428)’ye göre -GAllr eki ünlü zarf-fiil eki + kelir yapısından çıkmıştır: *al-u kelir > alkalır > algalır. Bize göre de -GAllr ekinin yapısı ünlü zarf-fiil eki (-I, -U) + kel-ir yapısıyla açıklanır.*

24.2. Ekin Kullanılışı

Orhun Yazıtlarında örneğini bulamadığımız bu ek, Eski Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde karşımıza çıkar. Şçerbak çağdaş Türk lehçelerinde düzenli ve sabit bir paralelliğe sahip olmayan -kalır ~ -galır gibi birtakım kip şekillerine Eski Türkçede rastlandığını ifade etmiştir: *künüm batkalırtäg ‘güneşim batmaya hazırlanıyor gibi’* (2016: 80).

Eski Uygur Türkçesinde *yakın gelecek zaman* ve *üçün* edatıyla birleşerek ‘-mAk için, amacıyla’ anlamı veren *zarf-fiil eki* olarak iki işleve sahiptir:

Birincisi, Gökçe’nin ifadesiyle yakınlaşıcı bakış açısını işaretleyen kullanımıdır:

“Eski Uygur Türkçesinin Budist çevre metinlerinde ise söz konusu ek, yazı sisteminin /G/ ve /K/ ses birimlerini ayrıca gösteren bir işareten yoksun olmasından dolayı, {-KAllr} ya da {-GAllr} şeklinde okunmaya açıktır. Buna rağmen ek, işlev açısından DLT’te ve KB’de olduğu gibi yakınlaşıcı bakış açısını işaretlemektedir: (1) KP: VII / 8 ol ödün ağıçı uluğı qanqa inçä ötünti tänrim

ağlıq kuruğ *bolğalı* ‘Bu sırada hazineci başı hana şunları söyledi; saygıdeğer hanım, hazine boşalmak üzere (dir)’” (2007b: 100).

İkincisi birçok dil bilimcinin ve Gökçe’nin de anlam ve işlev olarak kabul ettiği mastarlaştırıcı görevi yerine getiren kullanımınıdır:

“Eski Uygur Türkçesinde {-GAllr} / {-KAllr} ekinin yakınlaşıcı bakış açısı ve cümle bitirici (finite) işlevine göre daha yaygın olan bir diğer işlevi ise için edatıyla birleşmek suretiyle ‘-mek için, -mek amacıyla’ anlamında cümle bitirmeyen (non-finite) bir mastarlaştırıcı (supine) görevi görmesidir. Ek, bu işleviyle Orhun Türkçesinde ve Karahanlı Türkçesinde tanıklanamamaktadır: (1) Üİ / 120a 4-7 munda sanggabadri baxşı *irkelir qınaqalır için* vasubandu baxşığ eksütmiş için bo yarımça köngül orunnuş nom orunnuş basutçısı eksük bolmaqlıg yörügün anın bar qılmış ol bo savıg tip...” (2007b: 101).

Karahanlı Türkçesinde ekin sadece *yakın gelecek zaman ifade etme* işlevini görebiliyoruz. Necmettin Hacıeminoğlu, “Karahanlı Türkçesi Grameri”nde -GAllr ekini “Gelecek Zaman” bahsinde zikretmiş ve yakın gelecek zaman çekiminin -GAllr, -gelürekiyle yapıldığını ifade etmiştir: *algalı, yetgelür, köngelir* (2003: 188). Karahanlı Türkçesinde ekin yakın gelecek zaman ifadesi için tespit edilen örnekler birinci ve üçüncü şahıslara aittir: *bargalı men, batgalı, kelgelir* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 74). Kaşgarlı Mahmut, ekin -k ünsüzüyle biten fiillere eklendiğinde /ğ/ ünsüzüyle, /ğ/li kelimelere /k/ ünsüzüyle ve diğer ünsüzlerle biten kelimelere eklendiğinde /k/ ve /g/ ünsüzüyle ortaya çıktığını belirtmektedir. Kaşgarlı’ya göre bir işi yapan kişinin, o işi yapmak üzere olduğunu haber veren fiil çekimi bu ekle yapılır (Atalay, 1986a: 66). Kutadgu Bilig’de -GAllr ekiyle meydana gelen yakın gelecek zaman çekiminin sadece teklik üçüncü şahıs örneklerine rastlanır: *algalı, bargalı* (Ercilasun, 1984: 134). Karahanlı Türkçesinden sonra ekin kullanımına rastlanmaz.

KTLG’de Altay, Hakas ve Tuva Türkçelerinde üçüncü tip gelecek zaman (yakın gelecek zaman) yapısının kurulmasında -(G)AlAk ekinin kullanıldığına değinilmiş ve bu ek Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesinde kullanılan -GAllr ekiyle ilişkilendirilmiştir (2013: 423). KTLG’ye göre -GAlAk eki -GAllr + Ok biçiminden gelir: *al-galı ok > algalırak > algalrak > algallak > algalak*. Bu görüş, Ok pekiştirme edatının, *baya ok keldim ‘az önce geldim’, emdi ok aydım ‘bu saatte (hemen şimdi) söyledim’* örneklerinde görüldüğü gibi “hâl manasına yakın bir anlamı” ifade etmek için de kullanılabilir olması ve Kazak Türkçesindeki *men-ak aşayın, sen-ak kuv, kaytpas-ak-pın* örneklerindeki gibi, bazı lehçelerde düzleşmiş olması ile desteklenmiştir (2013: 428).

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-----
	Eski Uygur Türkçesi	-GAlIr
	Karahanlı Türkçesi	-GAlIr
Orta Türkçe	Harezmi Türkçesi	-----
	Kıpçak Türkçesi	-----
	Eski Anadolu Türkçesi	-----
	Çağatay Türkçesi	-----
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-----
	Azerbaycan Türkçesi	-----
	Türkmen Türkçesi	-----
	Gagavuz Türkçesi	-----
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-----
	Yeni Uygur Türkçesi	-----
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	-----
	Kırgız Türkçesi	-----
	Tatar Türkçesi	-----
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-----
	Tuva Türkçesi	-(G)AlAk

25. -gAn (Sıfat-Fiil ve Kip Eki)

25.1. Ekin Kökeni

W. Bang eki *-(l)g* fiilden isim yapma eki ve *-An* unsurunun birleşmesiyle açıklamıştır. Ramstedt ise *-ga-* (Mançu: ka, xa) ve *-n* (geçmiş zaman partisibi, Çuvaşça n, na) şeklinde açıklamıştır. Ramstedt Türkçe *-n* ekiyle Moğolca *-n* ekini karşılaştırarak *-gAn* ekinin içinde bulunduğunu söylediği *-n* ekinin Moğolca *-dun* ekinde de bulunduğunu ifade etmiştir (Choi, 2010: 249). Eraslan'a göre iki açıklama da "ekin

başlangıçta sıfat cinsinden kelimeler teşkil ettiği hâlde, sonradan isim-fiil eki fonksiyonunu nasıl kazandığını” ortaya koymamaktadır (1980: 38). C. Brokelmann ise, *-gAn* ekinin Oğuz lehçelerinde *-g* sesini düşürerek *-An* hâline geldiğini, diğer lehçelerdeyse benzeşme sonucu *-qan / -ken* şekillerinin ortaya çıktığını ve yan yana bulunan çift ünsüzlerden birinin düşmesiyle *-An* şeklini aldığını ifade etmektedir: *aqqan > aqan*. Bu *-An* şekli de daha sonra *-In* hâline gelmiştir (1954: 260)²⁷. Serebrennikov ve Gadjieva (2011: 192) *-gAn* ekinin *-k* ve *-an* biçiminde iki ekten oluştuğunu ifade etmiştir. *-gAn* ekinin eski örneklerinde fiilden yapılmış sıfat herhangi bir zaman ve tür anlamını kapsamaz sadece hareketin sonucunu belirtir. Bu durumun izleri de Türkiye Türkçesi: *çalışkan* ‘*çalışan*’; Azerbaycan Türkçesi: *kudurğan, yarğan* örneklerinde ortaya çıkar (Serebrennikov ve Gadjieva, 2011: 192-193).

-gAn eki *-gA* fiilden isim yapma eki ve *+n* pekiştirme unsurunun birleşmesiyle oluşmaktadır. *-gA* eki fiilin belirttiği ifadeye sahip olan isimler türetmektedir: *bil-ge* gibi. Bu sözcük ‘bilen kişi’ yani ‘bil- eylemine sahip olan kişi’ gibi bir anlamı karşılamaktadır. Ayrıca bu sözcük *bilge kişi ermiş* örneğindeki gibi sıfat olarak kullanılmıştır. Yani *-gA* ekiyle türetilen sözcükler sıfat olarak da kullanılmıştır. Ekteki *+n* parçası ise pekiştirme unsurudur.

25.2. Ekin Kullanılışı

-gAn eki tarihî Türk lehçelerinde işlek bir sıfat-fiil eki ve kalıcı isimler türeten fiilden isim yapma eki olarak kullanılır. Çağdaş Türk lehçelerindeyse bu işlevlerinin yanı sıra geçmiş zaman çekiminin bir tipini oluşturma işleviyle de kullanılır. Ekin bu işlevi daha Güneydoğu (Karluk), Kuzeybatı (Kıpçak), Kuzeydoğu grubu Türk lehçelerinde ve Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerinden Türkmen Türkçesinde görülür. Karluk, Kıpçak ve Oğuz lehçelerinin dışında Yakutça hariç olmak üzere tüm Sibiryaya ve Altay dillerinde *-gAn* ekli şekiller bulunmaktadır (Şçerbak, 2016: 104)²⁸. -

²⁷Kemal Eraslan’a göre Eski Türkçe döneminden beri işlek olarak kullanılan *-n* fiilden isim yapma ekini *-gAn* sıfat-fiil ekinden ortaya çıkmış gibi kabul etmek eldeki malzemeye ve Türk Dili hakkındaki bilgilerimize uymamaktadır (1980: 38).

²⁸*-gAn* ve *-mİş*, *-mUş* eklerinin kullanımının bölgeselliği açıktır ama bunlar birbirinden tamamen ayrılmaz. Oğuz grubu lehçelerinde *-gAn*’ı biçimlerin izleri bulunurken Kıpçak ve Karluk lehçelerinde de *-mİş*, *-mUş* ile biten sıfat-fiiller diğerlerinden ayrılmış şekil bilgisel oluşum şeklinde görülür. *-gAn* ve *-mİş*, *-mUş* eklerinin farklı ama birbirine yakın anlamlarla aynı dilde kullanımları da bulunmaktadır: *alğan men* ‘ben almışım’, *albişān ben* ‘ben aldım ve almaya devam ediyorum’ (Tuva Türkçesi) (Şçerbak, 2016: 104).

gAn sıfat-fiil ekinin +çA, +dA, +dAy ~ +dIy, +II gibi eklerle birleşerek zarf-fiil ekleri oluşturduğu da görülür.

Talat Tekin *-gAn* ekini fiilden isim yapma ekleri içerisinde vermiştir: *kapgan* ‘kapan, yakalayan; Böğü kağanın unvanı’, *korıgan* ‘kale, müstahkem mevki, sığınak’ (2003a: 90). Ayrıca “-gAn ekli eylem sıfatı” başlığında da *-gAn* ekinin hem şimdiki zaman hem de geçmiş zaman anlamı veren bir sıfat-fiil eki olduğunu ifade etmiştir: *äsnägän bars män* ‘esneyen parsım ben’ (2003: 171). Eski Uygur Türkçesinde isim, sıfat ve birleşik fiilin isim unsuru olarak kullanılır: *cuvänmerdliķni hū kılğan iki ajunnu buldaçı* ‘Cömertliği kendisine adet edinen her iki dünya nimetini bulur’; *t(a)ķı ançolayu k(a)ltı urd’un b(a)zğan xısğaç kim k(e)ntü uluķ temiren itilmis ol y(a)na kamuğ temireg k(e)ntü yançar* ‘Ve yine yüksek vasıflı demirden yapılan kıskaç (kerpeten) örsü tazyik altında tuttuğu gibi, yine bütün demirleri parçalar’; *bularnı mat bölser bolur sansarta turğan* (Eraslan, 2012: 375-376). Şen (2015: 61, 76) *-gAn* ekinin geniş ve şimdiki zaman ifadesi veren sıfat-fiil eki olduğunu ve bir şeyi yapmaya elverişli olmayı ifade eden isimler yaptığını belirtmiştir: *ugan* ‘muktedir’, *köygen* ‘yakan’, *yargan* ‘hâkim’; *çapgan er* ‘saldıran adam’. Kaşgarlı Mahmut DLT’de bu ekle ilgili “fiille vasıflanan işleyiciden işin çok olarak çıkması bildirilmek istendiği zaman ol er ol ewge bargan ve ol er ol işlarka turgan sözlerinde olduğu gibi denir ki ‘o adam eve çok gicen kişidir’, ‘o adam işlere çok çalışan, büyük işlere kalkışan adam’ demektir... fiilin devamıyla vasıflanan fa’il sıygası *tapınğan, yüküngen* şeklindedir” açıklamalarına yer vermiştir (Atalay, 1986a: 53, 168).

Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Eski Anadolu ve Çağatay Türkçelerinde de *-gAn* eki hem geniş ve geçmiş zaman ifadesi veren işlek bir sıfat-fiil eki hem de alışkanlığı, karakter özelliğini bildiren kalıcı isimler türeten bir fiilden isim yapma ekidir: *igidgen, uğan, yaratğan; agrıtgan kın* ‘acı veren ceza’, *çömgen er* ‘suya dalan adam’ (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 60, 82); *törütgen, uğan, yaratğan; kölige kılğan nirse, uşak taş atğan yıl* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 189, 206); *kalgan* ‘bakiye’, *kudurgan* ‘kuduz köpek’, *kömülgen* ‘şiddetli çamur’; *témgegen, sınamagan, dogurkan; kalan, togan* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 327, 345); *kani ol ben zeyrekem diyen kişi, şol kalan itler mi sizi yilüp kovarlar, yir yüzinde biten otlar; dalaşgan, söylegen, yaratgan, irişgen, gömülgen* (Gülsevin ve Boz, 2004: 148, 158); *azğan* ‘bir tür dikenli bitki’, *yapuşkan* ‘yapışkan’, *yapurğan* ‘yaprak’; *ataları yörgeñ yol* ‘atalarının gittiği yol’, *bar*

bolğan işlerini ‘var olan işleri’, köñülge keçken şübhe ‘kalbe giren şüphe’ (Eckmann, 2012: 108, 153). Harezmi Türkçesi döneminde yalnız biçimlerinin yanı sıra *+rAk* ekiyle birlikte kullanımları da vardır: *kaşu biriñiz dünyada üküş toyğanrak erse kıyāmat kün bolsa ol kimerse üküş açğanrak bolğay, kamuğdın rahmat kılğanrak turur-sen* (Bayraktar, 2004: 77). A. N. Kononov, *-dlk* ve *-mlş* sıfat-fiil eklerinin Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerinde *-GAn* sıfat-fiil ekininse Kuzeybatı (Kıpçak) ve Güneydoğu (Karluk) grubu Türk lehçelerinde belirgin özellik olduğunu ifade etmiştir (Turgunbayev, 2004: 26).

Türkiye Türkçesinde *-An* şeklinde olan bu sıfat-fiil eki Korkmaz’a göre geçmiş zaman, şimdiki zaman ve her zaman yapılageleni gösterme işlevli sıfat-fiiller türetir: *Hudutta bozulan ordu iki günden beri Serez’den geçiyordu, Günler geçtikçe heyecandan adeta yanan bir mum gibi eridiğimizi hissediyorduk, Geceleri kapalı olan kulübün şık ve biraz kibarca salonu aydınlanmıştı* (2003: 939-942). *-An* ekli sıfat-fiiller “eklendiği fiille birlikte, yalnız başına, geniş zamana bağlı hareket gösteren geçici bir ad olarak” da kullanılabilir: *Peki din değiştiren yakalanırsa ne olur?* (Korkmaz, 2003: 943). *-An* ekiyle türemiş geçici isimler hareket ifadelerini kaybederek alet ve eşya, hayvan, bitki, hastalık, coğrafya ve tabiat isimleri vb. kalıcı isimler hâline gelmiştir: *demirkapan ‘mıknatıs’, karakaşan ‘eşek, merkep’, günebakan ‘ayçiçeği’, saçkıran ‘saçları ve kılları düşüren bir hastalık’, atılan ‘şelale’* (Korkmaz, 2003: 949).

Türkiye Türkçesinde *-(y)An* sıfat-fiil eki ve *-GAn* fiilden isim yapma ekinin aynı mı yoksa farklı ekler mi olduğu konusunda farklı görüşler vardır. Muharrem Ergin ve Zeynep Korkmaz bu eklerin birbirine karıştırılmaması gerektiğini ifade ederken Jean Deny ve Tahsin Banguoğlu bunların aynı ekler olduğunu ileri sürmüştür.

Muharrem Ergin fiilden isim yapma ekleri içerisinde *-GAn* ekine yer vermiştir. Bu ekin fonksiyonu *-An* (alınan, çekinen) sıfat-fiil ekinin işlevinin anlam bakımından kuvvetlisidir. Ergin, *-An* sıfat-fiil ekinin Eski Türkçede *-GAn* şeklinde olduğunu anlam yakınlığı ile birlikte bu eski şeklin yakınlığına da kapılarak sıfat-fiil ekiyle bu ekin birbirine karıştırılmaması gerektiğini ifade etmiştir. Ona göre aradaki anlam farkının yanı sıra bu ekin *-GAn* sıfat-fiil ekinden farklı olarak aslında *-k*, *-k’*li olduğunu, Batı Türkçesinde sıfat-fiil ekinin *-g* ve *-ğ*’nin düşmesi ile *-An* şekline geçtiğini unutmamak lazımdır (Ergin, 2001: 190).

Zeynep Korkmaz fiilden isim yapma ekleri içerisinde *-(y)An* ekine yer vermiştir. Bu ek Korkmaz'a göre “*şekilce -An ekli sözler gibi görünen kazan, sıçan, tavşan (< tabışkan), yalan, yaratan ‘Tanrı’, yılan vb. örneklerdeki -An eki, tarihi dönemlerin -gAn ekindeki ön ses g-sinin eriyip kaybolmasından oluşmuş abartma sıfatları yapan farklı bir ekin devamıdır*”. Korkmaz, şekildeki tıpkılık dolayısıyla bunu *-An* sıfat-fiil ekiyle karıştırmamak gerektiğini ifade etmiştir (2003: 74). Fiilden isim yapma ekleri arasında da *-GAn* ekine yer verilir. Bu ek de “*alışkanlık sıfatları türeten bir ektir: alıngan, atılğan, çalışkan, çekingen...*”. Korkmaz'a göre “*-GAn ekinin eklendiği kelimelerde sıfatlık özelliğini yitirerek ada dönüştüğü bazı örnekler de vardır: ısırgan ‘bir bitki türü’, ilişken ‘deniz dibinde atık ve batıkların oluşturduğu tabaka’*” (2003: 80).

Jean Deny fiilden isim yapma ekleri içerisinde *-KAn* ekini vermiştir. Deny, bu ekin şimdiki-geçmiş zaman sıfat-fiilinin eski biçimi olduğunu, bugün gırtlak sesinden mahrum kalmış olarak lehçemizde *-An* biçimini aldığını ve o eski biçimin birtakım sıfat-fiillerle yaşadığını ifade etmiştir. Deny'ye göre bu sıfat-fiil ekleriyle türetilen sıfat veya daha seyrek olarak isimler karşılığı oldukları *-An*'lı sıfat-fiillerden her türlü zaman kavramının kendilerinde bulunmaması ile ayırt edilirler: *unutkan, unutan (unudan)* (Deny, 2012: 507).

Tahsin Banguoğlu Eski Türkçede *-gen* hâl sıfat-fiili ekinin dilimizde bir yandan damak sesini düşürerek aynı anlamda *-en* sıfat-fiillerini verdiğini, bir yandan da damak sesini koruyup anlatımca farklılaşarak fiilden berkitme ve alışkanlık sıfatları yaptığını ifade etmiştir: *çalışkan, unutkan, sıkılğan, çekingen, dövüşken* (2004: 240).

Gagavuz ve Azerbaycan Türkçelerinde yaygın olarak kullanılan bir sıfat-fiil eki ve kalıcı isimler türetmiş bir fiilden isim yapma ekidir: *çalışkan, yapışkan, sergen; sıcak tutan çorapçı, uçan bulutlar, uyuklayan insannar* (Özkan, 2007: 107, 134); *döyüşkän ‘dövüşken’, danışğan ‘konuşmayı seven, hoş sohbet’, alışğan ‘çabuk yanan, alevlenen; kibrit’; gälän gonağ, yazan täläbä, axan su* (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007b: 188, 212)²⁹.

Türkmen Türkçesinde sıfat-fiil eki ve fiilden isim yapma ekidir: *değişgen ‘şakacı’, gömülgen ‘bir zehirli yılan türü’, uruşğan ‘dövüşken, kavgacı’; iışlään yäri ‘çalıştığı yer’, okaan kitabım ‘okuduğum kitap’, geyen ‘giyen’*. Bu lehçede ekin *-yAAAn*

²⁹Azerbaycan Türkçesinde *-(y)AndA*: dağılmaya başlayanda, *-(y)AndAn*: hazır olandan sonra (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007b: 278-279) zarf-fiil eklerinde *-An* sıfat-fiil eki yer almaktadır.

biçimi de bulunur: *gepleyään* ‘konuşmakta olan, konuşan’, *uuklayaan* ‘uyumakta olan, uyuyan’ (Kara, 2007: 252, 277)³⁰.

Özbek Türkçesinde işlek bir sıfat-fiil ekidir: *körgänimdä* ‘gördüğümde, görünce’, *Qayergä bārgänini özi häm bilmäydi* ‘Nereye vardığını kendisi de bilmiyordu’ (Öztürk, 2007: 336). Özbek Türkçesinde -gAn eki olumsuz çekimi daha yaygın olan ikinci tip görülen geçmiş zaman ve öğrenilen geçmiş zaman kipini meydana getirir: *mening körgänim bār* ‘Benim görmüşlüğüm var, ben gördüm’, *kütgänim yoq* ‘beklemedim’; *kütmägänmän* ‘Beklemedim, Beklememişim’, *kütgänmisiz* ‘Beklediniz mi?’ (Öztürk, 2007: 323, 324). -gAn ekinin *tur-* yardımcı fiile ile kaynaşıp kalıplaştığı -*ädigän* biçimi gelecek zamanın üçüncü tipini meydana getirir: *tiläydidigänmän, kütädidigän emäslär* (Öztürk, 2007: 328-329)³¹.

Yeni Uygur Türkçesinde geniş, şimdiki ve geçmiş zaman ifadesi taşıyan sıfat-fiiller meydana getirir ve kalıcı isimler yapar: *oquğan adam* ‘okuyan adam’, *qerigan bala* ‘bakan çocuk’, *sözliğan til* ‘söyleyen dil’; *çekilğan* ‘yıldırım’, *çaqqan* ‘ısıran’, *saqlanğan* ‘mahfuz’ (Ersoy, 2007: 372, 411). Bu lehçede zamir kökenli şahıs ekleriyle birinci tip belirsiz zaman çekimini oluşturur: *işligändimän* ‘çalışmışım’, *yazgandisän* ‘yazmışsın’ (Ersoy, 2007: 387). *käl-* sözcüğüne -gän ekinin getirilmesiyle oluşan *kälgän* biçimi üçüncü tip istek kipinin hikâye birleşik çekiminde kullanılır: *başliğum kälgän idi* ‘başlamak istiyordum’ (Ersoy, 2007: 403). Özbek Türkçesinde olduğu gibi *idigän*

³⁰Türkmen Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman çekiminin (-pdır) olumsuzu -*maandır*, -*määndir* biçiminde yapılır (Kara, 2007: 266). Bu yapı -*magandır* > -*mayandır* > *maandır* biçiminde tahlil edilir. Türkmen Türkçesinde -*maan*, -*mään* sıfat-fiil ekinde *bakmanı* ‘bakmadığı’, *görmäniñ* ‘görmediğin’ (Kara, 2007: 277) -gAn eki yer alır. Ayrıca -*AndA*: alanda ‘aldığında’, görende ‘gördüğünde’ -*yaançaa* / -*yäänçää*: göräänçääm ‘ben görünceye kadar’ zarf-fiil eklerinde de -*An*, -*yAAAn* eki bulunur. Buran vd. (2014ç: 188) fiilden isim yapma ekleri arasında -*gAnçAk* şeklinde bir ek vermiştir. İşlek olmadığı ifade edilen bu ekin *ilgençek* ‘kıskaç’, *basgançak* ‘basamak’ örnekleri yer alır. Bu ek de -gAn ve +çAk eklerinin birleşmesinden meydana gelmiştir.

³¹Özbek Türkçesinde -gän ekinin *tur-* yardımcı fiili ile kalıplaşıp ekleşen -*ädigän* şekli de sıfat-fiiller türetir: *kelädidigän künlär* ‘gelecek günler’, *men yazädigän xat* ‘benim yazmakta olduğum mektup’. -(ä) *yätgän* biçimi de sıfat-fiil eki işleviyle kullanılır: *oqyâtgän kitâbim* (Öztürk, 2007: 337). -*gänçä* (-*gänimçä*...): *bolgänimçä*, -*gändä* (-*gänimdä*...): *qarägändä*, -*gän säri* (-*gän säyin*): *ötgänsäri* (Öztürk, 2007: 340-341) zarf-fiil eklerinde de -gAn eki vardır. -gän ekinin +*lik* isimden isim yapma ekiyle genişlemiş şekli olan -*gänlik* eki de Özbek Türkçesinde sıfat-fiil eki olarak kullanılır. Bu ek iyelik eklerini alarak genellikle -*dlğl*, zaman zaman da Türkiye Türkçesindeki -*mAsl/-mAlArI* eklerinin fonksiyon ve anlamında kullanılmaktadır (Koraş, 2007: 161-165). Esra Yavuz “Said Ahmad’ın ‘Ufq’ Romanı Esasında Özbek Türkçesinde -GAn Ekiyle Yapılan Zarf-Fiiller” başlıklı yazısında Özbek Türkçesinde -gAn ekinin bazı durum ekleri ve yapım ekleriyle birleşerek -*gändäy*, -*gändek*, -*gändän*, -*gängä*, -*gänsimän*, -*gännämä* gibi geçici zarf-fiiller oluşturduğunu ifade etmiştir (2010: 1971-2001).

biçimi ikinci tip gelecek zaman çekiminde kullanılır: *bilidiğänsän 'bileceksin'* (Ersoy, 2007: 392)³².

Kazak Türkçesinde çok işlek kullanılan bir sıfat-fiil ekidir: *cılağan bala 'ağlayan çocuk', ötken künder 'geçmiş günler', men tuwğan jer 'benim doğduğum yer'* (Tamir, 2007: 471). Öğrenilen geçmiş zaman çekiminin birinci tipi de -gAn ekiyle yapılır: *oylağanmun, tüsingensizder, kütken* (Tamir, 2007: 461)³³. Kırgız Türkçesinde de işlek bir sıfat-fiil ekidir: *bolgon okuya 'olmuş olay', ketken kol 'kırılmış kol', cıynalıp turgan cer 'toplanılan yer'* (Çengel, 2007: 526). Görülen uzak geçmiş zaman çekiminde de kullanılır: *baştağanmın 'başladım', ötkönbüz 'geçtik', unuktansıy 'unuttun'* (Çengel, 2007: 516)³⁴. Tatar Türkçesinde geçmiş zaman ve pasiflik ifade eden bir sıfat-fiil ekidir: *yëğërmëñçë gäsırnı kötken waqıtta 'yirmi asrı beklediğimiz çağda', halıknı uyatır öçën yazılğan kitaplar 'halkı uyandırmak için yazılan kitaplar'* (Öner, 2007: 724). Öğrenilen geçmiş zaman çekiminde kullanılır: *açkanmın, öskenner, orışkan* (Öner, 2007: 716). Tatar Türkçesinde -A/y torgan, "alışkanlık ya da belli bir zaman noktasında devam etmekte olan eylemi bildiren ad ya da ilgi tümcecikleri" kurmaktadır: *äytä torganın '(onun) söyleyegeldiğini/her zaman söylediğini'* (Güney, 2015: 150)³⁵.

Altay Türkçesinde işlek bir sıfat-fiil ekidir ve kalıcı nitelik isimleri türetir: *arktan 'artık, kalıntı, artan', taskabagan 'alışılmadık', kızıgan 'kızgın, sıcak'; Azıragan adanezi, çıkan-öskön ceri- Altayı sanaazına kirbey turdı, onçozi undulıp kaldı '(Onu)*

³²Bu lehçedeki -idiğan, -ydiğan sıfat-fiil ekinin içerisinde de -gAn eki vardır: *kelidiğan jil 'gelecek yıl', pütidiğan iş 'bitecek iş', deydiğan söz 'diyecek söz'* (Ersoy, 2007: 411). Ayrıca -ğanseri, -gänseri, -qanseri, -känseri: yazğanseri 'yazdıkaça', içğänseri 'içtikçe' (Ersoy, 2007: 411-412) zarf-fiil eklerinin bünyesinde de -gAn eki vardır. Doğan (2010c: 670) Yeni Uygur Türkçesindeki zarf-fiil ekleri arasında -GAndA: kalğanda 'kaldığımda, kalınca', -GAnça: körgençe 'görünce', -ğanliktin, -genliktin, -miğanliktin, -migenliktin: körelmiğanliktin 'göremediği için, göremeyince', turuvalğanliktin 'durduğundan, durduğundan dolayı' eklerini de saymıştır. Bu eklerin yapısında da -gAn eki bulunur. Buran ve Alkaya (2014a: 130) Yeni Uygur Türkçesinde bulunan sıfat-fiil ekleri arasında -(i)vatqan (-yvatqan) ekini de vermiştir. Geniş zaman sıfat-fiil eki olduğu bildirilen bu ekin *tuguvatqan 'doğmakta olan', dəyvatqan 'denilmekte olan'* gibi örnekleri vardır. Bu ekin yapısında da -gAn eki vardır. Öztürk (2010: 112) ise Yeni Uygur Türkçesinin zarf-fiilleri arasında -GAnça ekine de yer vermiştir. Yaygın bir kullanımı olmayan bu ekin yapısında da -gAn eki vardır: *Gül dəgenge gül bolamdu 'Gül deyince gül mü olur?'*

³³Kazak Türkçesinde -AtIn, -ytIn: išetin sarı kımız, esetin samal 'esen rüzgâr' (Tamir, 2007: 471-472) sıfat-fiil eklerinde ve -GAndA: qıs bolğanda 'kış olduğunda', -GAnça: tañ atqanşa 'tan atıncaya kadar' (Tamir, 2007: 472) zarf-fiil eklerinin yapısında -gAn eki bulunur.

³⁴Kırgız Türkçesinde -GAnça, -GOnço: olğança 'almıncaya kadar', -GAndA, -GOnDo: sen kelgende 'geldiğinde' (Çengel, 2007: 527) zarf-fiil ekleri -gAn ekinin +ça ve +da ekleriyle birleşmesinden oluşmuştur. Doğan ve Hünerli (2010a: 315) Kırgız Türkçesinde kullanılan zarf-fiiller içerisinde -GAndAn, -GOnDon: salgandan 'saldıktan', korogondon 'eksildikten'; -GAndAy, -GOnDoY: alganday 'almış gibi', toygondoy 'doymuş gibi' eklerini de vermiştir. Bu eklerin içerisinde de -gAn sıfat-fiil eki vardır.

³⁵Tatar Türkçesinde -Gançı, -Gençé: aılağançı ukıdım 'anlayıncaya kadar okudum', -GAndA: Séz kilgende aşy idék 'Siz geldiğinizde yemek yiyorduk', -GAndAy: Buş kulı bilen mıyığın sıypaganday itti 'Boş eliyle bıyığını okşar gibi yaptı' (Öner, 2007: 727-728) zarf-fiil eklerinde -gAn eki vardır.

yetiştiren ana babası, doğup büyüdüğü yer Altay'ı aklına (bile) gelmedi, hepsi unutuldu' (Dilek, 2007: 1024, 1065). Bilinen uzak geçmiş zaman çekiminde de kullanılır: *alganım* 'aldım, almışım', *içkenibis* 'içtik, içmişiz' (Dilek, 2007: 1045). Buran vd. (2014c: 45) Altay Türkçesinde ikinci tip gelecek zaman çekiminin içinde *-gAn* ekinin de bulunduğu *-AtAn*, *-OtOn*, *-ytAn*, *-ytOn* ekleriyle yapıldığını ifade etmiştir: *baratam* 'gideceğim'³⁶. Tuva Türkçesinde isim türettiği örnekler azdır ancak işlek bir sıfat-fiil eki olarak kullanılır: *darlatkan* 'mazlum', *bijulgan* 'pişik', *argan* 'zayıf'; *çoraan kiji* 'gitmiş kişi', *kelgen ool* 'gelmiş oğlan', *ölgen anyak* 'ölmüş genç' (Arıkoğlu, 2007: 1168, 1206). İkinci tip geçmiş zaman kipinide meydana getirir: *algan men* 'aldım, almışım', *baştan siler* 'yönettiniz, yönetmişsiniz' (Arıkoğlu, 2007: 1187)³⁷.

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-gAn
	Eski Uygur Türkçesi	-gAn
	Karahanlı Türkçesi	-GAn
Orta Türkçe	Harezmi Türkçesi	-An, -GAn
	Kıpçak Türkçesi	-An, -GAn
	Eski Anadolu Türkçesi	-An, -gAn
	Çağatay Türkçesi	-An, -GAn
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-An, -GAn
	Azerbaycan Türkçesi	-An, -GAn
	Türkmen Türkçesi	-An, -gAn, -yAAAn

³⁶Altay Türkçesinde *-GAndly*: Otko bışkanday balu 'Ateşte yanmış gibi yara' (Dilek, 2007: 1065) sıfat-fiil ekinde ve *-GANÇA*, *-GONÇO*: Eneñ cok bolgonço adañ cok bolgon bolzo sege le cakşı bolar edi 'Annesiz oluncaya kadar, babasız olsan senin için daha iyi olurdu', *-GAndA*, *-GOnDO*: Kamıstı sokkondo kijiniñ al-sanaazı ceñildenip kaydaar da cayım uçup, cüre berer 'Kopuzu çaldığı zaman, insanın düşünceleri hafifleyip, bilinmez bir yerlere uçup gider' (Dilek, 2007: 1067) zarf-fiil eklerinde *-gAn* eki vardır. Buran vd. (2014c: 61) Altay Türkçesinde bulunan sıfat-fiiller arasında *-AtAn*, *-ytAn* eklerini de verir: *edeten* 'edilmekte, yapılmakta olan', *aydatan* 'söylenmekte olan'. Bu ekin yapısında da *-gAn* bulunmaktadır.

³⁷Tuva Türkçesinde *-AndA*, *-GAndA*: kiji biçizinde hoy kadarganda birle solun çüveni kılğan çoruur bar çüve 'İnsan küçüklüğünde, koyun otlatırken mutlaka enterasan bir şeyi yapmış olur' (Arıkoğlu, 2007: 1211) zarf-fiil ekinde *-gAn* eki vardır. *-gAn* ekinin *+II* isimden isim yapma ekiyle birleşmesinden oluşan *-GAll* zarf-fiil ekinin tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri ve ekin kullanımı hakkında bilgi için bkz. s. 131.

	Gagavuz Türkçesi	-An, -GAn
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-Gän, -qan
	Yeni Uygur Türkçesi	-GAn
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	-GAn
	Kırgız Türkçesi	-GAn, -GOn
	Tatar Türkçesi	-GAn
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-GAn, -GOn
	Tuva Türkçesi	-An, -GAn

26. +gAr- (İsimden Fiil Yapma Eki)

26.1. Ekin Kökeni

+gAr- isimden fiil yapma ekinin kökeninin, farklı etimoloji önerilerinin de olmasına rağmen, isimden fiil yapan +k- eki ve fiilden fiil yapan -Ar- ekinin birleşmesine dayandığı görüşü araştırmacılar arasında daha yaygındır: G. J. Ramstedt +gAr- ekinin kökenini -gA isim yapma eki ve -r- ettirgenlik ekinin birleşmesiyle açıklar (Korkmaz, 2005a: 173). Bu görüş fiilden isim yapma ekinden sonra fiilden fiil yapma eki gelemeyeceği için kabul edilebilir değildir. C. Brockelmann ise +gAr- ekinin yapısını sıfat türeten -Iğ eki ve er- 'olmak' fiilinin birleşmesine bağlamıştır (1954: 217). Ancak Zeynep Korkmaz, "oluş" bildiren er- yardımcı fiilinin bu ekle bağlantısını kurmayı ekin semantik özelliğiyle ters düşeceği için imkânsız olarak görür ve Brockelmann'ın bu açıklamasının geçersiz olduğunu bildirir (Korkmaz, 2005a: 173). Ganiyev (2013: 167); N. K. Dmitriyew ve E. V. Sevortyan'ın +gAr- ekinin kökenini -ra ekine dayandırdığını söylemiştir.

Necmettin Hacıeminoğlu ekin yapısıyla ilgili iki ihtimalden bahseder:

1. +k- isimden fiil yapma ekiyle türemiş fiillere -Ar- ettirgenlik ekinin gelmesi ve ikisinin kaynaşması.

2. Sonu -g ile biten isimlere +Ar- isimden fiil yapma ekinin gelmesiyle oluşan fiil, vurgusuz orta hecenin düşmesi yüzünden yanlış bölününce böyle bir ek ortaya çıkmıştır (1984: 151).

Hacıeminoğlu ekin bulunduğu örnekler arasında iki ihtimale de uygun kelimelerin varlığına dikkat çekerek, bu duruma, “*bunlardan etken-geçişli durumda olanlar birinci ihtimale göre, oluş bildiren geçişsiz durumdakiler ise ikinci ihtimale göre izah edilmelidir*” şeklinde açıklama getirir (1984: 151).

Marcel Erdal *andgar-* ~ *antık-*, *birgörü* / *birgärt-* ~ *birik-*, *çingâr-* ~ *çınık-* vs. gibi fiillerde görüldüğü üzere *+gAr-* ekiyle türetilmiş fiillerin birçoğunun *+(X)k-* ekiyle türetilmiş fiillerle paradigmalar olarak bağlantılı olduğunu belirtmiştir. Erdal bu bağlantıdan yola çıkarak *+gAr-* ekini *+(X)k-* + *-Ar-* birleşmesine dayandırır ve *+gAr-* ekli fiiller *+(X)k-* ile türeyen fiillerin *-Ar-* ekiyle genişlemiş biçimleridir şeklinde açıklama yapar (1991: 747).

Şinasi Tekin *+gAr-* ekini *tağık-* ‘dağlara çıkmak’, *içik-* ‘teslim olmak’ fiillerinde görülen *+k-* isimden fiil yapma eki ve *-Ar-* fiilden fiil yapma ekinin birleşmesiyle açıklamıştır (1992: 82). Ancak Tekin, *+gAr-* ekiyle meydana getirilen fiillerin geçişsiz fiiller olmasına rağmen *-Ar-* ekinin geçişli fiiller türettiğine dikkat çekip “*her ne kadar asıl fonksiyonunu kaybetmiş bir faktitif W. Bang’ın tabiriyle ‘verblasster Faktitiv’ şeklinde düşünerek meseleyi böylece halledilmiş telakki etmek cazip görünüyorsa da bununla ilgili misalleri çoğaltıp ona göre daha tatmin edici bir çözüm yolu aramak yerinde olur sanırım*” diyerek ekin kökeniyle ilgili bu bilgiye tereddütle yaklaşmak gerektiğini de vurgulamıştır (1992: 82).

Tahsin Banguoğlu *+Ar-* ekinin *+A-* isimden fiil yapma ekini almış fiillere *-Ir-* fiilden fiil yapma ekinin kaynaşmasıyla meydana gelmiş birleşik bir ek olduğunu ve ekin, isimlere gelip bir miktar geçişli fiiller yaptığını belirtmiştir: *başarmak, becermek, evermek, gözermek, otarmak, suvarmak, onarmak* (2004: 208). Ayrıca bu ekin renk sıfatlarına gelerek bunlardan “*o renge dönme*” anlamında geçişsiz fiiller yaptığı bir kullanılıştta daha daha canlı olarak görüldüğünü söyleyen Banguoğlu, “*bu iki kullanılıştta -er- ekinin aynı kaynaktan gelip gelmediği araştırılmalıdır*” diyerek iki kullanım arasındaki farkı dikkate alarak eklerin köken ayrılığına dikkat çeker (2004: 208). Muharrem Ergin de *+gAr-* ekinin Batı Türkçesinde /g/ sesini düşürüp asıl *+Ar-* eki ile karışarak tek ek hâline gelmiş olabileceğini belirtmiştir (2001: 182). Zeynep Korkmaz, “Türkçede İsimden Fiil Türeten *+r-*, *+ar-/+er-* Eki ve Yapısı Üzerine” başlıklı yazısında, Türkçede, geçişli fiiller türeten *+Ar-* ekiyle geçişsiz fiiller türeten *+Ar-*, *+r-* ekinin köken bakımından birbirinden ayrıldığını ifade etmiştir. Ona göre *başar-*, *otar-*

'otlatmak, gütmek', *suvar-* 'sulamak, su içirmek', *çıñar-* 'gerçekleştirmek', *taşar-* 'dışarı çıkmak' gibi isim köklerinden geçişli fiiller türeten +*Ar-*, +*r-* eki Eski Türkçedeki +*gAr-* isimden fiil yapma ekine gitmektedir (2005a: 172). Korkmaz, bu görüşünü, "Yakutçada kısa ünlülü +*ar-/er-* eki yanında uzun ünlülü +*ār-/ēr-* ekinin de yer alması, ayrıca bu örneklerin Eski ve Orta Türkçedeki +*gar-/ger-* ekiyle türetilmiş örneklere tekabül etmesi, ekteki uzun ünlü unsurunun kaybolan eski bir +*g-/g-* ünsüzünün kalıntısı olduğunu ortaya koymaktadır" şeklindeki düşünceleriyle destekler (2005a: 173). *ağar-*, *bozar-*, *karar-*, *morar-*, *yeşer-*, *delir-* örneklerindeki "o ismin gösterdiği duruma dönüşme anlamı veren ve bir olma gösteren geçişsiz fiiller"i türeten +*Ar-* eki ise *er-* fiiline gitmektedir (Korkmaz, 2005a: 175).

Kaşgarlı Mahmut DLT'de isimden yapılan fiillerle ilgili açıklamalarında *kızar-* ve *karar-* fiillerindeki +*Ar-* ekinin *er-* fiilinden geldiğine dair bilgiler vermiştir:

İsimden yapılan fiillerdir: 'Elbise kızardı' demek olan 'ton kızardı' cümlesindeki kızardı fiili gibi; aslı kızıl erdi'dir, 'kızıl oldu' anlamındadır. Burada lam ve hemze atılarak kelime köklü bir fiil olmuştur. 'Elbise karardı' anlamına olan 'ton karardı' cümlesindeki karardı fiili de böyledir; aslı kara erdi'dir, 'kara oldu' demektir. Bu da kara sözünden alınmıştır (Atalay, 1986a: 163).

Biz de ekin kökenini +*k-* isimden fiil yapma eki ve -*Ar-* fiilden fiil yapma ekinin birleşmesine bağlıyoruz. Ayrıca ekin Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerindeki durumu, ekin /g/ sesinin düşmesiyle geçişsiz fiiller türeten +*Ar-* < *er-* 'bozar-' ve geçişli fiiller türeten +*Ar-* < +*gAr-* 'başar-' karşıklığı konusunda Zeynep Korkmaz'ın görüşlerine dayanarak işlenmiştir.

26.2. Ekin Kullanılışı

Talat Tekin +*gAr-* ekinin geçişli fiiller türeten bir isimden fiil yapma eki olduğunu söylemiştir: *içgär-* 'bağımlı kılmak', *taşgar-* '(Orduyu sefere) çıkarmak' (2003a: 86). A. v. Gabain ise ekin sık kullanılmadığını ifade ederek ekle ilgili şu örnekleri vermiştir: *köñülkär-* 'düşünmek', *tüpkär-* 'tahkik etmek, aslını araştırmak', *tözkärinçsiz* 'bilinemez, temelsiz' (1988: 49). Necmettin Hacıeminoğlu Karahanlı Türkçesinde bu ekin geçtiği örnekleri etken-geçişli ve oluş bildiren geçişsiz fiiller olmak üzere iki grupta vermiştir: *andgar-* 'yemin ettirmek', *içger-* 'içeriye sokmak', *otgar-* 'otlatmak'; *sütger-* 'süt gibi sulu olmak', *tazgar-* 'kelleşmek, dazlak olmak' (2003: 152-153). Harezmi Türkçesinde geçişli fiiller türetmiştir: *suwgar-* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 190). Eckmann ekin Çağatay Türkçesindeki örnekleri için şunları

sıralamıştır: *başkar-* ‘öncülük etmek, kılavuzluk etmek’, *kuşkar-* ‘kurtarmak’ (2012: 57). +*gAr-* eki Eski Anadolu Türkçesinde baştaki /g/ sesini kaybederek +*Ar-* durumuna gelmiştir. İsimlere gelerek bunlardan geçişli fiiller türetir: *ever-*, *şuvar-* (Gülsevin, 1997: 120). Kıpçak Türkçesinde de +*Ar-* biçiminde bulunan ekin *başar-* ve *şuvar-* gibi örnekleri yer almaktadır (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 329; Güner, 2013: 157-158)³⁸.

Zeynep Korkmaz (2005a: 172)’ın yukarıda verdiğimiz geçişli fiiller türeten +*gAr-* > +*Ar-* ekiyle geçişsiz fiiller türeten +*Ar-* eklerinin karıştığı görüşüne dayanarak Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerinde incelediğimiz gramer çalışmaları bu ayrıma dikkat çekmese de biz ekin geçişli fiiller türettiği örneklerle yer vermeyi uygun bulduk. Türkiye Türkçesinde bu ek yapma bildiren geçişli fiiller türetmektedir: *ever-*, *onar-*, *suvar-*, *başar-* (Korkmaz, 2003: 113). Ekin Gagavuz Türkçesinde işlek olmayan bir isimden fiil yapma eki olduğuna değinilmiştir: *ever-* (Özkan, 2007: 107). Azerbaycan Türkçesinde isimlere gelerek yapma bildiren geçişli fiiller türeten +*Ar-* eki Türkmen Türkçesinde de isimlerden geçişli fiiller türetmede kullanılmaktadır: *otar-* ‘otlatmak’, *suvar-* ‘sulamak’; *otar-* ‘otlatmak’, *öyer-* ‘evlendirmek’ (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007b: 190; Kara, 2007: 254).

Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde işlek olarak kullanılmayan bu ek, ünsüzle biten tek heceli kelimelere gelerek bunlardan geçişli fiiller türetir: *bâşqar-* ‘yönetmek, yürütmek’, *cümğar-* ‘tasarruf edip biriktirmek’ (Öztürk, 2007: 305); *suğar-* ‘sulamak’, *cuğqar-* ‘yerine getirmek’ (Ersoy, 2007: 373).

Kazak Türkçesinde yapma ifade eden fiiller türetir: *başqar-* ‘idare etmek’, *esker-* ‘hatıra getirmek, anmak’ (Tamir, 2007: 446). Kırgız Türkçesinde +*GOr-* biçiminde yuvarlaklaşmış biçimleri de bulunan isimden fiil yapma ekinin *başkar-* ‘başa geçmek,

³⁸Gürer Gülsevin, isimden fiil yapma ekleri arasında zikrettiği +*Ar-* ekinin hem geçişli hem de geçişsiz fiiller türettiğini belirtmiş ve *ağar-*, *göger-*, *bozar-*, *belir-*, *yaşar-*, *qayur-* örneklerinin geçişsiz *ever-*, *şuvar-* örneklerinin geçişli olduğunu bildirmiştir (Gülsevin, 1997: 120). Zeynep Korkmaz (2005a: 172, 175)’ın yukarıda verdiğimiz açıklamalarına göre *ağar-*, *göger-*, *bozar-*, *belir-*, *yaşar-*, *qayur-* geçişsiz fiillerindeki +*Ar-* eki *er-* fiiline, *ever-*, *şuvar-* geçişli fiillerindeki +*Ar-* eki +*gAr-* ekine gitmektedir. Dolayısıyla inceleme konumuz olan +*gAr-* ekinin Eski Anadolu Türkçesindeki devamı *ever-*, *şuvar-* örneklerinde geçen +*Ar-* eki olmalıdır. Argunşah ve Yüksekaya (2012: 329) ve Güner (2013: 157-158) isimden fiil yapma ekleri arasında +*Ar-* ekine yer vermiş ve bu ekin geçişsiz fiiller türettiğini bildirmiştir. Ancak her iki kaynağın da verdiği örneklerden *başar-*, *şuvar-* fiilleri geçişli fiillerdir. Yine Zeynep Korkmaz (2005a: 172, 175)’ın açıklamalarına dayanarak +*gAr-* ekinin Kıpçak Türkçesindeki devamı olan +*Ar-* biçimi *başar-*, *şuvar-* örneklerinde geçmektedir diyebiliriz.

idare etmek, *kutkar-* ‘*kurtarmak*’, *aktar-* ‘*ata bindirmek*’, *otkor-* ‘*hayvan otlatmak*’ gibi örneklerde geçtiği bildirilmiştir (Buran ve Alkaya, 2014b: 191). Tatar Türkçesinde de hem olma hem yapma ifade eden fiiller türetir: *cilger-* ‘*hafiften esmek*’, *koṭkar-* ‘*kurtarmak*’ (Öner, 2007: 706).

Altay Türkçesinde tek heceli isimlerden fiil türeten ve işlek olmayan bir isimden fiil yapma ekidir: *aktar-* ‘*göndermek*’, *koskar-* ‘*yakıp yıkmak, harap etmek; batırmak, iflas ettirmek*’, *sugar-* ‘*sulamak*’ (Dilek, 2007: 1029).

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	+gAr-
	Eski Uygur Türkçesi	+GAR-
	Karahanlı Türkçesi	+gAr-
Orta Türkçe	Harezmi Türkçesi	+gAr-
	Kıpçak Türkçesi	+Ar-
	Eski Anadolu Türkçesi	+Ar-
	Çağatay Türkçesi	+GAR-
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	+Ar-
	Azerbaycan Türkçesi	+Ar-
	Türkmen Türkçesi	+Ar-
	Gagavuz Türkçesi	+Ar-
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	+ğar-, +qar-
	Yeni Uygur Türkçesi	+ğar-, +qar-, +kär-
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	+ğar-, +ger-, +qar-, +ker-
	Kırgız Türkçesi	+GAR-, +GOR-
	Tatar Türkçesi	+GAR-
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	+GAR-
	Tuva Türkçesi	-----

27. +gArU (Yön Durumu Eki)

27.1. Ekin Kökeni

Araştırmacılar +gArU ekinin kökeniyle ilgili farklı etimoloji önerileri sunmuştur. Ekin açıklamalarında +GA yönelme durumu eki ve +rU yön ekinin birleşmesi, *kör-* ‘görmek’, **qar-* ‘karşı olmak’, *kara-* ‘bakmak’ gibi fiillerin -U zarf-fiil ekli hâlinin kalıplaşması, +gAr- isimden fiil yapma ekleriyle türetilmiş sözcüklere -u zarf-fiil ekinin getirilmesi ve bu yapının kalıplaşması ve ekteki +gA parçasının yönelme eki olduğu, bunun üzerine *ur-u* veya *er-ü* gibi zarf-fiil eki almış yapıların getirilip kalıplaşması şeklinde düşünceler öne sürülmektedir:

Räsänen +GARU ekinin bağımsız bir fiil kökünden geldiğini kabul ederek bu bağımsız fiil kökü için de **qar-* ‘karşı olmak’ fiilini önerir (Erickson, 2002: 486).

Suzan Duran “Türkçede Cihet ve Mekân Gösteren Ek ve Sözcükler” başlıklı yazısında +GARU ekinin doğrudan yön eki olarak kullanılmasının tereddütlü olduğunu belirtir. Duran’a göre bu ek iki heceli olduğu için birden fazla ekin birleşmesinden meydana gelmiş olmalıdır (1956: 4). Duran, Kaşgarlı Mahmut’un verdiği *içger-* ‘içeriye koymak’ fiilinin *içgerü* ve *taşkar-* fiilinin *taşgaru* şekillerini düşünerek zamanla bu sözlerin sonundaki +GARU parçasının başlı başına bir ek zannedilmiş olabileceğinden bahseder (1956: 5). Ayrıca Duran, yine Kaşgarlı Mahmut’un verdiği “*yağı karu kırış kurdum ‘Düşmana karşı [doğru] yay kurdum’*” örneğinden hareketle +GARU ekinin artık yön bildiren bir söz olduğunu ifade eder (1956: 5).

Radloff, Menges, Kononov ve Reşit Rahmeti Arat; +GARU ekinin +GA yönelme durumu eki ve +rU yön ekinin birleşmesinden meydana geldiği görüşündedirler (Erickson, 2002: 405)³⁹.

Karimov bu ekin ‘bakmak’ anlamına gelen *kara-* fiilinin zarf-fiil biçiminden (*karayu*) kısaltıldığını ifade eder. Aynı şekilde +GAR eki de bu zarf-fiilden kısaltılmıştır (Abdullayev, 1996: 9; Kuznetsov, 1997: 234; Erickson, 2002: 405).

³⁹+rU yön ekinin oluşmasıyla ilgili de çeşitli görüşler vardır. Erickson (2002: 405)’a göre Ramstedt bu ekin isim kökenli olduğunu söyleyerek eki, Çince **lu* ‘yol’ kelimesiyle ilişkilendirir. Lewicki ve Kotwicz yön eklerinin Proto-Türkçede ortaya çıkan durum ekinden kaynaklandığını düşünür. Bang, Samoyloviç, Zajaczkowski, Räsänen, Gabain, Karimov ve Şçerbak’a göre ise -r- ile biten fiil köklerine ünlü zarf-fiil ekinin getirilmesiyle (-r+u) +rU yön eki ortaya çıkmıştır.

Z. Abdullayev +KA, +GARU eklerinin kökenini Türkmen Türkçesinde “*dirsek, arşın, hayvanın ön bacağı*” anlamlarına gelen *garı* kelimesiyle açıklamıştır. A. Z. Abdullayev eski Türklerin yönü elle gösterdiğini ve konuşurlarken *el* kelimesini kullanmadığını ifade etmiştir (1996: 233-234). Kuznetsov bu görüşün şüpheli noktasının *garı* kelimesinin hiçbir lehçede “*el*” anlamında kullanılmaması olduğunu iddia etmiştir (Kuznetsov, 1997: 233-234).

Kuznetsov (1997: 233)’a göre Şçerbak, +GA ekinin +GARU’nun bir çeşidi olduğunu ve -*garu* > *gar* > -*ga* > -*a* şeklinde gelişme gösterdiğini söylemiştir.

Talat Tekin +*gArU* ekinin kökenini DLT’deki *karu* ‘*karşı, -e doğru*’ sözcüğünde aramış ve bunun Eski Türkçedeki *karşu* (**qar-ı-ş-u*) ile bağlantılı olduğunu öne sürmüştür (Tekin, 1989: 177).

Ahmet Bican Ercilasun +*gArU* yön ekindeki -*ru* parçasının ayrı bir morfem olarak düşünülmesi gerektiğini ifade eder. Ona göre -*ru* parçası *ur-* fiilinin zarf-fiil şeklinden kalıplaşmış olan *uru* edatından kontraksiyon yoluyla ortaya çıkmış bir şekildir: *ortusıña uru* > *ortusıñaru* (Ercilasun, 2007: 95).

Şinasi Tekin Eski Türkçede yön gösterme durumu eki olan +*gArU* ekinin müstakil olarak da görülen +*rA* ve +*rU* ekleriyle olan ilgisinin kesin olarak belli olmadığını ifade eder (Tekin, 1992: 88).

Petro İ. Kuznetsov eki *kör-* fiili ile ilişkilendirir. *kör-* fiilinin zarf-fiil eki almış biçiminden (*körü*) +*gArU*, ikinci şahıs emir biçiminden de +*KAr* eki meydana gelmiş ve -*r* ünsüzü düşmüştür (Kuznetsov, 1997: 236).

Marcel Erdal eki +*gAr-* fiilden isim yapma ekiyle türetilmiş fiil gövdesine getirilmiş -*U* zarf-fiil ekinin kalıplaşması yoluyla oluşmuştur. Ona göre +*gArU* eki, bu kalıplaşmış zarf-fiilden “bulaşma”⁴⁰ yoluyla ortaya çıkmış olabilir (2004: 177-178).

James Russell Hamilton bu ekin *kar-* fiilinin zarf-fiili olabileceğini belirtmiştir. Ona göre “*karış- ‘karşılaşmak, karşılamak’ ve karşı/karşu ‘karşı, zıt’ kelimeleri de aynı fiilden türemiştir*” (2011: 255).

⁴⁰“contamination”

Clauson, *+rU* eki ile aynı anlamı veren *+GA: rU* ekinin genel olarak yönelme durumu eki ve *+rU (+gA + rU)* şeklinde izah edildiğini söyler. Clauson “*Bulunma hâli ekinin -ka, -ke olduğu zamanlarda da bu ekin kullanılmasından dolayı bu açıklamanın doğru olduğunu kabul etmek güçtür*” diyerek bu açıklamaya karşı çıkar (2007: 188).

John A. Erickson eki *+GA* eki ile *er-* fiilinin zarf-fiil biçimi olan *erü*'nün birleşmesinden meydana geldiği görüşündedir. Erickson yön eklerinin kökenleriyle ilgili görüşleri değerlendirip kendi etimoloji önerisini sunduğu “On the Origin of the Directive Case in Turkic” adlı çalışmasında yön eklerinin kökeniyle ilgili iki görüşün ortaya çıktığından bahsediyor: *ettirgenlik* ve *bağımsız fiil hipotezi*. Bağımsız fiil hipotezine dayanarak Eski Türkçe dönemine ait metinlerde geçen yön eki almış sözcüklerin fonolojik, sentaktik ve semantik özelliklerine uyum sağlayan bir fiil kökü yön eklerinin kökü olarak önerilmelidir ve bu durum da bizi ‘*olmak, ulaşmak*’ anlamlarına sahip olan *er-* fiiline götürür. Erickson yön eklerinin oluşumu şu şekilde formüleştirebilir:

isim + yönelme-bulunma durumu eki + *er-* ‘olmak, ulaşmak’ + zarf-fiil eki

qağan + ga + är - ü > qağanğaru ‘kağana, kağana doğru’

iç + ge + är - ü ~ iç + är - ü > içrä ‘içeri’ (Erickson, 2002: 408).

Rysbek Alimov (2011: 96-97) *+gArU* ekinin Kırgız Türkçesinin Aksı ağzında *+GA: rI* (ilk hecedeki ünlü uzun), biçiminde bulunduğunu ve bir ekten ziyade edat gibi kullanıldığını ifade etmiştir. Alimov (2011: 101)’a göre *+GA: rI* biçiminin söz konusu ağzıda “bir şeye erişerek, ulaşarak” anlamında kullanılıyor olması, ilk hecedeki ünlünün uzun ve vurguyu üzerinde taşıyor olması Erickson’un yukarıda verilen görüşlerini destekler niteliktedir.

Yukarıda verdiğimiz gibi Ahmet B. Ercilasun ve John A. Erickson, ekin yapısını *isim + GA (yönelme durumu eki) + er- ~ ur- + zarf-fiil eki* şeklinde açıklamıştır. Bu açıklamalara bakarak Ahmet B. Ercilasun’un *isim + GA (yönelme durumu eki) + ur -u* biçimindeki açıklamaları daha mantıklı görünmektedir. Aslında Erickson’un verdiği açıklama da kabul edilebilir görünmekle beraber *er-* fiilinin şekil ve zaman eklerini almış durumu ve *-nç* ekini almış *erinç* biçimi dışında zarf-fiil ekli bir kullanımına rastlanmadığı için buradaki fiilin *ur-* olarak kabul edilmesi daha doğrudur.

27.2. Ekin Kullanılışı

Eski Türkçede yön durumu eki +*GAru* ekidir. Bu ek nadiren +*kArU* şeklinde geçer: *tabgaçgaru* ‘Çin’e’, *küngerü* ‘güneye’, *sangaru* ‘sana’ (Gabain, 1988: 65). +*GAru* eki Orhun Türkçesi metinlerinde yalın ad gövdelerine eklenir: *ben ebgerü tüşeyin... tedi* ‘Ben karargâha ineyim... dedi. Ancak ek teklik üçüncü şahıs iyelik ekini almış adlara +*ηArU*, teklik birinci şahıs iyelik eki almış adlara +*ArU* şeklinde gelir: *yeriñerü subıñaru kontı* ‘Kendi topraklarına ve sularına kondu’, *basmlı yağıdıp ebimerü bardı* ‘Basmıllar bize düşman olup benim yurduma doğru gittiler’ (Tekin, 2003a: 115). Kemal Eraslan ekin Eski Uygur Türkçesinde iyelik ekli isimlerde, bazı zarflarda, yönelme hâlindeki zamirlerde ve bazı yapım eklerinden önce kullanıldığını bildirmiştir: *y(i)me yüküñür-m(e)n t(e)ngri-m sizing adınçığ körtl-e yüzüñüz-gerü* ‘Yine Tanrım, sizing seçkin güzel yüzünüze doğru hürmetle eğilirim’, *içgerülüg edgü yemişig kuşlar artatır üçün* ‘saraya ait iyi yemişi kuşlar harap ettiği için’ (2012: 158). Karahanlı Türkçesinde +*GAru* eki işleliğini yitirmiştir. Sadece DLT’de sınırlı örnekte rastlanır: *tenrigerü, yaygaru* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 66).

Harezmi ve Kıpçak Türkçesinde *artgaru* ~ *artkaru* ~ *artkari*, *içkerü* ~ *içkeri*, *ilgerü* ~ *ilgeri*, *taşgaru* ~ *taşkaru* ~ *taşkari*; *ardgarı*, *içkeri* ~ *içkerü*, *ilgerü*, *taşgaru* ~ *taşkari* gibi örneklerde yön gösterme işleviyle kendini gösterir (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 194, 334). Kıpçak Türkçesinde ekin +*harı*, +*haru* biçimleri *artharı*, *yatharı* ~ *yatharu* gibi örneklerde tespit edilmiştir. Galip Güner’e göre bu ekler başlangıçta yön gösterme işlevi yüklenmişken zaman içerisinde eklendikleri isim soylu sözcüklerle kaynaşmışlardır (2013: 196). Eski Anadolu Türkçesinde +*GAru* eki yön gösterme işlevini kaybetmiş ve +*ArU* biçiminde kalıplaşmış olarak bazı kelimelerde yer almıştır: *anaru, ilerü* (Gülsevin, 1999: 115). Janos Eckmann, yön durumu eki olarak bahsettiği +*GAru* ekinin nadiren kullanıldığını ve kalıplaşmış olarak bazı kelimelerde yer aldığını ifade eder: *ilgeri* ‘ileri’, *yoğkari* / *yoğari* gibi (2012: 83).

Ekin çağdaş Türk lehçelerinde yön gösterme durumu eki olarak kullanımı yoktur. Kalıplaşmış olarak bazı kelimelerde varlığını bazen Eski Türkçedeki şekliyle bazen de ses düşmesi sonucu aldığı şekillerle sürdürmektedir. Türkiye Türkçesi *ileri*, *içeri*, *dışarı*, *yukarı*; Azerbaycan Türkçesi *irâli*, *içâri*, *dışarı*, *yuharı*; Türkmen Türkçesi *ileri*, *içeri*, *daşarı*, *yokarı*; Özbek Türkçesi *içkâri*, *tâşkari*, *yukâri*; Yeni Uygur Türkçesi *içkiri*, *taşkari*, *jukari*; Kazak Türkçesi *ilgeri*, *işkeri*, *tıskari*, *jogarı*; Kırgız Türkçesi

içkeri, tışkari, ilgeri; çoğoru < yokkarı; Tatar Türkçesi içkâri, yugari (KTLS, 1991: 170-171, 364-365, 380-381, 998-999); Gagavuz Türkçesi *ileri, içeri, dışarı, yukarı* (Gaydarci vd., 1991: 73, 119, 121, 262). Altay Türkçesi *onori-teskeri 'ileri geri, ileriye geriye', içkeri-tışkari, 'içeri dışarı, içeriye dışarıya', teskeri 'geriye doğru', onoor < angar 'oraya', mınaar < mungar 'buraya'* (Dilek, 2007: 1038).

+*GarU* eki Karahanlı Türkçesi döneminden sonra yön gösterme işlevini kaybetmiş ve eklendiği sözcüğün bünyesinde kalıplaşmıştır. Ancak yine de ekin yer aldığı bu sözcükler metinlerde geçtiği için aşağıda tablo üzerinde +*GarU* ekinin tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri gösterilmiştir.

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	+gArU
	Eski Uygur Türkçesi	+GARU
	Karahanlı Türkçesi	+GARU
Orta Türkçe	Harezm Türkçesi	+GARı, +GARU
	Kıpçak Türkçesi	+GARı, +GARU, +ğaru, +ğarı
	Eski Anadolu Türkçesi	+ArU
	Çağatay Türkçesi	+GARı, +GARU
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	+Arı
	Azerbaycan Türkçesi	+Arı
	Türkmen Türkçesi	+Arı
	Gagavuz Türkçesi	+Arı
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	+kârı, +kâri
	Yeni Uygur Türkçesi	+kİri
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	+GARı
	Kırgız Türkçesi	+GARı
	Tatar Türkçesi	+GARı

Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	+GARİ
	Tuva Türkçesi	-----

28. -gAy (Kip Eki)

28.1. Ekin Kökeni

-gAy ekinin kökeniyle ilgili görüşler -GA ekinin genişlediği noktada birleşmiştir: Vecihe Kılıçoğlu -gAy gelecek zaman ekinin -GU isim-fiil ekinin genişlemesiyle ortaya çıktığını düşünür. Kılıçoğlu; Türkçedeki -GU, -GA, -GAy ve -A eklerinin Türk lehçelerinde birbirlerine çok yakın bir şekilde yer aldığını ve anlam bakımından ortak bu eklerin morfolojisindeki ortak noktanın da /g/ sesi olduğunu ifade etmiştir. /g/ ünsüzünün dar ünlüleri genişletme etkisi düşünülünce bu eklerin geçirdiği ses gelişimi şöyle gösterilebilir: -GU > -GA > -A ~ -GAy (1951: 273). KTLG de -gAy ekinin kökenini *bilge*, *öge*, *kıska* gibi örneklerde geçen fiilden isim ve sıfat türetme eki -GA ekine dayandırmaktadır. Ekin bünyesinde bulunan -y sesinin türeme bir ünsüz olduğu ve *yā* > *yay*, *tī* > *Türkmen Türkçesi diy-*, *tū* > *tüy*, *sūt* > *Türkmen Türkçesi süyt* örneklerinde de benzer bir türemenin varlığı ifade edilmiştir (2013: 587-588). Biz de ekin -GA + y şeklinde açıklanması gerektiğini düşünüyoruz.

28.2. Ekin Kullanılışı

Orhun Türkçesinde -gAy eki gelecek zaman kipini kurar ve sadece Irk Bitig ve Tuhuang yazmalarında geçer: *kün orta yütürüp tün orta kanta nāgüdā bulgay ol* ‘Gün ortasında yitirip gece yarısı nerede bulacak?’ (2003: 189). Orhun Türkçesinde nadir olarak kullanılan, Eski Uygur Türkçesi döneminde yaygınlaşan -gAy eki sadece şekil ve zaman eki olarak kullanılmış, sıfat-fiil eki olarak kullanılmamıştır (Eraslan, 2012: 583). Eski Uygur Türkçesinde birinci tip şahıs eklerini alarak gelecek zaman kipini kurar: *huintso üç yitmiş yaşatım otğurağ bu yıl bu sangramda et’üz qotğaym(e)n* ‘Ben Hüentsang, altmış üç yıl yaşadım, muhakkak bu yıl bu manastırda (Skr. Sangharama) öleceğim’ (Eraslan, 2012: 343). A. v. Gabain, -GAy ekinin gelecek zaman çekimini oluşturduğunu ve gelecek zamanın “*bazen muktedir olma, ara sıra, özellikle görülen geçmiş zaman durumundaki bir yardımcı fiil almışsa, gerçekleşmemiş (Irrealis), nezaketle talep etmeyi (temenni)*” ifade ettiğine değinmiştir: *tāgingāy mān* ‘erişeceğim’, *yarağay*, ‘yarayacak, uygundur’, *qayusıña ämgäktä ozğurgay sen* ‘hepsini

ızdıraplarından kurtaracaksın (kurtarabilirsin)' (1988: 81-82). Ayrıca Gabain, emir kipinin çokluk üçüncü şahsının *-zUn* veya *-zUnlar* ekiyle yapıldığını bildirirken “*Bu şekiller yerine, yer yer daha hafif bir mana ifadesiyle*” *-Gay* ekini almış biçimlerin olduğunu ifade eder: *barmağay sin ‘Gitmeyeceksin, gitme işte!’*, *yarağay ‘Olsun, iyi!’* (1988: 79). Karahanlı Türkçesinde, *-Gay* eki gelecek zaman kipini oluşturan eklerden biridir. *-GA* ekiyle karışık olarak kullanılır: *ködürgey men, bulmagay sen, kigürgey miz* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 73-74). Eski Anadolu Türkçesinde *-Gay* ekinden gelişen *-A* bulunmaktadır. *-A* eki gelecek zaman ve istek kipinde kullanılır: *yaturam hoş olmadın ezber sebak / ne cevâb idem su’âl itdükde hak, döndiler yehûdiye söylediler / ko anı biz öldürevüz didiler* (Gülsevin, 1997: 102, 107). Harezmi ve Kıpçak Türkçesinde de *-GA* ile karışık olarak kullanılan *-Gay* eki, gelecek zaman kipinde kullanılan eklerden biridir: *açğay men, körgey sen, ötemegey, çıkarğay miz, bilgey siz; bırakkay men, durguzgay sen, içkeyler* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 200, 341). Çağatay Türkçesinde Eckmann’ın “Gelecek-İstek” başlığıyla verdiği kip *-Gay* ve *-GA* ekleriyle yapılır. Bu kip “*gelecek zaman, istek, rica veya emir, alelade bir gerçeğe işaret etme, tahmin*” bildirir: *ölsem, bu ‘âlem ehlidin bolğay mén âsüde ‘Ölürsem bu dünya insanlarından kurtulacağım’, kılğ(a)y sén, bilge(y) biz* (2012: 128-129).

Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerinde *-gay* eki bulunmaz. Bu lehçelerde, Türkmen Türkçesi hariç, *-gay* ekinden geliştiği düşünülen *-A* eki yer almaktadır ve bu ek, istek kipi çekiminde kullanılır: *ödeye, başlayasınız, göresin* (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007a: 61); *işläyäsın, görälär, ala* (Özkan, 2007: 127); *alam, gäläsän, oxuyalar* (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007a: 209).

Özbek Türkçesinde *-gäy* eki, daha çok edebî metinlerde olmakla birlikte, istek kipinin ikinci tipinde; Yeni Uygur Türkçesinde ise istek kipinin birinci tipinde kullanılmaktadır: *tilägäymän, kütgäysän, kütışğäy* (Öztürk, 2007: 330-331); *kütkäymän ‘bekleyeyim’, yazğaysän ‘yazasın’, işligäymiz ‘çalışalım’* (Ersoy, 2007: 394).

Kırgız Türkçesinde *-Gay*, *-GOy* eki *ele* kelimesiyle, seyrek olarak kullanılan bir kip olan birinci tip istek kipi çekiminde yer almaktadır: *baştagay elem ‘başlasam’, unutkay elek ‘unutsak’* (Çengel, 2007: 521). Tatar Türkçesinde ekin *-gayı*, *-gäyî* biçimleri bulunur ve sadece olumsuz fiil tabanlarında kullanılan istek kipi çekiminde kullanılır: *almagayı, işlämägäyî* (KTLG, 2013: 571). Bu lehçede ekin sonunda yer alan *+I*, tasarlama kiplerinde sık rastlanan pekiştirme unsurlarından biridir (KTLG, 2013:

592-593). Kazak Türkçesinde de -GAy işlek olmayan bir istek kipini kurar: *bilgeymın, aşqaymız, bilgeysinder* (KTLG, 2013: 575).

Altay Türkçesinde istek kipi -GAy, -GOy ekiyle yapılır: *algayım ‘alayım, almak niyetindeyim’, körgöy, körgöyiger / körgöyöör* (Dilek, 2007: 1053-1054). Tuva Türkçesinde de, işlek olmamakla birlikte, istek çekiminde kullanılan -GAy ekinin -Ay biçimi bulunmaktadır ve bu kipin “*istek başta olmak üzere ümit, rica, tavsiye, niyet*” gibi işlevleri vardır: *baştaay sen, algay siler* (Arıkoğlu, 2007: 1196).

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-gAy
	Eski Uygur Türkçesi	-GAy
	Karahanlı Türkçesi	-GAy
Orta Türkçe	Harezm Türkçesi	-GAy
	Kıpçak Türkçesi	-GAy
	Eski Anadolu Türkçesi	-A
	Çağatay Türkçesi	-GAy
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-A
	Azerbaycan Türkçesi	-A
	Türkmen Türkçesi	-----
	Gagavuz Türkçesi	-A
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-gäy
	Yeni Uygur Türkçesi	-gay, -gäy, -qay, -käy
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	-GAy
	Kırgız Türkçesi	-GAy, -GOy
	Tatar Türkçesi	-gayı, -gäyi
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-GAy, -GOy
	Tuva Türkçesi	-Ay, -GAy

29. -gA(y)sUg (Fiilden İsim Yapma Eki)

29.1. Ekin Kökeni

Daha çok -gA(y)sUg ekinin Karahanlı Türkçesi döneminden itibaren aldığı şekil olan -AsI hakkında yoğunlaşan çalışmalar, -AsI ekinin -A + sI şeklinde iki ekten oluştuğuna işaret etmiştir. Ekteki -A parçası gelecek zaman ifadesi yanında istek, gereklilik bildiren -gAy, fiilden isim yapma eki -gA, zarf-fiil eki -A gibi eklere dayandırılır. Birleşimin ikinci parçasının da yine Eski Türkçede istek, gelecek bildiren -sIg eki veya teklik üçüncü şahıs iyelik eki +sI olduğu ifade edilmektedir. Ekteki -A parçasının -gAy eki olduğuna bir şüphe yoktur ancak burada -gAy ekini almış bir fiilin tekrar fiillere gelen -sIk ekini nasıl alabildiği konusu açıklanmaya muhtaçtır. Dolayısıyla -gAy ekinden sonraki parça fiillere gelen değil isimlere gelen bir ek olmalıdır.

Ramstedt Moğolca *gusi ve Türkçe -AsI ekini karşılaştırarak -AsI ekini *-a-sı şeklinde ayırmış ve -a- ekinin ‘potentativ’ eki olduğunu öne sürmüştür (Choi, 2010: 252).

W. Bang ekin yapısını önce al- yardımcı fiiline bağlayarak -AsI < al- fiili + -sI fiilden isim yapma eki şeklinde daha sonraysa -AsI < -A zarf-fiil eki +sI “teklik üçüncü şahıs iyelik eki biçiminde açıklamıştır. Eraslan’a göre Bang’ın al- + -sI açıklamasında /l/nin düşmesi, -A +sI açıklamasında zarf-fiil ekine iyelik ekinin getirilmesi doğru değildir (Eraslan, 1980: 35).

C. Brockelmann eki, -ası/ -esi < -a / -e zarf-fiil eki +sI (< +sIg) isimden isim yapma eki birleşmesiyle izah etmiştir (Brockelmann, 1954: 243).

Benzing -AsI ekini Çuvaşçada gelecek zaman imkân ismi teşkil eden ek -As eki ve +I teklik üçüncü şahıs iyelik eki şeklinde açıklamıştır (Räsänen, 1957: 116). Eraslan’a göre Eski Anadolu Türkçesi döneminde ortaya çıkan bir eki ondan hem zaman hem de alan bakımından farklı bir lehçeyle açıklamak doğru değildir (1980: 36).

Tahsin Banguoğlu bu eki eski Oğuzcada gelecek zaman kipini kuran -A sıfat-fiil ekinin +sI teklik üçüncü şahıs iyelik ekiyle birleşmesi şeklinde açıklamıştır (2004: 237). Eraslan’a göre zarf-fiil veya istek ekinin iyelik ekiyle birleşmesi açıklanmaya muhtaç bir durumdur (1980: 36).

Mecdut Mansuroğlu *-AsI* ekini *-gA* ekinden türemiş bir biçim olarak görmüş ve *-gA* (gelecek zaman sıfat-fiil eki) + *sIg* > *+sI* (isimden isim yapma eki) birleşmesiyle açıklamıştır (1958: 178-179).

Muharrem Ergin *-AsI* ekinin eski şeklini *-gAsI* biçiminde düşünerek *-gA* gelecek zaman sıfat-fiiliyle *+sI* teklik üçüncü şahıs iyelik ekinin birleşmesiyle oluştuğunu kabul etmektedir (Ergin, 2001: 337).

Zeynep Korkmaz, *-AsI* ekinin kökenini açıkladığı yazısında bu ekin *-gA* gelecek zaman - gereklilik sıfat-fiili ile fiilden gereklilik-dilek ve gelecek zaman görevlerinde sıfat-fiiller türeten *-sIg* eklerinin birleşmesiyle açıklamıştır. Ona göre *-AsI* eki, *-gA+sIg* > *-AsI* değişimine uğramış gereklilik ve gelecek zaman ifade etme görevinde sıfat-fiiller türeten “*aynı nitelikte iki ayrı ekin*” birleşmesiyle meydana gelmiştir ([1969], 1968: 34).

Kemal Eraslan, *-gAy* > *-gA* gelişmesini kabul ederek eki, *-gA* (isim-fiil eki) + *sIg* (isimden isim yapma eki) biçiminde açıklamaktadır. *-gAsIg* biçimi baştaki ve sondaki /g/ sesini düşürmesiyle *-AsI* hâline gelmiştir (1980: 35-36).

Vecihe Hatiboğlu *-AsI* ekinin gelecek zaman kavramı veren *-A* ve Orhun, Eski Uygur Türkçesinde istek, gereklilik kavramlarını ifade eden *-sIg* ekinden meydana gelen bir birleşik ek olduğunu ifade etmiştir (1981: 31-32).

Marcel Erdal OTWF'nin *+sOk* isimden isim yapma ekini incelediği bölümünde bu ekin *-gAy* gelecek zaman ekli şekillere de gelerek *ölgäysökä*, *koğgaysok*, *ilgäysök*, *bargasokta*, *tarıgasok* gibi örneklerde yer aldığını bildirmiştir. Erdal bu örneklerden bazılarının /ş/li biçimler olduğuna da değinir: *ölgäyşök*, *ölgäşök* (1991: 157-158).

Necmettin Hacıeminoğlu Harezmi Türkçesinde *-AsI* ekinin *-gAsI* biçiminde de görüldüğüne değinerek ekin *-gAsI* şeklinin fiilden isim yapan veya gelecek zaman isim-fiil eki olan *-gA* eki üzerine *+sI* teklik üçüncü şahıs iyelik ekinin gelerek kalıplaşması sonucunda oluştuğunu ifade etmiştir (1997: 173).

“Türkmen Diliniñ Grammatikası” adlı çalışmada *-AsI* ekiyle ilgili birçok bilim adamının görüşlerine yer verilmiştir. Bu çalışmaya göre:

-AsI ekini M. N. Hıdırow *-As + I* (iyelik eki); N. K. Dmitriyew ekin Başkurt Türkçesindeki *-ahı, ähe* şeklini *a + hı, ä + he* (ikinci parça iyelik eki); N. I. Aşmarin Çuvaşçadaki *-As/-s* şeklini *-A* (zarf-fiil eki) + *sı, se* (iyelik eki) şeklinde açıklamaktadır Baskakov *-AsI* ekini *-A+sI (-gA+sIg)* gibi parçalara ayırıp bununla aynı şekilde kullanılan Karakalpak Türkçesindeki *-gI + sI (-gI+sIk)* şekillerinin olduğunu göstermiştir. Yukarıdaki şekillerin iş adı yapan *-gI* ve *-sI (-sIk)* eklerinin birleşmesinden ortaya çıktığını tahmin eder. Sonra farklı bir yaklaşımla *-gI-sI* ekinin *-AsI* şeklinin *-gIs, -gAs* ekinden ve *-I* iyelik ekinden ortaya çıkmış gibi görüldüğünü fakat dilde böyle bir bölünüşün anlaşılamayacağını belirtir. Böylece *-gIsI* ve *-AsI* şekillerinin iş adı yapan *-gI* ve istek bildiren *-sIk* eklerinden birleşerek ortaya çıktığı varsayımının mümkün olduğunu söyler. Baskakov *-AsI* ekinin *(-gI > A) -sIg > -sI* yani *-A* eki + *-sI* şeklinden ortaya çıktığı sonucuna ulaşmaktadır (Borjakow, 1999: 345-346). Bu açıklamalardan yola çıkarak Borjakow vd. (1999: 346) *-AsI* ekinin istek, gelecek zaman, gereklilik gibi anlamlara sahip *-gAy* eki ve benzetme, gelecek zaman, istek gibi anlamlara sahip *-sIg* eklerinin birleşmesinden meydana geldiğini ifade etmiştir.

KTLG, *-AsI* ekini *-GA* fiillerden sıfat ve fail ismi yapan ekle *+sI* teklik üçüncü şahıs iyelik ekinin birleşmesine bağlamıştır: *-GA + sI > -GAsI > -AsI* (2013: 637).

Ferruh Ağca, *-gA(y)sUg* ekinin “*fiillerden sıfat / gelecek zaman / istek / gereklilik yapan*” *-gA(y)* ekiyle “*yine Eski Türkçede gelecek zaman, istek ve gereklilik vazifelerine sahip*” *-sUg* ekinin birleşmesinden meydana geldiğini söylemiştir. Ağca’ya göre Eski Türkçede ve Türk dilinin başka çevrelerinde yazılmış metinlerde her zaman yuvarlak ünlüyle görülen *-sUg* eki; ya *alkansıg törü, işlemesig iş, kigürsüg törü* örneklerindeki “*eklendiği fiile gereklilik, dilek-şart ve gelecek zaman ifadeleri katan, kendisinden sonra gelen ismi niteleyen*” *-sIg, +sUg* ekinin yuvarlak ünlülü şekli ya da “*benzer fonksiyonlara sahip olan ve sadece yuvarlak ünlüyü kabul eden*” *+sUk* ekine benzeyen farklı bir ektir (2010: 248). Bize göre de *-gA(y)sUg* eki fiillerden sıfat, gelecek zaman, istek ve gereklilik yapan *-gA(y)* ekiyle isimlere eklenen *+sUg* ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Eski Uygur Türkçesi döneminde ortaya çıkan *-gA(y)sUg* yapısında baştaki ve sondaki /g/ seslerinin düşmesi ve *U > I* değişmesiyle bu ek Karahanlı Türkçesi döneminden itibaren *-gAsI ~ -AsI* biçiminde görülmeye başlamıştır.

29.2. Ekin Kullanılışı

Marcel Erdal Uygur Türkçesi metinlerinde geçen *ölgäysökä, koğgaysok, ilgäysök, bargasokta, tarıgasok* gibi örnekleri +sOk ekinin -gA(y) ekli sözcüklere geldiği örnekler arasında sıralamıştır (1991: 157-158). Ferruh Ağca, -gA(y)sUg ekinin Budist Türk çevre metinlerinden Maytrısmıt'te görüldüğünü ifade eder. Bu metinlerde -gA(y)sUg ekinin getirildiği fiil sayısının fazla olmadığını ifade eden Ağca, ekin genellikle *öl-* fiiline, bu fiil dışında *bar-*, *il-*, *kod-*, *tarı-* fiillerine, getirilerek ya kendisinden sonra gelen *üd* 'zaman' sözcüğünü nitelediğini ya da +DA bulunma durumu ekini alarak eklendiği sözcüğü isimleştirdiğini söylemiştir: *ölgeysügde, tarıgasug, ölgeyšüg ödte, ölgeysük üdümüzni*. Ekin *ölgeyšüg ödte, ölgeysük üdümüzni* gibi örneklerde ise sıfat-fiil eki işlevine sahip olduğu ifade edilmiştir (2010: 239-244).

Kaşgarlı Mahmut DLT'de Karahanlı ve Uygur Türk yazı dillerindeki -gU sıfat-fiil eki yerine Peçenek, Kıpçak, Oğuz ve Bulgar dillerinde başka bir ekin bulunduğunu ileri sürmüştür. Ancak Besim Atalay, Kaşgarlı'nın "*Oğuz, Kıpçak, Peçenek, Bulgar dillerinde bu isimleri yapmak için, emri hazır sıygasına س, ی, و harfleri getirilir*" şeklindeki açıklamasında bir yanlışlık olduğunu, eklenen harflerin *kurasi, turasi agasi* örneklerindeki gibi س, ی, ا (-ası) olduğunu vurgulamıştır (1986a: 67). Nitekim Kaşgarlı Mahmut'un ism-i zaman, ism-i mekân ve ism-i aleti Oğuzların nasıl yaptığını göstermek için verdiği örnekler Atalay'ın açıklamasını doğrular niteliktedir: *bu ya kurasi ogur tegül 'bu yay kuracak vakit değildir', bu turasi yer tegül 'bu duracak yer değil', bu taga agasi ogur tegül 'bu dağa ağacak zaman değildir', ol bizge kelesi boldı 'onun bize gelme zamanı oldu', sening barasing kaçan 'senin gitmen ne zaman?', mening barasım 'benim gitmem', yëgesi neng 'yemek yenecek nesne'* (Atalay, 1986a: 68-70). KTLG'ye göre, yazılı eserlerde çok nadir görülen -AsI gel- kalıbının bugün Türkiye, Türkmen, Tatar, Başkurt ve Çuvaş Türkçelerinde görülmesi Kaşgarlı Mahmut'un Oğuz, Kıpçak, Peçenek, Bulgar dillerinde -GU yerine -AsI ekinin kullanıldığı bilgisini doğrular niteliktedir (2013: 640).

Argunşah ve Yüksekaya (2012: 81) Karahanlı Türkçesinde sıfat-fiil ekleri arasında -AsI ekine de değinmiş ve ekin *barası yer 'gidilecek yer', kurasi ugur 'kur(ul)acak zaman', turasi yer* gibi örneklerine yer vermiştir. Necmettin Hacıeminoğlu, Harezmi Türkçesinde -AsI gelecek zaman sıfat-fiil ekine yer vermiş ve bu ekin metinlerde -gAsI biçiminde de geçtiğini söylemiştir: *ni kılasi, kutulasi, andın yigesi, ni*

bakası, nidin yigesı (1997: 173). Argunşah ve Yüksekaya (2012: 205) Harezmi Türkçesindeki sıfat-fiil ekleri arasında *-AsI*, *-GAsI* ve *-esü* eklerine yer vermiştir: *asası yér, biçesü vaqtı, içesi yérlerin, kurtulası, işlerniñ uğrağasılardıñ, banıp yénesi nérse*. Harezmi Türkçesi metinlerinden Mukaddimetü'l-Edeb'de gelecek zaman sıfat-fiil ekleri arasında *-AsU* ekine de yer verilmiştir: *qaytarasuğa bérdi 'ödünç verdi', biçesü vaqtı boldı 'biçecek vakit oldu'* (Yüce, 2000: 24). Metinde her ne kadar sıfat-fiil ekinin *-AsU* şeklinde olduğuna değinilse de *nā'ib boldı andın ol bitüresügin bu bitürdi / ol bitüresügin bitürmek 'ondan vekil oldu, onun bitireceğini bu bitirdi / onun bitireceğini bitirmek'* örneğinde ekin *-AsUg* biçiminin de bulunduğu söylenebilir (Ağca, 2010: 246). Yine Harezmi Türkçesi metinlerinden Hüsrev ü Şirin'de gelecek zaman sıfat-fiil ekleri arasında *-gAsI* ve *-AsI* ekleri verilmiştir: *kim ol divâne irge ni kılası, tilemez irdi andın öng yigesı* (Hacıeminoğlu, 2000: 165-166). Kıpçak Türkçesinde ise *-AsI* gelecek zaman sıfat-fiiline yer verilmiş ve ekin kalıcı isimler de türettiği ifade edilmiştir: *kélesi hâl, kélesi mihnet, yatası yér* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 345). Galip Güner de *-AsI* ekinin Kıpçak Türkçesinde hem fiillere gelecek zaman anlamı katan sıfat-fiil eki olduğuna hem de kalıcı isimler türettiğine değinmiştir: *içesü nérse, kéçesi dünyā, kélesi yıl* (2013: 323). Eski Anadolu Türkçesinde ekin *-AsI* biçimi kullanılmaktadır. Gülsevin ekin ikinci derecede işlek bir sıfat-fiil eki olduğunu ifade etmiştir: *bu bir ağaçdur ki göresi gözi var ne işidesi kulağı var, var mi kimse başumı bağlayası / ölür isem üstüme ağlayası* (1997: 124). KTLG, Behçetü'l-Hadayık'ta *bolgasıdur, dirilgesidür, ölgesidür* örneklerinin yer almasını bu eserin karışık dilli olmasına bağlamaktadır (2013: 637). KTLG'ye göre *-AsI* ekinin gelecek zaman eki olarak kullanılması Eski Anadolu Türkçesi döneminde olmuştur: *ecel geldükde labüd gidesi 'ecel gelince şüphesiz gidecektir'*. Ayrıca yine aynı dönemde *-AsI* ekinin *gel-* fiiliyle kullanılarak istek bildirmesi de söz konusudur: *benüm atam göresim geldi* (KTLG, 2013: 640). Çağatay Türkçesinde *-AsI* gelecek zaman sıfat-fiili ekinin Oğuz Türkçesinin etkisiyle nadiren kullanıldığı belirtilmiştir: *kéleside 'geleceğinde'* (Argunşah, 2015: 153).

Türkiye Türkçesinde *-AsI* ekinin *yaşanılası (yer), öpülesi (el), görülesi (manzara), kırılası (el), yıkılası (ev)* örneklerinde görüldüğü gibi sıfat-fiil eki olarak kullanıldığını görüyoruz (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007a: 65). Bu ek, Türkiye Türkçesinde bazı kalıp ifadeler bırakarak kaybolmuştur: *olası, sönesi, göresi, devrilesi, kırılası, çıkası, geberesi, çatlayası, gıyesi, gidesi* (Buran vd., 2014ç: 58). KTLG ise *-(y)AsI + iyelik eki + gel- / bar* yapısının istek kipini ifade ettiğini ve bu kipin yazı

dilinde işlek olmadığını bildirmektedir: *ağlayası geldi, göresim gelmiş* (2013: 627). Gagavuz Türkçesinde ekin işlek olmayan bir fiilden isim yapma eki olduğu bildirilmiştir: *giisi < giyesi, veresi* (Özkan, 2007: 106). Azerbaycan Türkçesinde *olası (iş), tutulası (plan), äkiläsi (agac)* örneklerindeki gibi sıfat-fiil eki olarak (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007b: 212) ve gereklilik çekiminde kullanıldığı ifade edilmiştir: *biläsiyem, başlayasısan* (KTLG, 2013: 535). Türkmen Türkçesinde ise *-AsI + iyelik eki + gel-* yapısı istek kipini oluşturmaktadır: *başlaası geldi, bilesimiz geldi* (KTLG, 2013: 628).

Özbek Türkçesinde *-äsi* şeklindeki ek nadir olarak kullanılan bir fiilden isim yapma ekidir: *öläsi 'ölesiye', beräsi 'veresiye, borç', keläsi 'gelecek'* (Öztürk, 2007: 302). Yeni Uygur Türkçesinde ekin kullanımı yoktur.

Kazak Türkçesinde *-AsI* eki, fiillerden soyut anlamlı isimler türeten ve işlek kullanılmayan bir fiilden isim yapma ekidir: *kelesi 'gelecek, bir sonraki', beresi 'borçlu', şığası 'harcama', kiresi 'kazanç'* (Doğan ve Koç, 2013: 198-199). Kırgız Türkçesinde de fiilden isim yapma ekleri arasında *-esi* ekine yer verilmiştir: *kelesi 'gelecek'* (Gülensoy, 2016: 116). Tatar Türkçesinde gelecek zaman ifade eden bu ek, aynı zamanda *-ası / -esě (2. tip şahıs ekleri) + kile* yapısıyla istek çekimini de yapmaktadır: *kilesě kěşě 'gelecek insan', barası yul 'gidecek yol', uқысы kitabım 'okuyacak kitabım'; açasım kile 'açmak istiyorum', uzasıbiz kilmiy 'geçmek istemiyoruz'* (Öner, 2007: 717, 724). KTLG, Tatar Türkçesinde bu ekin *bar* sözcüğüyle birlikte gereklilik kipini oluşturduğunu ifade etmiştir: *alası bar, başlıysı bar* (2013: 536).

Ekin Altay ve Tuva Türkçelerinde kullanımı yoktur.

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-----
	Eski Uygur Türkçesi	-gA(y)sUg
	Karahanlı Türkçesi	-AsI, -AsU, -gAsI
Orta Türkçe	Harezm Türkçesi	-AsI, -AsU, -AsUg, -gAsI
	Kıpçak Türkçesi	-AsI
	Eski Anadolu Türkçesi	-(y)AsI

	Çağatay Türkçesi	-AsI
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-AsI
	Azerbaycan Türkçesi	-(y)AsI
	Türkmen Türkçesi	-AsI
	Gagavuz Türkçesi	-AsI
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-äsi
	Yeni Uygur Türkçesi	-----
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	-AsI
	Kırgız Türkçesi	-esi
	Tatar Türkçesi	-ası / -esë
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-----
	Tuva Türkçesi	-----

30. +GII (İsimden İsim Yapma Eki)

30.1. Ekin Kökeni

+*GII* isimden isim yapma ekinin kökeniyle ilgili herhangi bir bilgiye ulaşamadık. Ancak bu ekin yapısında Tuva Türkçesinde sıra sayı isimleri yapan +*GI*, +*GU* ekinin yer alıyor olması muhtemeldir. +*GII* eki, aşağıda da belirtileceği gibi sayı isimlerine gelerek bunlardan geometrik şekilleri bildiren sözcükler türetir: *törtkil* gibi. Tuva Türkçesinde kullanılan +*GI*, +*GU* eki de *birki*, *ikiği* örneklerinde olduğu gibi sayı sözcüklerinden sıra sayı ifade eden sözcükler türetir. Yani her iki ekin de sayılarla ilgili sözcükler türetme işlevi ekler arasında bir bağlantı kurulabileceğini gösteriyor. Ekteki +*l* parçasıysa pekiştirme unsurudur.

30.2. Ekin Kullanılışı

Marcel Erdal +*GII* ekinin geometrik şekilleri ifade eden sözcükler (*üçkil*, *törtkil*), renk isimleri (*kırgıl*, *kızgıl*), hayvan vücudunun parçasını ifade eden sözcükler ve hayvanlarla ilgili durumları anlatan sözcükler (*başgıl*, *yalgıl*) türettiğini bildirmiştir (1991: 98-99). Ekin Karahanlı Türkçesindeki örnekleri *başgıl*, *kırgıl* şeklindedir

(Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 58). DLT’de +*Gil* ekiyle hem renk isimleri hem geometrik şekiller için bazı isimler türetilmiştir: *başgıl* ‘başgıl at; başı beyaz, dört ayaklı hayvan’, *kızgıl* ‘kızgıl at, donu boz ile kır arasında olan at’, *yepgil* ‘erguvan rengi’; *törtgil* ‘törtgil ew, dört köşeli ev. Herhangi murabba nesneye de böyle denir’, *üçgil* ‘müselles, üç köşeli olan nesne’ (Nalbant, 2008: 108). Kıpçak Türkçesinde verilen ek ise sayı sözlere gelerek sıfatlar yapan bir ektir: *birgül* ‘bir, tek olan’, *ikkigül* ‘iki köşeli olan, ikigen’, *üçkül* ‘üç köşeli olan, üçgen’, *törtkül* ~ *törtkil* ~ *dörtkil* ~ *dördül* ‘dört kenarlı, kare’. Ekin bir örnekte renk ismi türettiği ifade edilmiştir: *kırgıl* ‘kırçıl, saçına ak düşmüş olan, orta yaşlı’ (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 325; Güner, 2013: 118).

Ekin Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerinde⁴¹ kullanımı yoktur.

Kazak Türkçesinde +*gıl*, +*qıl* ekleri sıfatların karşılaştırmalı biçimlerini yapar ve azlık bildirir: *bozgil* ‘bozumsu, az boz’, *surgil* ‘grimsi, az gri’, *qatqıl* ‘sertçe, katı’ (Tamir, 2007: 439). Bu ekin +*gilt* ve +*giltum*⁴² şeklinde genişlemiş biçimleri de vardır: *qışqilt* ‘acımsı, az acı’, *surgiltum* ‘grimsi, az gri’ (Tamir, 2007: 440). Kırgız Türkçesinde +*gll*, +*gul*, +*kül* ekleri gibilik, benzerlik ifade eden eklerdir: *kızgil* ‘kızılca’, *bozgul* ‘boz’; *törtkül* ‘dört köşeli’, *üçkül* ‘üç köşeli’ (Doğan ve Hünerli, 2010a: 291). Tatar Türkçesinde +*Gil* ekinin yanı sıra Kazak Türkçesindeki gibi +*gilt*, +*gëlt*, +*kilt*, +*këlt* ekleri de bulunur: *öçkël*, *dürtkël*, *töpkël* ‘derin yer, merkeze uzak yer’ (Zekiye vd., 1998: 399). Tatar Türkçesinde işlek olmayan +*gilt*, +*gëlt*, +*kilt*, +*këlt* ekleri de nitelik

⁴¹Bu lehçelerden Türkiye ve Azerbaycan Türkçesinde isimlere gelip bunlardan renk isimleri türeten bir +*Gil* eki yoktur ancak yine isimlere gelerek bunlardan akraba, aile ve yakınlık isimleri türeten bir +*gil* eki vardır: *Hasangil*, *annemgil* (Korkmaz, 2003: 47); *Ceylangil*, *Kübragil*, *dayımgil*, *bibisigil* (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007b: 185). Ses bakımından aynı gibi görünen bu ekler işlev bakımından birbirinden ayrılmaktadır. Jean Deny akraba, aile ve yakınlık isimleri türeten +*gil* ekinin +*ki* aitlik ekinin birleşik bir çeşidi olduğunu ifade etmektedir (2012: 319). Gürer Gülsevin de +*gil* ekinin iyelik eki almış sözcüklerden sonra getirilerek (annemgil) *kök+yapım eki+çekim eki* sıralamasına aykırı kullanıldığı ve sözlüksel malzeme oluşturmadığı için yapım eklerinden farklı bir başlıkta ele alınması gerektiğini ifade eder. Gülsevin, ekleri; türetme ekleri, tür değiştirici ekler, işletme ekleri, kategori ekleri olmak üzere dörde ayırarak +*gil* ekini de “Kategori Ekleri”nin “Grup/aile Kategorisi” bölümüne dâhil eder. Gülsevin’e göre bu ek, ünlü uyumlarına uymaması, teklik üçüncü şahıs iyelik ekinin kullanıldığında iyelik ekinin sonra zamir *n*’si getirilmemesi (*dayısıgil*) ve vurguyu üzerine almaması dolayısıyla çok eski dönemlerde ekleşmiş müstakil bir kelime (edat) olmalıdır (2004: 1267-1284). Ahmet Demirtaş da “Türkiye Türkçesinde Mensubiyet Bildiren ‘-gil’ Eki Üzerine” başlıklı yazısında bu ekin kökenini +*ki* aitlik eki ve +*l* isimden isim yapma ekinin birleşmesiyle açıklamanın zayıf bir ihtimal olduğuna, ekin kökeninin bir sözcükte aranması gerektiğine değinmiştir (2006: 74). Feyzi Ersoy ise +*gil* ekinin Çuvaşçada “ev, aile” anlamına gelen “kil” sözcüğüne dayandığını ifade etmiştir (2007a: 22-23).

⁴²Bu ekte yer alan +*tim* parçası Altay Türkçesinde işlek olmayan isimden isim yapma ekleri arasında verilmekte ve bu ekin bir örneği bulunmaktadır: *kıziltım* ‘çabuk kızaran, kızarmaya meyilli’ (Dilek, 2007: 1022). Yukarıda verilen +*giltum* eki, +*gil*+*tim* şeklinde iki ayrı renk ismi yapma ekinin meydana gelmektedir. +*gilt* eki de +*giltum* biçiminden kısalmış olmalıdır.

ve özellikle renk isimlerinden benzerlik, yakınlık anlamında yeni isimler türetir: *kızgılt* 'kızılımsı', *sorgılt* 'grimsi', *yeşkelt* 'açık yeşil' (Öner, 2007: 700).

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-----
	Eski Uygur Türkçesi	-----
	Karahanlı Türkçesi	+GII
Orta Türkçe	Harezm Türkçesi	-----
	Kıpçak Türkçesi	+gII, +GUI
	Eski Anadolu Türkçesi	-----
	Çağatay Türkçesi	-----
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-----
	Azerbaycan Türkçesi	-----
	Türkmen Türkçesi	-----
	Gagavuz Türkçesi	-----
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-----
	Yeni Uygur Türkçesi	-----
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	+ğıl, +qıl, +ğılt, +ğıltım
	Kırgız Türkçesi	+gII, +gul, +kül
	Tatar Türkçesi	+kıl, +kël, +Gılt, +Gëlt
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-----
	Tuva Türkçesi	-----

31. -gII (Fiilden İsim Yapma Eki)

31.1. Ekin Kökeni

Poppe, Moğolca olduğunu ifade ettiği -gUl fiilden isim yapma ekini -gUl < *gu-l şeklinde fiilden fiil yapma eki -gu- ve fiilden isim yapma eki -l birleşmesiyle

açıklamıştır: *qaragul* ‘bekçi’ < **qara-gu-l* < *kara-* ‘bakmak’, *casagul* ‘komutan’ < *casa-gu-l* < *casa-* ‘düzenlemek’; *magtagal* ‘kaside’ < *magta-* ‘övmek’, *urical* < *urigal* ‘ses’ < *uri-* ‘çağırarak, seslenmek’ vb. Ayrıca Ramstedt de Moğolca *-gu-* ekinin ‘geçişsizlik’ veya ‘edilgenlik’ eki olduğunu ifade etmiştir (Choi, 2010: 244).

-gIl fiilden isim yapma ekinin kökeniyle ilgili çok fazla görüş yoktur. Ancak bu ekin *-gI* fiilden isim yapma eki ve *+l* pekiştirme unsurunun birleşmesinden geliştiğini söyleyebiliriz. Bu ekin yapısında Serebrennikov ve Gadjeva (2011: 103)’nın “Kiplik (Modal) Anlamlı Eklerin Yardımıyla Oluşan İsimler” başlığında da verdiği *-GI* eki bulunmaktadır. *-GI* ekiyle türetilen isimler “*hareketin icra edilme imkânını ifade eder*”. Bu ekin örnekleri arasında Tatar Türkçesine *pıçkı* ‘bıçkı’ < *pıç-* ‘biçmek, kesmek’ morfeminden “*kesmenin mümkün olduğu alet*” örneği verilmiştir. Nalbant, (2008: 124)’ın belirttiği gibi DLT’de *-gIl* ekiyle türetilen *bıçgıl* ‘çatlak’ sözcüğü dikkat çekicidir. *pıçkı* ~ *bıçkı* ve *bıçgıl* sözcükleri aynı fiil kökünden türetilen ve aralarında çok az bir anlam farkı olan sözcüklerdir. *pıçkı* ~ *bıçkı* eylemi yapmaya yarayan aleti ifade ederken *bıçgıl* eylemin bildirdiği harekete uğramış nesneyi ifade eder. Ancak bu anlam farkı *-gI* ekine getirilen *+l* pekiştirme unsurunun eke kattığı bir anlam farklılığı olarak yorumlanabilir.

31.2. Ekin Kullanılışı

-gIl ekinin DLT’de isimden isim yapma eki olarak da kullanılan bir fiilden isim yapma eki olduğu ve çok az sayıda sözcükte geçtiği ifade edilmiştir: *bıçgıl* ‘çatlak’, *targıl* ‘alaca’ (Nalbant, 2008: 124).

Nalbant (2008)’ın çalışması dışında tarihî Türk lehçelerine ait gramerlerin hiçbirinde fiilden isim yapan bir *-gIl* ekiyle karşılaşmamıştır. Çağdaş Türk lehçelerindeyse Tatar ve Altay Türkçesi⁴³ dışında incelediğimiz lehçelerin gramerlerinin hiçbirinde *-gIl* fiilden isim yapma ekine rastlanmamıştır.

⁴³Tahsin Banguoğlu Türkiye Türkçesinin ağızlarında “*özel anlatımıyla canlı kalmış*” bir fiilden isim yapan *-gel* ekinden bahseder. Eklendiği fiile kattığı anlam bakımından *-Ar*, *-Ir*, *-Ur* sıfat-fiil eklerinin verdiği anlama yaklaşan bu ek “*fiile kabiliyet*” anlatan sıfatlar türetir: *pişgel* ~ *bişgel* ‘çabuk pişen’. Ekin diğer örnekleri ise şunlardır: *yengel*, *yeygel*, *seçgel*, *geçgel*, *deşgel*, *yongal*, *yangal* (2004: 239-240). Fiilden isim yapan *-gIl* ekiyle ses bakımından benzerlik gösterdiği düşünülebilecek bu ek fiile kattığı anlam bakımından ondan ayrılır.

Tatar Türkçesinde Ganiyev (2013: 92) isim yapan ekler arasında *-gil, -gél (-kıl, -kél)* eklerine yer vermiştir. Bu ekin türettiği sözcükler kökün bildirdiği bilgi ile nitelenmiş yeri ve kökün bildirdiği bilgi ile nitelenmiş varlığı ifade eder: *ütkel* ‘dağ geçidi’, *çumgil* ‘dalınan yer’, *batkıl* ‘bataklık yer’; *sipkel* ‘çil’. Kırgız Türkçesinde de *-kıl, -kUl* şekilleri olan bu fiilden isim yapma ekinin *açkıl < açıl-kıl* ‘ekşimtrak’, *uçkul* ‘hızlı’, *bütkül* ‘bütün, hep, tamamıyla’ gibi örnekleri vardır (Çengel, 2017: 142).

Altay Türkçesinde “çok işlek olmayan fiilden isim yapma ekleri” başlığında *-kıl* ekine yer verilmiş ve ekin geçtiği örnekler için *cetkil* ‘yeterince, yeterli, kâfi’ (< *cet-yetmek*), *bütkül* ‘tam, bütün’ (*büt: tamamlamak, bitmek; inanmak*) sözcükleri örnek olarak verilmiştir (Dilek, 2007: 1027). Buran vd. (2014c) de Altay Türkçesinde *-kıl, -kUl* ekinin seyrek kullanılan bir ek olduğunu ifade etmiştir: *cetkil, bütkül*.

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-----
	Eski Uygur Türkçesi	-----
	Karahanlı Türkçesi	-gil
Orta Türkçe	Harezmi Türkçesi	-----
	Kıpçak Türkçesi	----
	Eski Anadolu Türkçesi	-----
	Çağatay Türkçesi	-----
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-----
	Azerbaycan Türkçesi	-----
	Türkmen Türkçesi	-----
	Gagavuz Türkçesi	-----
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-----
	Yeni Uygur Türkçesi	-----
Kuzeybatı Grubu Türk	Kazak Türkçesi	-----
	Kırgız Türkçesi	-kıl, -kUl

Lehçeleri	Tatar Türkçesi	-Gıl, -Gél
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-kıl
	Tuva Türkçesi	-----

32. -gıl (Emir Eki)

32.1. Ekin Kökeni

W. Radloff *-gıl* ekini *kıl-* fiiliyle alakalı görmüştür (Şçerbak, 2016: 58). C. Brockelmann da Radloff'un görüşünü benimsemiştir (1954: 225). Benzer bir şekilde W. Bang ve A. Bombaci da *-gıl* emir ekinin *kıl-* fiilinden geliştiğini ifade etmiştir (Choi, 2010: 199, 203). Şçerbak'a göre bu ekin *kıl-* fiiliyle ilişkilendirilmesi oldukça zordur çünkü zarf-fiil de dâhil olmakla dolaylı anlatım oluşumlarında *kıl-* fiilinin yardımcı olarak kullanıldığı örnekler bulunmamaktadır (2016: 58).

N. A. Baskakov *algıl* gibi biçimleri şahıs ekleri olmayan *-ğay* sıfat-fiil ekinden türemiş *-ğalı ~ gılı* biçiminin kısalması şeklinde açıklamıştır: *sen al-ğay-lı > sen algıl-i > sen algıl* 'alması gereken kişi sen > Sen al!' (Şçerbak, 2016: 58).

Leyla Karahan ise *-gıl* ekinin *-gl* morfeminin *l* ünsüzüyle genişlemesi sonucunda ortaya çıktığını öne sürmüştür (2011a: 197).

Teklik ikinci şahıs emir çekiminde kullanılan *-gıl* eki, *kı* ünlemi ve *ol* zamirinin birleşmesinden meydana gelmiştir. DLT'de *kı* ünlemiyle ilgili "*Nida yā'sı, çağırma edatıdır... Kelime kaf ile ye arasında uzatılır*" şeklinde açıklama yapılmış ve *kı berü kel* 'Hey, beri gel' örneği verilmiştir (Atalay, 1986b: 212). Brockelmann (1954: 193), Clauson (1972: 578), Hacıeminoğlu (1992: 288) *kı* ünleminin seslenme bildirdiğini ifade etmiş ve DLT'deki *kı berü gel* örneğini vermişlerdir.

Talat Tekin bu ünlemin "Bay Bulun Yazıtı"nda *äsizim kı katlan bodunum ädgü kan* 'Yazık! Heyhat! Çalış çabala (ey) halkım ve iyi Han' örneğinde geçtiğini ifade eder (2003a: 164). Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinden Kitâbü'l-İdrâk'te *qı: Evet* şeklinde yer almaktadır (Caferoğlu, 1931: 75).⁴⁴

⁴⁴Mehmet Vefa Nalbant, "Eski Türkçede *kı* Ünlemi ve Bunun Anadolu Ağızlarındaki *kı/gı* Ünlemiyle Karşılaştırılması" başlıklı yazısında Eski Türkçe döneminden itibaren metinlerde çok sık olmasa da yer alan bu ünlemler Anadolu Ağızlarındaki *kı/gı* ünleminin aynı olduğunu ifade etmiştir. Kıpçak Türkçesi

-*gll* ekinin yapısını *ki + ol* şeklinde kabul etmekle emir çekiminde kullanılan eklerin oluşma şeklinde şöyle bir eğilim ortaya çıkar: ünlemlerin zamirle birleşerek gramerleşmesi. *Ay + ben > ayın, a + la + mız > alım, ki + ol > -gıl*. Bu durum belki de emir eklerinin hem kip hem şahıs bildirme özelliğini de açıklar. Emir ekleri, bünyesinde bulunan şahıs zamiri kalıntıları dolayısıyla kip ifadesinin yanı sıra şahıs da bildirmektedir.

-*gll* (ve tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde kullanılan değişkenleri) yapısının aslında emir çekiminin ikinci şahsına ait bir ek değil kuvvetlendirme parçası olduğu görüşünde birçok bilim adamı tarafından kabul edilmektedir. Ancak bu ekin “Oğuz Kağan Destanı”nda *bolsungıl* örneğinde teklik üçüncü şahısta kullanıldığı görülmektedir. Reşit Rahmeti Arat Oğuz Kağan destanındaki “*bolsungıl dediler, kök böri bolsungıl uran yok bolsungıl*” ifadelerindeki *-sungıl* şekline başka metinlerde rastlanmadığını belirterek buradaki *-gıl* ekinin ikinci şahıstan alındığını ifade etmiştir. Osman Fikri Sertkaya “Oğuz Kağan Destanı”ndaki *bolsungıl tep tediler, kök böri bolsungıl uran, yok bolsungıl tep kıılır men tep tedi, ay kağanum sanga çaşğu bolsungıl tözün/ ay kağanum sanga türlük bolsungıl tözün* örneklerindeki “bolsungıl” yapısından yola çıkarak Bang, Räsänen ve Ahmet Caferoğlu’nun da daha önce belirttiği gibi emir çekiminin teklik ikinci şahsında kullanılan *-gll* parçasının aslında teklik ikinci şahıs emir eki olmadığını emir çekiminde eksiz olarak yapılan ikinci şahıs kuvvetlendirme amacıyla kullanıldığını ifade etmiştir. Türkçede ve Moğolcada teklik ikinci şahıs emir çekiminin eksiz olduğunu ifade eden Sertkaya’ya göre Türkçedeki bu durumun sebebi de Moğolcanın etkisidir (Sertkaya, 1988: 135-142).

-*gll* ekinin teklik üçüncü şahıs emir çekiminde bu özelliğiyle kullanıldığı çağdaş Türk lehçeleri Tatar ve Nogay Türkçeleridir. Tatar Türkçesinde *-gll* eki ikinci bir pekiştirme unsuruyla *-gina* şeklinde emir kipinin teklik üçüncü şahsında kullanılır: *Alsingına şeytan imanını cehennemlik diyip kaygırmaz* (Üstüner, 2003: 109-110). Ekin Tatar Türkçesinde olduğu gibi Nogay Türkçesinde de teklik üçüncü şahıs emir çekimini kullanımını destekleyen başka örnekler de Dilek Ergönenç Akbaba’nın Nogay Türkçesindeki *-GIR* ekiyle ilgili makalesinde ortaya konmuştur. Akbaba, *-gll* ekinin bir başka şekli olan *-gIr* ekinin Nogay Türkçesinde *tiygir ‘düşsün’, Allah bezdirgirler ‘Allah kahretsin’* vb. örneklerdeki gibi dua ve beddualara gelen, emir kipinde kullanılan

döneminden sonraki metinlerde görülmeyen bu ünlem, günümüz Anadolu Ağızlarında *kız* sözcüğüyle karışarak varlığını sürdürmektedir (2007: 150).

bir pekiştirici olduğunu ve ekin değişik şekillerinin pek çok lehçede de kullanıldığını ifade etmektedir. Ancak bu lehçedeki farklı nokta ekin diğer lehçelerde olduğu gibi ikinci teklik ve çokluk şahıslarda değil, üçüncü teklik ve çokluk şahıslarda kullanılmasıdır. Akbaba, Nogay Türkçesine benzer bir şekilde, Kumuk Türkçesinde de ekin alkış ve kargışlara geldiğini ve üçüncü şahısta kullanıldığını tespit etmiştir (2008: 166). *-gll* parçasının Nogay ve Kumuk Türkçesinde *bolsungıl* örneğine benzer şekilde üçüncü şahısta da kullanılması bu parçanın kuvvetlendirme fonksiyonuna sahip bir morfem olduğunu kanıtlar niteliktedir.

32.2. Ekin Kullanılışı

Talat Tekin Orhun Türkçesinde “Buyurma Kipi”nin bir veya birden fazla kişiye verilmiş kesin bir buyruğu belirttiğini ve özel bir eki olmayan normal buyurma ve *-gll* ekiyle kurulan pekiştirmeli buyurma olmak üzere iki türünün olduğunu söylemiştir: *bu süg elt ‘Bu orduyu sevket!’*, *tılg sabı alı olur ‘Habercileri ve mesajlarını alıp otur!’*, *sabımın tükāti eşid ‘Sözlerimi sonuna kadar işitin!’*; *sabımın tükāti eşidgil ‘Sözlerimi sonuna kadar iyice işitin!’*; *yälmä kargug ädğüti urgıl ‘Atlı muhafızları ve gözetleme kulelerini iyice yerleştir!’* (2003a: 179). Eski Uygur Türkçesinde teklik ikinci şahıs emir eki yaygın bir şekilde *-gll*, *-gUl* olmakla birlikte emir ekinin kullanılmadığı da görülür: *tözünüme s(e)n neng buşma buşrulma! ‘Ey asilim, sen asla üzülme, kederlenme!’*, *tişi kişi tüşüreyin tiser it sütün içğül, bat tüşer ‘Dişi kişi düşüreyim dese, it sütünü iç, hemen düşer’* (Eraslan, 2012: 323). Karahanlı Türkçesinde ekin *-gIn* ve nadir olarak, genişlemiş biçim olan *-gIIA* şekilleri de bulunmaktadır. Bu dönemde de teklik ikinci şahıs emir çekimi eksiz veya *-gll*, *-gIIA*, *-gIn* ekleriyle ifade edilir: *körgile, bargıl, körmegil, bolgın, işidgin* (Hacıeminoğlu, 2003: 190-191). Harezmi Türkçesinde *-gll* ekinin yuvarlak ve tonsuz biçimleri de yer almaktadır. Emir kipinin teklik ikinci şahıs eksiz veya *-Gll*, *-gUl* ekleriyle yapılmaktadır: *algıl, tigürgil, bolgul, bayıtkıl* (Hacıeminoğlu, 1997: 154). Argunşah ve Yüksekaya (2012: 201) Harezmi Türkçesinin teklik ikinci şahıs emir çekiminde *-gün* ekini de vermiştir. Kıpçak Türkçesinde emir kipinin teklik ikinci şahıs çekimi eksiz olarak veya *-Gll*, *-Gul*, *-GIn*, *-GUn* ekleriyle yapılmaktadır. CC’de ekin nadir olmakla beraber *-hıl* biçimi de yer alır: *açqıl, anuqlağıl, yéğil, tüşkil, çıharmagın, turğun* (Güner, 2013: 235-237). Faruk Kadri Timurtaş Eski Anadolu Türkçesinde teklik ikinci şahıs emir çekiminde eksiz ve *-gll* ekli örnekleri sıralamıştır: *ağlağıl, işitgil* (1980: 444). Güner Gülsevin ise *-gll* ekini “İstek Kipi”nin

“Kişiler İçin Özel Yapılanlar” başlığında zikretmiş ve *-gll* ekli fiillerin dilek-istek, dua yoluyla istek, tavsiye, tavsiye yoluyla gereklilik ve emir ifade ettiğini belirtmiştir: *bizi dinlendürgil ve kaygumuzu gidergil, beg eyitdi eyitgil, vargil otlağil didi deveçük durdı gitdi* (1997: 111). Çağatay Türkçesinde teklik ikinci şahıs emir kipi eksiz veya *-Gll*, *-Gln* ekleriyle yapılır: *al ~ algıl ~ alğın* ‘Al’, *kör ~ körgil ~ körgin* ‘Gör’, *êşitkil* ‘İşit, dinle’ (Eckmann, 2012: 123).

Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerinde sadece Türkmen Türkçesinde yer alan bu ek *-Gln*, *-GUn* biçimindedir ve teklik ikinci şahıs emir çekiminde kullanılmakla birlikte bu çekim *gel / gel(ğın)*, *tur / tur(ğın)*, *gör / gör(ğün)* şeklinde ikili kullanıma sahiptir (Kara, 2007: 274). Eski Oğuz, Osmanlı ve Azerbaycan sahasında yer alan *-gll* eki gittikçe seyrekleşerek XIX. yüzyıldan itibaren kullanımdan düşmüştür (KTLG, 2013: 789).

Özbek Türkçesinde emir kipinin teklik ikinci şahıs çekimi eksiz olarak veya *-gin* ve nadir olarak *-gil* ekiyle, Yeni Uygur Türkçesinde ise eksiz veya *-gin*, *-gin*, *-qin*, *-kin*, *-ğil*, *-gil*, *-qil*, *-kil* ekleriyle yapılır: *tilä(gin)*, *küt(gin)* (Öztürk, 2007: 332); *işlä / işligin* ~ *işligil*, *yaz / yazğın* ~ *yazğil* (Ersoy, 2007: 398).

-gll eki, Kuzeybatı (Kıpçak) grubu Türk lehçelerinden incelediğimiz lehçeler arasında sadece Kırgız Türkçesinde yer alır. Kazak ve Tatar Türkçesinde kullanımı yoktur. Kırgız Türkçesinde emir kipinin teklik ikinci şahıs çekimi eksiz olarak veya *-Gin* ekiyle yapılır: *başta / baştagın*, *bil / bil-gin* (Çengel, 2007: 520-521). Bu lehçede emir kipinin çokluk ikinci şahıs çekiminde kullanılan *-GllA* ekini Ahmet Caferoğlu, “Türkçemizdeki *-ğıl* ve *-gil* emir eki” başlıklı yazısında *-Gll* ekinin değişen ve genişleyen şekilleri olarak vermiştir (Caferoğlu, 1971: 7). O. F. Sertkaya, *-GXlA* ekinin yapısını, *-Gll* (emir kuvvetlendirme eki) ve *+A* (vokativ) ekinin birleşmesi şeklinde açıklamaktadır (1989: 351). Selahattin Tolkun, Sertkaya’nın bu açıklamasını desteklemek için Türkiye Türkçesinde ve Özbek Türkçesinde, şart ekine ikinci teklik şahıstan sonra *+A* hitap ekinin getirilebileceğini ifade eder:

“Türkiye Türkçesinde *okusan+a*, Özbekçede *oqısäng+ä*. Hatta Özbekçede *-gin* (<*-gil*) eki de *+ä* hitap ekiyle pekiştirilebilmektedir: **Yürgin-ä biz häm ketäylik* ‘Yürü ya biz de gidelim.’” (Tolkun, 2009: 2166).

Tolkun, “Kırgızca -GXIA Ekinin Menşei” başlıklı yazısında ekin kökeni konusunda iki temel varsayımın ileri sürülebileceğini ifade eder. Bu varsayımlardan biri, üç farklı yapının söz konusu olduğu, ekin -*GII* ekinden gelişmiş olabileceği varsayımdır: -*GII* + *A* (pekiştirme eki), -*GII* + *A* (vokatif eki) ve -*GII* + *lAr* (çokluk eki). Tolkun, Osman F. Sertkaya’nın görüşüne dayanarak verdiği -*GII* + *A* (vokatif eki) birleşmesi ve -*GII* + *A* (pekiştirme eki) birleşmesi için her iki ihtimalde de bu ekin ikinci çokluk şahıs ifadesini nasıl kazandığı açıklanamaz diyerek bu gelişim varsayımını reddeder. Çünkü iki yapıda da ortaya çıkan ek teklik ikinci şahıs pekiştirir ancak Kırgız Türkçesindeki -*GXIA* eki bizzat emir ikinci çokluk şahıs ekidir. Bu varsayımdaki -*GII* + *lAr* yapısını da $*-GII+lAr > *-GIIlAr > *-GIIAr > *-GXIA$ şeklinde açıklayarak bu varsayımı akla yatkın bulduğunu belirtir (2009: 2166).

Tolkun, Kırgız Türkçesindeki -*GXIA* ekinin gelişiminde ikinci varsayım olarak - $\eta + lAr > -\eta lAr > -\eta lA > -GIA > -GXIA$ yapısını verir ve bu gelişimde *yalıñız > calgız, baña > maña > maga, saña > saga, aña > aga* kelimelerinde de örneği olan $\eta > g$ nöbetleşmesinin rol oynadığını ifade eder. Tolkun’a göre Yeni Uygur Türkçesinin ağızlarında emir çokluk ikinci şahıs ekindeki $-\eta lAr > -\eta lA$ gelişmesindeki süreç Kırgız Türkçesinde farklı bir şekilde gerçekleşmiştir. Tolkun ekin $-\eta + lAr > -\eta lAr > -\eta lA > -GIA > -GXIA$ şeklinde geliştiğini iddia eder. -*GXIA* ekini “*Modern Uygur ağızlarında görülen -\eta lA (<-\eta lAr) ekinin ara şekli*” diye ifade eden Tolkun’a göre bu ek “*Eski Türkçeden beri kullanılagelen emir ikinci çokluk şahıs -\eta lAr ekinde yaşanan değişimle ortaya çıkmıştır*” (2009: 2169). Bu açıklamalara dayanarak -*GIIA* ekinin yapısında yer alan -*GII* parçasının Kırgız Türkçesinde teklik ikinci şahıs çekimiyle birlikte çokluk ikinci şahıs çekiminde de yer aldığını söyleyebiliriz.

Altay Türkçesinde emir çekiminin teklik ikinci şahıs eksiz veya -*GIn* ekiyle yapılmaktadır: *algın, oynogın* (Dilek, 2007: 1056). Ekin Tuva Türkçesinde kullanımı yoktur. Kumuk, Nogay, Karakalpak Türkçesinde -*GII* ekinin /r/li şekli olan -*GIr* biçimi yer alır (KTLG, 2013: 790). Söz konusu lehçeler inceleme alanımızda olmasa da ekin değişkenleri göstermek bakımından bu bilgiye burada yer veriyoruz.

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-gIl
	Eski Uygur Türkçesi	-gIl, -gUl
	Karahanlı Türkçesi	-gIl, -gIIA, -gIn
Orta Türkçe	Harezm Türkçesi	-GI, -gUl, -gün
	Kıpçak Türkçesi	-GI, -GU, -GI, -GUN, -hıl
	Eski Anadolu Türkçesi	-gIl
	Çağatay Türkçesi	-GI, -gIn
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-----
	Azerbaycan Türkçesi	-----
	Türkmen Türkçesi	-ğın, -ğın, -ğun, -ğün
	Gagavuz Türkçesi	-----
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-gil, -gin
	Yeni Uygur Türkçesi	-ğın, -gin, -qin, -kin, -ğil, -gil, -qil, -kil
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	-----
	Kırgız Türkçesi	-GI, -GUN
	Tatar Türkçesi	-----
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-GI
	Tuva Türkçesi	-----

33. -GI, -GUN (Fiilden İsim Yapma Eki)

33.1. Ekin Kökeni

N. Poppe, *-kIn* ekinin *-k-* ve *-n* eklerinden oluştuğunu düşünmektedir (Choi, 2010: 249).

Marcel Erdal *-GIn, -GUn* ekinin kökeniyle ilgili bilgi vermemiş ancak bu ekin *-gInçA* ekinin kökeni olduğu görüşüne karşı çıkararak *-GIn, -GUn* ve *-gInçA* eklerinin birbiriyle alakasız olduğunu belirtmiştir (1991: 329).

W. Bang'a göre *-GIn, -GUn* eki *gan* sözcüğü ile ilgilidir. Kotwicz'e göre *+kı, +ku* ve *n* eklerinin birleşmesinden oluşmuştur (Räsänen, 1957: 130).

Ganiyev (2013: 80) bu ekin kökenini O. Böthlingk, T. M. Garipov, M. A. Habiçev gibi araştırmacıların *-gı* ve *-n* eklerinin birleşmesine; J. Deny, N. K. Dmitriyew, E. V. Sevortyan gibi araştırmacılarınsa *-gan* sıfat-fiil ekine bağladıklarını belirtmektedir. Ganiyev'e göre bu ekle yapılan sözcüklerin gösterdiği özellikler ekin *-gAn* sıfat-fiil ekine dayandığı görüşünü destekler niteliktedir.

-GIn, -GUn eki fiilden isim yapma eki *-GI, -GU* ve *+n* pekiştirme unsurunun birleşmesinden meydana gelmiştir.

33.2. Ekin Kullanılışı

Bu ekin Eski Türkçede seyrek kullanılan bir ek olduğu ifade edilmiştir: *tāzkin* 'mülteci', *tirgin* 'kalabalık, dernek' (Gabain, 1988: 52), *kelkin* 'çok çabuk gelen' (Eraslan, 2012: 106). Çoğunlukla eğilim bildiren isimler türeten bir ektir: *taşgın* 'taşkın', *kelkin* 'hızlı gelen', *tergin* 'topluluk', *ükgün* 'yığın' (Şen, 2015: 61). Talat Tekin Orhun Türkçesinde *-kun* ekine yer vermiştir: *buzkunça* 'bozgun gibi, fırtına gibi' < *buz-* 'bozmak, tahrip etmek' (2003a: 91). Karahanlı Türkçesinde fiil kök ve gövdelerine gelerek genellikle *-mİş* ekiyle yapılmış sıfat-fiil anlamını belirten bir ek olduğu ifade edilmiştir: *kirkin* 'buğranın ve devenin kızgın zamanı', *kodgun* 'konulmuş', *kökçün* 'göç eden', *terkin* 'birikmiş', *tutgun* 'tutulmuş, yakalanmış', *yadgun* 'yaygın, yayılmış' (Hacıeminoğlu, 2003: 20); *tizgin*, *kaçgın* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 60). DLT'de *barkın* 'hiç kimsenin kendisini yolundan alıkoyamadığı kimse', *çiwgin* 'doyurucu', *eşkin* 'akıp giden şey', *kelgin* 'yükselmiş', *kewgin* 'doyurmayan', *tergin* 'birikmiş, toplanmış', *turkun* 'durgun', *tutgun* 'tutsak' örnekleri yer alır (Nalbant, 2008: 124-125). Harezmi Türkçesinde az kullanılan eklerdendir: *azgun* 'azgın', *bozgun* 'bozgun', *dizgin* 'dizgin', *satgın* 'satın, satılan', *uçgun* 'kıvılcım' (Hacıeminoğlu, 1997: 48); *kaçkun* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 189). Kıpçak Türkçesinde fail isimleri yapan bir ek olduğu söylenmiştir: *ozgunçı* 'ileri gelen', *sepkün* 'serpinti', *solukun*, *taşkın*, *tutkin* ~ *tutkun*, *uçkun* 'kıvılcım', *yarkın* 'parıltı' (Argunşah ve Yüksekaya,

2012: 328). Eski Anadolu Türkçesinde *-GUn* biçimi daha yaygın olmakla birlikte *dizgin* örneğinde *-gin*, *tuthun* örneğinde *-hun* biçimi bulunan (Genç, 2005: 182-183) bu ek hem geçişli hem geçişsiz fiillere gelerek edilgen çatıda *-mİş* anlamını taşıyan kelimeler türettiği ifade edilmiştir: *azgın, kızgın, çapkın, yangun, argun, basgın, kırgın, dutgın* (Gülsevin, 1997: 134-135) Çağatay Türkçesinde de bu ek yuvarlak ünlülü biçimiyle bulunur ve meslek ve faaliyet bildiren isimler türetir: *azgın* 'yolunu kaybetmiş, azgın', *çapgın* 'akın, çapul', *taşgın* 'dopdolu, taşkın', *yutgın* 'burgaç, girdap' (Eckmann, 2012: 52).

Türkiye Türkçesinde pekiştirme ve alışkanlık ifade eden sözcükler türetmektedir: *dalgın, yorgun, gergin, azgın, düşkün, olgun* (Banguoğlu, 2004: 243). Zeynep Korkmaz, nadiren çok heceli, genellikle de tek heceli fiil köklerine gelerek bunlardan anlamı pekiştirilmiş sıfatlar türeten işlek bir ek olarak verdiği *-GIn*, *-GUn* ekinin işlev bakımından fiilin gösterdiği işin tamamlanmış olduğunu bildiren sıfatlar türettiği için *-mİş*, *-mUş* ekine denk sayılabileceğini belirtmiştir (2003: 81). Gagavuz Türkçesinde büyütme ve aşırılık ifade eden kelimeler türetir: *baygın, dargın, kızgın, salgın, girgin, duygun* (Özkan, 2007: 107). Azerbaycan Türkçesinde işlek olarak kullanılan bu ek, fiillerden anlamı pekiştirilmiş sıfatlar yapar: *gaçgın* 'yurdunu terk etmiş kimse, göçmen, muhacir', *daşgın, basgın, satgın, solgın, süzgin* (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007b: 188). Türkmen Türkçesinde fiillere gelerek fiilin gösterdiği hareketle ilgili özelliğin herhangi bir varlıkta fazla bulunduğunu ifade eden isim ve sıfatlar yapar: *çapgın* 'talan', *çozgın* 'akın, hücum', *düzgün* 'kural, kaide', *iirgin* 'bıkkın' (Kara, 2007: 252).

Özbek Türkçesinde fiilin bildirdiği işin aşırılığını ifade eden sözcükler türetir: *sâtqın* 'satılmış, hain', *turgun* 'sabit, değişmeyen', *tüşkün* 'düşkün', *uçqun* 'kıvılcım', *qızgın* 'ateşli, şiddetli' (Öztürk, 2007: 303). Yeni Uygur Türkçesindeyse fiilin bildirdiği hareketle ilgili isimler yapar: *azgın* 'sapık', *taşqın* 'taşkın', *tutqun* 'esir', *toşqun* 'engel' (Ersoy, 2007: 372).

Kazak Türkçesinde çok olan veya çok yapılan nesneyi ifade eden sözcükler türetir: *quwğın* 'sürgün, takibat', *tasqın* 'taşkın', *sürgin* 'sürgün, bir yerden başka yere sürülen' (Tamir, 2007: 444). Kırgız Türkçesinde abartma ve aşırılık anlamını veren isim veya vasıf isimleri türetir: *kırgın* 'kırgın', *kelgin* 'yabancı', *kuugun* 'sürgün', *ozgun* 'öne geçen', *çaçkın* 'saçılmış, dağınık' (Çengel, 2007: 503). Tatar Türkçesinde genellikle tek

heceli fiillere gelerek bunlardan büyütme, aşırılık ifade eden isimler türetir: *kuvgın* 'ulak, haberci', *kürgən* 'kız görme âdeti', *kapkın* 'kapan, tuzak', *çeçkən* 'tohumdan yetiştirme bitki' (Öner, 2007: 703).

Altay Türkçesinde vasıf isimleri türetir: *ketkin* 'göçmen (hayvanlar için)', *kaçkın* 'kaçak, firari', *türtkün* 'domuz', *eşkin* 'köpeğin eştığı yer' (Dilek, 2007: 1024). Tuva Türkçesinde az örneği bulunan fiilden isim yapma ekleri arasında *-kün* ekine yer verilmiştir: *köşkün* 'göç' (Arıkoğlu, 2007: 1168).

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-kun
	Eski Uygur Türkçesi	-GIn, -GUn
	Karahanlı Türkçesi	-GIn, -GUn
Orta Türkçe	Harezmi Türkçesi	-GIn, -GUn
	Kıpçak Türkçesi	-GIn, -GUn
	Eski Anadolu Türkçesi	-gin, -GUn, -hun
	Çağatay Türkçesi	-GUn
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-GIn, -GUn
	Azerbaycan Türkçesi	-gIn, ğUn
	Türkmen Türkçesi	-ğIn, -ğUn
	Gagavuz Türkçesi	-GIn, -GUn
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-gin, -ğın, -kin, -qın, -kün, -gun, -qun
	Yeni Uygur Türkçesi	-ğın, -gin, -qın, -kin, -ğun, -gün, -qun, -kün
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	-ğın, -gin, -qın, -kin
	Kırgız Türkçesi	-GIn, -GUn
	Tatar Türkçesi	-ğın, -ğen, -kın, -kën
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-GIn

Türk Lehçeleri	Tuva Türkçesi	-kün
----------------	---------------	------

34. -gInçA ~ -GIçA, GUçA (Zarf-Fiil Eki)

34.1. -gInçA

34.1.1. Ekin Kökeni

-gInçA ekinini kökeniyle ilgili birçok görüş vardır. Bu görüşleri beş grupta toplayabiliriz:

-gInçA eki -gU fiilden isim yapma eki ve +çA eşitlik ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Tahsin Banguoğlu'na göre ek, -IcAk < -gU + çA zarf-fiiline bir zamir *n*'sinin eklenmesiyle ortaya çıkmıştır (Uçar, 2012b: 47). Nuri Yüce de Banguoğlu'nun görüşüne katılır (Uçar, 2012b: 47). Bodrogligeti'ye göre de -GIInçA, -GUInçA, -KIInçA, -GUçA zarf-fiil eki, fiil tabanlarına, zamir *n*'li veya *n*'siz bağlanan eşitlik durumu ekiyle isim-fiil eki -GU'dan meydana gelir (2001: 274).

Diğer bir görüşe göre -gInçA eki -GIIn, -GUIn fiilden isim yapma eki ve +çA eşitlik ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir (Deny, 2012: 846-847; Ergin, 2001: 341-342; Ercilasun, 1984: 184). Deny'ye göre ek -kAnçA ekiyle de akraba olduğu için ekin aslı daha eski *-kancañ veya *-kañçañ şekillerine gidebilir (2012: 846-847). Kononov eki -gIn~ -gAn sıfat-fiil eki ile +çA (< cag) eşitlik eki şeklinde açıklamıştır (Uçar, 2012b: 47). C. Brockelmann ise -GIInçA ekini, -GAnçA ekinin değişik şekli olarak düşünür (1954: 258). Sevortyan da -GIInçA ekinde -GIIn ~ -GAn fiilden isim yapma eklerinin varlığını düşünür ancak +çA parçasının çAk ~ çen şeklinden geliştiğine inanır (Borjakow vd., 1999: 441). Mustafa Argunşah ekin -GUIn fiilden isim yapma ekiyle +çA eşitlik ekinden oluştuğunu belirtmiştir (2012: 346). James Russell Hamilton ekin yapısıyla ilgili “acaba, -gınca'daki -gın'ı -n'li zarf-fiilin damak ünsüzü ile pekiştirilmiş bir biçimi olarak açıklayamaz mıyız?” şeklinde bir soruyla yaklaşmayı yeğlemiştir (2011: 254).

Ekin bir başka açıklaması da -(I)g + sIn + çA şeklindedir. A. v. Gabain ekin -(X)g fiilden isim yapma eki ve teklik üçüncü şahıs iyelik eki +(s)I(n) ve eşitlik durumu eki +çA'nın birleşmesinden meydana geldiğini düşünür (1988: 87). Marcel Erdal da farazi olmakla birlikte eki -(X)g (fiilden isim yapma eki) + (s)I(n) (iyelik eki) + çA

(eşitlik eki) şeklinde izah eder (2004: 317-318). Zeynep Korkmaz'a göre ekle ilgili “*tarihî gelişme sürecine en uygun yapı açıklaması*” Gabain'e aittir çünkü başta Kutadgu Bilig olmak üzere eski metinlerin hepsi bu yapıyı gerçekleştiren işlev örnekleri sunar (2003: 1004). Erdem Uçar'a göre ek -gU sıfat-fiil ekinin üzerine iyelik eki +(s)I(n) ve +çA eşitlik ekinin gelmesiyle meydana gelmiştir. “*İyelik ekinin tesiriyle oluşan gerileyici benzeşme neticesinde -gInçA meydana gelmiş olmalıdır*” (2012b: 49). Uçar'ın açıklaması sadece -(X)g fiilden isim yapma ekinin yerine -gU sıfat-fiil ekinin varlığını düşünmesi bakımından Gabain ve Erdal'inkinden farklıdır.

Söyegov ve Eliyev bu zarf-fiil ekinin tarihî ve çağdaş Türk lehçeleri için işlek kabul edilen -gan/-gın/-kın sıfat-fiil ekleri ile zaman anlamı taşıyan *çağ/çag/çağ* sözünden teşekkül ettiğini vurgulamıştır (Hünerli, 2012: 2).

Şinasi Tekin ekin -g fiilden isim yapma eki + I iyelik eki + zamir n'si + çA eşitlik durumu eki şeklinde dört unsurdan meydana geldiğini ifade etmiştir. Tekin'e göre *ançaginça* yapısı da bu eke analogi yoluyla meydana gelmiştir (1992: 99). Saadet Çağatay, -InçA zarf-fiil ekinin isimlere gelen -inça (*teklik üçüncü şahıs iyelik eki + zamir n'si + çA eşitlik durumu eki*) ekinden (*yerince < yer-i-n-ce, gerekinçe < gerek-i-n-çe vb.*) analogi yoluyla fiillere geçmiş olabileceğini belirtir (2008: 374). Choi (2010: 278) -gInçA ekindeki +çA parçasının eşitlik eki +çA olduğunu ifade etmiştir. -gInçA ekinin yer aldığı bazı örneklerse şöyle açıklanmıştır: *yitginçe 'yitince' > *yit - g + in + çe, inanmaginça > *inan - ma - g + in + ça*. Yani sözcüklerin bu şekilde tahlil edilmesiyle -gInçA eki -g + in + ça şeklinde üç parçanın birleşmesiyle açıklanmış gibi görünüyor.

Bizce de ek, -GIn, -GUn fiilden isim yapma ekiyle +çA eşitlik durum ekinin birleşmesinden ortaya çıkmış olmalıdır. Ekin Yeni Uygur, Kırgız ve Tuva Türkçelerinde /n/siz biçimlerinin bulunması da -GIn, -GUn fiilden isim yapma ekinin -GI + n şeklinde açıklanan yapısıyla ilgilidir.

34.1.2. Ekin Kullanılışı

“Orhun Yazıtları”nda görülmeyen -gInçA eki karşımıza ilk olarak “İrk Bitig”de çıkar: *Tokuz kat üçürgün topulgınça teritzün tir 'Dokuz kat geçen delininceye kadar terlesinler, der'* (Tekin, 2013: 24) cümlesinde *topul-* ‘delmek, delinmek’ fiiliyle gördüğümüz bu ek Eski Uygur Türkçesi döneminde daha yaygın bir şekilde

kullanılmaya başlanmıştır. Talat Tekin *-GInça* zarf-fiilinin “*asıl eylemin işlenmesi için gelecek zaman sınırını*” belirttiğini ifade eder: *Tokuz kat üçüğüñ topulginça teritzün tir* (2003a: 178). Gabain ise ekin *-gInça* şeklinin yanı sıra nadiren *-kInça* olarak da kullanıldığını ve ekin bünyesindeki +ı teklik üçüncü şahıs iyelik eki dolayısıyla ekin dudak uyumuna girmediğini belirtir (1988: 87). “*Bu zarf-fiil ‘-inca, -dığı müddetçe, -incaya kadar’ manasına gelen cümle belirleyicisi olarak vazife görür; isme gelen diğer şekil unsurlarıyla genişletilebilir: küçi yit-ginçä ‘gücü yettiği müddetçe’; işlärkä inanma-ginça ‘işlere inanmadığı müddetçe’; közüg yumup aç-kınça ‘gözü yumup açmıncaya kadar’... vb.*” (Gabain, 1988: 87). Kemal Eraslan ise bu ekle teşkil edilen zarf-fiillerin hareket ve zaman hâli ifadesi verdiğini; cümlede hareket hâli ifadesiyle durum zarfı, zaman ifadesiyle de zaman zarfı olarak kullanıldıklarını belirtir: *Bo açari öngre sün şan atlıg tağda turup tağ arıg yorıkınça yoriyur erdi ‘Bu üstad önceleri Song-Shan adlı dağda oturuyor ve hayatını dağda ve ormanda yürüyerek sürdürüyordu’, Birginçe yok bar bolsar men kişim tüzün köni birzün ‘Verdiğim esnada ölürsem, karım anında geri ödesin* (Eraslan, 2012: 413).

Necmettin Hacıeminoğlu ekin Karahanlı Türkçesindeki durumuyla ilgili “*Türkiye Türkçesinde -inca/ -ince ekinin metinlerimizdeki şeklidir. Anlam bakımından aynıdır. Cümle içerisinde zarf yapar. Olumlu veya olumsuz fiiller üzerine gelebilmektedir*” diyerek şu örnekleri verir: *bolmagınça < bolma-gınça ‘olmayınca’, kodmagınça < kodma-gınça ‘bırakmayınca’, körünginçe < körün-ginçe ‘görününce’, ölmeginçe < ölme-ginçe ‘ölmeyince’* (2003: 174). *-GInça* eki Karahanlı Türkçesi metinlerinde olumlu ve olumsuz fiil gövdelerinden sonra kullanılır. Ahmet Bican Ercilasun, “*Kutadgu Bilig*”deki örneklerin daha çok olumsuz fiillere gelerek *-dlkça* manasını verdiğini ve bu örneklerin hem şart hem zaman ifadesi taşıdığını belirtir (Ercilasun, 1984: 184). Harezmi Türkçesinde *-GInça* eki bu şekil dışında bazı ses değişiklikleri ile şu şekilde yer alır. *-GUNça, -Inça: açgunça, atkunça, aytgınça, batınça, bérginçe, ıdgınça, nikāh kılgınça, teginçege* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 207).

Aysu Ata ekin *-GInça, -GUNça* şekilleriyle ilgili “*kéçe tañ atkunça yügürdi, atağa ölginçe terbiyet kılsañ, özin keçmeğinçe mürid bolmas ol, yakıldım tutuşu küil bolgınça yandım vs.*” örneklerini verirken *-inça* şeklinin sadece “*Mu’înü’l-Mürîd*”de bir örnekte geçtiğini söyler: *veli kün batınça eger tutsa sen* (Ata, 2002: 90). Aysu Ata’ya

göre Nehcü'l-Feradis'te örneği olan *-gimçe* ve *-GUmça* biçimleri “*bu ekin dil tarihindeki seyrini takip etme hususunda dikkat çekicidir: men kecābeğa kelgimçe çerig köçmişler, men ölgümçe közüm yaşı tiñmegey, Tañrı ta'alağa yawuık bolmakım yahşırak turur saña bolğumça* (Ata, 2002: 90).

Kıpçak Türkçesinde *-GInça* eki düz ünlülü biçimlerin yanı sıra *-GUnça* biçiminde yer alır. Bunlara ek olarak ek başındaki *-G* ünsüzünün düştüğü, ek içindeki *-ç* ünsüzünün tonlulaşmış şekli olan *-InCA*'ya da rastlıyoruz. Kıpçak Türkçesinde *-GInça* eki “*Asıl fiilin taşıdığı zaman ifadesinin gerçekleşeceği anı, kendi bünyesindeki gerçekleşme zamanına bağlayan bir fonksiyona sahiptir*”. Geldiği fiile *-ınca*, *-dikça* ve *-uncaya* kadar anlamlarını katar: *arınınca* ‘temizlenince’, *barğınça* ‘varınca’, *kélmeyinçe* ‘gelmeyince’, *tapkınça* ‘bulunca’, *yügürgünçe* ‘koşunca’, *bişkinçe~bişginçe* ‘pişinceye kadar’, *ölginçe* ‘ölünceye kadar’ (Güner, 2013: 342-343). Gürer Gülsevin ekin Eski Anadolu Türkçesinde ‘-(y)IncAyA kadar’ anlamı verdiğini belirtmiştir. “*Olumsuz tabanlar üzerinde kullanıldığı zaman ‘-mAdIktAn sonra’ anlamını taşır: ker iki mîl arası iki kandil / giceler şubholınca ol yanar bil; girüvarup ton geyince eglendüm, gerek aña ölince tapavuz / yaramazlık kapusun yapavuz biz; âdem oğlanlarınsan ayrılmayan cânları tenlerinden çıkmayınca; ya’ni peygambere şalavât getürmeyince kişiniñ du’âsı kabûl olmaz yatacağsın çün ki çalınınca şûr* (2007: 126). Janos Eckmann’a göre Çağatay Türkçesinde asıl hareketle aynı zamanda veya asıl hareketin sonunda gerçekleşen bir olayı belirtir. Bazen asıl fiilin ifade ettiği hareketin kendisine tercih edildiği bir hareketi ifade için kullanılır: *‘âlem bolğunça bu söz bolğusu turur ‘dünya oldukça, bu söz (de) olacaktır’, âftâb batkunça ‘güneş batıncaya kadar’, ol işni kılmagunça köngli tunmas érdi ‘o işi yapmadıkça gönlü rahat etmezdi’...vs.* Anlam bazen *tâ* bağlama edatı ile kuvvetlendirilir: *yâr hayâli birle kani’ bol, tâ bolğunça vuşûl ‘kavuşma gerçekleşinceye kadar sevgilinin hayali ile yetin’; kişi vişâltüni yarı birle yatğunça cemâli şem’îğa kılsun nazar tang atğunça ‘kişi, kavuşma gecesi yâri ile yatıncaya (kadar) kanımızı akıtsın (daha iyi)’* (2012: 118).

Eski Türkçenin *-GInça* zarf-fiil eki günümüz Türkiye Türkçesinde *-InCA/ -Unca* şekliyle yaşamaktadır. Ekin başlıca görevi, zaman bildiren bir zarf-fiil oluşturmasıdır. Cümledeki asıl fiilin gerçekleşme zamanı veya anını kendisindeki gerçekleşme zaman veya anına bağlayan bir işleve sahiptir. Böylece esas fiil, zaman bakımından zarf-fiili izlemekte ve ona tabi olmaktadır (Korkmaz, 2003: 1005). Bu zarf-fiil zaman gösterme

işlevi bakımından bazı farklılıklara uğrayarak diğer zarf-fiillerin işlevine yaklaşır: -*dıkta*, -*dığı zaman*, -*dığında*: *Adam kahveden içeri girince gülmesi, yürümesi değişir, daha da güzel olurdu*, -*dıktan sonra*: *Siz el atmayınca bu iş bitmez*, -*dığı için*: *El atıp bulamayınca şaşkın şaşkın bakındı*, -*madan/ -madan önce*, -*madığı sürece*: *Parayı ödemeyince malı teslim etmezler* (Korkmaz, 2003: 1006-1007). Türkiye Türkçesinde, ek, sınırlama işlevini *dek* ve *kadar* kelimeleriyle birlikte kullanıldığında kazanır aksi takdirde bu işlevini kaybeder: *İş bitinceye dek buradan ayrılmasınlar, Her insanın ölünceye kadar yapabileceği bir şeyler vardır* (Korkmaz, 2003: 1008).

-*GInçA* ekinin Azerbaycan Türkçesindeki şekli Türkiye Türkçesinde olduğu gibi -*IncA*, -*UncA* biçimindedir. Ekin başındaki -g ünsüzü diğer Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerinde olduğu gibi düşmüş ve ekteki -ç ünsüzü de c'ye değişmiştir: *ğarışdırıp içincä, ğaydasına düşmäyincä, 'yoluna girmeyince, olması gerektiği gibi olmayınca', yaxınlaşınca, ğalxınca 'kalkınca', görüncä, yaşayınca, bilincä* (Kartalhoğlu ve Yıldırım, 2007b: 213). Türkmen Türkçesinde -*InçAA* şeklini gördüğümüz ek “belirli bir zaman noktasına kadar olan zaman aralığını” ifade eden zarf-fiiller yapar ve iyelik ekleri alır: *alınçaam 'ben alıncaya kadar', biliinçään 'sen bilinceye kadar', gaanınçaa 'o suya kanıncaya kadar', geliinçääk 'biz gelinceye kadar'* (Kara, 2007: 279). Gagavuz Türkçesinde “hâl ve zaman ifade eden, bağlı olduğu fiilin ortaya çıkış zamanını bildiren” zarf-fiil ekidir. -*IncA* eki bazen “tek başına -e kadar anlamı taşımaktadır”. Ekin -n, -A kuvvetlendirme unsurlarıyla genişlemiş şekilleri de Gagavuz Türkçesi yazı dilinde yaşar: *Onnar duramayınca bakınardılar dolaya, atardı o tasları vagondan, gözleri kararınca; Bıyıkları büyümeyincen; İşle dinincene çiftte 'Yoruluncaya kadar çiftte çalış'* (Özkan, 2007: 136).

Özbek Türkçesinde -*GInçA*, -*GUnçA* zarf-fiil eki işlek olarak kullanılır ve bu ekin “araya iyelik ekleri almış, genişlemiş şekillerine de rastlanır: *kel-günçä 'gelinceye kadar', kel-gün-imçä 'ben gelinceye kadar'* (Coşkun, 2007: 340).

Yeni Uygur Türkçesinde pek işlek olmayan ekin biçimleri Özbek Türkçesiyle paralellik göstermekle birlikte -*künçä* biçimi de yer alır: *yetgünçä 'yetince', anlıgünçä 'anlayınca', kütkünçä 'bekleyince', satqunçä 'satınca', külgünçä 'gülünce'* (Ersoy, 2007: 411). Rıdvan Öztürk, ekin düzlük-yuvarlaklık uyumunu sağlamadığını ve -*inca*, -*incaya kadar*, -*dıkça*, -*acağına* anlamlarını kattığını belirtmiştir: *Égiz qarığayğa yetkünçe / Meyli yokka tekkünçe / Ölüp ketse bolmamdu / Şu derdlerni tartkunçe 'Yüce*

çamlara yeteceğine, meyli yoka düşeceğine, ölüp gitse olmaz mı, bu dertleri çekeceğine'
(2010: 110-111).

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-gInçA
	Eski Uygur Türkçesi	-GInçA
	Karahanlı Türkçesi	-GInçA, -GUuçA
Orta Türkçe	Harezmi Türkçesi	-GUuçA, -InçA
	Kıpçak Türkçesi	-GInçA, -GUuçA, -InCA
	Eski Anadolu Türkçesi	-InçA, -UnçA
	Çağatay Türkçesi	-GInçA, -GUuçA
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-InçA, -UnçA
	Azerbaycan Türkçesi	-InçA, -UnçA
	Türkmen Türkçesi	-IInçAA
	Gagavuz Türkçesi	-InçA, -InçAn, -InçAnA
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-GInçA, -GUuçA
	Yeni Uygur Türkçesi	-GInçA, -GUuçA
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	-----
	Kırgız Türkçesi	-----
	Tatar Türkçesi	-----
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-----
	Tuva Türkçesi	-----

34.2. -GIÇA, -GUÇA

34.2.1. Ekin Kökeni

-GIÇA, -GUÇA eki -GI, -GU fiilden isim yapma ekiyle +çA eşitlik durumu ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir.

34.2.2. Ekin Kullanılışı

Karahanlı Türkçesinde -GUÇA eki getirildiği fiile ‘-AcAk kadar’ anlamı katar: *karın toğguça yi kamuğ yim içim / kerek arpa yür tut toğurgu açım, turu ölmegüçe yigil ay kadaş / yime uğlayu sen taduñ bolsa baş* (Bayraktar, 2004: 260). Harezmi Türkçesinde de Karahanlı Türkçesi dönemindeki kullanımına paralel bir kullanımı vardır: *Yā resulu'l-lah maña māl tawar kerekmez yegüçe keygüçe mālım bar, Ebu Yūsuf aytur bulardın biriñ / eger bolsa sanı zekāt birgüçe, Ol yitgüçe nesre birine* (Bayraktar, 2004: 260).

Yeni Uygur Türkçesinde asıl fiildeki hareketin zamanını bildirir. Genellikle “-ınca, -ıncaya kadar”, bazen de “-arken” anlamları verir: *Bir sehraga bardı. Keç bolgiçe çık taş erdi ‘Bir sahraya vardı. Karanlık çökünceye kadar çok taş topladı’* (Öztürk, 2010: 109).

Kırgız Türkçesinde ek -GIÇA, -GUÇO şekillerinde olup bir tercih bildiren “-maktansa, -e kadar” anlamlarında zarf-fiiller türetmektedir: *Külökkökün salgiça baytalga bak bersin ‘Yalnız koşu atıyla meşgul olmaktansa bütün sürüye bakmak daha karlıdır’ Konuş algıça örüş al ‘Konacak yer almaktansa otlak seç’* (Yılmaz, 1998: 112).

Tuva Türkçesinde Ekin -GIJA, -GUJA şekilleri yer alır. Eklerin g’li şekilleri tonlu ünsüzler ve ünlülerden sonra, -k’li şekilleri tonsuz ünsüzlerden sonra kullanılır. Bu şekil şahıslara göre çekimlenir ve bu kip “kızıgaarlar naklonenie” ‘sınırlayıcı kip’ olarak adlandırılır. Üçüncü şahısların dışında, şahıs ekleri alır ve şahıs eklerinden sonra -çe “-je” durum ekleri getirilir: *Algijemçe ‘ben alana kadar’, algijeñçe, algijeçe, algijevisçe, algijeñerje, algije*. Bu yapının etimolojisi “fiil tabanı + gı + çe + şahıs eki + çe” şeklinde yapılır. Bu şekil bazen kendisinden sonra -ge çedir “-e kadar” yapısını alır. *kelgijee çedir ‘gelene kadar’*. Bu zarf-fiiller, diğer fiilin hareketini sınırlandırır ve ‘-ıncaya kadar’ anlamını verir. *Añaa horadaaş, mırınay hölçök şag töngüje algırğaş,*

köngüs kılaštaar harık çok apargan men 'Ona kızarak bütün gücüm bitene kadar bağırınca yürüyecek halim kalmamış' (Arıkoğlu, 2007: 1211).

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	----
	Eski Uygur Türkçesi	----
	Karahanlı Türkçesi	-GUÇA
Orta Türkçe	Harezmi Türkçesi	-GUÇA
	Kıpçak Türkçesi	----
	Eski Anadolu Türkçesi	----
	Çağatay Türkçesi	----
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	----
	Azerbaycan Türkçesi	----
	Türkmen Türkçesi	----
	Gagavuz Türkçesi	----
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	----
	Yeni Uygur Türkçesi	-GIÇA, -GUÇA
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	----
	Kırgız Türkçesi	-GIÇA, -GUÇO
	Tatar Türkçesi	----
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	----
	Tuva Türkçesi	-GIJA, -GUJA

35. -Glr-, -GUr- (Fiilden Fiil Yapma Eki)

35.1. Ekin Kökeni

-Glr-, -GUr- fiilden fiil yapma ekinin yapısını, A. v. Gabain *kol-ğır-* 'yakına rica etmek' kelimesinin anlamına dikkat çekip "bir *-ğut-* tevsik edildiği için, yaptırma

*eki -gur-'un -ğ + u-r-'dan teşekkül ettiğini düşünmek mümkündür: kör-güt- 'göstermek' < -g + ü-t-” diyerek -k- fiilden fiil yapma eki ve -Ir-, -Ur- fiilden fiil yapma eklerinin birleşmesiyle açıklamıştır (1988: 128). Şinasi Tekin de bu ekin *-k- + -ür- şeklinde ayrılabilceğini ifade etmiştir (1992: 86). Marcel Erdal ise -gUr- ekinin herhangi bir parçadan, özellikle de -(X)k- + -Ur- yapısından, gelişemeyeceğini belirtmiştir. Çünkü bu eki almış fiiller -(X)k- ekli fiillerin semantik olarak paraleli değildir. Erdal’a göre -gUr- eki, -Ur-, -Ar- ve +gAr- ekleriyle hemen hemen aynı sentaktik davranışlara sahiptir (1991: 756).*

Bize göre A. v. Gabain ve Şinasi Tekin’in ifade ettiği gibi -Glr-, -GUr- fiilden fiil yapma eki -k- fiilden fiil yapma ekiyle -Ir-, -Ur- fiilden fiil yapma eklerinin birleşmesinden meydana gelmiştir.

35.2. Ekin Kullanılışı

Talat Tekin ekin ettirgen çatılar türeten bir fiilden fiil yapma eki olduğunu belirtmiştir: *kigür- 'sokmak', ogdur- 'uyandırmak', turgür- 'diriltmek, canlandırmak'* (2003a: 94). A. v. Gabain, eki yaptırma eki olarak vermiştir: *turgür- 'diriltmek', amırtgur- 'teskin etmek', azgur- 'azdırmak, ayartmak'* (1988: 59). Gabain *kol-gür- 'yakına rica etmek'* kelimesinin anlamına dikkat çekip, ekin kökenini “*bir -güt- tevsik edildiği için, yaptırma eki -gur-'un -ğ + u-r-'dan teşekkül ettiğini düşünmek mümkündür: kör-güt- 'göstermek' < -g + ü-t-”* şeklinde açıklamıştır (1988: 128). Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Eski Anadolu ve Çağatay Türkçelerinde -Glr-, -GUr- ekinin ettirgen fiiller türeten fiilden fiil yapma eki işlevi devam etmiştir: *kelgir- 'gelmeye niyet etmek', sızgur- 'eritmek'* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 62); *sızgur-, turgür-, yatkur-* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 190); *batkir- 'batırmak', yétkir- 'eriştirmek', turgur- 'durdurmak'* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 331); *irgür-, kızgur-, yugur-, yügür-* (Şahin, 2015: 77); *az-gür- 'azdırmak', sız-gür- 'sızdırmak', yaz-gür- 'suçlamak', yét-kür- 'yetiştirmek, ulaştırmak'* (Argunşah, 2014: 114). Galip Güner Kıpçak Türkçesinde ekin -vür- biçimine de yer vermiştir: *kivür- ~ küvür- 'yönelmek, doğrultmak, göndermek' < kirgür- < kir- 'girmek'* (2013: 170).

Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerinde bu ek yer almaz. Türkmen Türkçesinde Oskar Hanser (2003: 167) fiilden fiil yapma ekleri içerisinde -gAr-, -glr-, -

gUr-, *-gAz-*, *-gIz-*, *-gUz-*, *-set* eklerini aynı başlıkta vermiş ancak *-gIr-*, *-gUr-* ekinin herhangi bir örneğine yer vermemiştir.

Güneydoğu (Karluk) grubu Türk lehçelerinden Özbek Türkçesinde *-GIr-* eki *-GIz-* eki içerisinde verilmiş ve “*Birkaç örnekte ekin -r’li varyantına da rastlanır: âz-ğır- ‘azdırmak, yoldan çıkarmak’*” şeklinde ifade edilmiştir (Öztürk, 2007: 310). Mustafa Volkan Coşkun *-GIr-* ekinin işlek olmayan bir ek olduğunu belirterek *keç-kir- ‘geç olmak’, sız-ğır- ‘sızmak’, yaz-ğır- ‘şikâyet etmek’* örneklerini sıralamıştır (2014: 78).

Kırgız Türkçesinde Tuncer Gülensoy eki, fiilden fiil yapma ekleri içinde vermiş ve şu örnekleri sıralamıştır: *azgırgıç (az-gır- ‘baştan çıkarmak’)*, *cut-kur-* (2016: 124). Tatar Türkçesinde de ekin *yatkır-*, *citkër-*, *bêlgër-*, *kigër-* örnekleri vardır (Zekiyev vd., 1998: 355). Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerinden sadece Azerbaycan Türkçesinde ve bunlar dışında incelediğimiz diğer Türk lehçelerinde *-GIr-*, *-GUr-* eki yerine *-GIz-* eki ve değişkenleri (Tatar Türkçesinde *-Gır-*, *-Gër-* yanında *-Gız-*, *-Gëz-*, Altay ve Tuva Türkçesinde *-gIs-*, *-gUs*) kullanılmaktadır.

DÖNEM	TARİHÎ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-GIr-, -GUr-
	Eski Uygur Türkçesi	-GIr-, -GUr-
	Karahanlı Türkçesi	-GIr-, -GUr-
Orta Türkçe	Harezm Türkçesi	-GIr-, -GUr-
	Kıpçak Türkçesi	-GIr-, -GUr-, -vür
	Eski Anadolu Türkçesi	-GIr-, -GUr-
	Çağatay Türkçesi	-GIr-, -GUr-
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-----
	Azerbaycan Türkçesi	-----
	Türkmen Türkçesi	-gIr-, -gUr-
	Gagavuz Türkçesi	-----

Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-Gİr-
	Yeni Uygur Türkçesi	----
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	----
	Kırgız Türkçesi	-Gİr-, -GUr-
	Tatar Türkçesi	-Gİr-, -Gër-
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	----
	Tuva Türkçesi	----

36. -(I)gII ~ -(I)gIIg (Sıfat-Fiil Eki)

36.1. Ekin Kökeni

W. Bang, Ramstedt, C. Brockelmann eki *-g* fiilden isim yapma eki ve *+II* edat şeklinde değerlendirmeye çalışmışlardır (Eraslan, 1980: 38). C. Brockelmann'ın açıklamasındaki *+lı* biçimi *il-* 'yapıştırmak' fiilinin *-i* zarf-fiil ekini almış *ili* biçiminden kısalmıştır (1951: 79). Kemal Eraslan'a göre ekin ses yapısı basit bir ek olmadığını gösterir ve muhtemelen bu ek *-g* fiilden isim yapma eki ve *+II* (< *+IIg*) isimden isim yapma ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir (2012: 376). Eraslan; Bang, Ramstedt ve Brockelmann'ın açıklamalarındaki *+II* unsurunun edat değil bağlama görevi olan bir ek olduğunu ve dolayısıyla ekin isim-fiil fonksiyonu kazanmasının mümkün olamayacağını belirtmiştir (1980: 39). W. Bang'ın bu eki *-a, -ı, -u zarf-fiil ekli sözcük + qıl-* 'kılmak' > **öl-ü qıl-ı* > *ölügli* biçiminde tasalardığını ifade eden J. R. Hamilton (2011: 254) *-(I)gII* ekinin muhtemelen sıfat-fiil anlamı veren *-g* ve yığılma ya da sıklık bildiren *+II* ekinden oluştuğunu ifade etmiştir. Necmettin Hacıeminoğlu ekin *-G* fiilden isim yapma eki ile *+II* isimden isim yapma ekinin kalıplaşmasıyla oluştuğu kanaatindedir (1997: 174).

Marcel Erdal benzer görünmelerine rağmen *-(I)gII* ve *-(I)gIIg* eklerinin birbirinden farklı ekler olduğunu ifade etmiştir. Erdal'a göre *-(I)gII* eki her zaman fiilin öznesini işaret ederken *-(I)gIIg* ekinde bu durum neredeyse hiç gözlenmez. Ayrıca ekin sonundaki *-(I)g* Erdal'a göre Eski Türkçe döneminde asla düşmez (Erdal, 1994: 348). Ona göre ek *-(I)g* ve *+IIg* parçalarından meydana gelen *-(I)gIIg* eki pasif sıfat-fiiller yapan bir ektir. Ekin kazandığı bu fonksiyon tek başına *-(I)g* ve *+IIg* ekleri hakkındaki

bilgilerimizle açıklanamaz. Bu durum ancak fiilden isim türetme sisteminin anlaşılabilir bir ihtiyacı olarak açıklanabilir (1994: 349).

Erdal, Kaşgarlı Mahmut'un +IIg ekinin fonksiyonlarından birinin pasif sıfat-fiiller yapmaktır şeklindeki açıklamasından yola çıkarak -(I)gIIg ekinin birleşimini açıklamaya çalışır. Kaşgarlı Mahmut'un bu konuda verdiği örneklerden “*bilig kişi ara üleqliğ ol*” ve “*töşeglig töşek*” ifadelerindeki *üleqliğ* ve *töşeglig* kelimelerinde kökler *üle-* ve *töse-*'tir. Bu yapıların *üle-g* ve *töse-g* şekilleri de karşımıza çıkmamıştır. Yani -(I)gIIg eki doğrudan fiil köklerine gelmiş ve fiillerden “pasif sıfat-fiil”ler türetmiştir. Erdal'a göre -(I)gIIg ekinin birleşikliği çok açıktır (1994: 344-345).

Ancak çağdaş Türk lehçelerinden Yeni Uygur Türkçesinde -gliq, -qliq ekleri geçmiş zaman ifadeli bir sıfat-fiil ekidir ve eklendiği fiile -mlş anlamı katar: *ataqliğ kişi 'tanınmış kişi', turuqluğ vetendeş 'sürekli vatandaş'* (Doğan, 2016: 109). -gliq, -qliq ekinin buradaki kullanımı -(I)gII ekinin kullanımıyla paralellik göstermektedir. Güneydoğu (Karluk) grubu Türk lehçelerinin ek sonundaki /g/leri /k/ye çevirme eğilimi dikkate alınarak Yeni Uygur Türkçesindeki bu ekin -(I)gIIg ekinden geldiği düşünülebilirse de Marcel Erdal'ın -(I)gIIg eki için verdiği işlev de Yeni Uygur Türkçesindeki -gliq, -qliq ekininkiyle birbirine uygun değildir. Erdal'ın -(I)gII ve -(I)gIIg eklerinin işlev farklılığı hakkında verdiği bilgiler dikkat çekicidir ancak Yeni Uygur Türkçesindeki şekil, ekin ikinci parçasının +IIg > +IIk gelişmesiyle açıklanabilir.

-(I)gII ekinin Orhun, Eski Uygur, Karahanlı ve Harezmi Türkçesi dönemlerindeki işlevi Erdal'ın belirttiği gibi fiilin öznesini ifade etmedir. Ancak Kıpçak Türkçesindeki *açığıl bag 'acılı bağ'* örneği ise -(I)gIIg ekinin işleviyle paralellik oluşturmaktadır. Eski Anadolu Türkçesinde -IIu ekinin Eski Türkçedeki -(I)gII ekinin devamı olduğuna değinilmiştir ancak -IIu ekinin örneği olan *korıklı* sözcüğü için de -(I)gIIg > -IIU gelişmesi düşünülebilir. Türkiye Türkçesinde de -III, -UIU ekleri Jean Denny'nin de açıkladığı gibi *asığlığ > asılı, kömüglüğ > gömülü, kurugluğ > kurulu* gelişmesini göstermektedir. +IIg ekinin sonundaki ünsüzü düşürüp yuvarlaklaştıran Kırgız Türkçesinde ekin -UIIU, yine +IIg ekinin sonundaki ünsüzü düşüren Kazak ve Tatar (*iyärtüwle 'bağlanmış, eklenmiş'*) Türkçelerinde de ekin +II şekillerinin olması +IIg > +IIk ~ +luu ~ +II gelişmesini düşündürmektedir. Harezmi Türkçesi döneminden sonra meydana gelen +IIg > +II, +IU gelişmesi dolayısıyla aynı yapıda iki ek ortaya çıkmış

ve işlevleri birbirine karışmış olabilir. *-(I)gli* eki Çağatay Türkçesi dönemine kadar kullanımını az da olsa devam ettirmiş ve çağdaş Türk lehçelerindeyse yerini *-(I)gli* g ekinden gelişen *-III*, *-UIU ~ -gliq*, *-qliq ~ -Uv/wII ~ -UIIU* eklerine bırakmıştır.

36.2. Ekin Kullanılışı

Eski Türkçe döneminde sık kullanılmayan *-(I)gli* sıfat-fiil eki Karahanlı ve Harezmi Türkçesi dönemlerinde bir ölçüde kullanılmış, daha sonra yerini *-GAN* ekine bırakmış, şekil ve zaman eki durumuna sınırlı şekilde geçmiştir (Eraslan, 2012: 376). Hamilton (2011: 254) bu ekin fiillere gelerek sıfat-fiil türettiğini ve sürekli yaparı bildirerek yığılma ya da sıklık anlamı verdiğini ifade etmiştir. Talat Tekin *-(I)gli* ekinin yazıtlarda geçmediğini, Irk Bitig’de yer aldığını belirtmiştir: *udigma+g odguru yatıglı+g turguru yoriyur män ‘Uyuyanları uyandırıp yatanları kaldırıp yürürüm’* (2003a: 171).

A. v. Gabain ekin kalıcı isim ve sıfat yaptığı örneklere yer vermiştir: *yaratıglı ‘yaratıcı’, ädgü ögli ‘dost, arkadaş’, ärikli ‘olmakta olan’; buzıglı ‘mahvedici’, artatıglı ‘tahrip edici’* (1988: 52, 56). Kemal Eraslan ekin Eski Uygurcada yüklem olarak kullanıldığı örneklerin çok nadir olduğunu bildirir: *öküş tınlıglar barıp ölügli ‘Pek çok canlılar varıp ölürler’* (2012: 377).

Kaşgarlı Mahmut DLT’de bu ekle ilgili “*fa’il bir işi işlemeyi kendinde gizlemekle vasıflanır; ol munda turuğlı ol ‘o burada kalmayı içinde kurmuştu’ ... fa’ilin işi işleyenlerden biri olması suretiyle vasıflanmış fa’il şekli; ol Teñrige tapnıglı erdi ‘O, Tanrı’ya tapınanlardan biri idi’*” şeklindeki açıklama ve örneklere yer vermiştir (Atalay, 1986a: 57, 169). Karahanlı Türkçesinde bu ek düz ve yuvarlak ünlülü fiil kök ve gövdelerine *-gli* biçimiyle gelir ancak bazı /v/ ile biten düz ünlülü fiillerde /v/nin tesiri ile yardımcı ünlü *-U* olabilmektedir: *barıglı < bar-ıglı ‘varan’, barıglı turur bu ajun terk ödün, biligli < bil-i-gli ‘bilen, bilici’, biligli ukuglı tilekke tegir* (Hacıeminoğlu, 2003: 166). Ekin *-(u)glu* şekline sadece TİEM’de rastlanır: *boluglu ‘olan’, uçuglu ‘uçan’* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 82). Harezmi Türkçesinde ekin sıfat ve isim olarak kullanışı görülmektedir: *kizle-gli gencin, kil-i-gli dua* (Hacıeminoğlu, 1997: 174). Bu dönemde *-(u)glu* biçimi de yer almaktadır: *oğuğlu* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 206). Kıpçak Türkçesinde ekin düz ve yuvarlak ünlülü şekillerinin yanı sıra, Ermeni harfli Kıpçak metinlerinde, *-(O)vIU* şekline de

rastlanmaktadır: *açıglı bag* ‘acılı bağ’, *séwüglü* ‘sevilen, beğenilen’; *titrövlü* ‘titreyen, korkulu’, *eşitovlu* ‘işiten’ (Güner, 2013: 329). Eski Anadolu Türkçesinde *-ılu* ekinin Eski Türkçedeki *-(I)gII* ekinin devamı olduğuna değinilmiştir. *-ılu* eki geçişsiz olan *kork-* fiiline gelerek sıfat yapmıştır: *korqılu* (Gülsevin, 1997: 135). Çağatay Türkçesinde *-(I)gII* eki nadir kullanılan bir isim ve sıfat yapma ekidir: *biligli kişi* ‘bilen kişi’, *çıkığlı* ‘çıkan’, *yürügli* ‘yürüyen’ (Argunşah, 2014: 155).

Jean Deny *-III*, *-UIU* ekinin fiillerden isim türeten bir ek olduğunu ifade etmiştir: *ekili*, *dizili*, *örtülü*, *serili* (2012: 477). Deny’ye göre bu ek, eski *-(I)gIIg* biçiminden gelişmiştir: *asığlıg* > *asılı*, *kömüglüg* > *gömülü*, *kuruglıg* > *kurulu* gibi (2012: 478).

Yeni Uygur Türkçesinde *-ğliq*, *-qliq* ekinin geçmiş zaman ifadeli bir sıfat-fiil eki olduğu ve eklendiği fiile *-mIş* anlamı kattığı ifade edilmiştir: *atağlıq kişi* ‘tanınmış kişi’, *turuqluq vetendes* ‘sürekli vatandaş’ (Doğan, 2016: 109).

Günümüz Türk lehçelerinde ekin *-UvII* ~ *-UwII* ve *-UUUU* biçimlerine Kuzeybatı Türk lehçelerinde rastlanmaktadır. Kazak Türkçesinde kullanılan *-UvII* şekli, Eski Türkçedeki *-(I)g+II* şeklinden *g* > *v* değişmesiyle gelişmiştir. Kırgız Türkçesinde */v/* sesinin de düşmesiyle birlikte ekin ünlüsünde uzunluk ortaya çıkmış ve ek *-UUUU* şeklinde kullanılmaya devam etmiştir. Burada üzerinde durulması gereken husus, ekin *-Uv* veya *-UU* fiilden isim yapma eki (~ mastar eki) ve *+II* / *+IU* isimden isim yapma eki olarak işlevini yerine getirmesidir. Ancak bu iki lehçede ekin sadece kalıplaşmış isimler türettiğini de belirtmek gerekir.

Kazak Türkçesinde *+II* ekinin mastar hâlindeki kelimelere eklenip sıfat türettiği bilgisine yer verilmiştir: *aşuvlı*, *jayuvlı*, *jamavlı*, *jegüvli*, *sanavlı* (QTG, 1967: 80). *-(U)v* ekli hareket isimleri *-uvlı*, *-uvsız*, *-uvşı*, *-uvlıq*, *-uvşılıq*, *-uvış*, *-uvday*, *-uvın*, *-uvı* vs. gibi birleşik söylenir. Bunların arasından *-uvlı*, *-uvsız*, *-uvşı*, *-uvşılıq* şeklindekiler fiiller açısından açıklanmalıdır (QTG, 1967: 190). Kazak Türkçesinde *-UvII* ekli fiiller bir zamanlar yerine getirilen işin, hareketin sonucunu, durumunu bildiren yüklem görevindedir: *Şattıñ avzın bekitken altın qorğan*, *Qaqqası bekitivli közi kördi*. *tur*, *jatır*, *edi*, *eken* gibi yardımcı fiillerle birlikte de kullanılabilen, *emes* kelimesiyle birlikte olumsuzluk ifade eden *-UvII* ekli fiiller isimlerden önce gelerek tümleç görevini yerine getirir: *bir dobra asıq*, ... *taldan at*, ... *ilüvli tur*; ...*maydı quruvlı qaqqanıñ üstine ğana*

qoyğan eken (QTG, 1967: 190-191). Tatar Türkçesinde *-UwII* eki nadir kullanılan bir fiilden sıfat türetme ekidir: *iyärtüwle* 'bağlanmış, eklenmiş' (Güney, 2015: 78).

DÖNEM	TARİHÎ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-(I)gII
	Eski Uygur Türkçesi	-(I)GII
	Karahanlı Türkçesi	-(I)gII, -(U)gII, -glu
Orta Türkçe	Harezmi Türkçesi	-(I)gII, -(U)gII, -glu
	Kıpçak Türkçesi	-(I)GII, -(U)GIU, -(O)vIU
	Eski Anadolu Türkçesi	-ılu
	Çağatay Türkçesi	-(I)gII
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-III, -UIU
	Azerbaycan Türkçesi	-----
	Türkmen Türkçesi	-----
	Gagavuz Türkçesi	-----
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-----
	Yeni Uygur Türkçesi	-ğliq, -qliq
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	-UvII
	Kırgız Türkçesi	-UUIU
	Tatar Türkçesi	-UwII
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-----
	Tuva Türkçesi	-----

37. -(I)gmA (Sıfat-Fiil Eki)

37.1. Ekin Kökeni

Kemal Eraslan “Eski Türkçede İsim Fiiller” adlı kitabında *-(I)gmA* ekinin *-(I)glI* isim-fiil ekiyle aynı fonksiyona sahip olduğundan bahseder. Bang ekin, *-g* fiilden isim yapma eki ile *+mA* sıfat ekinin birleşmesinden oluştuğunu söyler. Ramstedt de bu görüşe katılmaktadır. Ancak Eraslan, *+mA* şeklinde bir sıfat ekine metinlerde rastlanmaması ve *-mA* fiilden isim yapma ekinin *-g* ekiyle oluşturulan isimlere getirilmesinin mümkün olmayacağı görüşünden hareketle bu yaklaşıma karşı çıkar (1980: 39). Eraslan, “Eski Uygur Türkçesi Grameri” adlı çalışmasında “*ses yapısı, ekin basit bir ek olmadığını, muhtemelen -ğ / -g fiilden isim yapma eki ile +ma / +me unsurunun birleşmesinden oluştuğunu*” belirtmiştir (2012: 377).

Mustafa Tañç, Kemal Eraslan’ın görüşünü *-ğ/-g* fiilden isim yapma eki ile *-mA* fiilden isim yapma ekinin birleşmesinin Türk dilinin işletim sistemi açısından mümkün olmayacağı için haklı bulur ve eki *-k/-k-* fiilden fiil yapma eki ile fiilden isim ve sıfatlar yapan *-mA* isim-fiil ekinin birleşip kaynaşması biçiminde açıklar. Tañç’a göre bu ekin Eski Türkçe dönemi öncesindeki şekli muhtemelen *-kma/-kme* biçimindeydi. “*Gerileyici ünsüz benzeşmesi ile birleşme sonucunda, -k/-k’ler -ğ ve -g’ye dönüşerek ek, -gmA biçimini aldı. Bu birleşmede, -k- eki -ğ/-g’ye dönüşünce işlevini yitirdi ve -mA ad-fiil ekinin sıfat yapma özelliği kalıcı hâle geldi*”. Bu yolla da Eski Türkçe döneminde kesin bir geniş zaman ifadesi taşımayan *-(I)gmA* geniş zaman sıfat-fiil eki oluşmuştur (2006: 134).

-(I)gmA birleşik ekinin yapısına baktığımızda ekin *g* ve *mA* biçiminde iki parçaya ayırabileceği görülmektedir. *-gmA* fiillere getirilen bir ek olduğu için *g* parçasının da fiillere gelen bir ek olması gerekir. Türkçede fiillere getirilen bir *-g* eki yoktur ancak ses bakımından bu eke benzeyen ve fiillerden anlamı pekiştirilmiş yeni fiiller türeten *-k-* eki vardır. Saadet Çağatay *-k-* ekinin fiillerin anlamını kuvvetlendiren bir ek olduğunu ifade etmiştir (1967: 39). Ekteki ilk parçanın *-k-* > *-g-* şeklinde bir değişim geçirmiş fiilden fiil yapma eki olduğunu düşünürsek *mA* parçasının da isim-fiil veya fiilden isim yapan *-mA* ekinden başka bir ek olamayacağı açıktır. Dolayısıyla *-(I)gmA* ekini Tañç’ın da belirttiği gibi *-g-* < *-k-* fiilden fiil yapma eki ve *-mA* isim-fiil veya fiilden isim yapma ekinin birleşmesiyle açıklamak mümkündür.

37.2. Ekin Kullanılışı

Talat Tekin *-gmA* ekinin “bir eylemi ya da işi yapan, eden” anlamında, “eyleyici adı” olarak kullanıldığını belirtir: *il ber-igmä täñri* ‘onlara devlet vermiş olan Tanrı’, *tensi oğlu ayt-ıgma tag* ‘Tensi oğlu denilen dağ’; *ilgärü [barıgma] bardıg kurgaru barıgma bardıg* ‘Doğuya gidenleriniz (doğuya) gittiniz, batıya gidenleriniz (batıya) gittiniz’, *badiz yarat-ıgma* ‘süsleme sanatçıları’ (2003a: 167-168). A. v. Gabain ekin isim ve sıfat yaptığı örneklerle yer vermiştir: *bağrın yoriğma* ‘karın üstünde sürünenler’; *tigmä* ‘malum, isimli’, *käligmä öd* ‘istikbal, gelecek (gelecek zaman)’ (1988: 52, 56).

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-(I)gmA
	Eski Uygur Türkçesi	-(I)gmA
	Karahanlı Türkçesi	-----
Orta Türkçe	Harezm Türkçesi	-----
	Kıpçak Türkçesi	-----
	Eski Anadolu Türkçesi	-----
	Çağatay Türkçesi	-----
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-----
	Azerbaycan Türkçesi	-----
	Türkmen Türkçesi	-----
	Gagavuz Türkçesi	-----
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-----
	Yeni Uygur Türkçesi	-----
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	-----
	Kırgız Türkçesi	-----
	Tatar Türkçesi	-----
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-----

Türk Lehçeleri	Tuva Türkçesi	-----
----------------	---------------	-------

38. -(I)gsA-, -(U)gsA- (Fiilden Fiil Yapma Eki)

38.1. Ekin Kökeni

A. v. Gabain ekin -g fiilden isim yapma ve +sA- isimden fiil yapma eklerinin birleşmesiyle oluştuğunu ifade etmiştir (1988: 59).

Marcel Erdal -(I)g ekinin -(I)gllk, -(I)gçI, -gInçA gibi eklerin yapısında bulunan yaygın bir fiilden isim yapma eki olduğunu belirtmiş ve -(I)gsA- ekinin kökenini de -(I)g fiilden isim yapma ekine bağlamıştır (Erdal, 2004: 153). Erdal'a göre bu ek, -(I)g fiilden isim yapma ekiyle seyrek bir kullanım alanına sahip olan +sA- isimden fiil yapma ekinin birleşmesiyle meydana gelmiştir (1991: 525). Eski Uygur Türkçesinde fiilden fiil yapma eki olarak kullanılan -(I)gsA-, -(U)gsA- eki baştaki ünsüzün erimesiyle Karahanlı Türkçesinde -IsA- biçimini almıştır (Erdal, 2004: 153).

38.2. Ekin Kullanılışı

A. v. Gabain, ekin “bir şeyi yapmak istemek” anlamında fiiller türeten bir fiilden fiil yapma eki olduğunu söylemiştir: *barıgsa-* ‘gitmeyi arzu etmek’, *öpügsä-* ‘öpmeyi arzu etmek’, *körügsä-* ‘görmeyi arzu etmek’ (1988: 59). Kemal Eraslan ekin “bir şeyi yapmayı istemek ifadesini veren birleşik bir ek” olduğunu ifade etmiştir: *barıgsa-* ‘varmak istemek’, *öpügse-* ‘öpmek istemek’, *körügse-* ‘görmek istemek’ (2012: 109). Zeynep Korkmaz, +sA- ekinin -g ekiyle fiilden türemiş isimlere özellikle /r/ ünsüzü ile biten fiillerden sonra eklendiğini ve Türkçenin ses tarihindeki gelişme seyrine uygun olarak bu /g/ ünsüzünün eriyip kaybolmasından sonra da üçüncü bir merhale olarak fiillere gelebildiğini belirtmiştir (Korkmaz, [1994] 1990: 146). Ahmet Bican Ercilasun Kaşgarlı Mahmut’un +sA- ekiyle ilgili verdiği örnekleri değerlendirerek ekin hem isimlere hem fiillere geldiğini söylemiştir. Ercilasun, +sA- isimden fiil yapma ekinin -g ile isim yapılmış köklere geldiğini, daha sonra /g/ sesinin düşmesiyle onun yerine geçen -I/-U’dan sonra gelmeye başladığını ve bu ekin örneklerde *evse-*, *etse-* sözcüklerindeki gibi isimden fiil yapma eki kabul edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Ona göre DLT’de fiillere gelerek onlardan “bir şey yapmayı istemek” anlamlarında fiiller türeten bir -sA-

fiilden fiil yapma ekinden bahsedilemez (1995: 455). Kaşgarlı Mahmut ekin geçtiği şu dörtlüğe yer vermiştir:

ewin barqın satıgsadı

yulug berip yazıgsadı

tirig erse turıgsadı

anar saqınç küni tugdı [(Düşman) onun evini barkını satmak istedi, Kendisi için bir fidiye olarak, Hayatta kalmak istedi, Kederin güneşi doğdu onun için] (Atalay, 1986b: 333).

Necmettin Hacıeminoğlu da “Karahanlı Türkçesi Grameri”nde fiilden fiil yapma ekleri arasında *-sA-* ekine yer vermiştir. Hacıeminoğlu bu ekin hem isimlere hem fiillere gelerek bunlardan yeni fiiller türeten bir ek olduğunu ifade etmiş ve Kaşgarlı Mahmut’un ekle ilgili “*bir işin işlenmesini dilemek için fiillere gelir*” şeklinde açıklama yaptığını ve *suv içsedı*, ‘*su içmek istedi*’ örneğini verdiğini ifade etmiştir. Hacıeminoğlu’na göre bu ek isimlerden fiil yapan bir ek olmasına rağmen hece düşmesi neticesinde fiil tabanına eklenmeye başlamıştır (2003: 140). Ekin fiillere getirilmesinin Türk dilinin genel kurallarına aykırı olduğunu bildiren Hacıeminoğlu, ekin fiilden türemiş isimler üzerine geldiği örnekleri şöyle sıralamıştır: *alıgsa-* ‘*almak istemek*’, *barıgsa-* ‘*varmak istemek, gitmek istemek*’, *berıgsa-* ‘*vermek istemek, verir gibi olmak*’, *bilıgsa-* ‘*bilgili olmak istemek*’, *kelıgsa-* ‘*gelmek istemek*’ (Hacıeminoğlu, 2003: 159). Karahanlı Türkçesinde *-(I)gsA-*, *-(U)gsA-* / *-IsA-* / *-sA-* biçimleri bulunan ekin bu dönemden sonra *-sA-* / *+sA-* biçiminde hem isim hem fiillerden fiil türeten bir ek olarak yer aldığını ve *-(I)gsA-*, *-(U)gsA-* ekinin Karahanlı Türkçesi döneminden itibaren *-sA-* fiilden fiil yapma eki biçiminde devam ettiğini kabul edebiliriz. Dolayısıyla Karahanlı Türkçesi döneminden sonraki tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde fiilden fiil yapan *-sA-* eki konu edilecek, *+sA-* isimden fiil yapma eki konumuz dışında kalacaktır.

Galip Güner fiilden fiil yapma ekleri arasında *-sA-* ekine yer vermiştir: *körse-* ‘*bir kadınla yatmak için şehveti artmak*’, *um-sa-* ‘*umut etmek*’, *yap-sa-* ‘*ağaç çatmak*’ (2013: 178). Janos Eckmann, Çağatay Türkçesinde fiilden fiil yapma ekleri arasında *-sA-* ekine yer vermiştir: *körse-t-* ‘*göstermek*’, *ķapsa-* ‘*kaplamak istemek, kuşatmak*’ (2012: 60). Mustafa Argunşah da fiilden fiil yapma eki olarak *-sA-* ekinden bahsetmiş ve ekin “*isteme ve pekiştirmeli fiiller*” türettiğini aktarmıştır: *körse-* ‘*çok arzu etmek*’, *umsa-* ‘*umut etmek*’, *yapsa-* ‘*ağaç çatmak*’ (2014: 116).

Tahsin Banguoğlu Türkiye Türkçesinde fiilden fiil yapma ekleri arasında *-ikse-* ekine yer vermiştir. *-ikse-* ekinin, *-ik* ekiyle isim olmuş sözcüklere *-se-* getirilmesiyle oluştuğunu bildiren Banguoğlu, ekin Eski Türkçede istek fiili olarak çok yaygın olduğunu ancak Türkiye Türkçesindeki örneklerin benzerlik fiili anlamı taşıdığını ifade etmiştir: *kanıksamak, duraksamak, yanıksamak, acıksınmak* (2004: 280)⁴⁵. Gagavuz Türkçesinde *-sA-* fiilden fiil yapma ekinin bir örneği bulunmaktadır: *ense-* ‘yenmek’. Özkan’a göre *-sA-* fiilden fiil yapma eki isimden fiil yapan *+sA-* ekine benzetilerek ortaya çıkmıştır (Özkan, 2007: 112). Hanser (2003: 166), Türkmen Türkçesinde fiilden fiil yapan *-sA-* ekinin *gıssa-* ‘*basmak, sıkıştırmak*’ örneği vermiştir. “Türkmen Diliniñ Grammatikası” adlı çalışmada da *-sA-* fiilden fiil yapma ekinin *debse-* örneği verilmiştir (Borjakow vd., 1999: 216).

Özbek Türkçesinde fiilden fiil yapma ekleri arasında *-sät-* ekine yer verilmiş ve bir örnekte geçtiği belirtilmiş: *kör-sät-* ‘göstermek’ (Öztürk, 2007: 310; Coşkun, 2014: 80). Yeni Uygur Türkçesinde fiilden fiil yapan ekler arasında *-sa-*, *-sä-* eki yer almaktadır. Ekin nadir olarak kullanıldığı ifade edilmiştir: *ahsa-* ‘aksamak’, *däpsä-* ‘çiğnemek’, *qapsa-* ‘kuşatmak’ (Ersoy, 2007: 375). Ayrıca bu lehçede de Özbek Türkçesinde olduğu gibi fiilden fiil yapma ekleri arasında *-sät-* ekine yer verilmiş ve bir örnekte geçtiği belirtilmiştir: *kör-sät-* ‘göstermek’ (Ersoy, 2007: 375; Öztürk, 2010: 46). Kırgız Türkçesinde *-sA-* fiilden fiil yapma ekinin *kaysa-* ‘keskin bir şeyle vurarak parçalamak’, *tepse-* ‘çiğnemek’ gibi örnekleri vardır (Çengel, 2017: 151).

Altay Türkçesinde fiilden fiil yapma ekleri içerisinde *-sA-* ekinden bahsedilir. Ekin örneğine sadece birkaç kez rastlanan arkaik bir ek olduğu ve geldiği fiillerin anlamını kuvvetlendiren fiiller türettiği söylenmiştir: *kapsa-* ‘birine, bir şeye saldırmak, hücum etmek; kapsamak, ortaya almak, çevirmek; zorla tutmak, zaptetmek’, *tepse-* ‘çiğnemek, ayaklarıyla çiğnemek, ezmek, tepmek’ (Dilek, 2007: 1033). Tuva Türkçesinde isimden fiil yapma eki *+sA-*’nın fiillerden sonra *-(I)k-sA-* şekliyle kullanıldığına değinilmiştir. *-(I)k* ekiyle isimleşmiş ve sonra *+sA-* ekini almış fiiller bazen tek başlarına kullanılmaz: *ajıldaksa-* ‘çalışmak istemek’, *alıksa-* ‘almak istemek’, *baştaktaniksa-* ‘şaka yapmak istemek’, *bolçuksa-* ‘birinin tarafını tutmak istemek’, *çanıksa-* ‘eve gitmek istemek’, *çıkse-* ‘yemek istemek’ (Arıkoğlu, 2007: 1172). Bu durumda Tuva Türkçesindeki *-(I)ksA-* ekini birleşik ek olarak ve Eski Uygur ve

⁴⁵Türkiye Türkçesinde de *-(I)gsA-*, *-(U)gsA-* ekinin Karahanlı Türkçesinden sonraki biçimi olan *-sA-* şekli görülmeliydi. Türkiye Türkçesinde verilen *-(I)ksA-* belki de daha sonra ortaya çıkmış bir birleşik ektir.

Karahanlı Türkçesi döneminde kullanılan *-(I)gsA-*, *-(U)gsA-* ekinin devamı olarak kabul edebiliriz. Ayrıca bu lehçe için verilen örneklerde Eski Türkçe döneminde yer alan *-(I)gsA-*, *-(U)gsA-* ekinin eklendiği sözcüğe istek anlamı katma işlevi de devam etmektedir.

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-----
	Eski Uygur Türkçesi	<i>-(I)gsA-</i> , <i>-(U)gsA-</i>
	Karahanlı Türkçesi	<i>-(I)gsA-</i> , <i>-(U)gsA-</i> , <i>-(I)sA-</i> , <i>-sA-</i>
Orta Türkçe	Harezm Türkçesi	-----
	Kıpçak Türkçesi	<i>-sA-</i>
	Eski Anadolu Türkçesi	-----
	Çağatay Türkçesi	<i>-sA-</i>
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	<i>-(I)ksA-</i>
	Azerbaycan Türkçesi	-----
	Türkmen Türkçesi	<i>-sA-</i>
	Gagavuz Türkçesi	<i>-sA-</i>
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	<i>-sä-</i>
	Yeni Uygur Türkçesi	<i>-sa-</i> , <i>-sä-</i>
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	-----
	Kırgız Türkçesi	<i>-sA-</i>
	Tatar Türkçesi	-----
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	<i>-sA-</i>
	Tuva Türkçesi	<i>-(I)ksA-</i>

39. -GUÇ (Fiilden İsim Yapma Eki)

39.1. Ekin Kökeni

Ramstedt eki -gı- ve -ç eklerinin birleşmesiyle, Baskakov -gu ve +çI eklerinin birleşmesiyle açıklamıştır. Golemev de ekin -gı ekinden gelişmiş birleşik bir ek olduğunu ifade etmiştir (Ganiyev, 2013: 70).

Serebrennikov ve Gadjieva (2011: 104) -GIç ekinin sonundaki /ç/ sesinin açıklanmasının belli bir zorluk taşıdığını ve tok- 'vurmak' fiilinden türeyen tokaç 'tokmak, tokaç' örneğindeki "isimlere hareketin vasıtası anlamı veren -aç ekinin analojisi" ile oluşmuş olabileceğini ifade etmiştir. Ayrıca -ç ekinin kiplik (modal) anlamı olabileceğini de belirtilmiştir.

-gUç eki -gU fiilden isim yapma ekiyle +ç küçültme ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Bu açıklama -gUç ekinin alet ismi yapma işleviyle de örtüşür. bıçgu, yeligü, yelpigü sözcükleri bıçguç, yülügüç ve yelpigüç biçimleriyle ilgilidir (Erdal, 1991: 359).

Mustafa Öner -GUç ekinin -GUçI biçiminden geliştiğini ifade etmiştir (1998: 83). Ekin bilgiç, yırtkış, sezgiç, söylegüç, açulangış, yazgış örneklerinde görüldüğü gibi tarihî temeli olan -GUçI şeklindeki +çI ekinin işlevi ağır basarak isme arttırma, fazlalaştırma ifadesi katar (Öner, 1998: 85). Ona göre bu ekin -gıç (< -gu-çI) şeklinde geliştiğini ve nesne isimleri değil de fiilden aktif isimleri gösteren örnekleri de vardır: bēlgēç 'bilgin, uzman', yırt 'yırtıcı, vahşi', söylegēç 'konuşkan' (2007: 702).

39.2. Ekin Kullanılışı

Eski Türkçeden beri alet isimleri yapan -GUç eki Karahanlı Türkçesinde arguç 'insanın aldandığı nesnelere', örgüç 'kadınların saç örgüsü', örküç 'dalga', örküç 'saç ayağı' örneklerinde geçer (Hacıeminoğlu, 2003: 20). Bu ek DLT'de geçen bazı örneklerinde bir tavır bildirmek için de kullanılmıştır: arguç 'yalancı, aldatici şey', bışguç 'makas', tutguç 'kahvaltı', örgüç 'örülmüş saç', tiküç 'ekmekçilerin ekmek üzerine nakış yapmak için kullandıkları nesne. Kuş yelegi', yoğurguç 'merdane' (Nalbant, 2008: 126). Kıpçak Türkçesinde de çoğunlukla alet isimleri yapan ekin -GIç, -GUç biçimlerinin yanında -vUç biçimi de bulunur: baskış 'ayakkabı', bıçkuç 'terzi makası', yapkış 'kapak, örtü', yülügüç ~ yülüngüç 'ustura' (Argunşah ve Yüksekaya,

2012: 327-328); *çimdivüç* 'cimbız', *tarmavuç* 'turmık', *yülüvüç* ~ *yülküvüç* 'ustura' (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 329). Gülsevin (1997: 134) Eski Anadolu Türkçesinde alet ismi ve sıfat yapar dediği *-guç* ekinin *çatlağuç*, *aldağuç*, *dalgıç* örneklerine yer vermiştir. Eckmann ise Çağatay Türkçesi gramerinde *-ğıç* ve *-gUç* eklerini ayrı başlıklarda ele almış, *-ğıç* eki için *talğıç* 'dalgıç'; alet isimleri yapar dediği *-gUç* eki için *çatlağuç* 'sakız', *örgüç* 'atın yelesini örnek için kullanılan tarak', *sarağuç* 'sarık', *süzgüç* 'süzgeç, temizleyici', *titregüç* 'başlık, sorguç' örneklerini sıralamıştır (2012: 52). Mustafa Argunşah ise bu eklerin *-GUç*, *-kIç* biçimlerini vererek ekleri aynı başlıkta değerlendirmiştir (2015: 109).

Tahsin Banguoğlu bu eki *-gAç*, *-Aç* ekleriyle ilgili görmüş ve ekin türettiği sözcüklerin Eski Türkçede de *-gAç* ekiyle türemiş sözcüklerin değişik biçimi olarak değerlendirmiştir. *-GIç*, *-GUç* eki Türkiye Türkçesinde pekiştirme anlamı veren sıfatlar ve alet isimleri türetir: *delgiç*, *silgiç*, *kesgüç*, *çalgiç*; *bilgiç*, *yaygiç*, *dalgıç* (2004: 242). Banguoğlu “-iç adları” başlığıyla verip *çekiç* ~ *çöküç*, *eğiç*, *döğüç*, *kakıç*, *umuç*, *tıkaç*, *argaç*, *hamlaç* örneklerini sıraladığı fiilden isim yapma ekinin *-GIç*, *-GUç* ekinden geliştiğini ifade etmiştir (2004: 247). Muharrem Ergin'e göre *-GAç* eki işlev ve işleklik bakımından benzer özellikler gösteren *-GIç*, *-GUç* ekinin bir eşi olmalıdır (2001: 190). Zeynep Korkmaz, bu ekin fiilin gösterdiği işi yapanı veya yapılan işten etkileneni gösteren isimler türettiğini söyler: *başlangıç*, *bilgiç*, *dalgıç*, *patlangıç* (2003: 80). *-GIç*, *-GUç* ekinden gelişen *-Iç*, *-Uç* ekiyse sıfat ve araç gereç ismi olarak birkaç örnek türetmiştir: *çekiç*, *döğüç*, *eğiç*. Korkmaz'a göre *-GIç*, *-GUç* ekinin *-k*, *-g* ile biten fiillere getirilmiş olması, iki damak sesinin yan yana gelince kolayca düşeceği için *-Iç*, *-Uç* ekine dönüşmesinde etkili olmuştur (2003: 84). Korkmaz, bazı eserlerde *-ç* ekinin *-Iç*, *-Uç* ile birlikte ele alınmasının yanlış olduğuna değinerek bu ekin *-Aç* ekinin ünlüyle biten sözcüklere *-ç* biçiminde gelmesinden geliştiğini de ifade eder (2003: 84).

Gagavuz Türkçesinde yapan, olan veya yapılan nesnelere ifade eden sözcükler türetir: *dalgıç*, *bilgiç*, *kıskıç* 'kıskaç, mandal' (Özkan, 2007: 107). Azerbaycan Türkçesinde işlek olmayan bir fiilden isim yapma ekidir: *başlangıç*, *dalgıç* 'dalgıç' (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007b: 188). Türkmen Türkçesinde fiilin bildirdiği hareketi yapan isimler türeten işlek bir ektir: *bozğuç* 'silgi', *çızğıç* 'cetvel', *oturğıç* 'sandalye, tabure', *süzgüç* 'süzgeç' (Kara, 2007: 252).

Özbek Türkçesinde alet isimleri ve sıfatlar türetir: *keskiç* ‘kesici alet’, *körsätkiç* ‘gösterge’, *açğıç* ‘anahtar’, *pürkägiç* ‘püskürteç’, *tutqıç* ‘sap’ (Öztürk, 2007: 303). Yeni Uygur Türkçesinde fiildeki hareketin yapılmasına araç olan isimler yapar: *körsätkeç* ‘karne’, *otiğuç* ‘hobi’, *açquç* ‘dizin, anahtar’, *süzgüç* ‘süzgeç’ (Ersoy, 2007: 372).

Kazak Türkçesinde fiilin gösterdiği hareketi çok yapanı ifade eden sözcükler ile eşya ve alet isimleri türetir: *atqış* ‘atıcı, nişancı’, *keskiş* ‘demir kesen keski’, *bayqağış* ‘dikkatli, gözü açık’, *bilgiş* ‘bilgin, çok bilen’; *basqış* ‘basamak, merdiven’, *ilgiş* ‘ilik’ (Tamir, 2007: 443). Kazak Türkçesinde alet ve eşya isimleri yapan ve *qırnawış* ‘qazma’, *ölşewiş* ‘ölçü, ölçü aleti’, *elewiş* ‘elek’ gibi örneklerde görülen *-wIş* eki (Tamir, 2007: 444) *g > v* değişmesi dolayısıyla *-gIç* ekinin başka bir şeklidir. Kırgız Türkçesinde insan ve hayvanlara özgü vasıf isimleri, alet isimleri ve meslek ve meşguliyet isimleri türetir: *kıdırgıç* ‘gezgin, dolaşan’, *işengiç* ‘çabuk inanan’; *öçürgüç* ‘ateş’, *tutkuç* ‘kulp, sap’, *uçkuç* ‘pilot’ (Çengel, 2007: 503). Tatar Türkçesinde fiilin ilgili olduğu alet ve nesne isimleri türeten işlek bir ektir: *şartlatkiç* ‘tapa’, *vaklağıç* ‘kıрма makinesi, konkasör’, *çapkiç* ‘orak makinesi’, *cilbergëç* ‘kalbur makinesi’, *tërkegëç* ‘bağlaç’ (Öner, 2007: 702).

Altay Türkçesinde *-GIş* eki alet isimleri türetir: *askış* ‘geleneksel Altay evi, çadırında yer ateşinde yemek pişirmek için kazanın asıldığı ateş üzerine doğru uzanan çengel şeklindeki demir’, *öçürgüş* ‘ateş söndüre aleti’, *tergiş* ‘sepet’, *tepkış* ‘merdiven, basamak’ (Dilek, 2007: 1024). Tuva Türkçesinde *-GIIş*, *-GUUş* eki ünlüyle biten tabanlara geldiğinde *-Iş*, *-Uş*, *-Aş* şeklinde gelmektedir: *bilgaguş > bilgaaş* ‘karıştırıcı’, *çülüğüüş > çülüüüş* ‘ustura, jilet’, *eergiiş* ‘kirmen, iğ’, *bilekteeş* ‘bilezik’ (Arıkoğlu, 2007: 1166).

DÖNEM	TARİHÎ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-----
	Eski Uygur Türkçesi	-GUç
	Karahanlı Türkçesi	-GUç
	Harezm Türkçesi	-----

Orta Türkçe	Kıpçak Türkçesi	-GIç, -GUç -vUç
	Eski Anadolu Türkçesi	-guç
	Çağatay Türkçesi	-GIç, -GUç
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-GIç, -GUç
	Azerbaycan Türkçesi	-ğIc, -ğIc
	Türkmen Türkçesi	-ğIç, -ğUç
	Gagavuz Türkçesi	-GIç
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-giç, -kiç, -ğIç, -qIç
	Yeni Uygur Türkçesi	-ğuç, -güç, -quç, -küç
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	-ğIş, -giş, -qIş, -kiş; -wIş
	Kırgız Türkçesi	-GIç, -GUç
	Tatar Türkçesi	-ğIç, -gëç, kıç, -këç
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-GIş
	Tuva Türkçesi	-GIİş, -GUUş, -Aş, -Iş, -Uş

40. -gUçI ~ -(I)gçI, -(U)gçI (Sıfat-Fiil Eki)

40.1. -gUçI

40.1.1. Ekin Kökeni

-gUçI ekinin kökenine dair görüş bildiren araştırmacılar, ekin -gU fiilden isim yapma eki ile +çI isimden isim yapma ekinin birleşmesinden meydana geldiği konusunda hemfikirdir:

Jean Deny Türkiye Türkçesindeki -IçI ekinin Doğu Türkçesindeki -küçi ekine karşılık geldiğini ve bu ekin de -gU ile +çI eklerinden oluştuğunu aktarmıştır. Ona göre “-güçi eki -acak ve -ıcak ekleriyle akrabadır” (Deny, 2012: 476).

Muharrem Ergin Türkiye Türkçesindeki -IçI şeklinde gördüğümüz bu ekin Türkçede eskiden beri kullanılan, çok işlek bir fiilden isim yapma eklerinden biri olduğunu ifade eder. Ekin türettiği isimler “çok ve devamlı yapan veya olan nesnelere”

belirtir: *al-ıci, yap-ıci*. Muharrem Ergin bu ekin Eski Türkçedeki şekilleri olarak *-I-gçI* ve *-gUçI* eklerini verir. Ona göre bu şekiller *-g* ve *-gU* fiilden isim yapma ekleri ve *+çI* isimden isim yapma eklerinden meydana gelmiştir (2001: 191). “*Batı Türkçesindeki eklerin sonundaki ve başındaki -ğ ve -g düşmüş, böylece ek Eski Anadolu Türkçesine -uçI / -üçI şeklinde geçmiş, sonradan ç'nin sedalılışması ve yuvarlak vokalin düzleşmesi ile -ıci, -ici şeklini almış, son zamanlarda vokal uyumuna bağlanarak bugünkü çok şekilli hâle gelmiştir*” (Ergin, 2001: 191). Vecihe Kılıçoğlu Türk dili ve lehçelerinde /g/ sesine ait değişmelerin örneklerine değinirken *-ıgçI* ekinin *-ıci, -guçI* ekinin de *-uci* şeklinde geliştiğine değinmiştir. Kılıçoğlu'na göre *-ıgçI* ekinden meydana gelen *-ıci* ile *-guçI* ekinden meydana gelen *-uci* eki Osmanlıca ünlü uyumu dolayısıyla karşılaşmış ve karışmıştır (1951: 272).

Mecdut Mansuroğlu *-gUçI* ekini *-gU* fiilden isim yapma ekiyle *+çI* isimden isim yapma ekinin birleşmesiyle açıklamıştır (1953: 343).

Kemal Eraslan, Eski Türkçede *-gUçI* biçiminde olan ve bu dönemden beri çeşitli lehçe ve şivelerde sık olarak kullanılan bu ekin, *-gU* “*isim-fiil*” eki ve *+çI* isimden isim yapma ekinin birleşmesinden oluştuğunu söylemiştir (1980: 91).

Zeynep Korkmaz'a göre de Türkiye Türkçesindeki *-Ici* eki Eski Türkçedeki *-gUçI* ekiyle ilgilidir. “*Ergin her ne kadar bu ekin bir yandan -(i)g+çI bir yandan da -gu+çI olmak üzere iki kökenli olduğunu kaydetmiş ise de Kaşgarlı Mahmut'un Divanü Lûgati't-Türk'te +çI'nın addan ad -gU'nun da fiilden isim yapan bir ek olduğunu kaydetmesi bu ekin -gUçI kökenli olduğunu açıkça ortaya koymaktadır*” (2003: 83).

40.1.2. Ekin Kullanılışı

Talat Tekin *-gUçI* ekinin eyleyici adlar türeten bir fiilden isim yapma eki olduğunu belirtmiştir: *ayguçI* ‘*kağan danışmanı ve sözcüsü*’, *itgüçI* ‘*yapan, eden*’ (2003: 90). Ayrıca Talat Tekin “Eylem Adları” başlığında *-gUçI* ekli eylem adlarına değinmiş ve bu ekle türetilen eylem adlarının eyleyici adı olarak görev yaptığını ileri sürmüştür: *bark it-güçI* ‘*bina yapımcısı, mimar*’, *bitig taş it-güçI* ‘*yazıt yapımcısı*’ (2003a: 166). A. v. Gabain ekin *-kUçI* şekline de yer verirken işi yapanı bildirdiğini ve *-DAçI* ile eş anlamlı olduğunu belirtmiştir: *ölürgüçI* ‘*cani, katil*’, *kolğuçI* ‘*dilenci*’, *kınaguçI* ‘*eziyet eden, eziyet edici*’ (Gabain, 1988: 52-53). Kemal Eraslan, *-gUçI* ekinin meydana getirdiği teşkillerin daha çok “*fail ismi ifadesi*” taşıdığını belirterek “*genellikle aktif*

manalı olan bu teşkiller, nadir olarak pasif mana da ifade ederler” der (1980: 91). Karahanlı Türkçesinde /k/li biçimlerine nadir olsa da rastlanan ek, sıfat-fiiller ve fiilin bildirdiği hareketi yapan şahıs ve nesnelere karşılıyan kelimeler türetir: *ayğuç*, *kılğuç*, *tüzgüç* (Argunşah ve Yüksekkkaya, 2012: 60, 82). Kaşgarlı Mahmut DLT’de -gUçI ekinin ism-i fail yaptığını ve iki tane gırtlak ünsüzünün yan yana gelmesi söyleyiş zorluğu yarattığı için *gayın* ile biten sözcüğe *kaf* lı şeklin geldiğini aktarmıştır (Atalay, 1986a: 49-50).

Harezmi Türkçesinde ekin -GUçI biçiminin yanında -IçI, -uçI biçimleri de yer almaktadır. Sıfat-fiil ve meslek isimleri yapan bir fiilden isim yapma eki olarak kullanılır: *sat-guçi-ka*, *namaz kıl-guçi*; *ber-ici* ‘veren’ (Hacıeminoğlu, 1997: 54, 175). Kıpçak Türkçesinde -GIçI, -GUçI biçimleri olan bu ek, fiillerin yapanını gösteren isimler türetmektedir: *alguç* ‘alıcı’, *söwündirgiç*, *tutuguç* (Argunşah ve Yüksekkkaya, 2012: 328). Bu dönemde ekin -ICI ve -UCI şekilleri de yer almaktadır: *bağışlayıcı* ‘bağışlayıcı, bağışlayan’, *çal-uç* ‘çalgıcı’, *kütüç* ‘çoban’ (Güner, 2013: 142). Eski Anadolu Türkçesinde bu ekin düz şekilleri yer almaktadır. Gülsevin ve Boz (2004: 160) bu ekin bazı çalışmalarda sıfat-fiil eki olarak gösterildiği hâlde aslında sıfat-fiillerin bir özelliği olan zaman kavramı taşıma özelliğini bu ekin göstermediğini belirtir. Sıfat-fiillerin olumsuz şeklinin -mA olumsuzluk ekiyle yapılırken -(y)IçI ekinin olumsuz şeklinin *değil* sözcüğü ile yapılmasını da -(y)IçI ekinin sıfat-fiil eki olmadığı görüşüne gerekçe olarak bildiren Gülsevin ve Boz (2004: 160) bu ekin “bir fiili çok ve devamlı yapan kişi ve nesnelere bildiren isim ve sıfatlar” yaptığını ifade etmiştir: *gülic*, *öldürici*, *saklayıcı*. Bu döneme ait metinlerden Behçetü’l-Hadâyık’ta ek, -guçI biçiminde geçmektedir: *kaçan dalğuçlar deñize dalısar bolsa* (Bayraktar, 2004: 91-92). Çağatay Türkçesinde sıfat-fiil eki olarak kullanılır. İsim çekim eklerini alarak isimleşebilir: *éy anla-guç* *yigitler* ‘ey anlayan gençler’, *éy tınla-guç* *karılar* ‘ey dinleyen ihtiyarlar’; *kör-güçidür* ‘gören kişidir’. -gUçI eki fiillerin yapanını gösteren kalıcı isimler de yapar: *at-kuç* ‘atıcı, atan’, *bit-küç* ‘yazıcı’, *oyna-guç* ‘oyuncu’ (Argunşah, 2014: 109, 155).

Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçerinde -gUçI ekinin başındaki /g/ ünsüzü düşmüş ve ç > c değişmesi olmuştur. Türkiye⁴⁶ ve Azerbaycan Türkçesinde “*fiilin gösterdiği işi ‘meslek, uğraşı’ veya ‘sürekli olarak’ yapmanı gösteren isimler; ‘o işi*

⁴⁶-gUçI > -IçI, -UçU eki Türkiye Türkçesinin Güneydoğu Anadolu ve Çukurova bölgelerinde yer alan Gaziantep, Adana, Hatay, Kahramanmaraş yörelerinde ve Kırşehir yöresindeki Türkmen ağızlarında -AcAk gelecek zaman ekinin yanı sıra bir gelecek zaman eki olarak (*gelicim, gelici*) yer almaktadır (Günşen, 2006: 54-84).

yapan, yapma etkisi gösteren' anlamında" kelimeler türetir: *araştırmacı, okuyucu; boğucu, yırtıcı; alıcı, sürücü, sarıyıcı 'iplik, ip vb. saran kişi', gırcı 'öldürücü, mahvedici'* (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007a: 46; 2007b: 188)⁴⁷. Gagavuz Türkçesinde işlek şekilde kullanılan bir fiilden isim yapma ekidir. Devamlılık, çokluk ifade eden isimler de türetir: *bıktırıcı, inandırıcı, yakıcı; üüredici 'öğretmen', üürenici 'öğrenci'* (Özkan, 2007: 107). Türkmen Türkçesinde bu ek, "*fiillere gelerek bunların hareket özelliklerini taşıyan*" kelimeler türeten işlek bir fiilden isim yapma ekidir: *gooraycı 'muhafız', güldürücü 'gülünç, komik', sürücü 'sürücü'* (Kara, 2007: 252).

-gUçI eki Yeni Uygur Türkçesinde işlek olarak kullanılan bir sıfat-fiil ekidir: *kütküçi kız 'hizmet eden kız', heriketke keltürgüçi küç 'harekete geçiren güç'* (Buran ve Alkaya, 2014a: 131) ve "*fiildeki hareketi yapanı gösteren isimler*" yapar: *ezilgüçi 'ezilen', uçquçi 'pilot', kütküçi 'garson'* (Ersoy, 2007: 372).

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-gUçI
	Eski Uygur Türkçesi	-GUçI
	Karahanlı Türkçesi	-GUçI
Orta Türkçe	Harezm Türkçesi	-GUçI; -IçI, -uçI
	Kıpçak Türkçesi	-GIçI, -GUçI; -ICI, -UçI
	Eski Anadolu Türkçesi	-(y)IçI, -guçI
	Çağatay Türkçesi	-GUçI
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-(y)IçI, -(y)UçU
	Azerbaycan Türkçesi	-(y)IçI, -(y)UçU
	Türkmen Türkçesi	-IçI, -UçI

⁴⁷Türkiye Türkçesinde -IçI ekinin sıfat-fiil eki olduğuna dair görüşler vardır. Sıfat-fiiller her ne kadar fiil kategorisinden çıkıp isim kategorisine geçse de yapısındaki hareket anlamını kaybetmez. Ayrıca cümlede kendi unsur veya unsurlarını alarak oluşturduğu grupta yüklem görevi yapar. Bu durum sadece fiilimsilerin sahip olduğu bir özelliktir. Fiilimsilerin başka bir özelliği de olumsuzlarının yapılabilmesidir. -IçI eki de sıfat-fiil grubu oluşturduğu (Arkadaşı Ali Fuat Cebesoy'un verdiği bilgiler Atatürk'ün çocukluk döneminde içinde bulunduğu ortamı aydınlatıcı niteliktedir) ve olumsuz biçimlerinin yapılabilmesi dolayısıyla (yanıcı madde, yanmayıcı madde) sıfat-fiil eki olma özelliğine sahiptir (Baydar, 2008: 331-335).

	Gagavuz Türkçesi	-IcI, -UcU
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-----
	Yeni Uygur Türkçesi	-GUçi
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	-----
	Kırgız Türkçesi	-----
	Tatar Türkçesi	-----
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-----
	Tuva Türkçesi	-----

40.2. -(I)gçI, -(U)gçI

40.2.1. Ekin Kökeni

-(I)gçI, -(U)gçI eki fiilden isim yapan -(I)g, -(U)g ekiyle isimden isim yapan +çI ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Marcel Erdal'a göre bu ekle türeyen sözcükler her zaman özneyi işaret eder: *üç ärdnikä tapıgçı tınlıglar az yäkkä içgäkkä kakma tapıgçı tınlıglar üküş täñrim, burxanlarig nom tilgänin ävirtgükä altı p(a)ramıtlarıg toşgurtguka ötügçi bolsar...* (2004: 153). Erdal, -(I)gçI, -(U)gçI ekli örnekleri değerlendirerek bu ekin bir sıfat-fiil eki olma yolunda olduğunu ifade etmiştir (1991: 373). *...burxanlarka nom tilgänin ävirtgäli ötügçi boltum* örneğindeki gibi -(I)gçI bol- şeklinde kalıplaşmış bir birleşik fiil örneği de vardır (Erdal, 1991: 374). Bu örnek de bu ekin sıfat-fiil eki olma yolunda ilerlediğini göstermesi bakımından önemlidir. Yani -(I)g ve +çI ekleri Eski Türkçe döneminde birleşerek kendi işlev ve kategorilerinden uzaklaşıp birleşik bir sıfat-fiil ekine dönüşme sürecini geçirmektedir. Biz de bu eki, birleşik bir ek olarak kabul ediyoruz.

40.2.2. Ekin Kullanılışı

Marcel Erdal -(I)gçI, -(U)gçI ekinin sadece bir ek dizisinden ibaret olmadığını belirtmiştir. Ne var ki bu ek -gUçI eki gibi morfolojik bir sistemin parçası gibi değildir. Eski Türkçede fazla örneği olmayan -(I)gçI, -(U)gçI ekli bazı sözcüklerin -(I)g'lı kökleri de vardır. Bu ekin Genel Moğolcaya ödünç verildiğini söyleyen Erdal'a göre bu durum -(I)g ve +çI eklerinin Türk dilinin erken dönemlerinde kaynaştığının bir

göstergesidir (1991: 371). Erdal'ın *-(I)gçI*, *-(U)gçI* ekine verdiği örnekler şunlar: *tarıgçı, aytıgçılar, bädigçi, yonagçı kişi, sınağçı äränlär, ötüğçi, satıgçı, ötäğçi, okıgçı, küsägçi, tapıgçı, tapıgçı udugçı* (1991: 371-374). Bunlardan DLT'de *ämiglig uragut küsägçi bolur* örneğinde geçen *küsägçi* sözcüğünün *küsäg* gövdesine rastlanmamıştır yani burada *-gçı* direkt fiil köküne eklenmiştir (Erdal, 1991: 373).

Marcel Erdal'ın çalışması dışında; Orhun, Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Eski Anadolu ve Çağatay Türkçesi dönemleri için başvurduğumuz gramer çalışmalarının hiçbirinde *-(I)gçI*, *-(U)gçI* eki fiilden isim veya sıfat türeten bir birleşik ek olarak alınmamıştır.

Talat Tekin, fiilden isim yapma ekleri arasında *-(I)gçI* diye bir eke yer vermemiş ancak isimden isim yapma eki *+çI*'nin örnekleri içerisinde *yulugçı* sözcüğünü vermiştir: *yulugçı* 'yağma, talan' < **yulug* 'yağma, talan' (2003a: 81). Tekin'in verdiği *yulugçı* örneği *yul-* fiilinden *-(U)gçI* ekiyle türemiş bir isimdir. "Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü"nde *yul-* fiiline 1) Yolmak, almak 2) Pazarlıkla alışveriş etmek şeklinde iki farklı anlam verilmiştir (Caferoğlu, 2011: 304). *yulugçı* sözcüğü de *yul-* fiilinden bu fiilin "yolmak, almak" anlamına paralel olarak türemiştir. Buradaki örnekte *+çI* eki aslında meslek veya işi sürekli yapanı bildiren sözcükler türetme işleviyle kullanılmamıştır. Öyle olsaydı *yulugçı* 'yağma eden' anlamına gelirdi. Bu örnekte hem bu anlam ayırımından dolayı hem de sözcüğün *yulug* biçiminin metinlerde geçmemesinden dolayı ekin *-(U)gçI* biçiminde birleşik alınması gerekmektedir.

Özbek Türkçesinde sıfat-fiil ekleri arasında değil de fiilden isim yapma ekleri arasında *-(u)vçI*, *-güvçI*, *-ğuvçI* eklerinden bahsedilir: *äluvçI* 'alıcı', *keltiruvçI* 'getiren kimse', *öldiruvçI* 'katil', *tärtuvçI* 'çekici, çeken', *äsräğuvçI* 'saklayan, koruyan' (Coşkun, 2014: 72-73).

Kazak Türkçesinde ekin *-UvşI* biçimi bulunmaktadır. *-UvşI* ekinin, *-Uv* mastar ekiyle uzanmalık, iş, eğilim vs. bildiren *+şI* yapım ekinin birleşmesinden meydana gelmesi ve çekimlendiğinde başka sıfat-fiil ekleri gibi değil isimleştiren kelimeler gibi çekimlenmesinden dolayı sıfat-fiil eki olarak kabul edilmesi tartışmalıdır. 'Men *aluvşımın*' şekli 'men *aluvşI adamın*' demektir (QG, 2002: 503). Bununla birlikte bazı Kazak dili uzmanları ve Türkologlar bu ekin fiil köklerine gelerek şimdiki zaman sıfat-fiili yaptığını kabul etmektedirler: *söylevşI kişi mindeden tüsti* (QTG, 1967: 180). *-(U)v*

ekli hareket isimleri *-uvlı, -uvsız, -uvşı, -uvlıq, -uvşılıq, -uvış, -uvday, -uvın, -uvı* vs. gibi birleşik söylenir. Bunların arasından *-uvlı, -uvsız, -uvşı, -uvşılıq* şeklindekiler fiiller açısından açıklanmalıdır (QTG, 1967: 190). *-UvşI* eki meslek, uğraş adları ve iş, hareket sürecinin bazı zaman ifadelerini bildiren kelimeler türetir: *qatın balasınan artıq körivşi edi, uqsatuvşı* (QTG, 1967: 190). QTG’de ekin *-Uv+şI+llk* biçimi olduğuna da değinilmiştir: *tüsinbevşilik, dağdaruvşılıq* (1967: 191). Kırgız Türkçesinde ek *-OOç(U) / -UUçU* biçimindedir. Sıfat-fiil eki olarak kullanılan bu ek ayrıca fiillere gelerek işi yapanı bildiren sözcükler ve nesne isimleri türetir: *kelüüçü meyman ‘gelecek misafir’, baştooçu ‘yürüten’, biylöoçü ‘hükümdar’, baylooç ‘bağ’* (Çengel, 2007: 504, 526).

Tatar Türkçesinde Eski Türkçedeki fiilden isim yapma eki *-g* ile isimden isim yapma eki *+çI*’nin birleşmesinden meydana gelen *-vçı, -vçë* ekleri geniş zaman sıfat-fiil eki olarak kullanılmaktadır: *yazuvçı bala ‘yazan çocuk’, tēlevçë keşe ‘isteyen insan’, uynavçı bala ‘oynayan çocuk’* (Öner, 2007: 725). Tatar Türkçesinde *-UçI* eki şimdiki zaman sıfat-fiil eki olarak kullanılır: *kitap ukuçı bala ‘kitap okuyan çocuk’, sıyır savuçı xatın ‘inek sağan kadın’* (Buran ve Alkaya, 2014b: 58).

Altay Türkçesinde *-(A)AçI, -UUçI* ekleri geniş zaman sıfat-fiil eki olarak kullanılır: *uyuktaaçı ‘uykucu olan, alaaçı ‘alan’* (Buran vd., 2014c: 61). Ayrıca bu ekler meslek, uğraşma ve vasıf isimleri de türetir: *başkaraaçı ‘yönetici, başkan’, köçüreeçi ‘çevirmen’, kışıraaçı ‘okuyucu’; kerteeçi ‘ısıran’, konooçı ‘geleneksel’; cabınaaçı ‘kıyafet’* (Dilek, 2007: 1022). Tuva Türkçesinde *-k* ve *+çI* eklerinin birleşmesinden oluşmuş *-(I)kçI, -(U)kçU* ekleri *+çI* ekiyle aynı anlamı ifade eder: *alıkçı ‘alıcı’, nomçukçu ‘okuyucu’, ööredikçi ‘öğretici, öğretmen’* (Buran vd., 2014c: s. 218)⁴⁸.

DÖNEM	TARİHÎ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-(U)gçI
	Eski Uygur Türkçesi	-(I)gçI, -(U)gçI
	Karahanlı Türkçesi	-(I)gçI, -(U)gçI
	Harezmi Türkçesi	-----

⁴⁸Serebrennikov ve Gadjeva (2011: 149) *-(I)gçI* ekinden gelişen *-ıvçu* sıfat-fiil ekinin Karaçay-Balkar Türkçesinde “*özel şimdiki zaman*” oluşturduğunu ve bu zamanın daimi bir hareket ifade ettiğini belirtmiştir. Bu şekil sadece Karaçay-Balkar Türkçesinde bulunur: *barıvçuma, barıvçusa...* gibi.

Orta Türkçe	Kıpçak Türkçesi	-----
	Eski Anadolu Türkçesi	-----
	Çağatay Türkçesi	-----
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-(y)IcI, -(y)UcU
	Azerbaycan Türkçesi	-----
	Türkmen Türkçesi	-----
	Gagavuz Türkçesi	-----
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-(u)vçi, -GUvçi
	Yeni Uygur Türkçesi	-----
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	-UvşI
	Kırgız Türkçesi	-OOç(U), -UUçU
	Tatar Türkçesi	-vçI, -vçë; -UçI
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	(A)AçI, -UUçI
	Tuva Türkçesi	-(I)kçI, -(U)kçU

41. -Guk (Fiilden İsim Yapma Eki)

41.1. Ekin Kökeni

Marcel Erdal *-gOk* ekinden bahsetmektedir. Ona göre bu ekin yapısı *-gU* fiilden isim yapma ekiyle *+(A)k* isimden isim yapma ekinin birleşmesi olarak açıklanabilir (1991: 362). Erdal ekle ilgili *yırgok, asgok, tolkok, kazgok, talgok ~ talkok, tirgök, tapızguk, tutguk, yunguk, sınok* örneklerini sıralar (1991: 360-361). *-Guk* fiilden isim yapma eki Marcel Erdal'ın da belirttiği gibi *-GU* fiilden isim yapma ekiyle *+(A)k* isimden isim yapma ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir.

41.2. Ekin Kullanılışı

A. v. Gabain *-gAk, -gUk* biçimlerine birlikte yer vermiştir. Bu ekler daima yaparı ifade eden sözcükler türetir: *içkäk 'vampir', yulgağ 'aydınlık, ışık', kazguk 'kazık', tirgük 'direk', arkağ 'mekik ipeği, atki'*. Gabain bu eki Moğolca *-ga* ve *-g* ekleriyle karşılaştırmıştır (1988: 52). Serkan Şen *-Guk* biçimindeki ekin çoğunlukla

nesne isimleri türettiğini bildirir: *asguk* ‘askı’, *tokluk* ‘tulum’, *yunguk* ‘sabun’, *kazguk* ‘kazık’ (2015: 61). Mehmet Vefa Nalbant DLT’de fiilden isim yapan *-Guk* ekine de yer vermiştir. Ekin DLT’deki örnekleri şunlardır: *kağguk* ‘kayık’, *tapuzguk* ‘bilmece’ (2008: 126-127).

Karahanlı Türkçesi döneminden sonraki tarihî Türk lehçelerinde ve inceleme alanımıza giren çağdaş Türk lehçelerinin gramerlerinden “Türkmence Elkitabı”nda *-Guk* ekinin *g > v* değişmesiyle meydana gelen *-vUk* ekine rastlanmaktadır. *-vUk* fiilden isim yapma eki hareket ve araç isimleri türetmektedir: *cürlöwük* ‘ıslık’ (Hanser, 2003: 155). Tatar Türkçesinde de ekin *-vık* biçimine yer verilmiştir: *yultıravık*, *şarlavık* (Zekiyev vd., 1998: 390).

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	----
	Eski Uygur Türkçesi	-Guk
	Karahanlı Türkçesi	-Guk
Orta Türkçe	Harezm Türkçesi	----
	Kıpçak Türkçesi	----
	Eski Anadolu Türkçesi	----
	Çağatay Türkçesi	----
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	----
	Azerbaycan Türkçesi	----
	Türkmen Türkçesi	-vUk
	Gagavuz Türkçesi	----
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	----
	Yeni Uygur Türkçesi	----
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	----
	Kırgız Türkçesi	----
	Tatar Türkçesi	-vık

Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-----
	Tuva Türkçesi	-----

42. -gUkA (Zarf-Fiil Eki)

42.1. Ekin Kökeni

-gU fiilden isim yapma ekiyle +kA yönelme durumu ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir.

42.2. Ekin Kullanılışı

A. v. Gabain -gU fiilden isim yapma ekini açıklarken -ğuka ekinin bu ekin genişlemiş şekli olduğunu örneğe yer vermeden ifade etmiştir (1988: 52). İsim-fiiller bahsindeyse -gU ekinin, yüklem olarak, +kA yönelme durumu ekiyle genişletildiğini söyleyerek *inanç bolğuka* ‘*Inanç (özel isim) olmalıdır*’, *yiwik tolğu toşğuka* ‘*Teçizatı tam yapmak lazım*’ gibi örnekler veren Gabain, -ğuka biçiminin “*modal yardımcı fiillerle yan yana geldiğinde*” -u veya -ğalı eklerinin anlamını verdiğini bildirmiştir: *sakınguka küsüyür biz* ‘*Korumayı arzu ediyoruz*’, *oğıguka tutuzur män* ‘*Okumayı emrediyorum*’ (1988: 83). Kemal Eraslan’a göre -gU ekiyle teşkil edilen isim-fiillerin yönelme durumu eki almış biçimi hareket hâli taşımakla beraber genellikle maksat bildirir. Bu yapı Türkiye Türkçesindeki ‘-mAğA, -mAk için’ yapısıyla aynı işlevdedir: *köni nomça katıglandaçılarning barça bilge biliglig bu ikitörlüg yiveklerin bütürgüke art basut boldaçı erür* ‘*Hakiki akideye göre eziyet çekenlerin savab ve hikmeti bu iki türlü teçizatlarını tamamlamak için yardım edicidir*’ (2012: 379). Mecdut Mansuroğlu -gU ekinin işlevlerini incelediği yazısında bu ekin +IUG, *kergek* vb. gibi parçalar olmadan da “*Orta Asya’da yeni yazı dili ve ağızlara kadar*” gereklilik, istek ve maksat bildirdiğini söylemiş ve ekin maksat bildiren örnekleri arasında +kA yönelme ekiyle birleşmiş biçiminin geçtiği *tatıg tökülgüke* ‘*dökülmek için yemek*’ örneğine yer vermiştir (1953: 346).

Ahmet Bican Ercilasun “Kutadgu Bilig Grameri”nde sıfat-fiil ekleriyle durum eklerinin birleşmesinden meydana gelen zarf-fiil ekleri başlığında -gUkA ekine de yer vermiştir ve ekin ‘-mAk için’ anlamında sebep bildirdiğini ifade etmiştir: *togardın ese keldi öngdün yili/ajun itgüke açtı uşmah yolu, nengi bolmasa er alıp birgüke/elig kısğa*

boldı kamuğ edgüke (1984: 186-187). Argunşah ve Yüksekaya (2012: 83) Karahanlı Türkçesinde zarf-fiil ekleri içerisinde -gUkA ekine de yer vermiştir: *sözlegüke* 'konuşmak için', *tilep bulguka* 'isteyip bulmak için', *yagı sançguka* 'düşmanı yenmek için', *yanguka* 'dönmek için'.

Karahanlı Türkçesi döneminden sonraki tarihî Türk lehçelerinde ve inceleme alanımıza giren çağdaş Türk lehçelerinin gramerlerinde birleşik bir -gUkA ekine yer verilmemiştir.

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	----
	Eski Uygur Türkçesi	-guka
	Karahanlı Türkçesi	-gUkA
Orta Türkçe	Harezmi Türkçesi	----
	Kıpçak Türkçesi	----
	Eski Anadolu Türkçesi	----
	Çağatay Türkçesi	----
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	----
	Azerbaycan Türkçesi	----
	Türkmen Türkçesi	----
	Gagavuz Türkçesi	----
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	----
	Yeni Uygur Türkçesi	----
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	----
	Kırgız Türkçesi	----
	Tatar Türkçesi	----
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	----
	Tuva Türkçesi	----

43. -gUIUG (Fiilden İsim Yapma Eki)

43.1. Ekin Kökeni

-gUIUG eki, fiilden isim yapma eki -gU ile +IUG isimden isim yapma ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir.

43.2. Ekin Kullanılışı

Mecdut Mansuroğlu “Türkçede -GU ekinin Fonksiyonları” başlıklı yazısında -GU fiilden isim yapma ekinin Eski Türkçede nisbet anlamı veren +IUG isimden isim yapma ekiyle genişlemiş biçimlerinin “*mücerret mefhuma nisbeti*” bildirdiğini belirtmiştir: *bu balıkka kirgülig küç ‘Bu şehre girme yetkisi’, biz yoğadguluğ emgengülüğ bolmalım ‘Biz yok olucu ve ıstırap çekici olmayalım’, eşitgülüğ érmez ‘işitmek için değildir’* (1953: 344). Mansuroğlu aynı yazıda -gUIUG ekiyle ifade edilen nisbet anlamının Eski Türkçe döneminde gereklilik manasına kaydığını ve bu kullanılışın Orta Asya bölgesinde yeni Doğu Türkçesinde kadar takip edilebildiğini ifade etmiştir: *sézik köñül turğurmağuluğ ol ‘Şüpheli düşünce beslememeli’, bildürgülüğ bitidi ‘Bildirilmesi gereken nesnelere (fermanlar) yazdı’, özümüz için elbette cāyî kılğulukdur ‘Kendimiz için elbette endişe edilmelidir’* (1953: 345).

Talat Tekin fiilden isim yapan ekler arasında verdiği -gUIUk ekinin “*eylem adları türeten*” bir ek olduğunu belirtmiştir: *topulguluk ‘delmek’, üzgülik ‘kırmak, kesmek’* (2003a: 90). Tekin, ayrıca, “Eylem Adları” konusunda da -gUIUk ekine değinmiş ve bu ekin iş, oluş ve eylem bildirdiğini ifade etmiştir: *yuyka kalın bolsar topul-guluk alp ärmiş ‘Yufka kalın olursa (onu) delmek zor imiş, ince yoğun olursa (onu) kırmak zor imiş’* (2003: 165). A. v. Gabain fiilden isim yapan -gU ekini açıklarken -gUIUk ekinin -gU ekinin genişlemiş biçimi olduğuna değinmiştir (1988: 110). -gU ekinin +IUk ile genişlemiş biçimi olan -gUIUk ekinin sıfat türettiğini bildirmiştir: *bışrınğuluk iş ‘alınacak iş’, oğşatğuluksuz ädgülik umuğ ‘(başkalarıyla) karşılaştırılması mümkün olmayan iyi iş, benzersiz iyi iş’, tuyğuluk bilgülik yol ‘duyulacak, bilinecek yol’, duyulması ve bilinmesi gereken yol’* (1988: 56). Ekle ilgili olarak “*ilgili kelimenin delalet ettiği şeyle veya onun bulunduğu yerde ilgili ismin delalet ettiği şey yapılabilir veya yapılması gerekir*” şeklinde bir açıklama da yapan Gabain, ekin *adırtlağuluk bälğü ‘ayırt ettirici işaret’, oşğuluk yol ‘kurtarılacak yol, kurtarmaya yarayan yol’, olurğuluk orun ‘oturulan yer, oturmak âdetinde olunan yer,*

her zaman oturulan yer, *yunguluk törü* ‘yıkılacak töre’ gibi örneklerine de yer vermiştir (1988: 57). Gabain, -gUIUk ekinin sık sık yüklem olarak kullanıldığına ve bu eki alan fiillerin birleşik fiillerde isim olarak kullanıldığına da değinmiştir: *sakıguluk* ‘korunmalı’, *üç türlüg kutluğlarka täggülik köni nomta yoritaçılar* ‘üç türlü saadete ulaşmak için doğru yolda (öğretide) yürüyenler’, *aş kim... barsıg tirgürgülik* ‘aş (yemek) ki parsi diriltmek içindir’; *kılguluk är-* ‘yapabilmek’, *kılguluk bol-* ‘yapmak, zorunda olmak’ (1988: 83, 109). Kemal Eraslan, -gUIUG ekinin Eski Uygur Türkçesinde isim, sıfat, zarf, birleşik fiilin isim unsuru ve yüklem ismi olarak kullanıldığını belirtmiş ve bu kullanımları örneklendirmiştir: *ötüg tilek bulguluğu sarp* ‘İstek ve dilek bulması (istek ve dileğine ermesi) zordur’, *bu künki künte ol tınlıgl(a)r kelgülik ödünte kelmetiler* ‘Bugün o canlılar gelmeleri gereken zamanda gelmediler’, *küçüm yok ilig begning y(a)rılığın yanturguluk tıdguluk* ‘Hükümdarın emrini geri çevirmeyi engel olmaya gücüm yok’, *burkanlar ögürgülik sevingülik bolurlar* ‘Burkanlar (da) sevinirler, kıvanırlar’, *bu kız ad[in] kişike y(a)rağuluk ermez* ‘Bu kız başkasına uygun değildir’. Eraslan, ekin isim olarak kullanılışında hareket, sıfat olarak kullanılışında mecburiyet ve gereklilik bazen de nisbet, zarf olarak kullanılışında sebep ifadesi taşıdığını ifade etmiştir (2012: 383-385). Kaşgarlı Mahmut DLT’de -gUIUk ekli sözcüklerin “*fa’ilin bir işi işlemeye hakkı olduğu ve buna azmettiği manasıyla vasıflanan fa’il şekli*” olduğunu ifade etmiştir (Atalay, 1986a: 168-169). Necmettin Hacıeminoğlu Karahanlı Türkçesinde gelecek zaman sıfat-fiilleri bahsinde -gUIUk ekine yer vermiş ve ekin -gU sıfat-fiil ekinin üzerine getirilen yapım ekiyle genişlemiş bir biçim olduğuna değinmiştir: *ölgülüg* ‘fani olan’, *ajunug neçe tirse öz ölgülüg; turguluk* ‘duran’, *kara kılki ol bu yırak turguluk* (2003: 169-170). Hacıeminoğlu Harezmi Türkçesindeyse -gUIUG ekini gelecek zaman isim-fiillerinde değerlendirmiş ve ekin isim olarak kullanıldığı örnekleri sıralamıştır: *alguluk, körüşgülig bolsa* (1997: 175). Bayraktar (2004: 131) Harezmi Türkçesi döneminde ekin -gUIUk biçiminde ve örneklerin hepsinde olumlu biçimde olduğunu aktarmıştır: *hazüm berilgülik aṭnıñ atı turur*. Ekin Kıpçak ve Eski Anadolu Türkçesinde kullanımı yoktur.⁴⁹

Janos Eckmann Çağatay Türkçesinde -gUIUk ekinin sıfat-fiil olarak kullanıldığını ifade etmiştir: *kéygülik* ‘giymelik, giyecek’, *yéğülik* ‘yemeklik, yiyecek’,

⁴⁹Mecdut Mansuroğlu -gUIUG birleşik ekinin Anadolu Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Kazan ve Kırım Tatar Türkçesinde kullanılmadığını ve bu bölgelerde -gUIUG ekine karşılık olarak fiilden soyut isimler yapan -mA ekiyle +II, +IU < +IIG, +IUG ekinin birleşerek (-mAI, -mAIU) gereklilik anlamını karşıladığını ifade etmiştir: *yemeli* ‘yenmesi gereken, yenebilir’ (Türkmen Türkçesi), *uḳımalı* ‘okunması gereken, okunmağa değer’ (Kazan Tatar Türkçesi) (1953: 345).

kılguluk iş 'yapılacak iş', ger mén öltürgülük mén öltürgil 'Eğer öldürüleceksemi öldür' (2012: 110). Mustafa Argunşah -gUIUk ekinin fiillere gelerek alet isimleri türettiğini, gereklilik işleviyle kullanıldığını ve isim ve sıfat görevinde kelimeler türettiğini belirtmiştir: *keygülük 'giyecek, kaftan', yégülük 'yiyecek'; alguluk 'alınmaya uygun olan şey', asraguluk 'saklanacak, saklamalı', kêtgülük 'gitmeli, gidecek'; körgülük émgek 'görülecek eziyet', yégülük ü içkülüküñ '(senin) yemen ve içmen'* (2014: 108, 154).

Bu ek, Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerinde yer almaz.

Öztürk (2007: 337) Özbek Türkçesinde -gü sıfat-fiil ekinin gelecek ve gereklilik ifade ettiğini ve +däy, +lik gibi eklerle genişlemiş şekillerinin olduğunu ifade etmiştir ancak -gü+lik genişlemiş biçimine örnek vermemiştir. Yeni Uygur Türkçesinde bu ekin işlek olmayan bir fiilden isim yapma eki olduğu ifade edilmiştir: *özgülük 'iyilik', körgülük 'iyi tecrübe', qilguluq 'kötü davranış'* (Ersoy, 2007: 372). Verilen örneklerden anlaşıldığı gibi bu ek Yeni Uygur Türkçesinde soyut isimler türetmiştir. Ayrıca verilen örnekler içerisindeki *özgülük* sözcüğünün *öz-* gibi bir fiil köküne -gUIUG ekinin getirilmesiyle değil *d > z* değişmesi dolayısıyla *ed+gü+lük > özgülük* şeklindeki bir yapıyla açıklanacağını burada ifade etmek gerekir.

Kuzeybatı (Kıpçak) grubu Türk lehçelerinden sadece Kazak Türkçesinde -gUIUG ekinin genişlemiş biçimine rastlanır. Mustafa Öner, Kazak Türkçesinde -gIIIkII ekinden bahseder: *turgılıktı 'istikrarlı, bir kararda duran', tıngılıktı 'işine bağlı, sakin, sebatkâr'* (1998: 83). Doğan ve Koç (2013: 198) da Kazak Türkçesinde -ğılıqtı, -gilikti eklerini vererek bu ekleri -GI + LIK + LI birleşmesiyle açıklar: *jetkilikti 'yeterli', jerilikti 'yerli, mahalli', turğılıqtı 'sürekli, temelli'*. Ferit Yusupov, Tatar Türkçesinin ağızlarında -gu isim-fiil ekiyle +lık birleşmesiyle oluşan -ğılık ekinin geniş kullanım alanına sahip olduğunu ifade etmiştir. Ekin -ğılıh, -gilih, -hılıh, -hilih ve +II ekiyle genişlemiş-ğılıklı biçimleri de bulunmaktadır. Yusupov, "*Orta (Kazan Tatarları) diyalektin başka ağızlarında*" -ğılıq ekinin çok seyrek kullanıldığını ve genellikle kalıplaşmış ifade ve deyimlerde görüldüğünü söylemiştir (2014: 87).

Ekin Altay ve Tuva Türkçelerinde kullanımı yoktur.

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-gUIUk
	Eski Uygur Türkçesi	-gUIUG
	Karahanlı Türkçesi	-gUIUk
Orta Türkçe	Harezmi Türkçesi	-gUIUG
	Kıpçak Türkçesi	-----
	Eski Anadolu Türkçesi	-----
	Çağatay Türkçesi	-gUIUk
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-----
	Azerbaycan Türkçesi	-----
	Türkmen Türkçesi	-----
	Gagavuz Türkçesi	-----
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-gülik
	Yeni Uygur Türkçesi	-ğuluq, -gülük, -quluq
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	-ğılıqtı, -gilikti
	Kırgız Türkçesi	-----
	Tatar Türkçesi	-----
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-----
	Tuva Türkçesi	-----

44. -gUIUksUz (Fiilden İsim Yapma Eki)

44.1. Ekin Kökeni

-gUIUksUz eki fiilden isim yapma eki -gU, isimden isim yapma eki +IUk ve isimden isim yapma eki +sUz'un birleşmesinden meydana gelmiştir.

44.2. Ekin Kullanılışı

Eski Uygur Türkçesinde sınırlı ölçüde kullanılan bu ek, sadece olumlu fiillere getirilir ve bu eki alan sözcükler isim, sıfat, birleşik fiilde isim unsuru ve yüklem ismi olarak kullanılır: *ne üçün bilmezler tip tiser kim ol çinşu tigme ertükeg kirtü töz sözlegülüksüz nomlağuluğsuz üçün anın bilmezler* ‘Eğer niçin bilmezler diye sorulursa şunun için ki o çişnu dinilen olduğu gibi hakiki kök söylenemeyecek, vaaz edilemeyecek olduğu için, onu bilmezler’; *atkañguluksuz yokuğ bilteler* ‘Bağlanılmayan yokluğu bildiler’ (Eraslan, 2012: 385). Ekin sadece Eski Uygur Türkçesi döneminde kullanımı vardır.

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	----
	Eski Uygur Türkçesi	-gUIUksUz
	Karahanlı Türkçesi	----
Orta Türkçe	Harezm Türkçesi	----
	Kıpçak Türkçesi	----
	Eski Anadolu Türkçesi	----
	Çağatay Türkçesi	----
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	----
	Azerbaycan Türkçesi	----
	Türkmen Türkçesi	----
	Gagavuz Türkçesi	----
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	----
	Yeni Uygur Türkçesi	----
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	----
	Kırgız Türkçesi	----
	Tatar Türkçesi	----
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	----

Türk Lehçeleri	Tuva Türkçesi	-----
-----------------------	----------------------	-------

45. +GUn (Çokluk Eki)

45.1. Ekin Kökeni

Sinor (1952: 209) *+n* çokluk ekinin Türk dilinde geçtiği yapıları verirken *yorçiqun yabugun elçin* örneğindeki *+gun*, *+qun* parçasının *-qu*, *-kü* fiilden isim yapma eklerinin çokluk biçiminin olduğunu ifade etmiştir. Buradaki *+n* çokluk ekidir. Ancak *+GUn* ekinin isim köklerine geldiği düşünülürse bu ekin bünyesindeki *+GU* parçasının fiillerden isim türeten *-GU* eki olamayacağı açıktır. Poppe ise Moğolca *+qun* ekini Sinor'un **-qu-n* şeklindeki açıklamasına karşı çıkararak Moğolcada *+n* ekinin sadece *i*, *ï* ile biten sözcüklere geldiğini belirterek bu eki **-qui-n* biçiminde izah etmiştir (Choi, 2010: 190). A. Bombacı *+GUn* ekini **kün* 'halk' sözcüğünden getirmektedir (Choi, 2010: 203). Räsänen (1957: 54) bu eki Moğolcada *kümün* 'insanlar' sözcüğüne bağlarken Gabain (1988: 44) ekin Moğolcadaki *adağun* 'at' ile karşılaştırılması gerektiğini ifade etmiştir. James Russell Hamilton ise eki "topluluk bildiren, isimden isim eki" olarak vermiş "bu ek, 'insanlar, halk' anlamındaki *kün*'ün karşılığı olabilir ama ben hem ekin hem de kelimenin kökeninde, Çince 'sürü, kalabalık, grup, topluluk, sınıf' anlamına gelen *qun* kelimesinin olduğunu sanıyorum" diyerek ekin kökenini Çince *qun* kelimesiyle ilişkilendirmiştir (2011: 253).

İsimlere topluluk anlamı katan *+gUn* eki Tunguz lehçelerinden Nanaycada *-kun*, *-hun*, *-gun*; Amur lehçesinde *-ku*, *-hu*, *-gu* şeklindedir (Choi, 2010: 196). Belki de asli bir *+GI*, *+GU* biçimi düşünülebilir. Ayrıca bu biçim de Tuva Türkçesinde kullanılan sıra sayı eki *+GI*, *+GU* ile aynıdır. Ekin *+n* parçasıysa çokluk eki olarak açıklanabilir. Yani *+gUn* ekini ihtiyatlı olmakla birlikte *+gU* sayı eki ve *+n* çokluk ekinin birleşmesiyle açıklıyoruz.

45.2. Ekin Kullanılışı

Talat Tekin Orhun Türkçesinde kullanılan çokluk eklerinden birinin *+gUn* olduğunu bildirir: *iniygünüm* 'erkek kardeşlerim' < **iniy+gün* < *ini* < **ini* (krş. Yakutça *ini* 'erkek kardeş'), *käliñünüm* 'gelinlerim' < *kälin* + *gün*, *taygunuñuz* 'tay (gibi olan oğul)larınız' < *tay* 'tay, at yavrusu'; krş. *tañlarım* 'taylarım' (2003a: 101-

102). A. v. Gabain +gUn ekinin kitabelerde geçtiğini ifade ederek Eski Uygur Türkçesinde çokluk ekinin +lAr olduğunu bildirmiştir (1988: 62). Gabain'e göre Moğolca *adağun* 'at' örneği ile karşılaştırılması gereken +gUn eki, çokluk eki değil soyut isimler türeten bir isimden isim yapma ekidir (1988: 44). Şinasi Tekin ise bu ekin bir çokluk eki olduğunu ifade ederek yaşça küçük akraba için kullanıldığını belirtmiştir (1992: 21).

Kemal Eraslan da bu eki hem isimden isim yapma ekleri arasında hem de çokluk ekleri arasında zikretmiştir. Eraslan'a göre "çokluk ve soyut isimler türeten isimden isim yapma ekidir" ve bu işlevi henüz Eski Türkçe döneminde kaybetmiştir (2012: 97). Eraslan'ın ekle ilgili verdiği örnekler şunlardır: *alkuğun* (<alku+ğun) 'tamamıyla, hepsi', *alkuğun yağtığ yançmış akıgsız edgüke tegmiş ertiler* 'Hepsi düşmanı yenmiş, kesintisiz iyiliğe ulaşmış idiler.', *ekün* (<eki+gün) 'her ikisi', *kanı xan ögi katun eşidip ekün kelip oğlınğa neçe aytsar n(e)ng kiginç birmedük* 'Babası han ve anası hatun işitip her ikisi gelip ne kadar sorsalar hiç cevap vermemiş', *kamağun* (<kamağ+ğun) 'bütünü, hepsi', *sini kamağun taplatı beg kılğalı* 'Hepsi bey kılmak için seni seçti' (2012: 130). Mehmet Vefa Nalbant, ekin, Karahanlı Türkçesi eserlerinden sadece DLT'de kalıplaşmış olarak, *kağnağun* ve *kırkın* olmak üzere iki sözcükte geçtiğini bildirmiştir (2006: 20).

Ekin Karahanlı Türkçesinden sonra kullanımı yoktur.

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	+gUn
	Eski Uygur Türkçesi	+gUn
	Karahanlı Türkçesi	+gUn, +kın
Orta Türkçe	Harezm Türkçesi	----
	Kıpçak Türkçesi	----
	Eski Anadolu Türkçesi	----
	Çağatay Türkçesi	----
Güneybatı Grubu Türk	Türkiye Türkçesi	----

Lehçeleri	Azerbaycan Türkçesi	----
	Türkmen Türkçesi	----
	Gagavuz Türkçesi	----
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	----
	Yeni Uygur Türkçesi	----
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	----
	Kırgız Türkçesi	----
	Tatar Türkçesi	----
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	----
	Tuva Türkçesi	----

46. -gUsUz (Fiilden İsim Yapma Eki)

46.1. Ekin Kökeni

-gUsUz eki fiilden isim yapma eki -gU ve isimden isim yapma eki +sUz'un birleşmesiyle meydana gelmiştir.

46.2. Ekin Kullanılışı

A. v. Gabain bu ekin -gU'nun genişlemiş biçimi ve -gUIUG ekinin olumsuz şekli olduğunu söylemiştir: *sāwgüsüz 'sevilmeyen, istenmeyen'* (1988: 52, 57). Sadece olumlu fiillere getirilen bu ekle türetilmiş sözcükler genellikle sıfat olarak kullanılır: *ne üçün tip tiser kim m(e)n ilki-sizdin berü bo yıdığ sarsıg kanlıg yirin-lig sevgüsüz taplagusuz yarsınçığ etözke inçip inantım 'Ne için dense, şunun için ki ben ezelden beri bu pis kokulu, kanlı, irinli, sevimsiz, istenilmeyen menfur vücuda böylesine inandım'* (Eraslan, 2012: 385).

Janos Eckmann -GUsIz fiilden isim yapma ekinin olumsuz sıfatlar türettiğini aktarmıştır: *tükengüsüz meşakkat 'tükenmeyen zorluk', tilge ağızğa sıkksız korkku dek vāki'a 'ağza dile alınamaz korkunç bir hadise'* (2012: 110). Mustafa Argunşah da Çağatay Türkçesinde -GU ekinin +sIz ekiyle birleşerek sıfat yaptığını ifade etmiştir: *tükengüsüz meşakkat 'tükenmez sıkıntı'* (2014: 154).

Ganiyev (2013: 209) *alıstırgısız* örneğinde olduğu gibi fiillere getirilen *-gIsIz* ekinin Tatar dilinin gelişim sürecinde belirli bir dönemde *-gı* ekli olarak var olduğunu (*karagı+sız* 'karanlıksız', *birgé+séz* 'burada olmayan') ancak günümüzde bu ekin tamamıyla değişip birleşik bir ek olarak ele alındığını ifade etmiştir: *küzaçkısız* 'göz açmayan'. Güney (2015: 74) de Tatar Türkçesinde *-GIsIz* biçiminde bulunan bu ekin fiilin bildirdiği hareketin veya durumun olumsuz olduğunu ifade eden isimler türettiğini söylemiştir: *ayırılıgısız* 'kopmaz'. Kırgız Türkçesindeyse fiilden isim yapan *-GIs*, *-GUs* ekinin fiilden isim yapma eki *-GI*, *-GU* ile isimden isim yapma eki *+sIz*, *+sUz*'un birleşmesinden meydana geldiği ve olumsuz manada vasıf isimleri yaptığı ifade edilmiştir: *açılıgıs* 'açılmayan', *keçirgis* 'affetmeyen', *cekkis* 'erilmez, yetişilmez' (Çengel, 2017: 142).

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-----
	Eski Uygur Türkçesi	-gUsUz
	Karahanlı Türkçesi	-----
Orta Türkçe	Harezm Türkçesi	-----
	Kıpçak Türkçesi	-----
	Eski Anadolu Türkçesi	-----
	Çağatay Türkçesi	-GUsIz
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-----
	Azerbaycan Türkçesi	-----
	Türkmen Türkçesi	-----
	Gagavuz Türkçesi	-----
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-----
	Yeni Uygur Türkçesi	-----
Kuzeybatı Grubu Türk	Kazak Türkçesi	-----
	Kırgız Türkçesi	-GIs, -GUs

Lehçeleri	Tatar Türkçesi	-gısız, -gësöz
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-----
	Tuva Türkçesi	-----

47. -(y)In (Zarf-Fiil Eki)

47.1. Ekin Kökeni

W. Bang'a göre, ihtiyatlı olmakla birlikte, *+In* ekin aslî şekli ve *-y-* parçası da yardımcı sestir. Bang, bu ekin *-y-* yardımcı ses ve *+In* vasıta durumu ekinden meydana geldiğini düşünmektedir (Bang, 1980: 95). Ramstedt ise *-(y)In* ekinin *-A-* ~ *(y)U* ekleriyle *+n* vasıta durumu ekinin birleşmesinden meydana geldiğini ileri sürer (Choi, 2010: 292).

Mustafa Canpolat ekin *-In* parçasını *-U* zarf-fiil eki ve *+n* vasıta durumu ekinin birleşmesiyle açıklayarak Eski Anadolu Türkçesi metinlerinden Behçetü'l-Hadâyık'taki "*niçe kimseler kim kendüni kılmen diyün bilmes*" örneğini verir (Bayraktar, 2004: 174).

Kemal Eraslan ekin ünsüzlerden sonra *-In*, ünlülerden sonra *-yIn* şeklinde geldiğini belirterek eki, *-I* zarf-fiil eki ve *-n* vasıta durumu ekinin birleşmesi şeklinde açıklamıştır (2012: 413).

-(y)In zarf-fiil ekinin kökeniyle ilgili Mustafa Canpolat ve Kemal Eraslan'ın görüşleri aynı doğrultudadır. Ancak buradaki *+n* unsurunun vasıta durumu ekinden ziyade diğer birçok zarf-fiil ekinde de gördüğümüz pekiştirme unsuru olması da muhtemeldir. Bu durumda ekin kökeni *-I*, *-U* zarf-fiil ekinin *+n* pekiştirme unsurunun birleşmesi şeklinde açıklanır.

Karahan, "Türkçede Bazı Ek ve Edatlarda '-n' Morfemi ile Ortaya Çıkan Varyantlaşma" başlıklı yazısında sözcük ve eklerin *-n*, *-l*, *-z*, *-t*, *-k*, *-m*, *-A*, *-I* gibi çeşitli morfemler yardımıyla genişletilmesinin dilin, bir anlamı veya işlevi belirtme, vurgulama veya pekiştirme ihtiyacından doğduğunu ifade etmiştir. Karahan, bir kısmı muhtemelen enklitik kökenli olan bu morfemlerin Türkçenin her dönem ve lehçesinde görüldüğünü pekiştirilmiş sözcük ve eklerle bunların önceki şekilleri arasında genellikle anlam ve işlev farkı görülmediğini de ifade etmiştir (2012: 219).

Leyla Karahan başka bir yazısında da Türkçede genişlemiş zarf-fiil eklerinin çokluğunu “zarfların söz diziminde vurgulu birimler oluşu”na bağlayarak bu eklerin, çeşitli morfeşlerle genişleme eğiliminde olduğunu söylemiştir. Karahan’a göre zarf-fiil ekleri genellikle *-A*, *-An*, *-I*, *-k/ok*, *-l*, *-ll*, *-m*, *-mA*, *-n*, *-s*, *-z* vs. morfeşlerle genişletilmiştir (2012: 219).

Zarf-fiil eklerinde Karahan’ın yukarıda verdiği morfeşlerle genişleme eğilimi dikkate alınarak bu ekin yapısı *-I*, *-U* zarf-fiil eki ve *+n* pekiştirme unsurunun birleşmesi şeklinde açıklanmalıdır.

47.2. Ekin Kullanılışı

Talat Tekin bu ekle ilgili örneklerin kısıtlı olduğunu bildirerek ekin görevinin *-A*, *-I* ve *-U* zarf-fiil ekleriyle aynı olduğunu belirtmiştir: *türk bodun kanin bulma-yin tabgaçda adrıltı kanlantı ‘Türk halkı hanını bulamayarak Çin’den ayrıldı, han sahibi oldu’, ötükan yerig konmuş te-yin eşidip... ‘(Türk hakanı) Ötüken ülkesine yerleşmiş diye işitip’* (2003a: 175). Gabain, ekle ilgili açıklamalarında “*Belki de Türkçe öncesi zamandan gelen (bu ek, Moğolcada da vardır) çok az tevsik edilmiş olan bir ek de, fonksiyonu -u’ya benzeyen -n ekidir; bu ekin olumsuzu -mayın’dır*” dedikten sonra “*ti-’nin diğer zarf-füili ti-yü’dür; o halde, -p+an’da olduğu gibi n ile genişletme durumu söz konusu olamaz*” diye belirtir (1988: 86-87). Gabain, “*tiyin*” ile ilgili açıklamalarında ise “*tiyin*”e “*diye, diyerek*” anlamı vererek “*ti- ‘demek’ten; ünlü ile biten zarf fiil ti-yü’dür*” şeklinde ifade eder (1988: 97). Kemal Eraslan, *-(y)In* eki Eski Uygur Türkçesinde canlılığını kaybettiği için bu ekle meydana gelen zarf-fiillerin kalıplaştığını ve kalıplaşan zarf-fiillerin edat olarak kullanıldığını belirtir. Ekin kullanımını sınırlıdır: *iyin ‘takip ederek, dolayı’, tiyin ‘diyerek, diye’* (2012: 413).

Karahanlı Türkçesinde ekin ön ünlülü ve art ünlülü biçimleriyle kullanımına rastlanmaktadır: *kolısa kalı oğrayın birgil takı azukluk, munı edleyin men bu bolsun kişi / kişi bolmuş asğın tusulğay tuşı* (Bayraktar, 2004: 174-175). Harezmi, Kıpçak ve Eski Anadolu Türkçelerinde hem olumlu hem olumsuz şekilleriyle karşımıza çıkar: *Mevlî ta’âlâ tegme sûre sayın bir ferişte ıddı, yolsuz yörüdi yabanda yolğa bakmayın yörüdi yabanda; irdem irniñ devletidür bil yakîn kim tükenmes mâl irür maţlablayın, er yazuhın bilmeyin bölendi kuru çibuh; bunu didi iñileyin ağladı / ki öçerdüginçe yanardı*

odi (Bayraktar, 2004: 175-176). Türkiye Türkçesindeyse *değın* ‘kadar’ edatında yaşamaktadır (Bayraktar, 2004: 177).

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-(y)In
	Eski Uygur Türkçesi	-(y)In
	Karahanlı Türkçesi	-(y)In
Orta Türkçe	Harezmi Türkçesi	-(y)In
	Kıpçak Türkçesi	-(y)In
	Eski Anadolu Türkçesi	-(y)In, -yün
	Çağatay Türkçesi	----
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	----
	Azerbaycan Türkçesi	----
	Türkmen Türkçesi	----
	Gagavuz Türkçesi	----
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	----
	Yeni Uygur Türkçesi	----
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	----
	Kırgız Türkçesi	----
	Tatar Türkçesi	----
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	----
	Tuva Türkçesi	----

48. -kAn (Zarf-Fiil Eki)

48.1. Ekin Kökeni

A. v. Gabain’e göre *-ken* eki “*zaman bildiren bir cümle belirleyicisini sona erdiren; kaide olarak fiil soyluya benzeyen kelimelere gelen*” ‘kan’ biçiminden

gelmiştir: *aşnu+kan, ançgınça+қан, amtı+қан, irtä+kän*. *-kAn* ekinin *-mAz* ekini almış fiillere gelerek ‘-dan önce’ anlamını verdiğini ifade eden Gabain’e göre ...-maz+kan biçimine benzeyen bir *är-ür+kän yapısı teşkil edilerek, burada *bar-ır ‘vardır’ > bar yapısındaki gelişim gibi *är-ür+ken > ärkän yapısının meydana gelmiş olacağı söylenebilir (1988: 121).

Tahsin Banguoğlu *-ken* ekinin *er-* fiilinin şimdiki zaman sıfat-fiil ekini almış biçimi olan *er-gen*’den geldiğini belirtmiştir: *er-gen > i-ken > -ken*. Ona göre, “*bu çekimsiz fiil burada sıfat-fiil anlamından zarf-fiil anlamına geçmiş bulunuyor*” (2004: 480).

-kAn ekine ilk olarak W. Bang’ın işaret ettiğini belirten Reşit Rahmeti Arat’a göre, *-kAn*’ın “*fiillerin isim-fiil şekilleri ile kullanılması umumi ve asli gibi görünmektedir*”. Arat, Kutadgu Bilig’de *oglan erken* gibi farklı örneklerin yer almasını, *oglan erür vb. erken* yapısının eksilteli kullanımı ile açıklar. Eski Türkçe dönemine ait metinlerde bu şekilde geçtiği için ekin en eski biçimini *-kAn* olarak kabul eden Arat, Kutadgu Bilig’den bu yana kullanılan *erken, iken* edatlarının *er-* fiilinin *-gen* isim-fiil şeklinin *-kAn* ile karıştırılmasından kaynaklandığını aktarmıştır (1965: 433-434).

Jean Deny, Vecihe Hatiboğlu ve Marcel Erdal *iken* yapısındaki *-ken* ekinin *-gAn* sıfat-fiil ekine dayandığını ifade etmişlerdir (Deny, 2012: 409; Hatiboğlu, 1981: 83; Erdal, 1991: 383). Erdal’a göre *erken*’deki *-gAn*, *er-* fiili üzerine gelmiş bir sıfat-fiil ekiyken zaman bildiren bağlaca dönüşmüştür (2004: 477). Marcel Erdal *taşığınçakan* örneğindeki *+kan*’ın *erken* yapısındaki *-ken*’den farklı olduğunu belirtir. Ona göre buradaki *+kan*; *-(Ip)+An, antırtan, kantıran* gibi örneklerde geçen, zamansal çıkma durumu içeren *+An* parçası ile *(O)k* edatından meydana gelmiştir (1991: 61).

Leyla Karahan, *-kAn* ekindeki *-n*’nin diğer zarf-fiil eklerinde görülen pekiştirici *n*’den işlev olarak farksız olduğunu ifade etmiştir. Bu ek, Türkmen Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinin bazı ağızlarında *-kA* biçimindedir ve Türkiye Türkçesi ağızlarında *-kAnA, -kAnAllk, -kAnAllcAk* biçiminde genişleme eğilimi göstermektedir. Karahan’a göre “*ekin asli yapısının -kA olduğunu iddia etmek, genel dil prensiplerine hiç de aykırı değildir*” (Karahan, 2011: 194-195).

Mehmet Özmen *-ken* ekinin, Eski Türkçe döneminde hem *aşnu, erte, ançgınça, aktınma* gibi değişik kelime türlerine hem de *-mAz* sıfat-fiil eki ve *-gInçA* zarf-fiil eki

üzerine geldiği için, edat kökenli bir eklenti (enclitic) kelimededen geldiğini kabul eder (Özmen, 2014: 14). Özmen'e göre bazı Türk dil ve lehçelerinde, ekin *erken / irken / iken* biçimlerinin belirsiz geçmiş zaman yanında rivayet geçmiş zamanı ifade eden sıfat-fiil kökenli kip eki olarak kullanılması, Harezmi ve Kıpçak Türkçesi dönemlerinden başlayarak ünsüz uyumuna girerek *-kAn* biçimi de yer almaya başlayan *-gAn* sıfat-fiil ekiyle karıştığını göstermektedir. Ayrıca *-ken* biçiminin bazı Türk lehçelerinde zarf-fiil eki bazılarında sıfat-fiil kökenli kip eki olarak kullanılması ve Türkmen ve Özbek Türkçelerinde zarf-fiil işleviyle kullanılmasında üzerine şahıs ifade eden unsurları alması *-gAn* sıfat-fiil ekiyle karıştığının bir başka göstergesidir (Özmen, 2014: 66).

-kAn zarf-fiil eki Karahan'ın belirttiği gibi bugün Türkmen Türkçesinde uzun ünlü şekliyle yer alan *-kAA* zarf-fiil eki ve *n* pekiştiricisinin birleşmesinden meydana gelmiştir. İlknur Karagöz, Drama göçmenlerinin ağzında da bu ekin *-kA*, *-kAn* biçimlerinde görüldüğünü ve bunun yanı sıra *-kAnA*, *-kAydl*, *-kAydlIn* gibi genişlemiş şekillerinin olduğunu ifade etmiştir (2013: 675). Bu örnekler de ekin *-kA* biçiminden genişlediğini göstermesi bakımından önemlidir. Karahan'ın tespit ettiği üzere çeşitli eklerle ve sözcüklerle yaygın bir şekilde genişleme eğilimi gösteren ek kategorilerinden biri zarf-fiil ekleridir (2011a: 194). Bu durumda Türkmen Türkçesinde ve çeşitli ağızlarda yer alan *-kA* (*-kAA*) ekindeki durumu /n/ ünsüzünün düşmesi olarak değil de *-kA* biçiminin /n/ ile genişlemesi olarak açıklamak zarf-fiil eklerinin bu eğilimine daha uygun görünmektedir.

48.2. Ekin Kullanılışı

-kAn zarf-fiil eki asıl eylemin işlenme zamanını belirtir: *yigit ärkän äsüz yuta açig* 'Genç iken, yazık, eyvah, ne acı (öldü)' (Tekin, 2003a: 178). "ärkän zarfındaki *-kAn* eki yakıştırmalı olarak *-mAz* ekli olumsuz şimdiki zaman biçimlerine de eklenir: *tanım tüsi taki tükämäz+kän* 'Tenimin tüyleri henüz bitmemişken', *karı üpgük yıl yarumaz+kan ätdi* 'Yaşlı ibibik kuşu (yeni) yıl henüz aydınlanmadan öttü'" (Tekin, 2003a: 178). Gabain ekin sadece *är-* fiili ile kullanıldığını, bunun dışında daima isim tabanlarına geldiğini ifade etmiştir (1988: 87). Karahanlı Türkçesinde de ekin kullanımı benzerdir: *esrük erken* 'sarhoşken', *kiçig erken* 'küçükken' (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 83). Necmettin Hacıeminoğlu, "Harezmi Türkçesi Grameri"nde *ir-* fiilinin *-ken* ekini alması sonucunda oluşan *ir-ken* yapısını birleşik zarf-fiiller başlığında değerlendirmiştir: *ürir irken, oynayur erken, içerken* (1997: 170). Ek, Kıpçak Türkçesinde de genellikle *er-* ~

e- ek-fiili ile birlikte kullanılır: *keçer erken, oynar erken, keter eken*. Ek-fiilin düştüğü örnekler de vardır: *çaparken, dururken* (Güner, 2013: 344). Eski Anadolu Türkçesinde *i-* (< *er-*) şeklindeki ek-fiille birlikte kullanılır ve ünlü uyumuna girmez: *ümîdümi bulmuşiken nideyim/ yavu kaldum hançaru gideyim, resûlullah dururken halvetinde/haber virür cebrâ'il anda* (Gülsevin, 2007: 130). Çağatay Türkçesinde sadece *êr-* > *é-* fiiline gelen bir zarf-fiil ekidir: *Hâfız tenide cân bar éken körse hoş édi 'Hafız'ın teninde can var iken görseydi hoş idi', ister êr-ken 'isterken'* (Argunşah, 2014: 160).

Türkiye Türkçesinde *i-* fiiline getirilen *-ken* eki “*esas itibarıyla zaman gösteren zarf-fiiller türetir ve zarf-fiillerin gösterdiği hareketle asıl fiillerin gösterdiği hareket aynı zaman kesitinde gerçekleşmiştir*”: *Biz evden içeri girerken çocuk etrafımızda ağır ağır atları gezdiriyordu* (Korkmaz, 2003: 1014). Azerbaycan Türkçesinde *-ken* eki zaman işleviyle kullanılan bir zarf-fiil ekidir: *gelereken 'gelirken', alarken 'alırken', görerken 'görürken', baxarken 'bakarkan'* (Buran vd., 2014ç: 123). Türkmen Türkçesinde rivayet birleşik çekiminin ikinci türünde ve isim çekiminde öğrenilen geçmiş zaman *e-* fiilinin *-ken* ekini almış biçimi olan *eken* ile yapılır: *aadam ekenim 'insanmışım'; gelen ekenim 'gelmişmişim', gelyäär ekenim 'geliyormuşum', alcak ekenim 'alacakmışım', açar ekenim 'açarmışım', açmakçı ekenim 'açmak istiyormuşum', yazmalı ekenim 'yazmalıymışım'* (Kara, 2005: 104, 143-161; Kara, 2007: 275). Türkmen Türkçesinde ekin *-kAA* biçimi de yer alır. Şahısları ifade eden ekler olarak çekime giren bu ek “*isim ve fiillere gelerek esas fiile eşlik eden ikinci derecede bir işi gösteren zarflar türetir*”: *oğlankaam 'ben çocukken', saarıkaa 'sarıyken', alyaarkaalar 'onlar alıyorken'* (Kara, 2005: 95). Türkmen Türkçesinde *e-* fiilinin *-ken* ekini almış biçimi olan *eken* fiillerin rivayet birleşik çekimleri ve isim çekiminin öğrenilen geçmiş zamanında kullanılır: *alan ekenim 'almışmışım', baar ekenim 'varmışım'* (Buran vd., 2014ç: 179, 184). Gagavuz Türkçesinde bazen *A* seslenme ünlemiyle kaynaşmış hâlde (*-kAnA*) de kullanılan *-kAn* eki, zarf-fiil eki olarak kullanılmaktadır. Bu kullanımda “*i- ek-fiili tamamen erimiştir. Bu zarf-fiil eki ünlüyle biten bir kelimeye getirildiğinde ekin bağlandığı I- ek-fiili y- yarı ünsüzü olarak ortaya çıkmaktadır*”, *hastaykan, taazeykenä, pek kuruykan* örneklerindeki gibi (Özkan, 1996: 175).

Özbek Türkçesinde isim çekiminde öğrenilen geçmiş zaman *ekän* ile çekimlenir: *toq ekänmän 'tokmuşum', toq emäs ekänmän mi* (Coşkun, 2014: 90). Rivayet birleşik zaman çekimi de *ekän* ve *miş* < *e-miş* kullanılarak yapılır. “Burada *ekän* ve *miş* < *e-miş* zaman ifade etmez. Bunların görevi bir nakil, bir anlatma, bir sonradan farkına varış ifade etmektir. Bazen de ifadeye az çok şüphe katarlar”. *bilär akänmän 'bilirmişim', bäräyätgän ekänmän 'gidiyormuşum', açgän ekänmän 'açmışmışım', ketmâqçi ekänmän 'gidecekmişim', ketämän ekän 'gidecekmişim', yâzsâm ekän 'yazsaymışım', kelişim keräk ekän 'gelmeliymişim'* (Coşkun, 2014: 150-154). Bazen teklik birinci, ikinci ve üçüncü şahıs emir eklerinden sonra *ekän* getirilmek suretiyle “hareketi yapma isteği, gerekliliği ve bunu sonradan öğrenme, fark etme” ifade edilir: *Heç bändäni ätä-änäsiz qilmäsın ekän 'Hiç kimseyi anasız babasız bırakmasın asla', äldin şuni bitirib äläy ekän 'önce şunu bitirebilseydim'* (Öztürk, 2007: 334). *-kän* ekinin Özbek Türkçesinde *e-* fiiliyle birlikte fiillerin zaman eki almış şahıssız şekillerine eklenmek suretiyle zarf-fiil olarak da kullanımı vardır: *ketärkän kimdän soräb-icäzät älib ketişini bilälmädi 'Giderken kimden sorup kimden izin alıp gideceğini bilemedi'* (Coşkun, 2014: 172). Zarf-fiil eki olarak kullanılan ve kip ekli şekillerden sonra şahıs eki alabilen *-ken* ekinin “zaman anlatımından başka şart anlatımı da görülür”. *Ästä xorsinib qaläm-dävätgä qol çözärkän, xayälidän gärib bir fikr keçdi 'Yavaşça oflayıp kaleme divite el uzatırken hayalinden garip bir fikir geçti'* (Öztürk, 2007: 340). Yeni Uygur Türkçesinde rivayet birleşik çekimi ve isim çekiminde öğrenilen geçmiş zaman *eken* ile yapılır: *gözel ékenmen 'güzelmışim'; kılğan ékenmen 'yapmışmışım', kiliptikenmen 'yapmışmışım', kiliyatidikenmen 'yapıyormuşum', kılmaқта ékenmen 'yapıyormuşum', kılar ékenmen 'yaparmışım', kilidikenmen 'yapacakmışım', kılmaqçi (é)kenmen 'yapmak istiyormuşum', kiliğigan ikenmen 'yaparmışım, yapıyormuşum', kilsam iken 'yapsaymışım', kılğay iken men 'yapaymışım', kilsam kérek éken 'yapmak gerekmiş'* (Öztürk, 2010: 55, 95-99).

Kazak Türkçesinde rivayet birleşik çekiminde ve isim çekiminin öğrenilen geçmiş zamanını oluşturmakta *eken* kelimesi kullanılır: *alğan ekenmin 'almışım', baratın ekensin 'gelirmişsin', keledi eken 'geliyormuş', jazıp otırgan ekenbiz 'yazıyormuşuz', istevde ekensiñder 'çalışmaktasınız', barğalı jatır eken 'gideceklermiş', tutadı ekenmin 'tutacakmışım', kezbeğşi ekenmin 'gezmek niyetindeymişim', berer ekensiñ 'verirmişsin', alsañ eken 'alsaymışın', baruvımız kerek eken 'gitmeliymişiz', işkey ekenmin 'gitmeliymişiz', istegileri keledi eken 'çalışmak istiyorlarmış'; bala*

ekenmin 'çocukmuşum' (Buran ve Alkaya, 2014b: 114-117, 122). Kırgız Türkçesinde rivayet birleşik çekiminde ve isim çekiminin öğrenilen geçmiş zamanını oluşturmakta *eken* kelimesi kullanılır: *cegen ekenmin 'yemişim', alçu ekensiñ 'alırmuşsin', körüp catkin ekenmin 'görüymüşüm', alışat eken 'alacaklarmış', bolor ekenbiz 'olurmuşuz', kelseñ eken 'alsaymışsin', almışım kerek eken 'almalıymışım', cazmak ekenbiz 'yazmak niyetindeymişiz'; bay ekensiñ 'zenginmişsin'* (Buran ve Alkaya, 2014b: 183-185, 189). Tatar Türkçesinde birleşik zamanlı fiillerin rivayet çekimi ve isimlerin öğrenilen geçmiş zaman çekimi *iken* ile yapılır: *kilgen ikenmñ 'gelmişmişim', ala ikensñ 'alıyormuşsun', köleçek iken 'gülecekmiş', tabar ikenbiz 'bulurmuşuz', bñlse ikensiz 'bilseymişsiniz', alarga ukırğa kerek iken 'okumalılarmış'; yeş ikenmñ 'gençmişim'* (Buran ve Alkaya, 2014b: 49-50, 53).

Altay ve Tuva Türkçelerinde bu zarf-fiil eki kullanılmamaktadır.

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-kAn
	Eski Uygur Türkçesi	-ken
	Karahanlı Türkçesi	-ken
Orta Türkçe	Harezm Türkçesi	-ken
	Kıpçak Türkçesi	-ken
	Eski Anadolu Türkçesi	-ken
	Çağatay Türkçesi	-ken
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-ken
	Azerbaycan Türkçesi	-ken
	Türkmen Türkçesi	-ken, -kAA
	Gagavuz Türkçesi	-kAn(A)
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-ken
	Yeni Uygur Türkçesi	-ken
	Kazak Türkçesi	-ken

Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kırgız Türkçesi	-ken
	Tatar Türkçesi	-ken
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	----
	Tuva Türkçesi	----

49. +kİnA (İsimden İsim Yapma Eki)

49.1. Ekin Kökeni

W. Bang bu ekin, kaybolmuş bir **kıny-* fiilinin *-a* fiilden isim yapma ekini almış biçimi olan *kıny* müstakil sözcüğünün ekleşmiş şekli olduğunu düşünmektedir. Bang Melioranski'nin *ev-kına* örneğine yer verdiğini söylemiş ve bu örnekte ses uyumunun olmadığına dikkat çekerek ekin zamanla ses uyumuna tabi olduğunu belirtmiştir. Ona göre kaybolmuş **kıny-* fiili *kıy-* fiilinin sahip olduğu anlamlarda gizli olabilir (1980: 112).

J. R. Hamilton bu ekin “doğramak, kıymak” anlamına gelen *qıy-* fiilinin dönüşlü hâli olan *qıyın-/qıyn-* biçiminin zarf-fiilli şeklinden gelmiş olabileceğini düşünmektedir. Ancak *qıya* ekinin *qıy-*'tan, *-qına*'nın da *qıyın*'dan türemiş olması da mümkündür (2011: 256).

Tuva Türkçesindeki *+kI* küçültme ekine bakarak ilk şeklin *+kI* olduğunu ve *+kİnA* biçiminin genişlemiş şekil olduğunu düşünürsek ekin yapısı *+kI + ny + a* biçiminde bir birleşmeden ortaya çıkmış olabilir. Ancak bu durumda *+ny* ve *+a* parçalarını açıklamak pek mümkün görünmemektedir. Ekle ilgili yukarıda verilen iki etimoloji önerisi de ekin müstakil bir fiilden geldiği yönündedir. Bahsi geçen *ev+kına* örneğinde ekin ünlü uyumuna girmiyor olması da müstakil bir sözcükten geldiği görüşünü kuvvetlendirmektedir. Ayrıca günümüz Türk lehçelerinden bazılarında bu dil birimi ek olmasının yanı sıra sözcüklere bitişmeden edat gibi de kullanılmaktadır.

Hamilton'un önerdiği *kıy-ı-n-a > kıyna > kıny* açıklamasında ortaya */yn/* şeklinde bir ses çıkmaktadır. */ny/ye* dönüşüm için göçüşme olayının gerçekleşmesi gerekir. Bang'ın verdiği **kıny-a* açıklamasında ise tespit edilememiş bir **kıny-* fiili köken olarak gösteriliyor. Söz konusu ekin, kullanılış bölümünde değinileceği gibi bazı çağdaş Türk lehçelerinde “edatlaşma” temayülüne bakarak zarf-fiil eki almış bir fiil

yapısından ekleşmiş olduğu düşünülebilir. Ancak bu fiil kökünün *kınıy- olup olmadığına karar vermek de oldukça güçtür.

49.2. Ekin Kullanılışı

Talat Tekin bu ekin küçültme isimleri türettiğini ve Orhun Türkçesinde sadece *azkına* ‘azıcık, (nüfusu) pek az’ örneğinde görüldüğünü ifade etmiştir (2003a: 83). Eski Uygur Türkçesinin *n* ağzında *+kInA*; *y* ağzında ise *+kaya*, *+kIyA*, *+kIA*, *+kIyAn* biçimlerinde yer alan *+kInA* eki bu dönemde de küçültme ve sevgi bildiren sözcükler türetir: *birkiä amraq oğlum* ‘biricik sevgi oğlum’, *katıgkıyan ay-* ‘çok sıkı söylemek’, *unaqaya* ‘hemen’, *azkına* ‘azıcık, çok az’ (Gabain, 1988: 105). Argunşah ve Yüksekaya (2012: 59) Karahanlı Türkçesinde bu ekin *azkına* örneğine yer vermiştir. DLT’de *bëring manga sözkiye/menglig kara tuzkıya/yelwin tutar közkiye/mungum mening bilinge* dörtlüğünde bu eki almış sözcükler yer almaktadır (Nalbant, 2008: 86). *+kInA* ekinin Harezmi Türkçesindeki örnekleri şunlardır: *azgına* ~ *azkına* ‘azıcık’, *kırtgına* ‘kurtçuk’, *yaşgınam* ‘azıcık gözyaşım’, *közginem*, *sözginem* ‘kısacık sözüm’ (Kalsın, 2013: 80). Kıpçak Türkçesinde de isim ve sıfatlara gelerek onlara kuvvetlendirme, küçültme ve sevgi anlamı katan bir ektir: *atgına* ~ *atkına* ‘küçük at’, *kızkına* ‘küçük kız’, *eçekgine* ‘eşekçik’. Bu ek, isimlerin çokluk eki almış biçimlerine eklenir: *katırlargına* ‘katırcıklar’, *kiçezlergine* ‘küçüğün çoğulunun küçültmesinde’, *ululargına* ‘büyüğün çoğulunun küçültmesinde’ (Güner, 2013: 119). Çağatay Türkçesinde isim ve sıfatlara gelerek bunlardan küçültme ifade eden sözcükler türetir: *ésrükkine* ‘sarhoş’, *hücregına* ‘hücrecik’, *kuşgına* ‘küçük kuş’ (Eckmann, 2012: 47-48).

Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerinde bu ekin kullanımı yoktur⁵⁰.

Özbek Türkçesinde küçültme ve sevimlilik anlamında sözcükler türeten işlek bir ektir: *kiçkinä* ‘küçücük’, *sekinginä* ‘sakince’, *yumşâqqinä* ‘yumuşacak’. Ekin bu işlevinden başka edat gibi bir kullanışı da vardır: *Yalgız Türkistândäginä emäs* ‘Sadece Türkistan’da değil...’ (Öztürk, 2007: 300). Yeni Uygur Türkçesinde de bu ek, isimlerden küçültme ve sevgi ifade eden sözcükler türetir: *azgına* ‘azıcık’, *kiçikkinä* ‘küçücük’ (Ersoy, 2007: 370).

⁵⁰Türkiye Türkçesinin Ordu, Giresun, Trabzon, Artvin, Malatya yörelerinin ağızlarında *+kına* ekinin çeşitli kullanımlarının olduğuna değinilmiştir. Bu yörelerde *+kına* eki küçültme eki, zarf yapma gibi işlevlerde kullanılmaktadır: *goyunnarıy bacallarını balarul raatgine temüzcegine girharul; güzelce genelik unu kaşlarsan haşla* (Alkaya, 2008: 56-57).

Tatar Türkçesinde ekin +*GInA* biçiminin olduğuna değinen ve *këçkëne* 'küçük', *bërgëne* 'biricik, bir kez' örneklerine yer veren Alkaya (2008: 47), Kazak Türkçesinde *ğana*, *gene*, *qana*, *kene* biçimlerinin kalıplaşmış *kişkene* 'küçük', *azğana* 'az, biraz' gibi örneklerin dışında; Kırgız Türkçesindeyse *gana* biçiminin sözcüklere bitişmeden kullanıldığını belirtmiştir: *Bir gana ötünüçüm bar* 'Yalnız bir tek ricam var'; *eki-üş qana iri qara* 'iki üç büyük baş hayvan' (Alkaya, 2008: 49). Ekin /y/li biçimiye Sibirya Tatar Türkçesinin Baraba ağzında bulunmaktadır: *ëkinçisine yawıqlap qıya* 'ikincisine biraz yaklaşıp' (Alkaya, 2008: 55). Biray (2008: 79) Kazak Türkçesinde *ğana*, *qana* biçimlerinin enklitik olduğunu düşündürecek kullanımlarının olduğuna değinmiştir. *ğana*, *qana* bütün sözcüklerle birlikte kullanılarak sözcüğün anlamını kuvvetlendirme, pekiştirmenin yanı sıra küçültme ifadesi de verir. Sadece sözcükleri değil sözcük grubunu veya cümleyi de içine alan işlevleri bulunmaktadır. Biray bu biçimlerin pekiştirme enklitiklerinin birçok özelliğine uyum sağladığını ortaya koyarak enklitik olduklarını öne sürmektedir.

Tuva Türkçesinde +*kI+m* eki küçültme isimleri türeten bir ektir: *avakım* 'anneciğim', *uğbakım* 'ablacığım', *ejikim* 'dostum', *duymakım* 'kardeşçığım', *uğbakım* 'ablacığım' (Arıkoğlu, 2007: 1165).

+*kInA* eki tarihî dönemlerden Çağatay Türkçesinde diğer tarihî lehçelere nazaran daha işlek bir kullanıma sahiptir. Çağatay Türkçesinin devamı olan Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde +*ginä*, +*kinä*, +*qinä*; +*gina*, +*ginä*, +*qina*, +*kina* biçimleriyle bu işlekliliği devam etmektedir.

DÖNEM	TARİHÎ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	+kInA
	Eski Uygur Türkçesi	+kaya, +kIA, +kInA, +kIyA, +kIyAn
	Karahanlı Türkçesi	+kInA
Orta Türkçe	Harezm Türkçesi	+GInA
	Kıpçak Türkçesi	+GInA
	Eski Anadolu Türkçesi	-----

	Çağatay Türkçesi	+GInA
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-----
	Azerbaycan Türkçesi	-----
	Türkmen Türkçesi	-----
	Gagavuz Türkçesi	-----
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	+ginä, +kinä, +qinä
	Yeni Uygur Türkçesi	+gina, +ginä, +qina, +kinä
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	ğana, gene, qana, kene
	Kırgız Türkçesi	gana
	Tatar Türkçesi	+GInA
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-----
	Tuva Türkçesi	+kI

50. +kIr-, +kUr- ~ +kIrA- (İsimden Fiil Yapma Eki)

50.1. Ekin Kökeni

Ramstedt +*kIrA*- ekini Moğolcada ‘söylemek’ anlamına gelen *ge-* fiili ve yine Moğolcadaki *-rA-* (başlama belirten fiil) ile açıklıyor: *-gi-* / *-ki-* + *-ra-* (Tekin, 2003b: 150). Ona göre Moğolca *çerki-* ‘civildamak’ < *çer*; Mançu-Tunguzcadaki *çarki-takırdamak* < *çar*, *corgi-* ‘civildamak’ < *cor*, *turgi-* ‘horuldamak’ < *tur* örneklerindeki +*GI-* aynı kökene dayanmaktadır (Choi, 2010: 256).

W. Bang Türkçe yansıma köklü fiillerde bulunan +*kIr-* ekini fiilden fiil yapma eki *-gUr-* ile açıklamaya çalışmıştır. +*kIr-* ve +*kIrA-* eklerinin arasındaki bağlantının gayet açık olduğunu bildiren Bang’a göre bugün bir ünsüzle biten birçok tek heceli kök, ünlüyle biten arkaik iki heceli köklerden ortaya çıkmıştır (Tekin, 2003b: 151). Talat Tekin’e göre W. Bang’ın görüşü +*kIr-* ekinin düz ünlüye sahip olmasına rağmen *-gUr-* ekinin yuvarlak ünlüye sahip olması ve Türkçe yansıma kökenli fiillerde ettirgenlik anlamının olmaması dolayısıyla fonetik ve semantik bakımdan kusurludur (Tekin, 2003b: 151).

E. V. Sevortyan *+kIr-* ekini *-kI* ve *-r-* (*-Ar-*) eklerinin birleşmesiyle açıklar. M. Hudaykuliyeve, Z. K. İşmuhametov ve başka Türkologlar da E. V. Sevortyan'ın görüşe katılmaktadır (Şçerbak, 2016: 160). Talat Tekin'e göre günümüzde *-gI* biçiminde olan fiilden isim yapma eki Eski Türkçede *-GU* biçimindedir ve bu ek isimlere getirilemez. Ayrıca *-(A)r* eki "olmak" anlamına sahipken *+kIr-* ekinde yapmak ya da değişik sesler çıkarmak anlamı vardır. Dolayısıyla Sevortyan'ın görüşü tutarlı değildir (Tekin, 2003b: 152).

Räsänen *+kIr-* ekinin birleşik değil tek ek olduğunu düşünmüştür. Ona göre bu tür fiiller *vur-*, *ur-* < **ür-* fiilleriyle yapılan birleşik sözcüklerdir: Türkmen Türkçesinde, *gark ur-* 'çok öksürmek' (Choi, 2010: 256).

Şinasi Tekin'e göre *+kIr* eki *+k-* isimden fiil yapma ekiyle *-(X)r-* fiilden fiil yapma ekinin birleşmesinden oluşan bir ektir (1992: 82).

Marcel Erdal'a göre isimden fiil yapma eki *+kI-* ve *-(I)r-* fiilden fiil yapma ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir (Erdal, 1991: 468).

Tahsin Banguoğlu, *+kIr-* ekinin "*-ir-* isme fiil ekinin *-k* ile kapanan iki heceli bir isme gelmesinden (sümük) birleşme yoluyla" meydana gelmiş olabileceğini ifade etmiştir (2004: 213). Zeynep Korkmaz da Tahsin Banguoğlu'nun görüşünü benimsemektedir (2003: 115).

Talat Tekin'e göre *+kIr-* eki, Moğolca ve Mançu-Tunguzcada da bulunan, yansıma köklerden fiiller türeten *+KIrA-* ekine gitmektedir. *+KIrA-* ekini Proto-Altay ya da Proto-Türk-Moğol döneminde *+KI-* ekli fiillere *verba medium* (başlama belirten fiil) *-rA-* 'nın eklenmesiyle açıklayan Tekin'e göre bu ek, Türkçede sondaki /a/ ünlüsünü düşürerek *+kIr* biçimine, ilk hecedeki ünlüsünü kaybederek *-KrA-* biçimine dönüşmüştür. Bugün ekin *+KIrA-* şekline bazı Türk lehçelerinde rastlamak mümkündür (Tekin, 2003b: 149-162).

+kIrA eki *+kI-* isimden fiil yapma ekiyle *-rA-* fiilden fiil yapma ekinin birleşmesiyle oluşmuştur. Ekin sonundaki /a/ ünlüsünün düşmesiyle ekin *+kIr-* biçimi de ortaya çıkmıştır.

50.2. Ekin Kullanılışı

A. v. Gabain +*kır-*, +*kir-*, +*ğır-* biçimlerini verdiği ekin “*ses çıkarmak*” anlamında fiiller türettiğini ifade etmiştir: *kıkırış-* ‘*kıkırdaşmak, bağrıışmak*’, *aykır-* ‘*haykırmak*’, *ala kır-* ‘*bağırarak*’ (1988: 49). Karahanlı Türkçesinde yansıma isimlere gelerek bunlardan çoğunlukla geçişsiz fiiller türetir: *bürkir-* ‘*püskürmek*’, *ka kır-* ‘*boğazını gürültü ile temizlemek*’ (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 61). Harezmi Türkçesinde de ekin işlevi aynıdır: *bıskır-*, *tüfkür-* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 190). Ekin Kıpçak Türkçesinde (Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde) +*hIr-*, +*hUr-* biçimi de olmakla birlikte işlevi diğer tarihî dönemlerle aynıdır: *begir-* ‘*melemek*’, *bülgür-* ‘*büngüldemek*’, *sıskır-* ‘*ıslık çalmak*’, *şüşkür-* ‘*hapşürmek*’ (Güner, 2013: 160). Eski Anadolu Türkçesinde yansıma köklere gelerek bunlardan fiil türetir: *haykır-* (Şahin, 2015: 76). Ekin Çağatay Türkçesindeki işlevi aynı olmakla birlikte bulunduğu bazı kelimeler şunlardır: *inçkir-* ‘*ince sesle ağlamak*’, *kıçgır-* ‘*çağırarak, haykırmak*’, *tükür-* ‘*tükürmek*’ (Argunşah, 2014: 112).

+*kIr-*, +*kUr-* ekinin incelediğimiz bütün çağdaş Türk lehçelerindeki işlevi yansıma köklere gelerek bunlardan geçişli veya geçişsiz fiiller türetmektir: *fıskır-*, *haykır-*, *püskür-* (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007a: 47); *aykır-* ‘*haykırmak*’, *sümkür-*, *püskür-* (Özkan, 2007: 109); *muşğur-* ‘*binnek hayvanlarını hareket ettirmek için dudakları büzerek ses çıkarmak*’, *finxır-* ‘*burnu sesli olarak silmek*’ (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007b: 191); *heñkir-* ‘*hıçkırarak hıçkırarak ağlamak; bağırarak*’, *pışğır-* ‘*fıslıdamak*’ (Kara, 2007: 254); *çinkir-* ‘*çınlamak*’, *qıyqır-* ‘*damaktan düzensiz ses çıkarmak*’ (Öztürk, 2007: 305); *aqır-* ‘*bağırarak, yüksek sesle konuşmak*’, *osqır-* ‘*atın bir şeyden ürkererek ses çıkarması*’ (Tamir, 2007: 447); *kıykır-* ‘*haykırmak, bağırarak*’, *kaktır-* ‘*kahkaha atmak*’, *bıskır-* ‘*aksırmak, burundan soluk almak*’, *cötkür-* ‘*öksürmek*’ (Çengel, 2017: 127); *töşkür-* ‘*hapşürmek*’, *poşkır-* ‘*burundan sesli şekilde solumak*’, *akır-* ‘*bağırarak*’ (Zekiyev vd., 1998: 355); *cötkür-* ‘*öksürmek*’, *üşkür-* ‘*ıslamak, ıslık sesi çıkarmak*’ (Dilek, 2007: 1029); *bıskır-* ‘*pıskırmak*’, *çüşkür-* ‘*ateşi alevlendirmek*’, *kegir-* ‘*geçirmek*’ (Arıkoğlu, 2007: 1169).

Yeni Uygur Türkçesinde ekin işlevi aynıdır fakat burada +*qira-*, +*kirä-* biçiminde yer alır: *caqira-* ‘*bağırarak*’, *gürkürä-* ‘*gürüldemek*’ (Ersoy, 2007: 374).

Kazak Türkçesinde +kIr-, +kUr- ekinin +qıra-, +kire-, +ğıra-, +gire- şekilleri ve Tuva Türkçesinde de +gIrA-, +gUrA- eki vardır: *bayawqıra-* ‘yavaşlamak’, *bosañğıra-* ‘boşalmak, yumuşak hâl almak’, *eseñgire-* ‘şuursuz hâle gelmek, ne yaptığını bilmemek’ (Tamir, 2007: 447); *kañğıra-* ‘tınlamak’, *köñgüre-* ‘gümbürdemek’, *koñğura-* ‘gon gon etmek’, *kiñğıra-* ‘tınlamak’ (Arıkoğlu, 2007: 1169).

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	----
	Eski Uygur Türkçesi	+kIr-
	Karahanlı Türkçesi	+kIr-
Orta Türkçe	Harezmi Türkçesi	+kIr-, +kUr-
	Kıpçak Türkçesi	+Gİr-, +GUr-, +hİr-, +hİUr-
	Eski Anadolu Türkçesi	+kIr-
	Çağatay Türkçesi	+kIr-, +kUr-
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	+kIr-, +kUr-
	Azerbaycan Türkçesi	+ğır-, +ğur-, +xır-, +yur-
	Türkmen Türkçesi	+Gİr-, +GUr-
	Gagavuz Türkçesi	+kIr-, +kUr-
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	+qır-, +kir-
	Yeni Uygur Türkçesi	+qıra-, +kirä-
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	+qır-, +kir-; +qıra-, +kire-, +ğıra-, +gire-
	Kırgız Türkçesi	+kIr-, +kUr-
	Tatar Türkçesi	+kır-, +kër-
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	+kIr-, +kUr-
	Tuva Türkçesi	+Gİr-, +GUr-; +gIrA-, +gUrA-

51. +LAG (İsimden İsim Yapma Eki)

51.1. Ekin Kökeni

+LAG ekinin kökeni konusunda araştırmacılar arasında bir görüş birliği vardır. Bu ek, +LA- isimden fiil yapma eki ve -G fiilden isim yapma ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir:

Tahsin Banguoğlu +lek şeklinde verdiği bu eki açıklarken -le- isimden fiillerine gelen düşmeli -ik eki bu fiillerin türlü sıfat-fiillerini meydana getirdiğini ve bunların sıfat olduğunu ifade etmiştir. Ona göre bu iki ekin kaynaşması ile birleşğin farklı bir anlatım kazanmış ve doğrudan doğruya isimden isim ve sıfat türetmiştir (2004: 186). Gabain +lağ, +läğ şeklinde verdiği ekleri +la-ğ olarak açıklamış ancak eklerin türüne değinmemiştir (1988: 44). Janos Eckmann eki isimden fiil yapma eki +LA- ile fiilden isim yapma eki -k'nin birleşmesiyle açıklamıştır (2012: 48).

51.2. Ekin Kullanılışı

Marcel Erdal +lAk ve +lAg şeklinde iki ayrı ekten bahseder. +lAk eki genellikle kuş isimleri yapan bir ektir. +lAg ise yer isimleri yapar. Erdal, yer isimleri yapan eki (+lAg) +LA- ve -g eklerinin birleşmesiyle açıklamıştır (1991: 89, 108). Kemal Eraslan bu ekin yer ve hayvan isimleri ve soyut isimler türeten, seyrek kullanılan bir birleşik ek olduğunu ifade etmiştir. +lAk ekiyle ilgili başlağ 'başlangıç', kışlağ 'kışlak', suvlağ 'sulak yer', tarığlağ 'tarla', yaylağ 'yayla' örneklerini sıralayan Eraslan ayrıca, bağırtlak, bozalak, çaylak, kaşgalak, toylak gibi hayvan isimlerinde de bu ekin varlığını düşünmektedir (2012: 99). DLT +lAg ekini +llg ekiyle birlikte açıklamıştır. Kaşgarlı Mahmut +llg ekinin yer isimleri de yaptığını belirterek +lAg ekinin bulunduğu tarığlağ 'tohum ekilecek yer' ve turuğlağ 'durulacak yer' örneklerinin ekin bu işlevi için vermiştir (Atalay, 1985: 500). DLT'de +LAG eki yer ve zaman bildiren sözcükler ve hayvan isimleri türetmektedir: suvlağ 'hayvan sulanacak yer; bir yer adı', kuşlağ 'kuşların çok olduğu yerdir, orada av yapılır', turuğlağ 'turuğlağ yer, durulacak yer' (Nalbant, 2008: 98); bağırtlak 'bağırtlak denen kuş', kaşgalak 'ördekten küçük bir su kuşu', kızlak 'kötü kızlak. Kaba kuş denilen bir kuştur, kuyruğu kırmızı olur' (Nalbant, 2008: 96). Kıpçak Türkçesinde +lAk (< +lA-k) olarak verilen ekin yer isimleri yapan bir ek olduğu söylenmiştir: avlak, kışlak ~ kışlav, tarlav (< tarlag), yaylak ~ yaylav (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 325). Erdoğan ve Boz (2004: 155) Eski Türkçedeki

+LAG ekinin Doğu Türk lehçelerinde +LAK şeklini aldığını, bazı örneklerin ödünçleme yoluyla Anadolu'daki Türkçeye de girdiğini ancak ekin Eski Anadolu Türkçesindeki kurallı şeklinin +LA olduğunu ifade etmiştir: *kışlak, otlak*. +LA ekiyse yer isimleri türetir: *kışla, yayla, sînle* (Erdoğan ve Boz, 2004: 154). Çağatay Türkçesinde +LAK eki yer isimleri türetir: *avlak* 'avlama yeri', *kışlak* 'kışlama yeri', *kuşlak* 'kuş avlama yeri', *tuzlak* 'tuzla' (Eckmann, 2012: 48).

Türkiye Türkçesinde yer bildiren isimler türetir: *çaylak, evlek; avlak, kışlak, otlak, sulak* (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007a: 44). Zeynep Korkmaz (2003: 50) +LAK ekinin isimden fiil yapan +LA- ekiyle fiilden isim yapan -k ekinin kaynaşmasıyla meydana geldiğini ve bu kaynaşmadan sonra +LAK şekliyle özel bir nitelik kazanarak çeşitli isim ve sıfatlar türettiğini ifade etmiştir. Korkmaz ekin işlevlerini üçe ayırır: çeşitli özellikte isim ve sıfatlar türetmek: *ablak, bağırtlak, evlek*; eklendiği söze yer ve çokça bulunma anlamı katmak: *avlak, sulak, otlak*; çeşitli insan tiplerini bildiren aşağılayıcı anlamda sıfatlar türetmek: *dişlek, ödle, dazlak*. Ek belirtilen son işlevinde yansıma sözcüklerden sıfatlar türetmiştir: *çatlak, hortlak, zırlak*. Zeynep Korkmaz bir de +la (<+la-g) şeklinde bir ek vermiştir. Ona göre bu ek, isimden fiil türeten +la- ekiyle Eski Türkçede fiilden isim türeten -g ekinin kaynaşmasıyla oluşmuş bir ektir. Ses değişimleri dolayısıyla son sesteki -g düşünce ek, +la biçimini almıştır: *kışla* (*kışlag*) 'kışın oturulan yer, askerinin barındığı yer', *yayla* (*yaylag*) 'yazın oturulan, göçülen yer, yayla', *kumla* (*kumlag*) 'kumlu arazi, kumluk yer', *tuzla* (*tuzlag*) 'tuzlu yer, tuzlu arazi' (2003: 49-50). Azerbaycan Türkçesinde işlek olmayan bir isimden isim yapma ekidir. Türkiye Türkçesinde olduğu gibi yer bildiren sözcükler türetir: *yaylağ* 'yayla', *gışlağ* 'kışla', *otlağ* 'otlak, mera', *ovlağ* 'av hayvanlarının bol olduğu saha' (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007b: 185). Türkmen Türkçesinde de işlek olmayan +LAK eki insana ait bir organın normalinden daha büyük olduğunu ifade eden sözcükler türetir: *dişlek* 'iri dişli', *eğınlek* 'geniş omuzlu', *murtlak* 'gür bıyıklı' (Kara, 2007: 250).

Özbek Türkçesinde genellikle yer isimleri ve sıfatlar türeten +lâq eki işlek değildir: *botâlâq* 'potak, deve yavrusu', *âvlâq* 'avlak', *baqalâq* 'şişman, tombul', *tâşlâq* 'taşlık' (Öztürk, 2007: 300). Yeni Uygur Türkçesinde de ekin işlevi aynıdır: *taşlaq* 'taşlık', *yaylaq* 'yayla', *qışlaq* 'kışla' (Ersoy, 2007: 370).

Kazak Türkçesinde sıfatların karşılaştırmalı biçimlerini türeten ve azlık bildiren +lAw, +DAw ekleri +lAG ekinden gelişmiştir: *juqalaw* 'yufkaca, az ince', *kişilew* 'küçükçe, az küçük', *uzındaw* 'uzunca, az uzun', *tanıstaw* 'az tanış' (Tamir, 2007: 439).

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	----
	Eski Uygur Türkçesi	+lAG
	Karahanlı Türkçesi	+lAG
Orta Türkçe	Harezmi Türkçesi	----
	Kıpçak Türkçesi	+lAk, +lAv
	Eski Anadolu Türkçesi	+lA, +lAk
	Çağatay Türkçesi	+lAk
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	+lAk, +lA
	Azerbaycan Türkçesi	+lağ, +lāk
	Türkmen Türkçesi	+lAk
	Gagavuz Türkçesi	----
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	+lâq
	Yeni Uygur Türkçesi	+laq
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	+lAw, +DAw
	Kırgız Türkçesi	----
	Tatar Türkçesi	----
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	----
	Tuva Türkçesi	----

52. +lan (İsimden İsim Yapma Eki)

52.1. Ekin Kökeni

Hatiboğlu (1981: 95-96) *arslan* (< ars + lan), *burslan* (bars/burs/pars + lan), *kaplan* (kap + lan), *sırtlan* (< sırt + lan), *yılan* (< y-I + lan) sözcüklerinde geçen +*lan* ekinin “vahşi, yırtıcı, büyük cins” birtakım hayvan isimlerinde geçtiğini ve Çince “ejderha, korkunç hayvan” anlamına gelen *lung* sözcüğünden geldiğini öne sürmüştür. *ceylan* ve *küheylan* sözcükleri de Hatiboğlu’na göre *arslan* gibi sözcüklerin tesiriyle meydana gelmiştir.

+*lan* ekini +*la-* isimden fiil yapma ekiyle -*n* fiilden isim yapma ekinin birleşmesiyle açıklamak mümkündür.

52.2. Ekin Kullanılışı

Clauson (1972: xlvı) +*lan* ekinin hayvan isimleri türeten bir ek olduğunu bildirmiş ve *arsla:n*, *bakla:n*, *sırtla:n*, *bula:n*, *bursla:n*, *yıla:n*, *kapla:n*, *kula:n*, *çoğla:n* gibi örneklerine yer vermiştir. Bu ekle ilgili Nalbant (2008: 96) da bilgi vermiştir. +*lan* eki DLT’de hayvan isimleri türetir: *arslan?* ‘*arslan*’, *burslan?* ‘*Erkek adlarındandır*’, *yılan?* ‘*yılan*’.

Fuat A. Ganiyev, +*lan* ekini “Köklerden Ayrılmayan (Kalıplaşmış) Ekler” bahsinde ele almıştır. Tatar Türkçesinde *kaplan*, *sırtlan*, *erlen* ‘*hemstir*’, *arıslan* ‘*arslan*’ gibi hayvan isimlerinde bu ekin bulunduğu işaret ederek bu sözcüklerin köklerinin günümüzde belirli olmadığını sadece köken incelemeleri sonucunda bu sözcüklerin açıklanabileceğini söyler (2013: 97). Buran vd. (2014c: 216) Tuva Türkçesinde işlek olmayan isimden isim yapma ekleri arasında *kösküleñ* ‘*frapan*, *göze çarpıcı*’ örneğinde geçen +*lan* ekine yer vermiştir.

+*lan* eki dilimizin eski dönemlerinde isimden isim yapma işlevini kaybederek eklendiği sözcüğe dâhil olmuştur. Dolayısıyla gramer kitapları bu eke yer vermez. Ancak bu ekle türetildiği düşünülen *arslan*⁵¹, *yılan*⁵² ... gibi hayvan isimleri tarihî ve çağdaş lehçelerimizde yer almaktadır:

⁵¹A. M. Şerbak “Arslan Kelimesinin Etimolojisine Dair Bazı Mülâhazalar” başlıklı yazısında bu sözcükle ilgili etimoloji önerilerine yer vermiştir. Buna göre *arslan* sözcüğünü Patrubány *arsıl* (*sarı*) + *ang* (*canavar*), W. Bang *arsıl* ~ *aris* + *ilan*, G. Németh ve Hasan Eren *arsıl* + *an* biçiminde

Orhun Türkçesi *yılan* (Tekin, 2003a: 259), Eski Uygur Türkçesi *yılan* (Caferoğlu, 2011: 294), Karahanlı Türkçesi *arslan, yılan* (Ünlü, 2012a: 55, 998), Harezmi Türkçesi *arslan, yılan* (Ünlü, 2012b: 51, 684), Kıpçak Türkçesi *arslan ~ araslan ~ astlan*⁵³, *yılan ~ cılan ~ ilan* (Toparlı vd., 2007: 12, 321), Eski Anadolu Türkçesi, *arslan, yılan* (Ergin, 1997: 19, 329); Çağatay Türkçesi *arslan, yılan ~ ilan ~ ilan* (Ünlü, 2013: 53, 1251).

Türkiye Türkçesi *aslan, yılan*; Azerbaycan Türkçesi *aslan, ilan*; Kazak Türkçesi *arıtsan, jılan*; Kırgız Türkçesi *artsan, cılan*; Özbek Türkçesi *ärslän, ilän*; Tatar Türkçesi *arıslan, yılan*; Türkmen Türkçesi *arslan, yılän*; Yeni Uygur Türkçesi *arslan, jılan* (KTLS, 1991: 28-29, 988-989); Altay Türkçesi *arslan, cılan* (Naskali ve Duranlı, 1999: 28, 61); Gagavuz Türkçesi *aslan, yılan* (Gaydarci vd., 1991: 17, 260).

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	+lan
	Eski Uygur Türkçesi	+lan
	Karahanlı Türkçesi	+lan
Orta Türkçe	Harezmi Türkçesi	+lan
	Kıpçak Türkçesi	+lan
	Eski Anadolu Türkçesi	+lan
	Çağatay Türkçesi	+lan
	Türkiye Türkçesi	+lan

açıklamaktadır (2000: 290-291). Şçerbak Patrübány'nin görüşüne katıldığını belirterek *kaplan* ve *sırtlan* sözcüklerinin de aynı şekilde türediğini düşünmektedir: *kaplı ~ kapıl + aŋ, sırtlı + aŋ*. Ancak Şçerbak *kaplı ~ kapıl* şeklindeki bir köke de rastlanmadığını da eklemiştir. *yılan* sözcüğüne Şçerbak'a göre aynı türemeye açıklanamaz. Şçerbak sözcüğün sonundaki /ŋ/ sesini de Orta Türkçedeki *arslan*, Tuva Türkçesindeki *arızlan* varyantlarıyla açıklamaya çalışmış ve bu sesin /n/ye dönmesini *yağan 'fil', kulan, yılan* gibi sözcüklerin etkisine bağlamıştır (2000: 292-294).

⁵²J. R. Hamilton "İyi ve Kötü Prens Öyküsü"nde *yılan* sözcüğünü açıklarken, şüpheli olmakla birlikte, Bang'ın bu sözcüğü *yıl- 'kaymak, sürünmek'* fiili ve fiilden isim yapan *-an* ekiyle açıkladığını ve bu sözcüğün *arslan, qaplan, sırtlan, bulan, qulan* gibi birçok hayvan ismindeki *+lan* ekinin kaynağını oluşturduğunu aktarmıştır.

⁵³W. Bang *astlan* örneğindeki /t/ sesinin türeme bir ses olduğunu ve *astlam, astrı* örneklerinde de benzer bir türemenin yaşandığını öne sürmektedir (Bang, 1980: 2).

Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Azerbaycan Türkçesi	+lan
	Türkmen Türkçesi	+lan
	Gagavuz Türkçesi	+lan
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	+lan
	Yeni Uygur Türkçesi	+lan
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	+lan
	Kırgız Türkçesi	+lan
	Tatar Türkçesi	+lAn
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	+lan
	Tuva Türkçesi	+lAñ

53. +lAr (Çokluk Eki)

53.1. Ekin Kökeni

+lAr ekinin kökeni ile ilgili görüşleri M. Räsänen (1957: 52-53)'den alıntılanarak şu şekilde sıralayabiliriz:

B. Munkácsi ve Budenz ekin yapısını *ol* zamiri ile *r* çokluk ekinin birleşmesine, W. Bang *ula-* 'eklemek, bağlamak' fiiliyle *-r* geniş zaman ekinin birleşmesine (*ula-r* > + lAr), M. Räsänen bir açıklamasında *il-* 'iliştirmek, birleştirmek' fiiliyle *-r* geniş zaman ekinin birleşmesine (*il-e-r* > +lAr) bir başka açıklamasındaysa +II isimden isim yapma ekiyle *er* 'erkek' kelimesinin birleşmesine (+II + *er* > + lAr), N. A. Baskakov +lA isimden fiil yapma ekiyle *-r* sıfat-fiil ekinin birleşmesine (+la-r > +lAr), Fuchs isimden fiil yapma eki +la- ve geniş zaman eki *-r* birleşmesine bağlamıştır. Sinor, Pritsak ve Poppe ekin kökenini Altayca çokluk eki +l ve +r şeklinde açıklamıştır. T. Kowalski de +lAr ekini aslında sayı bildiren müstakil bir kelime olarak düşünmektedir. Räsänen +lAr ekinin Eski Türkçede sadece akrabalık isimlerine ve *beg* sözcüğüne geldiğini ifade ederek bu ekin +II...+II ekiyle ilgili olduğunu ancak +II...+II ekinin çokluk eki olmayıp çokluk anlamını ekteki **er* 'erkek, halk' sözcüğünün verdiğini ileri sürmüştür (Choi, 2010: 201).

Serebrennikov ve Gadjiyeva (2011: 88, 90) da *+lAr* çokluk ekinin “*topluluğun eski belirtileri olan*” *+l* ve *+r* ögelerinin birleşmesinden meydana geldiğini ifade etmiştir.

Kononov’a göre bilim adamları bu ekin tam anlamlı, müstakil bir sözden ortaya çıktığını söylemektedirler (Ganiyev, 2013: 69). Aalto *+lAr* ekini Çince **liat* sözcüğüne dayandırır (Choi, 2010: 196). Ramstedt, Moğolca *+nAr* ve Türkçe *+lAr* ekinin ilişkili olduğunu düşünerek bu ekin ‘*toplum, insan grubu*’ anlamındaki bağımsız bir sözcükten türediğini ileri sürmektedir (Choi, 2010: 196). Ekle ilgili farklı bir etimoloji önerisi de Fuat A. Ganiyev (2013: 69) tarafından sunulmuştur. Ganiyev *+lAr* ekinin iki ekten oluştuğu görüşüne sahiptir ve *+r* ekinin çokluk eki olduğunu düşünür ancak diğer ek çokluk eki değil “*iyeliği bildiren*” *lıkma* ‘*tıkabasa, dopdoplu; dolu*’ sözcüğünde de görünen *+ll* ekidir.

+lAr ekinin Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesinde çokluk eki olarak görüldüğünü bildiren Mehmet Vefa Nalbant, ekin DLT’deki farklı bir şekline dikkat çeker. Yazım hatası veya çokluk eki olup olmadığı belirsiz olan *+lA* biçimi DLT’de yedi farklı kelimedede ve çokluk eki işleviyle görülmektedir (2008: 17):

*Beçkem urup **atlaka***

*Uygurdaki **tatlaka***

*Oğrı yawuz **itlaka***

Kuşlar kibi uçtımız (Atalay, 1985: 483).

*Turgan ulug **ıtlaka***

*Tèrgi urup **aşlaka***

*Tumlug kadir **kışlaka***

Kodhtı erig umduru (Atalay, 1986a: 54).

*Tegür mening sawımı **bilgelège ay***

Tınar kalı atasa kısrak sıpı tay (Atalay, 1986b: 158).

Bu örneklerden yola çıkan Nalbant görüşünü Poppe (2008: 135)’nin *+lAr* ekini *+la + r* biçiminde açıklaması ve Johanson (2002: 180)’un Sonkor Türkçesinde fiil çekiminde ekin *r*’siz şekillerinin kullanıldığına dair verdiği bilgilerle destekleyerek,

ihtiyatlı da olmakla birlikte, Türkçede *+la* şeklinde bir çokluk ekinin bulunduğunu ifade eder (2008: 17). *+LA* biçimiyle ilgili, Besim Atalay'ın *+lAr* ekindeki /r/nin düşmesiyle oluştuğu şeklindeki notunun göz ardı edilmemesi gerekirken “*ekin farklı yerlerde +LA şeklinde görülmesi bu ekin bir ağız özelliği olarak Kaşgarlı tarafından bu şekilde kaydedildiğini*” akla getirmektedir (Nalbant, 2008: 18).

Aysu Ata'nın ifadelerine göre Poppe, Ramstedt'in *+lar* ekini Moğolca *+nar* eki ile birleştirmesini Moğolca /n/=Türkçe /l/ gibi bir denkliğin olmamasından dolayı geçersiz görür. “*Poppe, Moğolcadaki -nar ekinin eski bir çokluk eki *-na ve *-r'den meydana geldiğini ileri sürmüştü ve bu dil gerçeğini -lar ekinin de aynı şekilde çokluğu ifade eden *-LA ve *-r eklerinin birleşmesinden oluştuğu şeklinde Türk diline uyarlamıştır. Ayrıca yazıda +lar ekinin içerdiği la elementi, Moğolca ve Tunguzcadaki +l çokluk eki ile karşılaştırılmıştır. Bu hususta Sinor konunun çerçevesini daha da -L çokluk ekini Ural-Altay dilleri kapsamında değerlendirmiş, 'Birleşik Ekler' alt başlığında L+R'yi ele alırken de Poppe ile benzer ifadeleri kullanmıştır*” (Ata, 2009: 95). Ata'ya göre *+lAr* ekinin sonundaki /r/ Poppe ve Sinor tarafından r=z denklığı çerçevesinde değerlendirilerek Ortak Türkçedeki *-m*, *-(I)z* ve *-ŋ*, *-(I)z* çokluk birinci ve ikinci şahıs iyelik eklerindeki /z/ ile Altay Türkçesindeki *-gar* çokluk ikinci şahıs iyelik ekindeki /r/ ve *müñüz*, *köz*, *köküz*, *omuz* vb. örneklerde dualiteyi ifade eden eski çokluk eki /z/ ile ilişkilendirmiştir (2009: 96).

Ata'ya göre Türk dilindeki *+lAr* çokluk ekinin, Altay dilleri hatta Ural-Altay dilleri ile ilgisi *l(A)+r* morfemleri ile kurulabilmekte, bu morfemlerin tek başlarına söz konusu dillerde çokluk ifadesini karşıladığı görülebilmektedir. “*+LA eki, Türk dilinde yaygın kullanımda olan +lAr çokluk ekinin yapısında bulunan, bunun dışında Altay dillerinde olduğu gibi Türk dilinde de kullanım alanı bulan arkaik bir ektir*” (Ata, 2009: 96). *+LA* çokluk ekini bugün Horasan ve Karaçay-Balkar Türkçesinde takip edebilmekteyiz (Ata, 2009: 96-97).

53.2. Ekin Kullanılışı

+lAr çokluk ekinin hem isim hem fiil çekiminde görevi vardır. Lars Johanson'un verdiği bilgiye göre T. Kowalski çokluk eki *-lAr*'ın kullanımının “*fiil sahasına zamanla tam bir çekim şekline dönüşen yayılması ekten önceki isim fiiller sayesinde*” ortaya çıktığını, Türk dillerinde “*fiile ve isme gelen çokluk ekleri arasında hiçbir fark*

bulunmadığını; aksine, her iki ekin de menşe ve yapı bakımından aynı” olduğunu ve “fiil çekim örneklerinde çokluk 3. şahsın çokluk eki almış şeklinin nispeten geç bir tezahür olduğunun açıkça anlaşıldığı” görüşündedir (Johanson, 2002: 175).

Talat Tekin Orhun Türkçesinde isimlerin genellikle sayı için çekimlenmediğini, yalın durumda bir ismin hem teklik hem çokluk ifade edebileceğini söylemiştir: *ol at ‘o at’, at yätä ‘atları yederek’, külüg är ‘ünlü adam’, öñräki är ‘öncü askerler’*. Bunun yanı sıra Orhun Türkçesinde +*lAr*, +*gUn*, +*An*, +*t*, +*s* gibi çokluk ekleri bulunmaktadır. Bunlardan +*lAr* eki “*daha çok sınırlı sayıda kişi ve akrabalık adlarına, bir de bæg sözcüğüne*” getirilir: *kunçuylarım ‘prenselerim, kadınlarım’, öglärim ‘(üvey) annelerim’, bäglär ‘beyler, beyler sınıfı, soylular sınıfı’* (Tekin, 2003a: 101). Orhun Türkçesinde fiil çekiminde görülen geçmiş zaman ve -*sIk* ekiyle yapılan gelecek zamanda iyelik kökenli şahıs ekleri ve geniş ve gelecek zamanlarda henüz ekleşmesini tamamlamamış şahıs zamirleri kullanılmaktadır. Her iki çekimin de çokluk üçüncü şahsında -*lAr* eki bulunmaz. Üçüncü şahıslarda anlamı pekiştirmek için *erinç* edatı kullanılabilir (Ercilasun, 2006: 182-183). Emir kipinde de teklik ve çokluk üçüncü şahısta -*zU(n)* eki kullanılır. Çokluk üçüncü şahsa -*lAr* eki getirilmez (Ercilasun, 2006: 184).

Gabain; isimlere, zamirlere, belirsiz sayılara ve çekimli fiillere en çok gelen ve yaygın olan çokluk ekinin +*lAr* olduğunu, ekin bu fonksiyonunun, *bodisawatlar ‘bir bodisatva’* örneğinde olduğu gibi saygı gören ve hürmet edilen bir isim +*lAr* eki aldığı hâlde de teklik ifade edebileceği için, ikincil bir fonksiyon olduğunu ifade etmiştir. +*lAr* ekinin belirsiz çokluk ifade ettiğini bildiren Gabain’e göre, “*bu ekin menşesini açıkça bilemediğimiz sürece, temel anlamı üzerinde kesin bir şey söyleyemeyiz. Dikkatli yazmalarda, bu ek, isimle bitişik yazılmaz*” (1988: 62). Kemal Eraslan Eski Uygur Türkçesinde çokluğun belirli ve belirsiz olmak üzere iki çeşidinin olduğunu söylemiştir. Eraslan’a göre belirli çokluk “*sayı sıfatlarıyla sıfat tamlaması şeklinde kurulan çokluktur. Bu kuruluşta sayı sıfatı nesnenin kesin sayısını bildirir. Uygurcada bu tür kuruluşta isme getirilen çokluk eki ifadeyi kuvvetlendirir: Bu iki xanlar ‘bu iki hanlar’, üç tamırlar ‘üç damarlar’, dört m(a)xabutlug yılanlar ‘dört eleman yılanı’, biş tağlar ‘beş dağlar’, Altı yollardaki ‘altı yollardaki’* (2012: 126). +*lAr* eki ise belirsiz çokluk teşkil etmede kullanılan eklerden sadece biridir. Eraslan genel Türkçede kullanılan yaygın çokluk eki +*lAr*’ın belirsiz çokluk ifade ederek isim kök ve gövdelerine

doğrudan getirildiğini, bazı kiplerin çokluk üçüncü şahıs çekiminde kullanılarak hareketin birden fazla kişi tarafından yapıldığını gösterdiğini ifade etmiştir (2012: 126). Kapsamı dar olan *+lAr* eki kendisinden sonra iyelik, durum ve soru ekini; istisnai bir şekilde yapım eklerini alabilir: *köngülteki kirlerig kiterip nom tözin arıtmak* ‘Gönüldeki kirleri giderip akide esasını arıtmak’, *anın tınlıglar atanmış tapınmış kergek* ‘Bu yüzden canlı varlıkların (adını) anmaları, (ona) tapınmaları gerekir’, *üküş bilge kişiler inçe tédiler* ‘Pek çok bilge kişiler şöyle dediler’ (Eraslan, 2012: 127). Orhun Türkçesinde iyelik ve zamir kökenli şahıs eklerinin ve emir kipinin çokluk üçüncü şahıslarında⁵⁴ görülmeyen *-lAr* eki Eski Uygur Türkçesinde fiil çekiminde kullanılır: *ögirdiler sevintiler* ‘sevindiler’, *bardılar* ‘gittiler’, *sözlemezler* ‘söylemezler’, *toğzunlar* ‘doğsunlar’ (Ercilasun, 2006: 278).

Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Eski Anadolu ve Çağatay Türkçesi dönemlerinde isimlerin çokluğu *+lAr* ekiyle ifade edilir: *adınlar* ‘başkalar, başkaları’, *yolçılar* ‘yolcular’, *barçalarka* ‘bütünleri, hepsi’ (Hacıeminoğlu, 2003: 31); *avçı begler, halayıklar, körklügler, periler* (Hacıeminoğlu, 1997: 57); *ağaçlar* ‘ağaçlar’, *bahçalar* ‘bahçeler’, *hünerler* ‘hünerler’, *guyslar* ‘kızlar, bakireler’ (Güner, 2013: 183); *atalar* ‘babalar’, *kuşlar, refikler* ‘arkadaşlar’, *köngüller* ‘gönüller’ (Eckmann, 2012: 65). Güner Gülsevin *+lAr* ekinin Eski Anadolu Türkçesinde “*isimleri çokluk hâle getirmekten ziyade, topluluk veya bir sınıfa ait olanların bütünü anlamında*” kategori gösterdiğini ifade etmiştir. Ona göre “*bu ekin getirildiği isim birden çok olan şey, iki, üç, sekiz, doksan beş vs. şey; pek çok şey değil de o şeyin hepsi, bütün şeyler anlamında sınıf belirtir*” (Gülsevin, 1997: 8). Gülsevin *+lAr* ekinin isimleri sınıf veya familya anlamında kategorize etmek, isimlerin üzerine gelerek tamlayan ekini almadan belirtili tamlama yapmak vs. gibi işlevlerinden bahsetmiştir: *dünyeye gelen kişiler yola bile gelmek gerek / ölümüñi añubanı dün ü gün ağlamak gerek; iş başa gelmedin ve gözükmedin işüñ nitelügin anlamış olur, ayruqlar işüñ sonunda bildügin ol öñdin bilür; var durur yoldaşlarum yanumda hōş; bizim atalarumuz* (1997: 9-10).

Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Eski Anadolu ve Çağatay Türkçesinde fiil çekiminde çokluk üçüncü şahıslarda *-lAr* eki kullanılır: *kawuşdaçılar, bilinseler, tayanmışlar* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 70-80); *basmazlar, bittiler, bilgeyler* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 196-205); *işlediler, ayıtmuşlar, kömüptürler* (Güner,

⁵⁴Eski Uygur Türkçesinde *-lAr* eki, çokluk ikinci şahıs emir çekiminde de kullanılır.

2013: 197-261); *şusayıcak gelürler ağzundaki zülâle, ta'arruz kılup işüm ziyâna viriserler* (Gülsevin, 1997: 79-114); *asrarlar 'saklarlar', kılğaylar 'kılacaklar'* (Argunşah, 2014: 162-180).

Bütün çağdaş Türk lehçelerinde isimlerin çokluğu +*lAr* eki ile yapılır: *ağaçlar, çiçekler, evler* (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007a: 50); *göklerdän, dedelerdän, kurşumnar*⁵⁵ (Özkan, 2007: 112-113); *ağaçlar, göllär, uşağlar 'çocuklar'* (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007b: 193); *daağlar, depeler, yapraklar*⁵⁶ (Kara, 2007: 256); *quşlär, kitâblär, süzüvçilär, dostlär* (Öztürk, 2007: 311); *çeçäklar 'çiçekler', işiklär 'kapılar', altunlar 'altınlar'* (Ersoy, 2007: 376); *üyeler 'evler', suwlar 'sular', bölimler 'bölümler', tüster 'düşler'* (Tamir, 2007: 450); *elder 'halklar', cooptor 'cevaplar', caştar 'gençler'* (Çengel, 2007: 507); *saylavlar 'seçimler', cimner 'yemler', doşmannar 'düşmanlar'* (Öner, 2007: 708); *suular 'sular', ceender 'yeğenler', töröondör 'akrabalar'* (Dilek, 2007: 1036); *hoylar 'koyunlar', hölegeler 'gölgeler', hemner 'dereler, nehirlər', kastar 'kazlar'* (Arıkoğlu, 2007: 1177).

Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerinde fiil çekiminde kullanılan zamir ve iyelik kökenli şahıs eklerinin ve emir kipi eklerinin çokluk üçüncü şahsında (*TT -sInlAr, GT -sInnAr, AT -sInlAr / -sUnlAr, Tüt -sInlAr / -sUnlAr*) -*lAr* eki kullanılır (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007a: 57-58; Özkan, 2007: 122; Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007b: 205; Kara, 2007: 265).

Özbek Türkçesinde iyelik kökenli şahıs eklerinin ve emir kipi eklerinin çokluk üçüncü şahsında -*lär* eki kullanılır. Zamir kökenli şahıs eklerinde ise çokluk üçüncü şahısta -*lär* eki kullanılmakla birlikte -*ş-* fiilden fiil yapma eki çokluk anlamı verecek şekilde kullanılır: *kel-i-ş-ä-di 'gelecekler', kel-i-ş-mâqdä 'gelmekteler'* (Öztürk, 2007: 322, 332). Yeni Uygur Türkçesinde zamir ve iyelik kökenli şahıs eklerinin çokluk üçüncü şahsında çekim eksiz olarak ve -*ş-* fiilden fiil yapma ekiyle de yapılmakla birlikte, -*lar, -lär* kullanılır ancak emir kipinde -*lar, -lär* kullanılmaz (Ersoy, 2007: 385-386).

⁵⁵Gagavuz Türkçesinde /m/ ve /n/ ünsüzleriyle biten sözcüklerden sonra çokluk eki getirildiğinde ek, +*nAr* şeklini alır.

⁵⁶Türkmen Türkçesinde +*lAr* ekinin asıl fonksiyonu nesnelere birden fazla olduğunu göstermektir ancak Türkiye Türkçesinde olduğu gibi aile fertlerinden oluşan topluluğu ifade etmek için de kullanılır (Kara, 2007: 256).

Kazak Türkçesinde zamir ve iyelik kökenli şahıs eklerinin ve emir kipinin çokluk üçüncü şahsında *-lAr* eki bulunmaz. Zamir kökenli şahıs ekleriyle çekimlenen kiplerin üçüncü şahısları eksiz olarak ve *-DI* parçası kullanılarak yapılır (Tamir, 2007: 460, 465). Kırgız Türkçesinde zamir ve iyelik kökenli şahıs ekleri ve emir kipinde çokluk üçüncü şahıs *-lAr* ekiyle çekimlenmez. Çokluk şahıs eksiz olmakla birlikte *-ş-* fiilden fiil yapma eki “*hareketin birden fazla kişi tarafından yapıldığını*” bildirir: *al-t-ştı* ‘aldılar’, *kör-ü-ş-se* ‘görseler’ (Çengel, 2007: 514-515, 520). Tatar Türkçesinde ise *-lAr* eki zamir ve iyelik kökenli şahıs eklerinin ve emir kipinin çokluk üçüncü şahsında (*-sinnar*, *-sennër*) kullanılır (Öner, 2007: 715, 718).

Altay Türkçesinde fiil çekiminde kullanılan şahıs eklerinin çokluk üçüncü şahsı eksiz veya *-GIIA* ve *-ş-* eklerinin de kullanılıyor olmasıyla birlikte *-lAr*, *-lOr*, *-DAr*, *-DOr* biçimindedir. Figen Güner Dilek “*Altay Türkçesinde başlangıçta zamir kökenli şahıs ekleri ile çekilen bir kısım fiil kipleri zamanla iyelik kökenli şahıs eklerinin tesiriyle değişime uğramıştır*” diyerek “*bütün fiil kiplerinde iyelik kökenli şahıs eklerine çok benzeyen fakat şart kipi ve görülen geçmiş zaman kipi dışında aslında zamir kökenli şahıs ekleri olan tek tip şahıs ekleri*”nin ortaya çıktığını ifade etmiştir (Dilek, 2007: 1043). Tuva Türkçesinde ise zamir ve iyelik kökenli şahıs eklerinin ve emir kipinin çokluk üçüncü şahsında (*-sInnAr*, *-sUnnAr*, *-zInnAr*, *-zUnnAr*) *-lAr* eki kullanılır (Arıkoğlu, 2007: 1185, 1195).

-lAr, *+lAr* ekinin isim ve fiil çekiminde çokluk üçüncü şahıslar dışında şu kullanımlarına da rastlanır:

Eski Uygur Türkçesinde çokluk ikinci şahıs iyelik eki nadiren *+(I)ηIzlar*, *+(U)ηUzlar* biçimindedir. Zamir kökenli şahıs eklerinin çokluk ikinci şahıs eki siz yanında *sizler* biçiminde ve emir kipinin çokluk ikinci şahıs eki *-(I)ηlAr* biçimindedir (Şen, 2014: 66, 71-72). Karahanlı Türkçesinde çokluk ikinci şahıs iyelik eki olarak *+(I)ηIzlar* şekli sadece Kur’an çevirilerinde geçer (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 64). Fiil çekiminde çokluk ikinci şahıs ekleri arasında *-siler / sizler*; *-(I)ηIzlar* ve emir kipinin çokluk ikinci şahsında *-(I)ηlAr* ve *-(I)ηIzlar* ekleri yer alır (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 71-72, 76-77). Harezmi Türkçesinde fiil çekiminde kullanılan şahıs eklerinin çokluk ikinci şahıslarında *-(I)ηIzlar*, *-sizler* biçimleri ve emir kipinin çokluk ikinci şahsında *-(I)ηlAr* biçimi yer almaktadır (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 199-200, 202). Kıpçak Türkçesinde görülen geçmiş zamanın çokluk ikinci şahıs çekimi

keldinizler ‘geldiniz’ örneğinde *-(I)ηIzlar* ekiyle yapılmış ve geçmiş zaman kipinin de çokluk ikinci şahıs çekiminde kullanılan “siz” zamiri bir örnekte *+lar* çokluk ekini almıştır (Güner, 2013: 205, 218). Emir kipinin çokluk ikinci şahıs eklerinin içerisinde *-(I)ηlar* biçimi de yer almaktadır (Güner, 2013: 240). Çağatay Türkçesinde emir kipinin çokluk ikinci şahısında *-(I)ηlar* ve *-(I)ηIzlar* ve şart kipinin çokluk ikinci şahıs çekiminde *-ηIzlar* ekleri de yer almaktadır (Argunşah, 2014: 174-175).

Özbek Türkçesinde çokluk ikinci şahıs eki, *+(I)ηIz* yerine *+(I)ηlär* ve *+läriη* biçimindedir (Öztürk, 2007: 311). Yeni Uygur Türkçesinde ise çokluk ikinci şahıs iyelik eki *+(I)ηlar* biçiminde olmakla beraber fiil çekiminde iyelik ve zamir kökenli şahıs eklerinin ve emir kipinin çokluk ikinci şahıs ekleri *-ηiz / -(I)ηlar, -silär, -sila, -silä, -(I)η / -(I)ηlar* biçimindedir (Ersoy, 2007: 376, 385-386).

Kazak Türkçesinde çokluk ikinci şahıs iyelik ekinin *-larIη, -DArIη* ve nezaket için *-larIηIz, -DArIηIz* biçimleri vardır. Fiil çekiminde iyelik ve zamir kökenli şahıs eklerinin ve emir kipinin çokluk ikinci şahıs ekleri *-(I)ηdAr, -(I)ηIzdAr* (nezaket anlamı için); *-sIηdAr, -sIzdAr* (nezaket anlamı için); *-(I)ηdAr, -(I)ηIzdAr* (nezaket anlamı için) biçimindedir (Tamir, 2007: 450, 460, 465). Kırgız Türkçesinde çokluk ikinci şahıs iyelik ekleri *-(I)ηAr, -(U)ηOr; -(I)ηIzdAr, -(U)ηUzdOr* biçimindedir (Buran ve Alkaya, 2014b: 171-172). Fiil çekiminde kullanılan zamir ve iyelik kökenli şahıs eklerinin çokluk ikinci şahıs eklerinin *-sInAr, -sUnOr; -sIzdAr, -sUzdOr* ve *-(I)ηAr, -(U)ηOr; -(I)ηIzdAr, -(U)ηUzdOr* biçimleri ve çokluk ikinci şahıs emir eklerinin *-gIIA, -gULA; -(I)ηIzdAr, -(U)ηUzdOr* biçimleri vardır (Buran ve Alkaya, 2014b: 175)⁵⁷.

Altay Türkçesinde çokluk ikinci şahıs iyelik ekleri *+(I)gAr, +AAr* biçimindedir (Dilek, 2007: 1036). Fiil çekiminde kullanılan şahıs eklerinin çokluk ikinci şahıs eki *-(I)gAr, -AAr, -OOAr, -Ar, -Or* biçimindedir (Dilek, 2007: 1043). Emir kipinin bütün çokluk şahıslarında *-lar* eki kullanılmaktadır: Çokluk birinci şahıs *-AllktAr, -OllktAr; -yllktAr*; çokluk ikinci şahıs *-(I)gAr, -gAr, -gOr*; çokluk üçüncü şahıs *-sIn(dAr), -zIn(dAr)* (Dilek, 2007: 1056). Tuva Türkçesinde çokluk ikinci şahıs iyelik eki *-(I)ηAr* şeklindedir (Arıkoğlu, 2007: 1177). Fiil çekiminde kullanılan zamir kökenli şahıs eklerinin çokluk ikinci ve üçüncü şahısları *-siler; -lar, -nAr, -tAr*; iyelik kökenli şahıs eklerinin çokluk ikinci ve üçüncü şahısları *-ηAr* ve *-lar* şeklindedir (Arıkoğlu, 2007:

⁵⁷Kırgız Türkçesinde zamir ve iyelik kökenli şahıs eklerinin ve emir kipinin çokluk üçüncü şahıslarında *-lar* yerine *-s-* kullanılır (Buran ve Alkaya, 2014b: 175).

1185). Emir kipinin bütün çokluk şahıslarında *-lAr* eki bulunur: çokluk birinci şahıs -*AAllηAr*, *-IllηAr*, *-UUIUηAr*; *-AllηAr*, *-IllηAr*, *-UIUηAr*, çokluk ikinci şahıs *-(I/U)ηAr*, çokluk üçüncü şahıs *-sIn(nAr)*, *-sUn(nAr)*, *-zIn(nAr)*, *-zUn(nAr)* şeklindedir (Arıkoğlu, 2007: 1195).

DÖNEM	TARİHÎ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	+lAr
	Eski Uygur Türkçesi	+lAr
	Karahanlı Türkçesi	+lAr
Orta Türkçe	Harezmi Türkçesi	+lAr
	Kıpçak Türkçesi	+lAr
	Eski Anadolu Türkçesi	+lAr
	Çağatay Türkçesi	+lAr
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	+lAr
	Azerbaycan Türkçesi	+lAr
	Türkmen Türkçesi	+lAr
	Gagavuz Türkçesi	+lAr, +nAr
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	+lär
	Yeni Uygur Türkçesi	+lar, +lär
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	+DAr, +lAr
	Kırgız Türkçesi	+DAr, +DOr, +lAr, +lOr
	Tatar Türkçesi	+lAr, +nAr
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	+DAr, +lAr
	Tuva Türkçesi	+DAr, +lAr, +nAr

54. +lArI (Çokluk Üçüncü Şahıs İyelik Eki)

54.1. Ekin Kökeni

+lAr çokluk eki ve +I teklik üçüncü şahıs iyelik ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir.

54.2. Ekin Kullanılışı

+lArI eki kullanıldığı tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde isimlerin çokluk üçüncü şahıs iyelik durumlarını ifade etmekte kullanılır.

Orhun Türkçesinde teklik ve çokluk üçüncü şahıs iyelik +sI ekiyle ifade edilir. Bu dönemde +lArI eki bulunmaz (Tekin, 2003a: 103). Eski Uygur Türkçesinde isimlerin çokluk üçüncü şahıs iyelik eki +lArI'dır: *ol ödün inançları buyrukları eşidip kanğa inçe tép ötüntiler 'O zaman nazırları ve kumandanları işitip hana şöyle arz ettiler', ötrü iliglerin örü kötürüp... 'sonra ellerini yukarı kaldırıp'* (Eraslan, 2012: 163).

Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Eski Anadolu ve Çağatay Türkçesinde +lArI eki çokluk üçüncü şahıs iyelik ekidir: *buyrukları, mallarından, mesellerini* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 64); *boyunları, cüftleri, çerigleri, sözleri* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 192); *araları, işleri, koyunları* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 333); *adları, gözleri* (Gülsevin, 1997: 12); *alarning atası 'onların babası', sāgarları 'kadehleri'* (Eckmann, 2012: 67).

İncelediğimiz çağdaş Türk lehçeleri içerisinde Türkmen, Altay ve Tuva Türkçesi dışında diğer bütün lehçelerde çokluk üçüncü şahıs iyelik eki +lArI'dır: *babaları, evleri, gözleri* (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007a: 50); *toprakları, dernekleri, sözleri, çorbaları* (Özkan, 1997: 113); *ataları, gälämläri, gözläri* (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007b: 194); *bâşläri, bâbäläri, qolläri* (Öztürk, 2007: 311); *baliliri, közliri, dâptärliri*⁵⁸ (Ersoy, 2007: 376); *balaları, äkeleri, közderi, kitaptarı* (Tamir, 2007: 451); *eceleri 'ablaları', tooloru 'dağları', ottoru 'ateşleri', közdörü 'gözleri'* (Çengel, 2007: 507); *qamutqayları 'hamutçukları', tavışları 'sesleri', kupisları 'tüccarları'* (Öner, 2007: 709). Türkmen

⁵⁸Yeni Uygur Türkçesinde +liri (iyelik eki), nezaket anlamı katmak için kullanılır (Ersoy, 2007: 376). Bu lehçede geniş ünlülerin daralma eğilimi olduğu için +lAr+I eki +liri hâline gelir.

Türkçesinde çokluk üçüncü şahıs iyelik $+I / +sI$ (Kara, 2007: 256), Altay Türkçesinde $+I / +zI$ (Dilek, 2007: 1036), Tuva Türkçesinde $+I / +U$, $+zI / +zU$ (Arıkoğlu, 2007: 1177) ekleriyle ifade edilir.

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-----
	Eski Uygur Türkçesi	+lArI
	Karahanlı Türkçesi	+lArI
Orta Türkçe	Harezmi Türkçesi	+lArI
	Kıpçak Türkçesi	+lArI
	Eski Anadolu Türkçesi	+lArI
	Çağatay Türkçesi	+lArI
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	+lArI
	Azerbaycan Türkçesi	+lArI
	Türkmen Türkçesi	-----
	Gagavuz Türkçesi	+lArI
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	+läri
	Yeni Uygur Türkçesi	+liri
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	+DArI, +lArI
	Kırgız Türkçesi	+DArI, +DOrI, +lArI, +lOrI
	Tatar Türkçesi	+ları, +lerë, +narı, +nerë
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-----
	Tuva Türkçesi	-----

55. +lAyU (İsimden İsim Yapma Eki)

55.1. Ekin Kökeni

W. Bang Orhun Yazıtlarındaki +lAyU ekinin sözcüklere kattığı anlamın Turfan metinlerindeki *teg* ve Osmanlı Türkçesindeki *gibi* edatlarına benzerlik gösterdiğini ifade etmektedir. Bang, *oplayu* örneğinde bir **opla-* biçimi tasarlamış, DLT’de *op* sözcüğünün ‘düvene koşulan öküz’ anlamına sahip olduğunu da ekleyerek *oplayu tegdi* sözcük grubunu ‘düven öküzü gibi saldırdı’ şeklinde anlamlandırmıştır (1980: 94). Bu örnekte +lAyU eki *op* ismine gelmiş gibi görünmekte ve sözcüğe ‘gibi’ anlamı katmaktadır.

Ahmet Cevat Emre +lAy ve +lAyIn eklerinin kaynaşma yoluyla +lA- isimden fiil yapma ekini almış sözcüklere -yU zarf-fiil ekinin gelmiş şekli olan +lAyU’dan meydana geldiğini ifade etmiştir. Emre bu ekin DLT’de *arslanlayu*, *börileyü*, *kazlayu...* gibi örneklerinin olduğunu belirtir. Ona göre dil mantığında bu şekiller ‘arlan kesilerek’, ‘kaz hâline girerek’ anlamıyla başlamış ‘arlan gibi’, ‘kaz gibi’ anlamını kazanmıştır (Emre, 1942: 38).

Clauson (1972: xl) bu ekin +lA- isimden fiil yapma eki ve -U zarf-fiil ekinin birleşmesinden meydana geldiğini söylemiştir. +lAyU eki bazı araştırmacıların da belirttiği gibi isimden fiil yapma eki +lA- ve -(y)U zarf-fiil ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir.

Zeynep Korkmaz (1994: 70) +la - y - u biçiminden gelişen +lAyU ve +lAy eklerinin +n ekiyle genişlemiş biçimi olan +lAyIn ekinden bahseder. Ona göre bu eklerin +lA- isimden fiil yapma ekiyle ilgisi kalmamış ve bunlar benzetme, eşitlik görevleriyle kullanılan, zarf türeten ekler hâline gelmiştir⁵⁹.

55.2. Ekin Kullanılışı

Clauson +lAyU ekinin ‘gibi’ anlamında sözcükler türettiğini ifade etmiştir: *börileyü ‘kurt gibi’* (1972: xl). Orhun Yazıtlarında +lAyU eki *başlayu* ve *oplayu*

⁵⁹Şinasi Tekin +lAyU ve +lAyIn eklerinin birbiriyle ilgisi olmadığını düşünmektedir. Tekin’e göre +lAyIn eki Eski Türkçe dönemindeki +ligü / +lügü(n) eklerinden gelişmiştir: *iki+ligü(+n), *iki+lügü(+n) = [analoji: +le] *iki+le+gü(+n) > [iki ünlü arasındaki g sesinin konuşma dilinde dönüştüğü y’nin yazıya sokulmasıyla]: iki+le+yü > *iki+le+yü+n > iki+le+yi+n. Tekin bu açıklamada i/ü > e ve g > y değişmelerinin zorluğunu belirtmiş ve bunları analogi ve imlanın bir sonucu olarak açıklamıştır (2015b: 219-221).

sözcüklerinde geçer. *başlayu* sözcüğü ‘öncelikle, ilk olarak, ilk’ anlamlarına gelen bir zarf olarak kullanılır:

*kangım kagan, anca ilig] törüg kazganıp uça barmış. Kangım kaganka **başlayu** baz kaganıg balbal tikmiş. [Babam hakan, öylece devleti (kurup) yasaları koyup vefat etmiş. Babam hakan için (amcam hakan) önce bağımlı hakanı balbal (olarak) dikmiş.] (KT D 16)*

*ol bilmedükügin için, yablakingın için, eçim kagan uça bardı. **başlayu** karkız kaganıg [balbal tikdim.] [O cehaletiniz yüzünden, kötü tavır ve hareketleriniz yüzünden, amcam hakan vefat etti.] (BK D 20)*

Kemal Eraslan bu ekin benzerlik ifade eden ve zarf olarak kullanılan sözcükler türettiğini aktarmıştır: *buluçulayu* ‘bulut gibi’, *ikilyü* (iki+leyü) ‘tekrar, yeniden’, *munılayu* ‘böyle’ (2012: 99). Marcel Erdal +*lAyU* ekini birleşik bir ek olarak almamıştır. Sadece +*lA-* ekini anlatırken *başlayu* ve *äsängüläyü* örneklerinde olduğu gibi +*lA-* ile türemiş fiillerin -(y)*U* zarf-fiil ekini aldığını söylemiştir (1991: 453)⁶⁰.

Ahmet Cevat Emre DLT’de +*lAyU* ekli *arşlanlayu*, *börileyü*, *kazlayu...* gibi örneklerin olduğunu belirtmiştir (Emre, 1942: 38). Zeynep Korkmaz (1994: 71) +*lAyU* ekinde +*n* ile genişlemiş +*lAyIn* ekinin Eski Anadolu Türkçesindeki örneklerine yer vermiştir. Ona göre bu ek; benzerlik, eşitlik bildiren, zarflar türeten bir ektir: *ağar sulayın çağlaram, bularcılayın yalancı kavm, ikileyin ‘ikinci defa olarak’*. +*lAyU* ekinin +*n* ile genişlemiş biçimi olan +*lAyIn* eki Türkmen Türkçesinde de geçmektedir: *Mirat direge atlayın, münüp..., ejesi bilen kakasını sınılamaya başladı* (Borjakow vd., 1999: 452). Tatar Türkçesindeki *şuşılay* ‘şöylece, anıldığı gibi’ *tërëley* ‘diri diri, canlı canlı, sağken’, *urtalay* ‘ortadan, tam ortasından’ (Öner, 2015: 436, 466, 521) gibi sözcükler +*lAyU* ekinin +*lAy* biçimiyle türemiş sözcüklerdir.

⁶⁰Türkmen, Özbek, Yeni Uygur ve Tatar Türkçelerinde topluluk isimleri türeten +*lAp* eki yer almaktadır: *Geçen yıl gış aylarında hekim Hıva gidip, on beş günlep gelmedi, mingläb ‘binlerce’, yüzlöp ‘yüzlerce’, illélep ‘yüze yakın’* (Borjakow vd., 1999: 456; Öztürk, 2007: 300; Ersoy, 2007: 370; Güney, 2015: 64). Ekin +*lA-* isimden fiil yapma eki ve -*p* zarf-fiil ekinde meydana geldiğini söylemek mümkündür. Ganiyev Tatar Türkçesindeki +*lAp* ekinin birleşik bir ek olarak yaşadığını söylemektedir (2013: 237). Bu yapıya benzer olarak Tatar Türkçesinde +*lAtIp* eki de yer alıyor (Ganiyev, 2013: 238). +*lAp* ve +*lAtIp* ekleri oluşum bakımından +*lAyU* ekiyle paralellik gösterir.

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	+lAyU
	Eski Uygur Türkçesi	+lAyU
	Karahanlı Türkçesi	+lAyU
Orta Türkçe	Harezmi Türkçesi	-----
	Kıpçak Türkçesi	-----
	Eski Anadolu Türkçesi	+lAyIn
	Çağatay Türkçesi	-----
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-----
	Azerbaycan Türkçesi	-----
	Türkmen Türkçesi	+lAyIn
	Gagavuz Türkçesi	-----
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-----
	Yeni Uygur Türkçesi	-----
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	-----
	Kırgız Türkçesi	-----
	Tatar Türkçesi	+lAy
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-----
	Tuva Türkçesi	-----

56. +lİg, +lUg (İsimden İsim Yapma Eki)

56.1. Ekin Kökeni

W. Bang bu ekin *il-* ‘bağlamak’ ve fiilden isim yapma eki *-g*’den geliştiğine inanmaktadır: **il - i - k* (Räsänen, 1957: 105; Choi, 2010: 199).

Psyancin eki *-l* ve *-ı* (iki belirlilik eki, ikincisi teklik üçüncü şahıs iyelik eki) eklerinin birleşmesiyle, Kononov da *-l* (beraberlik/comitativ/topluluk ~ çokluk) ve *-g* (*g*) eklerinin birleşmesiyle açıklamıştır (Kuznetsov, 1997: 196).

J. R. Hamilton *+llg*, *+lUg* ekini ‘takılı, bağlı, asılı, ilintili olmak’ anlamlarına gelen *il-* fiili ve *-g* fiilden isim yapma ekinin birleşmesiyle açıklar (2011: 257).

Ekin sözcüklere kattığı “ilgili olma, bağlantılı olma, sahip olma vs.” anlamlara bakarak şüpheli olmakla birlikte Bang ve Hamilton’un belirttiği gibi *il-* (*fiil kökü*) + *-ig* (*fiilden isim yapma eki*) birleşmesinden oluşan *ilig* şeklindeki yapının ekleşmesiyle açıklıyoruz.

56.2. Ekin Kullanılışı

DLT, *+llg*, *+lUg* ekiyle ilgili geniş bilgilere yer vermiştir. Kaşgarlı Mahmut sonunda “lığ” bulunan sözcüklerin “bir şeyin sahibi olma” anlamı taşıdığını ifade etmiştir. Ayrıca bu sözcükler yer ismi de olur: *bedük karınlığ* ‘büyük karınlı, büyük karın sahibi adam’, *samanlığ er* ‘saman sahibi adam’, *sarıklığ er* ‘sarılık hastalığına tutulmuş adam’, *kurugluğ ya* ‘kurulmuş yay’. Kaşgarlı Mahmut *egetliğ* sözcüğünü açıklarken “o şeyin sahibi” anlamını vermek için sözcüğe “yumuşak kaf” getirildiğini ifade etmiştir: *egetliğ* ‘cariye sahibi gelin’. Eğer sözcüğe *egetlik* biçiminde “sert kaf” getirilirse sözcüğün anlamı ‘geline hizmet için hazırlanan cariye’ olur. DLT’nin bu ekle ilgili verdiği *bilekliğ er* ‘kuvvetli bileği olan adam’, *bitigliğ er* ‘kâğıt sahibi bulunan kimse’, *töşekliğ töşek* ‘döşenmiş, döşeli döşek’ örneklerinde de “verilen nesnenin sahibi olma, yapılmış olma (meʿul)” anlamı vardır (Atalay, 1985: 151, 500). Kaşgarlı Mahmut bu şekildeki açıklamalarıyla *+llg* ekinin sözcüğe kattığı anlam bakımından *+llk* ekinden ayrılan yönlerini ortaya koymuştur.

Tekin (2003a: 83) Orhun Türkçesinde bu ekin “sahip olan” anlamında sıfatlar türettiğini ifade etmiştir: *atlığ* ‘atlı, süvari’, *ellig* ‘devleti olan, devlet sahibi’, *kürlüğ* ‘aldatıcı, hilekâr’. Gabain ekin genellikle sıfat yaptığını ve “bir şeyle teçhiz edilmiş olmayı” ifade ettiğini bildirmiştir: *ilig* ‘hükümdar’, *tınlığ* ~ *tınlağ* ‘canlı’, *kullığ* ‘esirli, esir sahibi, hükmettiği kimseleri olan, kullu’ (1988: 44). Eraslan da Eski Uygur Türkçesinin *n* ağzında *+lAg* biçimi de olan ekin aitlik ve mensubiyet bildiren isimlerle bir şeyle donanmış olma, bir şeye ait olma ifadeli isimler türeten bir ek olduğunu ifade etmiştir: *içgerülüg* ‘içeriye, saraya mensup’, *kemlig* ‘hastalık’, *li bağlığ* ‘Li hanedanına

mensup' (2012: 99). Karahanlı, Harezmi ve Kıpçak Türkçesinde ekin işlevi "sahip olan" anlamında sıfatlar türetmektir: *arığlıg, asıgılg, canlıg; bitiglig, sözlüg, borçluğ; illig, korkulug, ulug* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 59, 188, 326). Harezmi ve Kıpçak Türkçesinde +IIg, +IUg ekinin sonundaki /g/nin düşmesiyle oluşan +II, +IU biçimleri de kullanılır. Harezmi Türkçesinde +II, +IU biçimleri +IIg, +IUg biçimlerine göre daha az kullanılırken Kıpçak Türkçesinde +II, +IU daha yaygın kullanılmaktadır: *bağlı, körklü, sözli; kılıklı, uslu, yüklü* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 188, 326). Eski Anadolu Türkçesinde isimlerden sıfat türeten bu ekin +IU biçimi kullanılmıştır: *gizlü, korhulu, yamalu* (Şahin, 2015: 55). Eckmann, Çağatay Türkçesinde bulunma, aitlik ve münasebet bildiren sıfatlar türeten +IIg, +IUg ekinin sıklıkla +IIk, +IUk ekiyle karıştırıldığını ifade etmiştir: *uyatlıg 'utangaç, mahcup', kaydalıg 'nereli', başlıg 'başlı', hayātlik 'yaşayan'* (2012: 48). Eckmann'ın verdiği örneklerde ekin +IIk biçimi genellikle yabancı sözcüklere gelmiştir: *itimadlık, horasanlık*. Argunşah (2014: 105) +IIg, +IUg ekinin sonundaki /g/ sesinin Çağatay Türkçesinde bazen düştüğünü ifade etmiştir: *kanlu, aç közli, körklü*.

Türkiye, Gagavuz, Azerbaycan, Türkmen, Özbek, Kazak, Kırgız ve Tatar Türkçelerinde +II, +IU ve değişken biçimleri bulunan ekin işlevi Türkçenin daha eski dönemlerinde olduğu gibi isimlerden sıfatlar ve mensubiyet bildiren sözcükler türetmektir: *acıklı, değerli, soylu* (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007a: 44); *kılıçlı, küylü, dişli* (Özkan, 2007: 104); *bacarığlı 'becerikli', kändli 'köylü', tozlu* (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007b: 185); *kitüvli 'öfkeli', oobalı 'köylü, köyde yaşayan', güyçlülük 'güçlülük'* (Kara, 2007: 250); *sevikli 'sevimli', kelinli 'gelinli', qorqınçlı 'korkutucu'* (Öztürk, 2007: 301); *balalı 'çocuklu', baysaldı 'sabırlı, ağırbaşlı', ilgekti 'ilikli'* (Tamir, 2007: 438); *açuuluu 'öfkeli', estüü 'akıllı', muzduu 'buzlu'* (Çengel, 2007: 502); *şatlıklı 'sevinçli', centëklë 'ayrıntılı', köçlë 'sevimli'* (Öner, 2007: 699); *barlu 'hamile kadın', cerlü 'yerli', attu 'atlı, adlı'* (Dilek, 2007: 1021). Yeni Uygur Türkçesinde ekin sonunda *g > k* değişmesi yaşanmıştır. Bu durumda Yeni Uygur Türkçesinde soyut isimler, meslek isimleri vs. türeten +IIk ekiyle +IIg eki karışabilmektedir: *tatliq 'tatlı', kölemlik 'hacimli', atliq 'atlı'* (Doğan, 2016: 50). Ekin sonundaki /g/ sesinin korunduğu Tuva Türkçesinde de bu ek diğer Türk lehçelerine benzer bir işlevle kullanılmaktadır: *hıldıg 'kılı', süttüg 'sütlü', ugaannıg 'akıllı'* (Arıkoğlu, 2007: 1164).

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	+IIg, +IUg
	Eski Uygur Türkçesi	+IAg, +IIg, +IUg
	Karahanlı Türkçesi	+IIg, +IUg
Orta Türkçe	Harezmi Türkçesi	+II, +IU, +IIg, +IUg
	Kıpçak Türkçesi	+II, +IU, +IIg, +IUg
	Eski Anadolu Türkçesi	+IU
	Çağatay Türkçesi	+II, +IU, +IIG, +IUG
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	+II, +IU
	Azerbaycan Türkçesi	+II, +IU
	Türkmen Türkçesi	+II, +IU
	Gagavuz Türkçesi	+II, +IU
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	+li
	Yeni Uygur Türkçesi	+lik, +lik, +luk, +lük
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	+II, +DI
	Kırgız Türkçesi	+IUU, +DUU
	Tatar Türkçesi	+Iı, +Ië
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	+IU, +DU
	Tuva Türkçesi	+IIg, +IUg, +nIlg, +nUg, +DIg, +DUg

57. +IIk, +IUk (İsimden İsim Yapma Eki)

57.1. Ekin Kökeni

W. Bang bu ekin *il-* ‘bağlamak’ ve fiilden isim yapma eki *-k*’den geliştiğine inanmaktadır: **il - i - k* (Räsänen, 1957: 105; Choi, 2010: 199).

Serebrennikov ve Gadjieva (2011: 88) *+Iık* ekinin “*toplú çokluğun belirtisi*” olarak ifade ettikleri *+l* ve *+k/+k/+h* eklerinin birleşmesinden meydana geldiğini aktarmıştır: *narat* ‘çam’ sözcüğünden Tatarca *nâratlık* ‘çamlık’, *yumün* ‘meşe’ sözcüğünden Çuvaşça *yumünlüh* ‘meşelik’ sözcükleri buna örnektir. Serebrennikov ve Gadjieva (2011: 97)’ya göre eski dönemlerde oluşmuş birleşik bir toplú çokluk eki olan *+Iık* eki daha sonraki dönemlerde “*niteliğin soyut adı, faaliyetin ifadesi*” gibi çeşitli işlevler kazanmıştır: Azerbaycan Türkçesi *ağlıh*, *gazmaçılık*; Tatar Türkçesi *kârangilik* ‘karanlık’ gibi.

Kotwicz *+Iıg*, *+IUg* kök şeklinin temel şekil olmadığını temel şekil olarak *yı* yapısını saymak gerektiğini Tunguz dillerinde günümüze kadar *yı* yapısının çokluk ifadesini bildirdiğini söyler (Ganiyev, 2013: 61).

N. A. Baskakov, *+Iık*, *+IUk* ekini Yeni Uygur ve başka lehçelerde de bulunan “çok” anlamındaki *lık* sözcüğüne dayandırır (Ganiyev, 2013: 61). Fuat A. Ganiyev bu görüşe Tumaşeva’nın da katıldığını söylemiştir (2013: 61). Ganiyev ise Baskakov’un fikrini mantıklı bularak bu ekin kökenini Tatar Türkçesinde “dolu” anlamına gelen *lık*, *lıkma* sözcüklerine bağlar (Ganiyev, 2013: 61).

J. R. Hamilton *+Iıg*, *+IUg* ekini ‘takılı, bağlı, asılı, ilintili olmak’ anlamlarına gelen *il-* fiili ve *-q* fiilden isim yapma ekinin birleşmesiyle açıklar (2011: 257).

Şüpheli olmakla birlikte *+Iık*, *+IUk* ekinin Serebrennikov ve Gadjieva’nın belirttiği gibi *+l* + *(i)k* çokluk eklerinin birleşmesiyle açıklıyoruz. Serebrennikov ve Gadjieva (2011: 88) *-k/-k/h* eklerinin çokluk belirten ekler olduğunu zamanında geniş bir alana yayılmasına rağmen günümüzde sadece bazı izlerinin kaldığını belirtmiştir. Yakut ve Kumuk Türkçesi, *talağ* ~ *talağ* ‘söğüt’; Yakut, Şor ve Kumuk Türkçesi, *ķumađ* ~ *ķumađ* ‘kum’ örneklerinde daha önceleri *talağ* ~ *talağ*, *ķumađ* ~ *ķumađ* sözcükleri ‘söğütlük’ ve ‘kumluk’ anlamını ifade etmektedir.

Ekin bugünkü işlevi daha çok soyut isimler türetme, yer adı, eşya adı türetme olsa da başlangıçta sözcüklere çokluk ifadesi katıyor olabilir. Örneğin *ağaçlık* sözcüğü her ne kadar bir yeri ifade ediyor gibi görünse de başlangıçtaki anlamı “ağacın çok olduğu yer” şeklinde düşünülebilir.

57.2. Ekin Kullanılışı

Kaşgarlı Mahmut, DLT’de *egelik* sözcüğünü açıklarken “*isimlerin sonuna sert kaf gelirse, adı verilen şeyin yahut o şeyin konulduğu yer anlamına gelir yahut da mastar olur*” diyerek +*Ilk* ekinin yer isimleri ve mastar yapma işlevinden bahseder (Atalay, 1985: 151). DLT’ye göre +*Ilk* eki, eklendiği sözcüğe “*Bir şey için hazırlanmış olan nesnenin adı, söylenen nesnenin yapılması için ayrılan şeyin adı*” olma anlamı katar: *sırıkluk yığaç, tukaklık yığaç ‘sırık yapmak için ayrılmış olan ağaç’, töşeklik barçın ‘döşek yapılmak için ayrılan ipek kumaş’, bu yığaç ol kapugka tireklik ‘Bu ağaç, o kapıya direklik için hazırlanmış’*. Ekin bir diğer işlevi “bir şeyin yetiştiği, konulduğu yerin ismi” olan sözcükler türetmektir: *kabaglık ‘kabak biten yer’, kagunluk ‘kavun yetişen yer’, söğütlük ‘söğüt biten yer’, kepeklik ‘kepek konan yer’*. Ekin başka bir işlevi de eklendiği sözcüklere Kaşgarlı Mahmut’un “*mastar, yaratılışları anlatan mastar manası*” şeklinde ifade ettiği soyut isimler türetmektir: *ulugluk ‘büyüklük’, kuruğluk ‘kuruluk’, turukluk ‘durgunluk, cılızlık’, köwezlik ‘şimarıklık’, yigitlik ‘gençlik’* (Atalay, 1985: 505, 510).

Tekin (2003a: 84) Orhun Türkçesinde bu ekle ilgili *bäglük ‘bey olmaya layık, bey olacak olan’, eşilik ‘hanım olmaya layık, hanım olacak olan’, özlük ‘şahsi, kişiye ait’* gibi örneklere yer vermiştir. Gabain ekin Moğolcada da aynı olduğunu ve soyut ve somut isim ve sıfatlar türettiğini aktarmıştır: *ağılık ‘ambar, hazine’, adğırılık ‘hara’, yimişlik ‘meyve bahçesi, bahçe’, suwluğ ‘su kabı’* (1988: 44). Eraslan ise ekin soyut ve somut isimlerle sıfat görevinde kullanılan sözcükler türettiğini söylemiştir, *kınlık ‘hapishane’, borluğ ‘üzüm bağı’, ağılık ‘hazine’* gibi örneklere yer vermiş ve ekin bazen +*Ilg* biçiminde okunduğuna değinmiştir: *kuşrulmağlık ‘kurtulma’* (2012: 100). Karahanlı, Harezmi ve Kıpçak Türkçesinde bu ek, soyut ve somut isim ve sıfatlar türetir: *açlık, baylık, erksizlik; barlık, bütünlük, tiriglik; esenlik, kuraklık, yoksulluk* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 59, 188, 326). Eski Anadolu Türkçesinde isimlerden soyut isimler; zaman, meslek, alet, bitki isimleri türetir: *çıganlık, kuşluk, ogruluk, tuzluk, sovuğluk* (Erdoğan ve Boz, 2004: 155). Eckmann, Çağatay Türkçesinde bu ekin genellikle +*Ilg*, +*IUg* ekiyle karıştırıldığını ifade etmiştir. Ekin bu dönemde vasıf ifade eden soyut isimler, iş ve meslek isimleri, bir şeyin bol bulunduğu yeri ifade eden isimler, bir şeyin uygunluğunu bildiren isimler ve zaman ifade eden isimler türetme gibi işlevleri vardır: *kuşluk ‘kuruluk, kuru yer’, tüzük ‘doğruluk, dürüstlük’; aşığ*

'hububat, zahire', yağlıg 'mendil'; bir ıllık 'bir yıl için, bir yıl boyunca', témürçilik 'demircilik' (Eckmann, 2012: 49).

Çağdaş Türk lehçelerinde ekin +*llk*, +*IUk* ve değişken biçimleri kullanılmaktadır. Söz konusu lehçelerde bu ek genellikle soyut isimler, meslek ve uğraşma bildiren isimler, eşya ve alet isimleri, zaman ve dönem ifade eden isimler, yer isimleri ve layıklık, uygunluk bildiren isimler türetmektedir: *gündelik*, *büyüklik*, *ağaçlık* (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007a: 44); *çiftçilik*, *iki günnük*, *otluk* (Özkan, 2007: 104-105); *atalıg* 'babanın davranışları, üvey baba', *odunluğ*, *bärklik* 'sağlamlık, cimrilik' (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007b: 185); *elyaağlık* 'mendil', *doostluk* 'dostluk', *müdiirlik* 'müdürlük' (Kara, 2007: 250); *bâyliq* 'zenginlik', *yäkdillik* 'gönül birliği', *yoqlıq* 'yokluk' (Öztürk, 2007: 301); *camandıq* 'kötülük', *suwlıq* 'el havlusu', *jüzimdik* 'bağ' (Tamir, 2007: 438); *karılık* 'yaşlılık', *aştık* 'gıda, mahsül', *küzdük* 'güze ait' (Çengel, 2007: 502); *bitlëk* 'maske', *tuğanlık* 'kardeşlik, akrabalık', *komlık* 'kumu çok yer' (Öner, 2007: 698); *iynelik* 'örgü şışı; iğnelik', *möñkülük* 'ebedilik', *tüştük* 'güney' (Dilek, 2007: 1020). Yeni Uygur Türkçesinde +*liq*, +*lik*, +*luq*, +*lük* biçimleri bulunan bu ek, bir yere veya nesneye ait olma, bir nesnenin çokluğunu bildirme anlamında isimler ve sıfatlar yaparak hem +*llk*, +*IUk* hem +*ll*, +*IU* ekinin işleviyle kullanılır: *ärklik* 'özgürlük', *döñlük* 'tepelik'; *sörünlük* 'kederli', *külgilik* 'gölgeli' (Ersoy, 2007: 370). Kırgız Türkçesinde *şardık* 'şehirli', *tüştük* 'güneyli', *Bişgektik* 'Bişkekli', *Oştuk* 'Oşlu' (Çengel, 2007: 502) örneklerinde olduğu gibi ekin mensubiyet bildiren vasıf isimleri yapıyor olması +*llk*, +*IUk* ve +*ll*, +*IU* eklerinin Yeni Uygur Türkçesinde olduğu gibi işlevlerinin karışmış olabileceğini düşündürmektedir. Benzer bir durum Tuva Türkçesinde de göze çarpar. Buran vd. (2014c: 215) isimden isim yapma ekleri arasında sıfat türeten +*llg*, +*IUg*, +*nlg*, +*nUg*, +*Dlg*, +*DUg* eklerinin örnekleri arasında *aarıglıg* 'hastalıklı', *tinıg* 'canlı', *körüştüg* 'alımlı' gibi örneklerin yanı sıra *köstük* 'gözlük' örneğine de yer vermiştir. Bu örnek Tuva Türkçesindeki +*llg*, +*IUg*, +*nlg*, +*nUg*, +*Dlg*, +*DUg* eklerinin sıfat türetme işlevine karşılık +*llk*, +*IUk* eklerinin işleviyle sözcükten eşya ismi türetmiştir.

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	+llk, +IUk
	Eski Uygur Türkçesi	+llk, +IUk

	Karahanlı Türkçesi	+Iık, +IUk
Orta Türkçe	Harezm Türkçesi	+Iık, +IUk
	Kıpçak Türkçesi	+Iık, +IUk
	Eski Anadolu Türkçesi	+Iık, +IUk
	Çağatay Türkçesi	+IIG, +IUG
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	+Iık, +IUk
	Azerbaycan Türkçesi	+Iık, +IUk
	Türkmen Türkçesi	+Iık, +IUk
	Gagavuz Türkçesi	+Iık, +IUk
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	+lik, +lıq
	Yeni Uygur Türkçesi	+lıq, +lik +luq, +lük
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	+lıq, +lik, +Dıq, +Dık
	Kırgız Türkçesi	+Iık, +IUk, +Dık, +DUk
	Tatar Türkçesi	+lık, +lök
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	+Iık, +Dık
	Tuva Türkçesi	+tük

58. -Iın-, -IUn- (Fiilden Fiil Yapma Eki)

58.1. Ekin Kökeni

Marcel Erdal'a göre *-Iın-*, *-IUn-* eki bir dizilimden ziyade *-(I)l-* ve *-(I)n-* eklerinin meydana getirdiği birleşik bir yapıdır. Çünkü bu eke ait örneklerin hiçbiri *-(ı)l-* fiil gövdesinden türemiş gibi görünmez (1991: 639). Kemal Eraslan bu ekin birleşik ek yapısında olduğunu söylemiş ancak yapısıyla ilgili bir bilgi vermemiştir (2012: 110). Marcel Erdal'ın da belirttiği gibi *-Iın-*, *-IUn-* eki *-(I)l-* ve *-(I)n-* fiilden fiil yapma eklerinin birleşmesiyle meydana gelmiştir. Şçerbak (2016: 117) edilgen çatı ekinin dönüşlü çatı ekiyle birleşmesinden meydana gelen bu ekin Yakut Türkçesinde de yer

aldığını ifade etmiştir: *bihılın-* ‘kesilmek’. Yakut Türkçesinde edilgen çatı şekli bu eklerin yardımıyla oluşmaktadır.

58.2. Ekin Kullanılışı

Marcel Erdal *-(I)l-* ve *-(I)n-* eklerinin birleştiği yapının *-(I)l-* ekinden önce gelen ünlüyü her zaman düşürdüğünü ifade etmiştir. Erdal’a göre *-(I)n-* ekliyle türemiş fiillerle *-lIn-*, *-lUn-* ekiyle türemiş fiillerin arasında temel farklılıklar vardır (1991: 639). Erdal, *-lXn-* şeklinde verdiği ekin *boşlun-*, *tiklin-*, *töklün-*, *üzlün-*, *yetlin-*, *yuklun-*, *yublun-* örneklerine değinmiştir. Bu örneklerden *tiklin-*, *töklün-*, *üzlün-*, *yetlin-*, *yuklun-*, *yublun-* fiillerinin *tik-il-*, *tök-ül-*, *üz-ül-*, *yet-il-*, *yuk-ul-*, *yuv-ul-* biçimlerinin de bazı metinlerde tespit edildiğine ancak bunların çoğunun *-lIn-*, *-lUn-* ekini almış biçimlerle aynı anlamda kullanıldığına işaret etmiştir (1991: 639-641). Ayrıca DLT’de bu ekte meydana gelen *açlın-*, *boglun-*, *böglün-*, *büklün-*... gibi sözcüklerin olduğuna da değinmiştir (1991: 641). Kaşgarlı Mahmut DLT’de fiilden fiil yapma eki *-(I)l’* den sonra *-(I)n-* ekinin getirilmesiyle fiilin kazandığı anlamı şu şekilde ifade etmiştir:

“... Yine böyle ‘er topık yuwdı’ denir ki ‘adam top yuvarladı’ demektir. Sonra ‘topık yuwuldu, top yuvarlandı’ denir. Burada fiil, meçhuldür ve top başkasının yuvarlamasıyla yuvarlanmıştır. Top kendi kendine yuvarlanırsa kelimeye bir nun getirilerek ‘yuwlundı’ denir. Lam’dan sonra nun getirilmezden evvel, bu fiil iki yönden lazım idi: Birincisi, fiil tanınmayan bir fail tarafından işin yapılmış olması idi. Bu şekilde fiil, lazım fiil yerinde bulunuyordu. Nun harfinin yanına lam getirmekle başkasının tesiri olmaksızın fiil lazım olmuş bulunmasıdır. (...) Buna lam getirilerek fiil yuwuldu şekline konulduğunda başkasının yuvarlamasıyla yuvarlandı veya kendi kendine yuvarlandı demek olur. Fiil üç harfli ve iki yönden lazım olur. Bundan sonra lam ile beraber nun getirilirse yuwlundı denir ki ‘kendi kendine yuvarlandı’ demektir. Fiil ikilinden üçlüye, üçlüden dörtlüye geçirilerek dörtlü ve lazım bir fiil olur” (Atalay, 1986b: 112-113).

Kaşgarlı Mahmut bu açıklamalarıyla *-(I)l-* ekinden sonra *-(I)n-* ekinin getirilmesiyle *-(I)l-* ve *-(I)n-* eklerinin birlikte fiile dönüşlülük ifadesi kazandığını belirtmiştir.

Marcel Erdal ve Kemal Eraslan’ın çalışmaları dışında incelediğimiz tarihî ve çağdaş Türk lehçelerine ait gramerlerin hiçbirinde bu ekten bahsedilmemiştir.

Şçerbak (2016: 117-118) Tuva Türkçesinde edilgen çatı eki olarak *-DIn-*, *-DUn-* eklerinden bahseder ve bu eklerin *-lIn-*, *-lUn-* ekinin tam bir ses bilgisel çeşidi olduğunu

ileri sürer: *kazıl-* (*kas-ıl-*) ve *kastın-* (*kas-ıl-ın-*) '*kazılmak*'. Şçerbak *-lIn-*, *-lUn-* ekinin Yakut Türkçesinde de hâkim durumda olduğunu ifade etmiştir.

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-----
	Eski Uygur Türkçesi	-lIn-, -lUn-
	Karahanlı Türkçesi	-lIn-, -lUn-
Orta Türkçe	Harezm Türkçesi	-----
	Kıpçak Türkçesi	-----
	Eski Anadolu Türkçesi	-----
	Çağatay Türkçesi	-----
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-----
	Azerbaycan Türkçesi	-----
	Türkmen Türkçesi	-----
	Gagavuz Türkçesi	-----
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-----
	Yeni Uygur Türkçesi	-----
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	-----
	Kırgız Türkçesi	-----
	Tatar Türkçesi	-----
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-----
	Tuva Türkçesi	-DIn-, -DUUn-

59. -mAç (Fiilden İsim Yapma Eki)

59.1. Ekin Kökeni

Räsänen bu ekin *ma* + *ç* eklerinden meydana geldiğini söylemiştir (Nalbant, 2008: 132). Ahmet Bican Ercilasun fiilden isim yapan *-mAç* ekinin iki ayrı kaynağa

gittiğini ifade etmiştir. Ona göre yemek isimleri türeten *-mAç* eki fiilden isim yapma eki *-mA* ve *aş* sözcüğünün birleşmesinden, yapılan işi veya işten etkilenen nesneyi ifade eden sözcükler türeten *-mAç ~ -bAç* ekininse *-mAcA* birleşmesinden geliştiğini söylemiştir (1973: 88). Zeynep Korkmaz da “Türkiye Türkçesi Grameri”nde *-mAç* ekini *-mAcA* ekinden gelişen *-mAç ~ -bAç* ve *-mA + aş* birleşmesinden gelişen *-mAç* başlıklarıyla ikiye ayırmıştır. Ona göre *-mA + aş > -mAç* yemek isimleri türeten bir fiilden isim yapma ekidir (2003: 94-95)⁶¹.

-mAç eki Ercilasun ve Korkmaz’ın da belirttiği gibi fiilden isim yapma eki *-mA* ve *aş* sözcüklerinin birleşmesinden meydana gelmiştir.

59.2. Ekin Kullanılışı

-mAç eki DLT’de yemek isimleri türeten ve çok işlek olmayan bir ektir: *kağurmaç ~ kavurmaç* ‘kavrulmuş buğday’, *tutmaç* ‘Türklerin tanınmış bir yemeği’ (Nalbant, 2008: 132). Kıpçak Türkçesinde de ekin yemek isimleri türetme işlevi devam etmiştir: *bulamaç ~ bulgamaç, tutmaç* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 328). Güner (2013: 149) de ekin Kıpçak Türkçesinde işlek olmadığını ve yemek isimleri türettiğini aktarmıştır: *bazlamaç* ‘bazlama’, *bulgamaç ~ bulamaç* ‘bulamaç, un çorbası’, *kö[m]meç* ‘çörek’, *ovmaç* ‘ovmaç’, *tutmaç* ‘et suyuna atılan hamur parçaları’. Eski Anadolu Türkçesindeyse *tutmaç ~ tutmac, bulamaç ~ bulamac, bazlamaç* örneklerinde geçmektedir (Genç, 2005: 198). Çağatay Türkçesinde ekin işlevi yemek isimleri türetmektir: *bulamaç* ‘bulamaç, bir çeşit un çorbası’, *kavurmaç* ‘kavurma, kavrulmuş et’, *tutmaç* ‘şehriye, tel şehriye’ (Eckmann, 2012: 53).

-mAç eki Güneydoğu (Karluk) grubu Türk lehçelerinde ve incelediğimiz Kuzeybatı (Kıpçak) grubu Türk lehçelerinden Kazak Türkçesinde ve incelediğimiz Kuzeydoğu grubu Türk lehçelerinden Tuva Türkçesinde yer almaz. Yer aldığı lehçelerde ise işlevi yemek isimleri türetmektir: *dürtmeç, oğmaç ~ ovmaç, doğramaç* (Korkmaz, 2003: 95); *bulamaç* (Özkan, 2007: 106); *bulamac* ‘bulamaç’, *döymäc* ‘taze meyvenin dövülmesiyle hazırlanmış yemek’ (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007b: 189); *kuurmaç* ‘kavrulmuş hububat’ (Doğan ve Hünerli, 2010a: 294); *kätärmäç* ‘peksimet, bir çeşit gevrek kurabiye’, *kümäç* ‘fırında ya da ocakta pişirilen küçük ekmek’, *tokmaç*

⁶¹*-mAcA* ekinden gelişen *-mAç ~ -bAç*, XIII. yüzyıla kadar olan dönemlerin metinlerinde yer almadığı için bu ek, inceleme alanımıza girmemektedir. Ancak ek, yapısal olarak fiilden isim yapma eki *-mA* ve eşitlik eki *+çA*’nın birleşmesiyle oluşmaktadır.

'hamurdan kesilerek hazırlanan erişte' (Güney, 2015: 76); *kuurmaç* 'kavrulmuş buğday, kavurga' (Dilek, 2007: 1027). Türkmen Türkçesindeyse fiilden isim yapan -*mAç* ekinin örneği bir yemek ismi değildir: *aylanmaç* 'dönüş, devir' (Hanser, 2007: 156).

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-----
	Eski Uygur Türkçesi	-----
	Karahanlı Türkçesi	-mAç
Orta Türkçe	Harezmi Türkçesi	-----
	Kıpçak Türkçesi	-mAç
	Eski Anadolu Türkçesi	-maC
	Çağatay Türkçesi	-mAç
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-mAç
	Azerbaycan Türkçesi	-mAc
	Türkmen Türkçesi	-mAç
	Gagavuz Türkçesi	-mAç
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-----
	Yeni Uygur Türkçesi	-----
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	-----
	Kırgız Türkçesi	-mAç, -mOç
	Tatar Türkçesi	-mAç
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-mAç
	Tuva Türkçesi	-----

60. -mAk (İsim-Fiil Eki)

60.1. Ekin Kökeni

E. V. Sevortyan *-mAk* ekinin *-mA* isim-fiil ekinden geliştiğini söylemiştir (Ganiyev, 2013: 82). W. Bang eki *-ma* (isim-fiil) ve *-k*, *-g* (*-ğ*, *-h*) birleşmesiyle açıklamıştır (Kuznetsov, 1997: 195). C. Brockelmann'ın görüşü de aynı şekildedir (1954: 254). Baskakov'a göre *-m*, *-ma* ve *-mag* ekleri aynı eklerdir (Ganiyev, 2013: 82). Ramstedt'e göre ek *-m* fiilden isim yapma eki ve *+ak* isimden isim yapma ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir (Räsänen, 1957: 134; Kuznetsov, 1997: 195; Ganiyev, 2013: 82; Choi, 2010: 247). Ramstedt Korece ve Moğolcada da *-mAk* ekinin fiillerin hareket isimlerini yapmada kullanıldığını söylemiştir (Bayraktar, 2004: 10). Kononov ve Serebrennikov da eki *-ma* (fiil ismi) ve *+GA* yönelme durumu ekinin birleşmesiyle açıklamışlardır (Kuznetsov, 1997: 195; Ganiyev, 2013: 82). Kuznetsov ekin kökenini *bak*⁶² fiiline dayandırır (1997: 223). Gabain ekin Moğolcadan ödünç alındığını düşünmektedir (1988: 53). Ahmet Bican Ercilasun, *-mAk* ekini, *-mA* isim-fiil eki ve *ok* pekiştirme edatının birleşmesiyle açıklar (1997: 43).

-mAk eki *-mA* isim-fiil ekiyle *ok* pekiştirme edatının birleşmesinden meydana gelmiştir⁶³. *-mA* ekindeki hareket ifadesi kaybolmuştur. Bu ek daha çok kalıcı isim türetir. *-mAk* ekindeyse hareket ifadesi daha belirgindir. Burada belki de *ok* edatı hareket anlamını kaybeden *-mA* ekini bu yönden pekiştirmektedir.

60.2. Ekin Kullanılışı

Genel Türkçede olduğu gibi Eski Uygur Türkçesinde de fiillerin isim şekli *-mAk* ekiyle yapılır: *et'özke yaruḡ tilgen ünnek ḡaldurmuş teg bolmaḡ 'vücuda bir ışık tekerleḡi ortaya çıkmak ve yükseltmek gibi olmak'* (Eraslan, 2012: 357). A. v. Gabain

⁶²Petro İ. Kuznetsov, *bak*- fiilinin *-mak* ekine dönüşmesini şöyle tasavvur ediyor: “*bak*- fiili *bakayım*, *bakalım* gibi şekillerde içinde yer aldığı cümledeki merak, tehdit, tereddüt, teşvik gibi anlamlarını pekiştirir. Bizi burada en çok teşvik anlamı ilgilendirir: Anlat *bakayım*, neler gördün? Pek eski zamanlarda belki *-ayım*, *-alım* ekleri henüz mevcut değilken, *bak* fiili (*bak* şeklinde) ‘biraz emek ver’ gibi teşvik anlamına geldiğini tahmin edebiliriz, mesela: *Al bak!* (= *Almaya bak*, *al hele*, *al bakalım*). *Bak*-fiilinden sonra da durumu bir parça daha açıklama için *kergek* ‘*gerek*’ kelimesi katılabilirdi: *Al bak! Kergek!* ‘*Al bak/alım*, (*bu*) *gerek(tir)*’. Artık iki tümcenin *-genel* manası pek değişmeksizin- bir tek tümceye dönüşmesi için elverişli koşul meydana daydı: *Al-bak*, *kergek!* > *al-bak kergek* > *al-mak kerek (gerek)*” (1997: 223).

⁶³Kononov, Dmitriyew, S. Caferov gibi bilim adamlarına göre *-mAk* şekli *-mA*’dan daha eskidir. Onlara göre *-mA* eki *-mAk* ekindeki /k/nin düşmesiyle ortaya çıkmıştır. Azerbaycan Türkçesi araştırmacısı olan H. Mirzazade de *-mAk* ve *-mA* eklerinin aynı kökten geldiğini ve birincil şeklin *-mA* olduğunu söylemiştir (Karasoy, 2004: 4-5).

ekin kalıcı isimler türettiğini belirtmiştir: *uķmak* ‘akıl, görüş, fikir’, *tüzülmäk* ‘sükûnet’, *tutmak* ‘sap’, *ölmäk* ‘ölme’ (Gabain, 1988: 53). *kergek* ‘gerek’ sözcüğü ile birlikte Eski Uygur Türkçesinde gereklilik kipi meydana getirir: *Birök övke-lig yağığ utayın tiser bilge biliglig y(i)ti kılıç-ıg tayanmak k(e)rgek* ‘Eğer öfkeli düşmanı yeneyim dese, hikmetin keskin kılıcına dayanmak gerek’ (Eraslan, 2012: 351). -*mAk* eki Karahanlı Türkçesinde isim-fiil eki olarak kullanır ve ekin geldiği şekiller “*isim gibi telakki edilip üzerlerine isimden isim yapım eklerini, iyelik eklerini ve hâl eklerini alabilmektedirler*”: *ayıtmaklık* ‘söylemeklik’, *körüşmek* ‘görüşmek’, *körmekke* ‘görmeye’, *barmakka* ‘varmaya’ (Hacıeminoğlu, 2003: 162-163). Ekin kalıcı isimler oluşturduğu örnekler de vardır: *almak*, *bolmak*, *étmek*, *körüşmek*, *ökünmek* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 60). Harezmi Türkçesinde çok kullanılan -*mAk* eki fiil kök ve gövdelerine gelerek hareket ismi yapar: *aç-mak* ‘açmak’, *agırla-mak* ‘saygı göstermek’, *ahsur-mak* ‘aksırmak’ (Hacıeminoğlu, 1997: 50). Kıpçak Türkçesinde -*mAk* ekinin -*mAh* biçimi de yer almaktadır. “*Fiilin bildirdiği iş, oluş veya hareketi gösteren, çoklukla da soyut anlamda adlar türeten*” bu ekin kalıcı isim yaptığı örnekler de bulunmaktadır. Ayrıca -*mAk* eki *kerék* ‘gerek’ sözcüğü ile birlikte gereklilik kipi meydana getirir: *közlemek* ‘nişan alma’, *tapunmağ* ‘ibadet etme’; *boyamak* ‘boya’, *kéymek* ‘zırh’; *anlamağ kérektir* ‘Anlamalıdır’, *dutmağ kérek* ‘Tutmalı’ (Güner, 2013: 149-150, 249). -*mAk* eki, Eski Anadolu Türkçesinde en işlek mastar ekidir. +*llk* ekini almış hâli de -*mAk* ile aynı fonksiyonda kullanılır: *ne oğurdur ne oğurdur çelep ağzında kıgırmağ / kulagun aç kulagun aç bola kim anda dola sen, getürdi şanduk eydür gir buña sen / üşenme uğramağlığa buña sen* (Gülsevin, 2007: 122). Ek, Çağatay Türkçesinde hareket isimleri yapar, -*mAk* ekli fiiller ismin çokluk, iyelik ve durum eklerini alabilir: *söz aymağ siz bigin dānā katında, kuduk kazmağ turur derya katında* ‘sizin gibi bilgili kişi önünde söz söylemek, denizde kuyu kazmaktır’; *Mirzāni körmekleri mümkün émes édi* ‘Mirza’yı görmeleri mümkün değildir’ (Eckmann, 2012: 110). -*mAk* eki, *bol-* ve *er-* fiilleriyle birlikte yalın hâlde ‘niyet etmek, karar vermek, belirlemek’ anlamında ve +*çI* ekini almış hâliyle ‘üzere olmak, karşılaştırmak, belirlenmek’ anlamında birleşik fiiller meydana getirir: *cān alurğa bu taraf kélmek émiş ol kātīl* ‘O, can almak için bu tarafa gelmeğe karar vermiş’, *bular kelmekçi édiler* ‘Bunlar gelmek üzere idiler’ (Eckmann, 2012: 111). “*Bu partisip, manasında bir değişiklik olmaksızın, -lık / -lik ekini alabilir: mén démeklik né bīhayālīkdur* ‘ben demek ne utanmazlıktır’ (Eckmann, 2012: 111).

Türkiye Türkçesinde fiillerin mastar şekillerini meydana getiren *-mAk* eki bütün fiil tabanlarına gelerek fiillerin isim şekillerini meydana getirir ve çoğu zaman isim-fiil gibi kullanılır. Banguoğlu, “*mastar adını verdiğimiz -mek adfiilleri fiilin gramerce ve salt olarak adı olurlar ve yoğun anlamlı ad olmaya az elverişli bulunurlar, yeni Türkçede adfiil cümlesinde de daha az kullanılır, iyelik ve bazı çekim eklerini almaz olmuşlardır*” diyerek *-mAk* ekli isim-fiillerin yerini daha çok *-mA* ekine bıraktığını ifade etmiştir (2004: 269, 421). Azerbaycan Türkçesinde “*fiilin mastar biçimi olan bu ek, fiildeki soyut hareketleri adlandıran, onları isim biçimine sokan bir ektir*”. Ekin kalıcı isim yaptığı örnekler de bulunur: *oxumağ, yazmağ, görmäk* (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007b: 189). Gagavuz Türkçesinde fiillere gelerek bunlardan hareket isimleri yapan isim-fiil ekidir: *annatmakları, soyunmak odası, bilmesin bitmek ilk yaz* (Özkan, 1996: 176-177). Türkmen Türkçesinde *-mAk* eki fiillere gelerek bu fiillere ait hareket isimleri ve fazla işlek olmamakla birlikte kalıcı isimler yapar: *çapmak ‘koşmak’, goşulmak ‘katılmak’; oymak ‘çukur’, üyşmek ‘yığın, küme’* (Kara, 2005: 86).

Özbek Türkçesinde bu ek mastar şekillerini türetir ve *-mAk + iyelik eki + keräk* yapısıyla gereklilik kipini kurar: *depsimâq ‘tepinmek’, keltirmâq ‘getirmek’; Hâ yol tâpmâq keräk ‘Evet, yol bulmalı’* (Öztürk, 2007: 304, 331). Yeni Uygur Türkçesinde kalıcı isimler de yapan mastar ekidir: *tapişmaq ‘bilmece’, çaqmaq ‘şimşek’; laslimaq ‘kırletmek’, eytmaq ‘söylemek’* (Ersoy, 2007: 372, 410).

Kazak Türkçesinde *-mAk* eki fiilden isim yapma eki ve gelecek zaman çekimini oluşturmak için kullanılır. “*Kazak Türkçesinin önceki dönemlerinde mastar eki olarak da kullanılmıştır*” (Doğan ve Koç, 2013: 193). *-mAk* eki alet ve eşya, hayvan, yiyecek, yer, organ isimleri ve sıfat olarak kullanılan isimler ve soyut isimler yapar: *ilmek ‘ilmek, düğüm’, kermek ‘ekşi, kekre’, qaytpak ‘dönmek’, qospaq ‘melez deve yavrusu’, qaymaq ‘kaymak’, batpaq ‘bataklık’, barmaq ‘parmak’* (Biray vd., 2015: 74). Kazak Türkçesinde *-mAk* eki *+şI* ekini almış hâliyle veya yalın hâlde, zamir kökenli şahıs eklerini alarak “*niyet ifadeli gelecek zaman ifade eder*”: *oqımaqpin ‘okumak niyetindeyim’, jüzbekşimin ‘yüzmek niyetindeyim’, işpekpin ‘içmek niyetindeyim’* (Biray vd., 2015: 107). Kırgız Türkçesinde istek kipinin bir biçimi *-mAk* ekinin yalın hâliyle veya *+çI* ekini almış şekli olan *-mAkçI* ekiyle yapılır: *cazmaqmin ‘yazmak niyetindeyim’, tökmökçümün ‘dökmek niyetindeyim’* (Buran ve Alkaya, 2014b: 182). Ayrıca *-mAk* eki Kırgız Türkçesinde fiilden isim yapma eki olarak kullanılır: *üymök*

'yığın, küme', çertmek 'aşık oyunun bir safhası' (Buran ve Alkaya, 2014b: 192). Tatar Türkçesinde *-mAk* eki fiilden isim yapma eki olarak kullanılır: *ilmek* 'ilmik', *tabışmak* 'bilmece', *kimsek* 'fiçı' (Buran ve Alkaya, 2014b: 56). Ekin +çI ile genişlemiş biçimi olan *-mAkçI* istek kipini meydana getirir: *yazmakçımın*, *saylamakçımın*, *eytmekçesen* (Öner, 1998: 204).

-mAk eki Altay Türkçesinde fiillerden alet, eşya ve yiyecek isimleri yapan bir fiilden isim yapma eki, Tuva Türkçesinde örneği sınırlı olmakla birlikte fiilden isim yapma eki olarak kullanılır: *oymak* 'yüksük', *teertpek* 'közde ya da fırında pişirilen bir çörek türü'; *ilbek* 'ilmek, kanca' (Dilek, 2007: 1026; Arıkoğlu, 2007: 1168; Buran vd., 2014c: 219).

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-----
	Eski Uygur Türkçesi	-mAk
	Karahanlı Türkçesi	-mAk
Orta Türkçe	Harezm Türkçesi	-mAk
	Kıpçak Türkçesi	-mAk, -mAğ
	Eski Anadolu Türkçesi	-mAk
	Çağatay Türkçesi	-mAk
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-mAk
	Azerbaycan Türkçesi	-mAG
	Türkmen Türkçesi	-mAk
	Gagavuz Türkçesi	-mAk
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-mâk
	Yeni Uygur Türkçesi	-maq, -mâk
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	-mAk, -BAk
	Kırgız Türkçesi	-mAk, -mOk
	Tatar Türkçesi	-mAk

Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-mAk, -BAk
	Tuva Türkçesi	-bAk

61. -mAkçI (Kip Eki)

61.1. Ekin Kökeni

Birçok araştırmacının da bilimsel çalışmalarında ileri sürdüğü gibi *-mAkçI* eki, etimolojik olarak *-mAk* isim-fiil ve isimden isim yapan *+çI* eklerinin birleşmesinden oluşmaktadır (Arnazarov, 2003: 334). Şçerbak *-mAkçI* ekli şekillerin niyet bildiğini ve bunun dil bilgisel olarak sınıflandırılmasında ortak bir fikrin olmadığını ifade etmiştir. *-mAkçI* ekli şekiller hem bildirme veya dolaylı kiplerden birine hem de münferit şekil bilgisel oluşumların arasına dâhil edilmektedir (Şçerbak, 2016: 79).

61.2. Ekin Kullanılışı

Orhun Türkçesinde “*eyleyici ad olarak*” kullanılan bu ek *armakçı* ‘aldatan, aldatıcı’ örneğinde geçer (Tekin, 2003a: 166). Ekin Karahanlı, Harezmi, Kıpçak ve Eski Anadolu Türkçesinde kullanımı yoktur. Janos Eckmann Çağatay Türkçesinde yer alan *mAk* isim-fiil ekiyle kurulan terkiplerde *-mAkçI bol-* veya *er-* ‘-mAk üzere olmak, istemek’ yapısını zikreder: *bular kelmekçi ediler* ‘Bunlar gelmek üzere idiler’, vs. (2012: 111). Mustafa Argunşah da bu ekin gelecek zaman ve istek işlevlerini birlikte taşıdığını ifade ederek şu örneklere yer verir: *qayt-maqçı boldı* ‘geri dönmek istedi’, *mālin tala-maqçı bolganda* ‘malını dalamak isteyince’ (2014: 177).

Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerinden sadece Türkmen Türkçesinde *-mAkçI* eki bulunur. Türkmen Türkçesinde bu ek, şahıs zamirleri ile birlikte eyleme istek ifadesi verir: *men gülmekçi* ‘gülmek istiyorum’, *sen okamakçı* ‘okumak istiyorsun’, *ol gelmekçi dāäl* ‘gelmek istemiyor’ (Kara, 2007: 271-272). Türkmen Türkçesinde *-mAkçI* eki *-DI* ekiyle birlikte geçmiş zamanı, *-dlr* ile birlikte şahsın niyetlendiği hareketin kesin olarak gerçekleşmeyeceğini, *-mlş* ile birlikte hareketin gerçekleşmesinin şüpheli olduğunu ve *bol-* fiiliyle birlikte öznenin niyetinin gerçekleşme ihtimalinin kesinliğini ifade eder (Arnazarov, 2003: 333-344).

Güneydoğu (Karluk) grubu Türk lehçelerinde istek kipinin bir biçimi, Özbek Türkçesinde *-mākçi*, Yeni Uygur Türkçesinde *-mAkçi* eklerinin zamir kökenli şahıs

eklerini almasıyla yapılır. Özbek Türkçesinde bu çekimin olumsuz biçimi şahıs eklerinden önce *emäs*, soru biçimi de şahıs eklerinden önce *mi* soru ekinin getirilmesiyle yapılır: *tilä-mâqçi-män*, *ket-mâqçi-mi-sizlär*, *küt-mâqçi emäs-sän* (Öztürk, 2007: 330). Yeni Uygur Türkçesinde de söz konusu çekimler benzer olmakla birlikte olumsuzluk nadiren *-mA* ile ve soru biçimi ise şahıs ekinden sonra soru ekinin getirilmesiyle yapılır: *almaqçilär* ‘almak istiyorlar’, *başlımaqçisilärmu* ‘başlamak istiyor musunuz?’ (Ersoy, 2007: 395). Bu çekim her iki lehçede de niyet ifade eden bir gelecek zaman çekimini de karşılar: *Siz mengä fäzänddek yaqın bolmâqçimisiz?* ‘Siz bana evlat gibi yakın olacak mısınız?’ (Öztürk, 2007: 330; Ersoy, 2007: 395).

Kazak Türkçesinde *-mAqşI*, *-BAqşI* ekleri gelecek zaman çekiminde kullanılır: *barmaqşımın* ‘gideceğim, gitmek niyetindeyim’, *tappaqşımız* ‘bulacağız, bulmak amacındayız’ (Doğan ve Koç, 2013: 271). Bu ek, eylemin gelecekte kesin olarak yapılacağı ifadesinin yanı sıra geleceğe yönelik niyet, istek, şart anlamları da taşır (Doğan ve Koç, 2013: 271; Biray vd. 2015: 112). *-mAqçI* / *-mOkçU* eki Kırgız Türkçesinde üçüncü tip istek çekimini oluşturur: *başta-mak(çı)-mın*, *bil-mek(çi)-biz*, *ket-mekçi-bi* ‘Gitmek niyetinde mi?’ gibi. “Ekin olumsuz çekimi *emes* kelimesiyle yapılır: *caz-mak emes min* ‘Yazmak niyetinde değilim’, *ket-mek emes* ‘Gitmek niyetinde değil’” (Çengel, 2007: 522). Çağatay devresinden beri ekleşmeye başlayan bu çekim, bugün Kazak ve Kırgız Türkçelerinde *+çI* ögesini düşürerek sadece *-mAq* ekine şahıs eklerini getirmek suretiyle niyet-istek çekimini yapar hâle gelmiştir (Öner, 1998: 203). Kırgız Türkçesinde bu yapı, istek kipinin yanı sıra gereklilik kipinin kurulmasında da kullanılır (Öner, 1998: 207). Tatar Türkçesinde *-maqçı*, *-mëkçë* eki birinci tip şahıs ekleriyle birlikte istek çekiminin bir biçimini meydana getirir: *sevdeger bulmaqçı idëm* ‘tüccar olmak istedim’, *enisëne daruv almaqçı* ‘anasına ilaç almak ister’ (Öner, 2007: 718-719).

-mAq(çI) / *-mOk(çU)* eki *bol-* fiiliyle birleşik fiiller de oluşturur. Bu birleşik fiiller, istek veya olması gereken durumu bildirir: *kelmek boldu* ‘gelmek istedi, gelecek oldu’ gibi. “Niyet bildiren *-mak* ~ *-maqçı* ekinin TT’deki aynı kategoriden olan bire bir bir karşılığı yoktur. Bu ek daha çok *-AcAk* sıfat-fiil ekiyle karşılanır. *-AcAk* sıfat-fiil üzerine gelerek *ol-* fiili niyet bildiren birleşik fiilleri oluşturur” (Turgunbayev, 2008: 129).

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-mAkçI
	Eski Uygur Türkçesi	-----
	Karahanlı Türkçesi	-----
Orta Türkçe	Harezm Türkçesi	-----
	Kıpçak Türkçesi	-----
	Eski Anadolu Türkçesi	-----
	Çağatay Türkçesi	-mAkçI
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-----
	Azerbaycan Türkçesi	-----
	Türkmen Türkçesi	-mAkçI
	Gagavuz Türkçesi	-----
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-mAkçi
	Yeni Uygur Türkçesi	-mAkçi
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	-mAkşI, -BAkşI
	Kırgız Türkçesi	-mAkçI, -mOkçI
	Tatar Türkçesi	-makçı, -mëkçë
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-----
	Tuva Türkçesi	-----

62. -mAkllk ~ -mAkllg (Fiilden İsim Yapma Eki)

62.1. Ekin Kökeni

-mAkllk ~ -mAkllg eki, *-mAk* isim-fiil ve *+llk ~ +llg* isimden isim yapma ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir.

62.2. Ekin Kullanılışı

A. v. Gabain fiilden sıfat yapan ekler arasında *-mAkllg* ekini vererek bu ekin ek yığılması örneği olduğunu belirtmiştir: *sadu timäklig saw 'aferin denecek söz, isabetli söz'* (1988: 57). Bayraktar (2004: 19) *-mAkllk* ekinin Orhun Türkçesinde bulunmadığını Eski Uygur Türkçesindeki örneklerindeyse *-mAk* ekinin *+llk* ekiyle değil *+llg* ekiyle birleştiğini ifade etmiştir. *-mAkllg* ekinin Eski Uygur Türkçesinde “*bir şeyle donanmış, bir şeye ait*” anlamlı sıfat niteliğinde sözcükler türettiğini belirten Kemal Eraslan bu ekin *-mAk* isim-fiil ekinin *+llg* ekiyle genişlemiş biçimi olduğunu söylemiştir: *ikindi kşanta kingürülmeklig bilge bilig yaruyur 'İkinci anda genişleme şuuru parlar', telim öküş tılangurmaklıg t(e)ngrilerke yükünür m(e)n 'Pek çok belagatlı tanrılara hürmet ederim (secde ederim)'* (2012: 357). *-mAkllg* ekinin Eski Uygur Türkçesi metinlerinden tespit ettiğimiz bazı örnekleri şunlardır:

Çaştanı Beg Çatığı:

“*ertinü katıglanmaklıg bilge biligke tükellig yağız yéerkligi çaştanı élig beg men erür men*” [Son derece azimli, ilimi (ve) bilgisi tam, kara yeryüzünün hâkimi, Hükümdar Çaştanı benim.] (ÇB 87/05)

Dantıpalı Beg Çatığı:

“*agruş köñüllüg bülge biliglig serinmeklig uzanmaklıg sen*” [Merhametli, bilgili, bilge gönüllü, sabırlı (ve) beceriklisin] (DB 635/11)

Maytrısimit:

barmu munug köksinte kutrulmaklag urug tarag azu yok [Var mı bunun kalbinde kurtulma tohumu veya yok mu?] (M 4/15)

alku asag tuşu kılmaklıg (alpın)erdemin ukmuş kergek [...bütün hizmet etme ...kabiliyetini kavramak gerektir.] (M 5/52)

Bu örneklerde ekin getirildiği sözcüğe kattığı anlam Bayraktar ve Eraslan'ın verdiği bilgileri doğrular niteliktedir. Eski Uygur Türkçesindeki *-mAkllg* ekiyle *-mAkllk* ekinin biçimleri birbirinden farklı olduğu için *-mAkllk* ekinin ilk olarak Karahanlı Türkçesi döneminde kullanılmaya başlandığı söylenebilir (Bayraktar, 2004: 20).

“Karahanlı Türkçesi Grameri”nde *-mAkllk* ekine ayrıca değinilmemiş sadece *-mAk* isim-fiil eki bahsinde ekin üzerine *+llk* yapım ekini aldığı örneğe yer verilmiştir: *ayıtmaklık ‘söylemeklik’* (Hacıeminoğlu, 2003: 162). *-mAkllk* ekinin Kutadgu Bilig’de şöyle bir örneğine rastlanmaktadır: *ayıtmaklık erkek turur ay ilig/cevabı tişi ol yetürse bilig* [Ey hükümdar, iyice düşünürsen sormak erkektir, cevap vermek de dışı.] (KB 979). Bu örnekte *-mAkllk* ekinin *-mAk* ekiyle aynı işlevde kullanıldığı görülmektedir. *+llk* eki burada fiile ‘*-mA işi*’ gibi bir anlam katmıştır. Bayraktar (2004: 20) *-mAkllk* ekinin Karahanlı Türkçesinde çok sık kullanılmadığına değinerek ekin şu örneklerine yer vermiştir: *hüner birle devlet birikmekliki, açılsa tanmaqlık birle köküz anlarnıñ üze ol öfke Tañrıdın, azu tutsa olarnı eksütmeklikleri üze.*

Ekin Harezmi Türkçesi metinlerinden tespit ettiğimiz bazı örnekleri şöyledir:

Nehcü'l-Ferādīs:

Meger ‘Arafat vukuf kilmaklık ol yazuklarını keterür, öngin neerse ketermez. (NF 275/11)

Peygamber ‘as aydı: Ey yaranlarım, sizing üze bolsun tünle oyaglık kilmaklık. (NF 313/7)

(...) Butka secde kilmaklık kafirlik turur, ol işni kılmağay-miz, takı kişini nahak yerde öltürmek takı ulug yazuklardın turur (...) (NF 366/15)

Bu dünyanı sewmeklik sebebidin cümle masiyat bizlerdin keldi erse, Hak te’ala takı bizlerni helak kıldı, tep cevab aydı. (NF 395/9)

Ol aytur: Ey narasidalar, taş atar bolsangız, men razi turur-men, velikin ingen ulug taş atıp adakımnı sindurmangız kim Rebbümke ta’at kilmaklıkka mani bolmasun tep oğlanlarka hoş söz birle sözleşür. (NF 400/8)

Ḳıṣāşü'l-Enbiyā:

Mevli kudretin körmeklik için üze közin yaratdı. (KE 6v/12)

Bayraktar (2004: 20) *-mAkllk* ekinin Harezmi Türkçesi döneminde sıklıkla kullanıldığı ve bu dönemde yaygınlaşmaya başladığını söylemiştir. Argunşah ve Yüksekaya (2012: 328-329) Kıpçak Türkçesinde *-mAkllk* ekinin fiile ‘*-mA işi*’ anlamı

verdiğini söylemiştir: *bitmeklik, kılındurmaklık, kitermeklik, sevmeklik, kopmaklık*. Eski Anadolu Türkçesinde⁶⁴ *-mAkllk* ekinin *-mAk* isim-fiil ekiyle aynı işlevde kullanıldığı belirtilmiştir: *getürdi şanduk eydür gir buña sen/üşenme uğramaklığa buña sen, biri dağı eylemeklikdür zinâ* (Gülsevin, 1997: 122). *-mAkllk* ekinin Eski Anadolu Türkçesi dönemi metinlerinden olan Kadı Burhaneddin Dîvânı'nda *-maḥliḥ* biçimine de rastlanmaktadır: *teni cāndan ayırmaḥliḥ revā mı / cānumdan irdüm irince bu cāna* (Bayraktar, 2004: 22). Çağatay Türkçesinde *-mAk* ekinin *+llk* ekiyle genişleyebileceği ve bu genişlemede bir anlam değişikliğinin olmadığına değinilmiştir: *mén demeklik né bīḥayālīkdur 'Ben demek ne utanmazlıktır', év ḳoparmaklık érür düşvār Ceyḥūn üstine 'Ceyhun üzerine ev çıkarmak (yapmak) zordur'* (Eckmann, 2012: 111). Eraslan (2004: 927). Doğu Türkçesinde *-mA* eki hareket ismi türetmekten ziyade kalıcı isimler türettiği için bu ekin işlevini *-mAkllk* birleşik ekinin yüklendiğini ifade etmiştir: *bilmeklik 'bilme'*. Eraslan, Senglah'ta *-mAk* ekli masterların yanı sıra *-mAkllk* ekli şekillerin de verilerek anlamlandırıldığına da değinmiştir.

Tahsin Banguoğlu, Türkiye Türkçesinin yazı dilinde pek kullanılmayan, *-mAk* isim-fiil ekini almış fiillerin *+llk* ekiyle genişletilmiş şekillerinin bu fiilleri biraz daha isimleştirdiğini ve bu şekillerin çekim eklerini de aldığını ifade etmiştir: *görmeklik, bilmeklik, tanımaklık, anlamaklık; görmekliğe, bilmekliğiniz* (2004: 270). Bayraktar (2004: 23) Türkiye Türkçesinin başlangıcına ait eserlerde kullanımı görülen bu ekin daha sonra kullanımdan düştüğünü ve günümüz Türkiye Türkçesinde kullanılmadığını belirtmiştir. Borjakow vd. (1999: 357) *-mAkllk* ekinin Türkmen Türkçesinde de işlek bir kullanımı olduğunu ifade etmiş ve *-mAk* ekine getirilen *+llk* ekinin sözcüğün isim yönünü güçlendirdiğini, *-mAk* ve *-mAkllk* eklerini almış sözcüklerin arasında anlam bakımından herhangi bir fark olmadığını belirtmiştir: *Gülendam daga Rövsen jandan göz-gulak bolmaklığı, onu uzak yere gorbermezligi tabşıradı*.

⁶⁴Hatice Şahin, Eski Anadolu Türkçesinde işlek olmayan bir *-İşllk* ekinden bahsetmektedir. Bu ek, *-İş* isim-fiil ekinin *+llk* ekiyle genişlemiş biçimdir. *yâ hasımlık yâ bilişlik kılmaya* örneğinde geçen bu ek, oluşum bakımından (isim-fiil eki + llk) *-mAkllk* ekiyle aynıdır (2015: 72).

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-----
	Eski Uygur Türkçesi	-mAkllg
	Karahanlı Türkçesi	-mAkllk
Orta Türkçe	Harezm Türkçesi	-mAkllG
	Kıpçak Türkçesi	-mAkllk
	Eski Anadolu Türkçesi	-mAkllk, -maḡlıḡ
	Çağatay Türkçesi	-mAkllk
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-mAkllk
	Azerbaycan Türkçesi	-----
	Türkmen Türkçesi	-mAkllk
	Gagavuz Türkçesi	-----
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-----
	Yeni Uygur Türkçesi	-----
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	-----
	Kırgız Türkçesi	-----
	Tatar Türkçesi	-----
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-----
	Tuva Türkçesi	-----

63. -mAkSIz (Fiilden İsim Yapma Eki)

63.1. Ekin Kökeni

Räsänen *-mAkSIz* ekini *-mAk* ekinden türeyen ekler içerisinde değerlendirmiş ve Eski Uygur Türkçesinden *ilänmäksiz* 'özgür' örneğini vermiştir. *-mAkSIz* ekini Çuvaşçadaki *-mazır* ekiyle karşılaştırmıştır: *pulmazır* 'olmadan' (1957: 135).

-*mAksIz* eki, -*mAk* isim-fiil ve +*sIz* isimden isim yapma ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir.

63.2. Ekin Kullanılışı

-*mAksIz* eki Eski Uygur, Eski Anadolu ve Kıpçak Türkçelerinde bir sıfat-fiil eki gibi görev yapmaktadır (Bayraktar, 2004: 263). Marcel Erdal bu ekin -*mAz* gibi sıfat yapan bir ek olduğu ifade etmiştir (1991: 396). Orhun ve Karahanlı Türkçelerinde görülmeyen bu birleşik ek, Eski Uygur Türkçesi metinlerinde yaygın bir şekilde kullanılır (Erdal, 1991: 400). Erdal'ın bu ekle ilgili sıraladığı bazı örnekler şunlardır: *ädläriñä tavarlarıña ilimäksiz yapşınmaksız bol-*, *nägükä azlanmaksız yapşınmaksız bolzunlar*, *ürkmäks(i)z korkmaksız yaljuklar* (1991: 396). Erdal ekin verdiği bütün örneklerde özneyi işaret ettiğini, bunun aksi olan bir tane örnekle karşılaştığını bildirmiştir: *kök kalık bölmäksiz üçün bilgä bilig pramıt ymä bölmäksiz arür*. Burada *bölmäksiz* sözcüğü 'bölünmez, bölünmemiş' gibi bir anlama işaret etmektedir (Erdal, 1991: 398).

Kemal Eraslan'ın verdiği bilgilere göre Eski Uygur Türkçesinde -*mAksIz* eki olumsuz anlamda sıfatlar türetir: *tering nomlarta ayığlamaksız çulvusuz bolsar...* 'derin akidelerde (Skr. Dharma) kötüllemeksiz, küfürsüz olsa...', *kapıg[lı]ğ kaylar azusınta uvutmaq[sı]z kalın yüz tutup...* 'kapılı caddeler (Çin. Kāi) ötesinde utanmaz yüz gösterip...', *tözinçe öçüp amrılıp tegşilmeksiz bolup* 'Bilinç kendi tabiatına göre değişmeden sakin bir şekilde olduğu gibi kalır' (Eraslan, 2012: 357).

Eski Anadolu ve Kıpçak Türkçesi dönemine ait eserlerden sadece birer örnekte -*mAksIz* ekine rastlanmıştır: *bir kişi öldürse kişi öldürmeksüz yir üstinde barça kişileri öldürmiş gibi günāh yazılır; Allah birdür ortağı yoktur beñzetmeksüzdür* (Bayraktar, 2004: 264).

Ekin Karahanlı, Harezmi, Çağatay Türkçelerinde ve çağdaş Türk lehçelerinde kullanımı yoktur.

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-----
	Eski Uygur Türkçesi	-mAksız
	Karahanlı Türkçesi	-----
Orta Türkçe	Harezmi Türkçesi	-----
	Kıpçak Türkçesi	-meksüz
	Eski Anadolu Türkçesi	-meksüz
	Çağatay Türkçesi	-----
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-----
	Azerbaycan Türkçesi	-----
	Türkmen Türkçesi	-----
	Gagavuz Türkçesi	-----
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-----
	Yeni Uygur Türkçesi	-----
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	-----
	Kırgız Türkçesi	-----
	Tatar Türkçesi	-----
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-----
	Tuva Türkçesi	-----

64. -mAksızIn (Zarf-Fiil Eki)

64.1. Ekin Kökeni

Räsänen *-mAksız* ekini *-mAk* ekinden türeyen ekler içerisinde değerlendirmiş ve Osmanlıcada bu ekin *+In* vasıta durumu ekiyle genişlemiş *-mAksızIn* biçiminin olduğunu belirtmiştir (1957: 135).

-mAk isim-fiil eki, *+sIz* isimden isim yapma eki ve *+n* vasıta durumu ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir.

64.2. Ekin Kullanılışı

Marcel Erdal, *-mAksIz* ekinin *-mAz* gibi bir sıfat yapma eki olmasına rağmen *-mAksIzIn* ekinin *-mAtI(n)* gibi zarf-fiil eki özelliği gösterdiğine işaret etmiştir (1991: 396). Bayraktar (2004: 263) da Eski Uygur, Eski Anadolu ve Kıpçak Türkçelerinde sıfat yapan bir ek olarak kullanılan *-mAksIz* ekinin *+(I)n* vasıta durumu ekiyle birleşince olumsuz anlamda zarf-fiiller türeten bir ek durumuna geldiğini belirtmektedir. Bunlardan hareketle eke ilave edilen *+(I)n* vasıta durumu ekinin zarf yapma özelliği de olan bir ek olduğunu söyleyebiliriz. Erdal, *-mAksIzIn* ekinin yer aldığı bazı örnekleri sıralamıştır: *tınmaksızın tægzinür, yanmaksızın tanuklap ençgü mänî tapgay siz, ilinmäksizin dyan olurguluk ol*. Bir örnekte ise *-mAksIzIn* ekinin *-mAtI(n)* ekine tamamıyla denk bir birleşik ek işlevi sergilemediğine dikkat çekmiştir: *bo sävä taplayu boşı berdäçi kişi umug inag bolur irinç çıgay ägsüklüg kargäkliglärkä azlanmaksız äsirgänmäksizin* (1991: 398).

-mAksIzIn ekinin Eski Uygur Türkçesi dışındaki tarihî Türk lehçelerinde kullanımı yoktur.

Ekin Çağdaş Türk lehçelerinden Türkiye Türkçesindeki durumu için Tahsin Banguoğlu *-mAksIzIn* ekinin “iç cümlelerin gerçekleşmeyeceğini yalnız başcümlelerin gerçekleşeceğini” anlatan olumsuz anlamlı zarf-fiil eki olduğunu bildirmiştir: *Hiç aldirmaksızın devam ettiler* (2004: 431). Zeynep Korkmaz ise ekin “yapısında yer alan *+sIz* yokluk ekinin etkisi altında vasıta durumu ekleriyle kurulmuş öteki zarf-fiillerde görülen zaman bildirme özelliğini yitirerek nitelik ve tarz bildiren bir zarf-fiil özelliği” kazandığına ve “bu özelliği ile *-mAdAn* ve *-mAyArAk* zarf-fiillerinin yerini tuttuğuna” değinmiştir: *İşte böylece annemin yanından bir dakika ayrılmaksızın bütün bir yılımı konakta geçirmiştım* (2003: 1021). Bayraktar (2004: 264) da *-mAksIzIn* ekinin olumsuz anlamlı zarf-fiil eki olduğunu ve eklendiği fiile *-mAdAn* ekininki gibi bir anlam katarak iki fiili birbirine bağladığını bildirmiştir: *Suphi uzun uzadıya düşünmeye gerek görmeksizin Tophane’de iki lira gelir getiren bir dükkânı satmaya karar verdi*.

Türkiye Türkçesi dışındaki çağdaş Türk lehçelerinde bu ekin kullanımı yoktur.

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-----
	Eski Uygur Türkçesi	-mAksızIn
	Karahanlı Türkçesi	-----
Orta Türkçe	Harezm Türkçesi	-----
	Kıpçak Türkçesi	-----
	Eski Anadolu Türkçesi	-----
	Çağatay Türkçesi	-----
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-mAksızIn
	Azerbaycan Türkçesi	-----
	Türkmen Türkçesi	-----
	Gagavuz Türkçesi	-----
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-----
	Yeni Uygur Türkçesi	-----
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	-----
	Kırgız Türkçesi	-----
	Tatar Türkçesi	-----
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-----
	Tuva Türkçesi	-----

65. +mAn ~ +mAk (İsimden İsim Yapma Eki)

+mAn isimlere gelerek bunlardan benzerlik, küçültme, abartma ifade eden sözcükler; renk isimleri ve aşırılık bildiren sıfatlar türeten bir ektir.

65.1. +mAn

65.1.1. Ekin Kökeni

Besim Atalay, +mAn ekinin teklik birinci şahıs zamiri olan 'ben' sözcüğünden geldiğini Türkçedeki $b > m$ değişmesine de dayanarak öne sürmektedir (1940: 9). Atalay, man ekinin hem isimlere hem de fiillere geldiği örnekleri bir arada vermiştir: *üşemen 'haylaz', elemen 'elek', işçimen 'işçi kimse', sıkman 'üzüm sıkma zamanı', tanman 'tan vakti'* gibi. Burada şu noktaya dikkat çekmek gerekiyor. Bu ek, isimlerden sonra gelen ben zamirinden ekleştiyse eğer fiillere eklenme özelliğini nasıl kazanmıştır? Zamirlerin fiilin şahsını ifade etmek için fiil köküne doğrudan doğruya değil bir şekil ve zaman ekinin sonra getirilmesi uygundur. Dolayısıyla hem isimlere hem fiillere getirilen +/-mAn ekini aynı yapıyla açıklamak doğru değildir.

Fuat A. Ganiyev +mAn ekinin Tatar Türkçesinde seyrek kullanıldığını ve bu ekin muhtemelen ayrı ayrı eklerin birleşmesiyle meydana geldiğini söylemiştir (2012: 89).

+mAn ekini isimlere gelip benzerlik bildiren sözcükler türeten +m yine isimlere gelip pekiştirme, çokluk bildiren +An ekinin birleşmesiyle açıklamak mümkündür.

65.1.2. Ekin Kullanılışı

+mAn isimden isim yapma ekinin Orhun Türkçesinde, şüpheli olmakla birlikte, küçültme sıfatları türettiği söylenmiştir: *ataman 'yüksek, baş (unvan)'* (Tekin, 2003a: 84). Marcel Erdal ekin isim ve sıfatlara getirilen bir ek olduğunu ve benzerlik ifade eden sözcükler yaptığını belirtmiştir: *kölmen 'gölet', kölämän, ataman, Türkmän; yasıman, kocaman, közmän*. Ekin renk ismi yaptığı örnekler de vardır: *akman, karaman, kırcıman* (1991: 73-74). Kemal Eraslan bu ekin isimden isim yapma işleviyle küçültme ve benzerlik ifade ettiğini ve belirli sözcüklerde görüldüğünü ifade etmiştir: *kökmen 'mavimsi', kölmen 'gölcük'* (2012: 100). Nalbant (2008: 88) +mAn ekinin genellikle abartma ve benzerlik ifade eden bir ek olduğunu ve sık kullanılmadığını ifade ederek DLT'de ekin üç örnekte geçtiğini ortaya koymuştur: *közmen 'közde pişirilen ekmek, közleme; közmen kömdi, çöreği küle gömdi', Türkmen 'Oğuzlar', yasıman? 'su boşaltılırken boğazı gır gır eden testi'*. Eski Anadolu Türkçesinde *Türkmen* sözcüğü geçmektedir (Genç, 2005: 127). Çağatay Türkçesinde *ağırman 'ağır, yavaş kimse', çekmen 'cepken, çuha'* örneklerinde +mAn eki yer almaktadır (Argunşah, 2014: 106).

Türkiye Türkçesinde sıfatlara gelerek bunlardan kişileri niteleyen sıfatlar türeten ve türettiği sıfatlara “abartma, aşırılık” işlevi katan bir ektir: *evcimen, gökmen, toraman* (Korkmaz, 2003: 59).

Ganiyev (2012: 89) *+mAn* ekinin Tatar Türkçesinde sık kullanılmadığını söylemiştir: *ataman ‘çete başı, takım başı’, urman ‘orman’, kuşman ‘kara turp’, tokman ‘ağıl; alan ölçüsü birimi’*.

DÖNEM	TARİHÎ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	+mAn
	Eski Uygur Türkçesi	+mAn
	Karahanlı Türkçesi	+mAn
Orta Türkçe	Harezm Türkçesi	-----
	Kıpçak Türkçesi	-----
	Eski Anadolu Türkçesi	+men
	Çağatay Türkçesi	+mAn
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	+mAn
	Azerbaycan Türkçesi	-----
	Türkmen Türkçesi	-----
	Gagavuz Türkçesi	-----
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-----
	Yeni Uygur Türkçesi	-----
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	-----
	Kırgız Türkçesi	-----
	Tatar Türkçesi	+mAn
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-----
	Tuva Türkçesi	-----

65.2. +mAk

65.2.1. Ekin Kullanılışı

İsimden isim yapma eki olan +mAk eki Orhun Türkçesinde sadece *köküzmäk* ‘gögüs zırhı’ örneğinde geçmektedir (Tekin, 2003a: 84). Marcel Erdal da ekin *köküzmäk*, *başmak* gibi örneklerine yer vermiş (1991: 110). Nalbant (2008: 99) +mAk ekinin DLT’de giyecek isimleri türeten bir ek olduğunu ve sınırlı sayıda sözcükte geçtiğini söylemiştir: *başmaq* ‘pabuç’, *kemek?* ‘Çocuklu ve nakışlı bir kumaştır, bundan bürgü yapılır, Kıpçaklar yağmurluk yaparlar’, *kekemek* ‘kekemek er; işler kendisini pişirmiş, başından geçen birçok sıkıntılar yüzünden pekleşmiş olan kişi, pişkin adam’.

Han-Woo Choi DLT’den verdiği *kekemek* ~ *kekmen* ‘çevreden gelen sınav ve denemelerden sonra sağlamlaşma’ örneklerini +mAn ekinin başlığında ele almıştır (2010: 232). Ancak Kaşgarlı Mahmut “kekemek” sözcüğünün kural dışı bir sıfat olduğunu bu sözcüğün aslının “kekmen” olması gerektiğini söylemiştir (Atalay, 1985: 480).

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	+mek
	Eski Uygur Türkçesi	+mAk
	Karahanlı Türkçesi	+mAk
Orta Türkçe	Harezmi Türkçesi	----
	Kıpçak Türkçesi	----
	Eski Anadolu Türkçesi	----
	Çağatay Türkçesi	----
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	----
	Azerbaycan Türkçesi	----
	Türkmen Türkçesi	----
	Gagavuz Türkçesi	----
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	----

Türk Lehçeleri	Yeni Uygur Türkçesi	-----
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	-----
	Kırgız Türkçesi	-----
	Tatar Türkçesi	-----
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-----
	Tuva Türkçesi	-----

66. -mAn (Fiilden İsim Yapma Eki)

66.1. Ekin Kökeni

Ramstedt ve Räsänen *-mAn* ekini *ma + n* şeklinde açıklamıştır (Räsänen, 1957: 135). Bize göre de ek, *-mA* fiilden isim yapma ekiyle *+n* pekiştirme unsurunun birleşmesinden meydana gelmiş olmalıdır. *-mAk* ekinde *-mA* ekinin kaybettiği hareket işlevi nasıl ki *Ok* edatıyla pekiştirilmişse *-mAn* ekinde de *+n* pekiştirme unsurunu alan *-mA* eki eylemi yapan kişiyi veya eylemin sonucunu belirtme işlevindeki bir eke genişlemiştir.

66.2. Ekin Kullanılışı

Marcel Erdal *-mAn* ekinin *tuman*, *ketmān* < *kārt-*, *tāgirmān*, *ürtmān*, *sökmān*, *yaman* < **yav-man*, *şişman* (Osmanlı Türkçesi), *talaşman* (CC), *köçmān* (TMEN), *örmān*, *sıkman* (DLT), *kömān* örneklerinde geçtiğini belirtmiştir (1991: 362). Talat Tekin *-mAn* ekinin Orhun Türkçesinde *tuman* ‘*duman, sis*’ < *tu-* ‘*kapanmak*’ örneğine yer vermiştir (2003a: 92). Eski Uygur Türkçesinde seyrek görülen bir ektir: *tuman* ‘*sis*’, *kömen* ‘*büyük*’, *yaman* ‘*kötü*’ < *yav-* ‘*kötü durumda olmak*’ (Şen, 2015: 62). Karahanlı Türkçesinde de az örneği olan *-mAn* eki değişik anlamlarda yeni isimler türetir: *kurman* ‘*ok ve yay konan kap*’, *sıkman* ‘*üzüm sıkma zamanı*’, *sökmen* ‘*savaşta sırayı söken yiğitlere verilen ad*’, *tuman* ‘*duman, sis*’ (Hacıeminoğlu, 2003: 26). Ekin DLT’de *batman* ‘*ağırlık birimi*’, *sıkman* ‘*üzüm sıkma zamanı*’, *sökmen* ‘*yiğitlere verilen bir san*’, *örtmen* ‘*dam, satıh*’, *teğirmen* ‘*değirmen*’ örnekleri yer almaktadır (Nalbant, 2008: 133). Ekin Harezmi Türkçesinde *teğirmen*, *tuman* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 189); Kıpçak Türkçesinde *talaşman* ‘*kavgacı, huysuz*’, *tégirmen*, *yasman* ‘*şişe*’ (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 329); Eski Anadolu Türkçesinde *değirmen* (Gülsevin,

1997: 136) ve Çağatay Türkçesinde *köçmen* ‘göçmen, göçen’, *tégirmen* ‘değirmen’ (Mustafa Argunşah, 2015: 111) örneklerinin yer aldığı söylenmiştir. Bu örneklerde de fail ismi ve alet isimleri türetmiştir. Eski Anadolu Türkçesinde ekin bulunduğu *tuman* sözcüğü de geçmektedir (Genç, 2005: 199).

Türkiye Türkçesinde işlek olmayan bir fiilden isim yapma eki olduğu belirtilmiştir: *azman*, *şişman*, *göçmen*. Ayrıca *seçmen*, *öğretmen*, *sayman*, *delişmen*? örneklerinde de bu ek bulunmaktadır (Ergin, 2001: 197). Korkmaz’a göre çok işlek olmayan bu ek, üzerinde az çok ‘abartma ve süreklilik’ işlevi taşımaktadır: *değirmen*, *sokman* ‘bir cins uzun Türkmen çizmesi’, *dalaşman*, *duman*, *yaman* (2003: 97). Gagavuz ve Azerbaycan Türkçesinde yaygın kullanılan bir ek değildir: *şişman* (Özkan, 2007: 108), *däyirman* ‘değirmen’, *azman* ‘azman, çok büyük’ (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007b: 190).

Kazak Türkçesinde *-mAn* eki “belirsiz gelecek zaman ekleri olan *-Ar*, *-r* eklerinden sonra gelip hareketi yapanı belirten isimler türetir” şeklinde açıklanmıştır: *kökrermen* ‘seyirci’, *alarman* ‘müşteri’, *berermen* ‘borçlu’, *oqırman* ‘okuyucu’ (Doğan ve Koç, 2013: 197). Tatar Türkçesinde de *-mAn* ekiyle türemiş *tégərmen* ‘değirmen’ sözcüğü bulunmaktadır (Öner, 2015: 462).

DÖNEM	TARİHÎ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-man
	Eski Uygur Türkçesi	-mAn
	Karahanlı Türkçesi	-mAn
Orta Türkçe	Harezmi Türkçesi	-mAn
	Kıpçak Türkçesi	-mAn
	Eski Anadolu Türkçesi	-mAn
	Çağatay Türkçesi	-men
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-mAn
	Azerbaycan Türkçesi	-mAn
	Türkmen Türkçesi	-----

	Gagavuz Türkçesi	-man
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-----
	Yeni Uygur Türkçesi	-----
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	-mAn
	Kırgız Türkçesi	-----
	Tatar Türkçesi	-men
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-----
	Tuva Türkçesi	-----

67. -mAtI(n) (Zarf-Fiil Eki)

67.1. Ekin Kökeni

-mAtI(n) zarf-fiil eki kökeniyle ilgili birçok farklı görüşün ortaya konduğu eklerden biridir:

V. Thomsen ve W. Bang bu ekin *-tIn* ekiyle yapılmış bir zarf-fiil olduğunu kabul etmiştir. Daha sonra V. Thomsen, W. Radloff, W. Bang ve A. N. Samoyloviç bu eki, olumsuz fiil tabanından *-t* ile yapılmış bir aksiyon ismi üzerine *+n* vasıta durumu ekinin gelmesiyle, *-ma - t + in* şeklinde, genişlemiş bir şekil olarak kabul etmişlerdir. W. Bang ekin *-mAtI* şeklini **-ma-t* ismine *+I* iyelik ekinin gelmesiyle *-mAtIn* şeklineyse iyelik eki üzerine vasıta durumu ekinin gelmesiyle açıklamak istemiştir (Korkmaz, 1965: 261-262). Şçerbak (2016: 139)'ın açıklamasına göre ise W. Bang *-mAtIn* şeklini *-mA-* olumsuzluk eki *+ -t* fiilden isim yapma eki *+ in* vasıta durumu eki olmak üzere üç parçaya ayırmıştır. W. Radloff'un görüşüne Melioransky ve W. Duda Türkçede *-mA* olumsuzluk tabanından *-t* ile yapılmış isimler olmadığı için itiraz etmişlerdir (Korkmaz, 1965: 262).

Zeynep Korkmaz bu eki olumsuzluk eki *-ma + -d yardımcı ses + -I gerundium eki + n* birleşmesiyle açıklar: *ma-dı-n / -me-d-i-n > -madan / -meden*. Korkmaz'a göre "Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine *-madın / -medin* şekli ile aktarılan bu zarf-fiil eki, Anadolu bölgesinde, ekteki *-dın / -din* ögesinin, ayrılma hâli (ablativus) eki *-dın / -din* ve benzer öteki şekiller ile karıştırılması yüzünden zamanla *-madın / -medin > -*

madan / -meden değişimine uğramış; bu değişimden de Türkiye Türkçesinin -madan / -meden zarf-fiil eki ortaya çıkmıştır” (1965: 269). Talat Tekin, Korkmaz’ın eki *-madan / -meden* < *ma-dı-n / -me-d-i-n* şeklinde açıklamasına karşı çıkar. Ona göre Türkçede yardımcı (koruyucu) ünsüz *d, t* ünsüzleri değil *y* ünsüzüdür. (2010: 205).

Talat Tekin “-mAtl(n) Gerundiumu Üzerine” başlıklı yazısında *-mAtIn* ekiyle ilgili etimoloji önerilerine yer vermiştir. Thomsen, Radloff, Bang, Brockelmann ve Menges ekin olumsuz köklere gelen fiilden isim yapma eki *-t* ile vasıta eki *+n*’den oluştuğunu söyler. Ancak bu teori Tekin’e göre olumsuz köklere gelen ek tam olarak *-(U)t* şeklinde olduğu için ve *-mAtIn* eki Eski Türkçede *-n* olmadan *-mAtI* şeklinde de bulunduğu için zayıftır (2010: 204).

Benzing ekin olumsuz köklere gelen *-d* fiilden isim yapma eki ve *+ti* zarf ekinin < *-meti* < **me-d-ti* şeklinde oluştuğunu, Ramstedt ise ekin olumsuz anlamdaki fiil gövdesine *-ti* zarf-fiil ekinin gelmesiyle oluştuğunu ifade eder. Ramstedt fiilden zarf yapan *-ti* eki için Tonyukuk yazıtından *tüketi, yüzeti* gibi örnekler verir. Tekin’e göre Benzing ve Ramstedt’in varsayımları zayıftır. Benzing’in açıklamasında verdiği *-d* fiilden isim yapma eki Türkçede bulunmaz. Bu eke Gabain *yıd* < **yı-d, to-d* < **to-* ve *ki-d* < **ki-* gibi Tekin’e göre farazi, kanıtlanamamış örneklerde yer verir. Ayrıca **madi* şekli *-madın* şeklinden türemiş değildir, ilk olarak **-matti* şeklinde biçimlenmiştir. Ramstedt’in eki *-matti* < *ma-ti* gelişmesiyle açıklaması da Tekin’e göre kabul edilemez. Ramstedt’in verdiği *tüketi, yüzeti* örnekleri sırasıyla “*töküt-* ve *yüzüt-fiillerinde gelir. Eski Türkçedeki tüketi zarfı aslında tüketmek, bitirmek anlamındaki tüket-fiilinden -I gerundium eki ile türetilmiştir*” (Tekin, 2010: 204).

Lyold B. Swift *-madan* ekinin olumsuz anlamdaki fiil köklerine çıkma durumu ekinin getirilmesiyle oluştuğunu söyler. Çıkma durumu ekinin fiil köklerine eklenememesi ve ekin en eski şeklinin *-mAtl(n)* olması dolayısıyla Talat Tekin bu görüşün de yanlış olduğunu söyler (2010: 205).

Şinasi Tekin bu ekin Toharca *ma te* şeklinden geliştiğini düşünür. Buradaki *ma* ve *te* unsurları dilimize Toharcadan geçmiştir: *ma te* ‘yoksa, -medikçe’ > *-matti+(n)*. (2015a: 55). Talat Tekin Toharca olumsuz *-ma* kelimesinin fiilden önce geldiğini ifade ederek bu kelimenin nasıl olur da Türkçe fiil tabanlarından sonra eklendiğini sorgular. Ayrıca “*doğal ya da ödünç olarak alınan bir ekin Türkçe fiil köküne eklenmesi*”nin

olasılık dışı olduğu ve “*Türkçe kendi olumsuz fiil sistemine sahip olmayacak kadar fakir bir dil değildir*” şeklindeki görüşleriyle Şinasi Tekin’in ek hakkındaki etimoloji önerisinin doğru olmadığını savunur (2010: 205).

Muharrem Ergin, Türkiye Türkçesindeki *-madan/ -meden* şekli içinde olumsuzluk ve ayrılma durumu ekleri bulunduğu noktadan hareket ederek, ekin yapısını *-ma-ma-dın > -ma-dan* kaynaşmasına bağlamak istemiştir. Ergin’e göre *-madın > -madan* gelişiminde ayrılma durumu ekinin etkisi oldukça açıktır çünkü *-madın > -madan* gelişimi ile *-dın > -dan* gelişiminin seyri tamamıyla aynı olmuştur (2001: 343). Muharrem Ergin’in görüşünden daha önce H. W. Duda da bahsetmiş ama zarf-fiil ekinde vurgunun *-madan* ekinden önceki heceye denk geldiğini, *ma-ma-dan -madan* gelişmesinde ise vurgunun *-dan* ayrılma durumu eki üzerinde bulunması gerektiğini düşünerek bu görüşü kabul etmemiştir. “*Yazar üzerinde çalıştığı metin dolayısıyla ayrıca Eski Anadolu Türkçesindeki gelmezden öndin, gelmezden evvel gibi isim-fiil ve son çekim edatı kaynaşmasından oluşmuş şekillerin, dilde yavaş yavaş -madın > -madan zarf-fiil eki ile karıştırıldığına ve bu karışmadan gelmeden evvel vb. yeni şekillerin ortaya çıktığına da işaret etmiştir*” (1965: 263). Korkmaz’ a göre H. W. Duda’nın belirttiği sakıncalar haklıdır çünkü böyle bir etimoloji *-mAtI*, *-mAy(U)* gibi ekleri çözümden yoksun bırakacaktır (1965: 263). Aslında Muharrem Ergin de *-ma-ma-dın > -ma-dan* yapısını önermekle birlikte Eski Türkçe *-mAtI* şeklinin bulunmasının ayrılma durumu ihtimalini ortadan kaldırdığını ve *-ma-t-ı-n* (olumsuzluk eki + fiilden isim yapma eki + yardımcı ses + vasıta durumu eki) şeklindeki izahı kuvvetlendirdiğini belirtiyor (2001: 344).

Talat Tekin *-mAtI(n)* ekinin *-mA-* olumsuzluk ekiyle ilgili olduğunu vurgular. Ekin “*ilk hecesi hem fonetik hem de semantik olarak aynıdır*”. Tekin’e göre Ramstedt’in *-mA-* olumsuzluk ekini Proto-Türkçe **e-* şekliyle isim-fiil eki *-m*’nin birleşmesi (*ET bolmaŋ < *bolm-aŋ < *bolum+eŋ*) şeklindeki izahı isabetlidir. O, *-mAtI(n)* ekinin Altayca **e-* olumsuzluk fiiline *-m* isim-fiil ekinin ve **-tI(n)* gerundium ekinin getirilmesiyle oluştuğunu kabul eder: **al-ı-m e-ti(n)* ‘*almadan*’, **ud-ı-m e-ti(n)* ‘*uyumadan*’ gibi. Burada geçen *-tI(n)* parçası Eski Uygur Türkçesinde *neçökle-ti ~ neçökle-di* zarf yapıları içerisinde bulunur. Bugün ise Halaç Türkçesinde yaşamaktadır (Tekin, 2010: 208).

Jean Deny, eki *-matın* < *-ma-tı-n* şeklinde ayırmıştır. Ona göre *-ma* mastar (verbalnomen), *-ti* mastara olumsuzluk anlamı veren bir ek, *-n* de vasita durumu ekidir. O, *-ti* olumsuzluk ögesinin *-tıy-* < Uyg. *tid-* ‘*men et-, engel ol-*’ fiilinden eklediği kanısındadır. Zeynep Korkmaz’a göre J. Deny’nin görüşü, *tıy-* ‘*men et-*’ gibi bir fiil köküne vasita durumu ekinin getirilmesinin mümkün olmamasından dolayı, “*bu görüşün metinler ile değerlendirilememesinden doğan sakatlık bir yana, Türkçenin kelime türetme kurallarına da aykırıdır*” (1965: 262).

Mustafa Öner “*-matı/ -meti Gerundiumu Hakkında*” başlıklı bildirisinde Zeynep Korkmaz’ın yukarıda verdiğimiz görüşüne “*kelime içinde -d- > -y- değişmesinin başlamadığı Göktürkçe devrinde, aynı zamanda -matın / -metin ve -mayın/-meyin şekillerinin görülmesi de -madın > -mayın değişmesinin hangi devirde olduğu sorusunu açıkta bırakmaktadır*” diyerek karşı çıkar (1999: 835). Öner’e göre Zeynep Korkmaz Karahanlı Türkçesi *-mAdIp* şeklini “koruyucu ünsüz” için örnek vererek aynı cinsten iki ekin, *-madı* ve *-p* zarf-fiil eklerinin, kalıplaşmasını da göz önünde bulundurmamaktadır (1999: 835). Öner’e göre *-mAtI* zarf-fiil eki daha önceki bir iç içe birleşik cümle (girişik tümce) yapısına dayanmaktadır. Öznesi teklik üçüncü şahıs olan bir yardımcı cümleden gelişen bu zarf kuruluşu, “Orhun Yazıtları”ndaki örneklerde, *-ma* “olumsuzluk eki” + *-tı* “görülen geçmiş zaman eki” kalıplaşması *-mAtI* zarf-fiil yapısını meydana getirmiş olmalıdır. *-mAtIn* şekli ise *-mAtI*’nın *-n* vasita durumu ekiyle genişlemiş şeklidir. Öner’e göre *-n* vasita eki *-ma* “olumsuzluk eki” + *y* “yardımcı ses” + *-u* “zarf-fiil eki” kuruluşundaki *-mAyU*, *-mAyI* zarf-fiil ekinin ve türevi olan *-mAy* eklerinin de üzerine gelip kalıplaşmıştır (1999: 837).

Leyla Karahan *-dI* görülen geçmiş zaman ekinin tarz ve bağlama fonksiyonlarını incelediği “Görülen Geçmiş Zaman Eki ‘-DI / -Dİ’nin Bağlama ve Tarz Fonksiyonuna Dair” başlıklı yazısında *-mAdIn* zarf-fiil ekinin “*-ma/-me olumsuzluk eki + -dı/-di zarf-fiil eki + -n zarf-fiil eki*” şeklinde kalıplaştığını ifade etmiştir. Buradaki *-n* eki *-(y)In*, *-pAn* gibi genişlemiş zarf-fiil eklerinin de yapısında bulunan ektir (2011: 191).

-mAtI(n) zarf-fiil eki *-mA* olumsuzluk eki + *-tI* zarf-fiil eki + *n* zarf-fiil eki birleşmesinden meydana gelmiştir.

67.2. Ekin Kullanılışı

Talat Tekin, *-mAtIn* ekinin ünlülü eylem zarfları ile *-yU*, *-(X)p*, *-(X)pAn* ekli eylem zarflarının olumsuz biçiminde kullanıldığını ifade eder: “*tün udı-matı küntüz olor-matı... ‘Geceleri uyumadan, gündüzleri (de) oturmadan (dinlenmeden)...’*, *bunca işig küçüg birtökgärü sakın-matı... ‘(Türk halkının kendilerine) bunca hizmet ettiğini (hiç) düşünmeden...’* (2003: 176). A. v. Gabain, *-mAtI(n)* ekinin *-p* ve *-pAn* zarf-fiil eklerinin olumsuzu olduğunu ve olumlu şeklinin aksine, *+n* ile genişlemiş olumsuzunun daha yaygın olduğunu söylemiştir: *tokuz tatar kal-m(a)tı kälti ‘dokuz Tatar (orada) kalmadan (durmadan) geldi.’*, *tün sayu, öd yaz-matın, muntağ sakınç kılsar ‘her gece, zamanı kaçırmadan, bu şekilde düşünürse (hareket ederse)...’* (1988: 87). Necmettin Hacıeminoğlu’na göre Türkiye Türkçesinde *-madan / -meden* şeklinde kullanılan bu ek Karahanlı Türkçesi metinlerinde az da olsa değişik şekillerde kullanılmıştır. Bu ek, olumsuz zarf-fiil ekidir: *bilmedi ‘bilmeden’*, *bolmayın ‘olmayınca’*, *kesmedin ‘kesmeden’*, *tınmadı ‘dinlenmeden’* (2003: 174). Harezmi Türkçesi döneminde *bilmedin, kılmadın, unamadın; açmayın, bakmayın, küç kılmayın, külmeyin, tatmayın* gibi örneklerde geçen ekin *-mAyIn* şekli *-mAdIn*’dan daha işlek kullanılmıştır (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 207). *-p*, *-pan* ve *-a*, *-u*, *-yu* zarf-fiillerinin olumsuzlarını yapmaya yarayan bu zarf-fiil eki “*-madan / -meden, -madığından / -mediğinden*” anlamlarına gelir: *ämğänmädin rāhat yok ‘emek çekmeden rahat yok’*, *koylar birlä barubilmädin munda yatur ‘koyunlar ile gidemediğinden burda yatar’* (Eckmann, 1988: 198). Kıpçak Türkçesinde bu zarf-fiil ekinin *-A* ve *-p* zarf-fiil eklerinin olumsuz şekillerinin ifadesinde kullanıldığı belirtilmiştir. “*Kıpçak Türkçesinde ekin birkaç örnekte -mAdIn olarak kullanıldığı görülür. Yoğun kullanım ise -mAyIn yönündedir. -mIyIn’lı biçimler ise Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde görülür.*” Galip Güner’e göre *-mIyIn* şekli */y/* ünsüzünün daraltıcı etkisiyle ortaya çıkmış olmalıdır: *ündemedin ‘seslenmeden, çağırmadan’*, *armayın ‘yorulmadan’*, *ilmeyin ‘bilmeden’*, *ündemeyin ‘seslenmeden, çağırmadan’*, *tatmayın ‘tatmadan’* (2013: 346). Eski Anadolu Türkçesinde ekin *-mAdIn* biçimi yer alır: *iş başa gelmedin ve gözükmedin işün niteliğın anlamış olur; sıyu sovutmadın içerler; vakti gelmedin ya gadir her matar* (Gülsevin ve Boz, 2004: 150). Ekin eski şeklinin *-mAtI(n)* olduğunu bildiren Gülsevin’e göre zaman bildiren zarf-fiillerin (*-IcAk*, *-IncA*, *-dUkdA* vs.) esas fiile zaman bakımından sonralık kazandırmasına karşılık *-mAdIn* ekinin esas fiile zamanda öncelik verdiğini söyler. “*Yani esas fiilin yapıldığı zamanda,*

zarf-fiil ekinin geldiği fiilin yapılmamış olması gerektiği şartını koyar” (Gülsevin, 2007: 127). Janos Eckmann, Çağatay Türkçesinde *-mAy* ekinin *-A*, *-y* ve *-p* eklerinin; *-mAyIn* ekinin de *-bAn* ekinin olumsuz şekillerini yaptığını ifade eder. *-mAyIn* zarf-fiil eki sadece şiirlerde vezni sağlamak amacıyla kullanılır: *sözümge cevāb tapa almay demi tutuldu* ‘sözüme cevap bulamadan nefesi (dili) tutuldu’, *kılmayın mühr ü vefā eyledi yüz cevr ü cefā* ‘aşk ve vefa kılmadan yüz cevr ve cefa eyledi’ (2012: 121).

-mAdAn zarf-fiil eki, Türkiye Türkçesinde olumsuzluk ifadesi taşıyan zarf-fiil ekidir. Ekin yapısında olumsuzluk eki olduğu için bu ek sadece olumlu fiil köklerine getirilir. Eski Anadolu Türkçesinin sonlarına doğru *-mAdAn* şeklinde de görülmeye başlayan ek hem Eski Anadolu Türkçesi hem de Osmanlı Türkçesi dönemlerinde bir müddet *-mAdIn* şeklinde yaşamıştır. Ek, bugün Türkiye Türkçesinde *-mAdAn* şeklindedir: *oturmadan, uyumadan, dinlenmeden, çekmeden* vb. (Ergin, 2001: 344). Yalın hâlde kullanımının yanı sıra *önce* edatıyla kullanımı da vardır: *Bu da sokaklara ilanlar koydurarak Paris Barış Konferansı toplanmadan önce bizim teşkilat adına padişahın seçim yapmasını istemektir* (Bayraktar, 2004: 194-195). Zeynep Korkmaz, *-mAdAn* eki için “Eski Türkçedeki ve Eski Anadolu Türkçesindeki *-mAdIn* ekinin ses değişmesine uğramasından oluşmuş bir zarf-fiil ekidir, fiilden şahsa ve zamana bağlı olmayan ‘...-maksızın’ anlamında olumsuz zarf-fiiller türetir” şeklinde açıklama yapmıştır: *Ama fazla sokulmayın, iki adım ötede durun bakalım da çok da aman aman bir şey olmayan yazı numaramızı, hilelerimizi anlaşılmadan rahat rahat yapalım; Babasının getirdiği Türkolojiye dair kitapları iyice anlamadan okuduklarını herkese anlatırdı; Yağmur durmadan yağıyordu* (2003: 95, 1011-1013). Azerbaycan edebî dilinde *-mAdAn* eki olumsuzluk ve aynı zamanda tarz, zaman bildirir. Fuzulî’de, “*Mey içmedin açılmaz imiş babı mecfiret / Dame dem hudlar çör ile atar lezzeti aşkın*”; “Dede Korkut Hikâyeleri”nde, “*Savaşmadın, vuruşmadın dön gel geri*” şeklinde bulunan *-mAdIn* eki, olumsuzluk ekiyle kullanılan *-ArAk* ekinin ifade ettiği manayı oluşturmuş, arkaikleşerek günümüz Azerbaycan Türkçesinde kullanılmamıştır (Allahverdiyeva, 2003: 77-78). Türkmen Türkçesinde bağlama ve tarz bildirme işlevinde kullanılır. Hareketin meydana geliş şeklini göstererek asıl fiili niteleyen ve bu harekete olumsuz bir mana yükleyen ekin ünlüsü daima uzundur: *bilmään* ‘bilmeden, bilmeyip, bilmeyerek’, *gelmään* ‘gelmeden, gelmeyip, gelmeyerek’, *gülmään* ‘gülmeden, gülmeyip, gülmeyerek’ (Kara, 2005: 95; 2007: 278). Gagavuz Türkçesinde olumsuzluk bildiren birleşik bir zarf-fiil ekidir. Durum ve zaman ifade eder: *ölä ona*

uşaklarına ayırmadan küstürmedään açık söläär; Vera, taa öbürü yaklaşmadan onun yanına, sordu Varaklıya (Özkan, 1996: 176).

Bu ek, Özbek Türkçesinde de olumsuzluk bildiren zarf-fiil ekidir. *-mäyin* şekline genellikle şiir dilinde rastlanır: *Qanätini quşqâqmäyin / Uygânir el pâlvanläri / Mening köp güllärim açilmäy xazân boldi* ‘Kanadını kuş çırpmadan, Uyanır el pehlivanları, Benim nice güllerim açılmadan hazan oldu’ (Öztürk, 2007: 339). Yeni Uygur Türkçesinde *-a, -ä, -y* ile *-p, -ip, -ip, -up, -üp* zarf-fiil eklerinin olumsuzunu yapar: *almay* ‘almayıp’, *bilmäy* ‘bilmeyip’, *körmäy* ‘görmeyip’, *yazmay* ‘yazmayıp’ (Ersoy, 2007: 411).

Ek, Güneydoğu, Kuzeybatı ve Kuzeydoğu Türk lehçelerinde yine *-mAdAn* ekinin verdiği anlamı karşılayarak *-p, -A* zarf-fiillerinin olumsuzluk anlamını üstlenerek *-BAy* şeklinde kullanılmaktadır. Kazak Türkçesinde ekin *-mAy, -BAy* şekilleri bulunur: *körmey* ‘görmeden’, *baspay* ‘basmadan’, *aytpay* ‘söylemeden’ (Ersoy, 2007: 472). Tatar Türkçesindeki *-mIy* eki ‘-mAdAn, -mAksIzIn’ anlamlarını karşılayan zarf-fiiller türetmektedir: *yañğırdan soñ ayak astı béráz sarıksın dip, yulga çıkmıy tordık* ‘Yağmurdan sonra ayakaltı biraz kurusun deyip yola çıkmadan bekledik’ (Güney, 2015: 153).

Altay Türkçesinde de ekin *-BAy* şekli bulunmaktadır: *Maaday da komıstı Ertedeñ bir de artpay sogup, ürenip algan* ‘Maaday da kopuzu Erte’den hiç de geri kalmadan güzel bir şekilde çalmayı öğrendi’ (Dilek, 2007: 1066).

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-mAtI(n)
	Eski Uygur Türkçesi	-mAtI(n), -mAyIn
	Karahanlı Türkçesi	-mAdI(n), -mAyIn
Orta Türkçe	Harezmi Türkçesi	-mAdIn, -mAyIn
	Kıpçak Türkçesi	-mAdIn, -mAyIn
	Eski Anadolu Türkçesi	-mAdIn
	Çağatay Türkçesi	-mAy

Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-mAdAn
	Azerbaycan Türkçesi	-mAdAn
	Türkmen Türkçesi	-mAAn
	Gagavuz Türkçesi	-mAdAAn
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-mäy, -mäyin
	Yeni Uygur Türkçesi	-mAy, -mAyin
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	-mAy, -BAy
	Kırgız Türkçesi	-----
	Tatar Türkçesi	-mIy
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-BAy, -BOy
	Tuva Türkçesi	-----

68. -mAz (Sıfat-Fiil ve Kip Eki)

68.1. Ekin Kökeni

W. Bang *-mAz* ekini *-mA* (olumsuzluk unsuru) ve *-z* fiilden isim yapma eki olarak ayırmıştır. Ona göre *-mA* unsurunun **AmA-*, **UmA-* ‘bırakmak, yapmamak’ şeklinden kısalmış olması muhtemeldir (Räsänen, 1957: 136).

Ramstedt ekin *-m* fiilden isim yapma eki, *-e* (olumsuz fiil) ve *-r* geniş zaman ekinin ikinci bir izah olarak da *-m* fiilden isim yapma eki ve *er-* (*er-ür*) fiilinin birleşmesinden meydana geldiğini söylemiştir (Räsänen, 1957: 136).

Kotwicz eki *-mA* (olumsuzluk eki) *+sIz* (isimden isim yapma eki) > *-mAs* olarak izah etmeye çalışmıştır (Räsänen, 1957: 136). Kemal Eraslan bu açıklama için *-mA*’nın olumsuzluk eki olarak kabul edilmesi durumunda *+sIz* isimden isim yapma ekinin getirilemeyeceğini ifade etmiş ve *-mA*’nın fiilden isim yapma eki kabul edildiğinde olumsuz anlamının nerden geldiğini sorgulamıştır (1980: 40).

A. v. Gabain eki *-mA* fiilden fiil yapma eki (olumsuzluk) ve *-z* fiilden isim yapma ekinin birleşmesi şeklinde açıklamıştır (1988: 78). Muharrem Ergin de “*-maz*, -

mez ekinin aslında *-ma-*, *-me-* menfi eki ile *-z* partisip veya isim yapma ekinin birleşmesinden ortaya çıktığı açıktır” diyerek Gabain’in açıklamasıyla aynı doğrultuda bir etimolojiyi benimsemiştir (Ergin, 2001: 336). Kemal Eraslan, Gabain’in açıklamasını doğru bulduğunu ve “*Menfi fiil gövdelerinin r ile geniş zaman çekimine Azeri Türkçesinde rastlamaktayız ancak bu şeklin hep çekimli fiil olup isim-fiil fonksiyonunda kullanıldığı da görülmemektedir*” diyerek ekin sonunda bulunan *-z*’nin geniş zaman eki *-r* ile alakalı olmadığını bildirmiştir (1980: 40). Eraslan’a göre *-mAz* ekinin *-mA* fiilden fiil yapma eki (olumsuzluk) ve *-z* fiilden isim yapma ekinin birleşmesinden meydana geldiği genel kabul görmektedir (2012: 386). Petro İ. Kuznetsov ise *-mAz* ekinin *bas*⁶⁵ ‘boğmak, yenmek, bastırmak, etki altında bırakmak’ fiilinden geldiği kanaatindedir (Kuznetsov, 1997: 231). İlhan (2005: 273; 2009: 1550) da *-mAz* ekini *-mA* olumsuzluk eki ve *-z* geniş zaman ekinin birleşmesi şeklinde açıklamıştır.

-mAz eki *-mA-* olumsuzluk eki ve *-z* fiilden isim yapma ekinin birleşmesiyle meydana gelmiştir.

68.2. Ekin Kullanılışı

Eski Türkçe döneminde şekil ve zaman eki durumuna geçen *-mAz* sıfat-fiil eki Eski Türkçeden itibaren bütün lehçelerde yaygın olarak kullanılır ve bünyesindeki *-mA* olumsuzluk eki dolayısıyla yalnız olumlu fiil kök ve gövdelerine getirilir (Eraslan, 2012: 386). Talat Tekin *-mAz* “*eylem sıfatı*”nın *-r* ve *-Ar* ekinin olumsuzu olduğunu ve niteleyici ve yüklem olarak kullanıldığını belirtmiştir. Geniş zamanın olumsuz şekli *-mAz* eki ile yapılır: *bilig bilmâz kişi ‘cahil kişiler’, körür közüm körmâz tæg bilir biligim bilmâz tæg boltı ‘gören gözlerim görmez gibi, eren aklım ermez gibi oldu’; açsar toşık ömâz sän bir todsar açsık ömâz sän ‘Acıkırsan doyacağını düşünmezsin, bir (de) doyarsan acıkacağını düşünmezsin’, ädgü bilgä kişig ädgü alp kişig yorit-maz ärmış ‘(Çinliler) iyi ve akıllı kişileri, iyi ve yiğit kişileri ilerletmez imiş’* (2003a: 169, 187). A. v. Gabain ekin daha çok yüklem ismi ve sıfat olarak kullanıldığını nadir olarak da olumsuz isim yaptığını belirtmiştir. *-mAz* eki yüklem isminin ve sıfatların olumsuzunu

⁶⁵Petro İ. Kuznetsov ekin gelişimini şöyle açıklamaktadır: “*sat bas* (=‘*satmak istediğini yener*, [*kendisinin*] *satmak eylemine imkân bırakmıyor, satmaz*). Fonetik süreç çok basit: *sat bas > sat-bas > sat-mas*. ... *Başka bir grup lehçelerde satbas-ur/sat-mas-ur* gibi şekiller peyda olunca iki ünlünün arasına düşen *s, z*’ye dönüştükten sonra (*-masur>-mazur*), son iki sesin atılmasıyla (*-mazur > -maz*) *z* ünsüzü, olumlu şeklin *r* sesine eşit görüldü (*sat-ar = sat(-ma)-z*)” (1997: 231).

da yapar: *kişi ärmüz* ‘insan olmayan, insandan gayrisi’, *ärmüz+ig ärür tip* ‘olmazı olur deyip’; *ärmüz iş* ‘cinayet’, *bilig bilmüz kişi* ‘bilgi bilmez kişi, cahil’ (1988: 53, 57).

A. v. Gabain *-mAz* ekinin geniş zaman çekiminin olumsuz biçimi meydana getirmesi konusunda şöyle bir açıklama yapmıştır:

“Geniş zaman özel bir olumsuzluk şekline sahiptir; olumlu şeklin *-r*’sinin yerine *-z* gelir: *säw-mä-z män* ‘sevmem’; *tıdıl-maz+lar* ‘engellemezler’. İzahlı şekillerde (*periphrastischen Formen*) olumsuzluk: *közün-müz bolup* ‘görünmez olup’” (Gabain, 1988: 78).⁶⁶

-mAz ekini almış sıfat-fiiller *bol-* yardımcı fiiliyle isim unsuru olarak birleşik fiil meydana getirir: *k(e)nç oğlan korağ-luğ bolsar eşkek töz-in baş-ında urz-un gōranmaz bolur* ‘Eğer genç çocuk zayıf olsa, eşek tözünü (?) başına koysunlar, zayıflamaz’ (Eraslan, 2012: 387).

-mAz ekinin *-kAn*⁶⁷ ile birleştiği bir yapı olan *-mAzkAn* ekinin geldiği sözcükler “-dan önce” anlamında, cümlede zarf görevi yapar: *anınğ arasınta bo sav tağı keçmezken bir buryuk t(e)rkin tavrata kelip...* ‘O esnada bu söz (hadise) henüz geçmezken bir kumandan acele gelip...’ (Gabain, 1988: 121).

Necmettin Hacıeminoğlu, “Karahanlı Türkçesi Grameri” adlı çalışmasında ekin *-mAz*, *-mAs* şekillerinin yanında *-mAr* şeklini de almış ancak *-mAr* ekinin bulunduğu örneklere yer vermemiştir: *aytmazda* ‘söylemeyince’, *aytmazda aşnu negü ötneyin*, *bermeske* ‘vermeyene, vermez olana’, *su bermeske süt ber*, *kerekmezin* ‘gerekmeyeni’, *negü teg kerekin kerekmezin ayur*, *yayılmaz* ‘sarsmayan’, *yayılmaz yorığa keveldin tüşüp* (2003: 165-166). Ekin geniş zaman kipinin olumsuzunu oluşturma işleviyle ilgili birkaç örnek ise şöyledir: *ötün-mez men*, *uzat-maz-men*, *kaç-maz*, *ög-mez* (Hacıeminoğlu, 2003: 182-183). Harezmi ve Kıpçak Türkçesinde *-mAz*’ın yanında *-mAs* biçiminin de yer aldığı ek; sıfat olarak, isim olarak ve geniş zaman kipinin olumsuz biçimini oluşturmada kullanılır: *aytmaz er*, *körünmez yiri*, *hat bilmezge*; *bilmes sen*,

⁶⁶A. v. Gabain’in isimlere gelerek onlardan olumsuz anlamda isim ve sıfatlar türeten *+sIz*, *+sUz* ekiyle ilgili yaptığı şu açıklamada *-mAz* ve *+sIz*, *+sUz* arasında bir bağlantı kurduğu açıktır: “‘mevcut olmama’yi, yahut ‘bir şeysiz olma’yi ifade eden bir diğer hece, yokluk eki olarak telakki edilebilecek olan *sız*, *siz*’dir; çünkü ses uyumu kanunlarına tabidir, yani yuvarlak ünlülerden sonra *+suz*, *+süz* gelir; daha eski yazmalarda ayrı olarak yazılmıştır. Belki de eskiden, yok ile aynı manaya gelen ve tamamıyla *är-mä-z*’e benzeyen, *-z* ile fiilden yapılmış, müstakil bir kelime vardı. *yazuk+suz* ‘suçsuz, günahsız’; *bilig+siz* ‘bilgisiz, cahil’” (Gabain, 1988: 78).

⁶⁷A. v. Gabain, *+kAn* ekinin isimlere eklendiğini ve zaman ifadesi taşıdığını (*aşnukan* ‘önce, eskiden’, *amtıkan* ‘şimdilik, hemen şimdi’...) kabul eder. Ona göre *er-mez+ken*’e benzetilerek bir *er-ür+ken* yapısı meydana gelmiştir ve bu da *erken* şeklinde kısalmıştır (1988: 121).

*basılmaz, korkmas mu siz; bilmezler katı 'bilmeyenlerin nezdi', uymas kişi 'uymayan kimse'; ant içmez biz 'Yemin etmeyiz', kidermez 'Gidermez, yok etmez' (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 206, 198; Güner, 2013: 330, 259). Kıpçak Türkçesinde -mAz ekine +dA bulunma durumu eki ve +dIn / +dAn ayrılma durumu ekinin getirildiği yapılar eklendiği fiile '-madan, -meden' anlamı katan zarf-fiil eki olarak kullanılır. -mAzdIn eki çoğunlukla *burun* sözcüğü ile yer alır: *bıçmazda 'biçmeden'; ayıtmasdan burun 'söylemeden önce', barmasdın burun 'gitmeden önce'* (Güner, 2013: 345). Eski Anadolu Türkçesinde -mAz eki eklendiği fiile olumsuz geniş zaman anlamı katan sıfat-fiil ekidir: *bilür kişi dahı bilmez kişi gözine eyle hakîr görünür* (Gülsevin, 2007: 124-125). Ekin ayrılma durumu ekiyle birleşmiş şekli olan -mAzdAn / -mAzdIn, *öñ* sözcüğüyle birlikte -mAdIn ekinin işleviyle kullanılır: *dünyâdan çıkmazdan öñ ol kişiye bildüreler), sen dahı gelmezdin öñdin biz didük* (Gülsevin ve Boz, 2004: 150). Bu döneme ait metinlerde ekin -mAz biçimi yaygın olmakla birlikte Behçetü'l-Hadâyık'ta -mAs şekline de rastlanır: *evüñüzi arıduñ yaramas işden* (Bayraktar, 2004: 72-73). -mAz ekinin Eski Anadolu Türkçesi döneminde yalın durumda kullanımının yanı sıra +rAk ve -ken ekleriyle kullanımına da rastlanır: *hızr u ilyās degüliken ölmez dirliğe şataşdum/hergiz yimez içmez iken içüm toptolu aş oldu; gök yākūtuñ yaramazrağı oldur kim rengi sinnevrî durur* (Bayraktar, 2004: 72-73). Çağatay Türkçesinde sadece -mAs şekli bulunan ek, fiillere olumsuz geniş zaman anlamı veren sıfat-fiil ekidir ve geniş zaman kipinin olumsuz şeklini oluşturur. +Ilk ekini almış hâliyle olumsuzluk ifade eden soyut isimler meydana getirir: *müstecāb olması (ol-mas-ı) anıng 'onun kabul edilmemesi'; bilmeslik 'bilmezlik', körmeslik 'görmezlik'; barmas mén 'varmam, gitmem'* (Eckmann, 2012: 112-113, 130).*

Türkiye Türkçesinde -r, -Ar, -Ir, -Ur geniş zaman sıfat-fiil ekinin ve geniş zaman kipinin ikinci ve üçüncü teklik ve çokluk şahıslarının olumsuzunda⁶⁸ kullanılır: *akıl ermez iş, bilinmez sır; bilmezsin, bulunmazsınız* (Korkmaz, 2003: 98). “-mAz ekli geçici sıfatların önlerindeki adların atılmasıyla zamanla soyut nitelikli bazı kalıcı sıfat ve adlar da oluşmuştur: *açmaz 'içinden zor çıkılan durum', çıkmaz 'çıkışı olmayan durum'...*” (Korkmaz, 2003: 98). Aynı fiile önce geniş zaman sıfat-fiil ekinin sonra -mAz ekinin getirilmesiyle çabukluk ifade eden zarf-fiiller türetilmiştir: *bakar bakmaz anla-, biter bitmez gönder-* (Korkmaz, 2003: 98). Gagavuz Türkçesinde olumsuz geniş

⁶⁸Türkiye Türkçesinde geniş zaman kipinin olumsuzu birinci teklik ve çokluk şahıslarda -mA olumsuzluk ekiyle yapılır: *gelmem, bilmem* (Korkmaz, 2003: 638-639).

zaman sıfat-fiil eki olarak ve geniş zaman kipinin olumsuz şekillerini⁶⁹ meydana getirmede kullanılır. “*Aynı fiilin kök veya gövdesine geniş zamanın olumlu ve olumsuz 3. Teklik şahsı art arda getirilerek çabukluk ve pekiştirme zarf-fiili yapılır*”: *annadılmaz gözel duygu, dayanılmaz kızgınlık; vermäzsın, vermäziz, vermäzlär; istär istemär okudu* (Özkan, 1996: 146, 172, 174). Azerbaycan Türkçesinde geniş zaman kipinin ikinci ve üçüncü teklik ve çokluk şahıslarının olumsuzunda⁷⁰ ve sıfat-fiil eki olarak kullanılır: *solmaz (çiçäk), gırılmaz (odun); danışmazsan, danışmaz* (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007b: 208, 212). *-mAz* ekinin ayrılma durumu ekini almış şekilleri ve aynı fiile önce *-(y)Ar* geniş zaman sıfat-fiil ekinin sonra *-mAz* ekinin getirilmesiyle zarf-fiiller meydana getirilir: *gälmäzdän gabağ ‘gelmeden önce’, gälmäzdän äväl ‘gelmeden önce’; görär-görmez ‘görür görmez’, açılar açılmaz* (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007b: 213, 214). Türkmen Türkçesinde olumsuz geniş zaman sıfat-fiil eki olarak ve geniş zaman kipinin sadece üçüncü şahıslarında olumsuz şeklini⁷¹ meydana getirmede kullanılır: *öçmez oot ‘sönmez ateş’, bitmez yara ‘kapanmaz yara’; gelmezler, çapmaz* (Kara, 2005: 92, 124). *-mAz* ekinin ayrılma durumu ekiyle birleştiği *-mAzdan* yapısı olumsuz anlamda zarf-fiiller türetir ve kendilerinden sonra *ozal, öñ, öñiinçää, öñürti* gibi ‘önce’ anlamına gelen kelimelerle birlikte kullanılır: *garamazımdan ozal ‘ben bakmadan önce’, gelmezinden ozal ‘o gelmeden önce’* (Kara, 2005: 95).

Özbek Türkçesinde *-mAs* eki daha çok yapım eki gibi kullanılan bir sıfat-fiil ekidir ve geniş zaman kipinin olumsuz şekillerini meydana getirir: *ölmäs ‘ölümsüz’, sönmäş häyät ‘ebedî hayat’; süymäs ‘sevmez’* (Öztürk, 2007: 327, 336). Ekin ayrılma durumu eki *+DAn* ile birleşmiş şekli olan *-mäsdän* eki, eklendiği fiile ‘*-madan*’ anlamı veren ve işlek olarak kullanılan bir zarf-fiil ekidir: *Ziyâfät tügämäsdän çıgıb ketsäk ‘Ziyafet bitmeden çıkıp gitsek’* (Öztürk, 2007: 341-342). Ekin yardımcı fiille birleşmiş şekli olan *emäs*; isim çekiminin, *-maqçi* ile yapılan istek kipinin ve *-ädigen* ekiyle yapılan gelecek zaman kipinin olumsuzunu meydana getirir: *yâxşi emäsmän ‘iyi değilim’, yâxşi emäs edin ‘iyi değildin’, yâxşi emäsmiş ‘iyi değilmiş’; kütmäqçi emäsmän; kütädigen emäsmän...* (Öztürk, 2007: 313–314, 328, 330). Yeni Uygur Türkçesinde bu ek, olumsuz anlamlı geniş zaman sıfat-fiilleri yapar ve geniş zaman

⁶⁹Gagavuz Türkçesinde geniş zaman kipinin olumsuz çekiminde *-mAr* şekli de kullanılır: *almarım, almarsın, almarız* (Özkan, 1996: 146).

⁷⁰Azerbaycan Türkçesinde geniş zaman kipinin teklik ve çokluk birinci şahsının olumsuzunda *-mAr* şekli kullanılır: *danış-mar-ıg, gälmäräm* (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007b: 208).

⁷¹Geniş zaman kipinin olumsuzunda teklik birinci ve ikinci şahıslarda *-mAr* şekli kullanılır: *gelmerin, çapmarıs* (Kara, 2005: 124).

çekiminin olumsuzunu meydana getirir: *kälmäs jil* ‘gelmez yıl’; *bilmäsmiz* ‘bilmeyiz’, *körmäsilär* ‘görmezler’ (Ersoy, 2007: 391, 411). Ekin +*Ik* isimden isim yapma ekini almış biçimi olan -*mäslik* eki, *keräk* kelimesiyle birlikte olumsuzluk bildiren gereklilik kipini meydana getirir: *sözlimäsligim keräk* ‘söylememem gerek’ (Ersoy, 2007: 397). Ekin *ä-* yardımcı fiili ile birleşmiş şekli olan *ämäs* ise isim çekiminin, -*mAktA* eki ile yapılan şimdiki zaman çekiminin, -*MAkçI* eki ile yapılan istek kipinin ve -*Iş*, -*Uş* + *iyelik eki* + *keräk/lazım/şart/zörür/tegiş* kalıbında kurulan gereklilik kipinin olumsuzunu meydana getirir: *oquğuçı ämäsmän* ‘öğrenci değilim’, *kesäl ämäs idim* ‘hasta değildim’; *körmäktä ämäsmän* ‘görmüyorum’; *almaqçı ämäslar* ‘almak istemiyorlar’; *kilişinlär keräk ämäs* ‘gelmemelisiniz’ (Ersoy, 2007: 378-379, 389, 395-397). Ekin +*DA* bulunma durumu, +*DIn* ayrılma durumu ekini ve +*kA* yönelme durumu almış şekilleri sırasıyla ‘-madan ve -mamaya, -mamak için’ anlamlarında zarf-fiilleri meydana getirir: *Hör idim şölde kiyikte, közliriñ körmeste mēni* ‘Hür idim ovada geyik gibi, gözlerin görmeden beni’, *Gülni körmestinmu, eske alsam / Sézimen dimiğimda ésil huş buy* ‘Gülünü görmeden de hayal etsem, sezerim dimağımda hoş bir koku’, *Ayrılmışka vadem bar* ‘Ayrılmamak için sözüm var’ (Öztürk, 2010: 111).

Kazak Türkçesinde -*mA*s, -*bA*s, -*pA*s şekilleriyle bulunan ek, -*Ar*, -*r* ekiyle yapılan sıfat-fiillerin ve geniş zaman şeklinin olumsuzunu meydana getirir: *jeñmespin* ‘yenmem’, *jazbaspın* ‘yazmam’; *qaramas äyel* ‘bakmaz/bakmayan kadın’, *aşılmas qara tuman* ‘açılmaz kara sis’ (Biray vd., 2015: 108, 123). Bu ekin +*DAn* ayrılma durumu ekiyle birlikte meydana getirdiği -*MAstAn*, -*bAstAn*, -*pAstAn* eki eklendiği fiile olumsuzluk anlamı katan zarf-fiil eki işlevindedir: *oylamastan* ‘düşünmeden’, *körmesten* ‘görmeden, görmezden’, *üzbesten* ‘koparmadan’ (Biray vd., 2015: 125). *e-* (< *er-*) fiilinin -*mes* ekini almış biçimi olan *emes*, Kazak Türkçesinde -*UvdA* ekiyle meydana getirilen şimdiki zaman, -*MAkşı* ile meydana getirilen gelecek zaman ve gereklilik kipinin olumsuzluk ifadelerini vermede kullanılır: *jazuvda emespin* ‘yazmakta değilim’, *almaqşı emespin* ‘almak niyetinde değilim’, *oqıvım kerek emes* ‘okumam gerekmez’ (Buran ve Alkaya, 2014b: 105). Ayrıca isim çekiminin olumsuz biçimleri de *emes* ile yapılır: *oquwşı emespin* ‘öğrenci değilim’, *muğallim emes edi* ‘öğretmen değildi’, *jalğız emes ekenmin* ‘yalnız değilmişim’, *jalğız emes bolsaq* ‘yalnız değilsek’ (Biray vd., 2015: 86-89).

Kırgız Türkçesinde *-mAs* (*-bAs*, *-bOs*) eki *-Ar*, *-Or*, *-r* ekiyle yapılan sıfat-fiillerin ve geniş zaman çekiminin olumsuzunda kullanılır: *ayılbas sır* 'söylenmez sır', *müdürlböş tuyak* 'sürçmez toynak'; *aytpaspın* 'söylemem', *kelpessiñer* 'gelmezsiniz' (Buran ve Alkaya, 2014b: 180, 193). *-mAs* ekinin değişken biçimleri olan *-bAs*, *-bOs* ekleri üzerine *+DAn*, *+DOn* ayrılma durumu ekinin gelmesiyle meydana gelen *-bAstAn*, *-bOstOn* eki, tarz bildiren bir zarf-fiil ekidir: *unçukpastan* 'ses çıkarmadan', *berbesten* 'vermeden', *körböstön* 'görmeden' (Buran ve Alkaya, 2014b: 194). *e-* (< *er-*) fiilinin *-mes* ekini almış biçimi olan *emes* Kırgız Türkçesinde gereklilik kipini meydana getiren bütün yapıların, *-mAkçI*, *-mOkçU* ekiyle yapılan istek kipinin ve isim çekiminin olumsuz ifadelerini vermede kullanılır: *baştaşım kerek emes* 'başlamamalıyım', *aluuga tiyiş emespin* 'almamalıyım', *bilüüm kerek emes* 'bilmememliyim'; *cazmağ emesmin* 'yazmak niyetinde değilim', *tökmökçü emessiñer* 'dökmek niyetinde değilsiniz'; *Kırgız emesmin* 'Kırgız değilim', *bay emes ekenmin* 'zengin değilmişim' (Buran ve Alkaya, 2014b: 180-182, 188-189).

Tatar Türkçesinde *-mAs* şekliyle bulunan ekin *+kA* yönelme durumu ekiyle birleşmiş hâli *-mAskA*, gereklilik kipini ve fiillerin mastar şeklini meydana getiren *-rgA* ekinin olumsuzunu oluşturur: *miña ukımaska kirek* 'okumamalıyım', *bız kaytmaska tiyiş* 'dönmemeliyiz'; *barırğa* 'gitmek', *barmaska* 'gitmemek', *kilırge* 'gelmek', *kilmeske* 'gelmemek'... (Buran ve Alkaya, 2014b: 47, 59). Aynı zamanda *-mAs* eki, fiillere olumsuz gelecek zaman anlamını veren sıfat-fiil ekidir: *bulmas xıyal* 'olmayacak hayal', *sünmes utlar* 'sönmez ateşler', *kakşamas duslık* 'sarsılmaz dostluk' (Buran ve Alkaya, 2014b: 58).

Altay Türkçesinde bu ek *-Ar*, *-Or*, *-r* sıfat-fiil ekinin olumsuz şekillerini meydana getiren sıfat-fiil eki ve fiillerden vasıf isimleri yapan fiilden isim yapma eki olarak karşımıza çıkar: *iştenbes kiji* 'tembel insan'; *carabas* 'uyumsuz', *toktobos* 'kesintisiz, aralıksız' (Dilek, 2007: 1022, 1064). Ayrıca *-Ar* ekiyle yapılan gelecek zaman kipinin ve gereklilik kipini meydana getiren bütün yapıların olumsuz ifadelerinde kullanılır: *süübezim* 'sevmem'; *mege albas gerek* 'almamalıyım, almamam gerek' (Dilek, 2007: 1054-1055, 1057). Ekin yardımcı fiile eklenmiş biçimi olan *emes*; isim çekiminin, *-GAn*, *-GOn* ekiyle yapılan geçmiş zaman kipinin ve *-Ar* ekiyle yapılan gelecek zaman kipinin olumsuzunu meydana getirir: *men cakşı (kiji) emezim* 'iyi (biri)

değilim, *mege cakşı emes* ‘ben iyi değilim’⁷²; *içken emezim* ‘içmedim’; *barar emezim* ‘gidecek değilim, gitmeyeceğim’ (Dilek, 2007: 1038-1057). Ekin yönelme durumu ekini almış şekli olan *-BAskA*, *-BOskO* eki, *-Ar*, *-Or*, *-r* ile yapılan mastar şeklinin olumsuzunu ifade eder ve ‘-mamak için’ anlamında zarf-fiiller türetir: *On kaçan da undıbaska boyına, nökörlörine söşbergen* ‘Onu hiçbir zaman unutmamak için kendine, arkadaşlarına söz verdi’ (Dilek, 2007: 1063, 1067).

Tuva Türkçesinde *-mAs*, *-BAS*, *-vAs* biçimleri bulunan ek, *-Ar*, *-Ir*, *-Ur*, *-r* ekiyle yapılan gelecek zaman sıfat-fiillerinin ve gelecek zaman kipinin olumsuzunu meydana getirir: *albas men* ‘almayacağım’, *kelbes kiji* ‘gelmeyecek kişi’ (Arıkoğlu, 2007: 1193, 1026). İsim çekiminin olumsuzu da ekin *-vAs* biçiminin yardımcı fiile eklenmiş biçimi *eves* ‘değil’ kelimesiyle yapılır: *men eves* ‘ben değil’, *dag eves* ‘dağ değil’ (Arıkoğlu, 2007: 1179). Sınırlı olmakla birlikte fiilden isim yapma eki olarak örneği de vardır: *körbes* ‘kör, ama’ (Buran vd., 2014c: 219).

DÖNEM	TARİHÎ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-mAz
	Eski Uygur Türkçesi	-mAz
	Karahanlı Türkçesi	-mAz, -mAs
Orta Türkçe	Harezmi Türkçesi	-mAz, -mAs
	Kıpçak Türkçesi	-mAz, -mAs
	Eski Anadolu Türkçesi	-mAz
	Çağatay Türkçesi	-mAs
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-mAz
	Azerbaycan Türkçesi	-mAz
	Türkmen Türkçesi	-mAz
	Gagavuz Türkçesi	-mAz
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-mäs

⁷²İsim çekiminin öğrenilen geçmiş zaman ve şart çekimlerinin olumsuzu ‘emes’ ile yapılır ancak olumsuz şekiller pek kullanılmamaktadır (Dilek, 2007: 1038-1039).

Türk Lehçeleri	Yeni Uygur Türkçesi	-mas, -mäs
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	-BA _s , -mAs
	Kırgız Türkçesi	-BA _s , -BO _s , -mAs
	Tatar Türkçesi	-mAs
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-BA _s , -BO _s , -mAs
	Tuva Türkçesi	-BA _s , -mAs, -vAs

-mAz ekinin bazı lehçelerde +*llk* ekiyle genişlemiş biçimlerine de rastlanmaktadır. Janos Eckmann -mAs*llk* ekiyle teşkil edilmiş olumsuzluk ifade eden mücerret isimlerden bahseder: *bilmeslik* ‘bilmezlik, bilgisizlik’, *éşitmeslik* ‘işitmezlik, sağırlık’, *körmeslik* ‘görmezlik, körlük’, *tükenmeslik* ‘tükenmezlik’, *yärning sevmesligidir cānuma kār eylegen* ‘sevgilinin sevmesliğidir canıma işleyen’ (2012: 113). Mustafa Argunşah da -mAs ekinin isimleşerek üzerine yapım eklerini de alabildiğini belirtmiştir: *almashlık* ‘almama, almazlık’, *aytmaslık* ‘söylememe’ (2014: 111). Ayrıca -mAs ekinin üzerine +*llk* isimden isim yapma ekini alarak isimler türettiğini bildirmiştir: *almashlıkımdın* ‘almazlığımdan’, *bağlamashlık* ‘bağlamazlık’, *kēlmeslik* ‘gelmeme’, *körünmesliktin* ‘görünmezlikten’ (2015: 155).

-mAz*llk* ekinin Türkiye Türkçesinde “olumsuz kılış adı” anlamı kazanmış kelimeler türettiği bildirilmiştir: *duymazlık*, *işitmezlik*, *saymazlık*, *anlamazlık*, *aldırmazlık*, *dinlemezlik*, *doymazlık*, *utanmazlık* gibi (Banguoğlu, 2004: 271). Zeynep Korkmaz da -mAz sıfat-fiil ekinin +*llk*, +*lUk* isimden isim yapma ekiyle genişletilmesiyle oluşan -mAz*llk* ekinin olumsuzluk ifade eden soyut isimler türettiğini belirtmiştir: *bilmezlik*, *gitmezlik*, *görmezlik*, *işitmezlik*, *yaramazlık* (2003: 99).

Özbek Türkçesinde -mäs ekinin +*lik* ekiyle genişlemiş şeklinin *keräk* sözcüğüyle birlikte gereklilik anlamı verdiği ifade edilmiştir: *Bundäy xatälärgä yol qoymäslik keräk* ‘Böyle hatalara yol vermemeli’ (Öztürk, 2007: 337). Mustafa Volkan Coşkun ise -mäs ekinin sıfat türettiğini ancak +*lik* ekiyle birleşerek isim yaptığını söylemiştir: *yetişmäslik* ‘sıkıntı, kıtlık’ (2014: 71). Yeni Uygur Türkçesinde -mAs*lik* *kérek* biçiminin gereklilik ifade ettiğine değinilmiştir: *İttipaklık üçün paydisiz geplerni kılmaslık lazim* ‘İttifak için, faydasız lafları söylememek lazim’ (Öztürk, 2010: 89).

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-----
	Eski Uygur Türkçesi	-----
	Karahanlı Türkçesi	-----
Orta Türkçe	Harezmi Türkçesi	-----
	Kıpçak Türkçesi	-----
	Eski Anadolu Türkçesi	-----
	Çağatay Türkçesi	-mAsllk
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-mAzllk
	Azerbaycan Türkçesi	-----
	Türkmen Türkçesi	-----
	Gagavuz Türkçesi	-----
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-mäslik
	Yeni Uygur Türkçesi	-mAslik
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	-----
	Kırgız Türkçesi	-----
	Tatar Türkçesi	-----
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-----
	Tuva Türkçesi	-----

69. -mır, -mUr (Fiilden İsim Yapma Eki)

69.1. Ekin Kökeni

-mır, -mUr eki üzerinde farklı etimoloji önerilerinin yapıldığı bir ek değildir. Ramstedt eki Moğolca *huri* sözcüğünden getirmektedir (Räsänen, 1957: 136).

-mır, -mUr ekinin az kullanılan bir ek olması dolayısıyla örneklerinin az olması ekin kökeni konusunda fikir yürütmeyi zorlaştırmaktadır. İhtiyatlı olmakla birlikte ekin

bünyesinde *-m* fiilden isim yapma eki ve *+Ir* parçasının olduğunu düşünüyoruz. Burada *-m* fiilden isim yapma eki fiilin bildirdiği hareketin yapıldığını ifade eden sözcükler türetir. *-mİr*, *-mUr* ekinin yer aldığı *yağmur*, *kömür* vs. örneklerde bu ek, eylemin yapıldığını bildirme işleviyle kullanılmıştır: *yağ-mur* ‘yağan şey’, *kö-mür* ‘yanan şey’ gibi. Ekteki *+r* parçasıysa eylemin fazla olduğunu bildirmek üzere *-m* ekli sözcüklere gelen *+r* çokluk eki olabilir.

+r çokluk eki Genel Türkçede *+z*, Çuvaşça ve Tunguzcada *+r*, Moğolcadaysa *+s* biçimindedir (Sinor, 1952: 220-221). Bu ek, Çuvaşçada iyelik çekiminin çokluk birinci ve ikinci şahıslarında ve şahıs zamirlerinin çokluk birinci ve ikinci şahıslarında kullanılmaktadır: *allimür* ‘elimiz’, *patşamür* ‘padişahımız’, *tivanür* ‘akrabanız’, *yultaşır* ‘arkadaşınız’; *epi* ~ *ep* ‘ben’ *epir* ‘biz’, *esi* ~ *es* ‘sen’ *esir* ‘siz’ (Ersoy, 2007b: 1304, 1312). Ayrıca fiil çekiminde kullanılan iyelik ve zamir kökenli şahıs eklerinin çokluk birinci şahıslarında *-mür*, *-mir*; *-pür*, *-pür* ve çokluk ikinci şahıslarında *-r*; *-ür*, *-ür* ekleri bulunmaktadır (Ersoy, 2007b: 1315). *-mür* eki Çuvaşçada da işlek olmayan bir fiilden isim yapma eki olarak yer almaktadır. Ekin ‘*şumür* ‘yağmur’, *pusmür* ‘baskı’ örnekleri bulunmaktadır (Ersoy, 2007b: 1298).

69.2. Ekin Kullanılışı

Gabain, bu eki *-mür*, *-mur* olarak vermiş ve ekin seyrek kullanıldığını söylemiştir: *yağmur* ‘yağmur’, *almür* ‘hürs, tamah’, *kömür* ‘kömür’ (1988: 53). Marcel Erdal’a göre ek fiilin sonucunu bildiren sözcükler türetir ve ekin ünlüsünün asli olup olmadığı da tereddütlüdür. Erdal *-mür*, *-mUr* ekinin örnekleri olarak *almür*, *yagmur*, *tamür* (< **tam-mür*), *yumür* (< **yum-mür*), *kömür* sözcüklerini sıralar (1991: 389). Clauson (1972: xlv) *-mUr* eki için *yağmur* ve şüpheli olmakla birlikte *çağmur* sözcüklerini örnek olarak vermiştir. Karahanlı Türkçesinde çok az sözcükte görülmektedir: *kömür*, *yağmur* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 60). Nalbant (2008: 134) DLT’de bu ekin çok seyrek kullanılan eklerden biri olduğunu söylemiş ve ekin *yağmur* ve *tamür* ‘damar’ sözcüklerinde geçtiğini söylemiştir. *-mür*, *-mUr* eki Harezmi, Kıpçak, Eski Anadolu ve Çağatay Türkçelerinde de seyrek kullanılan bir fiilden isim yapma ekidir: *kömür*, *yağmur* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 189); *kö-mür* ~ *kemür* ‘kömür’, *tamür* ~ *tamür* ~ *tamar* ~ *damar* ‘damar’, *yağ-mür* ~ *yamğur* ‘yağmur’ (Güner, 2013: 151); *yagmur* (Gülsevin ve Boz, 2004: 159); *kömür* (Genç, 2005: 201); *yamğur* (< *yağmur*) ‘yağmur’ (Eckmann, 2012: 53).

İncelenen çağdaş Türk lehçelerinden sadece Türkiye ve Tatar Türkçesinde *-mur*, *-mUr* ekinden bahsedilmiştir. Zeynep Korkmaz Türkiye Türkçesinde bu ekin *yağmur*, *kömür*, *damar* (< *tamar* < **tam-mır*) sözcüklerinde görüldüğünü ifade etmiştir (2003: 101). Biray (1999: 176) Türkiye, Azerbaycan, Gagavuz ve Türkmen Türkçelerinde *yağmur* ~ *yağmır* ~ *yaamır* sözcüklerinin *-mur*, *-mUr* ekiyle türediğini belirtmiştir. Ona göre Türkmen Türkçesindeki *ōymur* ‘*oyuk*’ sözcüğü de bu ekle türemiştir. Hanser (2003: 155) Türkmen Türkçesinde *-mır* fiilden isim yapma ekinin sadece *yağmır* örneğini vermiştir. Tatar Türkçesinde fiillere gelen *-mur*, *-mér* eki “*Yapım kökünün bildirdiği iş ve hareket için hizmet eden düzeneği*” ve “*Yapım kökünün bildirdiği bilgi ile nitelenmiş kişiyi*” ifade eden sözcükler türetir: *uymır* ‘*baltacıların delme işinde kullandıkları alet, mih*’; *kısmır* ‘*cimri*’, *üsmér* ‘*yeni yetme*’ (Ganiyev, 2013: 88-89). Fatma Şahan Güney (2015: 77) de Tatar Türkçesinin fiilden isim yapma ekleri arasında *-mIr* fiilden isim yapma ekini verir. Ona göre bu ek, “*eylemin bildirdiği iş için gerekli olan araç ya da eylemle ilişkili olarak tanımlanan kişi adları*” türetmektedir: *uymır* ‘*oyma ve delme aleti*’, *kısmır* ‘*cimri, pinti*’, *üsmér* ‘*yeni yetme*’.

-mIr, *-mUr* eki belki de fiilden isim türetme işlevini kaybettiği için birçok gramer çalışmasında müstakil bir ek olarak yer almamıştır. Ancak *-mIr*, *-mUr* ekiyle türediği ifade edilen sözcüklerden bazıları birçok lehçede yaşamaktadır: Türkiye Türkçesi⁷³ *yağmur*, *kömür*, *damar*; Azerbaycan Türkçesi *yağmur*, *kömür*, *damar*; Türkmen Türkçesi *kömür*, *damar*; Kazak Türkçesi *jañbır*, *kömir*, *tamır*; Kırgız Türkçesi *camğır*, *kömür*, *tamır*; Özbek Türkçesi *yamğır*, *kömir*, *tâmir*; Yeni Uygur Türkçesi *yamğur*, *kömür*, *tomur*; Tatar Türkçesi *yanğır*, *kümir*, *tamır* (KTLS, 1991: 146-147, 506-507, 956-957); Gagavuz Türkçesi *yaamur*, *kömür*, *damar* (Gaydarcı vd., 1991: 67, 165, 254); Altay Türkçesi *cañmır*, *tamır*, *kömür* (Naskali ve Duranlı, 1999: 53, 121, 167).

⁷³Derleme Sözlüğü’nde “köz, yan odunun koru” anlamına gelen “kömüz” sözcüğü bulunmaktadır. Sözcük *kö-* fiilinden *-müz* ekiyle türemiş gibi görünmektedir. “kömüz” sözcüğünün “kömür” ile olan anlam yakınlığına bakıldığında bu sözcükte *-mIr*, *-mUr* ekindeki *+r* parçasının *+z* şeklinde görüldüğünü söyleyebiliriz. *kömür* ~ *kömüz* örnekleri bize *r > z* denkliliğini vermektedir.

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-----
	Eski Uygur Türkçesi	-mır, -mUr
	Karahanlı Türkçesi	-----
Orta Türkçe	Harezmi Türkçesi	-mUr
	Kıpçak Türkçesi	-mır, -mUr
	Eski Anadolu Türkçesi	-mUr
	Çağatay Türkçesi	-mur
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-mur
	Azerbaycan Türkçesi	-----
	Türkmen Türkçesi	-mır
	Gagavuz Türkçesi	-----
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-mir
	Yeni Uygur Türkçesi	-mUr
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	-mlr
	Kırgız Türkçesi	-----
	Tatar Türkçesi	-mlr, -mUr
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-----
	Tuva Türkçesi	-----

70. -mİş (Sıfat-Fiil ve Kip Eki)

70.1. Ekin Kökeni

W. Bang eki *-m* fiilden isim yapma eki *+ş* biçiminde, Ramstedt de *-m* isim yapma eki ve *iş* “iş, şey” kelimesinin birleşmesiyle açıklamıştır (Räsänen, 1957: 137). Ayrıca Ramstedt *-mİş* ekini Moğolca *-mAl* ekiyle birleştirmektedir (Bang, 1980: 108).

N. K. Dmitriyew *-mIş* ekini Moğolca yazı dilindeki fiilden isim yapan *-mAl* ekiyle karşılaştırır (Borjakow vd., 1999: 403). A. N. Kononov *-mIş* ekini *-(I)m* fiilden isim yapma eki ve *iş ~ eş* sözcüğünün birleşmesiyle açıklamıştır. Ancak başka bir çalışmada *-mIş* ekinin kökeninin açıklanamadığını belirterek iki ekin birleşmesinden meydana geldiğini kabul etmiştir. Kononov'a göre *-mIş* ekiyle ilgili genel kabul görmüş bir açıklama bulunmamaktadır (Borjakow vd., 1999: 403). J. Nemeth ekin *-m* ve *-ş*'li fiil isimlerinden meydana geldiğini belirtir (Kuznetsov, 1997: 194). Petro İ. Kuznetsov'a göre *-mIş* ekinin *-m* ve *-ş* morfemli isimlerden meydana geldiğini kabul edersek bu ekin "*duyulan geçmiş zaman anlamını ne suretle*" kazandığı sorusu izaha muhtaçtır (1997: 197).

C. Brockelmann da J. Nemeth ve W. Bang ile aynı görüşü paylaşır. Ona göre *-m* ve *-ş* başlangıçta soyut fiillerden isim türetir, daha sonra bu iki ek bir araya gelerek geçmiş zaman ifade etmeye başlamıştır (1954: 263). Kemal Eraslan "*Bizce her iki ek de canlı olduklarına göre, üst üste gelmeleri için inandırıcı bir sebep bulmak gerekir. Türkçede kullanılan ekleri muhakkak birleşik ek şeklinde görmek ve hele tek sestem ibaret eklere irca ederek zorlamaya çalışmak doğru değildir*" (1980: 41) diyerek *-mIş* ekinin birleşik bir ek olmadığını ifade etmeye çalışmıştır.

Şçerbak (2016: 105) karşılaştırmalı ses bilgisel verilerin doğrultusunda *-mIş*, *-mUş* ekinin eski şeklinin *-pış ~ -puş* şeklinde düşünmenin mümkün olduğunu belirtmiştir.

Petro İ. Kuznetsov *-mIş* ekinin şu şekilde bir gelişim gösterdiğini ifade etmektedir: *bir iş > bi iş > bīş > -biş > -miş*.⁷⁴ Ona göre buradaki /r/nin düşmesi Oğuz grubu Türk lehçelerinde kelime sonundaki /r/ sesinin genellikle düşüyor olmasına dayandırılabilir. Kuznetsov'a göre '*bir*' kelimesinin sonundaki /r/ sesi her lehçede (örneğin Kazak Türkçesi) düşmez ve böylelikle *bir iş > bi iş > bīş* süreci gerçekleşmez.

⁷⁴Petro İ. Kuznetsov ekin oluşumunu "muhayyel konuşmaların ihyası" dediği usule göre şöyle tasarlıyor: "*Bir A bir B'nin yanına gidip kendisine bir şeyler bildirir. Biraz ötede bulunan C, A çekildikten sonra B'ye sorar: Ne var? B kısa cevap verir: -Kör bir iş (= 'gördü/görmüş bir işi') veya -işit (tuy, bil) bir iş (= 'Duydu, işitti, bildi/duymuş, işitti, bilmiş bir işi') ... Soru soran C (veya B-C arasındaki konuşmaya tanık olan bir D) bu biş unsuruna ayrı bir anlam verebilirdi: 'A'nın sözüne göre', 'güya' vs. (=şimdiki -miş). Ve belki B'ye şu soruyu sorabilirdi: Ne kör biş? (=Ne gördü/görmüş güya, sözüne göre?). B de biş'in bu yeni anlamını kabul ederek mesela şu yanıtta bulunabilirdi: Pars bir er ölür biş (=Pars bir er öldürdü/öldürmüş sözüne göre). Yanlış anlaşılan bir unsur böylelikle yeni bir zamanın, hatta ilk ögesi oluşmuş bütün bir kipin vücuda gelmiş olmasını müjdeliyordu" (1997: 211).*

Bu durum da Kıpçak Türkçesinde *-mİş* ekinin yer almamasına yeterli bir izahdır (1997: 211-212).

KTLG (2013: 552)'de *-mİş* ekinin *-(I)m* ekiyle *iş* sözcüğünün birleşmesinden oluştuğu ifade edilmiştir: **alım iş > al-mış*.

-mİş ekiyle ilgili Kononov (*-(I)m + iş*), Ramstedt ve KTLG'nin yaptığı *-(I)m* fiilden isim yapma eki ve *iş* sözcüğü birleşmesine katılıyoruz. Burada geçen *-(I)m* fiilden isim yapma ekinin fiillere gelerek onlardan eylemin bildirdiği hareketin gerçekleştiğini ifade eden sözcükler türetmesi ve bu ekin *iş* sözcüğüyle birleşip oluşturduğu *...-m iş* 'yapılmış iş, bitirilmiş iş...' anlamı *-mİş* ekinin ifade ettiği geçmiş zaman anlamıyla uyumlu görünmektedir. Her ne kadar farklı bir etimoloji önerisi sunsa da Kuznetsov da ekin bünyesinde *iş* sözcüğünün varlığını savunmuştur.

70.2. Ekin Kullanılışı

Yaygın bir kullanıma sahip olan *-mİş*, geniş zaman anlamı taşıyan bir sıfat-fiil eki ve Eski Türkçe döneminde şekil ve zaman eki durumuna geçip öğrenilen geçmiş zaman çekimini oluşturan bir ektir (Eraslan, 2012: 388)⁷⁵. Talat Tekin *-mİş* ekinin "*ad, eylem sıfatı ve yüklem*" olarak kullanıldığını belirtir: *anta kalmışi yir sayu kop toru ölü yoryur ärtig* 'Oralarda (nasılsa) sağ kalmış olanlarınız her yönde bitkin ve mecalsiz bir hâlde yürüyor idiniz', *ida taşda kalmışi kubranıp yeti yüz boltı* 'Dağda bayırda kalmış olanları toplanıp yedi yüz (kişi) oldu'; *yir sayu barmış bo[dun]* 'her yere gitmiş halk', *igidmiş kaganıñın sabin almatın* '(seni) doyurmuş olan hakanının sözünü dinlemeden' (2003a: 170). *-mİş* ekinin oluşturduğu geçmiş zaman kipi "*öznece tanık olunmamış bir eylemi belirtir*": *kañım kagan yeti yegirmi ärin taşık-mış* 'Babam hakan on yedi er ile isyan etmiş (dağa çıkmış)', *terilip yetmiş är bol-mış* 'Toplanıp yetmiş er olmuş' (Tekin, 2003a: 188). A. v. Gabain Eski Uygur Türkçesinin *n* ağzında ünlüsündeki genişleme dolayısıyla *-mAş* olarak da yer alan *-mİş* ekinin sıfat, isim ve yüklem yapma şeklinde üç fonksiyonundan bahseder: *yazın-mış yazuķ* 'işlenmiş günah', *örgän-mış + in körüp* 'kirlendiğini (kirlenmiş olduğunu) görüp', *bo yir ämgäklig yir ärmış* 'bu dünya

⁷⁵Şçerbak (2016: 104) belirli lehçe tipinin özelliklerini yansıtan Orhun-Yenisey Yazıtlarının, Eski Uygur ve Manihey metinlerinin dilinde sadece *-mİş*, *-mUş* ekli sonuç bildiren geçmiş zaman şeklinin görüldüğünü söylemektedir. Karahanlı döneminin Eski Türk dilinde ve Eski Kıpçak dilinde incelenen bu şekiller belirgin anlam farklılıkları olmadan kullanılmıştır. Eski Özbek Türkçesindeyse *-mİş*, *-mUş* ekli biçimlerin de kullanılmasına rağmen *-gAn* biçimi daha çok tercih edilmiştir. Şçerbak bu durumda Eski Türkiye Türkçesi yazı dilinin etkisinin olduğunun altını çizmektedir.

ızdıraplı dünya imiş' (1988: 81). Ekin kalıcı isimler türettiği bazı örnekler şunlardır: *ögmüş* 'övgü, methiye', *atı kötrülmüş* 'adı yüksek, ulu, yüce' (Gabain, 1988: 53). *-mİş* ekini alan bir fiile *kergek* kelimesi getirilerek "mecburiyet, gereklilik" ifade edilir: *bilmiş kârgâk* 'bilmek gerek' (Gabain, 1988: 81). *-mİş* ekli fiiller birleşik fiil içerisinde isim unsurunu oluşturur: *uluğ ğın ğızgüt tegürmüş bolzun* 'Büyük talihsizlik ve acı getirmiş olsun' (Eraslan, 2012: 392). *-mİş* eki Karahanlı Türkçesinde geçmiş zaman anlamına sahip sıfat-fiiller yapar ve öğrenilen geçmiş zaman çekimini oluşturur: *bütmiş* 'bitmiş, sona ermiş'; *bütmiş başıg kartadı keçmiş ödüg istedi, eşitmiş* 'iştirilen, iştirilmiş'; *manga aygıl emdi eşitmiş ömiş; közle-miş sen, men mit-miş men, tit-miş* (Hacıeminoğlu, 2003: 164, 186). Kaşgarlı Mahmut da DLT'de bu eki ism-i mef'ul başlığı altında ele almış ve 'barmış kişi, kelmiş er' cümlelerindeki *barmış* ve *kelmiş* sözcüklerinin sıfat olduğunu ifade ederek "lazım fiillere mim ve şın getirildiğinde sıyğa o işin geçmiş olduğunu haber veren bir sıfat olur" şeklinde açıklama yapmıştır (Atalay, 1986a: 60, 170). Ekin bu dönemde *teg* edatıyla birlikte kullanımı da oldukça yaygındır (Bayraktar, 2004: 55). Harezmi ve Kıpçak Türkçesinde sık kullanılan bir ek olan *-mİş* eki sıfat olarak, isim olarak ve öğrenilen geçmiş zaman kipini oluşturmada kullanılır: *soyul-mış magzı badem, kıl-mış işlerini; öl-miş-ni tiriğ kıl, ay-müş-ların; otur-müş sen, yığıl-mışlar; asılmış mushaf* 'asılmış mushaf', *çıkmiş dişler* 'çıkmiş dişler'; *bollaşmışı* 'gebe olduğunu', *körmüşü* 'görüşüğü'; *kétmiş sên* 'gitmişsin', *işlenmiş* 'yapılmış' (Hacıeminoğlu, 1997: 173-174, 152; Güner, 2013: 330-331, 208). Eski Anadolu Türkçesinde işlek olarak kullanılan *-mİş* eki eklendiği fiile öğrenilen geçmiş zaman anlamı katan sıfat-fiil eki göreviyle ve öğrenilen geçmiş zaman kipi çekimini meydana getirme işleviyle karşımıza çıkar: *yâ resûlallah teñri geçmiş ve gelesi yazuğun yarlıgadı mu, yûsuf eydür satmışsız bir oğlanı / üç 'aybı var diyü yazmışsız anı, ulu kici ağlaşmışlar server yigitler düşmüşler / baş ucında yay sınışlar kuruluban oklar yatur* (Gülsevin, 2007: 82-83, 123). Çağatay Türkçesinde sıfat-fiil fonksiyonuyla nadir olarak bulunan, yerini *-gAn* ekine bırakmış *-mİş* eki, standart Çağatay Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman çekimini oluşturur. *-mİş* ekinin bu çekimde şahıs zamirleri ile birlikte kullanılmasının yanı sıra Azerbaycan Türkçesine benzeyen *kalmış-am* 'kalmışım', *eşitmiş-em* 'iştirilmişim' biçimleri de mevcuttur: *kılğan men, kılğan biz; Nevruz öz sırrını Bülbülğa aymış* 'Nevruz'un kendi sırrını Bülbül'e söyleyişi', *ķudretinden ķılmamış iş yok turur* '(Allah'ın) kudretinin yaratmadığı (hiçbir) şey yoktur' (Eckmann, 2012: 135-136, 113).

-mİş ekli şekiller Türkmen Türkçesi dışındaki Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerinde ve Yakut Türkçesinde tipiktir. Türkmen Türkçesinde de *i-* yardımcı fiiliyle birlikte kullanılır ve bu şekil kip ifadesi için farklı zaman biçimlerinin parçası niteliğinde görev yapar (Şçerbak, 2016: 104).

-mİş, *-mUş*; Türkiye Türkçesinde geçmiş zaman sıfat-fiil eki ve öğrenilen geçmiş zaman kipi eki olarak kullanılır: *Havva kadın ot bürümüş su yolundan arkaya doğru gitti, biçmişim, oturmuşsun, götürmüş* (Korkmaz, 2003: 599-600, 924). *-mİş*, *-mUş* ekiyle kurulan sıfat tamlamalarında isim unsurunun düşmesi ve sıfatın geçmiş zaman ifadesinin aşınması dolayısıyla birtakım isimler de meydana gelmiştir: *dolmuş, erimiş, geçmiş* (Korkmaz, 2003: 100). *i-* fiilinin *-mİş* ekini almış biçimi olan *imiş* zamir kökenli şahıs ekleriyle birlikte isimlerin öğrenilen geçmiş zaman çekimini ve basit zamanlı fiillerin rivayet birleşik çekimlerini meydana getirir: *Meğer ne kadar seviyormuşum bu kıızı, farkında olmayarak nasıl tutkunmuşum, tutkunluğumu yanımda iken neden anlamamışım?* (Korkmaz, 2003: 710). Gagavuz Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman kip eki ve geçmiş zaman sıfat-fiil eki olarak kullanılır: *en anılmış şarap düşmanı, bir yalnız kalmış cevga; almışım, bulmuşuk vermişsiniz* (Özkan, 1996: 153, 172). *i-* fiilinin *-miş* ekini almış şekli olan *imiş* zamir kökenli şahıs ekleriyle birlikte isimlerin öğrenilen geçmiş zaman çekimini ve basit zamanlı fiillerin rivayet birleşik çekimlerini meydana getirir: *böläymişim, isläämişin; yaparmışık, keseceymiş* (Özkan, 1996: 161, 165-166). Azerbaycan Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman kipinin birinci tipini ve geçmiş zaman sıfat-fiilini meydana getirir: *almışam, görmüşsän; sınımış (ağac) 'kırılmış ağaç', batmış (gämi)* (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007b: 206, 212). *i-* fiilinin *-miş* ekini almış şekli olan *imiş* zamir kökenli şahıs ekleriyle birlikte isimlerin öğrenilen geçmiş zaman çekimini ve basit zamanlı fiillerin rivayet birleşik çekimlerini meydana getirir: *yaxşı imişäm, täläbä imiş; görsäymişäm, yazsa imişik* (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007b: 198, 211). Türkmen Türkçesinde *-mİş* eki sıfat-fiil eki olarak kullanılmaz. Öğrenilen geçmiş zaman eki olarak da XIX. yüzyıla kadar kullanılmıştır. Bugün sınırlı olmakla birlikte *ütülüp ölmüş, ocağı gömülmüş* vs. gibi bazı kalıplaşmış örneklerde yer almaktadır (Zeynalov, 1993: 365). *i-* fiilinin *-miş* ekini almış şekli olan *imiş* isimlerin öğrenilen geçmiş zaman çekimini ve *-eken* biçimi de kullanılmakla birlikte- basit zamanlı fiillerin rivayet birleşik çekimlerini meydana getirir: *yüzücimişin, yıraakmışık; alıpmışım 'almışmışım', çözermişik 'çözermişiz'* (Kara, 2007: 259, 275).

Özbek Türkçesinde *-miş* eki işlek olmayan bir sıfat-fiil eki olmakla birlikte kalıcı isim yapma özelliği daha belirgindir ve zamir kökenli şahıs ekleriyle birlikte, az kullanılan, öğrenilen geçmiş zaman kipini meydana getirir: *turmuş* ‘hayat’, *ötmüş* ‘geçmiş, mazi’; *bitmişmän* ‘yazmışım’ (Öztürk, 2007: 325, 336). Ekin *e-* yardımcı fiili ile birleşmiş şekli olan *emiş*, sınırlı olmakla birlikte, isim çekiminin öğrenilen geçmiş zamanında kullanılır. Bu çekimde bazen *e-* yardımcı fiilinin düştüğü de görülür: *pul keräk emiş* ‘para gerekmiş’, *dilgir emişlär* ‘üzüntülüymüşler’; *kättäymiş* ‘büyükmüş’ (Coşkun, 2014: 91). Yeni Uygur Türkçesinde kalıcı isimler de yapan bir sıfat-fiil ekidir: *qılmış* ‘davranış, suç’, *keçmiş* ‘geçmiş’ (Ersoy, 2007: 372). Ekin *i-* yardımcı fiili ile birleşmiş şekli olan *imiş*, sınırlı olmakla birlikte, isim çekiminin öğrenilen geçmiş zamanında kullanılır. Bazen *iken* ve *imiş* şekillerinin üst üste geldiği örnekler de görülür: *gözel imiş men* ‘güzelmüşüm’, *gözel ikenmişmen* ‘güzelmüşüm’ (Öztürk, 2010: 55).

Kazak Türkçesinde *-miş* eki sıfatlar ve soyut isimler türeten fiilden isim yapma eki olarak *-miş* şeklinde kullanılır: *qılmış* ‘suç’, *jazmış* ‘kader, alınyazısı’; *atılmış* ‘adı geçen, mezkûr’, *taramıs* ‘çok zayıf’, *könbis* ‘dayanıklı, sağlam’ (Biray vd., 2015: 74). Kazak Türkçesinde *-miş*, artık bir ek olmaktan çok tahmin, inanmama, duyulanı aktarma gibi anlamlar taşıması, söz dizimindeki kullanımı ve işlevleri açısından ele alındığında enklitik (ek-edat) olarak kullanılmaktadır (Biray, 2014: 54). Kırgız Türkçesinde fiillere gelerek bunlardan isim türetmiştir: *kıdırmış* ‘gezgin’, *bolmuş* ‘olay’, *körmüş* ‘yenilik, yen, şey’ (Çengel, 2005: 147). *imiş* biçimi Kırgız Türkçesinde çok işlek olmamakla birlikte duyulan geçmiş zamanın rivayet çekiminde kullanılır. “*Bu çekim iş veya hareketin gözle görülmediğini bildirir. Ayrıca, bu yapıda küçümseme ve alaya alma işlevi*” de bulunmaktadır: *alıptır imiş-min*, *kütüptür imiş-siñer*; *Al bizdikiñe keliptir imiş* ‘O, bize gelmişmiş’ (Çengel, 2005: 271-272). Tatar Türkçesinde sınırlı bir kullanımı olan *-miş* eki, eklendiği fiile geçmiş zaman anlamı katan bir sıfat-fiil ekidir: *açıqlanmış isim* ‘belirlenen isim’, *sanalmış predmet* ‘hesaplanmış şey, madde’ (Buran ve Alkaya, 2014b: 58). Tatar Türkçesinde *i-* fiiline getirilen *-miş* ekinin oluşturduğu *imüş* yapısı “dolaylılık işaretleyicisi” olarak söz diziminde bulunduğu yer bakımından değişkenlik gösterir ve şüphe, inanmazlık, reddetme, kabul etmeme, yapmacıklık, tahmin, varsayım, farzetme, sanma, serzeniş, merak, şaşırma, hayret, üsteleme, garipseme, farkına varma, hatırlatma, küçümseme, yergi, alay, yansızlık gibi anlamları

ifade eder (Karabeyoğlu, 2012: 1353-1373)⁷⁶. Serebrennikov ve Gadjeva (2011: 101) -*mİş* ekli fiil sıfatlarının daha önceleri çeşitli Türk dillerinde geniş olarak yayıldığını ancak Kıpçak dillerinde bu fiil sıfatlarının -*GAn* biçimli fiil sıfatlarına sıkıştırıldığını ifade etmiştir. Yine de Kıpçak dillerinde -*mİş* ekinin kalıntılarına rastlanır.

Altay Türkçesinde işlek olmayan fiilden isim yapma ekleri arasında zikredilmiş ve eşya isimleri yaptığı belirtilmiştir: *çulgamış 'kundak', iltarmış 'ayakkabı içine konan keçe, yumuşak ot, yün'* (Dilek, 2007: 1027). Tuva Türkçesinde de Altay Türkçesinde olduğu gibi nadir olarak kullanılan fiilden isim yapma ekidir: *çimis 'yemiş'* (Buran vd., 2014c: 219).

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-mİş
	Eski Uygur Türkçesi	-mİş, -mAş
	Karahanlı Türkçesi	-mİş
Orta Türkçe	Harezmi Türkçesi	-mİş
	Kıpçak Türkçesi	-mİş
	Eski Anadolu Türkçesi	-mİş
	Çağatay Türkçesi	-mİş
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-mİş, -mUş
	Azerbaycan Türkçesi	-mİş, -mUş
	Türkmen Türkçesi	-mİş, -mUş
	Gagavuz Türkçesi	-mİş, -mUş
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-miş
	Yeni Uygur Türkçesi	-miş, -mUş
	Kazak Türkçesi	-bİs, -mİş, -mİs

⁷⁶Nurettin Demir, Kıbrıs Ağzlarında da *imİş* parçasının cümledeki yerinin değişebildiğinden yani sadece yüklemden sonra gelmeyişinden bahseder. Bu yer değişikliği de rastgele değil cümledeki bilgiyi vurgulamaya yönelik bir değişikliktir: *Sonundamış aşkımlı ilan etdi 'Aşkımlı sonunda ilan etmiş'* (2002: 130, 133).

Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kırgız Türkçesi	-mİş, -mUş
	Tatar Türkçesi	-miş, -miş
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-----
	Tuva Türkçesi	-mİs

71. -mİşÇA (Zarf-Fiil Eki)

71.1. Ekin Kökeni

-mİş sıfat-fiil eki ve +çA eşitlik durumu ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir.

71.2. Ekin Kullanılışı

Talat Tekin ve A. v. Gabain gramer çalışmalarında bu ekten bahsetmemişlerdir. Kemal Eraslan -mİş ekinin +çA eşitlik durumu ekini aldığı zaman kurulan sıfat-fiil grubunun hareket ifadesiyle cümlelerin zarf unsurunu oluşturduğunu ifade eder: *Basa yana az övkeler biligsiztin bar bolmuşça kılınçımın ötünür men 'Aynı zamanda hırs, öfke ve bilgisizlikten dolayı ne varsa bütün yaptıklarından pişmanlık duyarım'* (2012: 389). Eraslan -mİş ekiyle +çA ekinin arasına iyelik eklerinin girdiği örneklerle de yer veriyor: *küçüm yitmişinçe iş küç kılıp 'gücüm yettiği kadar iş güç kılıp'* (2012: 390). Necmettin Hacıeminoğlu Karahanlı Türkçesinde -mİş ekinin bazı örneklerde durum ekleri, çokluk ekleri, iyelik ekleri ve isimden isim yapma eklerini alarak kullanıldığını ifade ederek *keldürmişçe 'getirmiş gibi'* örneğine yer vermiştir (2003: 164). Hacıeminoğlu, Harezmi Türkçesinde de -mİş ekinin durum eklerini alarak cümlede değişik görevlerde bulunduğunu ifade ederek *bulut agmışça, çiçek körmişçe, küçüng yitmişçe* gibi örneklerle yer vermiştir (1997: 173). KE'de ekin iyelik ekleriyle birlikte kullanımı da vardır: *Âdem tofrakdın yaratıldı, tofrak **turmuşınça** körklüg bolur. Yana Havva etdin yaratıldı, et **turmuşınça** sasır* (KE 8r/12-13). Kıpçak Türkçesinde -mİşÇA şeklinin yanı sıra sıfat-fiil ekinden sonra araya iyelik eklerinin girdiği örnekler de vardır: *bolmuşça, katmışça; fikir érmışinçe, küç yétmişinçe* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 347). Eski Anadolu Türkçesi döneminde kullanımdan düşmeye başlayan bu ekin sadece Behçetü'l-Hadâyık'ta bir örneğine rastlanmıştır: *dükelin dutmuşça müzd ü şevāb bulasın* (Bayraktar, 2004: 243-244). Ekin Çağatay Türkçesinde kullanımı yoktur.

Ekin çağdaş Türk lehçelerinde kullanımı yoktur ancak Türkiye Türkçesinde bu ekin genişlemiş şekli gibi kabul edilebilecek, *-mİşçAsInA* eki yer almaktadır. Bunu Zeynep Korkmaz şu şekilde ifade ediyor:

“+çA eşitlik durumu ekinin üçüncü şahıs iyelik ve yönelme durumu ekleriyle birleşmesinden oluşmuş *-cAsInA* ekinin *-r*, *-Ar*, *-Ir/-Ur*, *-mİş/-mUş*, *-AcAk* ekli sıfat-fiiller ve bir sıfat-fiil gibi de işlem görebilen *-(y)Iyor* ve *-(I)yormuş* şekillerine getirilmesiyle kurulan *-rcasına*, *-mişçasına*, *-(y)yorcasına*, *-(y)Iyormuşçasına*, *-AcAkçAsInA* ekli zarf-fiil türleri de vardır. *-cAsInA* ekiyle kurulmuş zarf-fiil, bağlı bulunduğu fiildeki hareketin tarzını benzetmeye veya farazi karşılaştırmaya dayanan ve asıl fiille aynı zamanda gerçekleşen bir hareketi karşılar. Zarf-fiilin bağlı olduğu özne ile esas fiilin öznesi çok kez ortaktır: *Adam meyvelere şimdiye kadar böylesini görmemişçesine bakıyordu, Yusuf utandı. Bir suç işlemişçesine... Başını eğdi* (Korkmaz, 2003: 1027-1028).

Bayraktar (2004: 244-245) da bu ekin Türkiye Türkçesinde *+sI* teklik üçüncü şahıs iyelik eki zamir *n*'si ve *+A* yönelme durumu ekiyle birleşerek *-mİşçAsInA* biçiminde bir zarf-fiil eki olarak kullanıldığını belirtmiştir: *Koca ağacın çıplak dalları sanki tazelikten yoksunluğuna ağlamaktayken şu parlak güneşin ışınlarına karşı türemişçesine göğüs germekteydi.*

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-----
	Eski Uygur Türkçesi	-mİşçA
	Karahanlı Türkçesi	-mİşçA
Orta Türkçe	Harezm Türkçesi	-mİşçA
	Kıpçak Türkçesi	-mİşçA
	Eski Anadolu Türkçesi	-mİşçA
	Çağatay Türkçesi	-----
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-----
	Azerbaycan Türkçesi	-----
	Türkmen Türkçesi	-----
	Gagavuz Türkçesi	-----
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-----

Türk Lehçeleri	Yeni Uygur Türkçesi	-----
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	-----
	Kırgız Türkçesi	-----
	Tatar Türkçesi	-----
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-----
	Tuva Türkçesi	-----

72. -mİşDA (Zarf-Fiil Eki)

72.1. Ekin Kökeni

-mİşDA eki, -mİş sıfat-fiil eki ve +DA bulunma durumu ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir.

72.2. Ekin Kullanılışı

-mİşDA eki eklendiği fiillere ‘-dığında, -dığı zaman’ anlamları katan gerçekleşme zamanları birbirine bağlı iki fiili birbirine bağlayan bir zarf-fiil ekidir (Bayraktar, 2004: 246). Talat Tekin ve A. v. Gabain gramer çalışmalarında bu ekten bahsetmemişlerdir. Kemal Eraslan -mİş ekinin +dA bulunma durumu ekini aldığı zaman kurulan sıfat-fiil grubunun hareket ifadesi taşıdığı için zarf-fiillere yakınlığını ifade eder. “Bu durumda -dığı zaman / -diği zaman, -dığında / -diğinde, -ınca / -ince ile paraleldir ve zaman ifadesiyle cümlede zarf tamlayıcısı olarak görev yapar: Ol yır üni işitmişte ök bodis(a)t(a)wlarnang bilge biligin utğuraq bilti ‘O şarkı sesini duyduğu zaman bodhisatvaların hikmetini tamamıyla bildi (anladı)’” (2012: 389). Kemal Eraslan, -mİş ekiyle +dA ekinin arasına iyelik eklerinin girdiği örneklere de yer veriyor: yana biz enetkekin kelmişimizde sintü ögüz suvın keçer erken... ‘Yine biz Hindistan’dan geldiğimizde İndus nehrini geçerken’ (2012: 390). Serkan Şen -mİşDA ekini zarf-fiiller içerisinde ayrı bir ek olarak almış ve “Türkiye Türkçesindeki ‘-dığında’ biçiminin anlamını verir: yatmışda udıdı ‘yattığında uyudu’ vb.” şeklinde bir açıklama yapmıştır (2015: 77).

Ek, Karahanlı Türkçesinde ‘-dığında’ anlamı veren zarf-fiiller türetmekte ve genellikle kedin edatıyla beraber kullanılmaktadır: bekütmişde kedin ‘pekiştirdikten

sonra, *köndürmişte kedin*, *tilemişte 'dilediği zaman'* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 83). Harezmi Türkçesinde de aynı biçim ve işlevde geçmektedir: *bérmemişde*, *kirmişte*, *oğlum uyğalmışta*, *yatmışda* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 207). Bu dönemde de *kidin* ve *şoñ* edatlarıyla kullanımı vardır: *emgettiler kelmezde aşnu bizke hem kelmişde kidin bizke*, *bu söz aytmışda soñ kiçdi bir ança / hünerlig boldı husrav öz halınça*. Necmettin Hacıeminoğlu *-mİş* ekinin durum eklerini alıp cümlede değişik görevlerde bulunduğunu ifade ederek *köngül bolmışda kidin*, *söz aymışda*, *çıkılmışta* gibi örneklere yer vermiştir (1997: 172). Nehcü'l-Feradis'te ekin iyelik ekleriyle birlikte kullanımı da vardır:

Teklik ikinci şahıs iyelik eki ile birlikte:

(...) *Ya Rebbi, meni dünyada miskin tirgüzgil takı dünyadın **çıkarmışingda** miskin çıkargıl takı ahiratta miskinler zümresinde kopargıl! Tedi* (NF 173/7).

Çokluk ikinci şahıs iyelik eki ile birlikte:

*Ya Resulallah, siz men, **urmuşingızda** benim benim yalung erdi; emdi sizing tonunguz bar, neteg bolur?* (NF 86/13)

Çokluk üçüncü şahıs iyelik eki ile birlikte:

*Tegme bir su'al **kılmışlarında** Musa peygambar takı Hak te'ala fermanı bir bir sifatını arturdu* (NF 340/11).

Ekin Kıpçak, Eski Anadolu ve Çağatay Türkçesinde ve çağdaş Türk lehçelerinde kullanımı yoktur.

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-----
	Eski Uygur Türkçesi	-mİşDA
	Karahanlı Türkçesi	-mİşDA
Orta Türkçe	Harezmi Türkçesi	-mİşDA
	Kıpçak Türkçesi	-----

	Eski Anadolu Türkçesi	-----
	Çağatay Türkçesi	-----
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-----
	Azerbaycan Türkçesi	-----
	Türkmen Türkçesi	-----
	Gagavuz Türkçesi	-----
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-----
	Yeni Uygur Türkçesi	-----
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	-----
	Kırgız Türkçesi	-----
	Tatar Türkçesi	-----
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-----
	Tuva Türkçesi	-----

73. -(I)mlİg, -(U)mlUg (Fiilden İsim Yapma Eki)

73.1. Ekin Kökeni

-(I)mlİg, -(U)mlUg eki fiilden isim yapma eki -(I)m, -(U)m ve isimden isim yapma eki +İg, +İUg'un birleşmesinden meydana gelmiştir.

73.2. Ekin Kullanılışı

Gabain -(I)mlİg, -(U)mlUg eklerini fiilden sıfat yapan ekler arasında ele almış ve "ek yığılmasının örnekleri" olarak değerlendirmiştir: *ärtimlig* 'geçici, fani', *ayağka tągimlig* 'hürmete değer' (1988: 57). Marcel Erdal da ekin sıfat türeten bir ek olduğunu söyleyerek *tągimlig*, *ärtimlig*, *kanımlıg*, *todumlug*, *kınımlıg*, *särimlig* *küdümlüg* örneklerine yer vermiştir (1991: 375-376). Ek; Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Eski Anadolu ve Çağatay Türkçelerinde yer almaz.

Zeynep Korkmaz Türkiye Türkçesinin fiilden isim yapma ekleri arasında -(I)mlİ, -(U)mlU ekine yer vermiştir. Ona göre bu ek fiilden isim yapma eki -(X)m ve isimden isim yapma eki +İİ, +İU'nun birleşmesiyle meydana gelmiştir. Korkmaz, bu ekle ilgili

“Fiilden *-(I)m*, *-(U)m* ekiyle türetilmiş bazı adlar -özellikle yeni türetmelerde- yalnız başlarına kullanılmayarak ve *+II*, *+IU* sıfat ekiyle de genişletilerek *-(I)mII*, *-(U)mIU* birleşik ekli birer ad niteliği kazanmış görünüyor: *al-ımlı*, *art-ımlı* ‘berekatli’, *ılı-mlı*, *ol-umlu*, *saç-ımlı* ‘müsriif’, *sor-umlu* gibi. Bu türetmelerde bir ‘nitelik ve özellik taşıma’ işlevi vardır” şeklinde bir açıklama yapmış ancak bu birleşik eki *artımlı*, *bunalımlı* örnekleri gibi *-(X)m*’li daha başka isimleri kapsayacak şekilde genişletmenin doğru olmadığına da değinmiştir. Çünkü *artımlı*, *bunalımlı* vs. gibi örneklerin *artırım*, *bunalım* gibi *-(X)m*’li biçimleri de kullanılır (2003: 100). Kazak Türkçesinde (Biray vd., 2015: 76) fiilden isim yapma ekleri arasında *-(I)mdI* eki verilmiştir. Bu ek olumlu anlamda sıfatlar yapar: *utımdı* ‘kazançlı’, *unamdı* ‘uygun, hoşça giden’, *üylesimdi* ‘uygun, benzer’. İncelenen diğer çağdaş Türk lehçelerinde⁷⁷ *-(I)mIIg*, *-(U)mIUg* fiilden isim yapma ekine rastlanmamıştır.

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-----
	Eski Uygur Türkçesi	<i>-(I)mIIg</i> , <i>-(U)mIUg</i>
	Karahanlı Türkçesi	-----
Orta Türkçe	Harezm Türkçesi	-----
	Kıpçak Türkçesi	-----
	Eski Anadolu Türkçesi	-----
	Çağatay Türkçesi	-----
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-----
	Azerbaycan Türkçesi	-----
	Türkmen Türkçesi	-----
	Gagavuz Türkçesi	-----

⁷⁷Tatar Türkçesinde (Güney, 2015: 74) fiilden isim yapma ekleri arasında *-(I)mIIk* eki verilmiştir. Bu ek, nesne isimleri türetir: *aşamlık* ‘yiyecek’, *êçémlék* ‘içecek’, *üsémlék* ‘bitki’. Ses bakımından *-(I)mIIg*, *-(U)mIUg* ekine benzer gibi görünen bu ekin yapısında *+IIg* eki yerine *+IIk* bulunmaktadır. *-(I)mIIg*, *-(U)mIUg* ekleri bu lehçede *-(I)mII*, *-(U)mIU* şeklinde olmalıydı. Tatar Türkçesinde *-(I)mIIg*, *-(U)mIUg* ekinin sadece yapı bakımından (fiilden isim yapma eki *+II* isimden isim yapma eki) benzeri olan *-IşII* ve *-wII* ekleri bulunur: *ukımışlı* ‘okumuş, aydın’; *iyärtüwle* ‘bağlanmış, eklenmiş’ (Güney, 2015: 76, 78).

Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-----
	Yeni Uygur Türkçesi	-----
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	-----
	Kırgız Türkçesi	-----
	Tatar Türkçesi	-----
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-----
	Tuva Türkçesi	-----

74. -(I)msIn- (Fiilden Fiil Yapma Eki)

74.1. Ekin Kökeni

Gabain ekin fiilden isim yapma eki *-m*, isimden fiil yapma eki *+sI-* ve dönüşlülük eki *-n-*'den meydana geldiğini söylemiştir (1988: 59).

A. M. Şçerbak *+sIn-*, *+sUn-* ekinin etimolojik açıdan birinci kısmı açık olmayan birleşik gösterge *-(I)msIn-*, *-(U)msUn-* ekinin bir parçası olduğunu ifade etmiştir: *eşimsin-* 'kendini dost olarak göstermek', *tarımsın-* 'ekiyormuş gibi davranmak', *begimsin-* 'kendini bey olarak görmek' gibi (2016: 169).

Erdal (1991: 531) da *-(X)msIn-* şeklinde verdiği ekin bölünemeyeceğini ifade etmiştir. Ancak Erdal'a göre *-(I)msIn-* eki *-(I)m* ve *+sIn-* olarak açıklanamaz. Rabguzi'de geçen *külümsi-* 'gülümsemek' sözcüğü Erdal'a göre DLT'den itibaren karşımıza çıkan *külümsin-* sözcüğünün kökenidir. Dolayısıyla bu eki *-(I)msI-* ve *-(X)n-* eklerinin birleşimiyle açıklamak daha doğrudur. *+sIn-* ekinin de *+sI-* ve *-(X)n-* eklerinden oluşup oluşmadığı açık değildir (1991: 533).

74.2. Ekin Kullanılışı

Gabain *-(I)msIn-* ekini fiilden fiil yapma ekleri içine almış ve "yapar gibi yapmak" anlamında sözcükler türettiğini söylemiştir: *kılımsın-* 'yapar gibi yapmak,

kılımsınmak, *bägimsin-* ‘beylenmek’⁷⁸, *atakımsın-* ‘ün sahibi gibi davranmak’ (1988: 59).

Marcel Erdal benzerlik bildiren ekler arasında *-(X)msIn-* ekinden bahsetmiş ve bu ekin Orhun Türkçesinde yer almadığını Eski Uygur Türkçesindeyse seyrek kullanıldığını ifade ederek *kıl-ımsın-*, *otla-msın-*, *övkälä-msin-* ~ *övkilä-msin-*, *yara-msın-*, *atık-ımsın-* örneklerine yer vermiştir (1991: 531-532). Erdal, Eski Uygur Türkçesinde *-(I)msIn-* ekiyle türeyen fiillerden hiçbirinin /m/li biçimlerine rastlanmadığını sadece *orla-msın-* örneğinin KB’de *orla-m* biçiminde bir kez geçtiğini ifade etmiştir. Ona göre farklı semantik alanlara sahip olan *orla-msın-* ve *orla-m* sözcüklerinin direkt bağlantıları yok gibidir (1991: 531).

Necmettin Hacıeminoğlu “Karahanlı Türkçesi Grameri”nde isimden fiil yapma ekleri arasında *+sIn-* ekini vermiş ve şöyle bir açıklama yapmıştır:

“Bu ekin dayandığı fiilden türemiş isimler yalın olarak kullanılmaz, onlar *-sın-* / *-sin-* için temel olmak üzere yapılmışlardır. Bundan dolayı taban ile eki ayırmak bahis konusu değildir” (2003: 161).

Hacıeminoğlu örnekleri de fiil isimlerinden türeyen fiiller ve kök isimlerden türeyen fiiller olarak ikiye ayırmıştır: *barımsın-* ‘gidiyormuş gibi görünmek’, *bilemsin-* ‘biler görünmek’, *yemsin-* ‘yiyor gibi görünmek’, *külümsin-* ‘güler gibi görünmek’, *tarımsın-* ‘eker gibi görünmek’; *ersin-* ‘erkeleşmek’, *evsin-* ‘evi benimsemek, kendi evi saymak’, *yersin-* ‘bir yeri yurt edinmek’ (2003: 161).

Hacıeminoğlu’nun ifadelerine de dayanarak *+sIn-* isimden fiil yapma ekinin *-m* fiilden isim yapma ekiyle birleşik bir yapı meydana getirdiğini söylemek mümkündür. *+sIn-* ekinin getirildiği *barım*, *bilem*, *yem*, *külüm*, *tarım*⁷⁹ gibi birçok örneğin *-m* fiilden isim yapma ekini almış biçiminin tek başına kullanılmaması eki *-(I)msIn-* şeklinde fiilden fiil yapan bir birleşik ek olarak almayı gerektirir.

⁷⁸Gabain’in verdiği örnekler arasındaki *bägimsin-* ‘beylenmek’ sözcüğü fiilden fiil yapan *-(I)msIn-* ekinin örneği olmak için uygun değildir. Sözcüğün kökü *bäg* olarak düşünülürse burada ek *+(I)msIn-* olarak alınmalıdır. Marcel Erdal da bu konuda *bägimsin-* ve *eşimsin-* örneklerini vermiştir. Ona göre *+sIn-* eki Eski Uygur Türkçesi döneminde eskimiş olduğu için *-(I)msIn-* biçimi gelişmiştir. *bäg* ve *eş* gibi isim soylu sözcüklere bu ekin getirilmesiyle analogik bir geçiş olarak değerlendirilmelidir (1991: 532).

⁷⁹DLT’de *tarım* sözcüğü üç farklı anlamda geçer: (1) “Tekinlere ve Afrasyab soyundan olan hatunlara ve bunların çocuklarına karşı söylenen bir kelime, hakanlı hanları oğullarından başkasına söylenmez” (2) “göllere, kumluklara dökülen çay kolları” (3) Uygur sınırında bir yer adı (Atalay, 1985: 396).

Argunşah ve Yüksekaya Karahanlı Türkçesinde isimden fiil yapan ekler arasında *+imsin-* ekini vermiş ve ekin benzerlik bildiren fiiller yaptığını ifade etmiştir: *éşimsin-* ‘eş saymak, arkadaş gibi davranmak’ (2012: 61).

Bu ekin Karahanlı Türkçesinden sonraki dönemlerde kullanımı yoktur.

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-----
	Eski Uygur Türkçesi	-(I)msIn-
	Karahanlı Türkçesi	-(I)msIn-
Orta Türkçe	Harezm Türkçesi	-----
	Kıpçak Türkçesi	-----
	Eski Anadolu Türkçesi	-----
	Çağatay Türkçesi	-----
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-----
	Azerbaycan Türkçesi	-----
	Türkmen Türkçesi	-----
	Gagavuz Türkçesi	-----
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-----
	Yeni Uygur Türkçesi	-----
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	-----
	Kırgız Türkçesi	-----
	Tatar Türkçesi	-----
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-----
	Tuva Türkçesi	-----

75. +(I)nç, +(U)nç (İsimden İsim Yapma Eki)

75.1. Ekin Kökeni

Necmettin Hacıeminoğlu (2003: 18), Karahanlı Türkçesinde -ç fiilden isim yapma ekinden bahsederken sayı isimlerinden çeşitli fiiller türetildiğini ve bunlardan tekrar isimler yapıldığını ifade etmiştir. *bir-i-l- > birile, bir-e-gü > biregü, bir-i-k-e > birke* örneklerinde olduğu gibi *birin-* sözcüğünden *birinç*, *üçün-* sözcüğünden *üçünç* sözcükleri türetilmiştir. Hacıeminoğlu'nun bu açıklamalarına bakarak +(I)nç, +(U)nç ekini -n- dönüşlülük eki ve -ç fiilden isim yapma eklerinin birleşmesiyle açıkladığını söyleyebiliriz.

James Russell Hamilton +(I)nç, +(U)nç ve +inti ekini aynı başlıkta değerlendirerek ekin asıl sayılardan sıra sayılar yapan bir isimden isim yapma eki olduğunu bildirmiştir. Hamilton, W. Bang'ın bu eki fiilden isim yapan -(I)nç, -(U)nç ekiyle aynı gördüğünü ve *üçünç* sözcüğünü 'üçlülük, üçlü olma durumu' şeklinde anlamlandırıldığını ifade etmiştir. Buna karşılık Hamilton, bu eklerin Toharcada sıra sayıları için kullanıldığını ve özellikle de *ikante* 'yirminci' sözcüğünü hatırlamak gerektiğini ifade eder (Hamilton, 2011: 258).

Róna-Tas Çuvaşçada bulunan sıra sayı eki +mîş'in başındaki +m'nin Ana Türkçede sıra sayı eki olduğunu ve Eski Türkçedeki +nç ekinden daha eski olduğunu kabul ediyor. Kumukçada +imçi / +imci+si, Babürname'de *ikimçisi, üçümçisi*, Türkmen, Azerbaycan ve Özbek ağızlarında *birimci, üçümcü, onumcu* gibi örneklerle dayanarak +m'nin daha eski olduğunu düşünen Róna Tas, -mçi > -nçi gelişmesinin mümkün olduğunu belirterek +nç ekini, +*m(X)ş > *mş > *nş > nç şeklinde açıklamaktadır (Róna-Tas, 1999: 10)⁸⁰.

Ahmet Bican Ercilasun da +m morfeminin +nç'den daha eski olduğu konusunda Róna-Tas ile hemfikirdir. Ona göre bu durum "hem +m'nin Tuna Bulgarcasına dek geriye gitmesinden hem de ç veya ş'den önce n > m yönünde değil m > n yönünde bir değişme beklenmesi gerektiği" ile ilgilidir. Ercilasun'a göre +mîş ekindeki +m sıra sayı ekinden sonra gelen ve bir ek yığılması meydana getiren ş ve ç; *ataç, anaç, maviş*,

⁸⁰Serebrennikov ve Gadjieva (2011: 120)'ya göre Aşmarin Çuvaşçadaki -miş(i) sayı ekinin teklik üçüncü şahıs iyelik ekinin birleşik şekli olduğunu düşünüyor. Levistkaya ise ekteki -m parçasının topluluk anlamı veren sayı eki, -ş parçasının da Ön Türkçe -si teklik üçüncü şahıs iyelik ekinden türemiş bir biçim olarak değerlendiriyor. Serebrennikov ve Gadjieva, -miş(i) ve -mçi eklerinin oluşumunda ilişki bildiren -im veya -in eklerine -cı getirildiğini ve -im ve -in ögelerinin birbirinden farklı olduğunu bildirmiştir.

Aliş... örneklerinde görülen benzerlik ve sevgi ekleridir. Yani Ahmet Bican Ercilasun $+(I)nç$, $+(U)nç$ ekini $+m$ sıra sayı eki ve $ş \sim ç$ benzerlik ekinin birleşmesiyle açıklamaktadır (Ercilasun, 2007: 17). Yakutçada sıra sayıları $+(I)nç$, $+(U)nç$ ekindeki $+ç$ 'den gelişen $+s$ ekiyle yapılmaktadır: *biris* 'birinci' < **bir* + *i* + *ç*, *ikkis* 'ikinci' < **ikki* + *ç*, *üsüs* 'üçüncü' < **üç* + *ü* + *ç* (Choi, 2010: 258).

Talat Tekin, Çuvaşçadaki $-mış$ sıra sayı ekinin yapısında Tuna ve Volga Bulgarcasındaki $-m$ sıra sayı ekinin bulunduğunu kabul etmekle birlikte aynı ekin Teke Türkencesinde *ikiminci*, *üçümünce*, *beşiminci*, *onumuncu* gibi örneklerde de yer aldığını ifade etmiş ve ekin gelişimini **eki-m-inç* > *ikkimış* 'ikinci', **tört-im-inç* > *tivattimış* 'dördüncü' yönünde vermiştir (Tekin, 1987: 21).

Marcel Erdal $+nç$ ekinin Toharcada aynı biçime olan sıra sayı ekinden ödünçlenmiş olabileceği görüşündedir (Erdal, 2004: 222).

$+(I)nç$, $+(U)nç$ eki Ahmet Bican Ercilasun'un belirttiği gibi $+m$ sıra sayı eki ve $ş \sim ç$ isimden isim yapma eklerinin birleşmesinden meydana gelmiştir.

75.2. Ekin Kullanılışı

Orhun Türkçesinde *törtünç* 'dördüncü', *bişinç* 'beşinci' gibi örneklerde gördüğümüz $+(I)nç$, $+(U)nç$ eki sıra sayı isimleri türetmekte kullanılır (Tekin, 2003a: 84). A. v. Gabain, Eski Türkçe döneminde kullanılan sıra sayılarını *baştınkı* '(baştaki) birinci', *ikinti*, *üçünç*, *törtünç*, *bişinç*, *altınç*, *yitinç*, *säkizinç*, *toközünç*, *onunç*, *bir yigirmünç* vs. şeklinde sıralamıştır (Gabain, 1988: 75). Karahanlı, Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesinde de sayı isimlerine gelerek bunlardan sıra ifade eden sayılar türeten $+(I)nç$ ekinin yanı sıra bu ekin genişlemiş şekli olan $+(I)nçI$, $+(U)nçU$ eki de aynı işlevde kullanılır: *ikinç* 'ikinci', *üçünç* 'üçüncü', *törtünç* ~ *törtinç* 'dördüncü' (Hacıeminoğlu, 2003: 62); *altınç kat kök kapuginga*, *beşinç kat kök kapuginga*, *ekinç babı hulafa-i raşidin* (Hacıeminoğlu, 1997: 72); *béşinç* 'beşinci', *ékinç* 'ikinci', *onunç* 'onuncu', *üçünç* 'üçüncü' (Güner, 2013: 125-126); *altınç* 'altıncı', *ékinç* 'ikinci', *üçünç* 'üçüncü', *törtinç* 'dördüncü' (Argunşah, 2014: 106). Eski Anadolu Türkçesinde ve inceleme alanımıza giren çağdaş Türk lehçelerinde ekin genişlemiş biçimi kullanılmaktadır.

Róna-Tas Çuvaşçadaki sıra sayı ekini incelediği “Chuvash and Historical Morphology” başlıklı yazısında Türkçede sıra sayı eklerini özetleyen bir şema çizmiştir. Burada geçen bazı Türk lehçeleri inceleme alanımıza girmese de ekin Türkçedeki kullanım alanını daha geniş bir şekilde görebilmek için bu şemayı buraya alıyoruz:

- a. $+(X)m \rightarrow$ Çuvaşça $+(X)m$?
b. $+(X)m(X)\text{ş} > +(X)m\text{ş}$
b.1. $+(X)m\text{ç}$
b.1.1. $+(X)m\text{ç}+I \rightarrow$ Türkmen, Azerbaycan, Özbek Türkçeleri $+(X)m\text{çi}$, Çağatay Türkçesi $+(X)m\text{çi}+si > +(X)m\text{çisi}$
b.2. $+(X)n\text{ş}$
b.2.1. $+(X)n\text{ç} \rightarrow$ Yakut/Dolgan $+n\text{ş} > +\text{ş} > +s$, Tofalar $+n\text{ş} > -\text{ş} (+ki)$, Tuva $+şki$
b.2.2. $+(X)n\text{ş}+I \rightarrow$ Yakutça $+n\text{ni}$
c. $+(X)m+I+n\text{ş} \rightarrow$ Volga Bulgar $*+min\text{ş} > +mi\text{ş} \rightarrow K+(X)m \sim V+\text{ş} >$ Çuvaşça $+mi\text{ş} > +m\text{ěş}$.
d. $+m+I+n\text{ç}+I \rightarrow$ Halaç, Türkmen, Azerbaycan Türkçeleri $+minji$
e. $+(X)n\text{çi} \rightarrow$ Birçok Türk lehçesi $+(X)n\text{ç}(I)$ (Róna-Tas, 1999: 13).

DÖNEM	TARİHÎ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	$+(I)n\text{ç}, +(U)n\text{ç}$
	Eski Uygur Türkçesi	$+(I)n\text{ç}, +(U)n\text{ç}$
	Karahanlı Türkçesi	$+(I)n\text{ç}, +(U)n\text{ç}$
Orta Türkçe	Harezm Türkçesi	$+(I)n\text{ç}, +(U)n\text{ç}$
	Kıpçak Türkçesi	$+(I)n\text{ç}, +(U)n\text{ç}$
	Eski Anadolu Türkçesi	-----
	Çağatay Türkçesi	$+(I)n\text{ç}, +(U)n\text{ç}$
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-----
	Azerbaycan Türkçesi	-----
	Türkmen Türkçesi	-----
	Gagavuz Türkçesi	-----
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-----
	Yeni Uygur Türkçesi	-----
	Kazak Türkçesi	-----

Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kırgız Türkçesi	-----
	Tatar Türkçesi	-----
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-----
	Tuva Türkçesi	-----

76. -(I)nç, -(U)nç (Fiilden İsim Yapma Eki)

76.1. Ekin Kökeni

W. Bang *manç* sözcüğü gibi *-nç* ile biten sözcüklerdeki isim yapma ekinin *-ç* değil *-nç* olduğunu ifade etmiştir. Ona göre *-nç* ekindeki *-ç* isim-fiil eki *-ş*'den gelişmiştir (Bang, 1980: 37). Ramstedt ve Räsänense *-nç* morfemini kabul etmeyip *-n-* fiilden fiil yapma ekini ve *-ç* fiilden isim yapma ekini ayrı ayrı tasarlamıştır.

-(I)nç, *-(U)nç* ve *-(I)nçU* eklerini aynı başlıkta değerlendirip fiilden soyut isimler yapan ek olduklarını bildiren James Russell Hamilton, W. Bang'ın *-(I)nç*, *-(U)nç* ekini *-n-* dönüşlülük eki ve *-ş* soyut anlam veren fiilden isim yapma ekinin birleşmesiyle (**qorq-in-iş > qorqinç*) açıkladığını ifade ederek bu açıklamaya “*-nçu ile biten pek çok ikizcik nasıl açıklanacak?*” şeklinde bir soruyla yaklaşmış ancak kendisi bir etimoloji önerisinde bulunmamıştır (Hamilton, 2011: 258).

Marcel Erdal da W. Bang'ın *-(I)nç > -(X)- + ş* biçimindeki açıklamasını vermiş ve bu önerinin *-(X)ş* ekindeki ünlünün *-n-*'den sonra yutulduğu varsayılırsa kabul edilebilir olduğunu ifade etmiştir (1991: 275). Erdal'a göre *-(I)n-* ve *-(I)ş* ekleri bir araya gelmiş, *-(I)ş* ünlüsünü kaybettikten sonra **-nş* şeklinde birleşme gerçekleşmiş ve ses değişimiyle *-nş > -nç* olmuştur (2004: 110). Erdal, Hamilton'un aksine *-(X)nç* ve *-(X)nçU* eklerinin birbirinden farklı olduğunu ifade eder. Ona göre bu iki ek arasında dilin eski dönemlerinde etkileşim ve karışma meydana gelmiş olsa da bunlar fonetik ve morfofonemik bakımdan birbirinin değişkeni değildir. Erdal, *-(X)nçU* ekini yapısal olarak *-(X)n* (fiilden isim yapma eki) + *çU* (isimden isim yapma eki) biçiminde açıklarken iki ek arasındaki farkı gösteren en önemli özelliğin *-(X)nç* eki basit ve dönüşlü fiillerle gelirken *-(X)nçU* ekinin pasif köklere gelmesi olduğunu söyler (1991: 285, 288).

Janos Eckmann $-(I)nç$, $-(U)nç$ ekini dönüşlülük eki $n + ç$ şeklinde açıklamıştır (Eckmann, 2012: 54).

$-(I)nç$, $-(U)nç$ fiilden isim yapma eki Eckmann'ın belirttiği gibi $-n-$ fiilden fiil yapma eki ve $-ç$ fiilden isim yapma ekinin birleşmesinden meydana gelmiş olmalıdır. W. Bang ve Marcel Erdal bu ekin $-(I)n-$, $-(U)n-$ fiilden fiil yapma eki ve $-(I)ş$, $-(U)ş$ fiilden isim yapma ekinin birleşmesinden meydana geldiğini ifade ediyordu ancak bu ekin genel Türkçedeki /ş/leri /s/ye çeviren Kazak Türkçesindeki durumuna baktığımızda $-(I)nIş$, $-(U)nUş$ şeklinde olması bu görüşe ters düşmektedir. Eğer bu ekin bünyesinde $-ş-$ fiilden fiil yapma eki olsaydı bu ek, Kazak Türkçesinde $-(I)nIs$, $-(U)nUs$ şeklinde olmalıydı. Kazak, Kırgız ve Tatar Türkçelerinde bu ekin $-(I)nIş$, $-(U)nUş$; $-(I)nIç$, $-(U)nUç$ şeklinde olması da bu düşüncüyü destekler niteliktedir. Aşağıda da verildiği gibi Kazak Türkçesinde bu ek $-(I)nIş$, $-(U)nUş$ biçimindedir. Bu durum da Kazak Türkçesinin $ç > ş$ değişimine uygun düşmektedir. Dolayısıyla bu eki $-n-$ fiilden fiil yapma eki ve $-ç$ fiilden isim yapma ekinin birleşmesiyle açıklıyoruz.

76.2. Ekin Kullanılışı

Talat Tekin fiilden isim yapma ekleri içerisinde yer verdiği $-(X)nç$ eki için *bulganç* 'karışık, isyankâr, düzensiz', *busanç* 'acı, keder', *ärinç* 'olmalı, muhakkak ki', *ötünç* 'rica, maruzat', *korkınç* 'korku', *tarkınç* 'isyankâr, gayrimemnun', *unç* 'mümkün, olabilir' örneklerini sıralamıştır (Tekin, 2003a: 92-93). A. v. Gabain $-(X)nç$, $-(X)nçU$ eklerini fiilden isim yapan ekler bahsinde aynı başlıkta ele almış ve "aynı fiil tabanlarından birlikte teşkil edilebilen eş anlamlı iki ek" şeklinde açıklama yapmıştır: *ögrünç*, *ögrünçü* 'sevinç', *tägzinç* 'tomar, bölüm', *abinç* 'teselli, avunma', *alkınçu* öd 'ölüm saati', *bulunçsuz*, *bulunçusuz* 'bulunamaz', *inanç* 'unvan', *inançu* 'şahıs ismi', *irinç* 'sefalet', *irinçü* 'suç, günah', *kirtgünç* 'inanç, iman' (Gabain, 1988: 54). Gabain (1988: 54) ekin bazı fiil tabanlarında görülmediğini, sadece $-n-$ dönüşlülük ekinden sonra geldiğini de bildirir. Yukarıda sıralanan örneklerden *tägzinç* 'tomar, bölüm' < *tägzin-* 'dönmek, dolanmak', *inanç* 'unvan', *inançu* 'şahıs ismi' < *inan-* 'inanmak', *irinç* 'sefalet', *irinçü* 'suç, günah' < *irin-tür-* 'sefil etmek', *kirtgünç* 'inanç, iman' < *kirtgün-* 'inanmak' örneklerini bu bağlamda değerlendirebiliriz.

Necmettin Hacıeminoğlu, "Karahanlı Türkçesi Grameri"nde $-(I)nç$, $-(U)nç$ ekini birleşik bir ek olarak fiilden isim yapma ekleri içerisinde zikretmemiş ancak fiilden isim

yapan ekler arasına -ç ekini alarak bu ekin -n- fiilden fiil yapma ekiyle genişlemiş fiil gövdelerinden genellikle isimler yaptığını söylemiştir. Sayı isimlerinden çeşitli fiiller türetildiğini ve bunlardan tekrar isimler yapıldığını ifade eden Hacıeminoğlu, *bir-i-l- > birile, bir-e-gü > biregü, bir-i-k-e > birke* örneklerinde olduğu gibi *birin-* sözcüğünden *birinç, için-* sözcüğünden *üçünç* sözcüklerinin türetildiğini ifade etmiştir (Hacıeminoğlu, 2003: 18). Hacıeminoğlu, “Harezmi Türkçesi ve Grameri”nde de fiilden isim yapma ekleri arasında -ç ekinden bahsetmiş ve çok sık kullanılan bu ekin aslında -nç olarak gramer kitaplarında geçmesine rağmen kesin deliller elde edilinceye kadar bu eki -ç olarak kabul etmenin doğru olacağını ifade etmiştir (Hacıeminoğlu, 1997: 45). Mustafa Argunşah ve Gülden Sağol Yüksekaya da hem Karahanlı Hem Harezmi Türkçesinin fiilden isim yapma ekleri arasında -ç ekini saymışlar *-(I)nç, -(U)nç* ekine birleşik bir ek olarak yer vermemişlerdir: *küwenç, ögünç, tayanç; kılınç, korkunç, ökünç, sakınç* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 60, 189). Mehmet Vefa Nalbant *-(X)nç* fiilden isim yapma ekinin DLT’de hareket bildiren soyut isimler türetmek için kullanıldığını, sadece *ulınç ‘eğri’* örneğinde somut isim türettiğini bildirmiştir. Nalbant’ın verdiği bilgiye göre ekin DLT’deki diğer örnekleri şunlardır: *awınç ‘avunma’, inanç ‘inanç’, ilenç ‘Bozukluğu meydana çıkan bir işte yol gösteren kişiyi kınayış’, kılınç ‘ahlak, huy’, korkunç ‘korku, korkma’, körünç ‘bir şey seyreden halk’, külünç ‘gülünç’, ögünç ‘öğünme’, ötünç ‘ödünç’, sakınç ‘kaygı’, umunç ‘umma, umut etmek’* (Nalbant, 2008: 136). Galip Güner “Kıpçak Türkçesi Grameri”nde fiilden isim yapma ekleri içerisinde -ç ekine yer verip ekin dönüşlü fiil gövdelerinden türetme yapan işlek bir ek olduğunu ifade ederken (Güner, 2013: 133) Mustafa Argunşah ve Gülden Sağol Yüksekaya eki *-(I)nç, -(U)nç* olarak vermiş ve fiil adlarıyla soyut isimler türettiğini belirtmiştir: *beyenç ‘sevinç’, inanç, sagınç ‘düşünce, arzu’, yügünç ‘saygı’* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 329). Ekin Eski Anadolu Türkçesinde *korkunç, basınç, sevinç, kakınç* gibi örnekleri yer almaktadır (Şahin, 2015: 56). Janos Eckmann ekin, Çağatay Türkçesinde akıl veya beden hareketleri ifade eden soyut isimler türettiğini söylemiştir: *ürkünç ‘ürküntü, ani korku’, sökünç ‘azar, kınama, ayıplama’, tınç ‘sakin, sessiz, huzurlu’ (< tın- dinmek, durmak)* (Eckmann, 2012: 54).

İnceleme alanımıza giren çağdaş Türk lehçelerinde *-(I)nç, -(U)nç* eki birleşik ek olarak fiilden isim yapma ekleri içerisinde yer almaz ancak gramerler fiilden isim yapan ekler arasında -ç ekine yer vermişlerdir.

Hamza Zülfikar fiilden isim yapma ekleri içerisinde *-(X)nç* ekini zikretmiş ve bu ekin aslında *-ç* olarak alınmasının doğru olduğunu ifade etmiştir. Ancak *övünç* ‘iftihar, gurur’, *bilinç* ‘şuur’, *direnç* ‘mukavemet’ gibi sözcükler *övün-*, *bilin-*, *diren-* dönüşlü fiil çatılarına dayanırken *basınç*, *ödünc*, *korkunç* örneklerinde *basın-*, *ödünc-*, *korkun-* fiilleri tek başına kullanılmadığı için bu örneklerde fiil köklerine doğrudan *-(X)nç* eki getirildiği görülmektedir. Dolayısıyla Zülfikar, burada eki *-(X)nç* olarak değerlendirmiştir (1991, 133).

Zeynep Korkmaz, Türkiye Türkçesinde, *-(I)nç*, *-(U)nç* ekinin “dönüşlü fiillerden anlamı berkitilmiş” *gülünç* (durum), *iğrenç* (görünüş), *kıskanç* (kadın), *korkunç* (kaza) gibi sıfatlar türettiğini bildirmiştir (Korkmaz, 2003: 345). Korkmaz, fiilden isim yapma ekleri arasında *-(I)nç*, *-(U)nç* ekine yer vermez. Bu ekle türemiş *basınç*, *korkunç*, *ödünc* gibi bazı sözcüklerin *basın-*, *korkun-*, *ödünc-* şeklindeki fiil gövdeleri tek başına kullanılmadığı için ekin *-(I)nç*, *-(U)nç* olarak alındığını ancak bu gövdelerideki ek de *-n-* dönüşlülük eki olduğu için ekin *-(I)nç*, *-(U)nç* olarak alınmasının gereksiz olduğunu ifade etmiştir. Ona göre yukarıda sıralanan bazı sözcükler dışındaki bütün türemelerde *-ç* eki tek başına da kullanılan dönüşlülük fiillerine gelmiştir (Korkmaz, 2003: 77).

Kartallıoğlu ve Yıldırım (2007a: 45) fiilden isim yapma ekleri arasında *-ç*’ye yer vermiş ve bu ekin *gülünç*, *iğrenç*, *inanç*, *kazanç*, *kıskanç*, *sevinç*, *utanç* gibi “dönüşlü fiillerden sıfatlar ve soyut isimler” türettiğini belirtmiştir. Gagavuz Türkçesinde de *-ç* eki “genellikle dönüşlü fiillere gelen bu aşırılık ifade eden isimler” türetmektedir: *gülünç*, *inanç*, *kazanç*, *kıskanç*, *korkunç*, *sevinç*, *tıkaçlı* (Özkan, 2007: 106). Azerbaycan Türkçesinde *-ç* ekinin *sevinc*, *ğaxınc* ‘başa kakılan şey, ayıbı yüzüne vurma, sitem, serzeniş’, *ğorxunc*, *gülünc* (iş), *ğışğanc*, *ıyrānc* ‘iğrenç, çirkin’ gibi “fiillerden isim ya da sıfat olarak kullanılan kelimeler” (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007b: 187), Türkmen Türkçesinde ise fiillerin gösterdiği hareketle ilgili soyut isimler ve sıfatlar türettiği belirtilmiştir: *garğınç* ‘kargış, beddua’, *gunanç* ‘keder, üzüntü’, *guvanç* ‘kivanç’; *gatılaç* ‘sertleşmiş’, *kümüşleç* ‘gümüş renkli, berrak’, *sustlaç* ‘neşesiz’ (Kara, 2007: 252). Buran vd. (2014ç: 188) Türkmen Türkçesinde *-ç* ekinin dönüşlü fiiller üzerine gelerek sıfat ve isim türettiğini bildirmiştir: *ayılğanç* ‘korkunç’, *gunanç* ‘üzüntü’, *köplenç* ‘çoğunluk’, *söögünç* ‘küfür’, *garğınç* ‘beddua’, *guvanç* ‘kivanç’, *begenç* ‘beğenme, sevinç’. Gagavuz Türkçesinde de (2014ç: 249) *-ç* ekinin sıfat ve isim türeten bir ek olduğu bildirilmiştir: *inanç*, *kazanç*, *kıskanç*, *korkunç*.

Güneydoğu (Karluk) grubu Türk lehçelerinde Özbek Türkçesinde ek, *-(n)ç* olarak alınmış ve dönüşlü fiil tabanlarına gelerek duygu bildiren isimler ve fiiller türettiği belirtilmiştir: *sâğınç* 'özlem', *ökinç* 'pişmanlık', *qızganç* 'acınacak halde', *quvânç* 'kıvanç, sevinç', *sevinç* 'sevinç', *qorqınç* 'korkunç' (Öztürk, 2007: 302). Yeni Uygur Türkçesindeyse *-ç* ekinin dönüşlü fiil kök ve gövdelerine gelen seyrek kullanılan bir ek olduğu ifade edilmiştir: *işänç* 'inanç', *tayanç* 'dayanak', *korkunç* 'korkunç' (Ersoy, 2007: 371). Buran ve Alkaya (2014a: 60) Özbek Türkçesinde eki *-(i)nç* olarak ele almış ve ekinin duygu bildiren isim ve sıfatlar türettiğini söylemiştir: *sevinç*, *qorqınç*, *quvânç* 'kıvanç, sevinç', *ökinç* 'pişmanlık', *sâğınç* 'özlem, hasret'. Yeni Uygur Türkçesinde (2014a: 128) ek *-nç* biçiminde ele alınmış ve işlek olmayan bir fiilden isim yapma eki olduğu ifade edilmiştir: *qorqunç*, *jirkinç* 'iğrenç', *işenç* 'inanç', *tayanç* 'dayanak'.

Kazak Türkçesinde *-(I)ş* fiilden isim yapma eki verilmiştir. Bu ek, dönüşlü fiil gövdelerine gelerek soyut isimler ve alet ve eşya isimleri yapar: *qızğanış* 'kıskançlık', *süyiniş* 'sevinç'; *töseniş* 'kilim, halı', *tayanış*, *süyeniş* 'dayanak, destek' (Biray vd., 2015: 73). Mustafa Öner'in bu ekle ilgili verdiği örnekler ise şunlardır: *kuvanış* 'sevinç, kıvanç', *süyiniş* 'sevinç', *kızganış* 'kıskanma', *sagınış* 'hatırlama, yad etme', *ökiniş* 'pişmanlık, üzüntü', *jubaniş* 'teselli', *küyünüş* 'ıstırap, keder' (Öner, 1998: 85-86). Kırgız Türkçesinde *-ç* ekiyle yapılan isimler aşırılık ve fazlalık ile fiilin sonucu olan durumu bildirirler: *tayanıç* 'dayanç, destek', *kubanıç* 'kıvanç', *sıranıç* 'rica', *ayanıç* 'merhamet', *sagınıç* 'özlem', *işeniç* 'inanç', *korkunuç* 'korkunç', *ökünüç* 'pişmanlık', *küyünüç* 'keder', *süyünüç* 'sevinç'. Buran ve Alkaya (2014b: 192) da Kırgız Türkçesinde fiilden isim yapma eki *-ç*'ye yer vermiş ve ekin yukarıda verilen örnekleri dışında *bulganıç* 'bayağı, çirkin' örneğini de verilmiştir. Tatar Türkçesindeyse *-ç* eki daha çok dönüşlü fiil gövdelerine eklenerek, fazlalık, aşırılık ifade eden veya fiilin sonunda ortaya çıkan durumu ifade eden isimler türetir: *tayanıç* 'destek, payanda', *ükənëç* 'pişmanlık, üzüntü', *söyənëç* 'sevinç', *yuvanıç* 'teselli, avunma', *köyənëç* 'acı, keder' (Çengel, 2007: 503; Öner, 2007: 702). Bu lehçelerde dönüşlülük eki *-n-* ile fiilden isim yapma eki *-ç* arasına yardımcı sesin girmesi dikkat çekicidir.

-ç ekinin birçok gramerde ayrı bir başlıkta ele alındığını söyleyebiliriz. Ancak bu gramerlerde *-ç* ekinin genellikle *-n-* dönüşlülük ekinden sonra geldiği bilgisi de yer almaktadır. Bu ekin *-n-* dönüşlülük ekiyle biten fiil köklerine gelme eğilimine bakarak -

n- ve *-ç* eklerinin bir işlev birliği gerçekleştirdiğini söylemek mümkündür. Ayrıca Kazak, Kırgız ve Tatar Türkçeleri dışındaki lehçelerde bu iki ekin arasında yardımcı ses olmaması da dikkate değer bir özelliktir. *-ç* (Kazak Türkçesinde *-ş*) fiilden isim yapma ekinin *-n-* dönüşlülük ekinden sonra kullanıldığı örneklerin birçoğunun dönüşlü fiil gövdelerinin tek başına kullanılmaması bu eki *-(I)nç* şeklinde bir birleşik ek olarak düşünmemizi gerektirir.

DÖNEM	TARİHÎ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-(I)nç, -(U)nç
	Eski Uygur Türkçesi	-(I)nç, -(U)nç
	Karahanlı Türkçesi	-(I)nç, -(U)nç
Orta Türkçe	Harezm Türkçesi	-(I)nç, -(U)nç
	Kıpçak Türkçesi	-(I)nç, -(U)nç
	Eski Anadolu Türkçesi	-(I)nç, -(U)nç
	Çağatay Türkçesi	-(I)nç, -(U)nç
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-(I)nç, -(U)nç
	Azerbaycan Türkçesi	-(I)nç, -(U)nç
	Türkmen Türkçesi	-(I)nç, -(U)nç
	Gagavuz Türkçesi	-(I)nç, -(U)nç
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-(I)nç
	Yeni Uygur Türkçesi	-(I)nç, -(U)nç
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	-(I)nIş, -(U)nUş
	Kırgız Türkçesi	-(I)nIç, -(U)nUç
	Tatar Türkçesi	-ınıç, énéç
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-----
	Tuva Türkçesi	-----

77. +(I)nçI, +(U)nçU (İsimden İsim Yapma Eki)

77.1. Ekin Kökeni

Tuva Türkçesi dışında incelediğimiz bütün tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde isimlere gelerek bunlardan sıra sayı ifade eden sözcükler türeten +(I)nçI, +(U)nçU ekinin yapısıyla ilgili farklı görüşler vardır:

W. Bang (1980: 66) ve Şçerbak (Serebrennikov ve Gadjieva, 2011: 118) +(I)nçI, +(U)nçU ekini -(I)nç fiilden isim yapma eki ve +I teklik üçüncü şahıs ekinin birleşmesiyle açıklamıştır. W. Bang *adın* > **adın+a-* > *adınagu*; *kan* > *kan+a-* > *kanagu* sözcüklerinde -AgU ekinin soyut fiil isimlerinden türediğini düşünmüş ve bu durumun +nçI ekinde de yaşandığını belirtmiştir. *ögrünç* ‘sevinç’, *ökünç* ‘pişmanlık’ örneklerindeki gibi *üçünç* sözcüğü de ‘üçlü, üçlülük’ gibi soyut bir anlamı ifade eder (1980: 66). A. N. Kononov ise toplu çokluğu bildiren -in/-in eki ve teklik üçüncü şahıs -di/-ci/-çi iyelik eklerinin birleşmesine bağlamıştır (Serebrennikov ve Gadjieva, 2011: 118-119). Şçerbak, -nç fiilden isim yapma ekinin sıra sayı anlamında kullanılmasının semantik bir dönüşüm olduğunu bildirerek ekteki gelişimi “iki” örneğiyle şöyle ifade eder:

“İki” sözcüğü; -a ~ -u ~ -ı ekini alarak *iki-* şeklinde ‘ikiye bölmek veya ikiye ayırmak’ anlamını kazanır. Daha sonra -nç fiilden isim yapma eki ve +I iyelik ekleri de gelince sözcük ‘ikinci kısım’ anlamını ifade eder. Şçerbak’a göre sıra sayı eklerinden sonra teklik üçüncü şahıs iyelik ekinin getirilmesi Mançu-Tunguzcada da görülen bir durumdur: *dāg* > *dāgitin* (Choi, 2010: 207).

Németh ve Räsänen’e göre -çI ögesi fiilden isim yapma ekidir (Räsänen, 1957: 83). Serebrennikov ve Gadjieva (2011: 119)’ya göre ekteki -in/-in parçasının görevi “sıra sayısının hangi sayı biriminin çokluğuna ait olduğunu belirtmek”tir. -çI ise bazı Türk yazı dillerinde görülen, emir kipini güçlendiren bir ögedir: Karaçay-Balkar Türkçesi, *caz-çI* ‘yaz lütfen’; Başkurt Türkçesi, *kil-sí* ‘gel hele’ gibi. Buradaki -çI parçası sadece fiillerde değil fiillerden başka dil öğeleriyle kullanılır: Kumuk Türkçesi, *Biz çI séni karavullaybız* ‘Biz de seni gözlüyoruz, nöbet tutuyoruz’.

Muharrem Ergin ise ekin aslında -nç şeklinde olduğunu *ikinci* dışındaki diğer sıra sayı isimlerinin bu ekle yapıldığını belirtir: *birinç*, *üçünç*, *altınç* gibi (Ergin, 2001: 168). Ergin +nçI şeklindeki gelişimi için “Eke sonradan giren bu i iyelik ekinin klişeleşmesi

ile ortaya çıkmış, bunda ikinti'nin sonudaki i'nin de tesiri olmuştur. Öte yandan diğerlerinin tesiriyle ikinti de sıra sayı ismi olmaktan çıkmış ve yerini tamamıyla ikinci'ye bırakmıştır” diyerek +nçI ekinin yapısını +nç (isimden isim yapma eki) + i (iyelik eki) birleşmesine bağlar (Ergin, 2001: 169). Ekin yapısı Muharrem Ergin'in belirttiği gibi +nç isimden isim yapma ve +I teklik üçüncü şahıs iyelik ekinin birleşmesi olarak açıklanabilir.

+ (I)nçI, + (U)nçU biçiminin mi yoksa + (I)nç, + (U)nç biçiminin mi asli olduğu konusunda da tartışmalar vardır. Böhtlingk + (I)nçI, + (U)nçU'nun asli olduğunu ileri sürerken W. Bang, Benzing, D. Sinor, Menges, Şçerbak kısa şeklin yani + (I)nç, + (U)nç biçiminin asli olduğunu kabul etmektedir (Choi, 2010: 207).

77.2. Ekin Kullanılışı

Sayı isimlerine gelerek bunlardan sıra sayı ifade eden kelimeler türen ek Orhun ve Eski Uygur Türkçesinde + (I)nç, + (U)nç şeklindedir: *törtünç* 'dördüncü', *bişinç* 'beşinci'; *altınç*, *yitinç* (Tekin, 2003a: 84; Gabain, 1988: 75). Karahanlı, Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesinde ise + (I)nç, + (U)nç ekinin yanı sıra bu ekin genişlemiş şekli olan + (I)nçI, + (U)nçU eki de aynı işlevde kullanılır: *törtünçi* 'dördüncü', *bişinçi* 'beşinci'; *bişinçi safdaki hacetli kişiler, ekkinçi kata sagdı; on bés+(i)nçi* 'on beşinci', *on bir+(i)nçi* 'on birinci'; *eki+nçi* 'ikinci' (Hacıeminoğlu, 2003: 62; 1997: 72; Güner, 2013: 125; Argunşah, 2014: 106). Eski Anadolu Türkçesinde ekin ikinci ünlüsü her zaman düzdür. Güner Gülsevin bu ekin sayı isimlerine gelerek bunlardan sıralama sayı sıfatları ve zarflar ve sayı isimlerinden başka kelimelere gelerek soru sıfatı türettiğini ortaya koymuştur: *dördüncü*, *sekizinci*, *kaçıncı* (Gülsevin, 2007: 118). *ikinci*, *üçünçi*, *dördünçi* gibi örneklerde ekin + (I)nçI şekli görülmektedir (Genç, 2005: 133).

Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerinde + (I)nçI eki sayı isimlerine gelerek bunlardan sıra sayı ifade eden kelimeler türetmektedir. Ekin sayı isimleri dışındaki sözcüklere eklendiği örnekler de vardır: *birinci*, *ikinci*, *üçüncü* (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007a: 44); *dokuzuncu ay*, *dördüncü*; *bitkinci sayfa* 'son sayfa' (Özkan, 2007: 104); *axıruncu* 'sonuncu', *ävvalinci* 'birinci, ilk önceki', *ortancı* 'ortadaki, ortanca' (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007b: 186); *ilkinci* 'ilk, birinci', *nääçenci* 'kaçıncı' (Kara, 2007: 251).

Özbek ve Yeni Uygur Türkçesinde sayı isimlerinden sıra sayıları yapar: *ikkinçi* 'ikinci', *altınçi* 'altıncı', *on beşinçi* 'on beşinci'; *üçinçi* 'üçüncü', *birinçi* 'birinci' (Öztürk, 2007: 301; Ersoy, 2007: 371).

Kazak, Kırgız ve Tatar Türkçelerinde de ekin işlevi sayı isimlerine gelerek bunlardan sıra sayı bildiren kelimeler türetmektir: *otız törtinşi* 'otuz dördüncü', *ekinşi* 'ikinci' (Tamir, 2007: 440); *toguzunçu* 'dokuzuncu', *beşinçi* 'beşinci' (Çengel, 2007: 502); *bërençë*, *ikënçë*, *öçënçë* (Öner, 2007: 700).

Altay Türkçesinde de diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi ekin işlevi, sayı isimlerine gelerek bunlardan sıra sayı bildiren isimler türetmektir: *cetinçi* 'yedinci', *altanınçi* 'altmışıncı', *bejeninçi* 'ellinci' (Dilek, 2007: 1021). Tuva Türkçesinde sıra sayı sıfatları, sayılara getirilen +GI, +GU ekiyle ve "dugaar" sözcüğüyle yapılmaktadır: *seski* 'sekizinci', *çedigi* 'yedinci', *birgi* 'birinci', *çüşkü* 'yüzüncü'; *aldı dugaar* 'altıncı', *iyi dugaar* 'ikinci' gibi (Arıkoğlu, 2007: 1181; Buran vd., 2014c: 226).

+*(I)nçI*, +*(U)nçU* eki Orhun, Eski Uygur ve Tuva Türkçesi dışında bütün tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde kullanılır. Serebrennikov ve Gadjeva (2011: 120)'ya göre buna sadece Tuva, Tofalar ve Yakut dillerinde uyulmaz. Tuva Türkçesinde, yukarıda da belirttiğimiz gibi, +GI, +GU ekleri kullanılır: *birgi* 'birinci', *üşkü* 'üçüncü'. Tofalardaysa aynı ek /ş/ ile birleşerek sıra sayılarını ifade eder: *törtişki* 'dördüncü' gibi. Yakut Türkçesindeyse sıra sayıları -s ekinin yardımıyla gelişir: *ikkis* 'ikinci', *biëhis* 'beşinci'.

DÖNEM	TARİHÎ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-----
	Eski Uygur Türkçesi	-----
	Karahanlı Türkçesi	+ <i>(I)nçI</i> , + <i>(U)nçU</i>
Orta Türkçe	Harezm Türkçesi	+ <i>(I)nçI</i> , + <i>(U)nçU</i>
	Kıpçak Türkçesi	+ <i>(I)nçI</i> , + <i>(U)nçU</i>
	Eski Anadolu Türkçesi	+ <i>(I)nçI</i> , + <i>(U)nçI</i> , + <i>(I)nçI</i>

	Çağatay Türkçesi	+ <i>(I)nçI</i> , + <i>(U)nçI</i>
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	+ <i>(I)nçI</i> , + <i>(U)nçU</i>
	Azerbaycan Türkçesi	+ <i>(I)nçI</i> , + <i>(U)nçU</i>
	Türkmen Türkçesi	+ <i>(I)nçI</i>
	Gagavuz Türkçesi	+ <i>(I)nçI</i> , + <i>(U)nçU</i>
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	+ <i>(I)nçi</i>
	Yeni Uygur Türkçesi	+ <i>(I)nçi</i>
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	+ <i>(I)nşI</i>
	Kırgız Türkçesi	+ <i>(I)nçI</i> , + <i>(U)nçU</i>
	Tatar Türkçesi	+ <i>(ı)nçı</i> , + <i>(ë)nçë</i>
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	+ <i>(I)nçI</i> , + <i>(U)nçI</i>
	Tuva Türkçesi	-----

78. *-(I)nçIg ~ -(I)nsIg* (Fiilden İsim Yapma Eki)

78.1. Ekin Kökeni

-(I)nçIg ~ -(I)nsIg eki *-(I)nç* fiilden isim yapma eki ve *+çIg ~ +sIg* isimden isim yapma eklerinin birleşmesinden meydana gelmiştir.

W. Bang *-nç*'den sonra gelen *+sIg* ekinin şöyle bir gelişim geçirdiğini düşünmektedir: *-nç + s > -nçç > -çç > -ç*. Bu gelişim için de *korkınç + sığ > korkınçığ* örneğini verir. Bang ayrıca *amrançığ*, *yarsınçığ*, *yırınçığ*, *kusınçığ* 'kusturma' örneklerinin de *korkınçığ* sözcüğüne benzer bir şekilde türediğini düşünmektedir (Bang, 1980: 65).

Marcel Erdal bu ekle türetilmiş sözcüklerin *-(I)nç* ve *-(I)nçU* ekleriyle türetilmiş sözcüklerden farklı olduğunu ve büyük ihtimalle *-(I)nç* fiilden isim yapma eki ile *+sIg* benzerlik ifade eden ekin birleşmesinden geliştiğini bildirmiştir. Ona göre bu iki ekin birleşimi tarih öncesinde meydana gelmiş ve *-(I)nçIg* eki *-(I)nç* ekinin geldiği bir orta seviyeye ihtiyaç duymadan direkt olarak fiil köklerine eklenmiş olmalıdır (Erdal, 1991: 363). Erdal, *-(I)nçIg* ekinin sadece bir tane genişlemiş biçimiyle karşılaştığını ifade

eder: *küsânçigsizin mâñi tågüngülük ol*. Ona göre, genişlemelerin olmaması *-(I)nçİg* ekli biçimlerin sıfat türü olmasıyla ve kiplik (modal) içeriğiyle ilgili olmalıdır (Erdal, 1991: 367).

78.2. Ekin Kullanılışı

Talat Tekin *+çİg* ekinin sadece *adinç(ç)ıg* ‘olağanüstü, harika, şaşılması’ < **adinç+sıg* örneğinde geçtiğini söylemiştir (2003a: 81). *+sİg* eki ise benzerlik sıfatları türeten bir isimden isim yapma ekidir: *yılsıg* ‘refah içinde, müreffeh, zengin, mutlu’ (Tekin, 2003a: 84). A. v. Gabain de isimden sıfat yapan ekler bahsinde *+sıg*, *+sig* ve *+çıg*, *+çig* eklerini aynı başlıkta ele almış ve ekle ilgili *kulsıg* ‘köle gibi, kul gibi’, *bägsig* ‘bey gibi, beye yakışır’, *adınsıg*, *adinçıg* ‘başka türlü, seçkin’ örneklerini sıralamıştır. Gabain, *+sıg* ekinin /ç/ ünsüzü ile biten bazı sözcüklere gelerek bu sözcüklerde *-çsıg* > *-çıg* şeklinde bir değişme olduğunu öne sürmüştür: *küsânçig* ‘arzu edilen, istenilen’ < *küsânç* ‘istek, arzu’, *korķınçig* ‘korkunç’ < *korķınç* ‘korku, tehlike’ (1988: 48). A. v. Gabain, fiilden sıfat yapan ekler arasında zikrettiği *-(I)nçİg* ~ *-(I)nsİg* ekleriyle ilgili *muñadinçig* ‘şaşırtıcı’, *küsânçig* ‘sevilen, istenilen’, *korķınçig* ‘korkunç’, *adinçık* ‘fevkaledede’ örneklerini sıralamıştır (1988: 58). Bu ekin, Eski Uygur Türkçesi döneminden sonra kullanımına rastlanmamıştır.

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-----
	Eski Uygur Türkçesi	-(I)nçİg ~ -(I)nsİg
	Karahanlı Türkçesi	-----
Orta Türkçe	Harezmi Türkçesi	-----
	Kıpçak Türkçesi	-----
	Eski Anadolu Türkçesi	-----
	Çağatay Türkçesi	-----
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-----
	Azerbaycan Türkçesi	-----
	Türkmen Türkçesi	-----

	Gagavuz Türkçesi	-----
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-----
	Yeni Uygur Türkçesi	-----
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	-----
	Kırgız Türkçesi	-----
	Tatar Türkçesi	-----
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-----
	Tuva Türkçesi	-----

79. -(I)nçsIz, -(u)nçsuz (Fiilden İsim Yapma Eki)

79.1. Ekin Kökeni

Marcel Erdal bu ekin *-(I)nç* ile türetilmiş isimlere *+sIz* ekinin getirilmesiyle oluştuğunu düşünmektedir (1991: 349). Ancak *-(I)nç* ve *+sIz* ekinin bazı birleşimlerinde her iki ek de kendi anlam işlevlerini taşıyabilir (Erdal, 1991: 351).

79.2. Ekin Kullanılışı

A. v. Gabain *-(X)nç* ekiyle ilgili bilgilere yer verirken ekin olumsuz şeklinin (*-°nçs°z*) daha çok sıfat yaptığını ve *-(I)nçIG* ekinin karşıtını ifade ettiğini söylemiştir: *taplançsuz 'istenmeyen, hoşlanılmayan'* (Gabain, 1988: 54, 58). Hamilton (2011: 258) bu eki *-°nç(u)suz*, *-°nçsuz* olarak vermiş ve ekin fiillerden “yapılması imkânsız, ... -lAmAz” anlamında isim veya sıfatlar türettiğine değinmiştir: *adunçsuz 'bozulmaz, değişmez'*, *unçsuz 'ilaçsız, yardım edilemez'*, *säriñsiz 'çekilmez, dayanılmaz'*, *bulunçsuz*.

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-----
	Eski Uygur Türkçesi	-(I)nçsIz, -(u)nçsuz
	Karahanlı Türkçesi	-----

Orta Türkçe	Harezmi Türkçesi	-----
	Kıpçak Türkçesi	-----
	Eski Anadolu Türkçesi	-----
	Çağatay Türkçesi	-----
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-----
	Azerbaycan Türkçesi	-----
	Türkmen Türkçesi	-----
	Gagavuz Türkçesi	-----
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-----
	Yeni Uygur Türkçesi	-----
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	-----
	Kırgız Türkçesi	-----
	Tatar Türkçesi	-----
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-----
	Tuva Türkçesi	-----

80. -(I)nçU, -(U)nçU (Fiilden İsim Yapma Eki)

80.1. Ekin Kökeni

W. Bang (1980: 65) -(I)nçU, -(U)nçU ekiyle ilgili *inanç ~ inançu, irinç ~ irinçü, alkinç ~ alkinçu, ögrünç ~ ögrünçü, yarlıkanç ~ yarlıkançu, abınç 'rahatlık' (Eski Uygur Türkçesi), avınç (DLT) ~ avınçu (DLT)* sözcüklerini vermektedir. Bu örnekler aynı fiil köklerinden -(I)nç ve -(I)nçU, -(U)nçU ekleriyle türetilmiş isimlerdir.

Ahmet Cevat Emre'ye göre -(I)nçU eki -(i)nç + ü şeklinden ortaya çıkmıştır. Ona göre bir ismin sonuna ünlü alarak ikinci bir şekil hâline geldiği örnekler vardır: *ark ~ arku 'dere, ırmak'* örneğinde olduğu gibi (Emre, 1942: 54). Emre'nin açıklamasına göre ekteki +U isme değişik bir anlam katmayan sadece pekiştirme göreviyle eklenen bir unsur olarak değerlendirilebilir.

Marcel Erdal, *-(I)nç* ve *-(I)nçU* eklerinin birbirinden farklı olduğunu ifade eder. Ona göre bu iki ek arasında dilin eski dönemlerinde etkileşim ve karışma meydana gelmiş olsa da bunlar fonetik ve morfofonemik bakımdan birbirinin değişkeni değildir. Erdal, *-(X)nçU* ekini yapısal olarak *-(X)n* (*fiilden isim yapma eki*) + *çU* (*isimden isim yapma eki*) biçiminde açıklarken iki ek arasındaki farkı gösteren en önemli özelliğin *-(X)nç* eki basit ve dönüşlü fiillerle gelirken *-(X)nçU* ekinin pasif köklere gelmesi olduğunu söyler (Erdal, 1991: 285, 288).

Bize göre *-(I)nçU*, *-(U)nçU* fiilden isim yapma eki *-(I)nç*, *-(U)nç* ekinin +*U* pekiştirme unsuruyla genişlemiş şeklidir. Ekin Eski Uygur Türkçesi dönemindeki *ögrünçü*, *inançu* gibi örneklerinin *ögrünç*, *inanç* şekilleri de yer almaktadır. Sözcüklerin *-nç* ve *-nçu* ekli şekilleri arasında belirgin bir anlam farkının olmaması bizi *-(I)nçU*, *-(U)nçU* ekindeki +*U* unsurunun bir pekiştirici olduğunu kabul etmeye yöneltiyor. Yani bu eki, *-(I)nç*, *-(U)nç* isimden isim yapma eki ve +*U* pekiştirme unsurunun birleşmesiyle açıklıyoruz.

80.2. Ekin Kullanılışı

Ahmet Cevat Emre bu ekle ilgili *alkınçu* ‘zeval, zail olma’, *asgançu* ‘yaltaklanma’, *ilinçü* ‘eğlenme, tenezzüh’, *kalınçu* ‘ortada kalmış, kalıntı’ örneklerini vermektedir (Emre, 1942: 54). Talat Tekin “*eyleyici adlar türen ek*” şeklinde açıklama yaptığı *-(X)nçU* eki için *abınçu* ‘cariye’, *özänçü* ‘öncü’, *inançu* ‘(özel ad) kendisine inanılan, güvenilen’, *küzänçü* ‘koruyucu, muhafız’, *ägrünçü* ‘sevinç, neşe’ örneklerini sıralamıştır (Tekin, 2003a: 93). A. v. Gabain *-(X)nç*, *-(X)nçU* eklerini aynı başlıkta ele almış ve ekle ilgili *ögrünç*, *ögrünçü* ‘sevinç’, *alkınçu öd* ‘ölüm saati’, *inançu* ‘şahıs ismi’, *irinçü* ‘suç, günah’ örneklerine yer vermiştir (Gabain, 1988: 54). Mehmet Vefa Nalbant, bu ekin DLT’de fiillerden isim ve sıfat türetmede kullanıldığını ve sınırlı sayıda sözcükte tespit edildiğini ifade etmiştir: *irinçü* ~ *arinçu* ‘günah’, *atınçu* ‘atılan’, *atınçu neng* ‘atılan nesne’, *kizlençü* ‘gizli’, *söglünçü* ‘kebab’ (Nalbant, 2008: 136-137). Bu ekin, Karahanlı Türkçesi döneminden sonraki tarihî Türk lehçelerinde kullanımına rastlanmamıştır.

Altay Türkçesinde, Buran vd. (2014c: 57) fiilden isim yapma ekleri arasında *-çI* ekine yer vermiş ve ekin fiillerden durum bildiren sözcükler türeten bir ek olduğunu

söylemiştir: *süünçi* 'sevinç', *ijençi* 'güven'. *-çI* fiilden isim yapma eki için verilen bu örnekler aslında *-(I)nçU*, *-(U)nçU* ekiyle türetilmiş sözcükler olarak kabul edilebilir.

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-(I)nçU, -(U)nçU
	Eski Uygur Türkçesi	-(I)nçU, -(U)nçU
	Karahanlı Türkçesi	-(I)nçU, -(U)nçU
Orta Türkçe	Harezm Türkçesi	-----
	Kıpçak Türkçesi	-----
	Eski Anadolu Türkçesi	-----
	Çağatay Türkçesi	-----
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-----
	Azerbaycan Türkçesi	-----
	Türkmen Türkçesi	-----
	Gagavuz Türkçesi	-----
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-----
	Yeni Uygur Türkçesi	-----
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	-----
	Kırgız Türkçesi	-----
	Tatar Türkçesi	-----
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-(I)nçU, -(U)nçU
	Tuva Türkçesi	-----

81. -(u)nçusuz (Fiilden İsim Yapma Eki)

81.1. Ekin Kökeni

-(u)nçusuz eki fiilden isim yapma eki *-(u)nç*, pekiştirme unsuru *+u* ve *+suz* isimden isim yapma ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir.

81.2. Ekin Kullanılışı

A. v. Gabain $-(X)nç$, $-(X)nçU$ eklerini fiilden isim yapan ekler bahsinde aynı başlıkta ele almış ve ekle ilgili *bulunçsuz*, *bulunçusuz* ‘*bulunamaz*’ örneklerine yer vermiştir (Gabain, 1988: 54). Bu eki, $-nç(u)suz$, $-nçsiz$ olarak veren Hamilton (2011: 258)’a göre ek fiillerden “yapılması imkânsız, ... -lAmAz” anlamında isim veya sıfatlar türetir: *adunçsuz* ‘*bozulmaz, değişmez*’, *unçsuz* ‘*ilaçsız, yardım edilemez*’, *särinçsiz* ‘*çekilmez, dayanılmaz*’, *bulunçusuz*.

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-----
	Eski Uygur Türkçesi	-(u)nçusuz
	Karahanlı Türkçesi	-----
Orta Türkçe	Harezm Türkçesi	-----
	Kıpçak Türkçesi	-----
	Eski Anadolu Türkçesi	-----
	Çağatay Türkçesi	-----
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-----
	Azerbaycan Türkçesi	-----
	Türkmen Türkçesi	-----
	Gagavuz Türkçesi	-----
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-----
	Yeni Uygur Türkçesi	-----
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	-----
	Kırgız Türkçesi	-----
	Tatar Türkçesi	-----
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-----
	Tuva Türkçesi	-----

82. -(I)nDI, -(U)nDI (Fiilden İsim Yapma Eki)

82.1. Ekin Kökeni

Marcel Erdal, aynı görünmelerine rağmen, $-(X)nDI$ eki içerisindeki $-DI$ ekiyle $-DI$ görülen geçmiş zaman ekinin bağlantısı olmadığını ve bu iki ekin anlam ve işlevlerinin farklı olduğunu öne sürmüştür (1991: 340). Erdal'a göre *yerinti*, *uruntı*, *isindilig* örneklerini $-n-$ fiilden fiil yapma ekini almış tabanlardan (*yer-in-*, *ur-un-*, *isi-n-*) *ögdı* örneğindeki $-DI$ fiilden isim yapma ekiyle oluşmuş örnekler olarak görmek söz konusu olabilir (1991: 339). Jean Deny $-(X)nDI$ ekindeki $-(X)n-$ ekinin dönüşlülük fiilleri türeten ekle akraba gibi görüldüğünü ileri sürmüştür (2012: 489). Hamza Zülfikar ekin $-n-$ dönüşlülük ekiyle $-tı$ fiilden isim yapma ekinin birleşmesinden oluştuğunu düşünmektedir (1991: 133).

$-(I)nDI$, $-(U)nDI$ eki fiilden fiil yapma eki $-(I)n-$, $-(U)n-$ ve fiilden isim yapma eki $-DI$, $-DU$ 'nun birleşmesinden meydana gelmiştir.

82.2. Ekin Kullanılışı

Kemal Eraslan $-DI$, $-DU$ olarak verdiği fiilden isim yapma ekinin nadir kullanılan bir ek olduğunu belirterek *ögdı* 'övgü', *üdründü* 'ayrılma', *yirinti* 'kızma, azarlama' örnekleri vermiştir (2012: 105).

Kaşgarlı Mahmut DLT'de bu ekle ilgili bazı açıklamalara yer vererek fiilden isim yapmak için kullanılan eklerden birinin $-n+DI$ biçiminde olduğunu ve bu eki alıp türeyen isimlerin fiilin gösterdiği iş ve harekete maruz kalan kimse veya nesneyi gösterdiğini (ism-i mef'ul) söylemiştir:

"Fiil köklerine ع, ذ, ن harfleri eklenerek isim yapılır. Bu suretle kelimenin anlamı, bir şeyin artığı demek olur yahut bu, ism-i mef'ul anlamına gelir; Arapçanın füale vezni gibidir.

Başka bir şekil daha vardır ki o da emir olan kökün son harfi, mazi belgesi olan ذ, ع arasına ن getirilir, bu suretle kelime mef'ul manasına isim olur. Nitekim 'suyu süzdü' demek olan 'suwnı süzti' cümlesindeki 'süzti' fiilinin kök harflerinden sonuncusu olan ن ile mazi belgesi olan ع = ذ arasına bir ن getirilerek 'süzündi suw' denir ki 'süzülmüş' su demektir.

İşte böylecene fiil o iş kendi üzerinde yapılan bir isimden başka bir şey olmamış olur bunun anlamı 'süzülmüş su' demektir" (Atalay, 1985: 450).

Marcel Erdal *-dI* ve *-(I)ndI* eklerini aynı başlıkta ele almış ve *-(I)ndI* ekinin Eski Uygur Türkçesinde seyrek Karahanlı Türkçesinde ise daha yaygın olarak kullanıldığını, Eski Uygur Türkçesinde *yerinti 'iğrenç, menfur', uruntu, isindilig 'sıcak'* örneklerine Karahanlı Türkçesinde *üdründü+si, akındı, süpründü* gibi örneklerine rastlandığını söylemiştir. DLT'de geçen *akındı, süpründü* gibi örnekler Türkiye Türkçesinde *akıntı, süprüntü* olarak, /t/li biçimde, görülmektedir (Erdal, 1991: 339). Argunşah ve Yüksekaya (2012: 60) Karahanlı Türkçesinde *-(X)nDI* ekine yer vermez ancak fiilden isim yapan ekler arasında *-dI, -dU* ekinin “*egdü, ögdi, umdu, üdründü*” gibi soyut isimler türettiğini belirtir.

Galip Güner, “Kıpçak Türkçesi Grameri”nde, *-(X)nDI* ekine değil sadece *-DI, -DU* fiilden isim yapma ekine yer vermiş ve ekin fiillerden soyut ve somut isimler türeten bir ek olduğunu söylemiştir: *bus-tu 'pusu', karal-du 'karartı', kıp-tu ~ kıp-tu 'makas', sın-du 'makas'* (2013: 134-135). Argunşah ve Yüksekaya (2012: 189, 327) *dI, -dU* ekinin Harezmi Türkçesinde “*ögdü, üdründü, üdründü*” gibi soyut isimler türettiğini, Kıpçak Türkçesinde ise alet isimleriyle somut ve soyut isimler türettiğini ifade etmiştir: *burdı 'burgu', karaldu 'karaltı', övdü 'övgü', yuyundu 'kirlı su'*. Eski Anadolu ve Çağatay Türkçesinde *-DI, -DU* fiilden isim yapma eklerine yer verilmiştir. Gülsevin ve Boz (2004: 157) ekin geçişsiz fiillere gelip *dögdü, sindu* gibi alet ismi yaptığını, Eckmann (2012: 55) ise fiilden isim yaptığını belirtmiştir: *yahtu 'ışık, parıltı', yahtu 'ışık, parıltı'*. Argunşah (2014: 111) da fiilden isim yapma ekleri içinde *-du, -tu* eklerini verir: *yağdu ~ yahtu 'ışık, şule, aydınlık'*. Yani Eckmann ve Argunşah'ın Çağatay Türkçesi için verdiği örnekler arasında *-DI, -DU* ekinin *-n-* dönüşlülük ekinden sonra geldiği örnekler yoktur.

Jean Deny eki *-(I)ntI* biçiminde alarak ekin “*çeşitli anlamları hep bir sebat, devam ve toplanma veya saçılıp dağılma fikrine bağlı adlar*” türettiğini ifade etmiştir (Deny, 2012: 489). Deny *çarpıntı, çirpıntı, çalkantı, ırgantı, sarsıntı, salıntı, tapıntı, gezinti, çevrinti, kazıntı, akıntı, birikinti, irkinti, derinti, yığıntı, boğuntu, yıkıntı, üzüntü...* örnekleri dışında buraya almadığımız birçok örnek sıralamıştır. Bu örneklerden çoğunun *-n-* ekiyle türemiş dönüşlü biçimleri tek başına kullanılmaz: *sarsın-, çevrin-, akın-, birikin-, yığın-, boğun-, yıkın-, üzün-*.

Muharrem Ergin *-n-*'li fiil gövdelerine getirildiğini ifade ettiği *-tI, -tU* fiilden isim yapma ekinin *akıntı, sallantı, bulantı, çalkantı, ilinti, üzüntü, sıkıntı, ödenti,*

çöküntü gibi örneklerine yer vermiştir. Ergin, bu ekin getirildiği *-n-*’li fiil gövdelerinden bazılarının kullanılmamasından dolayı ekin *-(I)ntI*, *-(U)ntU* gibi göründüğünü, *-n-* sesinin ekin bünyesine dâhil gösterildiğini ifade etmiştir. Ona göre örneklerden bazılarının *-n-*’li şekillerinin kullanılmaması unutulmuş olma, hiç kullanılmamış olanların da diğer örneklere benzeme ihtimallerine bağlı olabileceği için ekin bünyesindeki *-n-* sesi eke dâhil olmayıp fiilden fiil yapma ekinden ibarettir (Ergin, 2001: 194).

Hamza Zülfikar bu ekin *-(I)ntI*, *-(U)ntU* şeklinde kabul edilmesinin daha doğru olduğunu belirtmiştir. *-(I)ntI*, *-(U)ntU* ekinin yer aldığı *bağlantı*, *toplantı*, *kazıntı*, *avuntu*, *silinti*, *söylenti* örneklerinin *bağlan-*, *toplan-*, *kazın-*, *avun-*, *silin-*, *söylen-* biçimleri canlı ve tek başlarına kullanılabilirken *akıntı*, *çıkıntı*, *ayrıntı*, *birikinti*, *çöküntü*, *kuruntu*, *boğuntu*, *ürküntü*, *yıkıntı*, *kısıntı* gibi örneklerin *akın-*, *çıkın-*, *ayrın-*, *birikin-*, *çökün-*, *kurun-*, *boğun-*, *ürkün-*, *yıkın-*, *kısın-* fiil çatıları canlı değildir ve tek başlarına kullanılamaz. Ünsüz uyumuna göre *-n-* dönüşlülük eki üzerine *-DI* fiilden isim yapma ekinin *-tI* değil *-dI* biçiminin gelmesi gerektiğini de bildiren Zülfikar bu özelliği, ekin *-(I)ntI*, *-(U)ntU* biçiminde kalıplaştığının bir göstergesi olarak kabul eder (Zülfikar, 1991: 133-134). Yukarıda Marcel Erdal’dan alıntılanarak belirttiğimiz gibi Türkiye Türkçesinde /t/li olan bazı örnekler (akıntı, süprüntü) DLT’de /d/lidir.

Zeynep Korkmaz “Türkiye Türkçesi Grameri”nde, fiilden isim yapma ekleri arasında *-tI*, *-tU* / *-(I)ntI*, *-(U)ntU* eklerini aynı başlıkta değerlendirerek eklerin somut ve soyut isimler türettiğini söylemiştir. *-tI*, *-tU* ekiyle *-(I)ntI*, *-(U)ntU* ekinin yapı ve işlev bakımından bir farkı olmadığını, *-tI*, *-tU* ekinin *alıntı*, *bağlantı*, *ağartı*, *belirti*, *kışkırtı*, *akıntı* örneklerinde olduğu gibi *-n-*, *-l-* ve *+r* ile türetilmiş geçişsiz fiillere geldiğini bildiren Korkmaz, bu fiillerin *akın-* vs. dönüşlü biçimlerinin olmaması durumu değiştirmeyerek ekin aslının *-tI*, *-tU* olduğunu, “*bu fiillerin kurala uydurulması için belki de benzetme (analogie) yoluyla kullanımda araya bir -n- dönüşlülük eki*” getirildiğini belirtmiştir. Ekin *ağartı*, *bağırıtı*, *belirti*, *kabartı*, *bunaltı*, *sızıltı* gibi başka geçişsiz fiillere gelmiş olmasının da aslında *-tI*, *-tU* olduğunu gösterir diye düşünen Korkmaz’a göre “*-(I)ntI*, *-(U)ntU* biçimiyle dönüşlü olmayan fiil köklerine türetme sırasında *-n-* ekinin eklenmesiyle bir dönüşlülük özelliği” kazandırılmıştır (Korkmaz, 2003: 101-102).

Kartallıoğlu ve Yıldırım (2007a: 46) *-tI / -tU, -(I)ntI / -(U)ntU* eklerini aynı başlıkta vermiş ve bu ekin örnekleri arasında da *ağartı, akıntı, alıntı, bağırıtı, bağlantı, belirti, çöküntü, döküntü, kırıntı, kıpırıtı, silinti, saplantı, uzantı* sözcüklerini zikretmiştir. Nevzat Özkan ise (2007: 108) fiilden isim yapma ekleri arasında *-tI* ekine yer vermiş, işlek bir yapım eki olduğunu bildirdiği ekin daha çok edilgenlik, dönüşlülük bildiren n ekinden sonra geldiğini ve nesne, iş ve durum isimleri yaptığını söylemiştir: *akıntı, baalantı, sızıntı, toplandı, gezinti, serpinti* Kartallıoğlu ve Yıldırım (2007b: 189) ve Mehmet Kara (2007: 253), Azerbaycan ve Türkmen Türkçelerinde fiilden isim yapma ekleri arasında *-(X)ntI* ve *-(I)ndI, -(U)ndU* eklerine yer vermiştir: *ovuntu* 'bir şeyin ovularak ufalanmış parçacıkları, kırıntıları', *çürüntü* 'çürümüş şeyler', *çöküntü* 'sıvının dibine çöken şeyler'; *gırındı* 'yonga', *kesindi* 'kesinti, kırıntı', *tapındı* 'buluntu'. Türkmen Türkçesinde ekin pek işlek olmadığına ve bu ekin fiillere gelerek somut anlamlı isimler türettiğine değinilmiştir (Kara, 2007: 253).

Özbek Türkçesinde fiilden isim yapma ekleri arasında *-(I)ndi* ekine yer verilmiş ve ekin *-(g)indi, -(g)ındi* biçiminin olduğuna da değinilmiştir. Bu ek genelde anlamca olumsuz kelimeler türetmektedir: *kel-gindi* 'yabancı', *quv-gındı* 'kovulmuş, sürgün', *yıg-ındi* 'yığın, topluluk', *yuv-ındi* 'bulaşık suyu', *qır-ındi* 'kırıntı, talaş' *çök-ındi* 'çöküntü, çökelti', *çıq-ındi* 'kalıntı' (Öztürk, 2007: 303). Yeni Uygur Türkçesinde de ek *-(X)ndi* biçiminde birleşik olarak alınmıştır. *-(X)ndi* eki burada, fiilin ifade ettiği anlamdan yola çıkarak isimler yapmaktadır: *yıgındi* 'toplantı', *käsındi* 'kesinti', *qırındi* 'kırıntı, talaş', *üzüındi* 'parça' (Ersoy, 2007: 373).

İnceleme alanımıza giren Kuzeybatı (Kıpçak) grubu Türk lehçelerinden Kazak Türkçesinde *-(X)ndI* ekine yer verilirken Kırgız ve Tatar Türkçelerinde *-dI, -dU; -dı, -dë, -tı, -të* ekleri yer almıştır. Kazak Türkçesinde *-(X)ndI* eki sıfat ve fiilin gösterdiği hareketin neticesi olan nesneyi belirten isimler türetir: *qorit-ı-ındı* 'bir şeyin özeti', *üz-i-ındi* 'parça', *tuw-ı-ındı* 'şair veya yazarın eseri'; *tuw-ı-ındı* 'türemiş', *casa-ı-ındı* 'tabii olmayan, yapma, suni', *serp-i-ındi* 'serpilen, güçlenen' (Tamir, 2007: 443). Kırgız Türkçesinde *-dI, -dU* eki fiilin ifade ettiği anlamla bağlantılı isimler türetirken Tatar Türkçesinde fiillerin daha çok dönüşlü gövdelerinden hareketin oluşunu bildiren veya bununla ilgili nesne isimleri yapmaktadır: *taştan-dı* 'döküntü, süprüntü', *kırın-dı* 'kazıya alınmış olan nesne', *çabın-dı* 'ot biçilen yer, çayır', *cıyın-dı* 'yığıntı, birikinti', *serpin-dı* 'serpinti', *kesin-dı* 'kesinti, parça', *urun-du* 'eziyet, bitkinlik', *üzün-dü* 'kırıntı, parça'

(Çengel, 2007: 503); *sıgıntı* 'sıkılma, sıkma', *urıntı* 'anızlı tarla', *yırıntı* 'yarık, çukur', *yuvıntı* 'bulaşık suyu', *kırındı* 'kazıntı' (Öner, 2007: 703). Tuncer Gülensoy Kırgız Türkçesinde *çaçdı* 'saçık', *çaldı*, *akındı*, *şilendi* sözcükleriyle örneklendirdiği *-dl*, *-dU* eklerine yer verirken (2015: 116) *-ındı* ve *-ündü* şeklindeki eklerden de bahsetmiş ve *kırındı*, *bölündü* örneklerini vermiştir (2015: 119). Tatar Türkçesinde ise Fatma Şahan Güney *-(I)ntI* birleşik ekine yer vermiş ve bu ekin fiillere getirilerek isim ve sıfatlar türettiğini söylemiştir: *kisénté* 'ağaçları kesilmiş yer', *agıntı* 'akım, cereyan', *üsénté* 'filiz', *ürénté* 'fide', *kérénté* 'girinti, oyuk, çukur', *çığıntı* 'çıkıntı', *yuwıntı* 'bulaşık suyu', *yırıntı* 'yarık, oyuk, çukur', *kırıntı* (kırındık) 'kazıntı, sıyrık', *yogıntı* 'etki', *sıgıntı* 'sıkma, dikilip çıkarılmış olan öz, öz su'; *sörénté* (cir) 'sürülebilir (toprak)' (2015: 75). Yine Tatar Türkçesinde *-(I)ntlk* ekine yer verilmiştir. Bu ek fiillerden isim ve sıfat türetir: *kisentek* 'kırpıntı', *ciyıntık* 'toplu, külliyat'; *yuwıntık* (su çiläge) 'kirli (su kovası)' (Güney, 2015: 75). *-(I)ntlk* eki *-(I)ntI* ekinin genişlemiş biçimidir.

Altay ve Tuva Türkçelerinde *-ntI* ve *-(I)ndı* eklerine yer verilmiştir. Bu ekin, Altay Türkçesinde *ulantı* 'ek, bir şeye yapılan ilave', *bölüntü* 'bölme, bölük, bölüm', *kürenti* 'karın kazılıp yığıldığı yer' örneklerinde olduğu gibi madde, kavram ve nesne isimleri yaptığı, Tuva Türkçesindeyse *aji-ndı* 'maya', *azıra-ndı* 'besleme, üvey evlat', *buz-undu* 'yığıntı, enkaz', *buj-ındı* 'biçinti', *iri-ndi* 'çürümüş', *ele-ndi* 'elenti', *kırg-ındı* 'kırpıntı' örnekleri verilerek nesne ve küçültme isimleri türettiği ifade edilmiştir (Dilek, 2007: 1025; Arıkoğlu, 2007: 1167)⁸¹.

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-----
	Eski Uygur Türkçesi	-(I)nDI, -(U)nDI, -(U)nDU
	Karahanlı Türkçesi	-(I)nDI, -(U)nDI, -(U)nDU
Orta Türkçe	Harezm Türkçesi	-(I)ndi, -(U)ndU
	Kıpçak Türkçesi	-(I)ndI, -(U)ndU

⁸¹Serebrennikov ve Gadjeva (2011: 102) Tuva Türkçesinde *-ntı* ve *-ak* eklerinin birleşmesiyle oluşan *-ndaç* ekinin bulunduğunu belirtmiştir: *kézindék* 'kesik', *oyundaç* 'bir parça'.

	Eski Anadolu Türkçesi	-ndu
	Çağatay Türkçesi	-----
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-(I)ntI, -(U)ntU
	Azerbaycan Türkçesi	-(I)ntI, -(U)ntI
	Türkmen Türkçesi	-(I)ndI, -(U)ndU
	Gagavuz Türkçesi	-(I)ntI, -(U)ntU
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-(g)indi, -(ğ)indi
	Yeni Uygur Türkçesi	-(I)ndi, -(U)ndi
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	-(I)ndI, -(U)ndI
	Kırgız Türkçesi	-(I)ndI, -(U)ndU
	Tatar Türkçesi	-(ı)nDı, -(ë)nDë
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-ntI
	Tuva Türkçesi	-(I)ndı

83. +nti (İsimden İsim Yapma Eki)

83.1. Ekin Kökeni

Denis Sinor Türkçe *-nç ~ -nti ~ -nçi ~ -mçi ~ -mci ~ -Is, -Us* (Yakutça) *~ -Im, m* (Çuvaşça); Moğolca *dUgAr ~ -tu* (Orta Moğolca); Evenkçe *-gi, -i*; Fince *-nte, -nne*; Lapça *-nt, -t*; Vogul *-nt, -t*; Macarca *-d*; Vot. *-ti* şekillerini karşılaştırmış Räsänen'in Türkçe ve Fin-Ugorcanın sıra sayılarının son eklerinin birbirine bağlı morfeimler olduğu görüşünü vererek Altayca ile Fin-Ugorcanın sıra sayılarının aynı morfeimler olduğunu ileri sürmüştür (Choi, 2010: 192).

Marcel Erdal *ikinti* sözcüğündeki *+ti* ile *amtı 'şimdi'* örneğinde geçen zarf yapma eki olan *+tI'*nin bağlantılı olduğunu ifade etmiştir (Erdal, 2004: 222). Ahmet Bican Ercilasun da aynı görüşü paylaşarak *eki+n+ti* örneğindeki *+ti*'nin *+nti* sıra sayı eki içerisinde yer aldığını öne sürmektedir (Ercilasun, 2007: 19). Clauson (1972: xl) ise *+nti* ekinin *+nç* ekinin eski şekli olabileceğini belirtmiştir. James Russell Hamilton *+(X)nç* ve *+inti* eklerini aynı başlıkta değerlendirerek ekin asıl sayılardan sıra sayılar

yapan bir isimden isim yapma eki olduğunu söylemiştir. Hamilton, W. Bang'ın bu eki fiilden isim yapan +(I)nç ekiyle aynı gördüğünü ve *üçünç* sözcüğünü 'üçlülük, üçlü olma durumu' şeklinde anlamlandırıldığını ifade etmiştir. Buna karşılık Hamilton, bu eklerin Toharcada sıra sayıları için kullanıldığını ve özellikle de *ikante* 'yirminci' sözcüğünü hatırlamak gerektiğini ifade eder (Hamilton, 2011: 258).

83.2. Ekin Kullanılışı

Talat Tekin *+nti* şeklinde bir isimden isim yapma eki veya sıra sayı eki vermemiştir ancak isimden isim yapma ekleri arasında *+DI* ekini vermiş ve bu ekin zarf yaptığını söylemiştir. Ekin örnekleri içinde de *ekinti* 'ikinci olarak' örneği geçer (2003a: 85). A. v. Gabain, Eski Türkçede sıra sayılarını verirken *ikinti* sözcüğüne değinmiş ve bu sözcüğün yaygın olarak *ikintikä* ve *ikintiskä* (*ikintişkä?*) biçimlerinin kullanıldığını ifade etmiştir (1988: 75). Kemal Eraslan sadece *iki* sözcüğüne getirilen bu ekin sıra sayı sıfatları türeten, işlevi daralmış, çok eski bir isimden isim yapma eki olduğunu belirtmiştir: *ikinti* 'ikinci' (2012: 101).

Karahanlı Türkçesinde de bu ek *+ndi* biçimindedir: *ikindi* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 59). Harezmi Türkçesindeyse ekin yuvarlak biçimi yer alır: *ikindü* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 188). Kıpçak Türkçesinde CC'de geçen *ekindü* 'ikindi, ikindi namazı vakti' sözcüğünün *ikindi*, *ikindü*, *ikkindi*, *yekindi*, *yikindü* şekilleri vardır (Toparlı vd., 2007: 71).

Eski Anadolu Türkçesinde isimden isim yapma ekleri arasında *+ndü* olarak verilmiş ve 'iki' sözcüğünün üzerine gelerek vakit bildiren yeni bir isim yaptığı ifade edilmiştir: *ikindü* (Gülsevin ve Boz, 2004: 155). Bu dönemdeki *ikindi* şekli de ekin *+ndi* biçiminin olduğunu gösteriyor (Genç, 2005: 136). Çağatay Türkçesindeyse *+ndI*, *+ndU* biçiminde verilen ekin zaman ismi türettiği belirtilmiştir: *ekindi* ~ *ekindü* 'ikindi' (Argunşah, 2014: 106).

Türk dilinin daha Eski Türkçe döneminde işlevliğini kaybeden ve *iki* sözcüğü dışında başka bir sözcüğe gelip sıra sayı bildiren bir sözcük veya bir zarf türetmemiş *+nti* eki çağdaş Türk lehçelerinde de isimden isim yapma eki işlevini kaybetmiştir. Ancak tarihî Türk lehçelerinde *ekinti* ~ *ikinti* ~ *ekindi* ~ *ikindi* ~ *ekindü* ~ *ikindü* biçimlerinde görülen sözcüğün kalıntısı bazı çağdaş Türk lehçelerinde yer almaktadır: Türkiye Türkçesi, *ikindi*; Azerbaycan Türkçesi, *ilkindi*; Kazak Türkçesi, *ekindi*; Tatar

Türkçesi, *ikindi*; Türkmen Türkçesi, *ikindi* (KTLS, 1991: 376-377), Gagavuz Türkçesi, *ikindi* (ikindi ekme 'ikindi yemeği') (Gaydarci vd., 1991: 120).

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	+nti
	Eski Uygur Türkçesi	+nti
	Karahanlı Türkçesi	+ndi
Orta Türkçe	Harezm Türkçesi	+ndü
	Kıpçak Türkçesi	+ndi, +ndü
	Eski Anadolu Türkçesi	+ndi, +ndü
	Çağatay Türkçesi	+ndi, +ndü
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	+ndi
	Azerbaycan Türkçesi	+ndi
	Türkmen Türkçesi	+ndi
	Gagavuz Türkçesi	+ndi
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	+ndi
	Yeni Uygur Türkçesi	+ndi
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	+ndi
	Kırgız Türkçesi	+ndi
	Tatar Türkçesi	+ndi
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-----
	Tuva Türkçesi	-----

84. -ηIz (Çokluk İkinci Şahıs Eki)

84.1. Ekin Kökeni

-ηIz eki iyelik eklerinden gelişen iyelik kökenli şahıs ekleri dediğimiz eklerin çokluk ikinci şahsında kullanılır. Bu ekler “iyelik eklerinden geliştiği için iyelik

ekleriyle aynıdır” (Ercilasun, 2006: 182). Dolayısıyla ekin yapısı çokluk ikinci şahıs iyelik ekiyle aynıdır: *-η teklik ikinci şahıs eki + -(I)z çokluk eki*.

84.2. Ekin Kullanılışı

Orhun Türkçesinde görülen geçmiş zaman ve *-sIk* ile kurulan gelecek zamanda kullanılan iyelik kökenli şahıs eklerinin çokluk ikinci şahsında *-ηIz* biçiminde kullanılır. Ekin bu dönemde *-gIz* biçimi de bulunur: *bardıgız, ertigiz* (Ercilasun, 2006: 182-183). Talat Tekin, ekin Kül Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarında *-gIz* biçiminde diğer yazıtlarda *-ηIz* biçiminde olduğunu ifade etmiştir: *ogulları turgul yälgäk lakzın yıl bardı-ηız ‘Oğulları Turgul (Tuğrul?) ve Yelgek Domuz yıl(nda ölüp) gittiniz’*. Ayrıca Tekin çokluk ikinci şahıs ekinin saygınlık ifadesi olarak tek kişiler için de kullanıldığını değinmiştir: *koñ yulka yetinç ay küçlüg alp kaganımda adrılı bar-dınız ‘Koyun yılının yedinci ayında güçlü ve yiğit hakanımdan ayrılp gittiniz’* (2003a: 183). Eski Uygur Türkçesinde *-ηIz* eki görülen geçmiş zaman kipinde kullanılmaktadır: *bodı tıgme yoriğda inçkülügin mengiligın ornantıgız erser... ‘bodı denilen yürüyüşte sevinçle neşeyle yerleştiniz ise...’* (Eraslan, 2012: 332-333). Karahanlı Türkçesinde görülen geçmiş zamanın çokluk ikinci şahsında kullanılır: *bardıñız, kesmediñiz* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 72). Bu dönemde şart kipinde hem zamir kökenli şahıs eklerinin çokluk ikinci şahsında kullanılan *-siz / -sizler / -siler* ekleri hem de *-ηIz* eki kullanılır: *aysa siz, bitimeseñiz* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 75). Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesinde görülen geçmiş zaman ve şart kipinin çokluk ikinci şahsında kullanılır: *öğrettiñiz, adadıñız; açsañız, bitimeseñiz* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 199, 201); *aldıñız, bolduñuz, keldiñiz; çekişseñiz, uysañız* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 338, 343); *saldıñız, sındurduñuz, öltürdiñiz; sözleseñiz ‘söyleseniz’, inanmasañız* (Argunşah, 2014: 163, 175). Ayrıca Çağatay Türkçesinde *-GU + iyelik + (dur/turur)* yapısıyla kurulan gelecek zamanın çokluk ikinci şahsında kullanılır: *kılğunız ‘kılacaksınız’* (Argunşah, 2014: 172). Eski Anadolu Türkçesinde görülen geçmiş zamanın çokluk ikinci şahsında ve Gürer Gülsevin’in gelecek zaman olarak verdiği *-sA gerek* yapısının *-(y)sA gerek dur* biçiminde *-ηIz* eki kullanılmaktadır: *aytdı siz yitürdüñüz ol oğlanı / tonında kurdun nişâni pes kanı; ulu mertebeye irişüp gelüp yakama yapıssañız gerekdür* (1997: 89, 105).

Türkiye, Gagavuz, Azerbaycan ve Türkmen Türkçesinde görülen geçmiş zaman ve şart çekiminin çokluk ikinci şahsında kullanılır: *aldınız, gördünüz* (Kartallıoğlu ve

Yıldırım, 2007a: 58); *aldınız, görsünüz* (Özkan, 2007: 123, 127); *getdiniz, düştünüz, işlāsünüz* (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007b: 206, 209); *uçduñız, güldürdiñiz, garasañız* (Kara, 2007: 265, 271). Gagavuz Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman çekiminin çokluk ikinci şahsında *-sInIz* ekinin yanı sıra *-InIz* şekli de bulunmaktadır: *almışınız, görmüşünüz* (Özkan, 2007: 122-123). Burada eklenme esnasında *-sInIz* ekindeki /s/ düşüyor olsa gerek: *gel-miş + sizin > gelmişsiniz > gelmişiniz* gibi. Buradaki *-InIz* biçimini iyelik kökenli şahıs eki olan *-ηIz* olarak düşünmemek gerekir.

Özbek Türkçesinde görülen geçmiş zaman ve şart kipinin çokluk ikinci şahıs çekiminde kullanılır: *tilādingiz, kütđiniz, kütmasāngiz* (Öztürk, 2007: 323, 330). Yeni Uygur Türkçesinde iyelik kökenli şahıs eklerinin çokluk ikinci şahsında *-(I)ñlar* ekinin yanında *-ñiz* eki de kullanılır: *bolsiñiz, içsiñiz keräk, çıqquñiz* (Ersoy, 2007: 396).

Kazak Türkçesinde *-ηIz* eki teklik ikinci şahısta nezaket için kullanılır: *oyladıñız, tūsindiñiz, qalasañız* (Tamir, 2007: 460-468). Kırgız Türkçesinde iyelik kökenli şahıs eklerinin çokluk ikinci şahıs ekleri arasında *-ηAr, -ηOr, -ηIzdAr, -ηUzdAr* biçimlerinin yanında *-ηIz, -ηUz* eki de kullanılır (Buran ve Alkaya, 2014b: 175). Tatar Türkçesinde ekin *-gız, -gēz* biçimi görülen geçmiş zaman, şart, istek ve gereklilik çekimlerinde kullanılır: *başladıgız, almaşsağız, açasıgız kile* (Öner, 2007: 715-718).

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-ηIz, -glz
	Eski Uygur Türkçesi	-ηIz
	Karahanlı Türkçesi	-ηIz, -ηUz
Orta Türkçe	Harezm Türkçesi	-ηIz, -ηUz
	Kıpçak Türkçesi	-ηIz, -ηUz
	Eski Anadolu Türkçesi	-ηUz
	Çağatay Türkçesi	-ηIz, -ηUz
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-nIz, -nUz
	Azerbaycan Türkçesi	-nIz, -nUz
	Türkmen Türkçesi	-ηIz

	Gagavuz Türkçesi	-nIz, -nUz
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-ŋiz
	Yeni Uygur Türkçesi	-ŋiz
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	-ŋIz
	Kırgız Türkçesi	-ŋIz, -ŋUz
	Tatar Türkçesi	-gız, -géz
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-----
	Tuva Türkçesi	-----

85. +(I)ŋIz (Çokluk İkinci Şahıs İyelik Eki)

85.1. Ekin Kökeni

+(I)ŋIz eki, teklik ikinci şahıs iyelik eki +ŋ ve +z çokluk ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir (Eraslan, 2012: 163).

85.2. Ekin Kullanılışı

Tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde çokluk ikinci şahıs iyelik eki olarak kaşımıza çıkan +(I)ŋIz eki, Orhun Türkçesinde *oglan(t)ŋ(t)z+da* ‘oğullarınızdan’, *taygun(u)ŋ(u)z+da* ‘tay (gibi olan oğul)larınızdan’ gibi örneklerde geçmektedir (Tekin, 2003a: 103-104). Gabain ekin +gIz şekline kitabelerde rastlandığını söylemiştir (Gabain, 1988: 70). Eski Uygur Türkçesinde bu ekin geçtiği bazı örnekler şu şekildedir: *edremlig ayağ-ıngız çiltekingiz ükliyü aşılı turur* ‘Muhterem zatınız büyür, yücelir’, *könglüngüzni kim bértdi? ‘Gönlünüzü kim yırttı?’*, *manga edgü saşınçingız bar érser* ‘bana karşı iyi düşünceniz var ise...’ (Eraslan, 2012: 163). Karahanlı Türkçesinde ekin ünlüsü her zaman düzlük-yuvarlaklık uyumuna girmediğinden uyum dışı çok örnek vardır: *adağlarıñızni, analarıñız, kadaşlarıñız, közleriñiz, küñüñüzni, meñizleriñiz* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 64).

Harezm, Kıpçak, Eski Anadolu ve Çağatay Türkçesinde ekin çokluk ikinci şahıs iyelik bildirme işlevi devam etmektedir: *aşnuñuz, başıñız, kayuñız, koluñuz* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 192); *arañız, atañız, kuluñuz, yazıkıñız* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 333); *ata+ñuz, *ad+uñuz, başuñuz, göz+üñüz* (Gülsevin ve Boz,

2004: 137); *ata-ngız* ‘babanız’, *çérig-ingiz* ‘ordunuz’, *hüsn-üingiz* ‘güzelliğiniz’ (Eckmann, 2012: 67).

Türkiye, Gagavuz, Azerbaycan ve Türkmen Türkçesinde çokluk ikinci şahıs iyelik ekidir (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007a: 50; Özkan, 2007: 113; Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007b: 194; Kara, 2007: 256). Ekteki /n/ ünsüzü Türkiye, Gagavuz ve Azerbaycan Türkçesi yazı dilinde genizsil özelliğini kaybetmiştir. Türkmen Türkçesinde ünlüyle biten isimlere çokluk ikinci şahıs iyelik eki geldiği zaman isimdeki ünlü uzar: *almaañız* ‘elmanız’, *yeñsäñiz* ‘enseniz’, *bukuñız* ‘sığınağınız’ (Kara, 2007: 256).

Özbek Türkçesinde çokluk ikinci şahıs iyelik ekidir. Özbek Türkçesinde⁸² tek şekilli olan ek nezaket ifadesi vermek için teklik ikinci şahıslarda da kullanılabilir: *bâş-ingiz*, *bâbâ-ngiz*, *qol-ingiz* (Öztürk, 2007: 311). Yeni Uygur Türkçesinde çokluk ikinci şahıs için *+(I)ñlar*, *+(U)ñlar* eki kullanılırken *+(i)ñiz* eki teklik ikinci şahısta nezaket ifadesi vermek için kullanılır: *balıñiz*, *köziñiz*, *däptiriñiz* (Ersoy, 2007: 376).

Kazak ve Kırgız Türkçesinde *+(I)ñız* eki teklik ikinci şahısta nezaket ifadesi vermek için kullanılır: *bala-ñız*, *äke-ñız*, *üy-i-ñız*; *akça+ñız*, *ene+ñız*, *töö+ñüz* (Tamir, 2007: 450-451; Çengel, 2007: 507). Tatar Türkçesinde ekin *+gız*, *+göz* biçimleri yer alır ve çokluk ikinci şahıs çekiminde kullanılır: *nuriğiz* ‘nurunuz’, *uramıgız* ‘sokağınız’, *kêrêgöz* ‘çamaşırınız’ (Öner, 2007: 709).

Altay ve Tuva Türkçesinde çokluk ikinci şahıs iyelik eki sırasıyla *+gAr*, *+AAr*, *+Ar* ve *+(I)ñAr*, *+(U)ñAr* şeklindedir (Dilek, 2007: 1036; Arıkoğlu, 2007: 1177). Altay Türkçesindeki *+gAr*, *+AAr*, *+Ar* şekillerinin gelişimi *+ñlar* > *+ñnAr* > *+ñAr* > (*η*: *n~g*) *gAr* > *+AAr* ~ *+Ar* ve Tuva Türkçesindeki *+(I)ñAr*, *+(U)ñAr* şekillerinin gelişimi *+ñlar* > *+ñnAr* > *+ñAr* biçiminde açıklanabilir. Altay ve Tuva Türkçesinde, çokluk ikinci şahıs veya nezaket için teklik ikinci şahısta kullanılan *+Inız*, *+UnUz* eki yerine teklik ikinci şahıs ekinin *+lAr* çokluk ekini almış biçimi olan *+ñlar* ekinden gelişmiş ekler kullanılmaktadır.

⁸²Özbek Türkçesinde, “ikinci çokluk şahıs için *-ingiz* ekinin yanı sıra *-nglär* ve *-läring* şekillerine de rastlanır: *şähär-ingiz*, *şähär-inglär*, *şähär-läring* gibi” (Öztürk, 2007: 311).

DÖNEM	TARİHÎ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	+ (I)ηIz, +(U)ηUz
	Eski Uygur Türkçesi	+ (I)ηIz, +(U)ηUz, +(I)ηAz
	Karahanlı Türkçesi	+ (I)ηIz, +(I)ηUz, +(U)ηUz
Orta Türkçe	Harezm Türkçesi	+ (I)ηIz, +(I)ηUz, +(U)ηUz
	Kıpçak Türkçesi	+ (I)ηIz, +(I)ηUz, +(U)ηUz
	Eski Anadolu Türkçesi	+(U)ηUz
	Çağatay Türkçesi	+ (I)ηIz, +(U)ηIz, +(U)ηUz
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	+ (I)nIz, +(U)nUz
	Azerbaycan Türkçesi	+ (I)nIz, +(U)nUz
	Türkmen Türkçesi	+ (I)ηIz, +(U)ηUz
	Gagavuz Türkçesi	+nIz
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	+ (I)ηiz
	Yeni Uygur Türkçesi	+ (I)ηiz
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	+ (I)ηIz, +(U)ηUz
	Kırgız Türkçesi	+ (I)ηIz, +(U)ηUz
	Tatar Türkçesi	+gız, +gëz
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-----
	Tuva Türkçesi	-----

86. -(I)ηIz (Çokluk İkinci Şahıs Emir Eki)

86.1. Ekin Kökeni

Çokluk ikinci şahıs emir eki -(I)η ile +z çokluk ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir.

86.2. Ekin Kullanılışı

Orhun ve Eski Uygur Türkçesinde emir kipinin çokluk ikinci şahsında -(I)η eki kullanılır. Ekin çokluk eki +z ile genişlemiş biçimleri bu dönemde yer almaz (Tekin, 2003a: 179; Gabain, 1988: 79). Karahanlı Türkçesinde çokluk ikinci şahıs emir çekiminde kullanılan eklerden biri de -(I)ηIz ekidir: *yēηiz, karışturmaηız, tadiηız; kaymaηız ‘kayma’, koymaηız ‘koyma’* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 76-77). Kaşgarlı Mahmut “Oğuzlarla Kıpçaklar tek kişiye ‘bar’, birkaç kişiye ‘barıη’ derler. Cemi belgesi olan ‘lar’ı atarlar; onun yerine gunneli 𐰽 ile birlikte birkaç kişiye, acılamak ve onu ağırlamak istedikleri zaman 𐰽 getirirler. Oğuz dilinde bu cem’in cem’i olur, fakat tek kişi için söylenir” (Atalay, 1986a: 45) diyerek bu ekin çokluk ikinci şahıs dışında nezaket için teklik ikinci şahıs çekiminde de kullanıldığını değinmiştir.

Ekin Harezmi ve Kıpçak Türkçesinde de çokluk ikinci şahıs emir çekiminde kullanımı vardır: *aytingiz, bilingiz; basınmangiz, timengiz, birmengiz* (Hacıeminoğlu, 1997: 155, 179); *atuηuz, ‘bahıηız ‘Bakınız’ bēriηiz ‘Veriniz’* (Güner, 2013: 240). Güner Gülsevin, Eski Anadolu Türkçesinde yer alan -(U)ηUz ekinin çokluk ikinci şahıs bildirdiğini ancak bu ekin kullanımının saygı ve incelik ifadesi kazandırma amaçlı olduğu için bu kullanılıştan emir fonksiyonu beklenemeyeceğini söylemiştir (Gülsevin, 1997: 112). Çağatay Türkçesinde çokluk ikinci şahıs emir çekiminde kullanılan eklerden biri -(I)ηIz, -(U)ηIz ekleridir: *bağlaηız ‘bağlayınız’, bēriηiz ‘veriniz’, köydürmeηiz ‘yakmayınız’* (Argunşah, 2015: 174).

Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerinde Azerbaycan ve Türkmen Türkçesi dışında çokluk ikinci şahıs emir çekiminde -In ekinin yanında -(I)nIz, -(U)nUz eki de yer almaktadır: *alın(ız), başlayın(ız), gezin(iz)* (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007a: 61); *alın(ız), görün(üz)* (Özkan, 2007: 129).

Güneydoğu (Karluk) grubu Türk lehçelerinden sadece Özbek Türkçesinde çokluk ikinci şahıs emir çekiminde kullanılan eklerden biri *-ηiz* ekidir: *tilängiz, kütingiz, kütmängiz* (Öztürk, 2007: 332).

Kırgız Türkçesinde emir kipinin çokluk ikinci şahsında kullanılan eklerden biri *-(I)ηIz* ekidir: *baştaηız, biliηiz, baştabaηız* (Çengel, 2007: 520-521). Tatar Türkçesinde çokluk ikinci şahıs emir çekiminde kullanılan ek *-ğız, -gëz* ekidir: *açığız, başlağız, kürëgëz* (Öner, 2007: 718-719).

Ekin Altay ve Tuva Türkçesinde kullanımı yoktur.

DÖNEM	TARİHÎ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-----
	Eski Uygur Türkçesi	-----
	Karahanlı Türkçesi	-(I)ηIz
Orta Türkçe	Harezm Türkçesi	-(I)ηIz, -(U)ηIz, -(U)ηUz, -(y)ıηiz
	Kıpçak Türkçesi	-(I)ηIz, -(U)ηUz
	Eski Anadolu Türkçesi	-(U)ηUz
	Çağatay Türkçesi	-(I)ηIz, -(U)ηIz
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-(I)nIz, -(U)nUz
	Azerbaycan Türkçesi	-----
	Türkmen Türkçesi	-----
	Gagavuz Türkçesi	-(I)nIz, -(U)nUz
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-(i)ηiz
	Yeni Uygur Türkçesi	-----
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	-----
	Kırgız Türkçesi	-(I)ηIz
	Tatar Türkçesi	-ğız, -gëz

Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-----
	Tuva Türkçesi	-----

87. +(I)ηIzlAr, +(U)ηUzlAr (Çokluk İkinci Şahıs İyelik Eki)

87.1. Ekin Kökeni

Ekin $-(I)\eta$, $-(U)\eta$ teklik ikinci şahıs iyelik + z (çokluk eki) + lAr (çokluk eki) birleşiminden meydana geldiği açıktır. Ek birleşiminde yapısal olarak üç farklı ekin bir araya gelmesi söz konusudur. Birleşmenin sebebi ise çokluk ikinci şahıs iyelik çekiminde çokluk ifadesi için bir eke ihtiyaç duyulması, önce bu ihtiyacın dil mantığında + z çokluk ekiyle karşılanması, + z 'nin de çokluk işlevini kaybetmesiyle tekrar bir çokluk ekine ihtiyaç duyularak eke + lAr çokluk ekinin getirilmesi şeklinde açıklanabilir.

87.2. Ekin Kullanılışı

Eski Türkçede çokluk ikinci şahıs iyelik ekidir (Gabain, 1988: 70). Ekin kullanımı Uygur Türkçesi döneminde başlamıştır. + $I\eta Iz$ ekinin bir türevi olarak karşımıza çıkan ek, Eski Uygur Türkçesi döneminde de nadir olarak karşımıza çıkar (Şen, 2015: 66). Kemal Eraslan teklik ikinci şahıs iyelik ekinden sonra nadiren çokluk ekinin getirildiğini ifade etmiştir: *y(i)me ilki ajunlarta b(u)lmış buyaningizlar küçinte 'yine önceki âlemlerde bulduğunuz savap gücüyle...' (2012: 163)*. Karahanlı Türkçesi metinlerinde bu ek Kur'an çevirilerinde *kadaşınızlar, küçünüzlerke* vs. gibi örneklerde geçmektedir (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 64). Harezmi, Kıpçak, Eski Anadolu ve Çağatay Türkçesinde bu ek yer almaz.

Güneybatı (Oğuz) grubu, Güneydoğu (Karluk) grubu Türk lehçelerinde ve Kuzeydoğu grubu Türk lehçelerinden Altay ve Tuva Türkçesinde +(I)ηIzlAr, +(U)ηUzlAr eki bulunmaz.

Kuzeybatı (Kıpçak) grubu Türk lehçelerinden⁸³ Kırgız Türkçesinde çokluk ikinci şahıs iyelik çekiminde kullanılan ekler +(I)ηAr, +(U)ηAr; +(I)ηIzdAr,

⁸³Kazak Türkçesinde çokluk ikinci şahıs iyelik, +(I)ηIz; + $lArIn$, + $DArIn$ eklerinin yanı sıra, + $lArInIz$, + $DArInIz$ ekleriyle de ifade edilir: *sözi+ηiz/+deriη/+deriηiz, bas+ıñız/+tarıη/+tarıηız* (Biray, vd. 2015:

$+(U)\eta UzdAr$ ekleridir. $+(I)\eta IzdAr$, $+(U)\eta UzdAr$ nezaket ifadesi için kullanılır: *ata+ηızdar* 'babanız', *ene+ηızder* 'anneniz' (Çengel, 2007: 507).

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-----
	Eski Uygur Türkçesi	$+(I)\eta IzlAr$, $+(U)\eta UzlAr$
	Karahanlı Türkçesi	$+(I)\eta IzlAr$, $+(U)\eta UzlAr$
Orta Türkçe	Harezmi Türkçesi	-----
	Kıpçak Türkçesi	-----
	Eski Anadolu Türkçesi	-----
	Çağatay Türkçesi	-----
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-----
	Azerbaycan Türkçesi	-----
	Türkmen Türkçesi	-----
	Gagavuz Türkçesi	-----
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-----
	Yeni Uygur Türkçesi	-----
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	-----
	Kırgız Türkçesi	$+(I)\eta IzdAr$, $+(U)\eta UzdAr$
	Tatar Türkçesi	-----
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-----
	Tuva Türkçesi	-----

80). Kazak Türkçesindeki $+lAr\eta Iz$, $+dAr\eta Iz$ eki -eklerin birleşme sırası değişmekle birlikte- $+IngIzlAr$, $+UngUzlAr$ ekinin farklı bir şekli olarak kabul edilebilir.

88. -(I)ηIzlAr, -(U)ηUzlAr (Çokluk İkinci Şahıs Emir Eki)

88.1. Ekin Kökeni

-(I)η çokluk ikinci şahıs emir eki ile +z ve +lAr çokluk ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir.

88.2. Ekin Kullanılışı

Orhun ve Eski Uygur Türkçesinde emir kipinin çokluk ikinci şahsında -(I)η eki kullanılır. Ekin çokluk eki +z ve +lAr ile genişlemiş biçimleri bu dönemde yer almaz (Tekin, 2003a: 179; Gabain, 1988: 79). Karahanlı Türkçesinde çokluk ikinci şahıs emir çekiminde kullanılan eklerden biri -(I)ηIzlAr, -(U)ηUzlAr ekidir: *alıñızlar, kışmañızlar, koğunuzlar, yunuzlar* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 77).

Ekin Harezmi, Kıpçak ve Eski Anadolu Türkçesinde kullanımı yoktur. Çağatay Türkçesinde çokluk ikinci şahıs emir çekiminde kullanılan eklerden biri -(I)ηIzlAr, -(U)ηIzlAr ekleridir: *kopunızlar 'kalkınız', dirahıtlar tikginizler 'ağaçlar dikipiniz'* (Argunşah, 2015: 174).

Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerinde bu ekin kullanımı yoktur.

Güneydoğu (Karluk) grubu Türk lehçelerinden sadece Özbek Türkçesinde çokluk ikinci şahıs emir çekiminde kullanılan eklerden biri -ηizlär ekidir: *Külmängiz, ne bär sengä deb Mir Älişer yänidä 'Gülmeyiniz, ne oluyor sana deyip Mir Alişir yanında'* (Öztürk, 2007: 332).

Kazak Türkçesinde ekin -(I)ηIzdAr, -(U)ηUzdAr şekli bulunur ve çokluk ikinci şahıs emir çekiminde nezaket ifadesi için kullanılır: *jazıñızdar, oquñızdar* (Tamir, 2007: 465). Kırgız Türkçesinde emir kipinin çokluk ikinci şahsında kullanılan eklerden biri -(I)ηIzdAr ekidir: *baştanızdar, biliñizder, baştabanızdar* (Çengel, 2007: 520-521).

Bu ekin Altay ve Tuva Türkçesinde kullanımı yoktur.

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-----
	Eski Uygur Türkçesi	-----

	Karahanlı Türkçesi	-(I)ηIzlAr, -(U)ηUzlAr
Orta Türkçe	Harezm Türkçesi	-----
	Kıpçak Türkçesi	-----
	Eski Anadolu Türkçesi	-----
	Çağatay Türkçesi	-(I)ηIzlAr, -(U)ηIzlAr
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-----
	Azerbaycan Türkçesi	-----
	Türkmen Türkçesi	-----
	Gagavuz Türkçesi	-----
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-ηizlär
	Yeni Uygur Türkçesi	-----
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	-(I)ηIzdAr, -(U)ηUzdAr
	Kırgız Türkçesi	-(I)ηIzdAr
	Tatar Türkçesi	-----
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-----
	Tuva Türkçesi	-----

89. -(I)ηlAr, -(U)ηlAr (Çokluk İkinci Şahıs Emir Eki)

89.1. Ekin Kökeni

-(I)ηlAr, -(U)ηlAr çokluk ikinci şahıs emir eki, yine çokluk ikinci şahıs emir çekiminde kullanılan -(I)η, -(U)η eki ile çokluk eki +lAr'ın birleşmesinden meydana gelmiştir.

89.2. Ekin Kullanılışı

Talat Tekin Orhun Türkçesinde “buyurma kipinin çoğul 2. kişi biçimi”nin -(X)η eki ile kurulduğunu bildirmiştir: “sü bar-ıη... altun yışda olor-uη ‘(Siz), askerler, gidin... Altay Dağlarında oturun!’” (Tekin, 2003a: 179-180). Emir kipinin çokluk ikinci şahıs çekiminde bulunan -(I)ηlAr eki Irk Bitig’de oldukça sık kullanılır: ança bil-

ınlär ädgü ol ‘Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir’ (Tekin, 2003a: 180). Gabain de “-η şekli tek kişi için nezaket ifadesi olarak da kullanılır. -ınlar vs. ise nezaket şekli olarak değil sadece çokluk olarak kullanılır: *katığlanınlar ‘gayret ediniz’, yançalanlar ‘eziliniz’*” diyerek ekin nezaket değil sadece çokluk ifadesinde kullanıldığını belirtmiştir (Gabain, 1988: 79). Kutadgu Bilig’de çok nadir olmakla beraber, emir kipinin çokluk ikinci şahıs çekiminde -η yanında -IηLAR şekli de yer alır: *tut-u-nđlar* (Ercilasun, 1984: 141)⁸⁴. Kaşgarlı Mahmut emir kipinde iki ya da daha fazla kişiye hitap edildiği zaman -IηLAR ekinin kullanıldığını bilgisine yer vermektedir:

“Emir sıygası iki kişiye yahut birçok kişiye karşı söylendiği zaman yine bir düzen üzeredir. Erkekle dişi arasındaki hüküm dahi ayrılmaz. Bir kişi için ‘bar’ denir ‘git’ demektir. İki kişi için ‘barınlar ikigü’ denir. ‘ikiniz gidiniz’ demektir. Daha fazlası için ‘barınlar kamug’ denir ki ‘hepiniz gidiniz’ demektir” (Atalay, 1986a: 44-45).

Oğuzlarla Kıpçaklar tek kişiye ‘bar’, birkaç kişiye ‘barıng’ derler. Cemi belgesi olan ‘lar’ı atarlar; onun yerine gunneli ڪ ile birlikte birkaç kişiye, acılamak ve onu ağırlamak istedikleri zaman ڄ getirirler. Oğuz dilinde bu cem’in cem’i olur, fakat tek kişi için söylenir. (Atalay, 1986a: 45).⁸⁵

Harezmi ve Kıpçak Türkçesinde -(I)ηLAR, -(U)ηLAR eki *iniñler, ortaç koşmanlar, uymañlar* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 202); *éşitiñler* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 342; Güner, 2013: 241) gibi örneklerde yer almaktadır. Eski Anadolu Türkçesinde çokluk ikinci şahıs emir çekiminde -(U)η eki kullanılmaktadır (Gülsevin ve Boz, 2004: 134). Muharrem Ergin çokluk ikinci şahıs emir ekinin Türkçede aslında -η şeklinde olduğunu ve bu eke Eski Türkçede çokluk ifadesini kuvvetlendirici bir belirti olarak +LAR ekinin getirildiğini ifade etmiştir: *bar-ı-ñ-lar ‘varınız’, tuñla-ñlar ‘dinleyiniz’* gibi. “*Bu şekiller sonradan diğer şivelere de geçmiştir. Batı Türkçesinde ise bu -lar, -ler’in yerini öteki kiplerin ikinci şahıslarındaki gibi -z çokluk belirtisi tutmuş, böylece Eski Anadolu Türkçesinde ikinci şahıs emir eki bir yandan -ñ bir yandan -ñüz, -ñüz olarak kullanılmıştır*” (Ergin, 2001: 306-307). Janos Eckmann Çağatay Türkçesinde çokluk ikinci şahıs emir çekiminde kullanılan -(I)η, -(U)η, -(I)ηIz, -(U)ηIz, -(U)ηUz, -(I)ηIzLAR, -(U)ηIzLAR eklerinin yanı sıra -(I)ηLAR, -(U)ηLAR ekinden de bahseder (2012: 117-118). Ekin geçtiği örneklerden bazıları şunlardır: *inanmasanıñlar mällarınıñnu*

⁸⁴Karahanlı Türkçesinde bu ekin -(I)ηLA biçimi de vardır. Argunşah ve Yüksekaya (2012: 77)’ya göre ekin bu biçimi TIEM’de geçer: *taläk bériñler, koşmañla, tesbit kuluñla, korkuñla*.

⁸⁵Türkmen Türkçesi dışındaki Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerinde ve Osmanlı sahası içinde olan Kırım Türkçesinde çokluk ikinci şahıs emir çekimine nezaket ifadesi katmak için +LAR eki yerine +z ekinin kullanılması Kaşgarlı Mahmut’un verdiği bilgileri doğrulamaktadır (KTLG, 2013: 786).

suvarıp körünler ‘İnanmazsanız mallarınızı sulayıp görünüz’, devât kalem keltürünler ‘Divit kalem getirin’ (Argunşah, 2014: 174).

Tarihî Türk lehçelerinde çokluk ikinci şahıs emir çekiminde kullanılan *-(I)ηlAr*, *-(U)ηlAr* eki Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerinde bulunmaz.

Özbek Türkçesinde çokluk ikinci şahıs emir çekiminde *-ng*, *-ngiz* eklerinin yanı sıra *-nglar* ve *-ngizler* ekleri kullanılır (Öztürk, 2007: 332). Yeni Uygur Türkçesinde *-(i)η* ve *-(U)η* çokluk ikinci şahıs emir eklerinin yanı sıra *-(i)ηlar*, *-(U)ηlAr* eki yer almaktadır: *işlänlär ‘çalışın’, yazmañlar ‘yazmayın’* (Ersoy, 2007: 398).

Kuzeybatı (Kıpçak) grubu Türk lehçelerinden⁸⁶ Kazak Türkçesinde çokluk ikinci şahıs emir çekiminde *-ηdAr* < *-ηlAr* eki⁸⁷ yer almaktadır: *jaziñdar, oqıñdar; bariñdar, keliñder, köriñder* (Tamir, 2007: 465; Doğan ve Koç, 2013: 278).

Altay Türkçesinde çokluk ikinci şahıs emir çekiminde ve teklik ikinci şahıs emir çekimine nezaket ifadesi katmak için *-(I)gAr*, *-gOr* ekleri kullanılmaktadır: *alğın/alıgar (nezaket), alıgar, oynogın/oynogor (nezaket), oynogor* (Dilek, 2007: 1056-1057). Ekin gelişimini şu şekilde açıklayabiliriz: *-ηlAr* > *-ηnar* (/l/, /η/nin etkisiyle /n/ olmuş) > *ηAr* (/n/ler tekleşmiş) > *-gAr* (/η/, /g/ yönünde gelişmiş) ~ *-gOr* (dudak benzeşmesi dolayısıyla). Tuva Türkçesinde emir kipinin çokluk ikinci şahıs çekiminde *-(I)ηAr*, *-(U)ηAr* ekleri kullanılır: *alıñar ‘alınız’, sadıñar ‘satınız’* (Arıkoğlu, 2007: 1195).

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-----
	Eski Uygur Türkçesi	-(I)ηlAr, -(U)ηlAr
	Karahanlı Türkçesi	-(I)ηlAr, -(U)ηlAr
	Harezm Türkçesi	-(I)ηlAr, -(U)ηlAr

⁸⁶Kırgız ve Tatar Türkçesinde çokluk ikinci şahıs emir çekiminde sırasıyla *-ηlzdAr* ve *-ğız, -géz* ekleri kullanılır: *baştanıñdar, bilinizder; başlağız, kürëğëz, oriğiz* (Çengel, 2007: 520-521; Öner, 2007: 719). Tatar Türkçesinde çokluk ikinci şahıs emir eki /g/li biçimi tercih ederken Kırgız Türkçesinde Eski Türkçedeki *-IηlAr, -UηlAr* yapısından farklı bir gelişme göstermiştir. Çokluk ikinci şahıs iyelik ekindeki duruma benzer bir şekilde *-ng + z + dAr* < *lAr* birleşmesi meydana gelmiştir. Bunun kısaltılmış şekli olan *-IñAr/-UñAr* ve *-Ing+dAr/-Ung+dAr* şekilleri de kullanılmaktadır.

⁸⁷Kazak Türkçesinde çokluk ikinci şahıs çekiminde nezaket ifadesi vermek için *-ηlzdAr* eki de bulunmaktadır: *jaziñıñdar, oqıñıñdar* (Tamir, 2007: 465).

Orta Türkçe	Kıpçak Türkçesi	-(I)ηlAr
	Eski Anadolu Türkçesi	-----
	Çağatay Türkçesi	-(I)ηlAr, -(U)ηlAr
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-----
	Azerbaycan Türkçesi	-----
	Türkmen Türkçesi	-----
	Gagavuz Türkçesi	-----
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-ηlar
	Yeni Uygur Türkçesi	-(i)ηlar, -(U)ηlAr
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	-ηdAr
	Kırgız Türkçesi	-----
	Tatar Türkçesi	-----
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-(I)gAr, -gOr
	Tuva Türkçesi	-(I)ηAr, -(U)ηAr

90. -pAn (Zarf-Fiil Eki)

90.1. Ekin Kökeni

Ekin kökeniyle ilgili bilgi veren araştırmacılar *-pAn* ekinin *-p* zarf-fiil ekinin genişlemiş bir şekli olduğunu belirtmiş ancak birçok araştırmacı buradaki *+An* parçasının ne olduğuna dair görüş bildirmemiştir. Janos Eckmann, Mecdut Mansuroğlu, O. Pritsak ve P. Zieme ekin *-p* ekinin genişlemiş bir şekli olduğu söylemekle yetinmişlerdir (Sertkaya, 1989: 348). C. Brockelmann (1954: 242), A. v. Gabain (1988: 85), Talat Tekin (2003a: 174) ve Muharrem Ergin (2001: 345) de aynı şekilde ekin *-p* zarf-fiil ekinin genişlemiş biçimi olduğunu belirtmiş ancak buradaki *+An* ile ilgili bir bilgi vermemişlerdir.

W. Bang bu ekin *-p* zarf-fiil eki ve *+An* allatif ekinin birleşmesinden oluştuğu görüşüne sahiptir (Sertkaya, 1989: 348; Kuznetsov, 1997: 195; Eraslan, 2012: 419).

Saadet Çağatay ekin sonundaki +An parçasının analogik bir vasıta hâli eki olduğunu belirtmekle birlikte bu izahın meçhul olduğuna da değinir (Çağatay, 1943: 105).

Jean Deny -pAn, -IbAn, -UbAn; -IbAnI, -UbAnI; -IbAnIn, -UbAnIn şekillerindeki an, anı ve anın unsurlarını belirleme amacıyla kullanılan teklik üçüncü şahsa ait ol şahıs-işaret zamirinin -in (ilgi) durumu şekilleriyle özdeşleştirmiştir (Deny, 2010: 126).

A. N. Kononov Türkçedeki -pAn ekinin Mançu-Tunguzcadaki -mnin, -mmin ekiyle karşılaştırılmasının mümkün olduğunu ve bu ekteki başlangıç ünsüzünün muhtemelen Altayca b- ‘olmak’ (Türkçe-Moğolca bol- < *bo- + -l) fiiline daha sonraki kısmında sıfat-fiil göstergesine gittiğini kabul etmiştir: pol- ~ bol- + -n > *-pān ~ *-bān ~ -pan ~ -ban (Şçerbak, 2016: 141).

Ahmet Caferoğlu -IbAn, -UbAn ekini -p zarf-fiil eki ve +n vasıta durumu ekinin birleşmesiyle açıklamıştır (Caferoğlu, 1958: 62).

M. Ş. Şiraliyev -IbAn, -UbAn ekini Azerbaycan Türkçesinin ağız malzemelerinden yola çıkarak -p zarf-fiil ekinin ayrılma durumu ekiyle birleşmesi şeklinde açıklamıştır: yazıban ~ yazıfnan ~ yazıpnan (Şçerbak, 2016: 141).

A. M. Şçerbak -IbAn, -UbAn ekinin içerisinde vasıta durumu ekinin bulunmasının mümkün olduğunu belirtir ancak vasıta durumu ekinin her zaman isimlerden sonra dar ünlülerle birlikte kullanılması ama -IbAn, -UbAn ekindeki parçanın geniş ünlülü olmasının bu etimolojiyi zorlaştırdığını da ekler. Şçerbak’a göre -IbAn, -UbAn ekindeki geniş ünlünün bağlayıcı değil “bu göstergenin ya da ekin olduğu bağımsız kelimenin terkip parçası (bileşeni) olduğunu” gösterir (Şçerbak, 2016: 142).

Petro İ. Kuznetsov eki ba- fiiline bağlar. “Türkçenin henüz ayrışkan bir dil olduğu zaman ... iki eylem ifadesi için iki fiil kökü yan yana gelirdi, mesela: kör kit = ‘görüyor (bakıyor) ve gidiyor’; birbiri ardınca yapılan iki eylemi belirtmek üzere arasına ba, sonradan da ban fiilleri konurdu, örneğin: kör ba kit = ‘gördü ve (sonra) gitti’; sözü sözüne: ‘gör/meğe/ bağ/ladı/ gitmeyi/’ veya kör ban kit (söz sözüne: ‘gör/meğe/ bağlan/dı/ git/mek’ veya belki: ‘gör/dü’ye bağlan/dı git/ti’” Bu izaha göre, al- fiili örnek alınacak olursa, bu ek şöyle meydana gelmiştir: al ban > al-ı-ban (1997: 221).

Zeynep Korkmaz *-pAn* zarf-fiil ekinin *-p* zarf-fiili ve *-An* zarf-fiil ekinin birleşmesinden meydana geldiğini belirterek ekin bu şekilde bir ek yığılması olayının varlığını kabul eder (Korkmaz, [1987] 1984: 161).

Osman Fikri Sertkaya bu eki *-p* zarf-fiil eki ve “çekimli fiillere gelip şart, emir ve gerundium anlamını pekiştiren kuvvetlendirme, tekit fonksiyonundaki bir ek” dediği *+An* ekinin birleşmesiyle açıklar (Sertkaya, 1989: 348).

-pAn eki *-p* zarf-fiil eki ve *+An* kuvvetlendirme ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir.

90.2. Ekin Kullanılışı

Eski Türkçe döneminde kullanıldığını gördüğümüz “bu ekle teşkil edilen zarf-fiiller, esas fiilde belirtilen hareketle aynı zamanda veya ondan az önce tamamlanmış bir hareketi ifade ederek esas fiil hareketine bağlar” (Eraslan, 2012: 420). Karahanlı ve Harezmi Türkçelerinde ekin aynı işlevde kullanımı vardır: *kitābnı koşupan ‘kitabı tamamlayarak’, yatıpan ‘yatarak’; körüben, saçıban, öldürüben* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 83, 207). Kıpçak Türkçesinde eklendiği fiile ‘-arak’ anlamı katan bu zarf-fiil ekinin Kıpçak Türkçesi metinlerinden “Kitābu’l-İdrāk”te *-(u)bantur* şeklinde yüklem ismi olarak kullanıldığı görülür: *sançar turubantur; açıban ‘açarak’, boluban ‘olarak’, kizleben ‘gizleyerek’* (Güner, 2013: 337). Ekin Eski Anadolu Türkçesindeki biçimi *-(y)UbAn*’dır. Eski Anadolu Türkçesi için karakteristik olan bu zarf-fiil eki bağlama işlevindedir: *ot içen kan aldırın râhat bula / ivüben iş başlayan zahmet bula* (Gülsevin ve Boz, 2004: 152). Bu döneme ait bazı eserlerde ekin *-(y)IbAn* biçimi ve Behçetü’l-Hadâyık’ta da hem *-(y)UbAn* hem *-bAn* biçimi görülmektedir: *cân irişecek gîsûsınuñ kılna bârî / tolaşmayıban neyleye ne kılna bârî; oğlanlar anuñ birle oynayuban tenin ağrıtmassunlar, bini birleben maña ulaşmışlar* (Bayraktar, 2004: 199). Aynı dönemde ekin genişlemiş şekli olan *-(y)UbAnI(n)* eki de yer almaktadır: *cân u dil milkini hış görmeyibenin hışmîle / étdiler tâlân u vîrân gözlerünle kaşlaruñ* (Gülsevin ve Boz, 2004: 152). Janos Eckmann eki *-bAn* olarak vermiş ve “bağlayıcı gerundium” dediği bu ekin vezne uygunluk için şiir dilinde kullanıldığını belirtmiştir (2012: 119).

Özbek Türkçesinde nadir olarak ve sadece şiir dilinde kullanılır: *Yäsäbân buzmâğı äcäb körünüb... ‘Yapıp bozması tuhaf görünerek...’* (Coşkun, 2014: 171). Yeni Uygur Türkçesinde de bu ek klasik şiirde ve klasik tarzda yazılan şiirlerde görülür. Bu

da Çağatay Türkçesinden kalan bir kullanım olduğunu, günümüz Türk lehçelerinin yazı dili hâline getirilme sürecinden sonra çok az örnekte karşımıza çıktığını ve yavaş yavaş kaybolduğunu göstermektedir: *Can algili canane boluban kéledur kız / Yigit diliga bir bakıban ot saladur kız* ‘Can almak için canane olup gelir kız, yiğidin gönlüne bir bakıp od bırakır kız’ (Öztürk, 2010: 106).

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-(I)pAn, -(U)pAn
	Eski Uygur Türkçesi	-(I)pAn, -(U)pAn
	Karahanlı Türkçesi	-(I)BAn, -UBAn
Orta Türkçe	Harezm Türkçesi	-(I)bAn, -UbAn
	Kıpçak Türkçesi	-bAn
	Eski Anadolu Türkçesi	-(y)UbAn
	Çağatay Türkçesi	-bAn
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi⁸⁸	----
	Azerbaycan Türkçesi⁸⁹	----
	Türkmen Türkçesi	----
	Gagavuz Türkçesi	----
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-bân
	Yeni Uygur Türkçesi	-ban
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	----
	Kırgız Türkçesi	----
	Tatar Türkçesi	----
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	----

⁸⁸Ahmet Caferoğlu “Azeri Türkçesinde -uban/-üben Eki” başlıklı yazısında İğdir’ın Erhacı, Ayrım, Çiçekli, Canderviş gibi köylerinde -IbAn zarf-fil ekinin kullanıldığını kaydetmiştir: *dağdıban, eyleyiben, yaşıban* (1958: 61).

⁸⁹-pAn ekinin -bam biçiminin Azerbaycan’ın klasik şairlerinden Nebati’de geçtiği ifade edilmiştir: *şeyda olubam eylemişem menzili hamun - ey gözleri meftun* (Caferoğlu, 1958: 61). Bugün Azerbaycan yazı dilinde bulunmayan -IbAn, -UbAn eki, Azerbaycan Türkçesinin XVIII. ve XIX. yüzyıl şiiirlerinde kullanılmıştır. Ayrıca XX. yüzyılda Azerbaycan nesir edebiyatında da bu eke rastlanmaktadır.

Türk Lehçeleri	Tuva Türkçesi	----
-----------------------	----------------------	------

91. +rAk (İsimden İsim Yapma Eki)

91.1. Ekin Kökeni

G. J. Ramstedt +rAk ekinin +ra- isimden fiil yapma eki ve -ğ fiilden isim yapma ekinin birleşmesinden meydana geldiğini düşünmektedir. Eckmann'a göre bu fikir kabule değer görünmektedir (1953: 52).

W. Bang, K. H. Menges ve M. Räsänen +rAk ekinin *ıraq* sözcüğünden geldiğini ileri sürmüşlerdir. W. Bang, Eski Anadolu Türkçesinde ve Türkçenin bazı çağdaş lehçelerinde +rAk ekinin +IrAk şeklindeki +I ünlüsünün *ıraq* sözcüğünün başındaki ünlü mü yoksa yardımcı ses mi olduğunun tespit edilemeyeceğini bildirirken, K. H. Menges bu ünlünün *ıraq* sözcüğünden geldiğini ancak git gide kaybolduğunu ifade etmiştir. M. Räsänen de bu ünlünün *ıraq* sözcüğünün kalıntısı olduğunu düşünür ve +rAk biçiminin ses düşmesi dolayısıyla ortaya çıktığını savunur. +rAk ekinin *ıraq* sözcüğüyle ilgisi olmadığını düşünen Eckmann +IrAk biçimindeki +I ünlüsünün türeme olduğunu ifade etmiştir. Ona göre bu fikir doğru olsaydı Eski ve Orta Türkçede +IrAk biçiminin daha yaygın olması gerekirdi (Eckmann, 1953: 51-52). J. R. Hamilton da +rAk ekinin kökeninin “*enlitik olarak kullanılan uzak anlamındaki ıraq kelimesi*” ile açıklanabileceğini ifade etmiştir (2011: 259).

A. N. Kononov +rAk ekinin -ra ve -k küçültme eklerinin birleşimiyle, Serebrennikov ve Gadjieva toplu çokluğun göstergeleri -r ve -k eklerinin birleşimiyle, Psyançin ise genel Altaycada çokluk göstergesi olan -r ile Eski Türkçedeki belirtme durumu eki -iğ ile varsayımsal olarak bağlanan -k ekinin birleşimiyle açıklamıştır (Şçerbak, 2016: 180).

İshakov-Pal'mbah +rAk ekini *āraḳ* ~ *araḳ* ~ *arık* edatıyla karşılaştırmıştır (Şçerbak, 2016: 180).

Jean Deny +rAk ekinin *ıraq* ‘böyle’ sözcüğünden geldiğini ileri sürmüştür (Deny, 2012: 298).

Ekrem Arıkoğlu *+rAk* ve *-ArAk* eklerinin aynı kökene gittiğini ve bunların bir edattan ekleştiğini ifade etmiştir (2004: 190). Arıkoğlu, Tuva Türkçesinde *+rAk* ve *-ArAk* eklerinin bulunmadığını, her iki ekin işlevinin de “aarak” edatıyla karşılandığını bildirmiştir. Bu edat, sıfatlardan sonra ve *-A*, *-I*, *-U*, *-y* zarf-fiil ekini almış fiillerden sonra kullanılır: *sarıg aarak ‘sarırak’, çüğüre aarak ‘hafiften koşarak’*. Hakas Türkçesinde de benzer durumda “arax” edatı kullanılır (2004: 189). Arıkoğlu’na göre *+rAk* eki Eski Türkçede *kişi ara* Kutadgu Bilig’deyse *kişiler arala özüng turmasa* örneklerinde geçen *ara* edatı ve *ok* pekiştirme edatının birleşmesiyle açıklanabilir (2004: 190). Arıkoğlu’nun açıklamalarına göre *+rAk* eki *ara + ok > aarak > +rAk* şeklinde bir gelişim geçirmiştir. Ekle ilgili etimoloji önerilerinden en uygununun bu açıklama olduğunu söyleyebiliriz.

Hacımeminoğlu (1992: 5) *ara*⁹⁰ edatının Orhun, Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Çağatay ve Batı Türkçesinde herhangi bir ses değişikliğine uğramadan kullanıldığını belirtmiştir. Bahsedilen dönemlerde *ara* edatı yalın hâlde, iyelik ekli isimlerle, ilgi ekli zamirlerle vs. geçmektedir: *tarduş şad ara badı yaydımız, bular için ara, körüp yâsemin beneşse ara ol şuğ, ni yüz ni yüxde leb ni leb ara söz, sözler ara meşhûr turur* (Hacımeminoğlu, 1992: 5-6). *ara* edatının birlikte kullanıldığını sözcüklere kattığı anlamla *+rAk* ekindeki karşılaştırma anlamı birbirine uygun düşmektedir. *+rAk* ekinin sözcüklere kattığı “daha ...” anlamı *ara* edatının *Ok* edatıyla pekiştirilmesi neticesinde ortaya çıkmış gibi görünüyor.

91.2. Ekin Kullanılışı

Marcel Erdal *+rAk* ekli örneklerin Eski Uygur Türkçesinin birçok metninde görüldüğünü ancak Runik örneği için *bâgrâkim a! âsizim a! ad(i)rıldım* olduğunu bildirmektedir (1991: 62). Eski Uygur Türkçesinde kuvvetlendirme eki olduğu, çoğunlukla sıfat ve zarflara getirildiği ve bazı durumlarda diğer eklerle genişlemiş biçimlerinin kullanıldığı söylenmiştir: *artuğrak ‘çok fazla, mükemmel’, aşnurağ ‘daha önce, çok önce’, küçlüğrek ‘çok güçlü, daha güçlü’, öküşrek ‘pek çok’, öngreerek ‘çok önce, daha önce’ teringrek ‘çok derin, daha derin’, yigrek ‘çok iyi, daha iyi’; azraççakia ‘çok az’* (Eraslan, 2012: 101). Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Eski Anadolu ve Çağatay Türkçelerinde üstünlük ve karşılaştırma görevinde sözcükler türeten bir ektir:

⁹⁰Hacımeminoğlu (1992: 5) *ara* edatının yapısıyla ilgili *+rA* yön ekiyle yapılmış bir yer zarfını andırdığını aynı zamanda bir zarf-fiile de benzediğini ifade etmiştir. Bu edat, cümlede kullanıldığında da yer zarfı görevindedir.

bedükrek, süçigrek, azrak (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 59); *ıraqrak, köprek, katıgrak* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 188); *yakınrak, bilgerek, uzunrak* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 326); *tizrek, yigrek* (Şahin, 2015: 55); *itigrek* ‘daha keskin’, *uluğrak* ‘daha büyük’, *kışkarak* ‘daha kısa’ (Argunşah, 2014: 106). Güner (2013: 126) Kıpçak Türkçesinde ekin +*rAḥ* biçimine de yer vermiştir: *yaḥşırak* ~ *yaḥşırak* ‘daha iyi’. Ayrıca bu ek, Kıpçak Türkçesindeki *kökrek* ‘kadavra, ceset’ örneğinde “karşılaştırma görevinin dışına çıkararak” somut isim yapmıştır (2013: 127). Eski Anadolu Türkçesindeki *sarprak* örneğinde ekin +*rah* biçimi bulunmaktadır (Genç, 2005: 137). +*rAk* eki Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesinde sık kullanılan bir ektir.

+*rAk* ekinin Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerinden Türkiye Türkçesinde kullanımı oldukça sınırlıdır: *ufarak, büyürek* (Karaağaç, 2013: 273). Gagavuz Türkçesinde benzerlik, gibilik, çokluk ve karşılaştırma işlevleri bulunan bir isimden isim yapma ekidir: *birazarak ver, küçürekmiş* ‘biraz küçük’ (Özkan, 2007: 102). Azerbaycan Türkçesinde de kuvvetlendirme ve karşılaştırma işlevinde kullanılan bir ektir: *açığrag* ‘daha açık, biraz açık’, *yaxşırag* ‘daha iyi, daha güzel, biraz güzel’, *göderäk* ‘kısacık, biraz kısa’ (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007b: 186). Türkmen Türkçesinde ünlüsü daima uzun olan bu ek, bir nesnenin tadının, renginin veya durumunun normalden daha az olduğu bildiren sözcükler türetir: *aağraak* ‘biraz ak’, *gaharcañraak* ‘biraz sinirli’, *tääzeräk* ‘biraz yeni’ (Kara, 2007: 251).

Özbek Türkçesinde derecelendirme ifade eden ve işlek olarak kullanılan bir ektir: *ävälraq* ‘daha evvel’, *uzaqrâq* ‘daha uzak’, *yârûğraq* ‘daha parlak’, *küçlirâq* ‘daha güçlü’ (Öztürk, 2007: 301). Yeni Uygur Türkçesinde de karşılaştırma bildiren sözcükler türetir: *burunraq* ‘daha önce’, *köpräk* ‘daha çok’, *kiçikräk* ‘daha küçük’ (Ersoy, 2007: 370).

Kazak Türkçesinde sıfatların karşılaştırmalı biçimlerini türeten bu ek daha fazla olma durumunu bildirir: *naqtıraq* ‘daha keskin’, *ülkenirek* ‘daha büyük’, *uzınıraq* ‘daha uzun’ (Tamir, 2007: 439). Kırgız Türkçesinde yuvarlak biçimi de olan bu ek, sıfatlara eklenerek karşılaştırma ve dereceleme ifade eden sözcükler türetir: *içkereek* ‘daha ince’, *semizireek* ‘daha şişman’, *köpüröök* ‘daha çok’, *muzduuraak* ‘daha buzlu’ (Çengel, 2007: 502). Tatar Türkçesinde bu ekin işlevi Kazak ve Kırgız Türkçesindeki gibidir:

iñlerek ‘enlice’, *sülpenrek* ‘gevşekçe’, *nıgrak* ‘daha sıkıca, sağlamca’ (Öner, 2007: 700)⁹¹.

Ekin Altay ve Tuva Türkçelerinde kullanımı yoktur. Yukarıda Arıkoğlu (2004: 189)’ndan alıntılanarak belirttiğimiz gibi Tuva Türkçesinde *+rAk* ekinin işlevini *aarak* edatı karşılamaktadır.⁹²

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	+rek
	Eski Uygur Türkçesi	+rAk
	Karahanlı Türkçesi	+rAk
Orta Türkçe	Harezm Türkçesi	+rAk
	Kıpçak Türkçesi	+rAk, +raḡ
	Eski Anadolu Türkçesi	+rAk, +raḡ
	Çağatay Türkçesi	+rAk
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	+rAk
	Azerbaycan Türkçesi	+raḡ, +rek
	Türkmen Türkçesi	+raak, +rääk
	Gagavuz Türkçesi	+(A)rAk
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	+râq
	Yeni Uygur Türkçesi	+raq, +râk
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	+(I)rAk
	Kırgız Türkçesi	+(I)rAAk, +(U)rOOk
	Tatar Türkçesi	+rAk

⁹¹Serebrennikov ve Gadjeva (2011: 111) *+rAk* ekinin nadiren *+rIk* biçiminde de görüldüğünü söylemiş ve buna örnek olarak Altay Türkçesinden *ağarıq* ‘beyazca’, *sarğarıq* ‘sarımsı’ sözcüklerini vermiştir. Bizce bu örnekler isimden *+rAk* ekiyle türemiş sözcükler değil *+gAr-* isimden fiil yapma ekiyle türemiş fiillere *-Ik* ekinin getirilmesiyle türemiş sözcüklerdir.

⁹²Mustafa Öner “Türkçede *-prAk* Zarf-fiili” başlıklı yazısında *+rAk* ekinin *-p* zarf-fiil ekiyle birleştiği *-prAk* zarf-fiil ekini değerlendirmiş ve bu ekin Tatar, Kırgız, Türkmen, Özbek Türkçelerinde kullanıldığına değinmiştir (Öner, 2007: 68-73).

Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	----
	Tuva Türkçesi	----

92. +(I)rkA-, +(U)rkA- (İsimden Fiil Yapma Eki)

92.1. Ekin Kökeni

Necmettin Hacıeminoğlu bu eki isimden fiil yapan *+I-*, *+U-* eki üzerine *-r-* fiilden fiil yapma eki, *-k* fiilden isim yapma eki ve *+A-* isimden fiil yapma ekinin gelip birleşmesiyle açıklamıştır (1984: 139).

Şinasi Tekin'e göre *+(I)rkA-*, *+(U)rkA-* eki *+r °k + a-* biçiminde düşünülebilir. Ancak Tekin, “*elimizdeki misallerin hiçbiri *+r, *+r°k veya *+°kd şeklinde görülmemektedir*” diyerek ekin yapısıyla ilgili tereddüdünü de bildirmiştir (1992: 82).

James Russel Hamilton, işlevini “*o duygu ya da niteliği kazanmak, onlarla dolmak anlamı veren isimden fiil yapma eki*” olarak açıkladığı *+(I)rkA-* ekinin yapısını, şüpheli olmakla birlikte, *irk-* ‘*yiğmak, biriktirmek*’ fiili ile *-e* pekiştirme ekinin birleşmesine bağlamıştır (2011: 251).

+(I)rkA-, *+(U)rkA-* isimden fiil yapma eki *+(I)r-*, *+(U)r-* isimden fiil yapma eki, *-k-* fiilden isim yapma eki ve *+A-* isimden fiil yapma ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir.

92.2. Ekin Kullanılışı

Talat Tekin *+(X)rkA-* biçiminde verdiği eki isimden fiil yapma ekleri arasında zikretmiş ve sadece *tokurkak* ‘*kendini tok saymak*’ örneğini vermiştir (2003a: 88). A. v. Gabain isimden fiil yapma ekleri içerisinde zikrettiği ekle ilgili bir açıklama yapmadan sadece örneklerine yer vermekle yetinmiştir: *alpırkan-* ‘*yiğitlenmek*’, *kıwırkaqlan-* ‘*hasislik etmek*’ (1988: 50). Clauson (1972: xlv) bu ekin abartma fonksiyonu taşıyan seyrek kullanılan bir ek olduğunu ve *tañırka:-*, *tsoyorka:-* örneklerinde geçtiğini söylemiştir. Karahanlı Türkçesinde “*bir duygu veya nitelikle dolu olmak*” anlamında fiiller türetir: *soyurka-*, *tañırka-* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 61). Harezmi ve Kıpçak Türkçelerinde de işlevi aynıdır: *dañırka-* ~ *tañırka-*, *esirge-* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 190); *azırğa-* ‘*küçümsemek*’, *esirge-* ‘*merhamet etmek, esirgemek*’,

soyurğa- ‘merhamet etmek, bağışlamak’ (Güner, 2013: 164). Eski Anadolu Türkçesinde +*IrgA-* biçiminde bulunan ek *azırğa-*, *esirge-* gibi örneklerde geçmektedir (Şahin, 2015: 76). Eckmann’a göre bu ek, “duygu, fikir, görüş bildiren fiiller” türetir: *azırğa-* ‘azımsamak, az bulmak’, *taşırğan-* ‘taş çarpmak, atın turnağının taşlara çarparak iltihaplanması’ (Eckmann, 2012: 58).

Türkiye Türkçesinde, Tahsin Banguoğlu, eskiden beri çok yaygın olmayan ve bir türlü benzerlik anlamı taşıyan fiiller türeten bu ekin sayılı yadigârlarının kaldığını belirtmiştir: *azırğanmak, yadırgamak, esirgemek, geçirgemek, taşırgramak* ‘hayvan turnağını taşa zedelemek’. Banguoğlu, “rastlantılı olarak ya da anlatım birliği sebebiyle ... -irge- benzerlik eki de hem isim hem fiil tabanlarından fiil yapar olmuştur” diyerek ekin fiil köklerine geldiği *kasırgramak* ve *acırganmak* örneklerini vermiştir (2004: 213). Zeynep Korkmaz ekin birleşik bir ek görünümünde olduğunu söylemiş ancak yapısıyla ilgili açıklama yapmayarak *azırğa-*, *azırğan-*, *esirge-*, *taşırğa-*, *yadırga-* gibi örnekleri sıralamıştır (2003: 121). Gagavuz Türkçesinde ekin -*n-* ile genişlemiş biçimi olan +*irgen-* eki bulunmaktadır: *sesirgen-* (Özkan, 2007: 109). Türkmen Türkçesinde fazla işlek olmamakla birlikte tek heceli isim ve sıfatlara gelerek bunlarla ilgili hareketleri bildiren fiiller türettiği belirtilmiştir: *düyşürge-* ‘düş görmek’, *näzirge-* ‘nazlanmak; kapris yapmak’ (Kara, 2007: 255).

Kazak Türkçesinde olma ifade eden fiiller türetir: *catırqa-* ‘yadırgamak’, *esirke-* ‘esirgemek, acımak’ (Tamir, 2007: 447). Bu lehçede yapma ifade eden fiiller türeten +*ırqan-*, +*irken-* eki, *azırqan-* ‘azımsamak, pek memnun olmamak’, *aşırqan-* ‘yemeğin acılığını fark etmek, beğenmemek’, bu ekin -*n-* ile genişlemiş biçimidir (Tamir, 2007: 447). Kırgız Türkçesinde de ekin +(I)rka- biçimi vardır: *sanaarka-* ‘düşünmek, düşünceye dalmak’, *açuurka-* ‘ekşiyi veya acıyı sevmek’, *catırka-* ‘yadırgamak’, *taşırka-* ‘ayakları zedelemek’ (Çengel, 2017: 131).

Altay Türkçesinde isim ve sıfatlara gelip genellikle olumsuz fiiller türetir: *künürke-* ‘kıskanmak’, *caşkırka-* ‘kendini beğenmek, burnu havada olmak, kurumlanmak, burnu büyümek’, *sanarka-* ‘kederlenmek, elemlemek, içi sıkılmak’ (Dilek, 2007: 1031). Tuva Türkçesinde ‘övünmek, gibi görünmek’ anlamı veren fiiller türeten bu ek, “ilerleyici ünlü benzeşmesiyle, özellikle ünsüz düşmesi görülen kelimelerde” +*ArgA-* biçiminde görülür: *çeçe-erge-* ‘güzel konuşmasıyla övünmek’, *yozu-urğa-* ‘nazlanmak, kırılmak’, *eki-irge-* ‘iyileşmek’ (Arıkoğlu, 2007: 1170). Burada

ekin, -n- fiilden fiil yapma ekiyle birlikte kullanıldığı örnekler de yer alır: *balı-ırgan-
'hastayım diye nazlanmak'* (Arıkoğlu, 2007: 1170).

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	+ (I)rkA-, +(U)rkA-
	Eski Uygur Türkçesi	+ (I)rkA-, +(U)rkA-
	Karahanlı Türkçesi	+ (I)rkA-, +(U)rkA-
Orta Türkçe	Harezmi Türkçesi	+ (I)rGA-, +(U)rkA-
	Kıpçak Türkçesi	+ (I)rGA-, +(U)rGA-
	Eski Anadolu Türkçesi	+ (I)rgA-
	Çağatay Türkçesi	+ (I)rgA-, +(U)rgA-
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	+ (I)rgA-
	Azerbaycan Türkçesi	-----
	Türkmen Türkçesi	+ (I)rğA-, +(U)rğA-
	Gagavuz Türkçesi	+irge-n-
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-----
	Yeni Uygur Türkçesi	-----
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	+ırqa-, +irke-
	Kırgız Türkçesi	+ (I)rka-
	Tatar Türkçesi	-----
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	+ (I)rkA-
	Tuva Türkçesi	+ArgA-, +(I)rgA-, +(U)rgA-

93. -sAr (Zarf-Fiil ve Kip Eki)

93.1. Ekin Kökeni

W. Bang ekin *-A/-I* zarf-fiil ekini almış asıl fiil ve *sa-* ‘saymak, tasarlamak’ anlamındaki fiilin *-r* geniş zaman ekini almış şeklinin birleşiminden oluştuğunu söylemektedir: *-A / -I + sa - r > -sAr*. A. v. Gabain ve C. Brockelmann, Bang’ın görüşünü benimsemektedir (Şçerbak, 2016: 69; Korkmaz, 2005b: 163). Räsänen de Bang’ın görüşüne katılır (Eraslan, 2000: 94). Kemal Eraslan, *sa-* fiilinin geniş zaman şekli olan *sar* kelimesinin ekleşmesinin Eski Türkçe için mümkün olmadığını, *DUrUr > -DUr* gelişimiyle *sar > -ser* gelişiminin aynı olmadığını ifade eder (2000: 94).

Radloff eki *-sI* ekli isim-fiiller ve *-r* ortacının birleşmesiyle, Baskakov *-ig* (fiil ismi) + *sa* (ayrı bir görünüş eki) + *r* (ortaç) ve Kononov *-sa* (dilek-şart kipi) + *r* (geniş zaman eki) şeklinde açıklamıştır (Kuznetsov, 1997: 195). Şçerbak (2016: 70)’a göre Radloff’un görüşü daha uygundur. Tenişev ise ekin eski şeklini *-sa* olarak düşünmüş ancak */r/*li şeklin nasıl ortaya çıktığıyla ilgili bir fikir öne sürmemiştir (Şçerbak, 2016: 69). Serebrennikov ve Gadjeva (2011: 184) *-sAr* ekinin *-sa* ve *-r* göstericilerinden oluştuğunu söylemiştir. Buradaki *-r* ögesiye “*şimdiki-gelecek zaman*” eki olan *-Ir* ekinden gelir.

Ramstedt ekin *-sA-* fiilden fiil yapma eki ve *-r* geniş zaman sıfat-fiil ekinin birleşiminden meydana geldiğini ifade eder (Korkmaz, 2005: 163). Vecihe Hatiboğlu (Kılıçoğlu) ve Zeynep Korkmaz da Ramstedt ile aynı görüştedir (Korkmaz, 2005b: 164). Petro İ. Kuznetsov ekin kökenini *-U* zarf-fiil ekini almış *sa-* ‘saymak’ fiiline götürür. O, örnek olarak *kal-* fiiline *sa-* fiilini ekleyerek ekin fonetik gelişimini⁹³ şöyle verir: *kal-sayı > kal-sarı > kal-sar (Eski Türkçedeki şekil) > kal-sa* (1997: 219).

Kemal Eraslan ekin *+sa-* isimden fiil yapma eki ve *-r* geniş zaman sıfat-fiil ekinin birleşmesinden meydana geldiğini kabul eder (2000: 107-108). Levitskaya ekin Udmurtçadaki *-sA* zarf-fiil eki ile genel Türkçedeki şart ekinin karışması sonucu oluştuğunu düşünür (Karahana, 2011: 193). KTLG’de ekin, Türkiye Türkçesinde ‘zaman’ kavramıyla ilgili olarak *sıra* edatının *Yumak açtık sıra dolaşıyor, Baktık sıra*

⁹³ “*kel sayu sebinür ben ‘gelse sevinirim’ (= Onu/gel/miş/saya/rak sevinirim; yani henüz adamı gelmiş saymadığım için sevinç duymam için gereken koşul mevcut değildir)*” (Kuznetsov, 1997: 219).

kızcağızın yüzü kızarıyor örneklerindeki gibi *-dlkçA* ekiyle aynı anlamda kullanımına benzetilerek *al-u sa-r* yapısından kısalmış olduğu ifade edilmiştir (KTLG, 2013: 193).

Leyla Karahan ekin aslında *-sA* olduğunu ve genişleyerek *-sAr* (*-r* pekiştirme unsurudur) biçimini aldığını belirtmiştir. Karahan'a göre yazıtlar her zaman ekin ilk şeklini vermez. Örneğin Karahanlı Türkçesinde *-Ay* olan ek yazıtlarda *-AyIn* biçimindedir. Zarf-fiil eklerinin genişleme eğilimli ekler olması, *-sAr* ekinin pekiştirici bir unsurla genişlememiş *-I*, *-A*, *-Ip* ekleri gibi birleşik fiillerin kuruluşunda yer alması (*kizlese bolmaz KB*) ve *-r* ünsüzünün pekiştirme işleviyle *-gIr-*, *-(I)mtIr* vs. gibi eklerde de karşımıza çıkması Karahan'ın bu görüşünü dayandırdığı gerekçelerdir (2011a: 193-198). Çuvaş Türkçesinde ek *-sAr* değil *-sAn*'dir. Ekin genişlemiş biçimi olan *-sAssIn* da kullanılır. Karahan'a göre bu durum bir $r > n$ değişmesiyle değil Çuvaşçanın *-sA* ekini genişletme tercihi olarak kabul edilmelidir. Kutagdu Bilig'deki *edleseş men, kelmesey* örneklerindeki *-sey* biçimi de ilgi çekicidir (2011a: 196).

Bu örnekler bize ekin asli şeklinin *-sA* olduğunu bazı lehçelerin bu eki genişletmek için farklı sesler tercih etmiş olduğunu gösteriyor. Genişletme unsuru Karahanlı Türkçesinde belki de *+y*, Çuvaşçada *+n*, Tuva Türkçesinde *+zA* biçimindedir. Bu durumda *-sAr* ekinin yapısı da *-sA* şart eki ve *+r* pekiştirme unsurunun birleşmesiyle açıklanabilir. Ekin *-DAr*, *-DOr*, *-lAr*, *-lOr*, *-nAr*, *-nOr* biçimindeki */r/*li şekilleri Yakut Türkçesinde devam etmektedir (KTLG, 2013: 671).

93.2. Ekin Kullanılışı

Talat Tekin *-sAr* ekinin “*asıl eylemin hangi şart ya da şartlar altında işlendiğini belirtmek*” ve “*asıl hangi durumlarda ve ne zaman işlendiğini belirtmek*” işlevli şart zarf-fiil eki olduğunu söylemiştir: *ötükän yir olorup arkış türkiş ı-sar nän buşug yok* ‘Ötüken ülkesinde oturup (oradan) kervanlar gönderirsen (hiç) derdin ve sıkıntın olmaz’; *közdä yaş kälär tida, köñülte sıgıt kälär yanturu-seneng sakıntım* ‘Göz(lerim)den yaş gelince (onlara) engel olarak, gön(üm)den feryat etmek gelince (onu) geri çevirterek yas tuttum’ (Tekin, 2003a: 177). *-sAr* eki, Talat Tekin’in “*gerçeğe aykırı şartlar*” dediği “*asla doğru ya da gerçek olmayan ya da gerçekleşmeyecek olan varsayımlı eylemler veya durumlar*”ı bildiren cümlelerin şart ifadeli yan cümlesini oluşturur: *kül tigin yok är-sär kop öl-täçi ärtigiz* ‘Prens Kül olmasaydı hepiniz ölecek idiniz’ (2003a: 192). Gabain, “Eski Türkçenin Grameri”nin “Cümle Kuruluşu” bahsinde

-sAr ekiyle kurulan yan cümlelerden bahseder. Ona göre şart cümleleri “menşe bakımından şekil olarak bir başkasıyla bağlantısı olmayan fakat mantık bakımından bağımlı esas cümleler”dir: *barsar, bargıl ‘Gidersen, git!’; ol yirgärü barsar, türk bodun, öltäçi sän ‘Bu ülkeye gidersen, Türk milleti, öleceksin.’; tükäl bilgä täñri täñrиси burhan nırvanğa kirü yarkıladı ärsär, ymä kötmiş izi taķı tükäl bar ‘Eğer tam hikmet tanrular tanrısı Buda Nirvāna’ya girmeyi emretmişse, koyduğu iz henüz bolmamış biçimde duruyor’.* Gabain, çok kısa bir şart cümlesinin “bir cümle öbeğinin yükseltilmesine” yaradığını bildirmiştir: *tawğaç ili ärsär, märiçi atlığ uç kıdığ türk türgiş yir ol ‘Çin ülkesi (ise), Mleccha adlı, en uç hudutlarda bulunan türk türgiş ülkesidir.’* (1988: 123-124). Karahanlı Türkçesinde -sA şeklinde gördüğümüz ek, şart kipini meydana getirir. Birkaç örnekte -sAy şekli geçmektedir: *barsa men, kılmasa sen, bolsalar* (Hacıeminoğlu, 2003: 188-189). *kerek* sözcüğü ile birlikte -sA ekini almış fiil gereklilik kipini meydana getirir: *neçe me bu begler sözün kızlese / bu iki kişike kerek sözlese, er edgü kerek tutsa edgü kılınç / kayuda tilese bulur ming sevinç* (Hacıeminoğlu, 2003: 193-194). Ekin *er-* fiiline getirilmiş biçimi, *erse*, basit zamanlı fiillere gelerek şart birleşik çekimini meydana getirir: *bitimedi erse, kılur erse sen, ölmüş erse* (Hacıeminoğlu, 2003: 196). DLT’de -sAr ekli, *buşmasar boz kuş tutar, ewmeser ürüng kuş tutar* (Atalay, 1986a: 12) gibi örnekler yer alsada bu dönemde -sA biçiminin kullanımı daha yaygındır. Harezmi Türkçesinde -sA eki şart kipini meydana getirir: *kılsam, açsang, kiçse*. Teklik ikinci şahıs için ekin -sAngAn⁹⁴ şekli de yer almaktadır: *kılsangan, köydürsengen*. “Hüsrev ü Şirîn”de bir örnekte *tile-sengin* biçiminde geçmektedir (Hacıeminoğlu, 1997: 157-159). *ir-* / *i-* yardımcı fiiline -sA ekinin getirilmesiyle oluşan *erse* şekli, isim çekiminde şart kipini ve basit zamanlı fiillere gelerek şart birleşik çekimini meydana getirmektedir: *bagda irsem, ot irseng, şah iseng; işitür irseng, azdım irse* (Hacıeminoğlu, 1997: 162-163). Kıpçak Türkçesinde şart kipini oluşturmaktadır. “Gülistan Tercümesi”nde teklik ikinci şahısta -sAnAn biçimi yer alır: *bolsa mén ‘olsam’, alsa sän ‘alsan’, ağırlasak ‘ağırlasak’* (Güner, 2013: 243-248).

⁹⁴Necmettin Hacıeminoğlu ekin -sAngAn biçimi için şu açıklamaları yapmaktadır: “-sangan / -sengen şekli kuvvetlenmiş şart manasını ifade etmektedir. Başvurduğumuz yazılı kaynaklarda örnek ve izahını bulamadığımız bu ekin, bazı Anadolu ağızlarında, biraz değişik şekli ile fakat aynı manada kullanılmakta olduğunu biliyoruz. Mesela Darende’de kuvvetli şart ifadesi olarak -sanang / -seneng eki kullanılmaktadır. Konya ağızında da -sangna / -sengne şeklinin bulunduğunu tespit ettik. Her üçü de aynı manada kullanılan bir ekin ifade şekilleridir. Bu ayrılığı yer değiştirme (metatez) olayı ile izah mümkündür. -sangna < -sanang < -sang; -sengne < -seneng < -seng. Mana ve kullanılış şeklini böyle belirttikten sonra, asıl ekin sonuna eklenen -an / -en unsurunun izahını da şöyle yapabiliriz: -an / -en unsurunu -a-n / -e-n olmak üzere ayırmak mümkün; -a- / -e- bugünkü gramerde çağrı hâli denilen ve şart kipinden sonra bir kuvvetlendirme edatı vazifesi gören ektir. -n ise, yanlış benzetme yolu ile halk tarafından ilave edilen bir vasıta hâli eki olabilir” (1997: 158-159).

“Teklik 2. şahusta A! ünlemi ile genişletilmesiyle birlikte, kipin taşıdığı dilek anlamının çok güçlü bir istek görevinde kullanıldığını gösteren örnekler de bulunmaktadır: aytsaḡa ‘söylesene’, bildürseḡe ‘bildirsene’, iştirseḡe ‘içtirsene’” (Güner, 2013: 245). -sA ekini almış fiile kérek sözcüğünün getirilmesi ile gereklilik kipi meydana getirilir: adet bolsa kerek ‘âdet, huy olması gerek’ (Güner, 2013: 249). er- / e- fiiline şart ekinin getirilmesiyle meydana gelen erse / ese basit zamanlı fiillere gelerek şart birleşik çekimini meydana getirir: körgüzürse ‘gösterirse’, kördüm érse ‘gördüysem’, turmuşsa ‘kalkmışsa’ (Güner, 2013: 256-258). Eski Anadolu Türkçesinde -sA gerek yapısı gelecek zaman bildirir: inşâallah bu ulu taşı müslimânların yolundan götürsem gerek, didi (Gülsevin ve Boz, 2004: 129). Gülsevin ve Boz (2004: 133); -sA ekinin şart bildirdiği sürece esas cümlenin yüklemi olmayıp zarf-fiil niteliği taşıdığını, sadece dilek-istek ve gereklilik bildirdiği örneklerde cümlenin yüklemi olup kip olarak kullanıldığını belirtmiştir: bir kaç haslet birle ârâste olsaḡ gerek, gamzenüḡ zahmın görüp yolunḡa yüz döndürsevüz / hiç amân vérme ki senden tıḡ u bizden başlar. -sA eki ve bu ekle meydana gelen -dIsA ve -sA + kişi şeklindeki yapılar zarf-fiiller bahsinde zikredilmiştir: beni namâz vakti gelse namâzdan yıḡmayasın, beni ol hâlde gördise eyitdi tur namâz kıl, kara eşek başına uyan ursañ katır olmaz karavaşa ton geyürseḡ kadın olmaz (Gülsevin ve Boz, 2003: 150-151). Çağatay Türkçesinde şart kipini ve er- / e- yardımcı fiiline eklenerek, érse / ese biçiminde, basit zamanlı fiillerin şart birleşik çekimlerini meydana getirir. Şart kipinde teklik ikinci şahıs +An ekiyle pekiştirilebilmektedir: kılmasam ‘kılmasam’, körsem ‘görsem’, alsañ ‘alsan’, tileseḡen ‘dilesen’; baḡtı érse ‘baktıysa’, kirer érseḡ ‘girersen’ (Argunşah, 2014: 174-175, 180).

Türkiye Türkçesinde -sA eki şart kipini meydana getirir. “Bugün Türkiye Türkçesinde -sA eki ile kurulan bu kip aynı zamanda ‘dilek’, ‘istek’ ve ‘niyet’ de bildirmektedir. Bu bakımdan iyelik kökenli şahıs eklerini alarak çekime giren dilek-şart kipi 1-şart, 2-dilek, istek, niyet bildirme gibi iki yönlü ve birbirinden farklı iki temel görev yüklenmiştir” (Korkmaz, 2003: 676-677). Eğer beni tanımayacaklarından emin olsam, neden küçük bir nutuk söylemeyeyim, Dikkat etsem Sungur Alp Beyin Yusuf olduğunu nereden bilirim (Korkmaz, 2003: 681, 691). i- yardımcı fiiline şart ekinin getirilmesiyle oluşan ise biçimi, isimlere gelerek şart çekimini ve basit zamanlı fiillere gelerek şart birleşik çekimlerini meydana getirir: Eğer bu işin sorumlusu ben isem ben, sen isen sen, yok hepimiz isek hepimiz, sonuca katlanmalıyız; Sınavda yüksek puan aldıysam, yaşadım demektir, istediğim fakülteye girebilirim (Korkmaz, 2003: 712, 765-

776). Azerbaycan Türkçesinde şart kipini; *i-* fiiline eklenerek, *ise* biçiminde, isimlerin şart kipinde çekimini ve basit zamanlı fiillere gelerek şart birleşik çekimini meydana getirir: *alsam, işlāsāk, gātsāniz; yaxşı isām, tālābā isān, tālābā isālār; yazdısam, almıssa* (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007b: 198, 209, 211). Gagavuz Türkçesinde şart kipini; *i-* fiiline gelerek, *ise* biçiminde, isimlerin şart çekimini ve basit zamanlı fiillerin şart birleşik çekimini meydana getirir: *bulsam, görsān; doruysam, çıplaksan; yaşaarsam, zeetlenārsām, çalındıysa* (Özkan, 1996: 157, 162, 166-167). Türkmen Türkçesinde şart kipini⁹⁵ ve *bol-* fiiline eklenerek, *bolsa* biçiminde, basit zamanlı fiillerin şart birleşik çekimini meydana getirir: *söysem ‘sevsem, seversem’, goorasam ‘korusam, korursam’; okaan bolsam ‘okumuşsam’, bilcek bolsam ‘bileceksem’* (Kara, 2005: 125, 162-164).

Özbek Türkçesinde şart kipini, *kerāk* sözcüğü ile birlikte gereklilik kipini meydana getirir: *Yänä borānlārgä duçar bolsāmu / sening āstānānggä yıqılsām yänä / köçsälāring köçip ketvārlāring ‘Yine boranlara rastlasam da senin eşiğine yıkılsam yine, göçecekseniz göçüp gidiverin’* (Öztürk, 2007: 329-330, 331). Yeni Uygur Türkçesinde şart kipini, *e-* fiiline gelerek, *ese*, biçiminde isimlerin çok yaygın kullanılmayan şart çekimini ve *bol-* fiiline gelerek, *bolsa* biçiminde, basit zamanlı fiillerin şart birleşik çekimlerini meydana getirir: *bārsāñ ‘versen’, yazsaq ‘yazsak’; heçnārsä ‘hiçbir şey’, gözāl esä ‘güzelse’, yahşi esä ‘iyiyse’; çiqqan bolsam ‘çıkılmış olsam’, başlamaydığan bolsāñ ‘çımeyeceksen’* (Ersoy, 2007: 379, 393, 408-409). *-sa* ekiyle çekimlenmiş fiilden sonra *kerāk ‘gerek’, lazim ‘lazım’, şart ‘şart’, zörür ‘zaruri’* sözcüklerinden birinin getirilmesiyle gereklilik kipinin bir biçimi oluşur: *içsām kerāk ‘içmeliyim’, alsam kerāk emes ‘almamalıyım’* (Ersoy, 2007: 396).

Kazak Türkçesinde şart kipini ve *bol-* fiiline gelerek, *bolsa* biçiminde, basit zamanlı fiillerin şart birleşik çekimlerini meydana getirir: *qalasam ‘istesem, istersem’, ketpesem ‘gitmesem, gitmezsem’; bilgen bolsañ ‘bildiysen, bilmişsen’, sezgen bolsa ‘sezdiyse, sezmişse’* (Tamir, 2007: 468, 470). *-sa + şahıs eki + kerek* yapısıyla gereklilik kipini meydana getirir: *bilsem kerek, bastasaq kerek* (KTLG, 2013: 528). Kırgız Türkçesinde şart kipini; *bol-* fiiline eklenerek, *bolso* biçiminde, isimlerin şart çekimini ve basit zamanlı fiillere gelerek şart birleşik çekimini meydana getirir:

⁹⁵Türkmen Türkçesinde şart çekiminde çokluk ikinci şahsın sonuna *-IAAñ* getirilerek anlama nezaket ifadesi katılır: *barsañzlaañ ‘haydi gidin’, gelseñzläañ ‘geliverin, lütfen geliniz’, içseñzläañ ‘içiverin, lütfen içiniz’* (Kara, 2005: 125).

baştasam ‘başlasam’, *bilsek, bilseñizder*; *üydö bolso* ‘evde ise’, *cakşı bolso* ‘iyi ise’; *bilgen bolsom* ‘bilmediysem’, *alar bolso* (Çengel, 2007: 209, 521, 524). -sA + şahıs eki + *kerek* yapısıyla gereklilik kipini meydana getirir: *bilse kerek, baştasak kerek* (KTLG, 2013: 527). Tatar Türkçesinde şart kipini; *bul-* fiiline gelerek, *bulsa* biçiminde, isimlerin şart çekimini ve basit zamanlı fiillere gelerek şart birleşik çekimini meydana getirir: *almaşsam, töşemesek, oçırsağız*; *Şundıy dev bulsam da min, ciñël idëm yok kėbėk* ‘Öyle dev olsam da ben, hafıftım tıy gibi’, *Medine hėzėrlėk eşlerėn tamamlagan bulsa, eşke hezėr ük kėrėşebėz, didė Rehim* ‘Medine, hazırlık işlerini tamamlamışsa, işe hemen girişiriz, dedi Rehim’ (Öner, 2007: 712, 717, 721). -sA + şahıs eki + *kiräk* yapısıyla gereklilik kipini meydana getirir: *bılsām kiräk, başlasañ kiräk, başlasağız kiräk* (KTLG, 2013: 526).

Altay Türkçesinde şart kipini; *bol-* fiiline gelerek, *bolzo* biçiminde, isimlerin şart çekimini ve basit zamanlı fiillerin şart birleşik çekimini meydana getirir: *alzam* ‘alsam’, *körzöbis / körzöös* ‘görsek’; *Men cakşı kiji bolzom* ‘iyi (biri) isem’; *alğan bolzom* ‘aldıysam’, *körör bolzoñ, baratan bolzo* (Dilek, 2007: 1039, 1053, 1061-1062). Tuva Türkçesinde şart kipini ve *bol-* fiiline gelerek, *bolza* biçiminde, fiillerin şart birleşik çekimlerini meydana getirir: *alzumza* ‘alsam’, *ketsiñze*; *Düjümde-daa bozla, ol ayakta taraanı avamnıñ holundan ap cip alğan bolzumza, ayda-da kayın aštaar men* ‘Rüyamda da olsa, o kâse içindeki yemeği annemin elinden alıp yemişsem/yediysem, ay da geçse nereden acıkacağım’ (Arıkoğlu, 2007: 1197).

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-sAr
	Eski Uygur Türkçesi	-sAr
	Karahanlı Türkçesi	-sA, -sAy
Orta Türkçe	Harezmi Türkçesi	-sA
	Kıpçak Türkçesi	-sA
	Eski Anadolu Türkçesi	-sA
	Çağatay Türkçesi	-sA
	Türkiye Türkçesi	-sA

Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Azerbaycan Türkçesi	-sA
	Türkmen Türkçesi	-sA
	Gagavuz Türkçesi	-sA
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-sä
	Yeni Uygur Türkçesi	-sA
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	-sA
	Kırgız Türkçesi	-sA, -sO
	Tatar Türkçesi	-sA
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-sA, -sO, -zA, -zO
	Tuva Türkçesi	-sA, -zA

94. +sIg ~ +çIg (İsimden İsim Yapma Eki)

94.1. Ekin Kökeni

Türkçenin hemen hemen bütün tarihî ve bazı çağdaş lehçelerinde yer alan, isimlere gelerek bunlardan benzerlik, gibilik ve bir şeye layık olmayı ifade eden sözcükler türeten +sIg ekinin kökeniyle ilgili, araştırmacılar görüş birliğine varmışlardır. Araştırmacılar, bu ekin +sI/- isimden fiil yapma ekiyle -(I)g fiilden isim yapma ekinin birleşmesiyle meydana geldiği konusunda hemfikirdir:

Banguoğlu (2004: 199) +sIg ekinin Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerinde +sI biçiminde olduğunu ifade etmiş ve bu eki, -si- ve -ig eklerinin birleşimiyle açıklamıştır. Gabain (1988: 48) de +sIg ekinin +sI/- isimden fiil yapma eki ve -g fiilden isim yapma eklerinin birleşmesinden oluştuğunu bildirmekte ve Erdal da Gabain'in bu görüşüne katılmaktadır (1991: 72). Korkmaz (2003: 62) Türkiye Türkçesindeki +sI, +sU ekinin Eski Türkçede yer alan ve +sI/- isimden fiil yapma eki ve -g fiilden isim yapma ekinin birleşmesiyle meydana gelmiş +sIg ekinin bir kalıntısı olduğunu ifade etmiştir. Clauson (1972: xli) benzerlik bildirir dediği +sIg ekinin +sI/- isimden fiil yapma ekiyle -g fiilden isim yapma ekinin birleşmesiyle açıklandığı aktarmıştır.

94.2. Ekin Kullanılışı

Marcel Erdal bu ekin sadece benzerlik değil aynı zamanda bir şeye layık olmayıda ifade eden sözcükler türettiğini söylemiştir: *bar ärmädin barsıg, çın ärmädin çınsıg közünmäkläri üzä; ulugsıg* örneklerinde olduğu gibi (1991: 72). Talat Tekin +çIg ekinin sadece *adınc(ç)ıg* ‘olağanüstü, harika, şaşılasi’ < *adınc+sıg örneğinde geçtiğini bildirmiştir (2003a: 81). +sIg eki ise benzerlik sıfatları türeten bir isimden isim yapma ekidir: *yılsıg* ‘refah içinde, müreffeh, zengin, mutlu’ (Tekin, 2003a: 84). A. v. Gabain de isimden sıfat yapan ekler bahsinde +sıg, +sig ve +çıg, +çig eklerini aynı başlıkta ele almış ve ekle ilgili *kulsıg* ‘köle gibi, kul gibi’, *bägsıg* ‘bey gibi, beye yakışır’, *adınsıg, adınçıg* ‘başka türlü, seçkin’ örneklerini sıralamıştır. Gabain, +sıg ekinin -ç ünsüzü ile biten bazı sözcüklere gelerek bu sözcüklerde -çsıg > -çıg şeklinde bir değişme olduğunu söylemiştir: *küsänçig* ‘arzu edilen, istenilen’ < *küsänç* ‘istek, arzu’, *korkınçig* ‘korkunç’ < *korkınç* ‘korku, tehlike’ (1988: 48). Karahanlı Türkçesinde *kulsıg, yıparsıg* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 59) gibi örneklerde geçen +sIg eki, Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçelerinde sondaki -g sesini düşürerek +sI, +sU şekillerinde benzerlik ifade eden sözcükler türetme işleviyle kullanılmıştır: *ağırsı, artuksı* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 188); *artuksı ~ artuksu* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 326); *artuksılık* ‘ziyadelik, fazlalık’, *ayruksı* ‘başka, ayrı’, *ağırsı* ‘izzet, ikram’ (Argunşah, 2014: 107). Eski Anadolu Türkçesinde +sI isimden isim yapma eki *ayruksı ~ ayrıksı ~ ayruhsı* ‘başka, başka türlü, farklı’, *ayruksırak* ‘daha başka türlü’ gibi örneklerde geçmektedir (Üşenmez, 2013: 132).

Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerinde +sI, +sU eki (<+sIg) isimlerden “benzerlik, yakınlık, andırma” ifade eden sözcükler türeten bir ektir: *altınsı, çocuksu, erkeksi* (Korkmaz, 2003: 63); *ahmaksı, garipsi* (Özkan, 2007: 105); *goñursı* ‘kahverengimsi’, *gopbaamsı* ‘biraz kibirli’, *öçüğsi* ‘biraz solgun’ (Kara, 2007: 251).

W. Bang +sIg ekinden gelişen +sU ekinin Kazak Türkçesinden *yeşilsü* örneğine yer vermiştir (1980: 74). Tatar Türkçesinde +sU eki “bazı sıfatlara ve özellikle de renk sıfatlarına gelerek sıfatın bildirdiği niteliğe veya renge benzerlik, yakınlık ifade eden” sözcükler türetmektedir: *yamansu* ‘neşesiz, hüznü’, *alsu* ‘kırmızımsı, pembe’, *zänğärsü* ‘mavimsi’ (Güney, 2015: 68).

Altay Türkçesinde +sU eki gibilik ve benzerlik bildiren sözcükler türetir: *kumaksu* 'kumsu, kumlu gibi', *biyiksü* 'yükseğimsi, yüksek gibi', *suyuksu* 'sulu, içine su karışmış gibi olan' (Dilek, 2007: 1021). W. Bang da +sIg > +sU ekinin Altay Türkçesinde *aıksü*, *ıarazü*, *yajılzü*, *sarızü*, *köksü* örneklerini verir. Tuva Türkçesinde de benzerlik, gibilik ifade eden sözcükler türetir: *dussug* 'tuzsu', *kügürzüg* 'kükürtsü', *anıyaksıg* 'gencimsi' (Arıkoğlu, 2007: 1164).

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	+çIg, +sIg
	Eski Uygur Türkçesi	+çIg, +sIg
	Karahanlı Türkçesi	+sIg
Orta Türkçe	Harezm Türkçesi	+sI
	Kıpçak Türkçesi	+sI, +sU
	Eski Anadolu Türkçesi	+sI
	Çağatay Türkçesi	+sI
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	+sI, +sU
	Azerbaycan Türkçesi	----
	Türkmen Türkçesi	+sI
	Gagavuz Türkçesi	+sI, +sU
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	----
	Yeni Uygur Türkçesi	----
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	+sU
	Kırgız Türkçesi	----
	Tatar Türkçesi	+sU
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	+sU
	Tuva Türkçesi	+sIg, +sUg, +zIg, +zUg

95. -sIk, -sUk (Sıfat-Fiil Eki)

95.1. Ekin Kökeni

Ramstedt ekin *-s* fiil yapma eki ve *-Ik* fiilden isim yapma ekinin birleşmesinden, W. Bang da *-sI*, *-sU* ekinin *-g* sesiyle genişlemesinden meydana geldiğini öne sürmüştür (Räsänen, 1957: 141). Kemal Eraslan'a göre Ramstedt'in izahındaki *-s* şimdiye kadar böyle bir ek bilinmediği için dolayısıyla *-sIk* ekini meydana getirmesi de mümkün değildir. W. Bang'ın açıklaması kabul edildiğindeyse *-g* ekinin mahiyeti ve hangi sebeple getirildiği açıklanmalıdır. Çünkü *-g* isimden isim yapma eki değil fiilden isim yapma ekidir. W. Bang'ın bahsettiği genişleme bir analogi olarak kabul edildiğinde de analogiyi gerektirecek uygun bir sebep ortaya koymak gerekecektir (Eraslan, 1980: 42; Eraslan, 2012: 396).

C. Brockelmann'a göre *-sIg* eki, *sığ-* 'sıgmak, uymak' fiilinin ekleşmesiyle ortaya çıkmıştır (1954: 136). Kemal Eraslan'a göre "er-, tur-, yori- gibi yardımcı fiiller hariç, bir fiilin ekleşebileceğini kabul etmek kolay kolay mümkün değildir" (1980: 42; 2012: 396). Brockelmann *adınsıg*, *begsig* kelimelerindeki *+sIg* ile *kün togsuk*, *kün batsık* örneklerindeki eki aynı ek olarak değerlendirmiştir. Oysa "bir yapım ekinin hem isimlere hem de fiillere gelebilmesi Türkçenin yapısına aykırıdır. Şeklen birbirlerine benzeseler dahi, isimlere getirilen *-sığ/-sig* ekiyle fiillere getirilen *-sığ/-sig* ekini ayrı ayrı ekler kabul etmek daha uygun olur" (Eraslan, 1980: 42; Eraslan, 2012: 396). Demirbilek (2004: 731) *-sIk*, *-sUk* ekiyle ilgili etimoloji önerilerinden en çok kabul gören görüşün *-sIk*, *-sUk* ekini *+sI* teklik üçüncü şahıs iyelik ekiyle *Ok* pekiştirme edatının birleşmesiyle açıklayan görüş olduğunu belirtmiştir. Ancak *-sIk*, *-sUk* eki fiillere gelen bir ek olduğu için bu ekin bünyesindeki *-sI* parçasının isimlere getirilen *+sI* teklik üçüncü şahıs eki olması dilimizin eklenme özellikleri açısından kabul edilmez.

-sIk sıfat-fiil eki *-z-* fiilden fiil yapma eki ve *-Ik*, *-Uk* fiilden isim yapma ekinin birleşmesinden meydana gelmiş olabilir. Türkçede *-s-* fiilden fiil yapma eki yoktur ancak *-z-* fiilden fiil yapma eki vardır. Aynı ek *-sIk-*, *-sUk-* fiilden fiil yapma ekinin yapısında da bulunur. $z > s$ değişmesini ise $-zUn > -sUn$, $-zIk-$, $-zUk-$ $>$ $-sIk$, $-sUk-$ eklerindeki değişmelerle örneklendirebiliriz. *-Ik*, *-Uk* ekiyse fiillerde isim türeten bir ektir. Ancak bu ekle türeyen isimlerin sıfat olarak da kullanılabileceğini biliyoruz: *aç-ık*

kapı gibi. *-Ik*, *-Uk* ekinin bu işlevi *-sIk* ekini de sıfat yapma özelliği olan bir eke dönüştürüyor olabilir.

95.2. Ekin Kullanılışı

Talat Tekin'e göre isim türetme işleviyle, niteleyici ve yüklem olarak kullanılan bu eki almış şekillerde gelecek zaman-gereklilik anlamı vardır: *türük bodun tokurkak sen, açsık tosık ömüz sän* '(Ey) Türk halkı sen tokgözlüsün; açlığı (acıkacağını) tokluğu (doyacağını) düşünmezsin'; *il tutsık yir ötükän yış ärmiş* 'Devlet kurulacak yer (devlet sahibi olunacak) yer Ötüken Dağları imiş.' (2003a: 166-167). Gelecekte kesin olarak gerçekleşecek bir eylemi belirterek gelecek zaman çekiminde de kullanılan bu ekin sadece ikinci şahıs örnekleri vardır: *türük bodun ölsikig* '(Ey) Türk halkı, mutlak öleceksin!'; *biryä çoğay yış tögültün yazı konayın tisär türük bodun ölsikig* 'Güneyde Çoğay dağları ve Tögültün ovasına yerleşeyim der isen, (ey) Türk halkı, mutlak öleceksin!' (Tekin, 2003a: 185). A. v. Gabain, "Eski Türkçenin Grameri"nin isim fiiller bahsinde ekin, şüpheli olmakla birlikte, *-sIg* ve *-sUg* şekillerini vermiş, bu ekle fiilden isim yapma eki olarak verdiği *-sXk* (*tütsük* 'tütsü, buhur değneği', *kün batsıqınaru* 'gün batisına doğru'...) ekinin "belki de, manası ve kullanılışı başka türlü olan bir ek" olduğuna değinmiştir. Gabain, *-sIg* ve *-sUg* eklerinin "vasıflık olarak" kullanıldığını bildirir: *alkansıg törü* 'övülmüş töre', *ançulasık kargäk* 'övmek gerek', *kigürsüg törü* 'girilecek (gidilecek, uyulacak) töre' (1988: 84). Serkan Şen de ekin *-sIg* şekline yer vermiş ve "gereklilik ifadesi veren sıfat-fiiller türeten bir ek olup Türkiye Türkçesindeki *-ası/-esi* ekini çağrıştırmaktadır: *alkansıg törü* 'övülesi töre' vb." biçiminde bir açıklama yapmıştır (2015: 76). *-sIg* ekiyle oluşan sıfat-fiillerin birleşik fiillerde isim unsurunu oluşturma görevinde kullanılması pek sık değildir: *ötügümüz savam(a)z yoğunsuğ boltı erser...* 'ricamız, sözümüz usandırıcı oldu ise...' (Eraslan, 2012: 397). Nalbant (2008: 137) *-sIk*, *-sUk* ekinin DLT'de *batsıg* 'batı', *tuğsuğ* 'doğu', *tutsuğ* 'vasiyet' örneklerinde geçtiğini bildirmiştir. Hacıeminoğlu (1997: 53) Harezmi Türkçesinde *-sIg* ekini fiilden isim yapma ekleri içerisinde vermiştir: *yatsıg* 'yatsı, yatacak zaman'. Demirbilek (2004: 733) Kıpçak Türkçesindeki *agırsıy* 'saygı', *emzük* 'süt emilen alet, bir kabin emilecek sivri ucu, emzik', *eresik* 'fahişe', *ilersük* 'iliştirilmiş, tutturulmuş şey', *yatsı* 'yatsı, yatsı vakti' sözcüklerinde bu ekin bir fiilden isim yapma eki olarak kullanıldığını ifade etmiştir. Bu örnekler hem *-sIG*, *-sUG* ekinin sonundaki *-/G/* sesinin Kıpçak Türkçesi döneminde $g > y > \emptyset$ gelişimini göstermesi bakımından

önemlidir. Ayrıca *emzük* örneği de bu ekin /z/li şeklini göstermesi bakımından önemlidir. Bu örnek, *-sIk* ekiyle ilgili yaptığımız *-z- + -(I/U)k-* açıklamasını doğrular niteliktedir. Eski Anadolu Türkçesinde bu ek, *buñalsılıg*, *yatsu*, *tütsi* örneklerinde geçmektedir (Genç, 2005: 207). Eckmann (2012: 55) da Çağatay Türkçesinde *-sI* (<*-sIg*) ekini fiilden isim yapma ekleri arasında vermiştir: *ķavursı* ‘hafif ateşe tütsülenmiş, ütülenmiş, yalazlanmış yün veya keçe’, *tütsi* ‘tütsü’, *yatsu* ‘yatma zamanı’.

Tatar Türkçesinde (Ganiyev, 2013: 98) *-sık* ekinin *bur-* ‘kokmak’ kökünden *bursık* ‘porsuk’ sözcüğünü türettiği belirtilmiştir.

Bazı çağdaş Türk lehçelerinde bu ek, fiilden isim yapma eki olarak sınırlı sayıdaki örnekte yer almaktadır:

Türkiye Türkçesinde *-sI*, *-sU* < *-sIG*, *-sUG* ekiyle türemiş sadece üç sözcük bulunmaktadır: *tütsü*, *yatsu*, *yassı* (< yaz- ‘yaymak, yassılaştırmak’) (Korkmaz, 2003: 106). Türkiye Türkçesinde *-sI*, *-sU* < *-sIG*, *-sUG* ekinin bulunduğu düşünülen *tütsü*, *yatsu*, *yassı* sözcüklerinin bazı çağdaş Türk lehçelerindeki durumu şöyledir: Türkiye Türkçesi, *yatsu*; Tatar Türkçesi, *yätsü*; Türkiye Türkçesi, *tütsü*; Azerbaycan Türkçesi, *tüstü(lätmä)*; Türkmen Türkçesi, *tüsse(letme)*; Türkiye Türkçesi, *yassı*; Azerbaycan Türkçesi, *yastı*; Özbek Türkçesi, *yässi*; Tatar Türkçesi, *yassı*; Kırgız Türkçesi, *cazı* (KTLS, 1992: 908-909, 972-973, 974-975); Gagavuz Türkçesi, *yası* (Gaydarci, vd. 1991: 258).

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-sIk
	Eski Uygur Türkçesi	-sIG, -sUG
	Karahanlı Türkçesi	-sıg, -sug
Orta Türkçe	Harezm Türkçesi	-sIg
	Kıpçak Türkçesi	-----
	Eski Anadolu Türkçesi	-sI, -sU
	Çağatay Türkçesi	-sI
	Türkiye Türkçesi	-sI, -sU

Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Azerbaycan Türkçesi	----
	Türkmen Türkçesi	----
	Gagavuz Türkçesi	----
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	----
	Yeni Uygur Türkçesi	----
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	----
	Kırgız Türkçesi	----
	Tatar Türkçesi	-sIk
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	----
	Tuva Türkçesi	----

96. -sIk-, -sUk- (Fiilden Fiil Yapma Eki)

96.1. Ekin Kökeni

C. Brockelmann *-sIk-* ekini *-ık* ekinin bir çeşidi olarak görmüş ancak ekin başındaki /s/nin kökeniyle ilgili herhangi bir açıklamada bulunmamıştır (Brockelmann, 1954: 202). Şçerbak (2016: 121) ise *-sIk-* ve *-Ik-* eklerinin aynı şekil bilgisel şartlarda bulunduğunu ve bu ikisi arasında bir bağ olmadığını öne sürmektedir.

Necmettin Hacıeminoğlu (2003: 141) *-sIk-*, *-sUk-* fiilden fiil yapma ekini *-z-ı-k-* / *-z-i-k-* / *-z-u-k-* / *-z-u-k-* olarak ayırmıştır. Marcel Erdal (1991: 704) da ekin *-z-* ve *-(I)k-*, *-(U)k-* fiilden fiil yapma eklerinin birleşmesiyle oluştuğunu ifade etmiştir. *-z-* fiilden fiil yapma eki çok yaygın kullanılmayan bir ektir ancak *-sIk-*, *-sUk-* ekli fiillerin /z/li biçimleri metinlerde geçer. Ayrıca Eski Uygur Türkçesinde geçen *utzukup* örneği de Erdal'a göre orijinal şekli ifade eder. Ekteki *z > s* değişmesinin başka bir örneği olarak emir kipinin teklik üçüncü şahsında kullanılan *-zUn* eki örnek verilmiştir. *-zUn* eki de Karahanlı Türkçesinde benzer bir değişmeyle *-sUn* şekline gelmiş ve diğer Türk lehçelerinde de aynı şekilde kullanılmıştır.

-sIk-, *-sUk-* eki Hacıeminoğlu ve Erdal'ın işaret ettiği gibi *-z-* ve *-(I)k-*, *-(U)k-* fiilden fiil yapma eklerinin birleşmesiyle meydana gelmiştir.

96.2. Ekin Kullanılışı

Marcel Erdal *-sIk-*, *-sUk-* ekinin Runik harfli metinlerde yer almadığını Eski Uygur Türkçesi metinlerinde bulunduğunu bildirmiştir. Runik harfli metinlerde geçen *ar-il-* fiilinin Eski Uygur Türkçesindeki karşılığı *ar-sık-* fiilidir (1991: 704). Gabain ekin edilgen fiiller türettiğini ve sık kullanılmadığını belirtmiştir: *tutsuq-* ‘yakalanmak’, *bilsik-* ‘bilinmek’, *ursuq-* ‘vurulmak’ (1988: 60). Necmettin Hacıeminoğlu “Karahanlı Türkçesi Grameri”nde fiilden fiil yapma ekleri arasında *-sIk-*, *-sUk-* ekini vermiş ve ekin edilgen veya dönüşlü fiiller türeten işlek bir ek olduğunu ifade etmiştir: *alsık-* (< *al-ı-z-ı-k-*) ‘bir şeyden mahrum kalmak’, *ar-sık-* (< *ar-ı-z-ı-k-*) ‘aldatmak’, *utsuk-* (< *ut-u-z-u-k-*) ‘oyunda yenilmek’, *soysuk-* ‘soyguna uğramak’ (2003: 141). Argunşah ve Yüksekaya (2012: 63) Karahanlı Türkçesinde bu ekin edilgen fiiller türettiğini söylemiştir: *bilsik-* ‘bilinmek’, *yésik-* ‘erişilmek, yakalanmak’. *-sIk-*, *-sUk-* eki Harezmi Türkçesinde de edilgen fiiller türetir: *arsık-* ‘aldanmak, kanmak’ (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 191).

-sIk-, *-sUk-* fiilden fiil yapma ekine Harezmi Türkçesi döneminden sonraki tarihî Türk lehçelerinde ve inceleme alanımıza giren çağdaş Türk lehçelerinde rastlanmamıştır.

DÖNEM	TARİHÎ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-----
	Eski Uygur Türkçesi	-sIk-, -sUk-
	Karahanlı Türkçesi	-sIk-, -sUk-
Orta Türkçe	Harezmi Türkçesi	-sIk-
	Kıpçak Türkçesi	-----
	Eski Anadolu Türkçesi	-----
	Çağatay Türkçesi	-----
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-----
	Azerbaycan Türkçesi	-----
	Türkmen Türkçesi	-----

	Gagavuz Türkçesi	-----
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-----
	Yeni Uygur Türkçesi	-----
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	-----
	Kırgız Türkçesi	-----
	Tatar Türkçesi	-----
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-----
	Tuva Türkçesi	-----

97. +sIn- (İsimden Fiil Yapma Eki)

97.1. Ekin Kökeni

+sIn- isimden fiil yapma eki +sI- isimden fiil yapma eki ve -n- fiilden fiil yapma ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir.

97.2. Ekin Kullanılışı

A. v. Gabain, isimden fiil yapma ekleri arasında +sI- ekini verir ve seyrek olduğunu ifade eder: *ärksin-* 'hâkimiyeti ele almak' (1988: 50). *ärksin-* örneğinde +si- ekli fiil gövdesi -n- dönüşlülük ekini almıştır. Gabain ayrıca *+sU- ekini de isimden fiil yapma ekleri arasında verir ve bu ekin isimden isim yapan +sUk ve +sUş (bağarsuk 'bağırsak', suvsuş 'ixsir') eklerinin içinde bulunduğunu ifade eder (1988: 45, 50). Bu ek, Karahanlı Türkçesinde de isimden fiil yapma ekidir: *ersin-* 'erkekleşmek', *evsin-* 'evi benimsemek, kendi evi saymak', *yersin-* 'bir yeri yurt edinmek' (2003: 161). Harezmi Türkçesinde isimden fiil yapan ekler arasında +sI- eki verilmiştir ancak verilen örneklerde +sI- eki ile türemiş fiiller -n- fiilden fiil yapma ekini almıştır: *ağırsın-*, *begsin-*, *uluğsın-* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 190). Hacıeminoğlu (1997: 137) Harezmi Türkçesinde isimden fiil yapma ekleri içinde +sI-, +sU-, +sIn-, +sUn- eklerini aynı başlıkta ele almış ve bu eklerin az kullanıldığını ifade etmiştir: *eksü-* 'eksilmek', *ağırsın-* 'ağır saymak', *uluğsı-* 'büyük saymak, büyültmek'. Argunşah ve Yüksekaya (2012: 330) Kıpçak Türkçesinde isimden fiil yapma ekleri arasında +sIn- ekini vermiş ve az kullanılan bir ek olduğunu ifade etmiştir: *béysin-* 'önem vermemek, küçümsemek',

erksin- ‘muktedir olmak’, *öküşsin-* ‘çoğumsamak’. (2012: 331). Galip Güner de Kıpçak Türkçesinde isimden fiil yapma ekleri arasında *+sIn-*, *+sUn-* ekine yer vermiştir. Ona göre bu ek eklendiği isme “gibi görme, gibi sayma” anlamı katar: *âğirsın-* ‘zorsunmak’, *tekesin-* ‘erkek keçi teke gibi davranmak’, *oğlansın-* ‘çocuklanmak, çocuk gibi davranmak’ (2013: 164-165)⁹⁶. Eski Anadolu ve Çağatay Türkçesi gramerlerinde *+sI-*, *+sU-* ve *+sIn-*, *+sUn-* eklerine yer verilmemiştir.

Türkiye Türkçesinde isimden fiil yapan *+sI-* ekini almış fiillerin “ekteki kişinin kendini değerlendirmesinden kaynaklanan ‘gibi görme, gibi sayma’ işlevini pekiştirmek” üzere fiillerden dönüşlü fiiller yapma eki *-n-* ile genişlemiş biçimlerinin olduğu ifade edilmiştir: *arsın-* ‘utanır gibi olmak’, *horsun-* ‘hor görmek’, *kolaysın-* ‘kolay görmek, önemsiz görmek’ gibi (Korkmaz, 2003: 122). Türkmen Türkçesindeyse *kemsin-* ‘incinmek’ sözcüğüne yer verilmiştir (Hanser, 2003: 163). Bu ekin diğer Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerinde kullanımı yoktur.

Özbek ve Yeni Uygur Türkçesinde isimden fiil yapma ekleri arasında yer alan *+sIn-* eki “duygu, niyet ve tavır” ifade eden fiiller türetmektedir: *âğirsın-* ‘sıkıntı duymak, üzülme’, *yüräksın-* ‘cüret etmek’, *yâtsın-* ‘yabancı saymak’ (Öztürk, 2007: 306-307); *qiyinsın-* ‘zor olduğunu sanmak’, *özsın-* ‘benimsemek’, *çoşsın-* ‘kendini beğenmek’ (Ersoy, 2007: 374).

Kazak, Kırgız ve Tatar Türkçesinde isimden fiil yapma ekleri arasında verilen *+sIn-* eki “saymak, kabul etmek” anlamlarında sözcükler türetir: *balasın-* ‘çocuk kabul etmek’, *kedeysın-* ‘fakir görmek, fakir saymak’ (Tamir, 2007: 448); *ooruksın-* ‘ağrı duymak’, *enesın-* ‘analık taslamak’, *cüröksün-* ‘korkaklık göstermek’ (Çengel, 2017: 133); *aşsın-* ‘iştahı açılmak’, *üzsén-* ‘benimsemek, yakın görmek’, *minsén-* ‘kibirleşmek’ (Öner, 2007: 705).

Altay ve Tuva Türkçesinde bu ek, “gibi olmak, gibi hissetmek, benzerlik, gibilik, istemek” anlamında fiiller türetir: *camanzın-* ‘kötü saymak, kötü gibi hissetmek’,

⁹⁶Kıpçak Türkçesinde fiilden fiil yapma ekleri arasında *-sUn-* ekine de yer verilmiş ve ‘istemek’ anlamında fiiller türettiği söylenmiştir: *umsun-*. (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 331; Güner, 2013: 178). Bu şekilde bir *-sUn-* fiilden fiil yapma ekinin ortaya çıkmasında *-(I)gsA-*, *-(U)gsA-* > *-sA-* ekinde meydana gelen durum oluşmuş olabilir. Ekin başındaki *-(X)g* ünsüzünün düşmesiyle *+sA-* eki fiil köklerine getirilir olmuştur. *umsun-* örneğinde de *um-* fiilden *-(X)g* fiilden isim yapma ekiyle türeyen *umuğ* ‘*umut, mesnet, sığınak, dayanak*’ (Caferoğlu, 2011: 265) sözcüğüne *+sUn-* isimden fiil yapma eki getirilmiş ve sözcüğün sonundaki *-g* sesi düşünce *+sUn-* eki fiil köküne ekleniyor gibi görünmüştür: *umuğ + sun-* > *um - u + sun -* > *um - sun-*.

kemzin- ‘hatasının bilincine varmak, pişman olmak’, *cöpsin-* ‘razı olmak, kabul etmek’ (Dilek, 2007: 1031); *açazın-* ‘babası kabul etmek’, *höksün-* ‘hafife almak’, *tüveksin-* ‘sıkıntı duymak, güçlük çekmek’ (Arıkoğlu, 2007: 1173).

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-----
	Eski Uygur Türkçesi	+sIn-
	Karahanlı Türkçesi	+sIn-
Orta Türkçe	Harezmi Türkçesi	+sIn-, +sUn-
	Kıpçak Türkçesi	+sIn-
	Eski Anadolu Türkçesi	-----
	Çağatay Türkçesi	-----
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	+sIn-
	Azerbaycan Türkçesi	-----
	Türkmen Türkçesi	+sIn-
	Gagavuz Türkçesi	-----
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	+sin-
	Yeni Uygur Türkçesi	+sin-, +sun-
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	+sIn-
	Kırgız Türkçesi	+sIn-
	Tatar Türkçesi	+sin-, +sén-
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	+sIn-, +zIn-
	Tuva Türkçesi	+zIn-, +zUn-, +sIn-, +sUn-

98. +sIrA- (İsimden Fiil Yapma Eki)

98.1. Ekin Kökeni

A. M. Şçerbak'a göre +a- isimden fiil yapma ekinin zıtlık bildiren -sız ad ekiyle birleşiminden (-sız-a > -sıra) 'yoksun kalmak, kaybetmek' anlamlı yeni şekil bilgisel gösterge meydana gelmiştir (2016: 154).

Zeynep Korkmaz ekin yapısını +sız + ra- şeklinde açıklar. Ona göre +sIrA- eki +sız (isimden isim yapma eki) ve +rA- (isimden fiil yapma eki) birleşiminden meydana gelmiştir ([1994] 1989: 358).

Marcel Erdal, Talat Tekin ve J. R. Hamilton ekin yapısını +sız + a- şeklinde açıklar. Bu birleşme sonucunda ortaya çıkan +sıza- eki z > r değişimi ile +sıra- şekline dönüşmüştür (Erdal, 1994: 509; Tekin, 2015: 173; Hamilton, 2011: 260).

Necmettin Hacıeminoğlu ekin yapısını sı- fiili + r (isim-fiil eki) + a- (fiil yapma eki) şeklinde açıklamıştır. "Fakat -sıra-/sire- ile teşkil edilen fiillerdeki menfi mana, eki meydana getiren unsurlardan ne sı-/si- 'de ne r' de ne de -a-/e- 'de vardır. O hâlde bu unsurların hiçbirinde bulunmayan menfilik nasıl ortaya çıkmıştır?" diyerek bu şekildeki açıklamaya temkinli yaklaşmak gerektiğini belirtir (1984: 142).

Talat Tekin, Karl H. Menges'in "The Turkic Languages and Peoples An Introduction to The Turkic Studies" adlı çalışmasını tanıttığı "Türkçe Çalışmalara Giriş Hakkında Notlar" başlıklı yazısında Menges'in +sIrA- ekiyle ilgili açıklamalarına yer verir. Tekin'in bildirdiğine göre Menges, Türk dillerinde zetasizm ve rotasizm için kanıt olmadığını, *kagansırat-*, *elsiret-* örneklerinden hareketle bunların "kagansız, ilsiz" gibi şekillerden türemiş olarak düşünülebileceğini belirterek ekin kökeninin +sI- isimden yokluk eylemi yapma eki ve eylem köklerinden isim yapma eki -z şeklinde açıklanabileceğini söyler (Tekin, 2015: 172). Tekin'e göre Türkçede isim köklerinden yokluk fiili yapan bir +sI- eki bulunmaz. Bu ek sadece *suw-sı-* 'susamak', *kuruğ-sı-* 'kurumak üzere', *yağ-sı-* 'yağ tadı almak, yağ tadı elde etmek', *erk-si-n-* 'güçlenmek, güç kazanmak' örneklerinde görüldüğü gibi "gibi olmak" anlamında fiil kökleri türetir. Dolayısıyla "...sız" anlamı başka bir yerde aranmalıdır (Tekin, 2015: 173). Ayrıca Menges +sIrA- ekinin yapısında bir +rA ögesi görür ve bunu şöyle açıklar: "Başlangıç sınırı veya anlık durum gösteren -ra-/re- eki nadiren tek başına görünür, genellikle bir aspekt karakter gösteren diğer eklerle birlikte bulunur (tekrarlamalı aksiyon için -kı-ra-

)...” (Tekin, 2015: 172). Tekin’e göre Türkçede sadece ses olarak Menges’in bahsettiği *-rA* ekine benzeyen, isim kök ve gövdelerinden fiil türeten bir *-rA* eki vardır: “*kek-re-ş* ‘öfkelenmek’ gibi. “*Onun için elsire-, kagansıra-, urugsıra-, öksire-, kansıra- gibi sözcüklerin İlk Türkçe (Ana Türkçe değil!) *-sır/-sir’li sıfatlardan türemiş -a/-e-’li eylem gövdeleri olduğunu ve daha sonra, yani Ana Türkçede, yalnız söz sonunda yer alan *ř > *z değişimine uğrayarak *-sız/-siz biçimine geliştiğini kabul etmenin bizim için kaçınılmaz olduğunu düşünüyorum. Gerçekte bu ek çifti, yani -sız/-siz ve -sıra/-sire-, elli küsur kadar örnekle bize, yazarın kullandığı deyimle ‘Türk dilleri arasında zetasistik bir gelişme’ olduğunu gösterir” (Tekin, 2015: 173).*

Doerfer *+sIz*, *+sUz* ve *-sIrA-* ekleri arasında herhangi bir ilişkinin olmadığını belirtmiştir (Doerfer, 2015: 207).

Ahmet Bican Ercilasun *+(X)msIrA-* ekinin yapısında isimden fiil yapan *+sIrA-* ekinin bulunduğunu söyler. Ona göre Yeni Uygur Türkçesindeki *kansıra-* ‘çok kan kaybetmek’, *halsıra-* ‘hâlsiz kalmak’, Kazak Türkçesindeki *kansıra-* ‘kan kaybetmek’, *älsire-* ‘hâlden düşmek’, Kırgız Türkçesindeki *kansıra-* ‘kan kaybetmek, kanşızlaşmak’, *alsıra-* ‘takatten düşmek, hâlsizleşmek’, *cansıra-* ‘takatten düşmek’ örnekleri *+sIrA-* ekinin Eski Türkçedeki *kagansıra-* ‘kağansız kalmak’, *ilsire-* ‘ülkesiz, devletsiz kalmak’ ile aynı ek olduğunu gösterir (Ercilasun, 2007: 14). “Başlangıçta eklendiği ismin ifade ettiği varlığın yok olduğunu bildiren ek zamanla semantik bir çeşitlilik kazanarak ‘varlığın azalması’, ‘yok olan veya azalan varlığa ihtiyaç duyulması’, hatta ‘o varlığa meyledilmesi, o varlığın arzulanması’ işlevlerini de ifade eder olmuştur” (Öztürk, 2010: 37). Ercilasun’a göre ekin ‘arzu’ işlevini kazanmasında *+m* ve *+sA-* eklerinin analogik etkisi düşünülebilir (2007: 14).

Ekin *ilsirä-* ‘ilsiz kalmak’, *inçsirät-* ‘rahatsız etmek’, *tatıgsıra-* ‘tatsızlanmak’ örneklerini sıralayan Gabain, ekin yapısı için *+sır + a-* veya *+sız + ra-* şeklinde açıklama yapar (1988: 50). Kemal Eraslan “Eski Türkçede *z* ünsüzünün düşmesinin görülmediği dikkate alınırsa ekin *+sır+a-* / *+sir+e-* yapısında olduğu da görülebilir” diyerek Gabain’in *+sız + ra-* olarak yaptığı etimoloji önerisine karşı çıkar (2012: 116).

Burhan Paçacıoğlu “*+sıra-/sire-* Ekinin Morfolojik Yapısı ve İşlevleri Üzerine” başlıklı yazısında bu ekin “*bir şeyden yoksun olma ifade eden fiiller*” ve “*bir şeyi istemeyi, bir şeye meyli olmayı ifade eden fiiller*” türetme olmak üzere iki ayrı işlevi

olduğunu belirtmiştir (2011: 314). Paçacıoğlu'na göre Türkçede iki ayrı *+sIrA-* eki kullanılmış olmalıdır. Burada iki ayrı morfoloji söz konusu olmalıdır: Olumsuzluk ifadesi bulunan fiiller türeten *+sIz+A > +sIrA-* eki ve olumsuzluk anlamı bulunmayan ve 'gibi olmak, gibi hissetmek, istemek, meyletmek' anlamlarını taşıyan *+sI-g+rA-* ekindeki *-g*'nin düşmesiyle (*ersi-g > ersi*, *begsi-g > begsi*, *acı-g > acı*, *tiri-g > tiri* vb.) ortaya çıkan *+sIrA-* eki (2011: 314-315-316).

+sIrA- eki isimden isim yapan *+sIz* ekiyle fiilden isim yapan *+A-* ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Yukarıda Marcel Erdal, Talat Tekin ve James Russell Hamilton'ın da ifade ettiği gibi *+sIzA-* biçimi *+sIrA-* ekindeki *+sIr* parçasının *z > r* denkliğine göre /z/li biçimidir.

98.2. Ekin Kullanılışı

Orhun Türkçesinde "*bir şeyden yoksun olmak anlamında eylem türetir: elsirä- 'devletsiz olmak, devletsiz kalmak', kagansıra- 'hakansız olmak, hakansız kalmak', urugsıra- 'dölsüz kalmak'*" (Tekin, 2003a: 88). Eski Uygur Türkçesinde nadir olarak rastlanan bu ekin örneklerinden bazıları şunlardır: *énçsire- 'huzursuz olmak', küçsire- 'güçsüzleşmek', ögsire- 'kendinden geçmek'* (Şen, 2015: 64). Karahanlı Türkçesinde *başsıra- 'başsız bırakmak'* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 61), Kıpçak Türkçesinde *uyuksıra- ~ uyuhısıra- 'uykusuz olmak'* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 330) örneklerinde yer alan *+sIrA-* eki isimden olumsuz anlamlı fiiller türetme işlevini devam ettirmiştir. Ekin Harezmi, Eski Anadolu ve Çağatay Türkçesinde kullanımı yoktur.

+sIrA eki Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerinden sadece Türkmen Türkçesinde bulunur. İsimlere gelerek "*kişinin kendisini olduğundan başka gösterdiğini bildiren fiiller*" ve "*bir şeye olan meyli, bir şeye duyulan arzuyu gösteren fiiller*" yapar: *mulaayımsıra- 'kendisini mutlu göstermek', möönsüre- 'hiçbir şey bilmiyormuş gibi davranmak'; çaaysıra- 'çay içmek istemek', çilimsire- 'sigara içmek istemek'* (Kara, 2007: 255).

Özbek Türkçesinde isimlere gelerek bunlardan "*isim tabanındaki nesneye duyulan ihtiyacı, özlemi, meyli*" ifade eden fiiller türeten işlek bir ektir: *äläh-sirä- 'anlaşılmaz sözler söylemek', aş-sirä- 'acıkmak', yât-sirä- 'kendini yabancı saymak'* (Öztürk, 2007: 307). Yeni Uygur Türkçesinde ise isimlere gelerek bunlardan yapma ve

olma bildiren fiiller yapar: *qansira-* ‘kan kaybetmek’, *bihsira-* ‘şişmanlamak’, *gumansira-* ‘şüphelenmek’ (Ersoy, 2007: 374).

Kazak Türkçesinde isimlere gelerek bunlardan “*bir nesnede bir özelliğin kaybolduğunu, azaldığını*” ifade eden, işlek olmayan bir isimden fiil yapma ekidir: *qımız+sıra-* ‘kımız içmek istemek, kımızsız kalmak’, *bawır+sıra-* ‘kardeşlerini özlemek’, *äl+sire-* ‘halsizleşmek’ (Biray vd., 2015: 69; Doğan ve Koç, 2013: 230). Kırgız Türkçesinde “*bir şeyi kaybetme, yokluğunu hissetme, ondan uzaklaşma*” ifade eden fiiller türetir: *calgız+sıra-* ‘yalnızlık hissetmek’, *can+sıra-* ‘takatten düşmek’, *et+sire-* ‘et yemek istemek’ (Çengel, 2007: 505). Tatar Türkçesinde örneği çok az olan bir isimden fiil yapma ekidir: *elsäre-* ‘yorulmak’, *samsıra-* ‘rahatsızlanmak’, *qansıra-* ‘biraz kan çıkmak, kanlanmak’ (Öner, 2007: 705).

Altay Türkçesinde isimlere ve bazen de sıfatlara gelerek bunlardan bir şeyden yoksun kalmayı ifade eden fiiller ve olumsuz anlamdaki isimlerden “gibi olmak” anlamında fiiller yapar: *kanzıra-* ‘kanı çekilmek, kansız kalmak’, *çaksıra-* ‘mahvolmak, helak olmak’; *añzıra-* ‘canavarlaşmak, vahşileşmek, canavar kesilmek’, *coksıra-* ‘yoksullaşmak, yoksul düşmek, sefalete düşmek; iflas etmek, batmak’ (Dilek, 2007: 1031). Tuva Türkçesinde ise “*meyletmek, gibi olmak, benzemek*” anlamlarında geçişsiz fiiller türeten işlek bir isimden fiil yapma ekidir: *angı-jıra-* ‘farklılaşmak, bölümlenmek’, *ayan-zıra-* ‘yapmacık hareket etmek’, *sööl-züre-* ‘bitmeye yaklaşmak’, *elbek-şire-* ‘bereketlenmek’ (Arıkoğlu, 2007: 1173).

A. M. Şçerbak ismin zıtlık şekilleriyle etimolojik bağlarının açık belirtileri gözlemlenemeyen ve çok çeşitli anlamlar ifade eden *+sIrA-* ekli gövdelerin de bulunduğunu ifade etmiştir: *simsire-* ‘sessiz bir biçimde, heykel gibi durmak’ (Karaçay-Balkar Türkçesi), *köpsire-* ‘çok fazla, aşırı saymak’ (Hakas Türkçesi) gibi. Şçerbak bunları içerik bakımından *+sIn-*, *+sUn-* ekli fiillerle karşılaştırır: *manapsın-* ‘kendisini manap olarak göstermek’ gibi (2016: 155).

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	+sIrA-
	Eski Uygur Türkçesi	+sIrA-

	Karahanlı Türkçesi	+sIrA-
Orta Türkçe	Harezm Türkçesi	-----
	Kıpçak Türkçesi	+sIrA-
	Eski Anadolu Türkçesi	-----
	Çağatay Türkçesi	-----
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-----
	Azerbaycan Türkçesi	-----
	Türkmen Türkçesi	+sIrA-
	Gagavuz Türkçesi	-----
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	+sırä-
	Yeni Uygur Türkçesi	+sıra-, +sırä-
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	+sIrA-
	Kırgız Türkçesi	+sIrA-, +sUrA-
	Tatar Türkçesi	+sıra-, +sëre-
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	+sIrA-, +zIrA-
	Tuva Türkçesi	+zIrA-, +zUrA-, +sIrA-, +sUrA-, +jIrA-, +jUrA-, +çIrA-, +çUrA-, +şIrA-, +şUrA-

99. +sIz, +sUz (İsimden İsim Yapma Eki)

99.1. Ekin Kökeni

W. Bang +sIz, +sUz ekinin *sI-* filinden *-z* ile yapılmış bir isim olduğunu kabul ederek bu isim kullanımdan düştükten sonra ek olarak devam ettiğini söylemiştir (1980: 57).

Otto Böhtlingk +sIz, +sUz ekini *-s* ve *z* eklerinin birleşmesiyle, Vámbéry *süz-*, *sız-* 'ayırmaq' fiiliyle, Ramstedt ise *-sAr* ekiyle açıklamıştır (Teres, 2013: 338).

Hacıeminoğlu (2003: 15) *+sIz*, *+sUz* ekinin *+sI-* isimden fiil yapma ekinin üzerine *-z* fiilden isim yapım ekinin getirilmesiyle oluştuğunu ifade etmiştir.

Serebrennikov ve Gadjeva (2011: 115)'ya göre *+sIz*, *+sUz* eki “*bir zamanlar niteliğin tamamlanmamış anlamını*” ifade etmiş daha sonra bu anlam yokluk düzeyine taşınmıştır. Bu ekin içerisinde niteliğin tamamlanmamış olduğu anlamını veren *-s* ve *-Iz* öğelerini bulmak mümkündür. *-Iz* ögesiye *+çIk* ekiyle birlikte küçültme anlamlı isimler türetebilir: *el ‘el’ > élci(ğ)iz ‘elcik’*.

Kuznetsov (1997: 196)'a göre *+sIz*, *+sUz* ekiyle ilgili bazı köken açıklamaları şunlardır: Baskokov eki *-sI-* (*-sa* ekinin bir çeşidi) ve *-z* ekinin birleşmesiyle, Psyançin *+sI* (teklik üçüncü şahıs iyelik eki) ve *+z* (*+r*) belirsizlik ~ çokluk ekinin birleşmesiyle, Serebrennikov *-s* (bir zamanlar gevşemiş nitelik anlamı veren ek) ve *-z* (henüz anlamı pek anlaşılmayan ek) ekinin birleşmesiyle ve Kononov da *-sI-* ve *-z* (her ikisi de yadsıma bildiren ek) eklerinin birleşmesiyle açıklamıştır.

A. v. Gabain *+sIz*, *+sUz* ekinin *+sIr* ekiyle karşılaştırılması gerektiğini ifade eder. Şinasi Tekin ve Marcel Erdal *+sIz*, *+sUz* ekini *+sIrA-* ekiyle ilişkilendirmektedir (Gabain, 1988: 48; Tekin, 1992: 81; Erdal, 1991: 137).

Ganiyev (2013: 194) *+sIz*, *+sUz* ekinin kökeniyle ilgili birçok fikrin olduğunu ve bazı araştırmacıların bu eki *sın*, *sarni* (Moğolca bir sözcük) ve Çuvaşça *sir* sözcükleriyle ilişkilendirdiklerini söylemiştir. Baskakov'un bu eki iki ayrı ekin birleşmesi şeklinde açıkladığını söyleyen Ganiyev, bu ekin “*sI+k*, *sI+n* gibi Tatar fiillerinin hipotetik kökenleri” ile bağlantılı olduğunu ifade etmiştir.

+sIz, *+sUz* eki Hacıeminoğlu'nun da belirttiği gibi isimden fiil yapan *+sI-* ekiyle fiilden isim yapan *-z* ekinin birleşmesiyle oluşmuştur.

99.2. Ekin Kullanılışı

Orhun Türkçesinde *+sIz*, *+sUz* eki “*yokluk sıfatları türeten ek*” şeklinde açıklanmıştır: *aşsız ‘yiyeciksiz, yemeksiz’, ögsüz ‘öksüz, annesiz’, idisiz ‘sahipsiz’* (Tekin, 2003a: 84-85). Gabain de bu ekin yokluk bildirdiğini ve genellikle sıfat türettiğini ifade etmiş ve *+sIr* ekiyle olan paralelliğine dikkat çekmiştir: *körksüz ‘çirkinlik’, ögsüz ‘öksüz’, igsüz ‘sıhhatli, sağ’* (1988: 45). *+sIz*, *+sUz* eki, Eski Uygur Türkçesinin *n* ağzında *+sAz* biçimindedir: *üzüksüz ‘kesintisiz’, ilkisiz ‘ezeli,*

başlangıcı olmayan, *açuksuz* ‘*açüksüz*’ (Eraslan, 2012: 102). Karahanlı, Harezmi ve Kıpçak Türkçelerinde yokluk, azlık bildiren sıfatlar türetilir: *asığsız*, *biligsiz*, *kıtsuz* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 59); *kadğusuz*, *şeksiz*, *tüpsüz* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 188); *azıksız*, *könülsiz*, *tilsüz* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 327). Güner (2013: 128) *öksüz* sözcüğünün ektteki *z > s* değişimiyle *öksüs* biçiminin de olduğunu ifade etmiştir. Eski Anadolu Türkçesinde yuvarlak biçimi daha yaygın olan ekin işlevi diğer lehçelerdeki gibi yokluk bildiren sıfatlar türetmektir: *eksüksüz*, *korhusuz*, *niyetsüz*, *ıssız* (Şahin, 2015: 55)⁹⁷. Çağatay Türkçesindeyse bu ekin sadece düz şekilleri bulunmaktadır: *susuz* ‘*susuz*’, *yağmsız* ‘*yağışsız*’, *yüzsiz* ‘*yüzsüz*, *utanmaz*’ (Eckmann, 2012: 50).

İnceleme alanımıza giren, Altay ve Tuva Türkçeleri dışındaki bütün çağdaş Türk lehçelerinde oldukça işlek bir şekilde kullanılan *+sIz*, *+sUz* ekinin işlevi “yokluk, eksiklik” bildiren olumsuz anlamda sözcükler türetmektir: *bilgisiz*, *görgüsüz*, *uykusuz* (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007a: 44)⁹⁸; *benizsiz*, *dilsiz*, *köksüz* (Özkan, 2007: 105); *sässiz*, *ğorxusuz*, *dadsız* (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007b: 186); *alaaçsız* ‘*çaresiz*’, *ayaksız*, *duuzsuz* (Kara, 2007: 251); *küçsiz* ‘*güçsüz*’, *uyqusiz* ‘*uykusuz*’, *vâfäsiz* ‘*vefasız*’ (Öztürk, 2007: 301); *qayğusiz* ‘*kaygısız*’, *susiz* ‘*susuz*’, *çäksiz* ‘*sınırsız*’ (Ersoy, 370: 370); *bultsız* ‘*bulutsuz*’, *bilimsiz* ‘*bilgisiz*’, *sözsziz* ‘*şüphesiz*’ (Tamir, 2007: 439); *caysız* ‘*yersiz*’, *curtsuz* ‘*vatansız*’, *üysüz* ‘*evsiz*’ (Çengel, 2007: 502); *iñsöz* ‘*dar*’, *kıyusuz* ‘*cesaretsiz*’, *tomansız* ‘*sissiz*’ (Öner, 2007: 699).

⁹⁷Ahat Üstüner, “Eski Türkiye Türkçesinde -sUz Eki” başlıklı yazısında günümüz gramer kitaplarında yapım eki olarak verilen *+sUz* ekinin Eski Türkiye Türkçesinde çekim eki göreviyle de kullanıldığına değinmiştir. ‘*gönlünsüz*’ gibi kullanımların XVIII. yüzyılda sona erdiğini bildiren Üstüner günümüzde ‘*babamsız*, *dayımsız*’ şeklinde kullanımların devam ettiğini bildirmiştir (2001b: 177-184).

⁹⁸Gürer Gülsevin “Türkçede ‘Sıra Dışı Ekler’ ve Eklerin Tasnif-Tanımlama Sorunu Üzerine” başlıklı bildirisinde, Türkiye Türkçesinde yapım ekleri içerisinde verilen *+sIz*, *+sUz* ekinin iyelik ekli sözcüklerin (*annemsiz olmaz*), çokluk ekli sözcüklerin (*bunlarsız*), kişi ve yer isimlerinin (*Ankarasız bir Türkiye düşünülemez*) ve zamirlerin üzerine (*bensiz*, *sensiz*) getirilmesi gibi durumlarda Türkçenin *kök+yapım eki+çekim eki* sıralamasına ve kişi ve yer isimlerinden, zamirlerden sonra yapım eki getirilmemesi gibi kurallara aykırı kullanıldığını ve bazen kalıcı sözlüksel birimler oluştursa da genellikle sözlüğe girmeyen yapılar oluşturduğu için sözlüksel malzeme türeten *+Ilk*, *+dırık* gibi eklerden ayrı bir başlıkta değerlendirilmesi gerektiğini ifade eder. Gülsevin, ekleri türetme ekleri, tür değiştirici ekler, işletme ekleri, kategori ekleri olmak üzere dörde ayırarak *+sIz*, *+sUz* ekini de “Tür Değiştirici Ekler”in “İsimlere Eklenenler” bölümüne dâhil eder (2004: 1267-1284).

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	+sIz, +sUz
	Eski Uygur Türkçesi	+sAz, +sIz, +sUz
	Karahanlı Türkçesi	+sIz, +sUz
Orta Türkçe	Harezmi Türkçesi	+sIz, +sUz
	Kıpçak Türkçesi	+sIz, +sUz
	Eski Anadolu Türkçesi	+sIz, +sUz
	Çağatay Türkçesi	+sIz
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	+sIz, +sUz
	Azerbaycan Türkçesi	+sIz, +sUz
	Türkmen Türkçesi	+sIz, +sUz
	Gagavuz Türkçesi	+sIz
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	+siz
	Yeni Uygur Türkçesi	+siz
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	+sIz
	Kırgız Türkçesi	+sIz, +sUz
	Tatar Türkçesi	+sız, +söz
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-----
	Tuva Türkçesi	-----

100. -siz / -sizler / -siler (Çokluk İkinci Şahıs Ekleri)

100.1. Ekin Kökeni

Bu yapılar fiil çekiminin çokluk ikinci şahsında kullanılmaktadır. İşlevlerinin aynı olması dolayısıyla bu ekleri aynı başlıkta değerlendirmeyi uygun gördük. *-siz* > *si* + *z*, *-siler* > *-si* + *ler*, *-sizler* > *siz* (*si* + *z*) + *ler* şeklinde açıklanabilir. Serebrennikov ve Gadjeva (2011: 126) **se* biçiminin çokluk ikinci şahıs zamirinin eski biçimi olduğunu ifade etmiştir. Çuvaşçada yer alan *ézi* 'sen' zamiri sondaki /n/ ünsüzünün eskiden var

olmadığının kanıtıdır. Bazı Türk yazı dillerinde bu biçimin ilave çokluk eki aldığına da değinilmiştir: Şor Türkçesi: *silér, slér*; Altay Türkçesi: *slér*; Tuva Türkçesi: *silér* gibi.

100.2. Ekin Kullanılışı

Orhun Türkçesinde “geniş ve gelecek zamanlarda kullanılan” şahıs eklerinin çokluk ikinci şahıs eki *-siz*’dir. Bu ekler “*şahıs zamirlerinden geliştiği için şahıs zamirleriyle aynıdır. Köktürk döneminde henüz ekleşmeyip zamirliklerini korudukları da söylenebilir*” (Ercilasun, 2006: 182). Talat Tekin’in bu ekle ilgili verdiği örneklerden bazıları şunlardır: *tägdökin türük bağlär kop bilir siz ‘Prens Kül’ün ... -ına ok değdiğini, Türk beyleri, hep bilirsiniz’, bödkä körügmä bağlär gü yaşıtaçı siz ‘Bu dönemde (tahta) sadık olan beyler, (sizler) mi ihanet edeceksiniz?’* (2003a: 186, 188). Eski Uygur Türkçesinde zamir kökenli şahıs eklerinin⁹⁹ çokluk ikinci şahsında *-siz / -sizler* ekleri yer alır ve bu ekler geniş zaman, duyulan geçmiş zaman, gelecek zaman ve şart kipinde kullanılır: *kösüşüg kanturtaçı erür siz t(e)ngirim ‘İstekleri yerine getirirsiniz Tanrım’* (Eraslan, 2012: 330-331). Karahanlı Türkçesinde zamir kökenli şahıs eklerinin çokluk ikinci şahsında *-siz / -siler / sizler* ekleri bulunur ve bunlar geniş zaman, gelecek zaman ve şart kipinde kullanılır: *aytursiler, bilmez siz, ündeyür sizler; bolga sizler, barmagay siz, körgey sizler kawuşdaçı siler; aysa siz, bolsa siler, sakınsa sizler* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 71-75). Harezmi Türkçesinde zamir kökenli şahıs eklerinin çokluk ikinci şahsında *-siz / -sizler* ekleri yer alır ve bu ekler geniş zaman, şimdiki zaman, öğrenilen geçmiş zaman, gelecek zaman ve istek kipinde kullanılır: *körer siz, bara turur siz, ogramış siz, kötrüp turur siz, kılıp turur sizler, bilgey siz, yigrengey sizler, türtge siz, yayğa siz* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 196-202). Kıpçak Türkçesinde de zamir kökenli şahıs eklerinin çokluk ikinci şahsında *-siz / -sizler* ekleri bulunmaktadır. Bu ekler öğrenilen geçmiş zaman, geniş zaman, şimdiki zaman ve gelecek zamanda kullanılır: *kélmiş siz, kéliptir siz, alursiz, kélür sizler, aladır siz, bolğay siz* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 338-341). Eski Anadolu Türkçesinde *-sIz* eki çokluk ikinci şahıs eki olarak duyulan - farkına varılan geçmiş zaman, geniş zaman, gelecek zaman ve istek kipinde kullanılır: *yusuf eydür satmışsı bir oğlanı / üç ‘aybı var diyü yazmışsı anı, hîle birle kim yiglik ve artulık istersiz, siz varasız dümügesiz oyuna / korkaram kim yûsufuma kırt yöne, cem’isini allahu te’âlâ katında hâzir*

⁹⁹Kemal Eraslan, “*şahıs bildiren unsurların bir kısmı kelime bir kısmı ek hâlinde*” olduğu için bunlara “*şahıs unsurları*” demeyi tercih ediyor. Kelime hâlindeki şahıs unsurları zamir kökenli (birinci tip) unsurlardır. Ona göre “*şahıs zamirlerinin fiil çekiminde kullanılmış olması Eski Türkçeden önceki devrelere*” gitmektedir (2012: 330).

bulırsanız, kıyâmet günü andan sorılacaksınız, esen kaluñ gönüldük hayr ile biz / naşib ola varasız dañı hem siz (Gülsevin, 1997: 82-108). Çağatay Türkçesinde *-siz* eki çokluk ikinci şahıs eki olarak öğrenilen geçmiş zaman, geniş zaman, şimdiki zaman ve gelecek zamanda kullanılır: *bolmuş siz 'olmuşsunuz', öğretüptür siz 'öğretmişsiniz', koyar siz 'koyarsınız', tapadur siz 'buluyorsunuz', eşitkey siz 'işiteceksiniz'* (Argunşah, 2014: 164-171).

Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerinde zamir kökenli şahıs eklerinin çokluk ikinci şahsında *-siz / -sizler / -siler* eklerinden biri bulunmaz. Bu lehçelerde çokluk ikinci şahıs çekimi *-sInIz, -sUnUz* ekleriyle yapılır. Sadece Türkmen Türkçesinde ekin genizsil /n/li biçimleri vardır: *-sInIz, -sUnUz* (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007a: 57; Özkan, 2007: 122; Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007b: 205; Kara, 2007: 264).

Özbek Türkçesinde zamir kökenli şahıs eklerinin çokluk ikinci şahsında *-siz / -sizlär* ekleri yer alır: *kütgänsiz*. Çokluk ikinci şahıs eki nezaket ifadesi katmak için teklik şahıslarda da kullanılabilir ancak tam nezaket ifadesi olmasa da ona yakın bir anlamda teklik ikinci şahsı vurgulayarak belirtir: *'sen ve diğerleri' gibi*. *-sizlär* ekinin anlamı pekiştirme görevi vardır (Öztürk, 2007: 322). Yeni Uygur Türkçesinde de *-silär* çokluk ikinci şahıs eki olarak kullanılır: *işlägänsiler, içärsiler, kütüpsiler* (Ersoy, 2007: 385-388).

Kazak Türkçesinde zamir kökenli şahıs eklerinin teklik ikinci şahsında *-sIn* ekinin yanı sıra nezaket için kullanılan *-sIz* eki de bulunur. Çokluk ikinci şahısta ise *-sInđAr* ekiyle birlikte *-sIzdAr* eki de yer alır: *oylagansızdar, kütkensizder* (Tamir, 2007: 460-461). Kırgız Türkçesinde ise çokluk ikinci şahısta *-sInAr, -sUnOr* eklerinin yanında *-sIz, -sUz* ve *-sIzdAr, -sUzdOr* ekleri de kullanılır (Buran ve Alkaya, 2014b: 175). Tatar Türkçesinde zamir kökenli şahıs eklerinin çokluk ikinci şahıs eki *-sız, -sëz*'dir ve öğrenilen geçmiş zaman, şimdiki zaman ifadeli geniş zaman, kesin gelecek zaman ve geniş zaman çekimlerinde kullanılır: *açkansız, ütesëz, eytmekçësëz* (Öner, 2007: 715-718).

Tuva Türkçesinde zamir kökenli şahıs eklerinin çokluk ikinci şahıs eki *-siler*'dir ve görülen geçmiş zaman ve şart çekimi dışındaki bütün kiplerde kullanılır: *algan siler, uduptur siler, körbüşaan siler* (Arıkoğlu, 2007: 1185-1198). Altay Türkçesinde bu eklerden herhangi biri bulunmaz. Bu lehçede fiil çekiminde kullanılan zamir kökenli

şahıs eklerinin çokluk ikinci şahsında *-sİñAr, -sİgAr, -zİñAr, -zİgAr*; iyelik kökenli şahıs eklerinin çokluk ikinci şahsındaysa *-(I)gAr, -gOr, -AAr, -OOOr, -Ar, -Or* ekleri kullanılmaktadır (Buran vd., 2014c: 41-42).

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-siz
	Eski Uygur Türkçesi	-siz / -sizler
	Karahanlı Türkçesi	-siler / -siz / -sizler
Orta Türkçe	Harezm Türkçesi	-siz / -sizler
	Kıpçak Türkçesi	-siz / -sizler
	Eski Anadolu Türkçesi	-sİz
	Çağatay Türkçesi	-siz
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-----
	Azerbaycan Türkçesi	-----
	Türkmen Türkçesi	-----
	Gagavuz Türkçesi	-----
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-siz / -sizlär
	Yeni Uygur Türkçesi	-silär
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	-sİz / -sİzdAr
	Kırgız Türkçesi	-sİz, -sUz / -sİzdAr, -sUzdOr
	Tatar Türkçesi	-sİz, -sëz
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-----
	Tuva Türkçesi	-siler

101. **-(I)tII- (Fiilden Fiil Yapma Eki)**

101.1. **Ekin Kökeni**

Şçerbak (2016: 117) *-(I)tII-* ekinin *-in* ve *-il* eklerinin birleşimiyle oluştuğunu ve buradaki /n/nin gövde sonundaki /t/ye benzediğini ifade etmiştir. Marcel Erdal *-tII-* ekini *-(I)t-* ve *-(I)l-* fiilden fiil yapma eklerinin meydana getirdiği bir birleşik ek olarak görür (1991: 698). Serkan Şen de *-tII-* ekinin *-(I)t-* ve *-(I)l-* eklerinin birleşmesinden oluşan bir ek olduğunu ifade etmiştir (2015: 65). *-tII-* eki *-(I)t-* ve *-(I)l-* fiilden fiil yapma eklerinin birleşmesinden meydana gelmiş bir birleşik fiilden fiil yapma ekidir.

101.2. **Ekin Kullanılışı**

Marcel Erdal bu ekin yer aldığı bütün örneklerin son dönem Budist metinlerinde geçtiğini, ne Runik harfli metinlerde ne de Mani metinlerinde *-(I)tII-* ile türetilmiş fiillerin yer aldığını ifade etmiştir. Örneklerden sadece *ögtil-* fiili Kutadgu Bilig’de geçer. Erdal’a göre *-(I)tII-* eki, Eski Türkçenin erken dönemlerinde geçişli fiil köklerine eklenen bir birleşik ek olarak gramatik özelliğe sahip değildi (1991: 698). Erdal, bu ekin geçtiği *agırlatıl-*, *alkatıl-*, *amratıl-*, *ayatıl-*, *basıtıl-*, *bulgatıl-*, *eritil-*, *ısrıtıl-*, *kavzatıl-*, *kizlätıl-*, *kuşatıl-*, *külätıl-*, *nomlatıl-*, *ögtıl-*, *sövitil-*, *sözlätıl-*, *toplatalıl-*, *tokıtıl-*, *yöritil-* fiillerini sıralar. Ona göre bu örneklerin hiçbiri *-(I)t-*’li gövdelerden *-(I)l-* ekiyle türetilmiş biçimler değildir. *-(I)tII-* eki bu örneklerde birleşik bir şekilde fiil köklerine eklenmiştir (Erdal, 1991: 694-697). *-(I)l-* fiilden fiil yapma eki sadece geçişli kök veya gövdelere eklenirken *-(I)tII-* fiilden fiil yapma eki geçişli fiil köklerine getirilmez. *-(I)t-* ve *-(I)l-* eklerinin birleşmesi olan *-(I)tII-* biçiminde *-(I)t-* parçasının sözcüklere anlamsal olarak hiçbir katkı sağlamadığını söylemek gerekir (Erdal, 1991: 698). Serkan Şen fiilden fiil yapma eki olan *-(I)tII-* ekinin Eski Uygur Türkçesinde yaygın kullanılmadığı belirtmiş ve *aklatıl-* ‘öğülmüş’, *kavzatıl-* ‘kuşatılmak’, *sevitil-* ‘sevilmek’ gibi örneklere yer vermiştir (2015: 65).

Marcel Erdal ve Serkan Şen’in çalışmaları dışında incelediğimiz tarihî ve çağdaş Türk lehçelerine ait gramerlerin hiçbiri bu ekten bahsetmemiştir.

Şçerbak (2016: 117) Tuva Türkçesindeki edilgen çatı ekleri arasında *-DIn-*, *-DUIn-*, *-tII-*, *-tUl-* eklerini sıralamıştır. Uzmanların bu eki *-(I)l-*, *-(U)l-* eklerinin *-t-* ile biten gövdelerden sonra gelen şekil bilgisel bir çeşidi olarak gördüğünü ifade eden

Şçerbak, *-tIl-*, *-tUl-* eklerinin Tuva Türkçesinde sadece üç fiil de görüldüğünü de eklemiştir: *kıttul-* ‘dökülmek’, *artıl-* ‘sarkmak, sarkılmak; tartılmak’, *çatıl-* ‘yayılmak’.

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-----
	Eski Uygur Türkçesi	-(I)tIl-
	Karahanlı Türkçesi	-----
Orta Türkçe	Harezmi Türkçesi	-----
	Kıpçak Türkçesi	-----
	Eski Anadolu Türkçesi	-----
	Çağatay Türkçesi	-----
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-----
	Azerbaycan Türkçesi	-----
	Türkmen Türkçesi	-----
	Gagavuz Türkçesi	-----
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-----
	Yeni Uygur Türkçesi	-----
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	-----
	Kırgız Türkçesi	-----
	Tatar Türkçesi	-----
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-----
	Tuva Türkçesi	-tIl-, -tUl-

102. -yUk (Kip Eki)

102.1. Ekin Kökeni

W. Bang eki *-y-* yardımcı ünsüz ve *-Uk* fiilden isim yapma ekinin birleşmesiyle açıklamıştır. Ona göre ünlüyle biten fiil kök ve gövdelerinden sonra araya getirilen *-y-*

yardımcı ünsüzü genelleşerek ünsüzle biten fiil kök ve gövdelerine getirilince *-Uk* ekinin bünyesine dâhil kabul edilmiştir: *sı-yuk* < *sı-y-uk*, *alk-yuk* < *alk-y-uk* (Räsänen, 1957: 131). W. Bang ayrıca bu ekin *bulğayuk*, *öğreyük*, *öñeyük* ~ *üñeyük* gibi örneklerine de yer verir (1980: 110).

M. Nasilov'a göre *-yUk* eki Tuva Türkçesindeki *-çık* / *-çuk* ile aynıdır ve Tuva Türkçesindeki *iyik* biçimi *ery* (*i ~ ü*)*k* > *ery(ü)**k* > *iyik* > *yik* şeklinde bir gelişme göstermiştir (Eraslan, 2012: 397).

Biz de *-yUk* ekinin W. Bang'ın açıklamasına göre *-y-* yardımcı ses ve *-Uk* fiilden isim yapma ekinin birleşmesiyle açıklıyoruz. *-Uk* fiilden isim yapma eki dilimizin hemen her döneminde kullanılan bir ektir ve bu ek eylemin sonucunu bildiren sözcükler türetir. *-Uk* ekinin bu özelliği de *-yUk* ekinin geçmiş zaman ifade eden bir kip eki gibi kullanılmasının nedeni olabilir. Nitekim Türkiye Türkçesinin bazı ağızlarında *-Uk* ekinin geçmiş zaman kip eki gibi kullanımları vardır.

102.2. Ekin Kullanılışı

Eklendiği fiile, *-mİş* ekiyle paralellik gösteren, geçmiş zaman ifadesi katan bu ek, Eski Türkçe döneminde yaygın şekilde kullanılmıştır (Eraslan, 2012: 397). A. v. Gabain *-yUk* ekini “Görülen Geçmiş Zaman II” başlığında vermiş ve ekin nadir kullanıldığını ve kitabelerde geçmediğini söylemiştir. Gabain'e göre bu ek, büyük ölçüde sıfat, nadiren isim ve sıklıkla da çekimli fiil biçiminde bulunur: *bulkan-yuk tınlıglar* ‘birbirine girmiş canlılar’, *ädgü tit-yük nomluğ rini* ‘öğretinin iyi (denilmiş) cevheri’; *id-ma-yukıña* ‘göndermemiş olmana (göndermediğinden)’; *tüşe-yük men* ‘düş gördüm’, *ba-yuk sen* ‘bağladın’ (1988: 81). Kemal Eraslan bu ekle kurulan kipin şekil olarak bildirme, zaman olarak da öğrenilen geçmiş zamana yaklaştığını ifade eder: *Begim-ning törü-[si]n cızığın ertyük m(e)n* ‘Beyimin töresini ve kuralını terk ettim’ (2012: 342). *-yUk* eki Karahanlı Türkçesinde Eski Türkçeye nazaran daha az kullanılmıştır: *sözleyük* ‘söylenmiş’; *sözüng sözleyük öz tilin ülgülep* (Hacıeminoğlu, 2003: 164).

Ekin Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi dışındaki tarihî Türk lehçelerinde kullanımı yoktur. Çağdaş Türk lehçelerinden Tuva Türkçesinde dördüncü tip geçmiş zaman *-çIk*, *-çUk*, *-jIk*, *-jUk* ekleriyle yapılıyor: *alçık men* ‘aldım’, *alçık bis*, *oynajık*

siler. -çIk, -çUk, -jIk, -jUk eklerinin kökeni Eski Türkçedeki *-yUk* ekine dayanmaktadır (Arıkoğlu, 2007: 1188).

Zeynep Korkmaz geçişli geçişsiz, tek ve çok heceli fiillere gelerek sıfat ve isimler türeten çok işlek bir fiilden isim yapma eki dediği *-Ik, -Uk, -k* ekinin Eski Türkçedeki *-yUk* ekinden geliştiğine inanmaktadır. Korkmaz, Eski Türkçeden günümüze uzanan $k > g$, g, y ünsüzlerinin erime özelliği ve ünlüyle biten fiillere eklerin yardımcı ünsüz almadan eklenmesi gibi durumların $-Ak < -gAk$ vs. eklerin gruplandırılmasında zorluklar meydana getirdiğini ve bu zorlukları aşmak için ekin işlev ve kökenini dikkate almak ve yardımcı ünlülerin nerede atılabileceğini gözden uzak tutmamak gerektiğini ifade ederek $-yUk > -Ik, -Uk, -k$ biçimindeki bir açıklamaya nasıl ulaştığını şöyle ifade etmiştir:

-Ik, -Uk ekiyle yapılmış türetmelerde 'olmuş, bitmiş olanı gösterme ve -miş ekine koşut bir işlev taşıma' özelliği gördüğümüz için eki ET -yUk ekine bağlamayı gerekli bulduk. y ünsüzünün dilimizde kolayca eriyip kaybolma özelliği taşıması da -yUk > -Ik, -Uk biçimine dönüşmüştür yargısına vardık (2003: 85).

Korkmaz *-yUk* ekinin Eski Türkçedeki işlevinin Türkiye Türkçesindeki *-Ik, -Uk, -k* ekiyle uyduğunu ve *-yUk* ekindeki /y/ sesinin erimesi de dilimizde olağan bir ses olayı olarak değerlendirileceği için $-yUk > -Ik, -Uk$ şeklindeki bir gelişmenin düşünülebileceği görüşündedir. Ancak *-Ik, -Uk* eki Eski Türkçe döneminden beri kullanılan bir fiilden isim yapma ekidir. Bu ek günümüz Türkiye Türkçesinde de aynı işlevle kullanılmaya devam etmektedir.

DÖNEM	TARİHÎ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-----
	Eski Uygur Türkçesi	-yUk
	Karahanlı Türkçesi	-yUk
Orta Türkçe	Harezm Türkçesi	-----
	Kıpçak Türkçesi	-----
	Eski Anadolu Türkçesi	-----
	Çağatay Türkçesi	-----

Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-----
	Azerbaycan Türkçesi	-----
	Türkmen Türkçesi	-----
	Gagavuz Türkçesi	-----
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-----
	Yeni Uygur Türkçesi	-----
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	-----
	Kırgız Türkçesi	-----
	Tatar Türkçesi	-----
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-----
	Tuva Türkçesi	-çIk, -çUk, -jIk, -jUk

103. -zUn, -zUnlAr (Teklik ve Çokluk Üçüncü Şahıs Emir Eki)

103.1. Ekin Kökeni

N. K. Dmitriyew *-sUn* ekindeki *-n*'nin teklik üçüncü şahıs iyelik olduğunu kabul etmiş ve O. Böhtlingk de bunun üçüncü şahıs zamirinin arkaik biçimi olduğunu ifade etmiştir. W. Bang emir kipinin teklik üçüncü şahsında kullanılan *-sUn* ekindeki *-su* parçasının fiilden isim yapma eki olduğunu söylemiştir. N. A. Baskakov da *-sIn* ekinin şart şeklini de ifade eden ve işlek bir yapım eki olan *-sı ~ -sa* ekine yakınlığına dikkat çekmiştir. G. J. Ramstedt'e göre emir kipinin üçüncü şahıs şekli, *-su* eki, istek kipinin genel Altayca şekline kadar inmektedir. Kotwicz de Ramstedt'in bu görüşüne katılır (Şçerbak, 2016: 48).

Şçerbak ise *-sIn* ekinin teklik üçüncü şahıs iyelik eki olan *-sı* ile yine teklik üçüncü şahıs işaret zamirinin arkaik şekli olan **-ın ~ -in* biçiminin birleşmesiyle meydana geldiğini kabul etmektedir: **alası + in > alsın*. Şçerbak'a göre *alası* biçimi Kaşgarlı Mahmut'un Oğuz ve Kıpçak dillerinde kullandığını söylediği gelecek zaman sıfat-fiildir (2016: 48). *alası* biçimindeki *+sı* çıkarıldıktan sonra kalan *-a* ise hareket ismidir. Şçerbak *alası > alsın* gelişiminde /a/ sesinin düşmesini bildirme kipinin teklik üçüncü şahıs şekliyle kısmen veya tamamen uygunluk göstermesiyle açıklar ve bunun

sıra dışı bir özellik olmadığını, Özbek Türkçesinin ağızlarında bu durumun *bâra almadim* > *bârâlmadim* ‘gidemedim’ örneğinde de meydana geldiği söylemiştir. Ekin -*sU*, -*sUn*, -*sUnI* biçimlerinde -*sı* ~ -*su* ve -*sın* ~ -*sun* biçimlerini başlangıç varyantı olarak seçer. -*sUnI* biçimindeki +*I* ünlüsünü Eski Özbekçe metinlerde ve Halaççada görülen teklik ikinci şahıs emir kipinde olduğu gibi kuvvetlendirici bir edat olarak kabul etmeyi uygun görür (2016: 49).

Doerfer Karahanlı Türkçesi dönemindeki -*sU*, -*sUn*, -*sUnI* eklerine bakarak bunlardan -*sU* şeklinin esas olduğunu ve diğerlerinin zamir *n*’si ve teklik üçüncü şahıs iyelik ekinin getirilmesiyle oluştuğunu öne sürmektedir (Şçerbak, 2016: 49).

Omeljan Pritsak, Volga Bulgarcasındaki *itintim* şeklinde -*tim* parçasını teklik ikinci şahıs emir eki olarak açıklamıştır. Pritsak, Genel Türkçedeki -*su* ~ -*zu* ~ -*çu*, Yakutçadaki -*ti*, Klasik Moğolcadaki -*gtu* > **gı-tu*, Tunguzca **-gı-tu* biçimlerine bakarak emir ekinin asli şeklinin Türkçede -*su*, Moğolca ve Tunguzcada **-tu*, Bulgarcada **tu* (Volga Bulgarcası *ti* ve Çuvaşça -*tî-*) olduğunu söylemiş ve Çuvaşçada teklik üçüncü şahıs emir ekini -*tîr*, -*tîr* olarak tasarlamıştır (Choi, 2010: 204).

Teklik üçüncü şahıs emir çekiminde kullanılan -*sUn* ekinin yapısı ekin eski şekli olan -*zU* parçasının *n* ile genişlemesi şeklinde açıklanır (Eraslan, 2012: 323; KTLG, 2013: 777). Eraslan’a göre ek ilk bakışta basit bir ek gibi görünse de “*asli şeklin -zu / -zü olduğu ve teklik birinci şahıs ekine benzeşme yoluyla bünyesine aldığı n unsuru ile genişlemiş olduğu*” düşünülebilir (2012: 323).

-*zUn* eki -*su* ~ -*zu* ~ -*çu* teklik üçüncü şahıs emir eki ve +*n* birleşmesi, -*zUnIAr* ise -*zUn* (-*zU* + *n*) ekinin +*IAr* ekiyle birleşmesi sonucunda meydana gelmiştir.

103.2. Ekin Kullanılışı

Talat Tekin Orhun Türkçesinde “Buyurma Kipi”nin üçüncü şahsının -*zU(n)* ekiyle yapıldığını ve bu ekin bazen -*çUn* olarak geçtiğini söylemiştir: *türk sir bodun yerintä idi yorımazun ‘Türk Sir halkı ülkesinde hiç ilerleme kaydetmesin!’*, *türük bodun yok bolmazun bodun bolçun tiyin...* ‘Türk halkı yok olmasın, (yeniden) halk olsun diye...’ (2003a: 180-181). A. v. Gabain emir kipinin teklik üçüncü şahsında -*zUn* ekinin kullanıldığını ve bu ekin kitabelerde -*çUn* biçiminde geçtiğini belirtmiştir: *alkınzun ‘azalsın’, bädizädzün ‘çizsin, resmetsin’, bolmazun ‘olmasın’ ...bolmazun...bolçun*

'...olmasın...olsun'. Gabain ekin Eski Moğolca oksu 'vereyim' örneğiyle karşılaştırılması gerektiğine dikkat çekerken ekin "bazen adet olmadığı üzere, isim durumunda" kullanıldığını bildirmiştir: *yrıkazunun 'mağrifetiyle'*. Yalın durumdaki veya +*Ar* çokluk ekini almış -*zUn* eki (-*zUnAr*) emir kipinin çokluk üçüncü şahsını ifade eder. Gabain'e göre bu şekiller ikinci şahsa saygı hitabı olarak da kullanılır (1988: 79). Kemal Eraslan, Eski Uygur Türkçesinde teklik üçüncü şahıs emirin -*zUn* ekiyle çokluk üçüncü şahıs emirin ise -*zUnAr* ekiyle kurulduğunu bildirerek şu örnekleri sıralar: *barluğumın közedün!* 'Bahçemi gözetin!', *y(i)me amtı bolzun esengü alkış tözü nom arkasına!* 'Şimdi mükemmel sonuna takdis olsun!', *yamkuğa eşkek südi birzünler öner 'Kabarcıklara karşı eşek sütü versinler, değilir'* (2012: 346-347). Eraslan ekin -*zU*, -*çU* ve -*zUnIn* şekillerine Eski Türkçeden sonra daha sık rastlandığını ifade etmiştir (2012: 323). Kaşgarlı Mahmut emir çekiminin üçüncü şahsında -*sUn* ekinin kullanıldığını bildirerek *barsun, kelsün* olumsuz çekim için de *barmasun, kelmesün* örneklerini verir (Atalay, 1986a: 64). Karahanlı Türkçesinde emir kipinin teklik üçüncü şahsı -*sU(n)*, -*sUnA*, -*sUnI* ekleriyle çokluk üçüncü şahsı ise -*sUAr*, -*sUnAr* ekleriyle kurulur: *alsu, barsun, çıkarmasuna, atım edğü bolsun, özüm ölsüni; köñül inçliki birle öğretsüler, biligsizler andın ma öğrensüler, artsunlar, bilmesünler* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 76-77)¹⁰⁰.

Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesinde¹⁰¹ ekin işlevi Eski Türkçedeki gibi devam etmektedir: *alsun, bolsu, tüşsün; uksunlar, külsünler* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 202); *bovuzlasın, yürütsün; ursunlar, kétsinler* (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 342); *barsun 'varsın, gitsin', kirsün 'girsin'; kılsunlar 'kilsunlar, yapsınlar'* (Eckmann, 2012: 123). Gürer Gülsevin Eski Anadolu Türkçesinde teklik üçüncü şahısta kullanılan -*sUn* ekinin *dilek ve istek, temenni, tavsiye yoluyla gereklilik* ve çokluk üçüncü şahısta kullanılan -*sUnAr* ekinin *emir, dilek ve istek, temenni, tavsiye yoluyla gereklilik, müsaade ve icazet* bildirdiğini ifade eder: *yine biti yazdı atasına biz bu işi bitürinçe atam sü dirsün bagdâza salsun; kelime gerek ki diri kıla ölmeye cânı / bu yola gelsün ü görsün binümle ol yüzi, haq te'âlâ eyitdi bu dört ayı oruc dutsunlar, üçer gün tahta geçüp pâdişâhlık eylesünler hüküm hükümât ellerinde olsun ne dilerse eylesünler* (Gülsevin, 1997: 113-114).

¹⁰⁰Bu dönemdeki -*sUnA* ve -*sUnI* biçimleri +*A* ve +*I* morfepleriyle genişlemiş şekillerdir. KTLG (2013: 776) ekin -*sUnI* biçiminde yer alan +*I*'nin pekiştirici olduğunu öne sürmüştür.

¹⁰¹Çağatay Türkçesinde teklik ve çokluk üçüncü şahıs -*sUn*, -*sUnAr* emir eklerinin yanında -*dék*, -*dékler* ekleri de emir çekiminin teklik ve çokluk üçüncü şahıslarında kullanılır: *asradék 'korusun', kördék 'görsün'; sordékler 'sorsunlar'* (Eckmann, 2012: 123).

Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerinden Türkiye, Azerbaycan ve Türkmen Türkçesinde eklerin biçim ve işlevleri aynıdır: *alsın, gezsın; başlasınlar, koşsunlar* (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007a: 61); *işlâsin, oxusun; alsınlar, gâlsinlär* (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007b: 208); *islesin, tursın; islesinler, okasınlar* (Kara, 2007: 274). Gagavuz Türkçesinde ekin yuvarlak biçimleri bulunmamakla birlikte bu lehçede teklik ve çokluk üçüncü şahıs emir çekimlerinin önüne *ko-* fiili getirilir: *(ko)alsın, (ko)görsün; (ko)alsınlar, (ko)görsünner* (Özkan, 2007: 129). Ayrıca teklik üçüncü şahıs emir çekimi, *-mA* ve *-mAk* ($> -mAA$) yerine kullanılmaktadır: *Babası üüredärmiş olsun üü 'Babası iyi olmayı öğretirmiş', İsteyorlar çocuun ismini koysunnar 'Çocuğun ismini koymak istiyorlar'*. Emir kipinin bu tür kullanımları, Balkan dillerinde görülen fiil çekimlerinin Türkçeye bir yansımasıdır (Pokrovskaya, 1972: 129).

Özbek Türkçesinde teklik üçüncü şahıs emir çekiminde *-sin* çokluk üçüncü şahıs emir çekiminde *-sinlär*¹⁰² ekleri kullanılır: *tilâsin, kütsin; Âdäm yubäring, Mirzâ, ânängiz häm kelsinlär 'Adam gönderin Mirza, anneniz de gelsinler'* (Öztürk, 2007: 332). Yeni Uygur Türkçesinde ise hem teklik hem çokluk üçüncü şahıs emir çekiminde *-sun* eki kullanılmaktadır: *işlisun 'çalışın, çalışsınlar', yazsun 'yazsın, yazsınlar'*. Yeni Uygur Türkçesinde *-çu* eki de kullanılmaktadır. Emir ekinden sonra kullanılan *-çu* eki, bütün şahıslarda, fiillere istek anlamı katmaktadır: *başlaylıçu 'başlayalım', kâlsunçu 'gelsin, lütfen', alğınçu 'al'* (Ersoy, 2007: 398).

Kazak ve Kırgız¹⁰³ Türkçelerinde hem teklik hem çokluk¹⁰⁴ üçüncü şahıs emir çekiminde *-sIn* eki kullanılır: *jazsın 'yazsın, yazsınlar', oqısın 'okusun, okusunlar', kelsin, söylesin* (Tamir, 2007: 465); *baştasın, bilsin* (Çengel, 2007: 520-521). Tatar Türkçesinde emir çekiminin teklik ve çokluk üçüncü şahıslarında *-sın, -sën ve -sinnar, -sënnar* ekleri kullanılır: *açsın, başlasın, orsın; kürsënnar, aşamasınnar* (Öner, 2007: 718-719).

Altay ve Tuva Türkçelerinde ekin değişkenleri teklik ve çokluk üçüncü şahıs emir çekiminde kullanılır: *alzin, oynozın; alzin(dar), oynozın(dar)* (Dilek, 2007: 1057); *alzin, satsın; alzin(nar), satsın(nar)* (Arıkoğlu, 2007: 1195).

¹⁰²Özbek Türkçesinde çokluk üçüncü şahısta bazen *-iş-sin* şekli de kullanılır.

¹⁰³Kırgız Türkçesinde "adet edinilen geçmiş zaman" çekiminde *-çu* eki kullanılmaktadır: *baştaçumun 'başlardım', öçübüz 'geçerdik'* (Çengel, 2007: 517).

¹⁰⁴Kırgız Türkçesinde çokluk üçüncü şahısta *-lAr* eki yerine *-ş-* eki kullanılabilir: *baştasın ~ baştaşsın, bilsin ~ bilişsin* (Çengel, 2007: 520-521).

DÖNEM	TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ	EK
Eski Türkçe	Orhun Türkçesi	-zU(n), -çUn
	Eski Uygur Türkçesi	-zU(n), -zUnlAr
	Karahanlı Türkçesi	-sU(n), -sUnA, -sUnI; -sUIAr, -sUnlAr
Orta Türkçe	Harezmi Türkçesi	-sU(n), -sUnlAr
	Kıpçak Türkçesi	-sIn, -sUn; -sInlAr, -sUnlAr
	Eski Anadolu Türkçesi	-sUn, -sUnlAr
	Çağatay Türkçesi	-sUn, -sUnlAr
Güneybatı Grubu Türk Lehçeleri	Türkiye Türkçesi	-sIn, -sUn; -sInlAr -sUnlAr
	Azerbaycan Türkçesi	-sIn, -sUn; -sInlAr -sUnlAr
	Türkmen Türkçesi	-sIn, -sUn; -sInlAr -sUnlAr
	Gagavuz Türkçesi	-sIn, -sInnAr
Güneydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Özbek Türkçesi	-sin, -sinlär
	Yeni Uygur Türkçesi	-sUn
Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	Kazak Türkçesi	-sIn
	Kırgız Türkçesi	-sIn
	Tatar Türkçesi	-sın, -sën; -sinnar, -sënner
Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçeleri	Altay Türkçesi	-sIn, -zIn; -sIn(dAr), -zIn(dAr)
	Tuva Türkçesi	-sIn, -sUn, -zIn, -zUn; -sIn(nAr), -sUn(nAr), -zIn(nAr), -zUn(nAr)

DEĞERLENDİRME

1. YAPISAL SINIFLANDIRMA

İnceleme bölümünde yapısına, tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki şekil ve işlevlerine değindiğimiz ekler, yapı bakımından *iki unsurun birleşmesinden oluşan ekler* ve *üç unsurun birleşmesinden oluşan ekler* olmak üzere iki ana bölüme ayrılmaktadır. Eklerin bir kısmının tek tek ele alındığında üçün üzerinde unsurdan oluştuğu görülür. Ama bu ekler oluşurken belli bir süreç geçmektedir. Örneğin *-mAkçI* eki ele alınırsa *-mAk* ekinin önce *-mA + ok* biçiminden gelişip *-mAk* hâline geldiği daha sonra *+çI* isimden isim yapma ekiyle birleşip *-mAkçI* şekline geldiği söylenebilir. Dolayısıyla ekleri iki ve üç unsurun birleşmesinden oluşan ekler olmak üzere iki bölümde değerlendirdik. Bu bölümler de kendi içinde alt başlıklara ayrılır. Her alt başlıkta eklerin sıralanması; *fiilimsi ekleri* (isim-fiil, sıfat-fiil, zarf-fiil ekleri), *çekim ekleri* (isim çekimi eki olanlar: çokluk, iyelik, durum ekleri; fiil çekimi eki olanlar: kip, şahıs, emir ekleri) ve *yapım ekleri* (isimden isim, isimden fiil, fiilden isim, fiilden fiil yapma ekleri) şeklinde verilmiştir. Tabi ki her alt başlıkta yukarıda verilen ek sınıflandırılmasına uygun ekler bulunmayabilir. Örneğin “iki unsurun birleşmesinden oluşan ekler” içerisine sadece teklik birinci şahıs emir eki girmektedir.

1.1. İki Unsurun Birleşmesinden Oluşan Ekler

Bu başlıkta ele alınan eklerin yapısında iki sözcüğün birleşmesi ve sözcükle ekin birleşmesi esastır. İki unsurun birleşmesinden oluşan ekler içerisinde teklik birinci ve genellikle ikinci şahıs emir çekiminde kullanılan *-(A)yIn* ve *-GIl* ekleri ve isimden isim yapan *+rAk* eki yer alır.

Sözcükle ekin birleşmesinden oluşan ekler, birleşme esnasındaki sıralama esas alınarak *sözcükle ekin birleşmesi* ve *ekle sözcüğün birleşmesi* şeklinde ikiye ayrılır. Sözcük ve ekin birleşmesinden oluşan ekler arasında *siz, siler* çokluk ikinci şahıs ekleri ve *+dUrUk, +Ilg, +lUg* isimden isim yapma ekleri yer alır.

Ek ve sözcüğün birleşmesinden oluşan ekler arasında da *-mAk* isim-fiil eki; *-DUk, -mIş* sıfat-fiil ekleri; *+çAk ~ +çUk, +dAş* isimden isim yapma ekleri ve *-mAç* fiilden isim yapma eki yer alır. *Ok* pekiştirme edatı ve *ara* edatı da sözcük olarak

değerlendirilip bu edatla oluşan *-mAk*, *-DUk* ve *+çAk* ~ *+çUk* ekleri, ek ve sözcüğün birleşmesinden oluşan ekler bölümüne dâhil edilmiştir.

Birleşik eklerin yapısal çözümlemesinde iki unsurun birleşmesinden oluşan eklerin üç unsurdan oluşan eklere göre daha fazla olduğu ortaya çıkmaktadır. İki unsurun birleşmesinden oluşan ekler içinde, iki ekin birleşmesi yoluyla oluşan ekler daha fazladır.

1.1.1. İki Sözcüğün Birleşmesinden Oluşanlar

1.1.1.1. Emir Ekleri

1.1.1.1.1. Teklik Birinci Şahıs Emir Eki

Ay Ünlemi + ben Zamiri > [(Ay) + (ben)]: -(A)yIn

1.1.1.1.2. Teklik İkinci Şahıs Emir Eki

kı Ünlemi + ol Şahıs Zamiri > [(kı) + (ol)]: -GII

1.1.1.2. İsimden İsim Yapma Eki

ara Edatı + Ok Pekiştirme Edatı > [(+ara) + (Ok)]: +rAk

1.1.2. Sözcük ve Ekin Birleşmesinden Oluşanlar

Bu bölümde yer alan ekler birleşme esnasında eklerin sıralanışı esasına göre *sözcükle ekin birleşmesi* ve *ekle sözcüğün birleşmesi* şeklinde ikiye ayrılmaktadır.

1.1.2.1. Sözcük + Ek Yapısındaki Birleşik Ekler

1.1.2.1.1. Fiil Çekimi Ekleri

1.1.2.1.1.1. Çokluk İkinci Şahıs Ekleri

Bu bölümde fiil çekiminin çokluk ikinci şahsında kullanılan *-siz* ve *-siler* ekleri yer almaktadır. **si* sözcüğüne *+z* ve *+lAr* çokluk ekinin getirilmesiyle iki fark şahıs eki meydana gelmiştir.

si* Sözcüğü + *z* Çokluk Eki > [(si*) + (*+z*)]: -siz

si* Sözcüğü + *lAr* Çokluk Eki > [(si*) + (*+ler* <+lA + r)]: -siler

1.1.2.1.2. Yapım Ekleri

1.1.2.1.2.1. İsimden İsim Yapma Eki

İncelediğimiz ekler içerisinde sözcük ve ekin birleşmesiyle oluşan ekler bölümüne alınabilecek ekler *+dUrUk* ve *+Ilg*, *+IUg* isimden isim yapma ekleridir. *tur-* fiil köküne *-Uk* fiilden isim yapma ekinin gelmesi ve *turuk* biçiminin ekleşmesiyle meydana gelen *+dUrUk* ekinin *+dUk* ve *+tlk* biçimleri de metinlerde yer almaktadır. *+Ilg*, *+IUg* ise *il-* fiiline *-ig* fiilden isim yapma ekinin gelmiş hâli olan *ilig* yapısının ekleşmesiyle meydana gelmiştir.

tur- Fiili + *-Uk* Fiilden İsim Yapma Eki > [(**tur-**) + (**-Uk**)]: **+dUrUk** ~ **+dUk** ~ **+tlk**

il- Fiili + *-(i)g* Fiilden İsim Yapma Eki > [(**il-**) + (**-(i)g**)]: **+Ilg**, **+IUg**

1.1.2.2. Ek + Sözcük Yapısındaki Birleşik Ekler

Bu bölümde *-mAk* isim-fiil eki; *-DUk*, *-mIş* sıfat-fiil ekleri; *+çAk* ~ *+çUk*, *+dAş* isimden isim yapma ekleri ve *-mAç* fiilden isim yapma eki yer alır. *Ok* pekiştirme edatı da sözcük olarak değerlendirilip bu edatla oluşan *-mAk*, *-DUk* ve *+çAk* ekleri ek ve sözcüğün birleşmesinden oluşan ekler bölümüne dâhil edilmiştir. Ek ve sözcüğün birleşmesinden oluşan ekler arasında değerlendirdiğimiz eklerden *-mAk* isim-fiil eki, *-DUk* sıfat-fiil eki ve *+çAk* ~ *+çUk* isimden isim yapma ekinin oluşmasında sırasıyla *-mA* isim-fiil eki, *-DI* görülen geçmiş zaman eki ve *+çA* eşitlik durumu ekinden sonra *Ok* pekiştirme edatının; *-mIş* sıfat-fiil eki, *+dAş* isimden isim yapma eki ve *-mAç* fiilden isim yapma ekinin oluşmasındaysa sırasıyla *-m* fiilden isim yapma ekinden sonra *iş*, *+DA* bulunma durumu ekinden sonra *eş* ve *-mA* fiilden isim yapma ekinden sonra *aş* sözcüklerinin gelip ekleşmesi rol oynamıştır.

1.1.2.2.1. Fiilimsi Ekleri

1.1.2.2.1.1. İsim-Fiil Ekleri

-mA İsim-Fiil Eki + *Ok* Pekiştirme Edatı > [(**-mA**) + (**ok**)]: **-mAk**

1.1.2.2.1.2. Sıfat-Fiil Ekleri

-DI Görülen Geçmiş Zaman Eki + *Ok* Pekiştirme Edatı > [(**-DI**) + (**ok**)]: **-DUk**

-m Fiilden İsim Yapma Eki + *iş* Sözcüğü > [(**-m**) + (**iş**)]: **-mIş**

1.1.2.2. Yapım Ekleri

1.1.2.2.1. İsimden İsim Yapma Ekleri

+çA Eşitlik Durumu Eki + Ok Pekiştirme Edatı > [(+çA) + (Ok)]: +çAk ~ +çUk

+DA Bulunma Durumu Eki + eş Sözcüğü > [(+DA) + eş]: +dAş

1.1.2.2.2. Fiilden İsim Yapma Ekleri

-mA İsim-Fiil Eki + aş Sözcüğü > [(-mA) + (aş)]: -mAş > -mAç

1.1.3. İki Ekin Birleşmesinden Oluşanlar

Eklerin yapısal sınıflandırılmasında en fazla birleşik ekin iki ekin birleşmesi yoluyla oluştuğunu söyleyebiliriz. Ayrıca bu yolla oluşan ekler içerisinde fiilimsi ekleri, çekim ve yapım ekleri gibi her kategoriden ekin örneği de yer almaktadır. İki ekin birleşmesiyle en fazla yapım eki meydana gelmiş ve yapım eklerini de çekim ekleri, zarf-fiil ekleri ve sıfat-fiil ekleri takip etmiştir.

1.1.3.1. Fiilimsi Ekleri

1.1.3.1.1. Sıfat-Fiil Ekleri

Sıfat-fiil eklerinin oluşmasında fiilden isim yapma eki ~ isim-fiil ekiyle isimden isim yapma eki veya pekiştirme unsurunu, fiilden fiil yapma ekiyle fiilden isim yapma ekinin eklerinin birleşme eğilimi söz konusudur.

Fiilden İsim Yapma ~ İsim-fiil Eki + İsimden İsim Yapma Eki:

-DA mastar eki + çI İsimden İsim Yapma Eki > [(-DA) + (+çI)]: -DAçI

-gU Fiilden İsim Yapma Eki + çI İsimden İsim Yapma Eki > [(-gU) + (+çI)]: -gUçI

-(I)g Fiilden İsim Yapma Eki + II İsimden İsim Yapma Eki > [(-(I)g) + (+II)]: -(I)gII

-gA Fiilden İsim Yapma Eki + n Pekiştirme Unsuru > [(-gA) + (n)]: -gAn

-(I/U)g Fiilden İsim Yapma Eki + çI İsimden İsim Yapma Eki > [(-(I/U)g) + (+çI)]: -(I/U)gçI

$-(I/U)g$ Fiilden İsim Yapma Eki + Ilg İsimden İsim Yapma Eki > $[(-(I/U)g) + (+Ilg)]: -(I/U)gIlg$

Fiilden Fiil Yapma Eki + Fiilden İsim Yapma Eki:

$-k-$ Fiilden Fiil Yapma Eki + $-mA$ Fiilden İsim Yapma Eki > $[(-k-) + (-mA)]: -(I)gmA$

$-mA-$ Fiilden Fiil Yapma Eki + $-z$ Fiilden İsim Yapma Eki > $[(-mA-) + (-z)]: -mAz$

$-z- > -s-$ Fiilden Fiil Yapma Eki + $-(I/U)k$ Fiilden İsim Yapma Eki > $[(-z- > -s-) + (-(I/U)k)]: -sI/Uk$

1.1.3.1.2. Zarf-Fiil Ekleri

İki ekin birleşmesiyle oluşan zarf-fiil ekleri de oldukça fazladır. Zarf-fiil ekleri üzerlerine $+An$, $+r$, $+n$ gibi pekiştiricileri alarak veya sıfat-fiil ve fiilden isim yapma ekleri bazı durum ekleriyle birleşerek iki ekin birleşmesinden oluşan birleşik ekler içerisinde yer alan zarf-fiil eklerini oluşturmuştur. $-sAr$, $-pAn$, $-kAn$, $-(y)In$ zarf-fiil ekleri *zarf-fiil + pekiştirici* birleşmesiyle oluşmuş eklerdir. $-ArDA$, $-DUkDA$, $-mIşDA$, $-ArçA/-UrçA$, $-mIşçA$, $-GAll$, $-GInçA$, $-GIçA / -GUçA$, $-gUkA$ zarf-fiil ekleri de sıfat-fiil veya fiilden isim yapma eklerinin bazı durum ekleriyle birleşmesi yoluyla oluşmuştur.

1.1.3.1.2.1. Zarf-fiil Eki + Pekiştirme Unsuru

$-(I/U)P$ Zarf-Fiil Eki + An Pekiştirme Unsuru > $[(-(I/U)p) + (An)]: -(I/U)pAn$

$-I$, $-U$ Zarf-Fiil Eki + n Pekiştirme Unsuru > $[(-(y)I/U) + (+n)]: -(y)In$

$-kA$ Zarf-Fiil Eki + n Pekiştirme Unsuru > $[(-kA) + (+n)]: -kAn$

$-sA$ Zarf-Fiil Eki + r Pekiştirme Unsuru > $[(-sA) + (+r)]: -sAr$

1.1.3.1.2.2. Sıfat-Fiil Eki ~ Fiilden İsim Yapma Eki + Durumu Eki ~ İsimden İsim Yapma Eki

Sıfat-Fiil Eki + Bulunma Durumu Eki:

$-(A/I/U)r$ Sıfat-Fiil Eki + $+DA$ Bulunma Durumu Eki > $[(-A/I/U)r) + (+DA)]: -(A/I/U)rdA$

-DUk Sıfat-Fiil Eki + *+DA* Bulunma Durumu Eki > [*(-DUk < -DI + ok) + (+DA)*]: -**DUkDA**

-mIş Sıfat-Fiil Eki + *+DA* Bulunma Durumu Eki > [*(-mIş < -m + iş) + (+dA)*]: -**mIşDA**

Sıfat-Fiil Eki + Eşitlik Durumu Eki:

-(A/I/U)r Sıfat-Fiil Eki + *çA* Eşitlik Durumu Eki > [*(-A/I/U)r + (+çA)*]: -**(A/I/U)rçA**

-mIş Sıfat-Fiil Eki + *çA* Eşitlik Durumu Eki > [*(-mIş < -m + iş) + (+çA)*]: -**mIşçA**

Sıfat-Fiil Eki + İsimden İsim Yapma Eki:

-gAn Sıfat-Fiil Eki + *II* İsimden İsim Yapma Eki > [*(-GAn < -GA + n) + (+II)*]: -**GAI**

Fiilden İsim Yapma Eki + Eşitlik Durumu Eki:

-GI Fiilden İsim Yapma Eki + *çA* Eşitlik Durumu Eki > [*(-GI < -GI + n) + (+çA)*]: -**GI**çA

-GI/U Fiilden İsim Yapma Eki + *çA* Eşitlik Durumu Eki > [*(-GI/U) + (+çA)*]: -**GI/U**çA

Fiilden İsim Yapma Eki + Yönelme Durumu Eki:

-gU Fiilden İsim Yapma Eki + *kA* Yönelme Durumu Eki > [*(-gU) + (+kA)*]: -**gU**kA

1.1.3.2. Çekim Ekleri

İki ekin birleşmesi yoluyla yapım eklerinden sonra en fazla çekim eki oluşmuştur. Çekim ekleri arasında yer alan çokluk, iyelik, durum ekleri; şahıs, kip, emir ekleri içerisinde en az bir tane iki ekin birleşmesi yoluyla oluşan birleşik ek yer almaktadır.

1.1.3.2.1. İsim Çekimi Ekleri

İsim çekiminde kullanılan eklerden *+lAr* ve *+GUn* çokluk ekleri; *+(I)ηIz*, *+lArI* çokluk ikinci ve üçüncü şahıs iyelik ekleri iki ekin birleşmesiyle oluşmuştur.

1.1.3.2.1.1. Çokluk Ekleri

+*lAr* çokluk ekinin oluşmasında iki tane çokluk ekinin birleşmesi rol oynamıştır. +*gUn* çokluk ekindeyse bir isimden isim yapma ekinin çokluk ekiyle birleşmesi söz konusudur.

+*lA* Çokluk Eki + *r* Çokluk Eki > [(+*lA*) + (+*r*)]: +*lAr*

+*GU* İsimden İsim Yapma Eki + *n* Çokluk Eki > [(+*GU*) + (+*n*)]: +*GU***n**

1.1.3.2.1.2. İyelik Ekleri

Çokluk ikinci ve üçüncü şahıs iyelik eklerinin oluşmasında bir iyelik eki ve çokluk ekinin birleşmesi söz konusudur. +(*I*)*ηIz* ekinde sıralama *şahıs eki* + *çokluk eki* şeklinde, +*lArI* ekindeyse *çokluk eki* + *şahıs eki* şeklindedir.

+(*I/U*)*η* Çokluk İkinci Şahıs Eki + *z* Çokluk Eki > [(+(*I/U*)*η*) + (+(*I/U*)*z*)]: +(*I/U*)*ηI/Uz*

+*lAr* Çokluk Eki + *I* Teklik Üçüncü Şahıs İyelik Eki > [(+*lAr* <+*lA* + *r*) + (+*I*)]: +*lArI*

1.1.3.2.1.3. Durum Ekleri

İki ekin birleşmesi yoluyla oluşan durum ekleri içerisinde sadece ayrılma durumu ekleri olan +*DAn* ve +*DIn* ekleri bulunmaktadır. +*DAn* ekinin oluşmasında Orhun Türkçesinde hem bulunma hem ayrılma bildiren +*DA* eki ve +*n* pekiştirici unsurun birleşmesi rol oynamıştır. Farklı bir köke giden +*DIn* ekiyse +*tI* isimden isim yapma eki (zarf yapma) ve +*n* pekiştirme unsurunun birleşmesinden oluşur.

+*DA* Bulunma Durumu Eki + *n* Pekiştirme Unsuru > [(+*DA*) + (+*n*)]: +*DAn*

+*tI* İsimden İsim Yapma Eki (Zarf Yapma) + *n* Pekiştirme Unsuru > [(+*tI*) + (+*n*)]: +*DIn*

1.1.3.2.2. Fiil Çekimi Ekleri

Fiil çekiminde kullanılan eklerden geçmiş ve gelecek zaman kip ekleri, çokluk ikinci şahıs çekiminde kullanılan ekler ve teklik ve çokluk ikinci ve üçüncü şahıs emir çekiminde kullanılan ekler iki ekin birleşmesi yoluyla meydana gelmiştir.

1.1.3.2.2.1. Kip Ekleri

Geçmiş, gelecek zaman çekiminde ve istek kipinde kullanılan *-yUk*, *-GAy* ve *-mAkçI* ekleri iki ekin birleşmesiyle oluşmuştur. *-yUk* ekinin oluşmasında tıpkı yukarıda *-yIn* zarf-fiil ekinde de örneği görülen /y/ yardımcı sesinin ekin bünyesine dâhil olması, *-GAy* ekinin oluşmasındaysa *-GA* fiilden isim yapma ekinin /y/ sesiyle genişlemesi etkili olmuştur. *-mAkçI* ekindeyse *-mAk* ve *+çI* ekleri işlevlerini birleştirir.

1.1.3.2.2.1.1. Geçmiş Zaman Eki

-y- Yardımcı Ses + *-Uk* Fiilden İsim Yapma Eki > [(-y-) + (-Uk)]: **-yUk**

1.1.3.2.2.1.2. Gelecek Zaman Eki

-GA Fiilden İsim Yapma Eki + *y* Türeme Unsur > [(-GA) + y]: **-GAy**

1.1.3.2.2.1.3. İstek Kipi Eki

-mAk İsim-Fiil Eki + *çI* İsimden İsim Yapma Eki > [(-mAk) + (+çI)]: **-mAkçI**

1.1.3.2.2.2. Şahıs Ekleri

Burada verilen şahıs eklerinin oluşmasında *şahıs eki* + *çokluk eki* birleşmesi söz konusudur. Yukarıda iyelik eklerinin oluşmasında da değindiğimiz bu durum şahıs bildiren ekin çokluk şahsı bildirmek için bir çokluk ekine ihtiyaç duymasından kaynaklanıyor.

-η Çokluk İkinci Şahıs Eki + *(I)z* Çokluk Eki > [(-η) + (+(I)z)]: **-ηIz**

+siz Çokluk İkinci Şahıs Eki + *ler* Çokluk Eki > [(siz <+si + z) + (+ler <+lA + r)]: **-sizler**

1.1.3.2.2.2.1. Şahıs Eki + Çokluk Eki

1.1.3.2.2.2.1.1. Emir Ekleri

Emir çekiminin teklik ve çokluk birinci şahsında kullanılan *-AyIn*, *-Allm* ekleri ve çokluk ikinci şahısta kullanılan *-(I)ηIzIAr*, *-(U)ηIzIAr* eki dışında emir çekiminde kullanılan *-GI*; *-zUn*, *-zUnIAr*; *-(I)ηIAr*, *-(I)ηIz* iki ekin birleşmesiyle meydana gelmiştir.

Emir Eki + Çokluk Eki:

$-(I/U)\eta$ Emir Eki + lAr Çokluk Eki > $[(-I/U)\eta) + (+lAr < +lA + r)]$: **$-(I/U)\eta lAr$**

$-(I/U)\eta$ Emir Eki + $(I/U)z$ Çokluk Eki > $[(-I/U)\eta) + (+I/U)z]$: **$-(I/U)\eta I/Uz$**

$-zUn$ Emir Eki + lAr Çokluk Eki > $[(-zUn < -zU + n) + (+lAr < +lA + r)]$: **$-zUn lAr$**

Emir Eki + Pekiştirici:

$zu \sim su \sim \text{çu}$ Emir Eki + n Pekiştiricisi > $[(-zU) + (+n)]$: **$-zUn$**

1.1.3.2.3. Yapım Ekleri

İki ekin birleşmesiyle en fazla yapım ekinin oluştuğunu söylemiştik. Yapım ekleri içerisinde isimden isim, isimden fiil, fiilden isim, fiilden fiil yapma ekleri gibi her yapım eki türünde iki ekin birleşmesiyle oluşan ekler yer almaktadır.

1.1.3.2.3.1. İsimden İsim Yapma Ekleri

İsimden isim yapma eklerinin oluşmasında iki isimden isim yapma ekinin birleşmesi, isimden fiil yapma eki ve fiilden isim yapma ekinin birleşmesi, isimden fiil yapma ekinin iyelik ekiyle birleşmesi, isimden fiil yapma ekiyle bir zarf-fiil ekinin birleşmesi ve iki çokluk ekinin birleşmesi gibi yollar ortaya çıkmaktadır. En fazla ek isimden fiil yapma ekiyle fiilden isim yapma ekinin birleşmesi yoluyla oluşur.

İsimden İsim Yapma Eki + İsimden İsim Yapma Eki:

$+m$ İsimden İsim Yapma Eki + ş İsimden İsim Yapma Eki > $[(+m) + (+\text{ş})]$: **$+(I/U)n\text{ç}$**

$+m$ İsimden İsim Yapma Eki + An İsimden İsim Yapma Eki (Çokluk Eki) > $[(+m) + (+An)]$: **$+mAn$**

$+GA$ İsimden İsim Yapma Eki + ç İsimden İsim Yapma Eki > $[(+GA) + (+\text{ç})]$: **$+GA\text{ç}$**

$+GA$ İsimden İsim Yapma Eki + k İsimden İsim Yapma Eki > $[(+GA) + (+k)]$: **$+GAk \sim +Ak$**

$+n$ İsimden İsim Yapma Eki + ti İsimden İsim Yapma Eki (Zarf Yapma) > $[(+n) + (+ti)]$: **$+nti$**

+GI İsimden İsim Yapma Eki + I İsimden İsim Yapma Eki > [(+GI) + (+I)]: +GII

İsimden Fiil Yapma Eki + Fiilden İsim Yapma Eki:

+A- İsimden Fiil Yapma Eki + -gU Fiilden İsim Yapma Eki > [(+A-) + (-gU)]: +AgU

+IA- İsimden Fiil Yapma Eki + -G Fiilden İsim Yapma Eki > [(+IA-) + (-G)]: +IAG

+la- İsimden Fiil Yapma Eki + -n Fiilden İsim Yapma Eki > [(+la-) + (-n)]: +lan

+sI- ~ +çI- İsimden Fiil Yapma Eki + -g Fiilden İsim Yapma Eki > [(+sI- ~ +çI-) + (-g)]: +sIg ~ +çIg

+sI- İsimden Fiil Yapma Eki + -z Fiilden İsim Yapma Eki > [(+sI-) + (-z)]: +sIUz

İsimden Fiil Yapma Eki + Zarf-fiil Eki:

+IA- İsimden Fiil Yapma Eki + -(y)U Zarf-Fiil Eki > [(+IA-) + (-(y)U)]: +IAyU

İsimden İsim Yapma Eki + İyelik Eki:

+(I/U)nç İsimden İsim Yapma Eki + I İyelik Eki > [(+(I/U)nç) + (+I/U)]: +(I/U)nçI

Çokluk Eki + Çokluk Eki:

+I Çokluk Eki + k Çokluk Eki > [(+I) + (+k)]: +II/Uk

1.1.3.2.3.2. İsimden Fiil Yapma Ekleri

İsimden fiil yapma ekleri isimden fiil yapma ekinin fiilden fiil yapma ekiyle ve isimden isim yapma ekinin isimden fiil yapma ekiyle birleşmesinden meydana gelir. Birinci yolla oluşan isimden fiil yapma eklerinin sayısı daha fazladır.

İsimden Fiil Yapma Eki + Fiilden Fiil Yapma Eki:

+A- İsimden Fiil Yapma Eki + -d- Fiilden Fiil Yapma Eki > [(+A-) + (-d-)]: +Ad-

+k- İsimden Fiil Yapma Eki + -Ar- Fiilden Fiil Yapma Eki > [(+k-) + (-Ar-)]: +gAr-

+kI- İsimden Fiil Yapma Eki + -rA- Fiilden Fiil Yapma Eki > [(+kI-) + (-rA-)]: +kIrA
> +kIr-

+sI- İsimden Fiil Yapma Eki + -n- Fiilden Fiil Yapma Eki > [(+sI-) + (-n-)]: +sIn-

İsimden İsim Yapma Eki + İsimden Fiil Yapma Eki:

+sIz İsimden İsim Yapma Eki + A- İsimden Fiil Yapma Eki > [(+sIr/z) + (+A-)]: +sIrA-

1.1.3.2.3.3. Fiilden İsim Yapma Ekleri

Yapım ekleri arasında, iki ekin birleşmesi yoluyla en çok fiilden isim yapma eki meydana gelmiştir. Bu eklerin birleşmesinde de *fiilden fiil* + *fiilden isim*, *fiilden isim* + *isimden isim* ve *isim-fiil eki* + *isimden isim* vs. şeklindeki birleşmeler söz konusudur. İkinci yolla oluşan birleşik eklerin sayısı diğer yollarla oluşan birleşik fiilden isim yapma eklerinin sayısına göre daha fazladır.

Fiilden İsim Yapma Eki + İsimden İsim Yapma Eki:

-GA Fiilden İsim Yapma Eki + ç İsimden İsim Yapma Eki > [(-GA) + (+ç)]: -GAç

-GA Fiilden İsim Yapma Eki + k İsimden İsim Yapma Eki > [(-GA) + (+k)]: -GAk

-GU Fiilden İsim Yapma Eki + ç İsimden İsim Yapma Eki > [(-GU) + (+ç)]: -GUç

-GI Fiilden İsim Yapma Eki + l İsimden İsim Yapma Eki > [(-GI) + (+l)]: -GIl

-gAy Fiilden İsim Yapma Eki + sUg İsimden İsim Yapma Eki > [(-gAy <-gA + y) + (+sUg)]: -gAysUg

-GU Fiilden İsim Yapma Eki + k İsimden İsim Yapma Eki > [(-GU) + (+k)]: -GUK

-gU Fiilden İsim Yapma Eki + IUG İsimden İsim Yapma Eki > [(-gU) + (+IUG)]: -gUIUG

-gU Fiilden İsim Yapma Eki + sUz İsimden İsim Yapma Eki > [(-gU) + (+sUz <+sI- + z)]: -gUsUz

-(I)m Fiilden İsim Yapma Eki + llg İsimden İsim Yapma Eki > [(-I)m) + (+llg)]: -(I)mllg

-GI Fiilden İsim Yapma Eki + n İsimden İsim Yapma Eki > [(-GI) + (+n)]: -GIUn

$-(I/U)nç$ Fiilden İsim Yapma Eki + sIg İsimden İsim Yapma Eki > $[(-I/U)nç] + (+sIg < +sI- + -g)]$: **$-(I/U)nçIg$**

$-(I/U)nç$ Fiilden İsim Yapma Eki + sIz İsimden İsim Yapma Eki > $[(-I/U)nç] + (+sIz < +sI- + -z)]$: **$-(I/U)nçsIz \sim -(u)nçsuz$**

İsim-Fiil Eki + İsimden İsim Yapma Eki:

$-mAk$ İsim-Fiil Eki + $llk \sim llg$ İsimden İsim Yapma Eki > $[(-mAk < -mA + ok) + (+llg \sim +llg)]$: **$-mAklIg$**

$-mAk$ İsim-Fiil Eki + sIz İsimden İsim Yapma Eki > $[(-mAk < -mA + ok) + (+sIz < +sI- + -z)]$: **$-mAksIz$**

Sıfat-fiil Eki + İsimden İsim Yapma Eki:

$-mAz$ Sıfat-Fiil Eki + llg İsimden İsim Yapma Eki > $[(-mAz < -mA- + -z) + (+llg)]$: **$-mAzllg$**

Fiilden Fiil Yapma Eki + Fiilden İsim Yapma Eki:

$-A-$ Fiilden Fiil Yapma Eki + $-GUi$ Fiilden İsim Yapma Eki > $[(-A-) + (-gUi)]$: **$-AgUi$**

$-çA-/-çU-$ Fiilden İsim Yapma Eki + $-k$ Fiilden İsim Yapma Eki > $[(-çA- \sim -çU-) + (-k)]$: **$-çA/Uk$**

$-I/Un-$ Fiilden Fiil Yapma Eki + $-ç$ Fiilden İsim Yapma Eki > $[(-I/Un-) + (-ç)]$: **$-(I/U)nç$**

$-I/Un-$ Fiilden Fiil Yapma Eki + $-DI/U$ Fiilden İsim Yapma Eki > $[(-I/Un-) + (-DI/U)]$: **$-(I/U)nDI/U$**

$-DUr-$ Fiilden Fiil Yapma Eki + $-Uk$ Fiilden İsim Yapma Eki > $[(-DUr-) + (-Uk)]$: **$-DUrUk$**

Fiilden İsim Yapma Eki + Pekiştirme Unsuru:

$-(I/U)nç$ Fiilden İsim Yapma Eki + U Pekiştirme Unsuru > $[(-(I/U)nç) + (U)]$: **$-(I/U)nçU$**

$-mA$ Fiilden İsim Yapma Eki + n Pekiştirme Unsuru > $[(-mA) + (+n)]$: **$-mAn$**

Fiilden İsim Yapma Eki + Çokluk Eki:

$-m$ Fiilden İsim Yapma Eki + r Çokluk Eki > $[(-m) + (+(I)r)]: -mI/Ur$

1.1.3.2.3.4. Fiilden Fiil Yapma Ekleri

Fiilden isim yapma eklerinden sonra en fazla birleşik ek örneği olan yapım eki türü fiilden fiil yapma ekleridir. Fiilden fiil yapma ekleri de iki fiilden fiil yapma ekinin birleşmesi ve fiilden isim yapma ekiyle isimden fiil yapma ekinin birleşmesiyle oluşur.

Fiilden Fiil Yapma Eki + Fiilden Fiil Yapma Eki:

$-t-$ Fiilden Fiil Yapma Eki + $-(I/U)r-$ Fiilden Fiil Yapma Eki > $[(-t-) + (-(I/U)r-)]: -DI/Ur$

$-t-$ Fiilden Fiil Yapma Eki + $-z-$ Fiilden Fiil Yapma Eki > $[(-t-) + (-z-)]: -DI/Uz-$

$-ç-$ Fiilden Fiil Yapma Eki + $-(I/U)r-$ Fiilden Fiil Yapma Eki > $[(-ç-) + (-(I/U)r-)]: -çI/Ur-$

$-k-$ Fiilden Fiil Yapma Eki + $-(I/U)r-$ Fiilden Fiil Yapma Eki > $[(-k-) + (-(I/U)r-)]: -GI/Ur-$

$-l-$ Fiilden Fiil Yapma Eki + $-(I/U)n-$ Fiilden Fiil Yapma Eki > $[(-l-) + (-(I/U)n-)]: -II/Un-$

$-z- \sim -s-$ Fiilden Fiil Yapma Eki + $-k-$ Fiilden Fiil Yapma Eki > $[(-z- > -s-) + (-k-)]: -sI/Uk-$

$-(I)t-$ Fiilden Fiil Yapma Eki + $-(I)l-$ Fiilden Fiil Yapma Eki > $[(-(I)t-) + (-(I)l-)]: -(I)tIl-$

Fiilden İsim Yapma Eki + İsimden Fiil Yapma Eki:

$-(I/U)g$ Fiilden İsim Yapma Eki + $sA-$ İsimden Fiil Yapma Eki > $[(-(I/U)g) + (+sA)]: -(I/U)gsA-$

$-(I)m$ Fiilden İsim Yapma Eki + $sIn-$ İsimden Fiil Yapma Eki > $[(-(I)m-) + (+sIn- < +sI- + -n)]: -(I)msIn-$

1.2. Üç Unsurun Birleşmesinden Oluşan Ekler

Üç unsurun birleşmesiyle oluşan birleşik ekler iki unsurun birleşmesiyle oluşan birleşik eklerle göre daha azdır. Bu başlıkta da *sözcük + sözcük + sözcük*, *ek + sözcük + ek* ve *ek + ek + ek* şeklinde üç farklı birleşme şekli ortaya çıkar. Emir çekiminin çokluk birinci şahsında kullanılan *-Allm* eki üç sözcüğün birleşmesinden, *+gArU* durum eki ve *-GAllr* zarf-fiil eki iki ek ve bir sözcüğün birleşmesinden ve *-mA(D)In*, *-mAksIzIn* zarf-fiil ekleri; *+(I)ηIzIAr/+(U)ηIzIAr* çokluk ikinci şahıs iyelik eki; *+(I)rKA-/+(U)rKA-* isimden fiil yapma eki ve *-GUUksUz* fiilden isim yapma eki üç ekin birleşmesinden oluşmuştur. Üç ekin birleşmesinden oluşan birleşik ekler diğerlerine göre daha fazladır.

1.2.1. Üç Sözcüğün Birleşmesinden Oluşanlar

1.2.1.1. Çokluk Birinci Şahıs Emir Eki

A Ünlemi + *IA* Pekiştiricisi + *mIz* Şahıs Zamiri > [(A) + (IA) + (mIz)]: **-Allm**

1.2.2. Ek + Sözcük + Ek Yapısından Oluşanlar

1.2.2.1. Durum Eki

+gA Yönelme Durumu Eki + *ur-* Fiil Kökü + *-u* Zarf-Fiil Eki > [(+gA) + (ur-) + (-u)]: **+gArU**

1.2.2.2. Zarf-Fiil Eki

-I Zarf-Fiil Eki + *kel-* Fiil Kökü + *-ir* Geniş Zaman Eki > [(-I) + (kel-) + (-ir)]: **-GAllr**

1.2.3. Üç Ekin Birleşmesinden Oluşanlar

1.2.3.1. Fiilimsi Ekleri

1.2.3.1.1. Zarf-Fiil Ekleri

-mA- Fiilden Fiil Yapma Eki + *-dI* Zarf-Fiil Eki + *n* Pekiştirme Unsuru > [(-mA-) + (+dI) + (n)]: **-mAtI(n)**

-mAk İsim-Fiil Eki + *sIz* İsimden İsim Yapma Eki + *In* Vasıta Durumu Eki > [(-mAk < -mA- + -z) + (+sIz < +sI- + -z) + (+I)n]: **-mAksIzIn**

1.2.3.2. Çekim Ekleri

1.2.3.2.1. İsim Çekimi Ekleri

1.2.3.2.1.1. Çokluk İkinci Şahıs İyelik Eki

+*I/U*η Çokluk İkinci Şahıs İyelik Eki + (*I*)z Çokluk Eki + *lAr* Çokluk Eki > [(+**(I/U)**η) + (+**(I)**z) + (+**lAr** <+*lA* + *r*)]: +**(I/U)**ηIz**lAr**

1.2.3.2.2. Fiil Çekimi Ekleri

1.2.3.2.2.1. Emir Ekleri

1.2.3.2.2.1.1. Çokluk İkinci Şahıs Emir Eki

-*(I/U)*η Çokluk İkinci Şahıs Emir Eki + (*I*)z Çokluk Eki + *lAr* Çokluk Eki > [(-**(I/U)**η) + (+**(I)**z) + (+**lAr** <+*lA* + *r*)]: -**(I/U)**ηIz**lAr**

1.2.3.3. Yapım Ekleri

1.2.3.3.1. İsimden Fiil Yapma Eki

+*(I/U)r*- İsimden Fiil Yapma Eki + -*k* Fiilden İsim Yapma Eki + *A*- İsimden Fiil Yapma Eki > [(+**(I/U)r**-) + (-**k**+) + (+**A**-)]: +**(I/U)r**k**A**-

1.2.3.3.2. Fiilden İsim Yapma Ekleri

-*GU* Fiilden İsim Yapma Eki + *IUk* İsimden İsim Yapma Eki + *sUz* İsimden İsim Yapma Eki > [(-**GU**) + (+**IUk**) + (+**sUz**< +*sI*- + -*z*)]: -**GUIUk**s**Uz**

-*nç* Fiilden İsim Yapma Eki + *u* Pekiştirme Unsuru + *suz* İsimden İsim Yapma Eki > [(-**nç**) + (+**u**) + (+**suz**)]: -**nç**suz

2. EKLERİN OLUŞMA SEBEPLERİNE GÖRE SINIFLANDIRMA

Türk dilinde varlığı kabul edilen ancak yeteri kadar yer verilmeyen yapılar olan birleşik eklerle ilgili çalışmalarda iki ekin hangi sebep veya sebeplerle bir araya geldiği konusunda birtakım fikirler ileri sürülmüştür:

- ekin görevinin aynı ek veya aynı nitelikte başka bir ekle kuvvetlendirilmesi
- ekin görevinin yenilenmesi
- görev çokluğu, görev ağırlığı

- kullanımdan düşen veya işlev değişikliğine uğrayan bir ekin yerine başka eklerin birleşerek geçmesi

- işlevi belirtme, pekiştirme

- vurgu ihtiyacı

- analoji

- yabancı sözcüklere karşılık bulma ihtiyacı

- birden fazla yapım ekiyle türeyen sözcüklerde birinci yapım ekli kısmın kullanımdan düşmesi

- birleşme anında ortaya çıkan *yapım eki + çekim eki* sıralaması kuralının ihlal edilmesi ve bu kuralsızlığı gizlemek için eklerin kalıplaşma yoluna gitmesi.

İncelediğimiz ekler içerisinde yukarıda ifade edilen sebepler dolayısıyla birleşme meydana gelen örnekler oldukça fazladır. Ancak verilen bu sebeplerden “görev çokluğu, görev ağırlığı; yabancı sözcüklere karşılık bulma ihtiyacı; birleşme anında ortaya çıkan *yapım eki + çekim eki* sıralaması kuralının ihlal edilmesi ve bu kuralsızlığı gizlemek için eklerin kalıplaşma yoluna gitmesi” gibi sebeplerden dolayı birleşen eklere rastlayamadık.

Türk dilinde meydana gelen ek birleşmesi olayında temel sebep gramerleşme teorisidir. Gramerleşme teorisinin iki yönüne göre bu sınıflandırma *sözcük > ek* gelişimini gösteren birleşik ekler ve *düşük gramer kategorisi > yoğun gramer kategorisi* gelişimini gösteren birleşik ekler olmak üzere ikiye ayrılır.

Buna göre “Eklerin Oluşma Sebeplerine Göre Sınıflandırma” başlığında birleşik ekleri şu şekilde sınıflandırdık:

2.1. Gramerleşme

Gramerleşme, giriş bölümünde de ifade edildiği gibi, *bir kelimenin ses, yapı veya anlam bakımından aşınıp işlev değiştirerek zamanla gramer unsuru olarak bir işlev kazanması ve gramatik bakımdan daha düşük işlev gösteren unsurların daha yoğun gramatik işleve sahip unsurlar hâline gelmesi* şeklinde tanımlanabilir. Bu tanıma

göre gramerleşmenin iki yönü vardır: *sözcük* > *ek* ve *düşük gramer kategorisi* > *yoğun gramer kategorisi*.

Gramerleşmenin bu iki yönü göz önünde bulundurularak incelediğimiz birleşik eklerin oluşma sebepleri gramerleşme temelinde iki ana bölüme ayrılmaktadır. İçinde bir sözcük parçası bulunan ve bu sözcüğün artık ekin bünyesine dâhil olup eridiği birleşik ekler *sözcük* > *ek* gelişmesi gösteren ekler olarak kabul edilmiştir. İki veya daha fazla ekin veya ek şeklindeki pekiştirme unsurlarının birleşmesinden oluşan eklerse *düşük gramer kategorisi* > *yoğun gramer kategorisi* gelişmesi gösteren ekler başlığında incelenmiştir.

2.1.1. *Sözcük* > *Ek* Gelişimini Gösteren Birleşik Ekler

Bu grupta değerlendirilen birleşik eklerin morfolojik durumu incelendiğinde birleşik eki oluşturan parçalardan en az birinin bir sözcük olduğu ve bu sözcük parçasının birleşik eki oluşan diğer parçalarla kaynaşmış durumda olduğu görülür.

Ek	Yapı
+rAk	ara + ok
-(A)yIn	Ay + ben
+dAş	+dA + eş
+dUrUk ~ +dUk ~ +tık	tur - uk
+gArU	+gA + ur - u
+Ilg, +IUg	il - ig
+siler	*si + ler
+siz	*si + z
-Allm	A + lA + mız
-GAllr	-U + kel - ir
-GII (Emir Eki)	kı + ol
-mAç	-ma + aş
-mIş	-m + iş

2.1.2. Düşük Gramer Kategorisi > Yoğun Gramer Kategorisi Gelişimini Gösteren Birleşik Ekler

Gramerleşmenin *sözcük > ek* sürecinin yanı sıra *düşük gramer kategorisi > yoğun gramer kategorisi* şeklinde bir gelişim de gösterdiği göz önünde bulundurarak en az iki ekin birleşmesi yoluyla oluşan birleşik ekler bu başlıkta değerlendirilmiştir. Buraya dâhil edilen eklerin oluşum sebepleri de işlev birleştirme, kuvvetlendirme, işlev pekiştirme, kalıplaşma gibi farklı başlıklara ayrılır. Bunların dışında ekin sözcüğün bünyesine dâhil olmasıyla ve yardımcı sesin ekin bünyesine dâhil olmasıyla oluşan ekler şeklinde iki başlık da yer almaktadır.

2.1.2.1. İşlev Birleştirme

Bu başlıkta değerlendirilen ekler en az iki ekin birleşmesiyle meydana gelmiş eklerdir. Eklerin birleşmesindeki süreç farklı işlevlere sahip en az iki ekin Türk dilinin eklenme sisteminin bir parçası olarak bir araya gelmesi, eklerden en az birinin kendi işlevini kaybederek eklerin birleşik bir yapı sergilemesi ve artık birleşmiş şeklin sözcüklere eklenir olması biçiminde işler.

“İşlev Birleştirme” başlığı altında değerlendirdiğimiz ekler şunlardır:

Ek	Yapı
-(I)nçIğ, -(I)nsIğ	-(I)nç + sIğ
-(I)nçsIz, -(U)nçsIz	-(I/U)nç + sIz
+(I)nç, +(U)nç	-(I/U)n < m + ç
+(I)rkA-, +(U)rkA-	+(I/U)r- + -k- + A-
+Ad-	+A- + -d-
+AgU	+A- + gU
+rAk	ara + ok
-çAk ~ -çUk	-çA/U- + -k
+gAr-	+k- + -Ar
+kIrA-> +kIr-	+kI- + -rA-

+IAG	+IA- + -G
+IAn	+IA- + -n
+IAyU	+IA- + -(y)U
+nti	+n + ti
+sIlg ~ +çIlg	+sI- + -g
+sIn-	+sI- + -n-
+sIrA-	+sIz ~ r + A-
+sIz, +sUz	+sI- + -z
-ArçA, -UrçA	-(A/U)r + çA
-ArdA, -UrdA	-(A/U)r + DA
-DUkDA	-DUk + DA
-DUrUk	tur- + -uk
-GAç	-GA + ç
-GAII	-GAn + II
-gAysUg	-gAy + sUg
-GII (Fiilden İsim Yapma Eki)	-GI + I
-GIn, -GUN	-GI/U- + n
-GInçA	-GIn + çA
-gII	-g + II
-GmA	-k- + -mA
-GUç	-GU + ç
-GUçI	-GU + çI
-GUK	-GU + k
-gUkA	-gU + kA
-GUIUG	-GU + IUG
-GUIUksUz	-GU + IUk + sUz

-GU sUz	-GU + sUz
+lArI	+lAr + I
-mAçI	-mAç + çI
-mAklIk ~ -mAklIg	-mAç + llg
-mAksIz	-mAç + sIz
-mAksIzIn	-mAç + sIz + In
-mA(t)In	-mA + -DI + n
-mAz	-mA- + -z
-mAzllg	-mAç + llg
-mIşçA	-mIş + çA
-mIşDA	-mIş + DA
-nçU	-nç + U
-nçusuz	-nç + u + suz
-sIk, -sUk	-z- + -I/Uk
-zUnlAr	-zUn + lAr

2.1.2.2. Kuvvetlendirme

Ok pekiştirme edatı, *+n*, *+l* pekiştirme unsurları ve *+r*, *+y* türeme unsurların birtakım yapım ve çekim ekleriyle birleşmesinden meydana gelen birleşik ekler bu başlıkta değerlendirilmiştir.

Zeynep Korkmaz, “Türkçede *oç / ök* Kuvvetlendirme (İntensivum) Edatı Üzerine” başlıklı yazısında *Ok* edatının Türk dilindeki yerini ayrıntılı bir şekilde değerlendirmiştir. Korkmaz’a göre bu edat, tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde *oç / ök* bağımsız şekli, *Ok / -ak* kısmen kaynaşmış şekli ve *+k* ekleşmiş şekilleriyle kullanılan ve pekiştirme vazifesi gören bir edattır ([1962] 1961: 64). *Ok* edatı, tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde ünlüyle biten sözcük ve eklerle birleşirken Türk dilinin ses uyumları gereğince ünlüsünü kaybedip birleştiği sözcük veya eklere tamamen kaynaşmıştır ve bu kaynaşmanın sonucunda da *+k* ekinin görevinde bir zayıflama meydana gelmiştir

([1962] 1961: 27). Korkmaz'ın *Ok* edatının kaynaşmış olduğu sözcük ve eklere verdiği örneklerden bazıları şunlardır: +çAk isimden isim yapma eki (< +çA eşitlik durumu eki + ok), Eski Uygur Türkçesinde *neçük, neçükin, neçükleri* sözcükleri; Anonim Kur'an Tefsirinde *niçük, neçük* sözcükleri; CC'de kullanılan *neçik* sözcüğü; Karay Türkçesinde aynı kullanılıştta *neçik* sözcüğü; Kazan Tatar ve Türkmen Türkçelerinde *niçik* sözcüğü; Baraba lehçesinde *nincik nicik* sözcük grubu; Eski Anadolu Türkçesindeki *-IcAk, -IcAgAz* ekleri; bazı Anadolu Ağızlarında zarf türeten *-IncAk* eki; Karaçay-Balkar Türkçesindeki *nek* 'neden' soru zarfı; Altay lehçelerindeki *kiçinek* < *kiçik* + *kine* + *ök* sözcüğü; bazı Anadolu ve Rumeli Ağızlarında *kibik*; Kazan Tatar Türkçesinde *kibik, kük*; Kırım Tatar Türkçesinde *kebek*; Kumuk Türkçesinde *kimik* şekillerinde geçen benzetme ve karşılaştırma edatı (< *kibi* + *ök*: *katın kibik* 'kadın gibi') ([1962] 1961: 27-29).

Necmettin Hacıeminoğlu "Türk Dilinde Edatlar" adlı çalışmasında *Ok* edatının DA, dahi, yine, bizzat, yalnız, ancak... gibi anlamlara geldiğini ifade ederek bu edatın Orhun, Eski Uygur, Karahanlı ve Harezmi Türkçesi dönemlerinde oldukça yaygın bir kullanım alanına sahip olduğunu söylemiştir. *Ok* edatının kendisinden önce gelen sözcüğe göre ses uyumlarına girdiğini ve anlamının da buna göre değiştiğini bildiren Hacıeminoğlu, Batı Türkçesindeki DA ile *Ok* edatının kullanım paralellğine dikkat çekmiş ve Batı Türkçesinde DA'nın ortaya çıkmasını bu sahanın *Ok* edatından mahrum kalmasıyla açıklamıştır (1992: 252). Hacıeminoğlu *Ok* edatının Orhun, Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Çağatay ve Batı Türkçesinde kendisinden önce geldiği sözcük ve eke kaynaşmadığı örneklere vermiştir (1992: 252-254).

Yapısal sınıflandırma bölümünde verdiğimiz gibi incelediğimiz birleşik ekler içerisinde *Ok* pekiştirme edatının kendinden önceki eke kaynaşması yoluyla oluşan +çAk ~+çUk, +rAk, -DUk, -mAk birleşik ekleri vardır. Bu ekler "Kuvvetlendirme" başlığı altında değerlendirilmiştir.

Ahmet Bican Ercilasun "Türkçede Ek-Ses İlişkisi" başlıklı yazısında Türkçedeki +sA-, -(I)yor, -DUr gibi bazı eklerin sözcüklerden ortaya çıktığını ifade etmiştir. Eklerin bir bölümü de "doğrudan doğruya seslere bir takım işlevlerin yüklenmesi" yoluyla ortaya çıkmıştır. Ercilasun'a göre bu eklerin taşıdığı fonksiyon sesin taşıdığı karakterle alakalıdır (Ercilasun, 1997: 41).

Ercilasun seslere birtakım fonksiyonların eklenmesiyle oluşan ekleri, kuvvetlendirici ve eşleştirici-sevgi fonksiyon alanı olarak ikiye ayırır ve *ğ, d, z, l, m, n, η, a, e, ı, i* seslerini kuvvetlendirici fonksiyon alanına; *t, ç < ş, s* sesleriniyse eşleştirici-sevgi fonksiyon alanına dâhil eder (Ercilasun, 1997: 41). İçinde yukarıda verilen seslerin bulunduğu birçok eki sıralayan Ercilasun, bu eklerin doğrudan doğruya seslere dayandığını söyleyerek bunların Türkçenin asıl ekleri olduğunu ifade etmiştir. Bunların dışında kalan eklerse ya sözcüklerden ekleşmiş ya da ödünçlenmiş eklerdir (Ercilasun, 1997: 47).

Ercilasun *-In* fiilden isim yapma eki; *bin, sin* zamirlerinde yer alan *+n* eki; *+(I)n* ve *+nI* belirtme durumu ekleri; *+An* çokluk eki; *+mAn* isimden isim yapma eki; *-mAtIn, -(I)pAn* zarf-fiil ekleri; *-sUn* emir eki ve Anadolu Ağızlarındaki *-IncAn, -IncAkIn* gibi zarf-fiil eklerinde *+n* sesinin varlığına değinmiş ve sıralanan bu eklerin belirtme, pekiştirme ve çokluk fonksiyonlarına sahip olduğunu ifade etmiştir. *+lA, +lAr, -AlA* gibi eklerin içerisinde de yine kuvvetlendirici fonksiyon alanına dâhil olan *+l* eki bulunur ve bu ekler pekiştirme, çokluk, süreklilik bildirme gibi işlevlere sahiptir (1997: 43-44).

Leyla Karahan, “Türkçede Bazı Ek ve Edatlarda ‘-n’ Morfemi ile Ortaya Çıkan Varyantlaşma” başlıklı yazısında kelime ve eklerin *-n, -l, -z, -t, -k, -m, -A, -I* gibi çeşitli morfemler yardımıyla genişletilmesinin dilin, bir anlamı veya işlevi belirtme, vurgulama veya pekiştirme ihtiyacından doğduğunu ifade etmiştir. Karahan, bir kısmı muhtemelen enklitik kökenli olan bu morfemlerin Türkçenin her dönem ve lehçesinde görüldüğünü pekiştirilmiş kelime ve eklerle bunların önceki şekilleri arasında genellikle anlam ve işlev farkı görülmediğini de ifade etmiştir (2012: 219). Genişleme olayının en fazla görüldüğü ek kategorisinin zarf-fiil ekleri olduğu ifade eden Karahan, zarf-fiil eklerindeki bu eğilimin vurgu ihtiyacından kaynaklandığına da değinmiştir (2011: 193-194).

Karahan Türkçede genişlemiş zarf-fiil eklerinin çokluğunu “*zarfların söz diziminde vurgulu birimler oluşu*”na bağlayarak bu eklerin, çeşitli morfemlerle genişleme eğiliminde olduğunu bildirmiştir. Karahan’a göre zarf-fiil ekleri genellikle *-A, -An, -I, -k/ok, -l, -lI, -m, -mA, -n, -s, -z* vs. morfemlerle genişletilmiştir (2012: 219). Bu morfemlerin sebep olduğu genişlemeye bağlı olarak ortaya çıkan varyantlaşmanın daha çok Oğuz grubu lehçelerinde olmak üzere bütün lehçelerde görüldüğünü bildiren

Karahan, eklerin ilk şekilleriyle genişlemiş şekilleri arasında belirli bir işlev farkı olmadığını da vurgular (2012: 220). Karahan, *-n* morfemi ile genişlemiş ek ve sözcükler arasında *-(I)BAAnI(n)*, *-DikCA(n)*, *-(G)InCA(n)*, *-(G)InCAk(In)*, *-GAC(In)*, *-kAnA(n)*, *-mADI(n)*, *-mAy(I)(n)* zarf-fiil eklerini; *-(A)yI(n)*, *-gIl(A)(n)*, *-gIn(A)(n)*, *-zU(n)*, *-zUnI(n)*, *-(y)Allm(In)* emir eklerini; *-(y)Ak(In)* istek ekini; *-DI(n)*, *-DA(n)*, *-DI(n)*, *-(s)I(n)*, *-(y)ACA(n)* eklerini ve *birle(n)*, *bile(n)*, *ile(n)* (*-len*), *kadar/kadan*, *kibi(n)*, *gibi(n)*, *kimi(n)*, *bigi(n)*, *sayı(n)*, *tegi(n)*, *degi(n)*, *deği(n)*, *tiyi(n)*, *diyi(n)*, *erki(n)*, *irki(n)*, *kala(n)*, *takı(n)* edatlarını sıralamıştır (Karahan, 2012: 220-233).

Ahat Üstüner *+An* ekinin Türkçenin eski dönemlerinden beri sıfat, zarf, edat veya çekimli fiillerden sonra, yalnız başına veya çeşitli ek veya edatlarla birleşmiş şekillerde pekiştirme amacıyla kullanılan bir ek olduğunu ve bu ekin bazen *+In* ve *+n* biçimlerinde de görüldüğünü belirtmiştir (2003: 87).

+An ~ *+In* ~ *+n* ekleri çeşitli çalışmalara göre *-sAñ*, *-sAñAn*, *-gIlAn*, *-UbAn*, *-mAtIn*, *IncAn*, *-dAyn*, *-AvlAn*, *-İşIn* gibi eklerde varlığını göstermektedir (2003: 87-95). Üstüner, eskiden beri kullanılan bu pekiştirme ekinin pekiştirme görevinin birlikte görüldüğü bütün kelimelerde açık bir şekilde görülmeyebileceğini ifade etmiştir. Çünkü bu özellik diğer eklerimizde de gözlenebilmektedir. Ona göre Türkçede ekler çok belirgin olan işlevlerinin yanında eklendikleri kelimelere ve yer aldıkları cümlelere bağlı olarak farklı işlevleri de yerine getiriyor olabilirler. Dolayısıyla her kelimedeki pekiştirme görevinin net ve açık olması beklenemez (2003: 96). Üstüner, *+An* ~ *+In* ~ *+n* eklerinin kökenini şüpheli olmakla birlikte Eski Türkçedeki *+An* çokluk ekine dayandırmaktadır. Çokluk ekleri çokluk bildirme işlevinin yanı sıra pekiştirme göreviyle de kullanılır. Türkçede çokluk bildirme işlevi *+lAr* ekinde genelleşmiş ve diğer çokluk ekleri varlıklarını pekiştirme eki olarak devam ettirmiştir (2003: 96).

Üstüner (2003: 237-238), “Türkçede Pekiştirme” adlı çalışmasında Türkçenin pekiştirme yapısı ve sistemine dair şu özellikleri ortaya koymaktadır:

- a. Türkçede ifadeyi pekiştirmek, kuvvetlendirmek için birçok edat bulunur ve bunlar zamanla ek hâline gelir.
- b. Türkçede başlangıçtan beri pekiştirme için kullanılan eklerin yanı sıra bazı edatların ekleşmesiyle oluşan ekler de vardır.

- c. Çokluk bildirme işlevlerini *+lAr* ekine devreden diğer çokluk ekleri pekiştirme eki olarak dilde yaşamaya devam ederek pekiştirme eklerinin edatlar dışındaki kaynağını oluşturur.
- d. Pekiştirme amacıyla yapılan vurgudan dolayı sözcük bünyesinde en çok ses türemesi olarak karşımıza çıkan ses olayları zamanla sözcüklerde kalıcı hâle gelmektedir.
- e. Cümlede veya sözcüklerde bir kavramın pekiştirilmesi sözcük tekrarlarıyla yapılırken sözcük bünyesinde aynı görevi yerine getiren eklerden iki veya daha fazlasının art arda kullanılmasıyla yapılır.
- f. Pekiştirme amacıyla kullanılan ek ve edatlar her zaman pekiştirme göreviyle değil bazen benzetme bazen de başka görevlerle karşımıza çıkabilir.

Yukarıda Ercilasun (1997), Karahan (2011) ve Üstüner (2003)'in verdiği *+l*, *+n*, *+r* gibi kuvvetlendirme işlevine sahip morfemlerle genişleyen ekler de “Kuvvetlendirme” başlığı altında ele alınmıştır.

“Kuvvetlendirme” başlığı altında değerlendirdiğimiz ekler şunlardır:

Ek	Yapı
+çAk ~ +çUk	+çA + ok
+DAn	+DA + n
+DIn	+tI + n
-GAy	-GA + y
+GII	kı + l
+GUn	+GU + n
-zÜn	+zU + n
-DUk	-DI + ok
-GAn	-GA + n
-kAn	-kA + n
-mAk	-mA + ok
-mAn	-mA + n

-pAn	-p + An
-sAr	-sA + r
-(y)In	-(y)I + n

2.1.2.3. İşlev Pekiştirme

Bu başlık altında değerlendirdiğimiz birleşik eklerde aynı kategoriye dâhil olan veya aynı işlevi yerine getirebilecek en az iki ekin birleşmesi söz konusudur. Örneğin $+lAr$ çokluk eki, $+lA$ ve $+r$ çokluk ekleri olmak üzere iki tane çokluk ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Buradaki birleşmenin sebebiyse birinci ekin işlevini kaybetmesidir. Birinci ekin işlevi zayıflayınca dil mantığı bu işlevi aynı görevdeki bir ekle yenileme yoluna gitmektedir.

Üstüner'e göre bir dil birliğinde aynı görevi yapan birden fazla unsurun yer alması, unsurlarla belirtilen kavramın güçlendirilmesi, pekiştirilmesi amacını taşımaktadır. Bir sözcüğün bünyesinde aynı görevi yapan iki ekin varlığı genellikle ekin işlevini pekiştirme düşüncesinin sonucudur. Üstüner, eş veya yakın anlamlı sözcüklerin oluşturduğu ikilemelerle aynı sözcüğün oluşturduğu ikilemelerin anlatılmak istenen düşünceyi kuvvetlendirmesi yönüyle eklerdeki bu pekiştirme işlevinin benzerliğine de dikkat çekmiştir. Pekiştirme prensibinin temeline göre düşünülünce şahıs zamirleri de çoğu zaman ifadeyi güçlendirmek için kullanılmaktadır (2003: 167).

Ahat Üstüner, "Türkçede Pekiştirme" isimli çalışmasında pekiştirmeyi şöyle tanımlamıştır:

"Dilin söz dizimi kurallarından, kelime, ek veya ses unsurlarından birini kullanarak, ifade edilenler arasındaki bir sözün belirginleştirilmesine; kelime, kelime grubu ve cümle gibi bir dil birliğinin anlamının güçlendirilmesine, kesinleştirilmesine veya belirttiği kavramın aşırılığının belirtilmesine; bir unsura dikkat çekilmesine veya bu unsurun ön plana çıkarılmasına pekiştirme adı verilir" (2003: 6).

Eski Türkçeden itibaren pekiştirme amaçlı eklerin kullanıldığı bilinmektedir. Daha çok sıfat ve zarflara eklenen bu ekler çeşitli görevler yanında pekiştirme görevinde de kullanılmaktadır. Ahat Üstüner, "Türkçede Pekiştirme" isimli çalışmasında "Eklerle Pekiştirme" başlığı altında eski Türkçeden itibaren "+-An, +ak, -

dek, +-dır / dur, -gül, +kınyA, +lar, +man, +rak, +tu, +-u, +z,” ekleriyle pekiştirme yapıldığını belirtir. Türkçede sıfat ve zarflarda anlam güçlendirilmek istendiğinde bu ekler kullanılmaktadır (2003: 23).

Zeynep Korkmaz “Gramer Terimleri Sözlüğü” isimli çalışmasında “pekiştirme eki”ni şöyle tanımlıyor:

“Osmanlıcada ‘lâhika-i te’kîd’ olarak adlandırılmıştır. Ad veya ad soyundan bir kelimeye gelerek anlamını güçlendiren ek veya ekleşmiş edat. Eski Türkçede birkaç türü bulunan bu ek, günümüzün yazı dillerinde ve lehçelerde daha çok kalıntılar hâlinde sürmektedir. Bu eklerin başlıcaları +Ok ve + k, + çA, + çAk, + kınyA > + kıyA, yme > + ma, + m’ dir. ET. timinök (< timin+ök: hemencecik), neçük (<neçe+ök: nasıl?), barça (<bar-ır+ça: bütün, hepsi), amtıcak (<amtı+ça+ok: hemen, şimdi), birkie (<bir+kınyA: biricik), azkına (<az+kınyA: azıcık), TT. biricik (<bir+i+cik), demincecik (<demin+ce+cik: hemen biraz önce), hemencecik (<hen+ce+cik) (2007: 174).

“İşlev Pekiştirme” başlığı altında ele aldığımız birleşik ekler şunlardır:

Ek	Yapı
-(I)ηIz	-(I)η + Iz
-(I)ηIzlAr, -(U)ηUzlAr	-(I)η + Iz + lAr, -(U)η + Iz + lAr
-(I)ηlAr	-(I)η + lAr
-(I)tIl-	-(I)t + -Il
+(I)ηIz	+(I)η + Iz
+(I)ηIzlAr, +(U)ηUzlAr	+(I)η + Iz + lAr, +(U)η + Uz + lAr
+lAr	+ lA + r
+Ilk, +lUk	+l + (I)k
-sizler	siz + ler
-çIr-, -çUr-	-ç- + -Ir-, -ç- + -Ur-
-DIr-, -DUr-	-D- + -Ir-, -D- + -Ur-
-GIr-, -GUr-	-G- + -Ir-, -G- + -Ur-
-Iln-, -lUn-	-l- + -In-, -l- + -Un-
-ηIz	-η + Iz

-sIk-, -sUk-	-s- + -Ik-, -s- + -Uk-
-tIz-	-t- + -Iz-

2.1.2.4. Kalıplaşma

Zeynep Korkmaz, “Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları” adlı çalışmasında “kalıplaşma” terimini; “*herhangi bir kelime ile birleşen çekim veya yapım ekinin, türetim yolu ile yaptıklarımızda olduğu gibi, bilinen belirli görevi ile kullanılmayıp, eklendiği kelime ile beklendiğinden ayrı, yeni anlam meydana getirecek tarzda birleşip kaynaşmış olması*” şeklinde tanımlamıştır. Korkmaz, *yüzde ‘matematikte bir oran ölçüsü’, gözde ‘sevgili, hükümdarın sevgilisi’, Uğan ‘Tanrı’, erte ‘yarın’, öte, dolayı, konu komşu < *kon - u - ş - u* gibi örneklerde geçen +DA bulunma durumu eki, -GAn sıfat-fiil eki ve -I, -U zarf-fiil eklerinin ilk görevlerini kökle kaynaştıkları için kaybederek bu sözcüklerde kalıplaşma olayının meydana geldiğini ifade etmiştir (1994: 1).

Biz de bir çekim ekinin kendisinden önceki ekle birleşip bu birleşik şeklin sözcük türetme eki olarak kullanımını devam ettirdiği örnekleri Korkmaz’ın kalıplaşma tanımıyla bağdaştırarak böyle ekleri “Kalıplaşma” başlığı altında inceledik. Aşağıda verilen +(I)nçI, +(U)nçI ekinde +I teklik üçüncü şahıs iyelik eki aslında yapım eki değil çekim eki kategorisine dâhilken kendinden önceki ekle birleşip yapım eki kategorisine dâhil olmuştur:

$$+(I)nçI, +(U)nçI < +(I)nç + I, +(U)nç + I$$

2.1.2.5. Ekin Sözcüğün Bünyesine Dâhil Olmasıyla Oluşan Birleşik Ekler

Buraya alınan eklerin eki meydana getiren unsurlardan her ikisinin veya daha önemlisi birinci parçanın tek başına kullanılabilmesi gibi bir durumu vardır. Bu durum da eklerin bazı çalışmalarda birleşik bazılarındaysa bahsedilen sebepten dolayı ayrı ayrı ekler olarak ele alınmasına neden olmuştur. Örneğin -(I)gsA-, -(U)gsA- ekinin yer aldığı örneklerden *öpügse-, kavışığsa-, körügse-* örneklerini ele alacak olursak *öpügse-, kavışığsa-* örneklerinin *öpüg* ve *kavışığ* parçalarının kullanılmadığını ancak *körügse-* sözcüğünün *körüg* parçasının kullanıldığını söyleyebiliriz. Buradaki durum aşağıda

verilen diğer ekler için de geçerlidir. Çalışmalarda birleşik olup olmadığı tartışmalı olan bunun gibi ekleri bu başlık altında değerlendirmeyi uygun bulduk.

Ek	Yapı
-(I)gçI, -(U)gçI	-(I)g + çI, -(U)g + çI
-(I)gsA-, -(U)gsA-	-(I)g + sA-, -(U)g + sA-
-(I)mllg, -(U)mIUg	-(I)m + llg, -(U)m + IUg
-(I)msIn-	-(I)m + sIn-
-(I)nç, -(U)nç	-(I)nç, -(U)nç
-(I)nDI, -(U)nDI	-(I)n + DI, -(U)n + DI

2.1.2.6. Yardımcı Sesin Ekin Bünyesine Dâhil Olmasıyla Oluşan Birleşik Ekler

Bu başlık altında değerlendirilen *-yUk* eki yardımcı sesin ekin bünyesine dâhil olup dil mantığında ekin bir parçasıymış gibi algılanması ve artık sözcüklere o şekliyle eklenmesi yoluyla meydana gelmiştir:

$$-yUk < -y- + -Uk$$

2.2. Ek Birleşmeleri Sonucunda Gözlemlenen Gramerleşme Süreçleri

2.2.1. Ses Değişiklikleri

Giriş bölümünde de ifade ettiğimiz gibi karşıt görüşler olsa da gramerleşme üzerine araştırma yapan birçok bilim adamı gramerleşmenin *fonetik ~ fonolojik aşınma, ses indirgemesi, ses varlığını kaybetme* gibi terimlerle ifade ettikleri ses kayıplarını beraberinde getiren bir süreç olduğundan bahsetmiştir. Antoine Meillet, April McMahon, Bernd Heine, Friedrich Max Müller, Henry Sayce, Holger Diesel, John Bybee, Karl Brugmann, Martin Haspelmath, Mechthild Reh vs. gibi araştırmacılar gramerleşen unsurun bazı ses kayıplarına uğraması gerektiği konusunda birleşmektedir.

Ek birleşmesi sonucunda ses değişikliklerine maruz kalan birleşik ekler şunlardır:

Ek	Yapı	Ses Değişimi
-(A)Ilm	A + lA + mlz	ız: ø, a > ı (hece düşmesi, ünlü değişimi)
-(A)yIn	Ay + ben	b: ø, e > i ~ ı (ünsüz düşmesi, ünlü değişimi)
+çAk ~ +çUk	+çA + ok	a + o > a ~ e (ünlü birleşmesi)
+dAş	+dA + eş	a + e > a ~ e (ünlü birleşmesi)
-DUk	-DI + ok	ı + o > u (ünlü birleşmesi)
+dUrUk, +dUk ~ +tlk	tur- + -uk	r: ø u + u: u (ünsüz düşmesi, ünlü birleşmesi)
-gAlI	-gAn + II	n + l > ll > l (ünsüz benzeşmesi, ünsüz tekleşmesi)
-GAlIr	-u + kel- + - ir	u: ø (ünlü düşmesi)
+gArU	+gA + ur- + - u	a + u > a (ünlü birleşmesi)
-gII (Emir Eki)	kı + ol	ı + o > ı (ünlü birleşmesi)
+IIg, +IUg	il - ig	i: ø (ünlü düşmesi)
-mAç	-mA + aş	a + a > a (ünlü birleşmesi)
-mAk	-mA + ok	a + o > a (ünlü birleşmesi)
-(I)nçIlg ~ -(I)nsIlg	-(I)nç + sIlg	ç + s > ç ~ ç + s > s: ø (ünsüz düşmesi)
+rAk	ara + ok	a: ø, a + o > a (ünlü düşmesi, ünlü birleşmesi)

2.2.2. Anlamsızlaşma ~ Anlam Kayıpları

Araştırmacılar tarafından *anlam aşınması*, *anlam kaybı*, *anlamsal yıpranma* gibi ifadelerle karşılanan anlamsızlaşma süreci de gramerleşmenin beraberinde gelir. Antoine Meillet, April McMahon, Friedrich Max Müller, Bernd Heine, John Bybee, Martin Haspelmath, Mechthild Reh, R. Perkins, Talmy Givon, W. Pagluica gramerleşmenin “anlam değişiklikleri”ne de yol açtığına inanmışlardır. Hatta bazıları anlamsızlaşma ile ses kaybının bağlantılı olduğunu düşünür. Unsurlar anlamlarından kayıplar verdiği sürece ses kayıpları da devam edecektir.

Ek birleşmesi sonucunda anlamsızlaşma veya anlam kayıplarına maruz kalan birleşik ekler şunlardır:

Ek	Yapı	Anlam Kaybına Uğrayan Sözcük
-(A)Ilm	A + lA + mIz	A (ünlem), mIz (zamir)
-(A)yIn	Ay + ben	Ay (ünlem), ben (zamir)
+çAk ~ +çUk	+çA + ok	ok (edat)
+dAş	+DA + eş	eş (isim)
-DUk	-DI + ok	ok (edat)
+dUk ~ +tIk	tur- + -uk	tur- (fiil)
-GAIr	-u + kel- + - ir	kel- (fiil)
+gArU	+gA + ur- + - u	ur- (fiil)
-gIl (Emir Eki)	kı + ol	kı (ünlem), ol (zamir)
+Ilg, +IUg	il- + -ig	il- (fiil)
-mAç	-mA + aş	aş (isim)
-mAk	-mA + ok	ok (edat)
-mIş	-m + iş	iş (isim)
+rAk	ara + ok	ara (edat), ok (edat)

2.2.3. Kategorisizleşme ~ Kategori Değişirme

Gramerleşme sonucunda ortaya çıkacak bir aşama da kategorisizleşme veya kategori değiştirmedir. Bernd Heine, E. C. Traugott, John Bybee, L. J. Brinton, Martin Haspelmath, Mechthild Reh, Paul J. Hopper, R. Perkins, W. Pagluica gibi araştırmacılara göre gramerleşmeyle birlikte unsurların gramatik davranışında değişiklikler meydana gelecektir.

Bu bölümde ekleri üç ayrı tabloda değerlendirmeyi uygun gördük. Birinci tabloda sözcükten ek durumuna geçen örnekleri ele aldık. Diğer tablodaysa iki ekin birleşmesinden sonra kendi işlevini kaybeden ekler değerlendirilmiştir. Üçüncü tabloda

verilen ekler birleşik ek özelliğini taşıyabilirler bile çok daha önceden birleşmiş olmalı ki buradaki kategori değişikliği çok fark edilemez.

Ek birleşmesi sonucunda kategorisizleşme veya kategori değiştirmeye maruz kalan birleşik ekler şunlardır:

Sözcük > ek gelişmesi gösterenler:

Ek	Kategori Değiştiren Parça	Birleşik Ekin Kategorisi
-(A)Ilm	A (ünlem), mız (şahıs zamiri)	Emir eki
-(A)yIn	Ay (Ünlem), ben (şahıs zamiri)	Emir eki
+dAş	eş (sözcük - isim)	İsimden isim yapma eki
+dUrUk, +dUk ~ +tlk	tur- (sözcük - fiil)	İsimden isim yapma eki
-gIl (Emir Eki)	kı (ünlem), ol (zamir)	Emir eki
+Ilg, +IUg	il- (sözcük - fiil)	İsimden İsim Yapma Eki
-mAç	aş (sözcük - isim)	Fiilden isim yapma eki
-mIş	iş (sözcük - isim)	Kip eki
-GAlIr	kel- (sözcük - fiil)	Zarf-fiil eki
+gArU	ur- (sözcük - fiil), -u (zarf-fiil eki)	Durum eki
+rAk	ara (edat), ok (edat)	İsimden İsim Yapma Eki

Ek + ek gelişmesi gösterenler:

Ek	Kategori Değiştiren Parçalar	Birleşik Ekin Kategorisi
-ArçA	-Ar (sıfat-fiil eki), +çA (eşitlik durumu eki)	Zarf-fiil eki
-(A)rdA, -UrDA	-Ar (sıfat-fiil eki), +DA (bulunma durumu eki)	Zarf-fiil eki
-DAçI	-DA (mastar eki), +çI (isimden isim yapma eki)	Sıfat-fiil eki

-DUkDA	-DUk (Sıfat-fiil eki), +DA (bulunma durumu eki)	Zarf-fiil eki
-gAlI	-gAn (sıfat-fiil eki), +II (isimden isim yapma eki)	Zarf-fiil eki
-gInçA	-gIn (fiilden isim yapma eki), +çA (eşitlik durumu eki)	Zarf-fiil eki
-GIçA, GUçA	-gI (Fiilden İsim Yapma Eki), +çA (eşitlik durumu eki)	Zarf-fiil eki
-(I)gII	-(I)g (fiilden isim yapma eki), +II (isimden isim yapma eki)	Sıfat-fiil eki
-(I)gIIg	-(I)g (fiilden isim yapma eki), +IIg (isimden isim yapma eki)	Sıfat-fiil eki
-(I)gmA	-(I)k- (fiilden fiil yapma eki), -mA (isim-fiil eki)	Sıfat-fiil eki
-gUçI	-gU (fiilden isim yapma eki), +çI (isimden isim yapma eki)	Sıfat-fiil eki
-(I)gçI, -(U)gçI	-g (fiilden isim yapma eki), +çI (isimden isim yapma eki)	Sıfat-fiil eki
-gUkA	-gU (fiilden isim yapma eki), +kA (yönelme durumu eki)	Zarf-fiil eki
-gUIUG	-gU (fiilden isim yapma eki), +IUG (isimden isim yapma eki)	Fiilden isim yapma eki
+IAyU	+IA- (isimden fiil yapma eki), - (y)U (zarf-fiil eki)	İsimden isim yapma eki
-mAkçI	-mAk (isim-fiil eki), +çI (isimden isim yapma eki)	Kip eki
-mAksIzIn	-mAk (isim-fiil eki), +sIz (isimden isim yapma eki),+(I)n (vasıta durumu eki)	Zarf-fiil eki
-mIşçA	-mIş (sıfat-fiil eki), +çA (eşitlik durumu eki)	Zarf-fiil eki
-mIşDA	-mIş (sıfat-fiil eki), +DA (bulunma durumu eki)	Zarf-fiil eki

Kategori değişikliğinin tam gözlenemediği ekler:

Ek	Ek	Ek
+Ad-	+kIr-, +kUr- < +kIrA-	-(I)nDI, -(U)nDI
-AgUl	+lAG	+(I)rkA-, +(U)rkA-
-çAk ~ -çUk	+lan	-(u)nçusuz
+DAn	-mAklIk ~ -mAklIg	+sIg ~ +çIg
+DIn	-mAksIz	-slk
-gA(y)sUg	-mAz	+sIn-
-GAç	-mAzllG	+sIrA-
-GAk	-mIr, -mUr	+sIz, +sUz
+gAr-	-(I)mlIg, -(U)mlUg	-yUk
-gAy	-(I)msIn-	-gUsUz
-(I)gsA-, -(U)gsA-	-(I)nç, -(U)nç	+(I)nçI, +(U)nçU
-GUç	-(I)nçIg ~ -(I)nsIg	-(I)nçsIz, -(u)nçsuz
-GUk	-gUlUksUz	+Ilk, +lUk

2.2.4. Özelleşme

İncelediğimiz bütün ekler bu özelliği göstermektedir. Çünkü hepsi birleşip belirli bir gramatikal kategori veya işlevi temsil eden parçalar hâline gelmektedir.

2.2.5. Ayrılma

Bu bölümde sözcükten eke giden gelişmeyi gösteren aynı zamanda bağımsız sözcük olarak kullanımı devam eden ekler verilmiştir.

Ek	Yapı	Varlığını Sürdüren Bağımsız Leksikal Unsur
-(A)llm	A + lA + mlz	A (ünlem), mlz (> biz, zamir)
-(A)yIn	Ay + ben	Ay (ünlem), ben (zamir)

+çAk ~ +çUk	+çA + ok	ok (edat)
+dAş	+dA + eş	eş (isim)
-DUk	-DI + ok	ok (edat)
+dUrUk ~ +dUk ~ +tlk	tur- + -uk	tur- (fiil)
-GAlIr	-u + kel- + - ir	kel- (fiil)
+gArU	+gA + ur- + - u	ur- (fiil)
-gIl (Emir Eki)	kı + ol	kı (ünlem), ol (zamir)
+Ilg, +IUg	il- + -ig	il- (fiil)
-mAç	-mA + aş	aş (isim)
-mAk	-mA + ok	ok (edat)
-mIş	-m + iş	iş (isim)
+rAk	ara + ok	ara (edat), ok (edat)

2.2.6. Katmanlaşma

Bu bölümde birleşik ek hâline gelmiş olsa da ayrı ayrı kendi kategorilerinde işlevlerine devam eden ekler değerlendirilmiştir.

Ek	Yapı	İşlevleri Ayrı Ayrı Devam Eden Ekler
-ArçA	-Ar + çA	-Ar (sıfat-fiil eki), +çA (eşitlik durumu eki)
-(A)rdA, -Urda	-(A)r/Ur + dA	-Ar (sıfat-fiil eki), +DA (bulunma durumu eki)
-DAçI	-DA + çI	-DA (mastar eki), +çI (isimden isim yapma eki)
-DUkDA	-DUk + DA	-DUk (Sıfat-fiil eki), +DA (bulunma durumu eki)
-gAlI	-gAn + II	-gAn (sıfat-fiil eki), +II (isimden isim yapma eki)
-gInçA	-gIn + çA	-gIn (fiilden isim yapma eki), +çA (eşitlik durumu eki)
-GIçA, GUçA	-GI/U + çA	-gI (fiilden isim yapma eki), +çA (eşitlik)

		durumu eki)
-(I)gII	-(I)g + II	-(I)g (fiilden isim yapma eki), +II (isimden isim yapma eki)
-(I)gIIg	-(I)g + IIg	-(I)g (fiilden isim yapma eki), +IIg (isimden isim yapma eki)
-(I)gmA	-(I)k- + -mA	-(I)k- (fiilden fiil yapma eki), -mA (isim-fiil eki)
-gUçI	-gU + çI	-gU (fiilden isim yapma eki), +çI (isimden isim yapma eki)
-(I)gçI, -(U)gçI	-(I/U)g + çI	-g (fiilden isim yapma eki), +çI (isimden isim yapma eki)
-gUkA	-gU + kA	-gU (fiilden isim yapma eki)+kA (yönelme durumu eki)
-gUIUG	-gU + IUG	-gU (fiilden isim yapma eki), +IUG (isimden isim yapma eki)
+IAyU	+IA + -(y)U	+IA- (isimden fiil yapma eki), -(y)U (zarf-fiil eki)
-mAkçI	-mAk + çI	-mAk (isim-fiil eki), +çI (isimden isim yapma eki)
-mAksIzIn	-mAk + sIz + In	-mAk (isim-fiil eki), +sIz (isimden isim yapma eki), +In (vasıta durumu eki)
-mAAtI(n)	-mA- tI + n	-mA- (fiilden fiil yapma eki), +tI (zarf yapma eki), +n (pekiştirme unsuru)
-mIşçA	-mIş + çA	-mIş (sıfat-fiil eki), +çA (eşitlik durumu eki)
-mIşDA	-mIş + DA	-mIş (sıfat-fiil eki), +DA (bulunma durumu eki)

2.2.7. Yenileme

İncelediğimiz bütün ekler yenileme özelliği göstermektedir.

2.2.8. Sıklık

İncelediğimiz bütün ekler sıklık özelliği göstermektedir.

2.3. Sözcükleşme

İncelediğimiz ekler içerisinde *-mİş* ve *+kİnA* eklerinin bazı çağdaş Türk lehçelerinde edatlaşma temayülü göstererek sözcükleşme örneği teşkil edebileceğini düşünüyoruz.

SONUÇ

Birleşik ek, eklerin sahip olduğu gramatikal işlevden farklı bir işlevi yerine getirmek üzere dilin geliştirdiği bir yoldur. Türk dilinde birleşik eklerin olduğu kabul edilmiş ve araştırmacılar bu eklerle ilgili çalışmalar yapmıştır. Giriş bölümünde de değerlendirdiğimiz gibi birleşik ekleri konu alan çalışmalarda araştırmacıların çoğu birleşik ekin “*en az iki veya ikiden fazla ekin birleşmesiyle oluşan ek*” olduğu konusunda hemfikirdir. Bu ekler birleşirken birleştiği oluşturan her bir ek ayrı ses ve işleve sahip olup birleşmeden sonra farklı bir işlevi yerine getirmeye başlar. Birleştiği oluşturan ekler kendi işlevlerini kısmen veya tamamen kaybeder ve farklı bir işlevi yerine getirmek için dile tekrar katılır. Ekler birleştikten sonra iki farklı ek olma özelliğini kaybeder ve her sözcüğe birleşik biçimleriyle eklenir.

Birleşik eklerin oluşumunda iki veya daha fazla ekin birleşmesi noktasından çıkış yapılmaktadır. Bunun yanında birleşik eklerin oluşumunda sadece iki veya daha fazla ekin değil sözcüklerin eklerle veya eklerin sözcüklerle birleşmesinin de etkili olduğu birkaç araştırmacı tarafından öne sürülmüştür. İncelememizde bu yolla oluşan birleşik eklerin varlığı da kanıtlanmıştır. Ek birleşmelerinde:

- iki veya daha fazla ekin birleşmesi
- birleşik eklerin sözcüklerden de eklerden de ortaya çıkabilmesi
- sözcüğün ekleşme sürecini tamamlamadan bir ekle birleşmesi
- ekin ekleşme sürecini tamamlamayan bir sözcükle birleşmesi
- var olan eklerin sözcüklerle birleşmesi gibi yapısal çözümler ortaya konmuştur.

Birleşik olduğunu düşündüğümüz yüz on adet ekin incelemesi bizi, iki veya daha fazla ekin birleşmesinden oluşmasının yanı sıra ekleşme sürecine girmemiş sözcük ve edatların da eklerle birleşip yeni yapıda birleşik ekler meydana getirdiği sonucuna ulaştırmaktadır. Buna göre “birleşik ek” teriminin birleştiği oluşturan unsurlara göre yeniden tanımlanması gerekmektedir. Birleşik ek, “*unsurları sözcük (sözlük anlamı olan bağımsız morphem, pekiştirme edatı) ve ek (gramerde yapım ve çekimde görevli*

morfem, ek görünümünde pekiştiriciler) olmak üzere en az iki veya daha fazla unsurun birleşmesinden oluşan ek” şeklinde tanımlanmalıdır.

Yapısal çözümlene sonucunda incelediğimiz birleşik eklerin temelde iki unsurun birleşmesinden oluşan ekler ve üç unsurun birleşmesinden oluşan ekler olmak üzere ikiye ayrıldığını söyleyebiliriz. Burada unsurdan kastımız sözcük, edat, ek ve pekiştirme ifadesi katan parçalardır.

İki unsurun birleşmesinden oluşan ekler iki sözcüğün birleşmesi, sözcük ve ekin birleşmesi, ek ve sözcüğün birleşmesi ve iki ekin birleşmesi şeklinde dört bölüme ayrılır. İki sözcüğün birleşmesinden oluşan ekler içerisinde sadece teklik birinci şahıs emir eki **-(A)yIn** ve teklik ikinci şahıs emir çekiminde kullanılan **-GII** bulunmaktadır. Bunların dışındaysa iki edatın birleşmesiyle oluşan **+rAk** isimden isim yapma eki de iki sözcüğün birleşmesinden oluşan ekler içerisine dâhil edilmiştir. Sözcük ve ekin birleşmesinden oluşan ekler içerisinde fiil çekiminin çokluk ikinci şahsında kullanılan **-siz, -siler** ekleri ve isimden isim yapan **+duruk / +duk / +tuk** ve **+Ilg / +IUg** ekleri olmak üzere dört ek bulunmaktadır.

Ek ve sözcüğün birleşmesinden oluşan ekler içerisinde **-mAk** isim-fiil eki; **-DUk** sıfat-fiil eki; **-mİş** sıfat-fiil ve kip eki; **+çAk / +çUk, +dAş** isimden isim yapma ekleri ve **-mAç** fiilden isim yapma eki olmak üzere altı adet ek bulunmaktadır. Ek ve sözcüğün birleşmesiyle hem fiillere getirilen fiilimsi, kip ve fiilden isim yapma ekleri hem de isimlere getirilen ekler oluşmuştur.

İki ekin birleşmesinden oluşan ekler, iki unsurun birleşmesinden oluşan ekler başlığının en kalabalık grubunu oluşturur. Bu yolla oluşan ekler içerisinde **-gUçI, -(I)gII, -gAn, -(I)gmA, -mAz, -sIk / -sUk** sıfat-fiil ekleri yer almaktadır. **-gUçI, -(I)gII, DAçI** ve **-gAn** eklerinin oluşmasında isim-fiil veya fiilden isim yapma eklerinin isimden isim yapma ekleriyle veya pekiştirme parçalarıyla birleşmesi esastır. **-(I)gmA, -mAz** ve **-sIk / -sUk** eklerinin oluşmasındaysa fiilden fiil yapma eklerinin fiilden isim yapma ekleriyle birleşmesi esastır. İki ekin birleşmesiyle oluşan sıfat-fiil veya kip eklerinin sayısı yedidir.

İki ekin birleşmesiyle oluşan ekler içerisinde **-(y)In, -sAr, -pAn, -kAn, -(A)rdA / -UrDA, -DUkDA, -mİşDA, -ArçA, -mİşçA, -gAll, -GInçA, -GIçA / -GUçA** ve **-gUkA** ekleri olmak üzere toplam on üç adet zarf-fiil eki vardır. **-(y)In, -sAr, -pAn, -kAn** zarf-

fiil eklerinin oluşmasında zarf-fiil eklerinin ve *+An*, *+n* ve *+r* gibi pekiştirici parçalarla genişlemesi; *-(A)rdA / -UrdA*, *-DUkDA*, *-mIşDA*, *-ArçA*, *-mIşçA*, *-gAll*, *-GInçA*, *-GIçA / -GUçA* ve *-gUkA* eklerinin oluşmasındaysa sıfat-fiil eklerinin *+DA* bulunma durumu, *+çA* eşitlik durumu, *+kA* yönelme durumu ekleri ve *+II* isimden isim yapma ekinin birleşmesi esastır.

İsim çekim eki olup da iki ekin birleşmesiyle oluşan *+IAR*, *+GUn*, *+(I)ηIz / +(U)ηUz*, *+IARi*, *+DAn*, *+DIn* olmak üzere toplam beş ek bulunur. Yine bu grupta *-yUk*, *-GAy*, *-mAkçI* kip ekleri; *-ηIz*, *-sizler* şahıs ekleri; *-zUn*, *-(I)nIAR / -(U)ηIAR*, *-(I)ηIz / -(U)ηUz*, *-zUnIAR* emir ekleri yer alır. İki ekin birleşmesiyle oluşan yapım ekleriyse şöyledir: *+IAyU*, *+(I)nç / +(U)nç*, *+GAç*, *+GAk / +Ak*, *+nti*, *+GIi*, *+(I)nçI / +(U)nçI*, *+AgU*, *+IAG*, *+IAn*, *+sIg / +çIg*, *+sIz / +sUz*, *+IIk / +IUk* isimden isim yapma ekleri; *+Ad-*, *+gAr-*, *+kIr / +kUr- ~ +kIrA-*, *+sIrA-*, *+sIn-* isimden fiil yapma ekleri; *-gA(y)sUg*, *-GUK*, *-gUIUG*, *-gUsUz*, *-(I)mIIg*, *-(I)nDI / -(U)nDI*, *-(I)nç / -(U)nç*, *-DUrUk*, *-çAk / -çUk*, *-GAç*, *-GAk*, *-GUç*, *-GIi*, *-GIn / -GUn*, *-(I)nçIg / -(I)nsIg*, *-(I)nçsIz*, *-mAn*, *-mAklIG*, *-mAksIz*, *-mAzIIg*, *-nçU*, *-mIr / -mUr*, *-AgUI* fiilden isim yapma ekleri ve *-DIr / -DUr*, *-DIz- / -DUz-*, *-çIr- / -çUr-*, *-GIr- / -GUr-*, *-IIn- / -IUn-*, *-sIk- / -sUk-*, *-(I)tII-*, *-(I)gsA- / -(U)gsA-*, *-(I)msIn- / -(U)msUn-* fiilden fiil yapma ekleri. İki ekin birleşmesi yoluyla yirmi üç adet olmak üzere en fazla fiilden isim yapma eki meydana gelmiştir. Bunu da on üç adet isimden isim yapma eki, dokuz adet fiilden fiil yapma eki ve beş adet isimden fiil yapma eki takip eder.

İki ekin birleşmesiyle meydana gelen isimden isim yapma ekleri en çok iki isimden isim yapma ekinin birleşmesiyle ve isimden fiil yapma eklerinin fiilden isim yapma ekleriyle birleşmesinden oluşmaktadır. Bu ekler içerisinde isimden fiil yapma ekinin zarf-fiil ekiyle birleşmesinden oluşan *+IAyU* ve isimden isim yapma ekinin teklik üçüncü şahıs iyelik ekiyle birleşmesinden oluşan *+(I)nçI / +(U)nçI* eki farklılık göstermektedir. Yine bu yolla oluşan isimden fiil yapma ekleri de isimden fiil yapma eklerinin fiilden fiil yapma ekleriyle birleşmesinden meydana gelir. Burada isimden isim yapma ekinin isimden fiil yapma ekiyle birleşmesinden oluşan *+sIrA-* eki farklılık göstermektedir. Sayısı diğerlerine göre oldukça fazla olan fiilden isim yapma eklerinin oluşmasındaki genel eğilim fiilden isim yapma veya isim-fiil eklerinin isimden isim yapma ekleriyle birleşmesidir. *-(I)nç / -(U)nç* ve *-DUrUk* ekleri fiilden fiil yapma eklerinin fiilden isim yapma ekleriyle birleşmesinden oluşması yönüyle farklılık

gösterir. Bu ekler içerisinde de **+U**, **+n**, **+r** (çokluk eki) gibi eklerle genişleyen **-nçU**, **-mAn** ve **-mIr / -mUr** ekleri farklılık gösterir. İki ekin birleşmesinden oluşan fiilden fiil yapma eklerinin oluşumunda da daha çok iki fiilden fiil yapma ekinin birleşmesi söz konusudur. **-(I)gsA- / -(U)gsA-** ve **-(I)msIn- / -(U)msUn-** ekleri de fiilden isim yapma eklerinin isimden fiil yapma ekleriyle birleşmesi neticesinde oluşmuştur.

İncelediğimiz birleşik ekler içerisinde toplam on tanesi üç unsurun birleşmesinden oluşmuştur. Üç unsurun birleşmesinden oluşan ekler de üç sözcüğün birleşmesi, iki ek ve bir sözcüğün birleşmesi ve üç ekin birleşmesi olmak üzere üç yolla oluşur. Bunlar içerisindeyse en fazla üç ekin birleşmesinden oluşan ekler vardır.

Üç sözcüğün birleşmesiyle sadece çokluk birinci şahıs emir eki olan **-(A)Im** eki meydana gelmiştir. **+gArU** yön eki ve **-GAlIr** zarf-fiil ve kip ekleri iki ek ve bir sözcüğün birleşmesinden; **-mAtI(n)**, **-mAksIzIn**, **-(I)ηIzAr / -(U)ηUzAr**, **+(I)ηIzAr / +(U)ηUzAr**, **+IrKA- / +UrKA-**, **-GUiUksUz**, **-(u)nçusuz** ekleri de üç ekin birleşmesinden oluşur. Üç ekin birleşmesinden oluşan ekler arasında fiillere gelen zarf-fiil ekleri; çokluk ikinci şahıs emir eki ve fiilden isim yapma ekleri vardır. Bu grupta isim çekiminde kullanılan çokluk ikinci şahıs iyelik ekiyle isimden fiil yapma ekleri de yer alır. Üç unsurun birleşmesiyle oluşan ekler toplam on adettir.

Birden fazla ek veya sözcüğün birleşerek farklı bir işlevi yerine getiren “birleşik ek” denilen yapıları oluşturması gramerleşmenin bir sonucudur. Gramerleşmenin daha önce de belirtildiği gibi *sözcük > ek, düşük gramer kategorisi > yoğun gramer kategorisi* şeklinde iki yönlü gelişim süreci vardır. İncelediğimiz ekler içerisinde on üç tanesi *sözcük > ek* gelişimini gösteren eklerdir. Bu eklerin yapısında bağımsız leksikal parça; edat, ünlem kategorisine dâhil sözcükler ve ekler bulunur. Bu eklerden **-(A)yIn**, **-(A)Im** ve **+rAk** ekleri içerisinde bir ek bulunmaz. *Düşük gramer kategorisi > yoğun gramer kategorisi* gelişimini gösteren birleşik ekler kendi içerisinde işlev birleştirme, kuvvetlendirme, işlevi pekiştirme, kalıplaşma, ekin sözcüğün bünyesine dâhil olması ve yardımcı sesin ekin bünyesine dâhil olması şeklinde altı bölüme ayrılır.

Birleşik eklerden elli bir tanesi işlev birleştirme, on beş tanesi kuvvetlendirme, on altı tanesi işlevi pekiştirme, bir tanesi kalıplaşma, altı tanesi ekin sözcüğün bünyesine dâhil olması ve bir tanesi de yardımcı sesin ekin bünyesine dâhil olması yoluyla oluşmuştur. On beş ekte ses değişikliği görülür. Bu değişiklikler hece düşmesi

(yutulması); ünlü değişmesi, ünlü birleşmesi, ünlü düşmesi; ünsüz benzeşmesi, ünsüz tekleşmesi ve ünsüz düşmesi olarak kendini gösterir. On dört ekteyse anlam kayıpları meydana gelmiştir. Ekleşerek anlam kaybına uğrayan sözcükler arasında *aş, eş, iş* gibi isimlerle *il-, kel-, tur-, ur-* fiilleri; *ok* edatı; *ara* edatı; *ben, mlz, ol* zamirleri ve *A, Ay, ki* ünlemleri vardır.

İncelediğimiz ekler içerisinde on tanesinde kategori değiştiren isim, fiil, ünlem ve edatların yanı sıra ekler de bulunur. İki ekin birleşmesinden oluşan eklerden on sekizindeyse birleşik eki oluşturan eklerden her ikisinin de kategori değiştirdiği görülmektedir. Çok eski dönemlerde birleştiği gözlemlenen otuz dokuz ekte kategori değişikliği tam gözlenememektedir. On dört adet ek ayrılma, on dokuz ek ise katmanlaşma özelliğine sahiptir. İncelediğimiz birleşik eklerin hepsi gramerleşme süreçlerinden özelleşme, yenileme ve sıklık gibi özellikleri göstermektedir. Eklerden iki tanesinin de sözcükleşme örneği olabileceğini söylemek mümkündür.

Türkçenin eklemeli bir dil olmasının getirdiği bir özellik olarak art arda sıralanan sözcükler ve ekler zamanla kaynaşarak birleşik ekleri meydana getirir. Bu kaynaşmanın temelindeyse şu sebepler ortaya çıkmaktadır:

- Yan yana gelmiş iki sözcük veya bir ek ve sözcük parçasındaki sözcük kategorisine ait parçanın ekleşmesi; ses, anlam ve işlev kaybına uğraması: **sözcük > ek**.

- Farklı işlevlere sahip iki ekin başka bir gramatikal kategoriye ifade etmek için **işlevlerini birleştirmesi**.

- Birinci ekin işlevini kaybetmesi veya kullanımdan düşmesiyle aynı görevde başka bir ekle **pekiştirilme** ihtiyacı. Bu yolla oluşan birleşik eklerin bünyesinde aynı işlevi tek başına yerine getirebilecek ekler yer almaktadır. Örneğin **+lAr** çokluk ekinin **+lA** ve **+r** çokluk eklerinden oluşması gibi. Aslında **+lA** eki de **+r** eki de isimlere çokluk anlamı kazandıran eklerdir. Ancak **+lA** çokluk eki çokluk bildirme işlevini eski dönemlerde kaybettiği için başka bir çokluk eki olan **+r** devreye girmektedir.

- Birinci ekin işlevini tam kaybetmese bile pekiştirme veya kuvvetlendirme işlevine sahip bir parçayla **kuvvetlendirilme** ihtiyacı. Bu kuvvetlendirme görevini yerine getiren unsurlar ise **Ok** edatı ve **+An, +l, +n, +r, +y** gibi parçalardır.

•Birinci ekin sözcüğe eklenmiş biçiminin kullanımdan düşmesi. Aslında bu yolla oluşan birleşik eklerde birinci ekin sözcüğe eklenmiş biçimi bazı örneklerde kullanılır bazılarında kullanılmaz. Örneğin **-(I)nDI / -(U)nDI** ekinin bu yolla oluştuğunu düşünerek *çıkıntı*, *sarsıntı* örneklerini verelim. Bu sözcüklerin *-n-* ekli biçimleri olan *çıkın-* ve *sarsın-* kullanılmamaktadır. Türkiye Türkçesinde bunların yerine *çıkıl-*, *sarsıl-* şekilleri geçerlidir. Bu durum da bizi bu sözcüklerdeki **-(I)nDI / -(U)nDI** biçiminin birleşik olduğu düşüncesine götürür. Ancak aynı yapıdaki *gezinti* örneği için durum aynı değildir. Sözcüğün *gezin-* kısmı tek başına kullanılabilir. Aynı durum bu gruba aldığımız **-(I)gsA- / -(U)gsA-**, **-(I)mlg / -(U)mlUg** vs ekler için de geçerlidir. Aslında burada yer alan eklerin “birleşik ek olma süreci”ni yaşadığını da söyleyebiliriz.

•Kök veya gövde ile ek arasındaki **yardımcı sesin ekin bünyesine dâhil olması** ve dil mantığında yardımcı sesin ekin bir parçasıymış gibi algılanarak bu haliyle genelleşip sözcüklere de birleşmiş şekliyle eklenmesi. Ancak bu yolla oluşan eklerin oldukça az bir yüzdeyi kapsadığını söylemek gerekmektedir.

İki veya üç unsurun birleşmesiyle meydana gelen birleşik ekler Türk dilinde gramerleşme teorisinin güzel bir örneğidir. Sadece sözcüğün ek durumuna gelip bir gramatikal kategoriyi işaret etmesi olarak görülmeyen gramerleşme aynı zaman düşük gramer kategorilerinin daha yoğun gramatikal kategoriler durumuna geçmesini de temsil eder. Çalışmamızda yaptığımız yapısal çözümler birleşik eklerin bünyesinde hem sözcüklerin hem de eklerin yer aldığını bize göstermektedir. Dolayısıyla sözcüğün ekleşip başka bir ek veya sözcükle birleşmesiyle ve bir sözcükten gelişip gelişmediğini kesin olarak bilmediğimiz ama dilimizde ek olarak varlığını uzun zamandır sürdüren eklerin başka ek veya eklerle birleşip farklı gramatikal kategorileri belirtmek için bir araya gelmesiyle oluşan bu yapılar bir gramerleşme örneğidir.

Sözcük kategorisine ait bir unsurun yine bir sözcükle veya bir ekle yan yana gelip kalıplaşması için bu gelişimin yaşanacağı sürecin ve eklerin başka bir veya birden fazla ekle bir araya gelip kalıplaşma sürecinin bir dilde meydana gelebilmesi için geçmesi gereken zamanı düşündüğümüzde birleşik eklerin dilimizin eskiliğini gösteren yapılar olduğunu söylemek mümkündür. Öyle ki incelediğimiz ekler içerisindeki parçalar oldukça uzun bir zaman önce birleştiği ve bazı ses değişimleri geçirdiği için kategori değişikliklerini dahi iyi bir şekilde gözlemleyemediğimiz oldukça fazla ekin varlığı bunun bir göstergesidir.

Türkçenin sadece sözcük türetme yolları değil ekleri birleştirerek yeni ekler ve işlevler elde etme yolları da dilin canlılığı ve kullanım işlekliliğini göstermesi açısından önemlidir. Sözcük edata, edat eke, ek başka bir ekle birleşerek yine başka farklı bir eke dönüşerek dilin canlılığını ve işlevselliğini devam ettirmektedir. Aslında bu sistem bir sözcüğü ek hâline getirirken bazen örneği çok az da olsa yeni bir sözcük hâline de getirebilmektedir.

Çalışmamızda yer almamasına rağmen tezimize ilk başladığımızda kısmen incelediğimiz Çağatay Türkçesi ve daha sonraki Türk lehçelerinde, birleşik ek yapısının artarak devam ettiği görülmektedir. Bu süreklilik ve artış da dilin ekleri birleştirip yeni işlevler yükleyerek işlekliliği ve işlevselliği devam ettirdiğinin bir göstergesidir.

FİİLİMSİ EKLERİ		
İSİM-FİİL EKLERİ	SIFAT-FİİL EKLERİ	ZARF-FİİL EKLERİ
-mAk	-DAçI	-ArçA
	-DUk	-(A)rdA, -Urda
	-gAn	-DUkDA
	-(I)gçI, -(U)gçI	-GAII
	-(I)gII	-GAIIr
	-(I)gIIg	-GIçA, GUçA
	-(I)gmA	-gInçA
	-gUçI	-gUkA
	-mAz	-(y)In
	-mIş	-kAn
	-sIk, -sUk	-mAksIzIn
		-mAtI(n)
		-mIşçA
		-mIşDA
		-pAn
		-sAr

TABLO - 1: Fiilimsi Ekleri

ÇEKİM EKLERİ									
İSİM ÇEKİMİ EKLERİ					FİİL ÇEKİMİ EKLERİ				
DURUM EKLERİ		İYELİK EKLERİ		ÇOKLUK EKLERİ	KİP EKLERİ ¹⁰⁵	ŞAHIS EKLERİ		EMİR EKLERİ	
Ayrılma Durumu Eki	+DAn	Çokluk II. Şahıs	+(I)ηIz	+GUn	-DAçI	Çokluk II. Şahıs	-ηIz	Teklik I. Şahıs	-(A)yIn
	+DIn								
Yön Durumu Eki	+gArU	Çokluk II. Şahıs	+(I)ηIzIAr, +(U)ηUzIAr	+IAr	-DUk	Çokluk II. Şahıs	-siler	Teklik II. Şahıs	-gII
		Çokluk III. Şahıs	+IArI		-gAn	Çokluk II. Şahıs	-siz	Teklik III. Şahıs	-zUn
					-gAy	Çokluk II. Şahıs	-sizler	Çokluk I. Şahıs	-(A)IIm
					-mAçI			Çokluk II. Şahıs	-(I)ηIz
					-mAz			Çokluk II. Şahıs	-(I)ηIzIAr
					-mIş			Çokluk II. Şahıs	-(I)ηIAr, -(U)ηIAr
					-sAr			Çokluk III. Şahıs	-zUnIAr
					-yUk				
					-GAllr				

TABLO - 2: Çekim Ekleri

¹⁰⁵-DAçI, -DUk, -gAn, -mAz, -mIş ekleri Yapısal Sınıflandırma bölümünde “sıfat-fiil ekleri” içinde -sAr ve -GAllr ekleri ise “zarf-fiil ekleri” içinde değerlendirilmiştir.

YAPIM EKLERİ			
İSİMDEN İSİM YAPMA EKLERİ	İSİMDEN FİİL YAPMA EKLERİ	FİİLDEN İSİM YAPMA EKLERİ	FİİLDEN FİİL YAPMA EKLERİ
+AgU	+Ad-	-AgUl	-çIr-, -çUr-
+çAk ~ +çUk	+gAr-	-çAk ~ -çUk	-Dİz-, -DUz-
+dAş	+kIr-, +kUr-	-DUrUk	-DUr-
+dUrUk, +dUk ~ +tlk	+(I)rkA-, +(U)rkA-	-GAç	-Gİr-, -GUr-
+GAç	+sIn-	-GAk	-(I)gsA-, -(U)gsA-
+GAk ~ +Ak	+sIrA-	-gA(y)sUg	-IIn-, -IUn-
+Gİl		-gİl	-(I)msIn-
+kİnA		-Gİn-, -GUn	-sIk-, -sUk-
+İAG		-GUç	-(I)tİl-
+İan		-GUk	
+İAyU		-gUIUG	
+İİg, +İUg		-gUIUksUz	
+İİk, +İUk		-gUsUz	
+mAn ~ +mAk		-mAç	
+(I)nç, +(U)nç		-mAklIk ~ -mAklİg	
+(I)nçI, +(U)nçU		-mAksIz	
+nti		-mAn	
+rAk		-mAzİİg	
+slg ~ +çİg		-mİr-, -mUr	
+slz, +sUz		-(I)mİİg, -(U)mİUg	
		-(I)nç, -(U)nç	
		-(I)nçİG ~ -(I)nsİG	
		-(I)nçsIz, -(u)nçsuz	
		-(I)nçU, -(U)nçU	
		-(u)nçusuz	
		-(I)nDİ, -(U)nDİ	

Tablo - 3: Yapım Ekleri

KAYNAKLAR

- Abdullayev, E. Z. (1996). *Türk Dillerinin Tarihsel Gelişme Sorunları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Adalı, O. (2004). *Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler*, Papatya Yayıncılık Eğitim, İstanbul.
- Ağca, F. (2010). “Eski Türkçe -gA(y)sUg Eki ve Ekin Tarihi Türk Dili Alanındaki Biçimleri Üzerine”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 7, S. 1, Mart, s. 231-250.
- Akar, A. (2003). “-GAn Sıfat-fiil Eki”, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, XIV, Güz, s. 103-115.
- Akbaba, D. E. (2008). “Nogay Türkçesinde Emir Kipinde Kullanılan -GIR Eki Üzerine”, *VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri 20-25 Ekim 2008*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 161-168.
- Aksan, D. (1982). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim 3*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Aksan, D. (1987). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim 1*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Aksan, D. (1989). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim 2*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Alimov, R. (2011). “Eski Türkçe +GARU ve Kırgızcadaki Kalıntısı”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 3, s. 140-155.
- Alkaya, E. (2008). “Eski Türkçe -qıña Ekinin Türk Lehçelerinde ve Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki Kullanımı Üzerine”, *Turkish Studies*, S. 3/4, s. 43-72.
- Alkaya, E. (2011). “-gAll Ekinin Sibirya Tatar Türkçesindeki Kullanımı Üzerine”, *Turkish Studies*, S. 6/3, Yaz, s. 155-174.
- Alkaya, E. (2013). “Sibirya Tatar Türkçesi Ağızlarındaki -İşIn Zarf-fiil Eki Üzerine”, *Leyla Karahan Armağanı*, Akçağ Yayınları, Ankara, s. 133-140.
- Alkaya, E. (2014). “Signs of the Old Turkic Language in Tatar Dialects: Suffix *-dachy* Functioning”, *Jurnal Tatarica*, No: 2, s. 37-48.
- Arat, R. R. (1955). “Türkçede Kelime ve Eklerin Yapısı”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Nisan, C. IV, S. 43, Ankara, s. 396-401.
- Arat, R. R. (1965). *Eski Türk Şiiri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Arat, R. R. (2008). *Kutadgu Bilig*, Kabalcı Yayınları, İstanbul (2. baskı).
- Argunşah, M. (2011). “Türkçede Zarf-fiil Eklerinin Durum Ekleriyle Kalıplaşması”, *Turkish Studies*, S. 6/1, Kış, s. 55-68.

- Argunşah, M. (2014). *Çağatay Türkçesi*, Kesit Yayınları, İstanbul (3. baskı).
- Argunşah, M., Yüksekaya, G. S. (2012). *Karahanlıca Harezmece Kıpçakça Dersleri*, Kesit Yayınları, İstanbul (3. baskı).
- Arıkoğlu E., Kuular K. (2003). *Tuva Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Arıkoğlu, E. (2004). “Türkçenin -rAk ve -ArAk Ekleri Hakkında”, *V. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I*, 20-26 Eylül 2004, Ankara, s. 187-192.
- Arıkoğlu, E. (2007). “Tuva Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara, s. 1149-1228.
- Arnazarov, S. (2003). “Türkmen Türkçesinde Niyet Kipi ve Türkiye Türkçesinde Anlatımı”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 13, s. 333-344.
- Ata, A. (1997). *Kıssaşü'l-Enbiyâ I Giriş - Metin - Tıpkıbasım*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ata, A. (2002). *Harezme-Altınordu Türkçesi*, İstanbul.
- Ata, A. (2009). “Türk Dillerinde +IA Çokluk Eki”, *International Journal of Central Asian Studies*, S. 13, s. 89-99.
- Atalay, B. (1940). *Türkçemizde men - man Eki*, Matbaai Ebüzziya, İstanbul.
- Atalay, B. (1942). *Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme*, Matbaai Ebüzziya, İstanbul.
- Atalay, B. (1985). *Divanü Lûgati't-Türk Tercümesi Cilt I*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Atalay, B. (1986a). *Divanü Lûgati't-Türk Tercümesi Cilt II*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Atalay, B. (1986b). *Divanü Lûgati't-Türk Tercümesi Cilt III*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Atalay, B. (1986c). *Divanü Lûgati't-Türk Dizini İndeks*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Äwezov, M. (1997). *Seçilmiş Hikâyeler* (Haz. Ferhat Tamir, Halil Arıcan), Ankara.
- Aydın, E. (2012). *Orhon Yazıtları*, Kömen Yayınları, Konya.
- Aydın, M. (2000). “Anadolu Ağızlarında İken ~ -ken Zarf-fiilinin Kullanımı ve Görevleri”, *Türk Dili Dergisi*, S. 588, s. 639-645.
- Bang, W. K. (1980). *Berlindeki Macar Enstirüsünden Türkoloji Mektupları* (Çev. Şinasi Tekin), Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum.

- Banguoğlu, T. (2004). *Türkçenin Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara (7. baskı).
- Başdaş C., Kutlu, A. (2016). *Kırgız Türkçesi Ses ve Şekil Bilgisi*, Paradigma Akademi, Çanakkale.
- Baydar, A. S. E. (2008). “-IcI Eki Üzerine”, *Türk Dili Dergisi*, S. 676, Nisan, s. 331-335.
- Bayraktar, F. S. (2013). “Trakya ve Rumeli Türkçesi Ağızlarında İKEN Zarf-fiilinin İşlevleri”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S. 2/4, s. 69-83.
- Bayraktar, N. (2004). *Türkçede Fiilimsiler*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Benzing, J. (1847). “Tschuwaschische Forschungen (I) : Das Possessivsuffix der dritten Person”, IV, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 94, s. 251-267.
- Berbercan, M. T. (2013). “Eski Türkçede Instrumental Ekinin Çekim Edatlarıyla Oluşturulan Sentaktik Fonksiyonu”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 10, S. 2, Haziran, s. 112-122.
- Biray, H. (1999). *Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde İsim*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Biray, N. (2008). “Kazak Türkçesinde Sınırlandırma İşlevli Dil Birlikleri Üzerine: gana, qana, tek, -aq”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 5/4, s. 48-83.
- Biray, N. (2014). “Kazak Türkçesinde -mIs”, *Dil Araştırmaları Dergisi*, S. 14, Bahar, s. 35-54.
- Biray, N., Ayan, E. ve Ercilasun, G. K., (2015). *Çağdaş Kazak Türkçesi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- Bodrogligeti, A. J. E. (2001). *A Grammar of Chagatay*, Lincom Europa, Muenchen.
- Booij, G. (2005). *The Grammar of Words: An Introduction to Linguistic Morphology*, Oxford University Press, Oxford.
- Bopp, F. (1820). *Analytical Comparison of the Sanskrit, Greek, Latin, and Teutonic Languages, Shewing the Original Identity of their Grammatical Structure*. Techmer Zeitschrift, IV: 1-65.
- Borjakow, A., Saryhanow, M., Söyegow, M., Hojayew, B., Ärnazarow, S. (2000). *Türkmen Diliniñ Grammatikasy Morfologiya*, Aşgabat, 1999.
- Boz, E. (2005). “Bir Birleşik Zarf-fiil Yapısı Üzerine”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 642, Haziran, s. 524-529.
- Bozkurt, F. (2012). *Kâşgarlı Mahmûd Dîvânü Lügati't-Türk (Türk Dili Divanı)*, Eğitim Yayınevi, Konya.

- Brinton, L. J., Traugott, E. C. (2005). *Lexicalization and Language Change*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Brockelmann, C. (1954). *Osttürkische Grammatik Der Islamischen Litteratur Sprachen Mittelasiens*, Leiden.
- Brugmann, K. (1888). *Elements of the Comparative Grammar of the Indo-Germanic Languages Vol. I*, Trübner & CO., London.
- Brugmann, K. (1972). *A Comparative Grammar of the Indo-Germanic Languages Vol. II*, Vidyavilas Press, Varanasi-1 (Second edition).
- Buran, A. (1999). "Türkçede Kelimelerin Ekleşmesi ve Eklerin Kökeni", *III. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı 1996*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 207-214.
- Buran, A., Alkaya, E. (2006). *Çağdaş Türk Lehçeleri*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Buran, A., Alkaya, E. (2014a). *Çağdaş Türk Yazı Dilleri 2 (Güneydoğu / Karluk Grubu)*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Buran, A., Alkaya, E. (2014b). *Çağdaş Türk Yazı Dilleri 3 (Kuzeybatı / Kıpçak Grubu)*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Buran, A., Alkaya, E. ve Özeren, M. (2014c). *Çağdaş Türk Yazı Dilleri 4 (Kuzeydoğu Grubu)*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Buran, A., Alkaya, E. ve Yalçın, S. K. (2014ç). *Çağdaş Türk Yazı Dilleri 1 (Güneybatı / Oğuz Grubu)*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Bybee, J. (1996). "Productivity, Regularity and Fusion: How Language Use Affects the Lexicon", *Trubetzkoy's Orphan, Proceedings of the Montreal Roundtable "Morphology: Contemporary Responses"*, Montreal, September 30 - October 2, 1994, p. 247-357.
- Bybee, J., Perkins, R., Pagluica, W. (1994). *The Evolution of Grammar: Tense, Aspect and Modality in the Languages of the World*, University of Chicago Press, Chicago & London.
- Bybee, J., Thompson, S. (1997). "Three Frequency Effects in Syntax", *Proceedings of the Twenty-Third Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society: General Session and Parasession on Pragmatics and Grammatical Structure*, p. 378-388.
- Caferoğlu, A. (1931). *Abû - Hayyân Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk*, Evkaf Matbaası, İstanbul.
- Caferoğlu, A. (1958). "Azerî Türkçesinde -uban/-üben Eki", *Jean Deny Armağanı Mélanges Jean Deny* (Haz. János Eckmann, Agâh Sırrı Levend, Mecdut Mansuroğlu), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 61-66.
- Caferoğlu, A. (1971). "Türkçemizdeki -ğil ve -gil Emir Eki", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Ankara, s. 1-10.

- Caferoğlu, A. (2011). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara (2. baskı).
- Campbell, L. (2001). "What's Wrong with Grammaticalization?", *Language Sciences*, 23, p. 113-161.
- Choi, H. W. (2010). *Türkçe, Korece, Moğolca ve Mançu-Tunguzcanın Karşılaştırmalı Ses ve Biçim Bilgisi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Cin, A. (2006). "Türkçede +sIz/ +sUz Eki Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, S. 875, s. 19-43.
- Cin, A. (2012). "-ArAktAn Ekinin Kullanımı ve Yapısı", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 25, Mayıs, s. 185-192.
- Clauson, S. G. (1966). "Eski Türkçe Üzerine Üç Not", (Çev. Ahmet Levendoğlu), *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 1967, s. 19-37.
- Clauson, S. G. (1972). *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford.
- Clauson, S. G. (2007). "Türkçede Sekizinci Yüzyıldan Önce Kullanılan Ekler" (Çev. Uluhan Özalan), *Dil Araştırmaları Dergisi*, C.1, S.1 Güz, s. 185-196.
- Condillac, E. B. (2003). *Essay on the Origin of Human Knowledge* (Trans. Hans Aarsleff), Cambridge University Press, Cambridge.
- Coşkun, M. V. (2014). *Özbek Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Cowie, C. (1995). "Grammaticalization and the Snowball Effect", *Language and Communication*, Vol. 15, No: 2, p. 181-193.
- Çağatay, S. (1943). "Uygurca ve Eski Osmanlıcada Instrumental -n", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. I/3, Ankara, s. 93-107.
- Çağatay, S. (1947). "Eski Osmanlıcada Fiil Müştakları III Gerundifler", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. VI/I, 2, Ankara, s. 27-47.
- Çağatay, S. (1967). "Pekiştirilen Fiiller", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 1966, s. 39-50.
- Çağdaş Türk Lehçeleri El Kitabı* (Ed. Levent Doğan), (2010). Kriter Yayınları, İstanbul (2. baskı).
- Çelik, F. (2009). "Kırgızca ve Tuvacada -çI Ekinin İşlevleri" *The Journal of Academic Social Science Studies*, C. 2, S. 2, s. 1-14.
- Çengel, H. K. (2007). "Kırgız Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara, s. 481-542.

- Çengel, H. K., (2017). *Kırgız Türkçesi Grameri Ses ve Şekil Bilgisi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Çotuksöken, Y. (2011). *Yapı ve İşlevlerine Göre Türkiye Türkçesinin Ekleri*, Papatya Yayıncılık Eğitim, İstanbul.
- Delice, H. İ. (2013). “Türkçenin Ekleri Yapı Açısından Nasıl Sınıflandırılmalıdır?”, *VIII. Milletler Arası Türkoloji Kongresi*, 30 Eylül - 04 Ekim 2013. <http://www.academia.edu/> (05.06.2017).
- Demir, N. (2002). “Kıbrıs Ağızlarında imiş Hakkında”, *Bilig*, S. 23, Güz, s. 129-139.
- Demir, S. A. (2007). “Türkiye Türkçesi İstek Kategorisine Semantik-Pragmatik Bir Yaklaşım”, *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, 10-15 Eylül 2007*, Ankara. <http://turkoloji.cu.edu.tr> (05.06.2017).
- Demirbilek, S. (2004). “Tarihi Süreç İçerisinde -sık Ekinin İşlevleri”, *V. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I 20-26 Eylül 2004*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 731-738.
- Demircan, Ö. (1977). *Türkiye Türkçesinde Kök-Ek Birleşmeleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Demirci, K. (2008). “Dilbilgiselleşme Üzerine Bir İnceleme”, *Bilig*, S. 45, s. 131-146.
- Demirci, K. (2013). *Türkoloji İçin Dilbilim Konular Kavramlar Teoriler*, Anı Yayıncılık, Ankara.
- Demirci, Ü. Ö. (2014). *Eski Uygurca Dört Çatik*, Kesit Yayınları, İstanbul.
- Demirel, E. “Gramerleşme Süreçleri Bakımından Nevâdirü’ş-Şebâb’da Tasviri Fiiller”, *Turkish Studies*, S. 10/18, s. 819-834.
- Demirtaş, A. “Türkiye Türkçesinde Mensubiyet Bildiren ‘-gil’ Eki Üzerine”, *Karadeniz Araştırmaları*, S. 9, Bahar, s. 70-77.
- Deny, J. (2010). “Le gérondif de liaison -(y)üp”, *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı Mélanges Fuad Köprülü* (Doğumunun 120. Yılı Münasebetiyle Tıpkıbasım), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s. 125-126.
- Deny, J. (2012). *Türk Dil Bilgisi* (Çev. Ali Ulvi Elöve, Uyar. Ahmet Benzer), Kabalcı Yayınları, İstanbul.
- Derleme Sözlüğü VIII* (1975). Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Dilaçar, A. (1968). *Dil, Diller ve Dilcilik*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Dilaçar, A. ([1989] 1971). Gramer: Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihi, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 83-145.

- Diessel, H. (1999). *Demonstratives: Form, Function and Grammaticalization*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/ Philadelphia.
- Dilek, F. G. (2007). "Altay Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara, s. 1009-1084.
- Dilek, F. G. (2013). "Kuzeydoğu Türk Lehçelerinde {+IA-} Ekinin Farklı İşlevleri Üzerine", *Leyla Karahan Armağanı*, Akçağ Yayınları, Ankara, s. 399-407.
- Doerfer, G. (2015). "Rotasizm / Zetasizm Sorunu", *Altay Dilleri Araştırmaları* (Çev. Emine Yılmaz), Ankara, s. 205-210.
- Doğan, L. (2010a). "Gagavuz Türkçesi", *Çağdaş Türk Lehçeleri El Kitabı* (Ed. Levent Doğan), Kriter Yayınları, İstanbul, s. 93-170.
- Doğan, L. (2010b). "Özbek Türkçesi", *Çağdaş Türk Lehçeleri El Kitabı* (Ed. Levent Doğan), Kriter Yayınları, İstanbul, s. 375-453.
- Doğan, L. (2010c). "Yeni Uygur Türkçesi", *Çağdaş Türk Lehçeleri El Kitabı* (Ed. Levent Doğan), Kriter Yayınları, İstanbul, s. 663-724.
- Doğan, L. (2016). *Uygur Türkçesi Grameri*, Paradigma Akademi Yayınları, İstanbul.
- Doğan, L., Hünerli, B. (2010a). "Kırgız Türkçesi", *Çağdaş Türk Lehçeleri El Kitabı* (Ed. Levent Doğan), Kriter Yayınları, İstanbul, s. 266-373.
- Doğan, L., Hünerli, B. (2010b). "Tatar Türkçesi", *Çağdaş Türk Lehçeleri El Kitabı* (Ed. Levent Doğan), Kriter Yayınları, İstanbul, s. 454-551.
- Doğan, O., Koç, K. (2013). *Kazak Türkçesi Grameri*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul (2. baskı).
- Duran, S. (1956). "Türkçede Cihet ve Mekân Gösteren Ek ve Sözcükler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, s. 1-110.
- Eckmann, J. (1953). "Türkçede -rak, -rek Ekine Dair", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1988, Ankara, s. 49-52.
- Eckmann, J. (1988). "Çağataycada İsim-Fiiller", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 51-60.
- Eckmann, J. (2011). *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar* (Haz. Osman Fikri Sertkaya), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara (3. baskı).
- Eckmann, J. (2012). *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), Kesit Yayınları, İstanbul (5. baskı).
- Eckmann, J. (2014). *Nehcü'l-Ferâdis* (Yay. Semih Tezcan, Hamza Zülfiyar; Dizin-Sözlük, Aysu Ata), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Eker, S. (2015). *Çağdaş Türk Dili*, Grafiker Yayınları, Ankara (9. baskı).

- Emre, A. C. (1942). *Türkçenin Yapılışı Mukayeseli Türk Gramerine Hazırlık İrdemleri*, Bürhaneddin Basımevi, İstanbul.
- Eraslan, K. (1980). *Eski Türkçede İsim-filler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Eraslan, K. (1999). “Çıkma Hâli (Ablatif) Ekinin Oluşumu”, 3. *Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı 1996*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 381-385.
- Eraslan, K. (2000). “-SAR/-SER İsim-fiil Ekinin Yapısı ve Fonksiyonları”, *Hasan Eren Armağanı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Eraslan, K. (2004). “-maklık/-meklik ve -makçı/-mekçi Birleşik Ekleri Hakkında”, *V. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I*, 20-26 Eylül 2004, Ankara, s. 927-928.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ercilasun, A. B. (1973). “-maç/-meç Eki Üzerine”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 21, İstanbul, s. 83-88.
- Ercilasun, A. B. (1984). *Kutagdu Bilig Grameri: Fiil*, Ankara.
- Ercilasun, A. B. (1995). “Kâşgarlı Mahmud’da -sâ/-sē- Eki”, *Türk Dili Dergisi*, S. 521, Mayıs, s. 449-455.
- Ercilasun, A. B. (1997). “Türk Dilinde Ek-Ses İlişkisi”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, s. 41-47.
- Ercilasun, A. B. (2006). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara (3. baskı).
- Ercilasun, A. B. (2007). “Türkçede Benzerlik Bildiren +m Morfemi”, *Dil Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 1 Güz, s. 9-20.
- Ercilasun, A. B. (2007). *Makaleler* (Haz. Ekrem Arıkoğlu), Akçağ Yayınları, Ankara.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation I-II*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*, Handbook of Oriental Studies, Brill Publications, Leiden-Boston.
- Ergin, M. (1997). *Dede Korkut Kitabı II İndeks - Gramer*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ergin, M. (2001). *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yayınları, İstanbul.
- Erickson, J. A. (2002). “On the Origin of the Directive Case in Turkic”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. 55 (4), p. 403-411.
- Ersoy, F. (2007a). “+gil Eki Üzerine”, *Dil Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 1, Güz, s. 21-29.

- Ersoy, F. (2007b). “Çuvaş Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara, s. 1285-1340.
- Ersoy, H. Y. (2007). “Yeni Uygur Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara, s. 355-428.
- Ertürk, F. (2008). *Başkurt Türkçesi'nde Sıfat-fiil Ekleri ve İşlevleri*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Flemming, B. (2011). “{-Isar} Gelecek Zaman Eki ve Onun Kiplik Fonksiyonları Üzerine Notlar”, *Dil Araştırmaları Dergisi*, S. 9, Güz, s. 141-155.
- Gabain, A. V. (1950). *Über Ortsbezeichnungen im Alttürkischen*, Helsinki.
- Gabain, A. V. (1988). *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ganiyev, F. A. (2013). *Bugünkü Tatar Türkçesi Söz Yapımı* (Akt. Murat Özşahin), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Gaydarci G. A., Koltsa, E. K., Pokrovskaya L. A., Tukan, B. P. (1991). *Gagauz Türkçesinin Sözlüğü* (Sor. Rek. N. A. Baskakov, Akt. İsmail Kaynak, A. Mecit Doğru), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Genç, G. (2005). *Eski Anadolu Türkçesinden İsimden İsim Fiilden İsim Yapma Ekleri ve Fonksiyonları*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Givón, T. (1979). *On Understanding Grammar*, Academic Press, New York.
- Gökçe, F. (2007a). *Oğuz Türkçesinde Fiil Birleşmeleri Tarihsel Karşılaştırmalı Bir İnceleme Denemesi*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara.
- Gökçe, F. (2007b). “Eski Türkçe {-GAlIr / -KAlIr} Eki Üzerine”, *Türkbilig*, S. 14, s. 97-115.
- Gökçe, F. (2013). *Gramerleşme Teorisi ve Türkçe Fiil Birleşmeleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- Gökçe, H. (2007b). “Başkurt Türkçesinde Gramatikalleşme Örnekleri Üzerine” *Ankara Üniversitesi, Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, S. 17/1, s. 83-104.
- Gökdağ, B. A. (2012). “Irak Türkmen Türkçesinin Şekil Bilgisine Dair Notlar”, *Uluslar Arası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S. 1/1, s. 113-123.
- Gülensoy, T. (2016). *Kırgız Türkçesi Grameri (Ses Bilgisi - Şekil Bilgisi)*, Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Gülsevin, G. (2000). “Türkiye Türkçesinde Birleşik Zarf-Fiiller”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 5, s. 122-143.

- Gülsevin, G. (2004). "Türkçede 'Sıra Dışı Ekler' ve Eklerin Tasnif-Tanımlama Sorunu Üzerine", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I 20-26 Eylül 2004*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 1267-1284.
- Gülsevin, G. (2007). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara (2. baskı).
- Gülsevin, G. (2013). "Tarihi ve Yaşayan Türk Diyalektlerinde Emir-İstek Kipinin Birinci 'Çokluk' ve Birinci 'İkilik (Tesniye)' Çekimleri Üzerine", *Leyla Karahan Armağanı*, Akçağ Yayınları, Ankara, s. 533-559.
- Gülsevin, G., Boz, E. (2004). *Eski Anadolu Türkçesi*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- Güner, G. (2013). *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Kesit Yayınları, İstanbul.
- Güney, F. Ş. (2015). *Tatarca Referans Grameri*, Kriter Yayınları, İstanbul.
- Güngördü, E. (2004). "Fiilden Fiil Türeten -çı- / -çi- Eki Üzerine", *Türk Dili Dergisi*, S. 636, Aralık, s. 770-780.
- Güngördü, E. (2013). "-çA- Eki ve Genişlemiş Şekilleri", *Leyla Karahan Armağanı*, Akçağ Yayınları, Ankara, s. 579-598.
- Günşen, A. (2006). "Anadolu Ağızlarında Farklı Bir Gelecek Zaman Eki ve Çekimi: -ıcı, -ici; -ucu, -ücü", *Turkish Studies*, S. 1/2, s. 54-84.
- Hacıeminoğlu, N. (1984). *Yapı Bakımından Türk Dilinde Fiiller*, Cönk Yayınları.
- Hacıeminoğlu, N. (1990). "Eski Türkçenin Gramer Yapısı ve Örnek Olarak Fiilden İsim Yapan -l Eki", *III. Sovyet-Türk Kolokiyumu, 8-15 Haziran 1990*, Alma-Ata, Kazakistan.
- Hacıeminoğlu, N. (1992). *Türk Dilinde Edatlar*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- Hacıeminoğlu, N. (1997). *Harezm Türkçesi Grameri*, İstanbul Edebiyat Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Hacıeminoğlu, N. (2000). *Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Hacıeminoğlu, N. (2003). *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara (2. baskı).
- Hamilton, J. R. (2011) *İyi ve Kötü Prens Öyküsü* (Çev. Vedat Köken), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara (2. baskı).
- Hanser, O. (2003). *Türkmence El Kitabı* (Çev. Zuhul Kargı Ölmez), Kebikeç Yayınları, İstanbul.
- Haspelmeth, M. (1998) "Does Grammaticalization Need Reanalysis?", *Studies in Language*, 22, p. 49-85.

- Haspelmath, M. (1999) "Why is Grammaticalization Irreversible?", *Linguistics*, 37/6, p. 1043-1068.
- Hatiboğlu, V. (1974). "Türkçede Eklerin Kökeni" *Türk Dili*, C. XXIX, S. 268, Ocak, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 331-340.
- Hatiboğlu, V. (1981). *Türkçenin Ekleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Hazar, M. (2003). "+DIRIK Eki Üzerine Bir Deneme", *E-SOSDER*, S. 2, s. 1-3.
- Hazar, M. (2011). "Türk Dilindeki Fiilden İsim Yapan -cAk Eki Hakkında", *Dil Araştırmaları Dergisi*, S. 8, Bahar, s. 141-153.
- Heine, B., Reh M. (1984). *Grammaticalization and Reanalysis in African Languages*, Buske, Hamburg.
- Heine, B. (1993) *Auxiliaries: Cognitive Forces and Grammaticalization*, Oxford University Press, New York.
- Hengirmen, M. (2009). *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Engin Yayınevi, Ankara (3. baskı).
- Hopper, P. J. (1987). "Emergent Grammar", *Berkeley Linguistic Society*, 13, p. 139-157.
- Hopper, P. J. (1996). "Some Recent Trends in Grammaticalization", *Annual Reviews*, 25, p. 217-236.
- Hopper, P. J., Traugott, E. C. (2003). *Grammaticalisation*, Cambridge University Press, Cambridge (2. baskı).
- Hünerli, B. (2012). "{-(G)X(n)CA} Zarf-Fiilinin Farklı Bir İşlevi Üzerine [Sistemik Olarak "Karşıtlık-Kıyaslama" Bildirme]", *Uluslar Arası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S. 1/2, s. 1-14.
- İlhan, N. (2005). "Türkçede Olumsuzluk", *Karaman Dil Kültür ve Sanat Dergisi*, 45. *Türk Dil Bayramı ve Yunus Emre'yi Anma Etkinlikleri*, TBMM Basımevi, Ankara, s. 271-279.
- İlhan, N. (2009). "Türkçede Ek + Kök / Kök + Ek Kaynaşmasıyla Ortaya Çıkan Ekler", *Turkish Studies*, S. 4/8, s. 1535-1557.
- İlker, A. (1997). *Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde Fiil*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- İmer, K., Kocaman, A., Özsoy, A. S. (2013). *Dilbilim Sözlüğü*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul (2. baskı).
- İpek, B. (2008) "Türk Dilinde Vasıta Hâli", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 23, s. 63-97.

- Johanson, L. (2002). “Güneybatı Türkçesinde Çokluk Eki Şekilleri” (Çev. Nurettin Demir), *Türkbilig*, 2002/3, s. 174-187.
- Johanson, L. (2014). *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler* (Çev. Nurettin Demir), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara (2. baskı).
- Kalsın, Ş. (2013). *Harezmi Türkçesi Grameri -İsim- (Memluk Kıpçak ve Kuman Kıpçak Türkçesiyle Karşılaştırmalı)*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- Kara, M. (2001). *Türkmence (Giriş-Gramer-Metinler-Sözlük)*. Akçağ Yayınları, Ankara (2. baskı).
- Kara, M. (2005). *Türkmen Türkçesi Grameri*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- Kara, M. (2007). “Türkmen Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara, s. 231-290.
- Karaağaç, G. (2013a). *Türkçenin Dil Bilgisi*, Akçağ Yayınları, Ankara (2. baskı).
- Karaağaç, G. (2013b). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Karabeyoğlu, A. R. (2012). “(Kazan) Tatar Türkçesinde iméş”, *Turkish Studies*, S. 7/1, s. 1353-1373.
- Karadoğan, A. (2004). “Türkiye Türkçesinde Birleşik Eklerle Oluşturulmuş Sözlük Öğeleri”, *Türk Dili Dergisi*, C. LXXVII, S. 634, Ekim, s. 541-549.
- Karadoğan, A. (2008). “Türkiye Türkçesindeki -DIk ve -An Sıfat-fiil Eklerinde Sınır Vurgulayışım Rolü”, *Türk Dili Dergisi*, S. 678, Haziran, s. 519-527.
- Karagöz, İ. (2013). “Bafra’daki Drama Göçmenlerinin Ağzında Yaşayan Zarf-fiiller”, *Leyla Karahan Armağanı*, Akçağ Yayınları, Ankara, s. 673-679.
- Karahan, L. (2011a). “Zarf-fiil Eklerinde Genişleme Eğilimi ve -sA(r) Ekinin Yapısı”, *Türk Dili Üzerine İncelemeler* (Haz. Ekrem Arıkoğlu, Dilek Ergönenç Akbaba), Akçağ Yayınları, Ankara, s. 192-200.
- Karahan, L. (2011b). “Görülen Geçmiş Zaman Eki ‘-DI / -Dİ’nin Bağlama ve Tarz Fonksiyonuna Dair”, *Türk Dili Üzerine İncelemeler* (Haz. Ekrem Arıkoğlu, Dilek Ergönenç Akbaba), Akçağ Yayınları, Ankara, s. 186-191.
- Karahan, L. (2011c). “Anadolu Ağızlarında Kullanılan Bazı Zarf-fiil Ekleri” *Türk Dili Üzerine İncelemeler* (Haz. Ekrem Arıkoğlu, Dilek Ergönenç Akbaba), Akçağ Yayınları, Ankara, s. 345-373.
- Karahan, L. (2012). “Türkçede Bazı Ek ve Edatlarda ‘-n’ Morfemi ile Ortaya Çıkan Varyantlaşma”, *Türk Moğol Araştırmaları Prof. Dr. Tuncer Gülensoy Armağanı* (Ed. Bülent Gül), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, s. 219-236.
- Karasoy, Y. (2004). “Türkçede -ma (-me) Ekinin Yeri”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 16, s. 1-14.

- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I* (1991). Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü II Dizin* (1991). Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Kartallıoğlu, Y., Yıldırım, H. (2007a). “Türkiye Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara, s. 31-80.
- Kartallıoğlu, Y., Yıldırım, H. (2007b). “Azerbaycan Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara, s. 171-230.
- Kılıçoğlu, V. (1951). “Türk Gramerinde Yeni Araştırmalar”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 9, S. 3, s. 261-275.
- Koç, N. (1992). *Açıklamalı Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul.
- Gündoğdu, V. K. (2016). “Tuvaca Bir Gramerleşme Örneği: Deerzi”, *Dil Araştırmaları Dergisi*, Bahar, S. 18, s. 187-198.
- Kononov, A. N. (2001). *Grammatika Sovremennogo Turetskogo Literaturnogo Yazıka*, Multilingual Yayınları, İstanbul.
- Koraş, H. (2007). “Özbek Türkçesinde -gän/-kän, -kän Sıfat-Fiil Eki, Yapım Ekiyle Genişlemiş -gänlig/-känlig, -känlig Şekli ve Türkiye Türkçesinde Kullanışlara Karşılık Gelen Şekiller”, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, XXI, Bahar, s. 143-167.
- Korkmaz, Z. (1959). “Türkçede -acak / -ecek Gelecek Zaman (Futurum) Ekinin Yapısı Üzerine” *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. XVII/1-2, Ankara, s. 159-168.
- Korkmaz, Z. (1960). “Türkçede Ek Yığılması Olaylarının Meydana Gelişi Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Ankara, s. 173-180.
- Korkmaz, Z. ([1962] 1961). “Türkçede ok / ök Kuvvetlendirme (İntensivum) Edatı Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, s. 13-29.
- Korkmaz, Z. (1965). “Türkiye Türkçesindeki -madan / -meden < -mağın / -meğin Zarf-Fiil (Gerundium) Ekinin Yapısı Üzerine”, *Türkoloji Dergisi*, C. II/1, Ankara, s. 259-269.
- Korkmaz, Z. ([1969] 1968). “-ası/-esi Gelecek Zaman Sıfat-fiil (Participium) Ekinin Yapısı Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Ankara, s. 31-38.
- Korkmaz, Z. ([1987] 1984). “Türkçede -n Zarf-fiil Eki ile -PAN/ -PEN Eki ve Türemeleri”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Ankara, s. 155-165.
- Korkmaz, Z. ([1994] 1989). “Yazılı Devirlerdeki Gelişmelere Göre Eski Türkçenin Yaşı”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Ankara, s. 353-370.
- Korkmaz, Z. ([1994] 1990). “Köktürkçede İsimden Fiil Türeten Ekler ve Köken Yapıları Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Ankara, s. 141-149.

- Korkmaz, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Korkmaz, Z. (2005a). “Türkçede İsimden Fiil Türeten +r-, +ar-/+er- Eki ve Yapısı Üzerine”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar Birinci Cilt*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 168-178.
- Korkmaz, Z. (2005b). “-sa/-se Dilek-Şart Kipi Eklerinde Bir Yapı Birliği Var Mıdır?”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar Birinci Cilt*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 160-167.
- Korkmaz, Z. (2010). *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara (4. baskı).
- Kuryłowicz, J. (1965). “The Evolution of Grammatical Categories”, *Diogenes* 51, p. 55-71.
- Kuznetsov, P. İ. (1997). “Türkiye Türkçesinin Morfoetimolojisine Dair”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1995*, Ankara.
- Lehmann, C. (1985). “Grammaticalization Synchronic Variation and Diachronic Change”, *Lingua e Stile*, 20, p. 303-318.
- Lehmann, C. (2002). *Thoughts on Grammaticalization*, Arbeitspapiere des Seminars für Sprachwissenschaft der Universität Erfurt (Second revised edition).
- Lehmann, C. (2004). “Theory and Method in Grammaticalization”, *Zeitschrift für Germanistische Linguistik*, 32/2, p. 152-187.
- Lindström, T. Å. M. (2004). *The History of the Concept of Grammaticalisation*, Department of English Language and Linguistics University of Sheffield.
- Mansuroğlu, M. (1953). “Türkçede -ĞÜ Ekinin Fonksiyonları”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 10, s. 341-343.
- Mansuroğlu, M. (1958). “Türkçede -ğay/-gey Eki ve Türemeleri”, *Jean Deny Armağanı Mélanges Jean Deny*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 171-183.
- Meillet, A. (1912). “L'évolution des formes grammaticales”. <https://www.academia.edu/> (29.08.2017).
- Müller, M. (1862). *Lectures on the Science of Language*, New York.
- Nalbant, M. V. (2003). “-DUK Eki ve Divânü Lûgati't Türk'te -DUK Ekli Görülen Geçmiş Zaman Çekimi”, *Türkoloji Dergisi*, C. XV, S.1, s. 193-203.
- Nalbant, M. V. (2007). “Eski Türkçe *kı* Ünlemi ve Bunun Anadolu Ağızlarındaki *kı/gı* Ünlemiyle Karşılaştırılması”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 4, S. 2, Haziran, s. 146-151.
- Nalbant, M. V. (2008). *Divânü Lügati't-Türk Grameri-I İsim*, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul.

- Naskali, E. G. (1997). *Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Naskali, E. G., Duranlı, M. (1999). *Altayca Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Necipoviç, E. N. (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü* (Çev. İklil Kurban), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Öner, M. (1998). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Öner, M. (1999). “-matı/ -meti Gerundiumu Hakkında”, 3. *Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı 1996*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 833-840.
- Öner, M. (2007). “Tatar Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara, s. 679-748.
- Öner, M. (2007). “Türkçede -prAk Zarf-Fiili”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 4, S. 3, s. 68-73.
- Öner, M. (2015). *Kazan - Tatar Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara (2. baskı).
- Özel, S. (1977). *Türkiye Türkçesinde Sözcük Türetme ve Birleştirme*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Özkan, N. (1996). *Gagavuz Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Özkan, N. (1999). “-Dlk Sıfat-Fiil Ekinden Yapılmış Zarf-Fiil Ekleri ve Gagavuz Türkçesinde Bir Zarf-Fiil Eki: -DlCAAAn”, 3. *Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı 23-27 Eylül 1996*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 891-900.
- Özkan, N. (2007). “Gagavuz Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara, s. 81-170.
- Özmen, M. (2014). *Türkçede -ken Zarf-Fiili*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Öztekten, Ö. (2008). “Türkiye Türkçesinde Yardımcı Sesin Ekleşmesi”, VI. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı 20-25 Ekim*. <http://turkoloji.cu.edu.tr> (09.06.2017)
- Öztürk, R. (1999). “Gagauzcada Emir-İstek Çekimi”, IV. *Uluslar Arası Gagauz Kültürü Sempozyumu 17-18 Kasım 1999*, Doğu Akdeniz Üniversitesi, Kıbrıs Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2001, s. 23-32.
- Öztürk, R. (2007). “Özbek Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara, s. 291-354.
- Öztürk, R. (2010). *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara (2. baskı).
- Öztürk, R. (2011). *Özbek Türkçesi El Kitabı*, Çizgi Kitabevi, Konya (2. baskı).

- Paçacıoğlu, B. (2011). “+sıra-/+sire- Ekinin Morfolojik Yapısı ve İşlevleri Üzerine, *Türklük Bilimi Araştırmaları* C. XXX, Güz, s. 311-317.
- Pokrovskaya, L. A. (1972). “Gagauz Dilinin ve Balkan Türk Ağızlarının Bazı Sentaks Özellikleri”, *I. Türk Dili Bilimsel Kurultayında Sunulan Bildiriler 27-29 Eylül 1972*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Poppe, N. (1977). “On Some Altaic Case Forms”, *Central Asiatic Journal*, Vol. 21, No. 1, p. 55-74.
- Poppe, N. (2008). “Altay Dillerinde Çokluk Ekleri” (Çev. Caner Kerimoğlu), *Dil Araştırmaları Dergisi*, S. 3, Güz, s. 127-143.
- Pritsak, O. (1988). “Ermeni Kıpçakçası”, *Tarihî Türk Şiveleri* (Çev. Mehmet Akalın), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara (2. baskı).
- Qazaq Grammatikası* (2002). Qazaqstan Respublikası Bilim Jäne Ğılım Ministrliği A. Baytursınılı Atındağı Til Bilimi İnstitutı, Astana.
- Qazaq Tiliniñ Grammatikası - I Morfolojiya* (1967). Qazaq SSR Ğılım Akademiyası Til Bilimi İnstitutı, Almatı.
- Ramstedt, G. J. (1952). *Einführung in die Altaische Sprachwissenschaft, II: Formenlehre*, Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Räsänen, M. (1957). *Materialien zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Helsinki.
- Róna-Tas, A. (1999). “Chuvash and Historical Morphology”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. 52 (1), p. 1-15.
- Salan, E. (2012). “Eski Anadolu Türkçesinde -dUk ve +IİK Eklerinin İşlevsel Denkliği”, *Turkis Studies*, S. 7/4, s. 2697-2708.
- Sapir, E. (1921). *Language An Introduction to the Study of Speech*, New York.
- Sarbalayev, B. (1992). *Kökpar (Etnografik Ängimeler)*, Almatı.
- Sayce, A. H. (1875). *The Principles of Comparative Philology*, Trübner & CO, London.
- Sayce, A. H. (1880). *Introduction to the Science of Language*, C. Kegan Paul & CO, London.
- Serebrennikov, B. A., Gadjjeva, N. Z. (2011). *Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihî Grameri* (Çev. Tevfik Hacıyev, Mustafa Öner), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Sertkaya, O. F. (1988). “Bolsungıl Tep Tediler”, *Uluslar Arası Türk Dili Kongresi 26 Eylül - 3 Ekim 1988*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 135-142.
- Sertkaya, O. F. (1989). “-an / -en Ekli Yeni Şekiller ve Örnekleri Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* [1994], s. 335-352.
- Sev, G. (2007). *Tarihî Türk Lehçelerinde Hâl Ekleri*, Akçağ Yayınları, Ankara.

- Sev, G. (2009). “Çıkma Durumu Eki Pekiştirme Eki Olabilir mi?”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 2, s. 85-92.
- Siemieniec-Gołas, E. (1989). “A Brief Sketch of Substantive Derivation in the 17th Century Turkish Language”, *Folio Orientalia*, C. 26, s. 107-121.
- Sinor, D. (1952). “On Some Uralic-Altaiic Plural Suffixes”, *Asia Major*, N. S., II, p. 203-230.
- Sweet, H. (1900). *The History of Language*, London.
- Şahin, H. (2015). *Eski Anadolu Türkçesi*, Akçağ Yayınları, Ankara (4. baskı).
- Şçerbak, A. M. (2000). “Arslan Kelimesinin Etimolojisine Dair Bazı Mülâhazalar”, *Hasan Eren Armağanı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 290-295.
- Şçerbak, A. M. (2016). *Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Şekil Bilgisi Üzerine Denemeler (Fiil)* (Çev. Yakup Karasoy, Naile Hacızade, Mevlüt Gülmez), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Şen, S. (2015). *Eski Uygur Türkçesi Dersleri*, Kesit Yayınları, İstanbul.
- Tamir, F. (2007). “Kazak Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara, s. 429-480.
- Tanç, M. (2006). “Eski Türkçe -GmA Sıfat-Fiil Eki Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, C. II, s. 133-137.
- Tekin, Ş. (1960). *Maytrisimit*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum.
- Tekin, Ş. (1992). “Eski Türkçe”, *Türk Dünyası El Kitabı II. Cilt, Dil - Kültür - Sanat*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, s. 69-119.
- Tekin, Ş. (2015a). “Türkçede -mA- Olumsuzluk Eki ile -Dik+ Eki Nereden Geliyor?”, *İştikakçının Köşesi Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler*, Dergâh Yayınları, İstanbul (2. baskı), s. 43-56.
- Tekin, Ş. (2015b). “Türkçedeki Bazı Çekim Eklerinin Tarihi Üzerine Düşünceler ve +leyin Eki Hakkında”, *İştikakçının Köşesi Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler*, Dergâh Yayınları, İstanbul (2. baskı), s. 208-221.
- Tekin, T. (1987). *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tekin, T. (1988). *Orhon Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tekin, T. (2003a). *Orhon Türkçesi Grameri*, İstanbul (3. baskı).
- Tekin, T. (2003b). “On the Structure of Altaic Echoic Verbs in {-KIrA}”, *Makaleler I - Altayistik* (Haz. Emine Yılmaz, Nurettin Demir), Grafiker Yayınları, Ankara, s. 149-162.
- Tekin, T. (2010). “-mAtI(n) Gerundiumu Üzerine” (Çev. Ümit Özgür Demirci), *Dil Araştırmaları Dergisi*, S. 6, s. 203-210.

- Tekin, T. (2013). *Irk Bitig*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tekin, T. (2015). “Türkçe Çalışmalara Giriş Hakkında Notlar”, *Altay Dilleri Araştırmaları* (Çev. Emine Yılmaz), Ankara, s. 169-180.
- Tektigül, J. O. (2002). “Türk Eklerinin Etimolojisi Hakkında”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C. 2002/II, S. 611, Kasım, s. 936-939.
- Teres, E. (2013). “İli Salır Türkçesinde Yapım Ekleri”, *Uluslar Arası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 6, S. 24, s. 332-347.
- Tezcan, S. (1974). *Das Uigurische Insadi-Sutra, Berliner Turfan-Texte III*, Akademie - Verlag, Berlin.
- Timurtaş, F. K. (1980). *Osmanlı Türkçesi Grameri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul (3. baskı).
- Tolkun, S. (2009). “Kırgızca -GX1A Ekinin Menşei”, *Turkish Studies*, S. 4/3, Bahar, s. 2159-2170.
- Tooke, J. H. (1840). *Diversion of Purley*, Londra.
- Topaloğlu, A. (1989). *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Toparlı, R., Vural, H., Karaatlı R. (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara (2. baskı).
- Turgunbayev, C. (2004). *Kırgız Türkçesinde Sıfat-fiil Ekleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet Bican Ercilasun), (2007). Akçağ Yayınları, Ankara.
- Türk, V., Doğan, Ş., Şerifoğlu, Y. (2015). *Eski Anadolu Türkçesi Dersleri*, Kesit Yayınları, İstanbul (2. baskı).
- Uçar, E. (2012a). “Eski Türkçe +LI Eki Üzerine”, *Karadeniz Araştırmaları*, S. 34, Yaz, s. 135-145.
- Uçar, E. (2012b). “Eski Türkçe -gInçA Zarf Fiil Ekinin Kökeni Üzerine”, *Gazi Türkiyat*, S. 11, Güz, s. 47-52.
- Ünlü, S. (2012a). *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, Eğitim Yayınevi, Konya.
- Ünlü, S. (2012b). *Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü*, Eğitim Yayınevi, Konya.
- Ünlü, S. (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, Eğitim Yayınevi, Konya.
- Üstüner, A. (2000). *Anadolu Ağızlarında Sıfat-fiil Ekleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

- Üstüner, A. (2001a). “Çağatay Türkçesinde ‘-rdA, -ArdA, -UrdA’ Zarf-Fiil Eki”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 11, S. 1, Ocak, s.163-170.
- Üstüner, A. (2001b). “Eski Türkiye Türkçesinde -sUz Eki”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 11, S. 2, s.177-184.
- Üstüner, A. (2003). *Türkçede Pekiştirme*, Elazığ.
- Üstüner, A. (2013). “ok/ök Enklitiğinin Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki Kalıntıları”, *Leyla Karahan Armağanı*, Akçağ Yayınları, Ankara, s. 839-849.
- Üstünova, K. (2012). *Türkiye Türkçesi Ad İşletimi (Biçim Bilgisi)*, Sentez Yayınları, Bursa.
- Üşenmez, E. (2013). *Eski Anadolu Türkçesinde Arkaik (Eski) Öğeler*, Akademik Kitaplar, İstanbul.
- Vardar, B. (2007). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Multilingual Yayınları, İstanbul.
- Yavuz, E. (2010). “Said Ahmad’ın ‘Ufq’ Romanı Esasında Özbek Türkçesinde -GAN Ekiyle Yapılan Zarf-Fiiller”, *Turkish Studies*, S. 5/3, Yaz, s. 1971-2001.
- Yıldırım, H. (2012). *Özbek Türkçesi (Dilbilgisi-Alıştırmalar-Konuşma-Metinler)*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- Yıldız, H. (2011). “Türk Dilinde {-GAÇ} Ekinin Kaynakları - I”, *Dil Araştırmaları Dergisi*, S. 8, Bahar, s. 115-140.
- Yusupov, F. (2014). “Tatar Türkçesi Ağızları Şimdiki Zaman Ortaçları - I”, *Uluslar Arası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S. 3/2, s. 80-102.
- Yüce, N. (2000). *Mukaddimetü’l-Edeb*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara (2. Baskı).
- Yücel, B. (2000). “Türkiye Türkçesinde Zarf-fiil Eklerinin Yapı Bakımından Sınıflandırılması Üzerine”, *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, IX.
- Zekiyev, M. Z., Ganiyev, F. A., Zinetullina, K. Z. (1998). *Tatar Grammatikası I*, İnsan Fikir Yayınları, Kazan.
- Zeynalov, F. (1993). *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi* (Akt. Yusuf Gedikli), Cem Yayınevi, İstanbul.
- Zülfikar, H. (1991). *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

ÖZ GEÇMİŞ

1985 yılında Sivas'ta doğdu. İlk ve orta öğrenimini Sivas'ta, yüksek öğrenimini İstanbul'da tamamladı. 2007'de İstanbul Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nden mezun oldu. Aynı yıl Cumhuriyet Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı'nda yüksek lisans eğitimine başladı. Yüksek lisans eğitimini 2010'da '*Abdulvehhâb'ın Müntehâb Adlı Tıp Kitabı (Giriş - İnceleme - Dizinli Sözlük)*' başlıklı teziyle tamamladı. 2011'de Uşak Üniversitesi Türk Dili Bölüm Başkanlığı'nda Türk dili okutmanı olarak göreve başladı. 2012'de Pamukkale Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı'nda doktora eğitimine başladı. Doktora yaptığı sırada bildiriler ve makaleler yayımladı. Hâlâ Uşak Üniversitesi'nde Türk dili okutmanlığı yapmaktadır.